تذکرہ

شعرائے کشمیر

حصہ سوم

سید حسام الدین راشدی

اقبال اکادمی پاکستان

تذکرهٔ شعرای کشمیر

تذکرهٔ شعرای کشمیر

(تکمله تذکرهٔ شعرای کشمیر محمد اصلح میرزا)

— گردآورده —

سید حسام الدین راشدی

بخش سوم

(قانی تا میمنت)

آبانماه ۱۳۴۶ خ

اقبال اکادمی پاکستان

۱۱۶ میکلوڈ روڈ - لاهور

ناشر	:	ڈاکٹر محمد معزالدین ڈائرکٹر اقبال اکادمی پاکستان ۱۱۶ - میکلوڈ روڈ ، لاہور
طابع	:	محمد زرین خاں
مطبع	:	زرین آرٹ پریس ، ۶۱ ریلوے روڈ لاہور
تعداد	:	۱۰۰۰
طبع اول	:	۱۹۶۸ء
طبع دوم	:	۱۹۸۲ء
قیمت	:	۵۱ روپے

فرستاده ام گل ، بدست نگاهی
ز بهر کله گوشهٔ ، کج کلاهی

کشمیر!

● خوشا کشمیر! و خاک پاک کشمیر
که، سر بر زد بهشت، از خاک کشمیر

● نبود، اهل جنان را، سیر گاهی
به کشمیر، از جنان کردند راهی

● بخوبی، آنچنان کشمیر طاق است
که معشوق خراسان و عراق است

● ز هر سو، چون خراسان صد ندیمش
عراق، از خاکساران قدیمش

● خروشان زنده رود، از آرزویش
عرق ریزان عراق، از جستجویش

● صفاهان راست، سنگ سرمه تدبیر
چو بی صلوات گوید، نام کشمیر

● ز شوقش، ملک دارالمرز یکسر
چو آذر بائیجان، دایم در آذر

● سزد کشمیر را در جلوهٔ ناز
هزار، الله اکبر! گو چو شیراز

● صفای شام را، اینجا مبر نام
چه نسبت، صبح صادق راست، با شام

● عبث مصر، این دکان خویش چیده
چه خواهد بود، جنس زر خریده

● نباشد شرم بطحا، گر عنانگیر
حجاز آید، بطوف کوه کشمیر

ـــ قدسی مشهدی

فهرست مطالب

	گذارش	سید حسام الدین راشدی			
۱۷۵-	فانی ،	شیخ محسن	کشمیری	(ف - ۱۰۸۲ھ)	۱۰۲۵
۱۷۶-	فائز ،	نواب صدرالدین	دهلوی	(ز- عهدمحمدشاهی)	۱۰۷۳
۱۷۷-	فائق ،	میرزا احمد	لاهوری	(ز- عهدعالمگیری)	۱۰۸۰
۱۷۸-	فتوت ،	حسین خان	کشمیری	(ز- عهدمحمدشاهی)	۱۰۸۱
۱۷۹-	فتوت ،	حبیب الله	کشمیری	(ز- عهدمحمدشاهی)	۱۰۸۲
۱۸۰-	فدا ،	محتشم خان	کشمیری	(ف - ۱۱۹۷ھ)	۱۰۸۲
۱۸۱-	فرحت ،	مولوی محمد میران	کشمیری	(ف - ۱۱۲۸ھ)	۱۰۸۳
۱۸۲-	فرخ ،	پندت راج کاک	کشمیری	(ز - ۱۲۶۲ھ)	۱۰۸۵
۱۸۳-	فروغی ،	ملا حسن	کشمیری	(ف - ۱۰۷۷ھ)	۱۰۸۷
۱۸۴-	فریبی ،	میر عبدالله مژه	کشمیری	(ز - ۱۰۲۸ھ)	۱۰۹۱
۱۸۵-	فزونی ،	هاشم بیگ	استرآبادی	(ز - ۱۰۲۵ھ)	۱۰۹۲
۱۸۶-	فصیحی ،		کشمیری	(ز - ۱۰۷۹ھ)	۱۰۹۳
۱۸۷-	فطرتی ،		کشمیری	(ز - ۱۰۷۹ھ)	۱۰۹۳
۱۸۸-	فطرتی ،	مولانا	کشمیری	(ز - ۱۰۱۴ھ)	۱۰۹۴
۱۸۹-	فقیر ،	پندت گوپال در	کشمیری	(ف ۱۸۵۵ بکرمی)	۱۰۹۷
۱۹۰-	فنا ،	حاج حیدر علی	کشمیری	(ز - ۱۰۷۹ھ)	۱۰۹۷
۱۹۱-	فهمی ،		کشمیری	(ز - ۱۰۷۹ھ)	۱۰۹۸
۱۹۲-	فیضی ،	ملک‌الشعرا ابوالفیض فیضی	اکبرآبادی	(ف - ۱۰۰۴ھ)	۱۰۹۸
۱۹۳-	قابل ،	محمد پناه	کشمیری	(ز- عهدمحمدشاهی)	۱۲۲۲
۱۹۴-	قاری ،	خواجه مومن جیل	کشمیری	(ز - ۱۰۴۶ھ)	۱۲۲۶
۱۹۵-	قانع ،	مولانا عزیزالله	کشمیری	(ز- عهد فرخ‌سیر)	۱۲۲۷

۱۹۶-	قدسی،	حاجی جان محمد	مشهدی	(ف - ۱۰۵۶ھ)	۱۲۲۷
۱۹۷-	قربی،	ملا	دماوندی	(ز - ۱۰۲۸ھ)	۱۳۰۸
۱۹۸-	قطب،	سلطان قطب‌الدین	کشمیری	(ف - ۷۹۶ھ)	۱۳۱۰
۱۹۹-	قطبی،	سلطان زین العابدین	کشمیری	(ف - ۷۷۵ھ)	۱۳۱۲
۲۰۰-	قلندر،	میرزا	کشمیری	(ز - عهد محمدشاهی)	۱۳۳۷
۲۰۱-	کامل،	پندت سدا سکهه	کشمیری	(؟)	۱۳۳۷
۲۰۲-	کامل،	مولانا قوام الدین	جهرمی	(ف - ۱۰۲۸ھ)	۱۳۳۷
۲۰۳-	کامل،	میرزا احمد	کشمیری	(ف - ۱۲۳۵ھ)	۱۳۴۳
۲۰۴-	کلیم،	ملک الشعرا ابو طالب	همدانی	(ف - ۱۰۶۱ھ)	۱۳۴۳
۲۰۵-	کمال،	میر کمال الدین	کشمیری	(ف - ۱۱۳۱ھ)	۱۴۱۹
۲۰۶-	کمگو،	عبدالرحیم	کشمیری	(ز - عالمگیری)	۱۴۲۱
۲۰۷-	کوکب،	خواجه اسدالدین	کشمیری	(ف - ۱۲۷۶ھ)	۱۴۲۳
۲۰۸-	گرامی،	پندت شنکر جیو آخون	کشمیری	(ز - گلاب سنگ)	۱۴۲۳
۲۰۹-	گویا،	میرزا کامران بیگ	کشمیری	(ز - عهد عالمگیر)	۱۴۲۴
۲۱۰-	لاله،	ملک شهید	کشمیری	(ز - عهد عالمگیر)	۱۴۲۶
۲۱۱-	لایق،	پندت جی گوپال	کشمیری	(؟)	۱۴۲۶
۲۱۲-	لچمن،	پندت کاشکاری	کشمیری	(ز - گلاب‌سنگ)	۱۴۲۶
۲۱۳-	لذتی،	ملا مهدی علی	کشمیری	(ف - ۱۰۰۵ھ)	۱۴۲۷
۲۱۴-	لطف‌الله،	خواجه	کشمیری	(ز - عهد عالمگیر)	۱۴۲۸
۲۱۵-	لطفی،	پرکاش داس	کشمیری	(؟)	۱۴۲۸
۲۱۶-	لکنتی،		کشمیری	(سدهٔ دوازدهم)	۱۴۲۹
۲۱۷-	لکهی،	پندت لکهی رام	کشمیری	(؟)	۱۴۲۹
۲۱۸-	ماهر،	میر محمد علی	اکبرآبادی	(ف - ۱۰۸۹ھ)	۱۴۲۹
۲۱۹-	ماهری،	مولانا	کشمیری	(ز - ۱۰۰۴ھ)	۱۴۳۶
۲۲۰-	مجرم،	میرزا احمد	کشمیری	(ز - سیزدهم)	۱۴۳۸
۲۲۱-	مجرم،	میر مهدی	کشمیری	(ف - ۱۲۷۳ھ)	۱۴۳۸

۲۲۲- محترم ، محمد محترم	کشمیری	(ز ـ سدهٔ دوازدهم)	۱۲۴۹
۲۲۳- محرم ، بیگ	کشمیری	(ز ـ ۹۳۹ھ)	۱۲۵۰
۲۲۴- محمد ، سید میر محمد	همدانی	(فوت بعد ۸۰۰ھ)	۱۲۵۱
۲۲۵- محمد ، ملا محمد	کشمیری	(ف ـ ۱۰۸۳ھ)	۱۲۵۴
۲۲۶- مداح ، میر علی شاه	کشمیری	(ز ـ سدهٔ سیزدهم)	۱۲۵۵
۲۲۷- مشتاق ، میرزا	کشمیری	(ز ـ ۱۱۶۳ھ)	۱۲۵۶
۲۲۸- مشتاق ، پندت مادهو رام	کشمیری	(ز ـ ۱۲۲۹ھ)	۱۲۵۶
۲۲۹- مشتری ،	کشمیری	(ز ـ عهد جهانگیر)	۱۲۵۷
۲۳۰- مشرب ، حکیم عبدالرزاق	اصفهانی	(ف ـ ۱۱۲۷ھ)	۱۲۵۷
۲۳۱- مصاحب ، پندت مصاحب رام	کشمیری	(ز ـ سدهٔ دوازدهم)	۱۲۵۹
۲۳۲- مصطفیٰ ، محمد مصطفیٰ	کشمیری	(ز ـ سدهٔ سیزدهم)	۱۲۵۹
۲۳۳- مظفر ، میرزا مظفر	کشمیری	(ز ـ سدهٔ دوازدهم)	۱۲۶۰
۲۳۴- معنی ، حاجی حیدر علی	کشمیری	(ز ـ سدهٔ دوازدهم)	۱۲۶۰
۲۳۵- معنی ، ملا معین	کشمیری	(ز ـ ۱۰۹۳ھ)	۱۲۶۰
۲۳۶- معنی ، حاجی بابا	کشمیری	(ز ـ قبل ۱۱۲۸ھ)	۱۲۶۱
۲۳۷- مقبل ،	کشمیری	(ز ـ سدهٔ سیزدهم)	۱۲۶۲
۲۳۸- منیر ،	لاهوری	(ف ـ ۱۰۵۴ھ)	۱۲۶۴
۲۳۹- موالی ، مرتضی قلی خان	دکهنی	(ز ـ ۱۱۱۸ھ)	۱۵۴۶
۲۴۰- موسی ، محمد موسی	کشمیری	(ز ـ سدهٔ سیزدهم)	۱۵۴۶
۲۴۱- مهدی ، میرزا	کشمیری	(ف ـ ۱۳۱۳ھ)	۱۵۴۷
۲۴۲- میرزا ، ابوالحسن قابل خان	شیرازی	(ف ـ ۱۱۶۰ھ)	۱۵۴۷
۲۴۳- میمنت ، خان	کشمیری	(ف ـ ۱۱۴۰ھ)	۱۵۵۱

تعلیقات

۱۲۰- شیدا ،	فتحپوری		۱۵۵۵
۱۹۲- فیضی ، ابوالفیض	آگره		۱۵۵۵

نسب نامه ها

۱- نسب نامه : فیضی
۲- نسب نامه : شاهان شاهمیریان
۳- نسب نامه : شاهان چک

عکس

۱-	مزار الشعرا	کشیر صوفی
۲-	آرامگاه ملا محسن فانی	,,
۳-	خط و مهر و امضاء فیضی	دانشگاه علیگره
۴-	مهر فیضی	,,
۵-	امضاء فیضی	,,
۶-	نمونهٔ خط محمد حسین کشمیری (زرین قلم)	کشیر صوفی
۷-	شبیه قدسی مشهدی	آرت گیلری کلکته
۸-	آثار عمارت زینه لنگ	کشیر صوفی
۹-	آرامگاه سلطان زین العابدین	Indian Architicture Brown
۱۰-	مزار کلیم کاشی	حیات کلیم
۱۱-	کتبهٔ مزار جهان آرا	Martin Hurlimaun
۱۲-	نمای آرامگاه جهان آرا	ذخیرهٔ محمود بیگ
۱۳-	نمونهٔ خط جهان آرا	کتابخانهٔ رامپور
۱۴-	نمونهٔ خط جهان آرا	دانشگاه هندو بنارس
۱۵-	مهر جهان آرا بیگم	
۱۶-	نقشهٔ سرینگر	J. G. Barthomew
۱۷-	منظرهٔ آب دل	R. Cameran
۱۸-	نسیم باغ	ذخیرهٔ محمود بیگ
۱۹-	چنار باغ	,,
۲۰-	نقشهٔ شالیمار باغ	W. H, Nichollas
۲۱-	نقشهٔ شالیمار باغ	C, M, V, Stuart

۲۲-	دیوان عام شالیمار	R, Cameran
۲۳-	دیوان عام شالیمار	C, M, V, Stuart
۲۴-	دیوان عام شالیمار	R, Kak
۲۵-	نقشۂ نشاط باغ	W, H, Nichollas
۲۶-	نشاط باغ	R, Cameran
۲۷-	نشاط باغ	Percey Brown
۲۸-	نشاط باغ	ذخیرۂ محمود بیگ
۲۹-	نشاط باغ	R, Kak
۳۰-	نشاط باغ	C, M, V, Stuart
۳۱-	نشاط باغ	ذخیرۂ محمود بیگ
۳۲-	نشاط باغ	R, Cameran
۳۳-	نشاط باغ	C, M, V, Stuart
۳۴-	نقشۂ چشمۂ شاہی	W, H, Nichollas
۳۵-	چشمۂ شاہی	ذخیرۂ محمود بیگ
۳۶-	چشمۂ شاہی	R, Cameran
۳۷-	چشمۂ شاہی	R, Cameran
۳۸-	نقشۂ اچھا بل	W, H, Nichollas
۳۹-	نقشۂ اچھا بل	C, M, V, Stuart
۴۰-	اچھا بل	ذخیرۂ محمود بیگ
۴۱-	اچھا بل	کشیر صوفی
۴۲-	اچھا بل	کشیر صوفی
۴۳-	ویر ناگ	R, Kak
۴۴-	کتیبۂ جہانگیر اچھا بل	کشیر صوفی
۳۵-	کتیبۂ جہانگیر اچھا بل	،،

گذارش

میرے تالیف کردہ — تذکرۂ شعرای کشمیر — کی یہ تیسری جلد قارئین کی خدمت میں بار حاصل کر رہی ہے : یہ جلد حرف (ف) سے لیکر (م) تک کے (٦٩) شعرا کے کوائف اور کلام پر حاوی ہے :

* * * * *

فانی ، فیضی ، قدسی ، کلیم ، گویا ، ماہر اور منیر جیسے اہم شعرا کے حالات اس جلد کی زینت ہیں . پہلی دو جلدوں کی طرح ، اس حصے میں بھی حالات اور منظومات کی کئی ایک نئی اور اہم چیزیں سامنے لائی جا رہی ہیں . مثلاً :

١) فائز کی مثنوی ، باغ علی آباد کی تعریف میں ؛ پہلی مرتبہ چھاپی گئی ہے .

٢) شیخ مبارک کا خط اپنے خاندانی حالات سے متعلق — میری دانست میں — پہلی بار شایع ہو رہا ہے :

٣) علی نقی کمرہ کا قصیدہ ، فیضی کی توصیف میں ، کاملاً کبھی سامنے نہیں آیا . فقط اس کا ذکر ، نمونے کے دو تین اشعار دے کر ، سید آزاد نے کیا ہے : دوست عزیزم آقای گلچین معانی کی مہربانی سے ، یہ پورا قصیدہ پہلی دفعہ یہاں شایع کیا جا رہا ہے .

٤) اسی طرح فیضی کی وفات پر کہا ہوا ، سید ابو طالب کاشی کا قطعۂ تاریخ بھی بالکل نئی چیز ہے :

۵) قدسی مشہدی کی مثنوی کا کامل متن ، اور منیر لاہوری کی مثنوی — بہار جاوید — پہلے کبھی شایع نہیں ہوئی :

٦) شعرا کے حالات کے ضمن میں غیر مطبوعہ تذکروں کے کئی ایک اقتباس پہلی بار سامنے آرہے ہیں . منیر لاہوری کے حال میں کئی اقتباس نہایت اہم ہیں . منشآت منیر اگرچہ نصف صدی پہلے چھپ چکی ہے ، لیکن اس سے منیر کا سوانحی مواد — میری دانست کے مطابق — پہلی مرتبہ لیا گیا ہے اسی طرح مجمع النفائس ، ریاض الشعرا ، مرآت آفتاب نما ، گل رعنا اور صحف ابراهیم وغیرہ تذکرے ، چونکہ خطی ہونے کی وجہ سے ، عام دسترس سے باہر رہے ہیں ، اس لئے ان تذکرون سے اقتباس کردہ مواد ، پڑھنے والوں کے لئے بالکل تازہ اور نئی اطلاعات کا حامل ہے :

* * * * *

اس جلد کی ایک خصوصیت یہ بھی ہے کہ ، کشمیر سے متعلق اور کشمیر کے باغات یا نزھتگاھوں پر شعری خواہ نثری مواد ، زیادہ سے زیادہ یکجا ہوگیا ہے . باغات کے سلسلے میں ، آج سے نصف صدی پیشتر مرتب کردہ نقشے ، شامل کیے گئے ہیں : جو نہ فقط اہم ہین ، بلکہ باغات کی صورت حال کو واضح طور پر ذہن نشین کردیتے ہیں : اسی طرح باغات کے مختلف فوٹو دئے ہیں ، تا کہ جنھوں نے کشمیر کو نہیں دیکھا ، وہ ان تصاویر کے پس منظر میں ، شعرا کے منظومات سے پورا استفادہ کر سکیں .

خاص کشمیر پر کہے ہوئے اشعار کا ذخیرہ ، پہلی جلدوں میں اگرچہ بہت کچھ جمع ہوگیا ہے ، لیکن اس جلد میں جو کچھ درج ہے ، وہ نہ فقط وسعت ذخیرہ کے لحاظ سے اگلے مواد سے کہیں زیادہ ہے ، بلکہ

ایک لحاظ سے بہت اہم بھی ہے ، کیونکہ فارسی کے تین بڑے شعرا کی تخلیقات بیک وقت سامنے آگئی ہیں . قدسی، کلیم اور منیر نے کشمیر پر طویل مثنویاں کہی ہیں ، جن میں ہر ایک نے اپنے اپنے کمالات ، قوت مشاہدہ کے جوہر ، اور ساتھ ساتھ قوتِ بیانیہ کے انداز دکھائے ہیں . ناظرین کو ایک ہی وقت میں ان شعرا کے فن اور کشمیر سے متعلق ان کے احساسات دیکھنے اور پرکھنے کا موقع مل رہا ہے .

* * * * *

خاص کشمیر پر کہی ہوی منظومات ، جو گذشتہ جلدوں میں درج کی جاچکی ہیں ، یا اس جلد میں جمع کی گئی ہیں ، ان کے حجم کو دیکھ کر واضح ہو جاتا ہے کہ ، فارسی ادب میں اس خوش قسمت خطے سے متعلق ، جتنا کچھ کہا گیا ہے اور جتنا کچھ اس کو سراہا گیا ہے ــ جہاں تک راقم کی معلومات ہے ــ کسی اور سر زمین یا ملک کے لئے نہیں کہا گیا : کم از کم فارسی ادب میں یہ مرتبہ اور مقام کسی اور ملک کو حاصل نہیں ہو سکا ہے : مشرق کی دوسری زبانوں کے ذخیرۂ ادب میں بھی، یقین ہے کہ ، کسی ایک خطے سے متعلق ، اس افراط کے ساتھ منظومات ، کہاں تصنیف ہوئی ہونگی !

کشمیر پر کہی ہوئی تمام منظومات کو اگر یکجا کیا جائے تو، یہ ذخیرہ حجم کے لحاظ سے ، حضرت شیخ سعدی کے پوری ادبی تخلیق اور اثاثے سے ، یقیناً دوگنا ہو جائیگا . ظاہر ہے کہ یہ افتخار دوسرے کسی مقام اور منزل کو ، کہاں نصیب ہے !

* * * * *

راقم کے اس تذکرے کی آخری جلد ، جو سلسلۂ شعراء کشمیر کی پانچویں

جلد ، اور حرف (ن) سے (ی) تک کے شعرا پر حاوی ہے ، عنقریب شائع ہو رہی ہے . تاریخی جدول ، پہلی جلد سے متعلق تصاویر ، فہرست مصادر ، اور مختلف قسم کے مفصل انڈکس ، اسی آخری جلد میں شامل کئے گئے ہیں .

* * * * *

فارسی گو شعراء کشمیر کی جمع آوری کا کام ، جو راقم نے گذشتہ سال شروع کیا تھا ، خدا کا شکر ہے کہ اس سلسلے کی یہ چوتھی کڑی ، اور میرے اپنے تالیف کردہ تذکرے کی یہ تیسری جلد ، بخیر و خوبی اتمام کو پہنچ رہی ہے . مجھے خوشی اور اسپر افتخار ہے کہ کتاب کا یہ حصہ بھی ، اعلیٰ حضرت محمد رضاشاہ پہلوی شاهنشاه آریا مہر اور علیا حضرت فرح پہلوی شہبانوی ایران کی تاجگذاری کے عظیم اور تاریخی موقعے پر بطور یادگار ، شایع کیا جا رہا ہے . موقع اگرچہ عظیم اور یادگار حقیر ہے ، لیکن کیا کیا جائے ، اپنی جھولی میں یہی کچھ پونجی تھی .

ز مدح شاه ، بود خامه را زبان کوتاه
فغان که ، قصر بلند است و ریسمان کوتاه
ز کنگر شرف و پیش طاق اجلالش
کمند دانش ما سست و ریسمان کوتاه

— سید حسام الدین راشدی

کراچی
۵ اپریل ۱۹۶۸ع

تذکرهٔ شعرای کشمیر

۱۷۵ـ فانی، شیخ محسن کشمیری

● عمل صالح : فانی، شیخ محسن کشمیری، جلوه سنج حسن کلام است و مانند دهار در کشمیر صاحب مقام . شاهـدان معانـی را با حسن وجوه بر صفحهٔ بیان جلوه میدهد ، و سر انگشت قلمش عقدهٔ از سر رشتهٔ معانـی به نیکو ترین وضعی میکشاید . فکـرش آرائش ده دیوان سخن است، و کلکش چهره آرائـی بتان معنـی . فیض اندوز کمالات طبعـی و الهـی بوده ، اوج گرای جمیع علوم است .

و شاعری دون مرتبهٔ آن والا فطرت است ، چون بعض اوقات بفکر شعر میپردازد و طرهٔ اشعار را بشانهٔ قلم میطرازد، لاجرم نام آن عالی مرتبت، در جرگهٔ شاعـران بقلم آورد . از دیوانش این ابیات ــ که دیوان دستـور سخن اند ــ درین دفتر ایراد نموده میآید . و چون غنی نام از شاگردان مولانای مذکورخالی از نشاء فیض نبـود ، و گفتارش کیفیت خاص داشت ، چند بیت از زادهای طبع او ، نیز درین صحیفه پذیرای نگارش میگردد (۱) . از جملهٔ اشعار ملا محسن . ابیات :

تاب دیدار تو آورد دل ، و منفعلم — آب میشد، اگر این آئنه ، جوهر میداشت(۲)

مصحف روی ترا، آئینه از بر میکنـد — پیش ارباب صفا ، اظهار جوهر میکند

گرچه خوبیهای حسنش، گفت کاکل، درقفا — خط کنون بر روی او ، عرض مکر میکند

دست ارباب کرم، چون کیسهٔ مفلس، تهی است — معنی این نکته، حل شد، ازکف دریا مرا(۳)

نقش ابروی تو ، محو از دل ما، نتوان کرد — یعنی ، از صومعهٔ محراب، جدا نتوان کرد(۳)

دل آئینه ، چو آئینه نگردد ، روشن — دعوی همدمی اهل صفا ، نتوان کرد

۱ـ اینجا ده بیت از غنی دارد .

۲ـ همیشه بهار و مجمع النفائس و گل رعنا دارد .

۳ـ همیشه بهار دارد .

همه بردند آرزو، در خاک   دیگر چه آرزو دارد (۱)
در امل سرگرم بودن بی نیازان را تب است   بدنما تر، بر لب از تبخاله، حرف مطلب است (۲)
(ص ۲۱۶)

● تذکره نصرآبادی : فانی کشمیری ، خوش طبیعت است . این بیت ازوست :

ما خود از ضعف ، بکویش نتوانیم رسید   یاد ما گر نکند کس ، ز فراموشی نیست
(ص ۲۲۷)

● کلمات‌الشعرا : شیخ محسن فانی ، استاد غنی. از اکابر کشمیر صوفی مشرف بود . و از مصاحبان دارا شکوه . دیوان ترتیب داده و مثنوی نیز فکر کرده . دو بیت ازو بخاطر است : (ص ۱۲۲)

● تذکره شعرای متقدمین : شیخ محسن فانی ، استاد غنی بود . از اکابر کشمیر، صوفی مشرب و از مصاحبان دارا شکوه. دیوانها و مثنویها خوب دارد .
(دو بیت دارد ۲)

● مراةالخیال : شیخ محسن فانی ، اصلش از کشمیر است . فاضل متبحر و صاحب جاه و پاکیزه روزگار و خوش گو و خوش صحبت بوده . و حکام کشمیر بخانه اش میرفتند .

چند روز در صوبهٔ اله آباد خدمت صدارت داشت و مرجع خاص و عام آن دیار بود . صاحبقران ثانی توجه تمام بحالش مرعی میفرمودند ، اما چون فتح بلخ بر دست سلطان مراد بخش اتفاق افتاد ، و نذر محمد خان

۱- مجمع النفائس دارد .
۲- صبح گلشن دارد .

تخت نشین آنجا جریده بگریخت، و اموال وی ضبط شد، در کتاب خانه‌اش ـــ دیوان شیخ محسن ـــ مشتمل بر مدح خان مذکور، یافتند. ازان روز از نظر پادشاه افتاد و بی منصب شد، و از خدمت صدارت معزول گردید. اما سالیانه فراخور حالش مقرر گشت.

بعد ازان تا آخر عمر از کشمیر بر نیامد همواره بدرس و افاده اشتغال داشتی، و اکثری از شاگردانش ساده رو بودند. درمیان باغچهٔ حویلی نشیمنی مربع با حوض سنگین ساخته ـــ حوض خانه ـــ نام کرده بود، و هنگام نصف‌النهار در آنجا مینشست، و یک یک شاگرد بنوبت بجهت سبق میرفت.

گویند: شیخ را با یکی از لولیهای کشمیر که ـــ نجی ـــ نام داشت و در غایت رعنائی و نهایت حسن و جمال بوده است، دلبستگی تمام بود. از اتفاقات هم دران ایام ظفرخان ناظم کشمیر نیز تعلق پیدا کرد، و هر چند او را بنقد و جنس فریب داد، خاطر بجانب خود مایل نیافت. آخر از واسوختپها غزلی در هجو نجی (۱) و شیخ محسن گفته، شهرت داد. این دو بیت ازان جمله است:

خفته را بیدار سازد یاد دامان نجی   مرده را در جنبش آرد بوی انبان نجی
لتهٔ حیض نجی، شد شمله و دستار شیخ   رشتهٔ تسبیح او، شد بند تنبان نجی

در ابیات دیگر نیز فحش صریح آورده، چنانچه ایراد تمامی ابیات در اینجا مناسب ننمود. چون این غزل بشیخ رسید، بنا بر ملاحظهٔ حکومت ظفرخان،

۱ـ بقول مفتاح‌التواریخ (۲۷۵) و صوفی (۲) بچی نام داشت. این حکایت درست معلوم نمیشود زیرا که محسن فانی اگر با ظفر خان بهم خوردگی داشت، چرا در غزل توصیفش میکرد. رک: تحت فانی و معاصران او در صفحات آئنده.

نا شنیده انگاشت و خاطر بجواب آن فرود نیاورد .

رحلت شیخ در سنهٔ هزار و هشتاد و یک (۱۰۸۱ھ) اتفاق افتاد .
این چند بیت از قصیده وی ــ که در مدح شاهجهان پادشاه گفته ــ خالی از لطفی نیست . اکثر الفاظ هندی در آن درج نموده ، و بطریقی آورده که زیبنده و خوشنما ست :

نو بهار آمد ، بسیر گلشن هندوستان
زیبد ار طوطی ، بجای پر ، بر آرد برگ پان
چشم مردم ، از سواد هند ، روشن میشود
گو نیارد کس ، متاع سرمه را ، از اصفهان
در چمن ، هر صبح مینا برکند ، راگ بست
نیست طوطی را بجز کلیان ، چو بلبل در زبان
بسکه دارد در چمن ، میل گرفتاری بسرو
زیبد ار ، قمری ز طوق خویش ، بندد آشیان
چینه میگیرد چو نرگس ، دست گلچین را بزر
لاله می بندد حنا ، چون گل ، بپای باغبان
شب ز شبنم هار چنبیلی ، بگردن افگند
تا تواند شد ، حریف شاهد هندوستان
باغ و صحرا ، سبز شد ، از فیض ابر نو بهار
شد همه ، صحن زمین ، همرنگ بام آسمان
چشم نرگس ، از سواد هند ، روشن میشود
گلستان لاله را ، از سرمه پر شد ، سرمه دان
گرچه گلها ، هم غزلها خوانده ، در وصف بهار
لیک نبود در چمن ، چون سبزه ، کس رطب اللسان
بسکه سوسن میکند ، با ده زبان ، وصف چمن
دور نبود ، گر ز حیرت غنچه را ، وا شد زبان
تا لب جو ، سبز شد از فیض ابر نو بهار
جدول زنگار دارد ، صفحهٔ آب روان
سیم و زر را ، وام میگیرد ، ز چنبیلی و بیل
نرگس ، از بهر نثار ، ثانی صاحبقران .
پادشاه قدردان ، شاه جهان ، کز فیض او
گوشهٔ باغ جهان ، شد رشک گلزار جنان
از هوای گرم ، در هندوستان خود باک نیست
بر سرش ، تا سایهٔ بال هما ، شد سائبان
نیست تنها ، بار بردار وقار او ، زمین
بسته ، گردون هم کمر ، در خدمتش از کهکشان
جزیه از کافرگرفتن ، پیش او ، چون فرض بود
همت از حاتم گرفت و عدل از نوشیروان
هیچکس ، از سفرهٔ احسان او ، بی بهره نیست
شد ز دود مطبخش ، آباد چندین دودمان
در زمان دولتش ، نبود عدو هم بی نصیب
میکشد در چشم دشمن ، سرمه از میل ستان (۱)
(ص ۱۶۶-۱۶۸)

● **همیشه بهار** : عارف معارف ربانی ملا محسن فانی از اکابر کشمیر بود . مصاحب پادشاه زادهٔ بلند اقبال دارا شکوه خلف شاهجهان پادشاه بود و

۱ـ دیوان فانی که در سال ۱۳۱۱ھ چاپ شده است دارای این اشعار است

چندی بخدمت صدارت صوبهٔ اله آباد مامور بود . به سببی از اسباب ، بی منصب شد و سالیانه در خور معاش او مقرر گشت . و باز تا آخر عمر از کشمیر بر نیامد .

در عالم شعر ، فکر بلند و طبع رسا داشت . اکثر غنچگیان عرائس مضامین را ، به نسائم شمائم زبان معجز بیان ، رنگین و شاداب تر ، بشگفتن میآورد ، و دامن گلهای سخن ، بسمع سامعان می افشاند . جامع کمالات طبعی و الهی و منطق و معانی بوده . شاعری نقصان آن والا گوهر یست ، چون بخیال شعر سر میپرداخت و صاحب دیوان است ، لاجرم نام آن برگزیدهٔ الهی را ، در زمرهٔ این فرقه بقلم آورده . این چند بیت از اشعار آن معنی نگار است :

سر نوشت ما ، چو کلک تیغ آن دلبر ، نوشت — بر بیاض گردن ما ، حرف ترک سرنوشت
در بیاض حسنت ، ابرو مطلع بر جسته ، بود — خط پشت لب ، برابر مطلع دیگر نوشت
موی سفید ، خندهٔ صبح اجابت است — گشتیم پیر ، بر در او ، تا دعا رسید
با دهانت ، چسان کنم ، نسبت — دهن غنچه را ، که بو دارد
وصف موی میان او (فانی) — چه نویسد قلم ، که مو دارد
(خطی ـ چهار بیت دیگر دارد)

● تاریخ اعظمی : شیخ محمد محسن فانی ، از اکابر کشمیر است . از بنی اخوان حضرت جامع الکمالات شیخ یعقوب صرفیست . فن شعرش غالب آمد و بشهرت علمی ، باریاب مجلس پادشاهزاده دارا شکوه شد . و صدارت کشمیر یافت(۱) . مرجع اصابر و اکابر بوده . شاگردان بکمال داشت . چون رحلت فرمود — در صحن بیرون خانهٔ خود در جوار سید(۲) — در سال

۱ـ صدارت اله آباد یافت نه صدارت کشمیر .
۲ـ در نزدیکی خانقاه دارا شکوه (ملا شاه) مدفون است . (دیوان محسن از تیکو ص ح)

هزار و هشتاد و دو (۱۰۸۲ھ) آسود .

آز اشعار آبدارش این چند بیت است که مرقوم میشود فانی تخلص (۱) میکرد : (۲)

تاریخ وفات شیخ محمد محسن را چنین یافته اند :

رفته فانی بعالم باقی (۳)
۱۱۸۲ھ

در مرض موت بتوبه و استغفار برفت و ندامت بسیار توفیق یافت .
(ص ۱۷۰)

● ریاض‌الشعرا : شیخ محسن فانی ، از فضلای کشمیر بوده . غنی از تلامذهٔ اوست . دیوانش قریب به پنج هزار بیت است ، اما شعر بلند به ندرت دارد . این بیت ازوست : (یک بیت دارد خطی)

● مجمع‌النفائس : شیخ محسن فانی ، از اکابر کشمیر و در فضل و کمال شاگرد ملا صرفی کشمیری است . خیلی اهل کمال از دامن تربیت او برخاسته اند . مثل طاهر غنی و حاجی اسلم سالم .

جمیع امرای عهد شاهجهانی تعظیم و تکریم او داشتند . مصاحب سلطان دارا شکوه بود ، و خرقهٔ درویشی از جناب شیخ محب‌الله اله آبادی(۴)

۱- شاهی و سلطانی نیز تخلص کرده است :
بسکه مدح پادشاه و شاهزاده گفته ایم گاه (شاهی) شد تخلص گاه (سلطانی) مرا
۲- بعد ازین ده شعر ثبت است .
۳- این بیت از فانی است که ازان تاریخ یافته اند .
۴- دانشمند متبحر از مشاهیر علمای صوفیه . در علوم ظاهر و باطن سرخیل امثال و اقران خود بود . وطن اصل او قصبه صیدپور توابع خیرآباد من مضافات اوده است . نسبتش بحضرت عمر فاروق (رضی الله عنه) بوساطت شیخ فرید شکرگنج میپیوند و دست ارادت بشیخ ☜

ـ که ثانی شیخ ابن عربی‌ست ـ گرفته . چنانکه در یکی از مثنویات خود موزون نموده .

بسبب برهمزدگی ظفرخان ـ که صوبه دار کشمیر بود ـ بدهلی آمده فروکش کرده . شعر بسیار خوب میگفت . دیوانی دارد قریب شش یا هفت هزار بیت که هر غزل کم و بیش از هفت بیت نیست . با مفید بلخی (۱)

ابو سعید گنگوهی داده ، خرقهٔ خلافت حاصل فرمود . تحقیقات و تدقیقاتش در علم تصوف بمرتبهٔ اجتهاد رسیده ، بلکه میسزد که شیخ محی الدین ابن عربی را شیخ اکبر و ویرا شیخ کبیر گویند .

او را تصانیف عمده در حقایق و توحید بسیار اند که آنرا خزینهٔ دقائق و گنجینهٔ حقائق اسرار الهی توان شمرد . از جملهٔ تصانیف او ـ که مشهور اند ـ بذیل مذکور میشوند :

۱) شرح فصوص عربی	۲) شرح فصوص فارسی
۳) رساله هفت احکام	۴) غایة الغایات
۵) مغالیط عامه	۶) سر الخواص
۷) عبادة الخواص	۸) طرق الخواص
۹) عبادة اخص الخواص	۱۰) مناظر اخص الخواص
۱۱) رساله تسویته	۱۲) رساله سه رکنی
۱۳) رساله وجود مطلق	

نهم رجب سال هزار پنجاه و هشت (۱۰۵۸ھ) هجری، قریب غروب آفتاب، آن آفتاب عالمتاب در پردهٔ عدم متواری گشت . مزار شریفش در اله آباد زیارتگاه ارباب بصیرت است .

(رحمان علی ص ۱۷۵)

۱- ملا مفید بلخی وفات (۱۰۹۰ یا ۱۰۸۵ھ) رک : نصرآبادی ۴۴۱ صدیق حسن خان ۴۱۲ صبا ۶۴۳ - قدرت ۶۴۴ بعهد شاهجهان وارد هند شد و در ملتان وفات یافت . تاریخ وفات او بطریق تعمیه گفته اند :

مرد مـلا مفیـد ، در ملتـان ‌ ‌ ‌ این سخن چون بگوش (سرخوش) خورد
برکشید ـ آه ـ و سال تاریخش ‌ ‌ ‌ گفـت : مـلا مفید بلخـی مرد

۶ ‌ ‌ ‌ ۱۰۹۱=۶-۱۰۸۵ھ

(مفتاح التواریخ ص ۲۷۷)

معاصر بود. صحبت هم نـابرآر شده، لهذا مفید هجو شیخ نموده ، هر چند رتبهٔ شاگردان شیخ بالاتر از مفید است . الغـرض شیخ در فن شعر سرآمـد است . ازوست :

اگرچه ، آتش عشق تو، زنده ساخت مرا — چوشمع سوخت درون، وز برون گداخت مرا
چنـان بفکر دهان تـو، روشنـاس شدم — که هرکه تازه رسید از عدم ، شناخت مرا (۱)
زلف، بر رخسار و کاکل برقفا، افگنده است — شد ز هر سو جمع ، اسباب پریشانی مرا
از گریبان هوس ، کوته بود دستم، که عشق — دوخت برتن جامهٔ ، از پاکدامانی مرا

فقیر آرزو مصرع اول را چنین بهتر میداند :

از گریبانم ، بود دست هوس کوته ، که عشق

داغ سودای تو، از شهر بصحرا ، ببرم — در چمن لاله ، نگهدارد اگر ، جای مرا
غافل از حق‌بودن و غافل ز خودبودن، یکی است — لیک وهمت میکند یک خواب را ، تعبیرها
بقتل عام ، بر آر از نیام ، تیغ ستم — اگر گناه نویسد کسی ، بگردن ما(۲)
چنان در آخر حسن تو، عشق من شود زائل — که یوسف ، سرمه از خط میکشد، چشم زلیخا را
بهم از خوشدلی، طفلان ز مکتب رفته میگویند — کـه : فیض شنبهٔ مستان بود آدینهٔ مـا را
تسبیح و شانه ، نیـز خـریدار نیستند — بیهوده زهد خشک کسی شد فرو چرا
دل به پیش من فگنده، گفت در گوش رقیب : — میتوان ارزان خریدن جنس واپس داده را(۲)
دشمن بطعن و دوست بتعریف ما، خوش است — بی بهره نیست هیچکس از فیض عـام ما
در نظر رهـروان کوی تو بشکست — آبلــه پـا رواج قبـلـه نـما را(۳)
خود بخود افتاده ایم ، در طلب خود — بسکه نشان کس نداد راه خدا را
چنان بزندگی ، از چشم مردم ، افتادم — که بعد مرگ ، نه بیند کسی بخواب مرا
همچو زاهد ، چند داری ِدز نظر محراب را — کس نه بیند از در نکشوده ، فتح الباب را
حسن‌مرد، از تهمت اسباب آرائش بری است — شانهٔ ، در کار نبود ، طرهٔ دستار را
معنی پیچیده را، (فانی) که در یابد، چو ما — چون فسونگر، کس نمی‌فهمد زبان مار را
در شست و شوی دامن تر، چشم تر بس است — گر صد هزار عیب بود، یک هنر بس است(۳)

۱ـ گل رعنا و نتائج‌الافکار و صبح گلشن دارد .
۲ـ گل رعنا و صبح گلشن دارد .
۳ـ گل رعنا دارد .

آید همیشه، بوی گل، از آستین مرا دستم مگر، به بند قبای، رسیده است(۱)

اشک مرا ببادیه، مجنون چو دید، گفت: کز گرد راه آبله پسای، رسیده است

شهرت دیوان (فانی) در جهان بیهوده نیست مصحف روی بتان: هم حاجت تفسیر داشت

صفای اهل دل، از فیض جوهر ذاتیست بباغ آئنه جاری جز آب آهن نیست

(فانی) زاشک و آه، فزون گشت، درد عشق آب و هوای دیدهٔ و دل، هم بما نساخت

(فانی) دکان عشق، بهر کوچه، وا مکن یک دل متاع داری و یک دلستان بس است(۲)

بیگانه گشت از من و با دوست آشنا یعنی بیک کرشمه، دل من، دو کار ساخت(۲)

ببر تن، لباس کهنهٔ ناموس، تا یکی این پیرهن، چو جامهٔ یوسف، دریدنیست

بسکه طاق دل، پر است از کاسه های آبله پیکر ما، کم ز چینی خانهٔ فغفور نیست

از تیغ خط، بکشتن من، اضطراب چیست خواهددمید سبزه، ز خاکم، شتاب چیست

از لبش خط سر کشید و سر کشی از سر نهاد کرد نام خود سلیمان مور و در خاتم نوشت

باعث بیداری لیلی شد، از تاثیر عشق آرزوهای که، شبها در دل مجنون گذشت

از نشأ چشم تو، شدم مست، و ندانم ساقی که، درین مجلس، و پیمانه کدام است

نفس هم، بر عقل غالب میتواند شد، چوعشق سگ، برای صید روبه، کم زشیر بیشه نیست

بر جبین مدی، ز بخت تیره میباید کشید واجب العرضی، بزلف یار میباید نوشت

قاصدان آه و حسرت، صبح راهی میشوند شکوهٔ اهل زمین، با آسمان، باید نوشت

خطی، بدور عارض خوبان، نوشته اند مضمونش آنکه، راه هوس را نهایتی است

پیش ما تعظیم دانشور، به از دانشوری است نکته‌دانی، سهل باشد، قدردانی مشکل است(۱)

(فانی) سلوک راه چو پرکار میکنیم یک پای ما، بگردش و یک پای، درگل است

گرد باد آمد که، جا در گوشهٔ هامون کند تا بنای گنبدی، بر تربت مجنون کند

زخم تیغت، کی تواند برد سودا، از سرم ماه نو، دیوانه را، شور جنون افزون کند(۳)

آفتاب باده، کرد از مشرق مینا، طلوع می پرستانیم، وقت سجدهٔ ما، دیر شد

از دیده رفته اند، و بدل، جا گرفته اند خوبان، باعتقاد خود از ما بریده اند(۱)

معنیی هست، شور بلبل را یا همین محض، گفتگو دارد

خار هم، از دولت ما، درگلستان راه یافت دامن ما، هرکه میگیرد، بجای میرسد

سیه روزی، که شبها گرد کوی یار، میگردد برنگ سایه، برگرد سر دیوار میگردد

کسی که عارض گل شست و روی شمع افروخت بخون بلبل و پروانه متهم باشد

۱- گل رعنا و صبح گلشن دارد .

۲- گل رعنا دارد .

۲- گل رعنا و نتائج الافکار و صبح گلشن دارد .

ز همچشمان، ندارم چشم یاری   مگر، بر من دل دریا بسوزد

عمر مجنون، ببخت تیره گذشت   بید را غیر سایه، بر نبود

شهرت بیهده، مارا بزبانها افگند   ورنه، تنهای ما، بیشتر از عنقا بود

آسمان، تیره درونست، ازو مهر، مجو   طمع باده، کس از شیشهٔ ساعت نکند(۱)

زلف او، روز قیامت ز اسیران (فانی)   هرکرا نامه سیه نیست، شفاعت نکند

هرکه (فانی)، در لباس خاکساری، پیر شد   همچو آتش، تا دم مردن، جوانی میکند

تا تواند، شیشهٔ ناموس اهل دین شکست   چشم او را، باده در محراب ابرو، داده‌اند

عشق آنروز که، تعمیر دل ها، بنمود   از خیالش، در و دیوار، مصور میشد

(فانی) از لعل‌تو، یک‌حرف، شنید و جان‌داد   زنده میگشت، گر این حرف، مکرر میشد

مردیم، و قصهٔ سر زلفت، نشد تمام   خواهد همین فسانه، جهان را بخواب کرد

اهل نشاط، دور بآخر، رسانده اند   مارا، همان پیالهٔ اول، خراب کرد

(فانی) همیشه آن بت بیگانه خوی من   گوید که: از تو میشوم! اما نمیشود

بیک دو آبله، همچشم دیده، دل نشود   که کار جوهری، از شیشه گر، نمی آید(۲)

از غم بالای خوبان، کار ما، بالا گرفت   نردبان عالم بالا، جز این بالا نبود

از آه عندلیب، بر افروخت چهره اش   آخر در این بهار، بگل، هم هوا رسید

بفصل لاله، باید سرخوش ازخون‌جگر، بودن   که ناز میفروشان را، دل ما، بر نمیدارد (۲)

از نمد پوشی، نه تنها میزند آئینه ام   روی او را، هر که میبیند، قلندر میشود

شمعی که، شود روشن ازو، مجلس مستان   جز شیشهٔ می، در شب مهتاب نباشد(۲)

لباس‌آن‌جهان، جز خاکساری‌نیست، مردان‌را   که آتش، هم پس‌ازمردن، ز خاکستر کفن پوشد

دل روشن ز خاک تن، غباری بر نمیگیرد   که‌در خاکستر، اخگر رنگ‌خاکستر، نمیگیرد

در پی آب زندگی، عمر تلف مکن چو خضر   باد فنا، چو میوزد، آب بقا چه میکند

شبهای ماه، مستان دیدار هم نه بینند   تا شمع شیشه، روشن در انجمن نگردد

از جامه خانهٔ عشق، پیراهنی نپوشم   تا رشتهٔ حیاتم، تار کفن نگردد

سر منصور، میگوید بآواز رسا، هردم   که: نخل دار، هم‌در موسم خود، بار میآرد(۱)

بوی زلف تو، اگر باد، ببازار برد   مشک را بخت سیه، باز بتاتار برد

فقیر آرزو در مطلع تصرف کرده شاید پسند صاحب طبعان افتد:

باد اگر، نکهت زلف تو، ببازار بُرد   مشک را طالع برگشته بتاتار برد

ز دام منت صیاد، میرمد (فانی)   برای او، قفسی به ز آشیان نبود(۱)

۱ـ گل رعنا و نتائج‌الافکار و صبح گلشن دارد.

۲ـ گل رعنا دارد.

حوض آئینه، ز عکس لب شیرین دهنان چشمهٔ خضر شد و آب بقا پیدا کرد
از صفای باده، گردد جوهر هرکس، عیان میکشان آئینه از خشت سر خم میکنند(۱)
رو نیاوردن بکس، از بهر این دنیای دون در حریم عافیت، بر پشت خوابیدن بود(۱)
بسکه نافهمیده، نتوان یک سخن فهمیده، گفت شعر گفتن پیش شاعـر، به ز فهمیدن بود
چشم مستش را بگو (فانی) ز روی احتساب: دل، ز ما بردن، چراغ کعبه دزدیدن بود
زاهد از بس دشمنی دارد بما، در بزم می شیشه‌های باده، خالی کرد، و سوی خم دوید
نامهٔ از تو رسید، و بهوس بوسیدم یعنی از شوق، زدم بوسه به پیغامی چند
نه کاری کرده ام، اول نه آخـر نماز صبح و شـام من، قضا شد
هوای باغ حسنت، آنچنان در خاطرم، جا کرد که بوی گل، مرا از گوشهٔ دستار می آید
کردیم صرف باده، چو گل، هرچه داشتیم چون غنچه، تا بهار دگر، فکر در کنیم
چه دولتست که، یکباره رو بما آورد گدای میکده بودیم، میفروش شدیم(۱)
فسانه های تـرا، چون ز ما کسی نشنید چو شمع، آخر شب عاقبت خموش شدیم
بسکه در عالم، سری شایستهٔ دولت نبود بر زمین، چون سایهٔ بال هما، افتاده ایم(۱)
نباید از صفای سینه، کز پیش کسی، دم زد چو صبح صادق از آئینهٔ گیتی نما کردی
افتاده باش، و پای بهر سو، دراز کن تـا جانشین سایهٔ دیوار خـود شوی
از جهان، گوشه گرفتند عزیزان، (فانی) بود در گوشهٔ آن بزم، ترا هم جای(۱)
(۲۸۰ الف - ۲۸۱ الف)

● گل رعنا: فانی، شیخ محسن از اکابر کشمیر است، و در فضل و کمال و شاعری عدیم النظیر. کسب فنون از ملا یعقوب صرفی کشمیری ــ که در حرف الصاد گذشت ــ نمود، و بعد تکمیل تحصیل، بـدرگاه صاحبقران ثانی شاهجهان رفت، و بخدمت صدارت صوبه اله آبـاد امتیاز یافته به اله آباد شتافت، و مرجع خـاص و عـام آن دیار شد. و خـرقهٔ ارادت، از شیخ محب الله اله آبادی صاحب ــ رساله تسویه ــ پوشید.

چون صاحبقران ثانی افواج قاهره را فرستاده بـلخ را تسخیر کردند، و نذر محمد خان والی بلخ گریخت و اموال او بضبط درآمد، از کتابخانه اش،

۱ــ گل رعنا دارد.

ـــ دیوان شیخ محسن ـــ مشتمل بر مدح خان مذکور بر آمد ، بنا بر آن از نظر پادشاه افتاده ، بی منصب و از صدارت معزول گردید : اما مراحم پادشاهی بسالیانه فراخور حال او را کامیاب ساخت :

و او بکشمیر رفته در کمال اعتبار بسر میبرد ، حکام کشمیر بخانه اش میرفتند . شیخ هموارهٔ اوقات را ، بتدریس معمور میداشت . صاحب کمالان بسیاری از حاشیهٔ محفل او برخاستند ، مثل محمد طاهر غنی و حاجی اسلم سالم (۱) . شاعری دون مرتبه اوست . رحلت او در سنه احدی و ثمانین

۱- رک : سالم در تذکرهٔ شعرای کشمیر اصلح چاپ نگارنده ص ۱۵۵ صاحب گل رعنا گوید که آقا ابراهیم فیضان شاگرد اسلم بود . شرح حال است :

آقا ابراهیم دهلوی پسر آقا محمد حسین ناجی ـــ که در حرف النون خواهد آمد ـــ فیضان الهی داشت و جولان لامتناهی . نظم و نثر دلاویز بکرسی مینشاند و خط نستعلیق در نهایت خوبی مینوشت ، و اصلاح سخن از اسلم سالم کشمیری میگرفت . دیوان مختصری دارد و او را در علم موسیقی ذوق خاص بود و خود هم بسیار خوب میخواند .

وفات او در سنه اربع و عشرین و مائه و الف (۱۱۲۴هـ) بمرض سل و دق واقع شده ازوست :

ستم ، فهمد زبان غمزهٔ خونریز، قاتل را
میان ما و نازش، ترجمان ، تیغ دو دم باشد

نبود از شیوهٔ ظلم، این قدر ها، چشم یکرنگی
مرا پر دل رسد زخم و ترا چین جبین افتد

بی تو تا چند بسازد، بدل تنگ کسی
از گرانجانی خرد ، چند خورد سنگ کسی

شد چاک بسکه سینه ، ز زخم هوس مرا
هر جا ، فتاد سایهٔ من، شد قفس مرا

کند قصد پدر، ظالم چو یابد دست قدرت را
برون از سنگ، آتش دشمن سنگ آمده است اینجا

بزم عشرت، تیره بی محبوب ، میدانیم ما
جام می را ، چشم پر آشوب ، میدانیم ما

ز تیره بختی ما ، گر حکایتی شنود
سیاه گوش شود ، آهوی بیابانها

دیگر نتوان یافت درین دشت، اثر ما
چون موج، بود جادهٔ ما، همسفر ما

بشکند آن سر ، که خواهد افسر شاهانه را
هست تخت چتر ، سنگ آسیا این دانه را

از که پرسم ، ره منزل که آسایش را
خضر هم ، در سفر عمر دراز است اینجا

بی دماغی، فرصت آسودن خاطر نداد
کم تفاوت ، دارد از دوران سر، دوران ما

شما را، نقش پا در وادی الفت، نمیباشد
چو سوزن میشود صد جاده طی در عرض راه اینجا

و الف (۱۰۸۱ھ) واقع شد : دیوانش قریب شش هفت هزار بیت باشد : خان آرزو انتخابی زده در تذکرهٔ خود درج کرده، این اشعار از آنجا بر چیده شد : (۲۶ بیت دارد ۹۰۵—۹۰۶)

توانائی نباشد شرط، در جولانگه همت غرور برق، در هر دانه باشد، چون سپند اینجا
شمع فیض است، بفانوس تفکر، روشن عینک چشم دل است آئینهٔ زانوها
وقت بهار رفته و دیوانه ایهم ما بر گرد شمع گل، شده پروانه ایهم ما
این عرق از گرمی مجلس، ز رویت میچکد یا گلاب افشانی بر فتنهٔ خوابیده است
در محبت صیقل آئینه بیدردی بود خاک نتوان کرد در چشمی که اورا دیده است
نقص همت را، در اهل کفر و ایمان، بار نیست رشتهٔ کوته بآب سبحهٔ و زنار نیست
گرد باد سرمه خواهد کرد مشت خاک ما گردش چشمی که، امشب در خیال ما گذشت
سرفراز دهر گردیدیم و دل افسرده شد تا گل ما، رفت بر دستار ها، افسرده شد
بقتلم کینه در دل، ساده روی نازنین دارد نهان چون جوهر آئینه چینی، در جبین دارد
بسکه بحر از حیرت رویش ز پیچ و تاب ماند موج همچون جوهر آئینه زیر آب ماند
چو صبح، از سینه‌صافان بعد رفتن فیض میماند جهانی، شمع ره، از آتش این کاروان دارد
چه جام بیخودی، دور فلک کرده است، درکارم که چون گرداب راهم درمیان کاروان گم شد
کسی که، صد دل بیگانه را، شکار نه کرد چو تار سبحهٔ، در دامگاه، کار نه کرد
پرده از روی تو تا برداشتند صبر از ملک خدا برداشتند
میترسم، از شکایت اظهار درد دل رفته است رنگ چهره، مبادا خبر دهد
بسکه اورا در جنون با عشق خود سنجیده ام گر خورد سنگی بمن سنگ ترازو میشود
در ازل وضع خموشی، پیشهٔ ما، کرده اند شیشهٔ ما را، ز سنگ سرمه، پیدا کرده اند
گرمی اهل نفاق از سینه صافان است بیش درد از می پیشتر دلچسپ مینا میشود
ای خدا جوشی‌که، دل غافل شود از طعن خلق همچو دریا، از کف خود، پنبه در گوشم گزار
من آن مجنون، بر گردیده بختم، این بیابان را که گردد باز، چون‌گنبد، صدای لیلی از گوشم
آید چو حکم عشق که، از خود سفر کنم فرصت نمیدهند که، دل را خبر کنم
چرا دزدیده یار از من، دل خود را، نمیدانم ز مجنون سنگ پنهان کرده است این طفل‌حیرانم
دل خالی ز فیض و عمر، چون آب روان دارم حباب آسا، درای بی صدا، در کاروان دارم
ازین میخانه پا بیرون نه و سرمست قدرت شو تهی از خویش باش و آستین دست قدرت شو

(۹۲۱-۹۲۲)

● صحف ابراهیم : فانی ، مرزا محسن فانی تخلص : شاگرد ملا صرفی کشمیری است ، که در صحیفه صاد گذشته . بالجمله مردی درویش سیرت صاحب دل و در علم حکمت سند و کامل بود . در عهد جهانگیر شاه (۱) منصب صدارت صوبهٔ اله آباد بوی مفوض بوده . و بعد ازان بسبب مناسبت علم تصوف ، با شاهزاده دارا شکوه ، ربط خاص بهمرسانید : و شاهزاده مذکور کتب تصوف را ، از وی استفاده نمود .

هنگام اورنگزیب عالمگیر در سنه خمس و سبعین و الف (۱۰۶۵ھ) تفرج کنان بکشمیر رفت . ملا را بحضور خود خوانده ، بعطای خلعت خاص و دو هزار روپیه نقد مراعات کرد . و وظیفه درخور معاش وی مقرر ساخت .

ملا طاهر غنی کشمیری و حاجی اسلم سالم ــ اگرچه شاگرد به از استاد اند ــ اما از دامن تربیت او برخواسته اند . دیوانش دو هزار بیت خواهد بود .

(۲۶۲ الف)

● نتائج الافکار : فانی ، گنجینهٔ فنون نکته دانی ، شیخ محسن فانی ، که از اعیان کشمیر است ، و در فضل و کمال بی نظیر . تحصیل علوم و فنون از ملا یعقوب صرفی کشمیری نمود ، و طریق اصناف نظم ، بخوش تلاشی میپیمود .

و بجوهر ذاتی و صفاتی ، مستعد بارگاه شاهجهان گشته ، بخدمت صدارت صوبهٔ اله آباد چهره اعتبار افروخت ، و بحسن خلق و سجیه رضیه ، در آن دیار مرجع خاص و عام گردیده . و خرقهٔ خلافت از مولانا شیخ محب الله اله آبادی پوشید .

۱ـ شاهجهان .

آخر به سببی ، از منصب و خدمت بپایهٔ عـزل در آمـده و از مراحم پادشاهی بتقرر سالانهٔ معقول کامیاب شده بکشمیر رفت ، و در آنجا بنهایت عزت و احترام بسر میبرد : حاکم صوبه و اکابر شهر بملاقاتش میرفتند .

اوقات گرامی پیوسته بشغل درس و تدریس مامور میداشت ، و از حلقهٔ تدریس او اکثری از اهل کمال مثل ، ملا محمد طاهر غنی و حاجی اسلم سالم ، علم شهرت بر افراشتند . آخر الامر در احـدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱ه) از دار فانی بعالم جاودانی شتافت ؛ این چند بیت از کلام اوست .

(پنج شعر دارد ۵۲۱ ــ ۵۲۲)

● صبح گلشن : فانی ، محمد محسن از خوش نوایان خطهٔ دلپذیر کشمیر و در تلامذهٔ ملا یعقوب صرفی کشمیری فاقد النظیر بود . مـلا طاهر غنی و حاجی محمد اسلم سالم کشمیری کلام خودها پیش نظر اصلاحش میکشیدند ، و بتطفیل شاگردی وی ، در سخن سرائی برتبهٔ استادی رسیدند .

و وی در اکثر علوم علم یکتائـی مـی افراشت ، و بمنادمت و مصاحبت شاهزاده دارا شکوه ثروتی و عظمتی داشت ، تا آنکه از حضور شاهجهان پادشاه بمنصب صدارت اله آباد سرفرازی یـافت . و در آنجا دست بـه بیعت شیخ محب الله اله آبادی (قدس سره) داده ، دل را بـنور تصوف و معرفت تافت . چـون بمشغولی امـور صدارت و تصفیه دل ، دنیا بـدین می آمیخت ، مسبب الاسباب برای صرف او از ظاهر سوی باطن ، سبب یکسوئی بر انگیخت ، که بعد تسخیر ملک بلخ و بخارا بر دست اولیاء دولت شاهجهانی و ضبط اموال و اجناس نذر محمد خـان والی بخارا ــ دیوان فانی ــ متضمن قصائد مدحش ، از کتب خانهٔ مضبوطه اش ، بنظر شاهی گذشت . و فانی بجرم مداحی مخالف ، از صدارت اله آباد معزول گشت . مگر بمراحم سلطانی بکفایت رعایت یافته.

در وطن از ترددات دنیه پا شکست و بمجاهده و ریاضت عزلت گزیده، در انزوا بر روی خلائق بست : لکن اکابر و اعاظم کشمیر التزام کاشانه‌اش نمی گذاشته، و بکمال احترام بزمش گرم داشتند . آخر در سنه احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱ھ) بسفر عالم جاودانی کمر بست : مثنوی لطافت بار ــ مصدر الآثار ــ و دیوان شش هزار بیت از وی یادگارست :

(۱۲ بیت دارد ص ۳۰۸)

● مفتاح التواریخ : شیخ محمد محسن فانی ، از اکابر کشمیر و عالم و فاضل و صاحب جاه و پاکیزه روزگار و خوش طبع بود .

چند روز در صوبهٔ اله آباد خدمت صدارت داشت : و صاحب قران ثانی توجهه تمام بحالش مرعی میفرمود : هرگاه فتح بلخ بر دست سلطان مراد بخش اتفاق افتاد و نذر محمد خان تخت نشین آنجا جریده بگریخت و اموال وی ضبط شد ، در کتب خانه اش ــ دیوان شیخ محسن ــ مشتملبر مدح خان مذکور یافتند . ازان روز از نظر پادشاه افتاده ، بی منصب شد . و از خدمت صدارت معزول گردید . اما سالیانه فراخور حالش مقرر گشت .

بعد ازان تا آخر عمر از کشمیر بر نیامد، هموارهٔ بدرس و افاده اشتغال داشتی . دیوانی ترتیب داده ، مثنویها خوب گفته .

گویند: شیخ را بایکی از لولیهائی کشمیر که ــ بچی ــ نام داشت، و در غایت رعنائی و نهایت حسن و جمال بوده است ، دلبستگی تمام بود . اتفاقاً همدران ایام، ظفرخان ناظم صوبهٔ کشمیر، نیز باوی تعلق خاطر پیدا کرد، و هر چند او را بنقد و جنس فریب داد ، خاطرش بجانب خود مایل نیافت . آخر غزلی در هجو بچی و شیخ محسن گفته شهرت داد . این دو بیت از آنجمله است :

خفته را بیدار سازد باد دامان بچی / مرده را در جنبش آرد بوی انبان بچی
لتهٔ حیضی بچی، شد شملهٔ دستار شیخ / رشتهٔ تسبیح او، شد بند تنبان بچی

در ابیات دیگر، نام او صریح آورده. چون غزل بسمع شیخ رسید، بنا بر ملاحظهٔ حکومت ظفر خان، نا شنیده انگاشته خاموش ماند.

رحلت شیخ در سنه هزار و هشتاد و یک هجری(۱۰۸۱ھ) اتفاق افتاده؛ چون تاریخ فوتش در نسخه بدست نیامده بود، مؤلف این دو تاریخ در وفاتش گفته:

بیابی سال فوتش را، چو خوانی / محمد محسن مخدوم فانی

چو نامش با تخلص همره مخدوم برخوانی / شود تاریخ فوت او: محمد محسن فانی
۶۹۰ / ۱۰۸۱-۳۹۱

(ص ۲۷۵)

● صوفی: ملا محمد محسن فانی پسر شیخ حسن بن شیخ محمد. از خویشاوندان شیخ یعقوب صرفی بود:

بعد فراغت یافتن از علوم متداوله، بهند و ازانجا ببلخ رفت. و آنجا خود را بدربار حاکم آندیار نذر محمد خان رسانید، و قصائد غرا در وصف خان مذکور سرود. بعد از چندی ازانجا باز گشت، و مقرب پادشاهزاده دارا شکوه گردیده بصدارت الهآباد فائز شد، و درآنجا از دست شیخ محب‌الله اله آبادی خرقهٔ پوشیده.

در سال (۱۶۴۵ع) کتابی ــ دبستان المذاهب ــ تالیف کرد. و بران کتاب علمای آن وقت مخالف شدند و ویرا مرتکب ارتداد گردانیدند. ولی بر نام مصنف کتاب اختلافی هم است. یک عدهٔ هست که محسن فانی را مصنف ــ کتاب دبستان المذاهب ــ نمیپندارند. (۱)

۱- رک: صوفی ۲: ۳۶۸-۳۷۲.

پیر حسن شاه در ــ تاریخ حسن ــ نوشته است که :

ــ ملا محسن فانی . . . بعد تحصیل کمالات علوم عقلی و نقلی، اطراف و اکناف هندوستان را سیاحت نمود ، و نیک و بد زمانه بسیار آزمود، و با هر ملت آشنائی کرده، تحقیقات حالات مذاهب و ملل بخوبی ساخته ، کتاب ــ دبستان مذاهب ــ تصنیف فرمود . . . . می آرند که در اوائل بمذهب آزاد بود و باهر ملت صلح کل میداشت ، و مذهب حکما را وثوق میداد ؛ اما در آخر عمر بخدمت حضرت میان محمد امین دار مشرف شده و دست انابت بدامن عاطفت ایشان زده ، از خیالات باطل در گذشت و عقیدهٔ کامل بهمرسانید و بعلوم معنوی و تعلیم و تلقین آنجناب بهره مند گشت . آنگاه تاحین حیات در گریه و زار و توبه و استغفار اوقات بسر میبرد ــ

تاریخ فوتش است :

رفت فانی به عالم باقی

۱۰۸۲ھ

علاوه دیوان، مثنوی ــ مصدر الاسرار ــ نیز تصنیف کرده است . و مقدمهٔ بر مثنوی ملا شاه بدخشی هم دارد که به بیت زیر شروع شده است :

حامداً للذی هوالموجود　　که جز او نیست حامد و محمود
هو من لیس فی الوجود سواه　　انه لا اله الا الله

(۲: ۲۶۵-۲۶۳)

● فانی و معاصرین : فانی با معاصرین خود روابط مودت و دوستی میداشت با عرفای وقت نیز عقیدت داشت . در شعر ستایش آنها بدین قرار کرده است:

شاه محب‌الله اله آبادی

پیریم و مرید حضرت الله ایم　　یعنی که محب خاص ملا شاهیم
محبوب و محب و حب ما گشت بلی　　در سلسلهٔ شاه محب الله ایم

ملا شاه بدخشی

راهی بمیان بود میان من و شاه ‌ ‌ ‌ ‌ ره قطع نمودم و شدم بر درگاه
در وا نشد از درگهٔ شه، بر رخ من ‌ ‌ ‌ ‌ وا گردیدم بخویش و دیدم الله
از بسکه ز هر سلسله دلگیر شدم ‌ ‌ ‌ ‌ سر سلسلهٔ حلقهٔ زنجیر شدم
برپا کردم سلسلهٔ پیر و مرید ‌ ‌ ‌ ‌ هم ملا شاه و هم میان میر (۱) شدم

از رباعی زیر ملا شاه پیدا ست که پدر فانی شیخ حسن نیز با ملا شاه رابطه نزدیکی داشت :

شیخ محسن مانده از وجه حسن ‌ ‌ ‌ ‌ شیخ مومن مانده را با نصف آن
۱۰۶۸ ‌ ۹۹۶=۱۳۲ ‌ ‌ ‌ ‌ ۱۰۶۴–۶۸ (=۲/۲۳۶)
گو بگیرد تا دو تاریخی شود ‌ ‌ ‌ ‌ از برای رحلت شیخ کلان

از این رباعی تاریخ فوت شیخ حسن برمیآید .

دارا شکوه

فانی با دارا شکوه رابطهٔ خصوصی داشت، و از همین رابطه بود که در الهآباد مقام قاضیالقضات را بدست آورد . در ستایش دارا شکوه میگوید:

(فانی) که سجدهٔ در دارا شکوه کرد ‌ ‌ ‌ ‌ دیگر سرش فرود بهر در نمیشود

و نیز غزلی دیگر هم دارد که این چند شعر ازانست :

مایهٔ دیوانگی، در دهر هم ، تاثیر کرد ‌ ‌ ‌ ‌ کو، بجرم عاقلی، در پای من زنجیر کرد
بر دم تیغ قلم هم تهمت خون میکند ‌ ‌ ‌ ‌ حرف رنگین بعد ازین کی میتوان تحریر کرد
داغ شو یوسف! که مارا ازغم داراشکوه ‌ ‌ ‌ ‌ عشق، برعکس زلیخا، در جوانی پیر کرد
قاضی ار دیباچهٔ بر نسخهٔ (فانی) نوشت ‌ ‌ ‌ ‌ فتوی خونین رقم زد زهر را در شیر کرد

صمصام الدوله حاکم کشمیر

فانی در یک غزل ستایش صمصامالدوله کرده است :

در هیچ زمینی نتوان یافت نشانش ‌ ‌ ‌ ‌ بیتی که درو مدح امیرالامرا نیست
در گوشهٔ فقر از دگری چشم نداریم ‌ ‌ ‌ ‌ مارا بجز ابروی تو محراب دعا نیست

---

۱ - میان میر سندهی مدفن لاهور .

ظفر خان حاکم کشمیر

از ـــ مراةالخیال ـــ چنین برمیآید که میانهٔ ظفرخان حکمران کشمیر با محسن فانی بعلت وجود یک زن بنام نجی (بچی) بهم خورد ، ولی این نکته درست بنظر نمیرسد ، زیرا فانی در آثار خود دوبار به ظفر خان اشاره کرده است و از او توصیف نموده است (۱) وقتیکه ظفر خان احسن بار دوم بحکومت کشمیر رسید ، فانی غزلی زیر سرود که کیفیت و سروری خاص دارد :

وزید باد بهار و نوید یار آمد — بیار باده ! که یار آمد و بهار آمد
بدشت لاله شگفت و بباغ سبزه دمید — نهال شیشه و ساغر ببرگ و بار آمد
چو روی یار ببینی لب پیاله ببوس — که فصل توبه‌شکن وصل آن‌نگار آمد
بهار گلشن **کشمیر** باز رنگین شد — که ابر فیض **ظفرخان** کامگار آمد
چرا بباغ نبالد صنوبر و شمشاد — که آب رفته در آغوش جوئبار آمد
هزار شکر که در چار باغ دولت و شکر — دوباره نخل تمنای ما ببار آمد
درین بهار ز تائید بخت، (فانی) را — عروس دولت و اقبال درکنار آمد

فانی وقتیکه در الهآباد میبود، غزلی زیر در آنجا سروده است که دران نیز ظفرخان را یاد میکند ، ولی به انداز دیگر :

شانه از ما ، در قفا، رمزی بکاکل گفته است — ورنه آن زلف پریشان از چه رو، آشفته است
قدر اشک ما نداند کس ، بغیر از چشم تر — کین گهر را هردم از الماس مژگان سفته است
از نگاه نیم مستت ، چون توان ایمن نشست — فتنهٔ بیدار ، در چشم سیاهت خفته است
تا هوای سیر گل ، در سر فتاد ، آن سرو را — سبزه از مژگان تر ، گرد گلستان رفته است
بسکه هردم میوزد باد امل در باغ دهر — تا ندید است از چمن‌گل روی زر نشگفته است
خط لب ، هم از دهان تنگ او، آگاه نیست — چشمهٔ آب حیات از خضر هم بنهفته است
گو **ظفرخان** داغ شوامشب که (فانی) این‌غزل — در اله آباد ، پیش قدردانی گفته است

● **آثار فانی** : از فانی آثار زیر در دست داریم .

۱- دیوان فانی دیباچه (د)

میشوی :

۱) مصدرالاثار (در مدح شیخ محب‌الله نیز مطالبی آورده است) .

۲) ناز و نیاز

۳) ماه و مهر

۴) هفت اختر (۱)

۵) دیوان فانی

تازگی در تهران (زیر انشارات انجمن و ایراف و هند) باهتمام دکتر تیکو ــ دیوان فانی ــ چاپ شده است. پیشتر ازین نیز بچاپ رسیده است. در ذخیرۀ نگارنده نسخۀ است که در سال (۱۳۱۱ﻫ) در مطبع محبوب شاهی حیدرآباد دکن باهتمام مولوی محمد رحیم الدین و مولوی موئید الدین خوشنویس قصبه مدهول ضلع اندور از نسخ خطی ــ که بتاریخ ۲۵ محرم (۱۰۸۶ﻫ) استنساخ شده بود ــ چاپ شده است. و محمد رحیم و محمد مویدالدین وفا مینویسند که: این نسخۀ دستنویس در ذخیرۀ خانوادۀ ایشان بوده.

۶) دبستان‌المذاهب : نیز تالیف محسن فانی گفته میشود (۲) و سر ویلیام جیمز W. James اولین کسی بود که این کتاب را بدنیای غرب معرفی کرد و در سال (۱۸۴۳ع) ترجمه انگلسی بوسیله D. Shea & A. Troyar در پاریس چاپ شده. نسخهای چاپی دیگر بدین قرار هست :

۱) کتاب دبستان المذاهب : بمبئی ۱۲۶۲ﻫ - ۱۸۴۶ع ص ۳۳۴ .

۲) ,, ,, ,, ۱۲۷۷ﻫ - ۱۸۶۱ع ص ۳۲۷ .

۳) ,, ,, ,, ۱۲۹۲ﻫ - ۱۸۷۵ع ص ۳۲۴ .

۱- این مثنویها باهتمام دکتر عابدی در هند چاپ شده است .

۲- در بارۀ مؤلف این کتاب دانشمندان عقائد مختلف دارند ، رک : ایوانوف ، فهرست مجلس آسیای بنگال کلکته ۱۹۲۴ع ص ۵۴۴ و J. R. A. S. By H. Beveridge ۱۹۰۸ع ص ۱۶۵ .

۴) دبستان مذاهب : لکهنو ۱۲۹۴ھ ـ ۱۸۷۷ع ص ۳۹۶ .

۵) ,, ,, ,, ۱۸۸۱ع ,,

۶) ,, ,, ,, ۱۹۰۴ع ,,

۷) ترجمه انگلیسی از نذیر اشرف و W. B. Bayley
کلکته ۱۲۲۴ھ ـ ۱۸۰۹ع ص ۵۴۵ .

۸) ,, ,, By D. Shea & A. Troyer سه جلد در پاریس ۱۸۴۳ع

۹) ترجمه المانی (مختصر) By F. Gladwin بمبئی ۱۸۱۷ع (۱)

۱۰) ترجمه انگلیسی از ابراهیم ابن نور محمد بمبئی ۱۲۹۲ھ ۱۸۷۵ع ص ۳۲۷ (۲)

۷) نجات‌المومنین : رساله در نثر .

۸) شرح عین‌العلم : رساله در نثر .

۹) دیباچهٔ بر مثنوی ملا شاه : (۳)

● انتخاب کلام :

چون برگ سوسن است زبان، در دهان ما — کو غنچه؛ خموش، که فهمد زبان ما
واعظا! مگیر کار من از روی جهل، تنگ — کافی بود شکنجهٔ فضل و هنر مرا
چون خود نیافتم بجهان، صاف طینتی — باید بشهر آئینه کردن سفر مرا
هوای زلف تو، آورد در وجود مرا — وگر نه میل پریشان شدن، نبود مرا
هر چند ساده لوحیم چون آئینه، ولیکن — بر روی کس نیاریم عیب‌نهان کسی را
خموش مانده چو قانون بینوا بودم — خوشم که مطرب عشق تو خوش‌نواخت مرا
هر که هست از اهل دین، گیرد ز دنیا گوشهٔ — من هم از عالم گرفتم گوشهٔ کشمیر را

۱ـ فهرست کتب چاپی فارسی موزهٔ برطانیه 1922 E. Edwards

۲ـ فهرست کتب چاپی فارسی دیوان هند A. J. Arberry 1937 ص ۱۸۴-۱۸۵ .

۳ـ دیوان محسن دیباچه از تیکو ص ح ص ۹۳ .

ساقی، برای روشنی راه بی خودی
بر کف گرفته است چراغ ایاغ را

کی ز کشمیرم توان تکلیف سرهند کرد
چون برد کس از حلب در زنگبار آئینه را

از رفت و آمد سحر و شام فارغیم
تا زلف و روی او شده لیل و نهار ما

میبرد بازار ره چشمم دل دیوانه را
دزد من، میدزدد از روزن، متاع خانه را

دشمن بطعن و دوست بتحسین ما خوش است
بی بهره نیست هیچکس از فیض عام ما

(فانی) کتاب عشق، گر از ما نشد تمام
کلک قضا، چگونه رقم زد، بنام ما

کمال عشق همین بس که عین دوست شدم
بیا! بصورت یوسف ببین زلیخا را

این بیخبران قمر دریا
دانند خدای ناخدا را

دل من مخزن اسرار عرفان است ای (فانی)
کلیدی کو، که بکشاید در گنجینهٔ مارا

ببزم می، چو قدح، دل کشاده باید داشت
چو خشت خم، نتوان بود بار خاطرها

مینا پر است، و جام تهی، عمر در گذر
در کار خیر، زود نکوشد کسی چرا

ضمیر ماست روشن چون ضمیر روشن مینا
بیک جان آفریده ایزد، تن ما و تن مینا

بر حسن مجازی، نتوان کرد قناعت
کس، قبلهٔ طاعت نکند، قبله نما را

خواهی که، بود دامنت از تهمت خون، پاک
از رنگ حنا، سرخ مکن، آن کف پا را

نام من پرسید آن زلف از تو شب، گفتی: اسیر
گو بخوان دیگر بهر نامی که میخوانی مرا

مگر نبود، متاعی بدست من، جز من
که دلربای من آخر، ز من ربود مرا

صد قافله رفت در ره عشق
یک کس، نگذاشت نقش پارا

صد قافله آرزوست در دل
(فانی) بکشا در این اسرار را

این سایه نیست در پئی ما، هرطرف روان
افتاده است بخت سیه، در قفای ما

تمیز عیب و هنر، کس نمیکند (فانی)
که هرکه دیدهٔ بیدار داشت، رفت بخواب

بر لب ما بی زبانان نگذرد جز نام دوست
چون نگین، از نامها کردیم یک نام انتخاب

ای از هوای کوئی تو جان در بدن غریب
آواره، خوشتر آنکه بود، در وطن غریب

در سنگ دید صورت شیرین و عشق باخت
یعنی، به بیستون نبود، کوهکن غریب

بیگانه اند، اهل هنر پیش جاهلان
باشد همان بمجلس زاغ و زغن غریب

عشقم در حسن آرائی کم از مشاطه نیست
دست ما در زلف او برتر زدست شانه است

بی سبب هرلحظه (فانی) خود بخود در گفتگوست
بر جمال شاهد معنی مگر دیوانه است

عشق تو، نالها ز دل خسته ام، شنید
این کاسه را شکست، ولی بی صدا نساخت

دل را تهی، از صورت اغیار، توان داشت
این آئینه را، پاک ز زنگار، توان داشت

درگرد باد حادثه یک مهربان بس است
گر دست بر زمین نرسد، آسمان بس است

برخوان خود نشین وچو مهمان عزیز باش
نان درست گر نرسد نیم نان بس است

زاهد، از پیر مغان گرچه، نکونام تر است   فیض میخانه، ز مسجد، بجهان عامتر است
عشق تو، شیخ صومعه را، بیقرار ساخت   گمنام را، بشهر جنون، نامدار ساخت
نیک و بد زمانه، بیک چشم دیده ایم   مارا بسان آئینه با کس خلاف نیست
دلبری را تکیه، بر حسن خداداداست و بس   دانهٔ خال ایاز، از خرمن محمود نیست
سخن ز عشق، بهر جا، نمیتوان گفتن   بیان ناز و نیاز است، قصه خوانی نیست
در آزمودن شمشیر غمزه اش، ای دل   بهوش باش که، این تیغ امتحانی نیست
ببزم ما و تو، جام شراب مطلوب است   نزول آیت رفع حجاب مطلوب است
در گلستان، نامهٔ با دوستان باید نوشت   چند بیتی از کتاب بوستان، باید نوشت
در دور ما که، بزم می از آبرو، تهی است   ساغر تهی و شیشه تهی و سبو تهی است
سوز و گداز، در نفس عندلیب، نیست   یعنی درین بهار گل از رنگ و بو تهی است
(فانی) دکان عشق، بهر کوچه، وا مکن   یک دل متاع داری و یک دلستان بس است
شادم که، عشق در دل ویرانه، خانه ساخت   یعنی درین خرابه، هما آشیانه ساخت
جز خون خود نخورد و بجز خال او نجست   بیچاره مرغ دل بهمین آب و دانه ساخت
(فانی) مگر، نوید وصالی، ازو شنید   کز راه دیده، قاصد دل را، روانه ساخت
تا سخن زان خال مشکین و لب میگون گذشت   مستی از طبع شراب و نشأ از افیون گذشت
باعث بیداری لیلی شد از تاثیر عشق   آرزوهای که شبها در دل مجنون گذشت
در خیال کاکلش، امشب پریشان بود دل   حال جان، در بند زلف او، ندانم چون گذشت
بسنگ شیشهٔ می توبه ام بهار شکست   خوش آن بهار که، هم توبه هم خمار شکست
بهار آمد و بوی گل نمیآید   مگر بپای نسیم بهار خار شکست
هزار هاله و مه، در نظر هویدا شد   چو مار، بر رخ خود، زلف تابدار شکست
نفس هم بر عقل غالب میتواند شد چو عشق   سگ، برای صید روبه، کم ز شیر بیشه نیست
نیست در بازار گیتی امتیاز علم و جهل   بوعلی بیهوده از دانش دکانی چیده است
یک نفس غافل مشو از حال خود (فانی) چو ما   هرکه، باخود آشنا شد، از خدا بیگانه است
چشم (فانی) برمی ناصاف این میخانه نیست   نشأ ارباب معنی، از شراب دیگر است
هر که احوال دل خویش، کماهی دانست   سینه را، مخزن اسرار الهی دانست
خوشتر است از کامجوی پاس عصمت داشتن   کار گلچین سهل باشد باغبانی مشکل است
ما نه تنها کسب فیض از شیشهٔ می کرده ایم   بوعلی سینا هم این تعلیم از مینا گرفت
ایاز شکوهٔ محمود غیر ازین نشنید   که پادشاهی ما هم کم از گدائی نیست
در کنج فقر، خاک نشینی، که جا گرفت   روی زمین تمام، بیک پشت ها گرفت
بسکه درطرح غزل چون ما کسی استاد نیست   در زمین شعر ما، یک بیت بی بنیاد نیست

بسکه همچون، تاک دایم می‌پرستی میکنم	سجه ای در دست ما، جز خوشهٔ انگور نیست
شکست ، رونق بازار کج کلاهان شد	کلاه گوشهٔ خود را چو آن نگار شکست
ای خوش آن عهد که در خانه‌وصحرا دل ما	هردم از توبهٔ ناکرده، پشیمان میشد
مرا در سر ، هوای سرفرازیست	که دار عشق ، منصوری ندارد
نامهٔ ، از تو رسید و بهوس بوسیدم	یعنی از شوق، زدم بوسه به پیغامی چند
ز آه سرد ما ، دلها بسوزد	چو آن گلها که ، از سرما بسوزد
زعزلت در بروی خلق بستم تا چه پیش آید	بخلوت از همه یکرو نشستم تا چه پیش آید
کنم نام ترا تکرار، هرجا حلقه ذکری است	میان حق‌پرستان بت پرستم تا چه پیش آید
بکوی محتسب شام وسحر از روی بیباک	صراحی در برو ساغر بدستم تا چه پیش آید
تا لب خشک، و چشم تر نبود	خبر از راز بحر و بر نبود
هر که (فانی) در لباس خاکساری پیر شد	همچو آتش، تا دم مردن، جوانی میکند
بطاق ابرو او ، هر که در سجود آید	سرش بسجدهٔ محراب، کی فرود آید
خبر ز عالم دل ، کس بما نمیگوید	ز راه دیده، مگر پیک اشک زود آید
بیاد آن دهن تنگ دلکشا (فانی)	ره عدم نبود هر که در وجود آید
ز آه سرد ، دلها بسوزد	چو آن گلها که ، از سر ما بسوزد
(فانی) بیمن عشق تو، ملک بقا گرفت	از سایهٔ همای ، گدا پادشا شود
خوشم در گوشه میخانهٔ عشق	که جز چشم تو، مخموری ندارد
بهار آمد و زاهد شراب ناب کشید	گلیم بخت سیه را، چو ما، ز آب کشید
دوش از داغ جنون، بر سر ما گلها بود	موسم جسن بتان، فصل بهار ما بود
مایهٔ دیوانگی ، در دهر هم ، تاثیر کرد	کو بجرم عاقلی در پای من زنجیر کرد
بر دم تیغ قلم هم تهمت خون میکنند	حرف رنگین بعد از ین کی میتوان تحریر کرد
در جهان بوی پیاز بلغ مشهور است لیک	مدعی این تهمت آخر بر گل کشمیر کرد
آسمان تیره درون است ، ازو مهر مجوی	طمع باده، کس از شیشهٔ ساعت نکند
عشق، آن روز که ، تعمیر دل ما میکرد	از حیاتش در و دیوار مصور میشد
(فانی) از لعل تو یک حرف شنید و جان داد	زنده میگشت گر این حرف مکرر میشد
مردیم ، و قصهٔ سر زلفت ، نشد تمام	خواهد همین فسانه جهان را بخواب کرد
اهل نشاط، دور بآخر، رسانده اند	مارا همین پیالهٔ اول خراب کرد
امان ز موج حوادث بدست کس نبود	وگر نه کار خدا نیز ناخدا میکرد
خوشم که، ترکش تیر دعای پیر تهی است	وگر نه جانب من، ناوک رها میکرد

نقد حیات صرف شد و کاروان شکست
در چین زلف دوست بسودا نمیرود

بلبل در آشیانه نگنجید، از نشاط
مکتوب برگ گل، چو بدست صبا رسید

از آه عندلیب، بر افروخت چهره اش
آخر درین بهار، بگل هم هوا رسید

بلبل، اگر کتاب گلستان، نخوانده است
درگوش او، حکایت گل، از کجا رسید

شاهد گل، بر سر از ابر سیه، چادر کشید
دختر رزرا، چو مستان میتوان در برکشید

بهار آمد و از گل خبر بما نرسید
بدست قاصد باد صبا، دعا نرسید

اگرچه باد محبت بهسر دیار وزید
بکس چو لاله و گل در چمن هوا نرسهد

چو لاله کرد پریشان کتاب گلشن راز
بغیر صفحه داغی بدست ما نرسهد

مقام خاک نشینان بجز خموشی نیست
بگوش کس ز نی بوریا، صدا نرسهد

گذشته ایم ز کونین آنچنان (فانی)
کزین دو بادیه، گردی به پشت ما نرسید

کس را، خرد بعشق تو، رهبر نمیشود
این راه، جز بپای جنون سر نمیشود

قافله ره چو کرد طی بانگ درا چه میکند
کعبه چو در نظر بود قبله نما چه میکند

(فانی) و من براه عشق هردو ز سر گذشته ایم
تیغ بلا اگر زند بر سر ما چه میکند

هوای ابر و بزم عیش و روی یار میباید
قدح لبریز و ساقی مست و دل هشیار میباید

هوای برشگال هند خوش آید مرا، لیکن
نسیم و نو بهار کابل و کشمیر میباید

گل هنوز از شوق بلبل بر زمین نشگفته بود
کاسمان درس نظربازی به نرگس گفته بود

لاله از داغ درون در چشم نرگس فاش کرد
سینه ام رازی که در دل از چمن بنهفته بود

یاد آن مجلس، که هرکس بود آنجا، بیخبر
نیستی از بال عنقا گرد هستی رفته بود

هر که در راه نظربازی قدم برجان نهاد
پای او را برسر خود دیدهٔ مینا نهاد

بزم می خوش نشئهٔ دارد که بهر احتساب
زاهد از در تا درآمد سر بجای پا نهاد

بوی زلف تو اگر، باد ببازار برد
مشک را بخت سیه باز به تاتار برد

تا نهال کلک (فانی) گلفشانی میکند
هر زمین شعر، خاک گلشن کشمیر بود

(فانی) آن دم که درین باغ وزد باد فنا
خضر هم کشته، لب آب بقا، خواهد بود

تا چراغ بزم ما، جام شراب ناب بود
سایهٔ دیوار ما، روشن تر از مهتاب بود

هرکجا بودیم در عالم، ز فیض چشم تر
خانهٔ ما، همچو مژگان در کنار آب بود

هر که با عاشق نشیند عاقبت عاشق شود
این مرض ساریست در هرکس سرایت میکند

چسو فتح ملک معنی کرد (فانی)
در اقلیم سخن شاه جهان شد

فصل گل است و کس بتماشا نمیرود
مجنون درین بهار بصحرا نمیرود

کی غم لعل تو، ماند بدل ما، پنهان
بوی می از دهن باده کشان می آید

هرگز ز اشک و آه نگردد ملول دل
آب و هوای عشق، مکرر نمی شود

خانهٔ کعبه، نشان میدهد از، خانهٔ دوست
قبله هم، خاصیت قبله نما پیدا کرد

داشت آن پرده نشین جا بسرا پردهٔ غیب
خواست‌خود را کند اظهار، ترا پیدا کرد

عاشق خود شو، اگر از حال‌دل غافل نه ای
لیلیٰ را بیند جمال‌خویشتن، مجنون شود

داد معنی، که دهد جز تو بعالم (فانی)
کس بفریاد سخن جز بسخندان نرسد

تو صاف گرد و بهر مشربی گوارا باش
به بزم هرکه در آئی چوجام‌صهباباش

معاشران چو ببزم شراب، جمع شدند
مرا، چو شیشه گرفتند، در میانهٔ خویش

رباعی خط و ابرو خوشست، لیکن هست
هزار معنی پیچیده، در قصیدهٔ زلف

میرسد، از در و دیوار، ندائی معشوق
تا یکی گوش به آهنگ رباب اندازم

(فانی) از فیض جنون هر سال درفصل‌بهار
میروم از خانه بیرون، رو بصحرا میکنم

کار این‌بی جوهران‌از بسکه‌دائم پیش رفت
ما هم آخر، درکمر شمشیر چوبین بسته‌ایم

ازکمال فضل و دانش بینوا افتاده ایم
در جهان چون کاسهٔ پر از صدا افتاده‌ایم

بسکه ما مقبول درگاهیم (فانی) در جهان
بر زبان اهل عالم چون دعا افتاده ایم

چگونه گوش ندادیم پند واعظ را
که گرم جوش محبت ازین خروش‌شدیم

عیب مارا کرد تا آئینه بر ما آشکار
هرچه می بینیم در عالم تغافل میکنم

در بحر وجود، خویشتن را
چون موج، در اضطراب دیدیم

از بسکه شدیم زود بیدار
(فانی!) همه را بخواب دیدیم

دیوانه ایم، و گوشهٔ صحرائی ماست، دل
از شهر رخت خویش بهامون‌نمی‌کشیم

باغ حسن و عشق ما، محتاج آب‌کس نبود
چون‌گل‌و بلبل ز خود برگ و نوای داشتیم

دولت دنیا، ندارد یک پرکاه اعتبار
عمرها ماهم بسر، بال همای داشتیم

بهر بلبل تحفهٔ دیگر، بدست ما نبود
بوی گل، در دامن باد صبا، پیچیده ایم

یاد آن شبها! که در ساغر، شرابی‌داشتیم
در بیاض صبح، نور آفتابی داشتیم

ازادب‌دور است، زیر تیغ‌شاهان، دم‌زدن
ورنه از تیر دعا، ما هم جوابی داشتیم

بر بیاض عارض او تا سواد زلف بود
در شب تاریک پنهان، آفتابی داشتیم

تاافلاطون‌داشت (فانی) خویش‌رادرخم‌نهان
ما ببزم میکشان از خود حسابی داشتیم

هر سحر کز شبنم می همچوگل خندیده‌ایم
از بهار خوشدلی تا شام گلها چیده ایم

درسبک‌روحی‌بماکس‌درجهان‌هم‌سنگ‌نیست
خویش‌را با این‌گران‌جانان‌بسی‌سنجیده‌ایم

(فانی) بدر کعبهٔ مقصود رسیدیم
چون مرغ حرم، باک ز صیاد، نداریم

چون‌کلید رزق ما جز درکف رزاق نیست
در بروی خلق، از روی توکل بسته ایم

ازسخن در باغ دل روزی که‌آئین بسته‌ایم
دسته‌های گل ز معنی های رنگین بسته ایم

قانهای ترا، چون زما، کسی نشنید
چو شمع، آخر شب عاقبت خموش شدیم

گه خیال آن رخ و گه یاد کاکل میکنیم
هم تماشای گل و هم گشت سنبل میکنیم

بسکه با ما جز هوا در هند کس گرمی نکرد   آرزوی سردی کشمیر و کابل میکنیم
عاشق و معشوق جز ما نیست کس در باغ دهر   گاه شور بلبل و گه خندهٔ گل میکنیم
طومار حساب عمر، خود را   پیچیده، بزلف یار دادم
هر لالهٔ داغ را، ز دل آب   در موسم نوبهار دادم
چراغ مسجد و میخانه، روشن میتوان کردن   تماشای دو عالم زین دو روزن میتوان کردن
ز حسن خلق، بهر مشربی، گوارا باش   بشیشه، از لب پیمانه، همزبانی کن
بنان سوختهٔ داغ فقر قانع باش   دعای دولت صاحبقران ثانی کن
ز بزم باده کشان پا منه برون (فانی)   چو می، بموسم پیری، تو هم جوانی کن
در حاشیهٔ کتاب مجلس   چون نقطهٔ انتخاب بنشین
هر چند سرت رسد بگردون   بر خاک چو آفتاب بنشین
(فانی) از بزم جهان گوشه گرفتند همه   بود در گوشهٔ این بزم، ترا هم جای
بدهر با که توان داشت صحبت ای (فانی)   که شد ز اهل جهان عرصهٔ سخن خالی

رباعیات

در بیش و کم زمانه، نتوان دل بست   هر نقش قمارخانهٔ نتوان دل بست
افسانهٔ خواب غفلت ما، دنیاست   بر خوبی این فسانه، نتوان دل بست
در گلشن آئینه، گذاری داریم   با شاهد ساده رو، کاری داریم
گه برگ فشانیم و گهی نخل نشان   هر روز خزانی و بهاری داریم
از خود رستیم و با خدا دل بستیم   از خلق بریدیم و بحق پیوستیم
بستیم بروی ما سوی الله در دل   فارغ شده در خانهٔ خود بنشستیم
از بسکه ز هر سلسله دلگیرم   سر سلسلهٔ حلقهٔ زنجیر شدم
برپا کردم سلسلهٔ پیر و مرید   هم ملا شاه و هم میان میر شدم
در مرگ و حیات روی او میبینم   در آتش و آب خوی او میبینم
گه زیر زمین و گاه روی زمین   هر سو که روم بسوی او میبینم
جان کعبه و دیر میباید کرد   در باغ وجود سیر میباید کرد
در کعبه و دیر، نیست غیری، لیکن   خود را فارغ ز غیر میباید کرد
از پست و بلند دهر بیرون جستیم   بر روی زمین و آسمان، در بستیم
گشتیم بزلف و کاکل یار اسیر   از کشمکش هر دو وا رستیم
ای گل! نگهی سوی اسیر قفسی   تا چند بکام دل هر خار و خسی
صد دست دراز هر بوالهوسی   ترسم که، بدامنت رسد دست کسی
در عشق، چو لاله، داغ میباید بود   وز لالهٔ داغ باغ میباید بود
هر سوخته در سراغ میباید بود   پروانهٔ هر چراغ میباید بود

آگاه ز خویش ، شاه و درویش نشد
افسوس که ، کس عاقبت اندیش نشد
آنکس که ، گرفتار کم و بیش نشد
از نیش زمانه پای او، ریش نشد
چشمی که بود کور، چه بیدار چه خواب
بحری که شود شور، چه آب و چه سراب
راهی که بود غلط، چه نزدیک چه دور
عمری که رود هرزه، چه شیب وچه شباب
یک پای تو، در گلست و یک پا در گرد
از خود بخدا چسان سفر خواهی کرد
از مرکز خویش، یک قدم بیش نرفت
پرکار که بر دائره شد راه نورد
خوردی قدحی ، و نشأ دلخواهت باد
رفتی از خود ، خدای همراهت باد
باز آی بخود، که خود شوی ساقی می
این راه دراز رو کوتاهت باد (۱)

۱۷۶- فائز ، نواب صدرالدین محمد خان بهادر دهلوی

پسر زبردست خان بن نواب علی مردان خان بن گنج علی .
گنج علی در عهد شاه عباس ماضی با خطاب خان و بابا مفتخر شد و حکومت کرمان داشت ، و سی سال آنجا بود . وقتیکه در عهد جهانگیر قندهار از دست مغولان بقبضهٔ شاهان صفویه آمد ، بابا گنج علی خان قلعدار آنجا شد و در (۱۰۳۴هـ) وفات یافت . شاه عباس علی مردان خان را با خطاب پدر خان و بابای ثانی افتخار بخشید .

علی مردان خان بعد از وفات شاه عباس از دست شاه صفی رنجها دید، و وقتیکه از دوستان خویش —که دربار شاه بودند— خبر یافت که شاه صفی دل صاف با او ندارد ، علیمردان خان قلعهٔ قندهار را بدست شاهجهان پادشاه وا گذار ساخت ، و خود در هند پناهیده شد .

شاهجهان اورا بمنصب شش هزاری سرفراز ساخته بحکومت کشمیر فرستاد و بعد از چند لاهور نیز ضمیمه گشت . بعد از سه سال به پایهٔ امیرالامرائی رسید . در سال (۱۰٦۷هـ) بمرض اسهال وفات یافت و در

۱- انتخاب از نگارنده و میرزا محمد منور

لاهور در مقبرهٔ ــ که خود بنا کرده بود و تا کنون بحالت خسته برجا هست ــ مدفون شد .

علیمردان خان، چهار پسر گذاشت . ابراهیم بیگ، اسمعیل بیگ، و عبدالله بیگ . و هر یک در عهد شاهجهان بمنصب رسید . درجنگ عالمگیر و دارا شکوه، این هر چهار برادر بطرف دارا شکوه بودند . درجنگ سموگره اسمعیل بیگ و اسحاق بیگ شهید شدند، و ابراهیم خان رفاقت شاهزاده مراد بخش اختیار کرد . وقتیکه عالمگیر بتخت رسید، ابراهیم خان و عبدالله بیگ را خلعت و مناصب داده، با دامن دولت خویش وابسته کرد .

عبدالله بیگ خطاب گنج علی خان و منصب سه هزاری یافت . و ابراهیم خان در سال دوم به پنج هزاری رسید و بحکومت کشمیر سرفراز شد .

در عهد بهادر شاه، ابراهیم خان بخطاب پدری رسید و مخاطب به علی مردان خان شد و صوبهٔ کابل یافت . ابراهیم خان بسبب پیری از کابل بزودی باز گشت و در ابراهیم‌آباد سو دهره (۱) ــ که آباد کردهٔ او بود ــ ساکن شد . در آنجا بعد از چند ماه درگذشت و در باغ خود مدفون شد . فائز در تعریف این باغ مثنوی سروده است که چند شعر ازانست :

درین گلشن که مانند بهشت است
هوا همواره چون اردی بهشت است

روش، چون جبهٔ خوبان، کشاده
صفایش از گل بستان زیاده

خزان را نیست ره در این گلستان
که سر سبز است همچون باغ رضوان

گرفته سر بسر روی زمین را
کسی کم دیده باغی این چنین را

بود از حوض آئینه کنارش
بسان جنت الماوی بهارش

چنار و سرو او از سر بلندان
دمیده سبزه اش چون خط خوبان

چو بهه رخساره را رنگ طلا کرد
انارش خندهٔ دندان نما کرد

گهر پاشی کند فواره دائم
مزاج مستقیم اوست قائم

۱- از لاهور برسی کروه است .

ز دیوارش حوادث برکنار است بهر جانب که میبینی بهار است
نشاط افزا ست این باغ پر از گل دهد دل را فرح چون ساغر مل

ابراهیم دو پسر گذاشت ، زبردست خان و یعقوب خان . یعقوب خان در عهد بهادرشاه بخطاب — ابراهیم خان — مخاطب گشت .

فائز ، پسر زبردست خان بود ، صدرالدین محمد خان نام داشت و در دهلی زندگانی را بآخر رسانید (۱) .

فائز در اردو و عربی و فارسی ، مخصوصاً در شعر گوئی قدرت کامله داشت ، کسی از کشمیر بوی نوشته بود که شعرش اصلاح میخواهد ، فائز در مکتوبی که بجواب نوشته است مینویسد :

— مسموع ، کـه آن شید سرخیل لونـدان مقـام کوه ماران و تخت سلیمان ، بـه زبان نـا فصاحـت جریـان گفته کـه : شعر فلانـی اصلاح طلب است ! دست بالای دست بسیار است ، اگـر این حـرف را قدسـی یـا کلیم میگفت بجا بود . تو شعر را کی میفهمی و فارسـی را چه میدانـی؟ به جان سخن و به نزاکت معنـی سوگند — و انه لقسم لو تعلمون عظیم — که درین عصر کسـی را نمیرسد ، تا چنین کلمه در برابر نظـم و نثر مـن گوید ! تو خـود در چه شماری و کی داخل قطاری؟ این قدر باید دانست که ، بر نکته فهمان گرفت و گیر بـی جا نتوان کـرد . پا به انداز گلیم دراز باید نمـود ! پارهٔ اشعار حافظ و صائب یاد گرفتن و بهمین قدر خـود را نکته سنج و شعر فهم قـرار دادن ، دور از شیوهٔ عقـل است و دلیل بـی شعوری ، بل خری و بـی جوهری ! کلام مـن نه از تصانیف حبه خاتون و یوسف شاه است که ، تـو فهم آن توانـی نمود ؟ و نه از اشعار حافظ سلمان و فقیر وائل است که ، تو غور مضامین آن توانـی فرمود ؟ این زبـان فـارسی است از پارسـی زبانان باید شنید !—

۱- فائز یک پسر داشت بنام اشرف‌الـدوله میرزا حسن علی خـان بهادر که با شیخ علی حزیـن روابط دوستی میداشت و چهار نامه در رقعات شیخ علی حزین بنام وی دیده میشود. فائز یک همشیره بنام زبدة‌النسا خانم داشت .

فائـز بیست آثـار دارد . دیـوان فـارسی و دیـوان اردو نیـز ازو یادگار است . در فارسی یکصد مثنوی دارد . تالیفات بقرار ذیل یافته میشود .

۱) اعتقادالصدر : رساله در عقائد
۲) طریق‌الصدر : در اصول دین
۳) صراط الصدر : در عقائد و اصول دین
۴) معارف‌الصدر : احادیث در احوال حضرت صاحب‌الامر
۵) تبصرة‌الناظرین : در رویت باری تعالیٰ
۶) احزان‌الصدور : در مصائب اهل بیت و در واقعهٔ کربلا
۷) احیاءالقلوب : در حالات حضور رسالت مآب
۸) رسالهٔ مناظرات : حالات مناظـره مذهبـی در بین مصنف و امیرالامرا صمصام‌الدوله خان دوران خان بهادر
۹) انیس‌الوزرا : خلاصهٔ اخلاق ناصری محقق طوسـی
۱۰) ارشاد الوزرا : در جواب دستورالوزراء خوانـد میر . در حالات وزرای هند . (نسخهٔ این کتاب موزهٔ بریطانیه لندن دارد)
۱۱) نجم‌الصدر : در علم هیئت
۱۲) شهرالصدر : در قواعد علم حساب ، مختصر کتاب بهاءالدین عاملی
۱۳) رسالهٔ مالیخولیا معروف نبطاسیا : در علاج مرض مالیخولیا
۱۴) هدایة‌الصدر : در علم قیافه
۱۵) زینة‌البساطین : در باغبانـی و کاشت و زراعت
۱۶) تحفة‌الصدر : در تشخیص امراض و شناختن اسپ . و در علاج خر ، خچر ، و شتر و پیل .

(این رساله بعنوان ــ فرس نامه ــ D. C. Philloth د

۱۹۱۱ع از طرف مجلس آسیای بنگاله کلکته چاپ کرده است) .

۱۷) رقعات‌الصدر : یکصد و چهارده مکاتیب

۱۸) خطبهٔ کلیات : مقدمهٔ کلیات صدرالدین محمد (مسعود حسن خان رضوی در دیوان اردو چاپ کرده است)

۱۹) دیوان فارسی : در سال (۱۱۲۷ھ) مرتب شده است و دارای ۱۳۸۰۸ اشعار هست .

۲۰) دیوان ریخته : کلام اردو

از مثنوی زیر — که راجع بکشمیر است — معلوم میشود که از نسبت خانوادگی، با کشمیر علاقهٔ مفرط میداشت و آمد و رفت نیز بود (۱) مثنوی:

تعریف عمارت باغ علی‌آباد کشمیر

ز وصف این بنای عرش آئین — سخن گردد بسان غنچه رنگین
عمارت نی بهشت روزگار است — فلک از رفعت او، شرمسار است
ز راه دلربائی، قد کشیده — سرش تا چرخ دولابی رسیده
سپهر بر تری را او مدار است — ازو رفعت بگیتی آشکار است
ندیده دیده قصر این چنین را — بنازم سر بلندی زمین را
بکن غوری اگر داری توادراک — زمین را او رسانیده با فلاک
سخن در وصف و مدح او چه دارم — بلندیهای طاقش را بنازم
بغل بکشاده چون مشتاق طاقش — گرفته مهر و مه جا در رواقش
بلندیش ندارد هیچ انجام — ازان دارد همیشه برف بر بام
بفرق اوست گلدسته نمودار — بعینه در نظر چون طرهٔ یار
درش چون‌جنت‌الفردوس باز است — ... چون ارجمندان سرفراز است

۱- اختصار از مقدمهٔ سید مسعود حسن خان رضوی بر دیوان فائز اردو . چاپ انجمن ترقی اردو دهلی ۱۹۴۶ع .

بهشت و جنت روی زمین است   کجا قصری بگیتی این چنین است
زمین شد سر بسر صرف بنایش   فلک سر میکند در زیر پایش
بوسعت در نظرها چون جهانست   فضای صحن او چون آسمان است
نهایت را دران منزل اثر نیست   ز طول و عرض او کس را خبر نیست
مگر این باغ فردوس برین است   گلستان ارم کی این چنین است
سراسر راحت و آرام جانست   هر ایوانش بقدر اصفهانست
صفا دارد ز بس در سقف و دیوار   رخ مردم در او گردد نمودار
طراوت از درو دیوار بارد   صفا چون چهرهٔ دلدار دارد
مصفا سر بسر چون در مکنون   ستونهایش بسان سرو موزون
عروسی هست با صد زیب و آئین   ز عکس تابدارش خانه رنگین
ز یک نظاره اش دل ناتوانست   تو گوی دلبر نازک میانست
بدلها نشاء بخشد همچو صهبا   طرب خیز است آن قصر فلک سا
درش رنگین چو رخسار نکویان   بود زنجیر آن چون زلف خوبان
ز بس آن خانه افتاده است موزون   درخت بید بر وی گشته مجنون
پر از تصویر و گل دیوار و بستان   منقش مثل طاؤس گلستان
متانت آشکارا از بنایش   عیان قوس قزح از رنگهایش
همیشه آب نرش هست جاری   بهر سو مهرود چون فیض باری
قلم از مدح او بیتاب گردد   سخن از وصف حوضش آب گردد
ز آب حوض او از سر رود هوش   بسان طبع رنگین میزند جوش
رواق او، همه پاک و مصفا   روان در پهلویش ندی چو دریا
خیابانهای او پر آبرویست   نه بینی متصل با آب جویش
تراشیده است سنگش خوب استاد   خجل از دیدن او عقل فرهاد
بخرجش برده آن استاد پر فن   تمامی حاصل دریا و معدن
صباحش خر می دارند چون روز   دل از گلزار او شد عشرت اندوز
ندارد لالهٔ او بر جگر داغ   نشاء وعیش می بارد دران باغ
هوایش سر بسر با نشاء چون مل   چمنهایش همه پر از کس و گل
بر فصل شگوفه اشکار است   هوایش معتدل مثل بهار است
شجرها پر ز میوه تا سر از بن   چمنهایش همه پر گل چو گلبن
بهر سو در غزلخوانی هزار است   دران بستان همیشه نوبهار است
خیابانش چو رخسار بتان است   بهارش در جهان دور ازخزانست
نسیمش را شمیمی همچو عنبر   در و دیوار او پر فیض یکسر

نهالش سبز چون خط بتانست | چمنهایش همه آرام جانست
گل و لاله درو همچون ایاغ است | ازان بلبل همیشه تر دماغ است
چنین باغی بهفت اقلیم نایاب | چو زلف دلبران بیدش پر از تاب
بفرش او سرا پا یک نظر کن | دران ایوان روح افزا گذر کن
ز بس مطبوع افتاده است و دلجو | بود گلهای قالی جمله پر بو
ببین تا صنعت بافنده دانی | نماید در نظر چون نقش مانی
مزین از چغ و از سایبانست | پر از پیرایه همچون دلبرانست
کمیت خامه را (فایز) عنان گیر | که باید کرد در این قصر شبگیر (۱)

امیرالامرا صمام‌الدوله خان دوران خان ، با فائز پیوند دوستی داشت ، ملا ساطع کشمیری (شاگرد رافع کشمیری) نیز وابسته بدامن دولت وی بوده . روزی صمام‌الدوله در حضور محمد شاه پادشاه بود، پادشاه روی را در آئینه میدید صمام‌الدوله بدیهه گفت :

دل آئینه را نازم ، که بر روئی تو میآید | سحر خورشید لرزان بر سر کوئی تو میآید

روزی ساطع همین شعر را تضمین کرده پیش صمام‌الدوله خواند :

بدرگاهت که آرد (ساطع) از ذره کمتر را | سحر خورشید لرزان بر سر کوئی تو میآید

صمام‌الدوله ملا ساطع را دو هزار روپیه در صله بخشید . روزی ساطع براین شعر هم یک هزار روپیه صله یافت :

کفم چون کاسهٔ گرداب همچنان خالیست | به آن محیط کرم گرچه آشنا شده ام

قیاس است که فائز نیز با ساطع رابطهٔ دوستی داشته باشد .

۱ـ این مثنوی برای نگارنده این سطور، دوست گرامی و دانشمند فاضل جناب دکتر وحید قریشی از نسخهٔ خطی دیوان فائز که در ذخیرهٔ شخصی دارد، استنساخ کرده فرستاده است. بنده بسیار متشکر هستم .

۱۷۷ـ فائق، میرزا احمد

● سفینه خوشگو : برادر میر جلال الدین سیادت، استاد فن صاحب کمال خوش خیال بود، و بسیار معنیهای تازه یافته . از ثقاة مسموع است که این هر دو برادر شاگرد میرزا داراب جویا اند . بهرحال اشعار برجسته دارد :

نه امروزی است، از عشق توام، این‌آه و زاریها — چو موسیقار، میکردم فغان، در نی سواریها
دیوانهٔ عشق تو، سر انجام ندارد — چون نقش قدم، خانهٔ من، نام ندارد
نصیحت، میفزاید رتبهٔ پاکیزه، گوهر را — که آب، از پیش ره بستن، نهد رو در بلندیها
از شرم چشم مست تو، خوبان نهفته اند — در آستین، چو غنچهٔ نرگس، پیالها
افشای راز عشق، بود کار دیده را — منصور دان سرشک بمژگان رسیده را
دمی، بخوشدلی ار بگذرد، غنیمت دان — زمانهٔ که، محرم بود سر سالش
شوخیٔ پرواز رنگم، گرد جولان کسی است — مد آهم، سایهٔ سرو خرامان کسی است
سینه چاکان محبت را، قیامت، مژده ایست — صبح محشر، گردهٔ شور نمکدان کسی است
عجز شکسته باران، هم غنچهٔ غرور است — پای ز راه مانده، بازوی دست زور است
پروانه کو بناز که در چشم میکشند — خوبان هند، سرمه ز دود چراغها (۱)
آخر ز شرم ابرویت، ای آفتاب حسن — شمشیر خود، هلال بزیر سپر کشد
دل گرفتهٔ من، مشکل است، باز شود — که قفل بر در این خانه از درون زده اند
تا نرگست، ببزم فسون نگه، نشست — چشم بتان، ز سرمه بخاک سیه، نشست
علاج غفلت ذاتی، نمیتوان کردن — گلیم بخت سیه را، بخواب میبافند
فزون ز ریگ روان تشنه در بیابان سوخت — هنوز دام فریب سراب میبافند
دل سوختهٔ آتش حرمان ایاغم — جز پنبهٔ مینا، نگذارید بداغم
بداغ لاله عذاران، ازین چمن، رفتم — بجای گل، بفشانید لاله، بر خاکم
بدرگه کرم، آخر امید آوردیم — سری بسجده نه پیری چو بید آوردیم
چرا کنیم سیه، روی خویش را، ز خضاب — شبی بروز، چو موی سفید آوردیم
باشند اگر، چو شیشه، صاف و یکرنگ — از هم نشوند سینه صافان دلتنگ
بیگانگی آورد کدورت، (فائق) — آئینه، ز آب خویش، کی گیرد رنگ

۱ـ این را در هندی ــ کاجل ــ گفته میشود .

پوشیده نماند که مصرع چهارم رباعی مذکور، از ملا ابوالبرکات منیر است. چنانکه در منشآت خود نوشته. و چون این مصراع را مصرع نمی رسید، از یاران استدعا نموده بود. معاصران او نیز از عهده او بر نیامدند. میر احمد فائق که ــ بعد مدتی ازو در سر زمین شعر نشو و نما یافته ــ این مصرع را رباعی نمود. فقیر خوشگو نیز در اوائل مشق خود، این مصرع را سه مصرع دیگر رسانیده :

در عالم وحدت چو در آئی یکرنگ　　جز خونش نه بینی بگل و سبزه و سنگ
کثرت نشود غبار چشم هشیار　　آئینه ز آب خویش کی گیرد رنگ
(۳۰-۳۸)

۱۷۸ـ فتوت، فتوت حسین خان کشمیری

● عقد ثریا : فتوت حسین خان فتوت. اصلش از کشمیر است از مدت مدید در شاهجهان آباد قیام دارد. استاد بینظیر و همطرح[۵] شیخ مرحوم بوده. قصیده و غزل و رباعی و مستزاد وغیره ــ آنچه لازمهٔ شاعران سرمایه دار است ــ همه دارد. در استادیش هیچ شکی نیست، اما حرف بر طرز تلاش کشمیریان است. گویا هر که از کشمیر باشد زبان قدما و دردآمیز را دوست نه دارد، و بگفتن آن قادر نمی تواند شد. خیر چند شعر که پسند خاطر فقیر افتاده بصفحه ثبت میکند. (اشعار ندارد ص ۴۲)

● روز روشن : فتوت حسین خان فتوت از مردم کشمیر بود. و در عهد محمد شاه پادشاه، در شاهجهان آباد توطن گزید :

تو، چون جا در دل ویران کنی، ویران نمیماند　　که در زندان، چو یوسف پانهد، زندان نمیماند
چون سر راه تو گیرم، دادخواه از دست تو　　گوئی: از دست که نالش‌داری! آه از دست تو
(ص ۵۰۶)

۱۷۹- فتوت ، حبیب الله کشمیری

● سفینه هندی : فتوت ، حبیب‌الله فتوت تخلص از اعزهٔ کشمیر بود ، ازانجا بدهلی آمد . مدتها در رفاقت نواب غازی‌الدین خان فیروز جنگ ولد آصف جاه میبود . شعر خوب میگفت ، این رباعی ازوست :

از بزم نگار ، تا نمیرم ، نه روم زان جا ، من زار تا نمیرم ، نه روم
من بادل خویش عهد بستم ، که چو شمع از محفل یار ، تا نمیرم ، نه روم (۱)
(ص ۱۵٦)

● روز روشن : فتوت ، خواجه حبیب‌الله کشمیری ، مرد با همت و فتوت بود .
(رباعی دارد ص ۵۰٦)

۱۸۰- فدا ، محتشم خان کشمیری

● روز روشن : فدا ، محتشم خان کشمیری فرزند امانت خان خانسامان نواب اعتمادالدوله بود . مضامین دلکش موزون مینمود :

اضطرابی طرفه امشب ، در دل افگار بود تا نظر کردم ز چاک سینه، دیدم یار بود
(ص ۵۱۱)

● صوفی : فدا ، مرزا محتشم خان . پسر امانت خان از نامش سال تولد (۱۱۳۸ﻫ) بر میآید . بعد از تکمیل تعلیم ، در جوانی بهند شتافت و در سلسلهٔ ملازمت نواب معین الملک ابن قمرالدین خان صوبیدار لاهور جا یافت . و بعد از وفات نواب معین‌الملک (۱۱٦۱ - ۱۱٦۵ﻫ) محتشم بکشمیر برگردید و در ملازمت حاجی کریم داد خان افغان صوبیدار آنجا منسلک شد . در سال سنه (۱۱۹۷ﻫ) در آنجا جهان را پدرود گفت .

صنما ! براه مسجد مگذر پی تماشا شکنند شیخ و صوفی همه توبهٔ نصوحی
آن را که دل و جان با همچو توی باشد در خانه توی همدم در راه تویی همراهی

۱- روز روشن دارد .

از بزم حیات بادشاهان رفتند ـــــ در چشم زدن
نرگس چشمان و خوش نگاهان رفتند ـــــ چون گل ز چمن

(۲ : ۷۴۷-۷۴۸)

۱۸۱- فرحت، مولوی محمد میران کشمیری

● همیشه بهار : فرحت، کشمیریست . اکثر دیدنش در مجالس مشائخ میشود . شعر هم بتلاش میگوید . من اشعاره :

اهل بینش، سبزهٔ نا رفته از جا، میکنند ـــ آمد و رفتی نباشد ، مردمان چشم را(۱)
پیری رسید و رفت سیه مستی شباب ـــ موی سفید من ، نمک این شراب شد(۲)
عید است، و جهان زعیش شد، نغمه سرا ـــ عالم گردید باز، عشرت پیرا
از بسکه، نداد نقد عیشی ، در دست ـــ طفل اشکم ز خون دل بست حنا(۱)

● خوشگو : فرحت ، کشمیری الاصل بود . از حضرت شاه گلشن مشق سخن بپایهٔ درستی رسانید . و در مشاعره ها حاضر میشد . بخدمت شاه دیدنش اکثر اتفاقی می افتاد . خیلی گرم جوش و مرد آدمی بود . بر فقیر توجه بسیار میفرمود . در هزار و صد و سی و هشت (۱۱۳۸ھ) به کشمیر جنت نظیر رفت و به جنت پیوست . از اشعار اوست :

(یک رباعی و دو بیت دارد ص ۱۶۲)

● گل رعنا : فرحت کشمیری ، از تلامذه شیخ سعدالله گلشن است و بترتیب نظم دلپذیر فرحت افزای انجمن . خوش اختلاط و مهذب الاخلاق بود . و در کشمیر جنت نظیر سنه ثمان و ثلاثین و مائة و الف (۱۱۳۸ھ) بجنته الماوی آسود . ازوست : (همین یک رباعی و دو شعر دارد ص ۹۲۵)

۱- سفینه خوشگو، گل رعنا ، روز روشن دارد .

۲- سفینه خوشگو، گل رعنا ، سفینه هندی و گلستان مسرت دارد .

● عقد ثریا : فرصت ، مولوی میران فرحت مردم کشمیر است . از مدت دراز به شاهجهان آباد بسر میبرد . در فارسی و عربی علم استادی می‌افرازد . و اکثر کشمیریان سال خورد ــ که درین شهر آمدند ــ اقرار بشاگردیش دارند . و حالا هم اطفال این قوم استفادهٔ علم ازو میکنند .

غرض که، شخص مدرس است و در کتاب دانی و تحقیق لغت بینظیر . چنانچه ــ شرح گلستان ــ بر شروح دیگر در کمال تحقیق و تدقیق بهتر از مولفان ما سبق تالیف نموده . و در ایامی که ، نامهٔ شاه ایران بزبان عربی به پادشاه دین پناه رسیده، اکثر صاحب کمالات پایهٔ تخت، جوابش را نگاشته . ازانجمله مشار الیه هم نامهٔ در کمال فصاحت و بلاغت نوشته بود ، بر همه ترجیح داشت . لهذا جهان نامه را به ایلچی بادشاه ایران دادند و روانه کردند .

در نظم و نثر هم مثل ــ شاه نامه ــ وغیره گاهی گاهی تلاش نمایان میکند . اما از بس که پیری او را دریافته است، خیلی حواسش مختل میباشد و علاوه آن فکر قوت عیال و اطفال . عمرش قریب بصد خواهد بود .

(ص ۴۴)

● صحف ابراهیم : فرحت ، از مردم کشمیر است . در خدمت شاه گلشن مشق سخن گذرانیده و با بندرابن خوشگو ارتباط داشته . در صد و سی و هشت (۱۱۳۸ هـ) بکشمیر در گذشت : (ص ۲۷۴ الف)

● سفینه هندی : فرحت تخلص کشمیری . از موزونان عصر محمد شاه است . اوراست : (یک شعر دارد ص ۱۵۷)

● روز روشن : فرحت ، مولوی محمد میران کشمیری . از وطن بریده رحل

اقامت بدهلی انداخت . و اکتساب علوم معقول و منقول از قاضی محمد مبارک گوپاموی (۱) و ملا احمدالله سندیلوی نموده و در نظم فارسی مهارت نیکو بهم رسانیده و زائد بر صد سال زندگانی کرد :

چشمکی یار زده بی سروپا کرد مرا طرفةالعین ببینید! چها کرد مرا

(دو شعر و یک رباعی ص ۵۱۷)

۱۸۲- فرخ، پندت راج کاک

● بهار گلشن کشمیر : پندت راج کاک . در جوار صفا کدل سرینگر زندگانی میکرد و بعمر ۶۲ سال در سنه (۱۹۰۷) بکرمی حیات را پدرود گفت ؛ این عهد راجه گلاب سنگ (۱۲۷۴-۱۲۶۲ھ) بود :

بنازم ترک چشم شوخکی ابرو کمانی را چو بر گردد، کند از یک نگه کار جهانی را
بقصد من کمان زه کرده می آید ، زهی طالع هدف از سینه میسازم خدنگ سخت جانی را
ز دلق کهنهٔ تزویر بگذر، بشنو ای زاهد ! روان تازه گر خواهی ببین سرو روانی را
از صاف باطنی شده ام محو روی او خورشید و ماه آئینه دار است پیش ما
شمع میگوید، به اهل بزم، هنگام سحر نیست اینجا پائیداری گریه میآید مرا
نهان میداشتم داغ دل و درد نهانی را چه سازم چهرهٔ کاهی و اشک ارغوانی را
(فرخ) اسیر زلف تو، دارد دل عزیز ظالم متاب سنبل پر پیچ و تاب را
(فرخ) حیات نقش بر آب است ، هوشدار چشمی کشا بعبرت ، و بنگر حباب را
دین و ایمان، جان و دل، اندر رهت کردم نثار خیر مقدم ای جنون امداد میخواهیم ما
خاک گشتم و دامن کشان رفتی ز من داد از دست تو، ای بیداد ! میخواهیم ما
برداشتی ز چهرهٔ گلگون نقاب را بی پرده ساختی بخدا آفتاب را
میخواستم که پا کشم از دست بیخودی یاران چه میکنم دل پر اضطراب را

۱- شارح سلم العلوم ابن شیخ محمد دائم فاروقی . بسر منطقیت او شرح سلم گواه عدیل است . با قاضی احمد الله سندیلوی و قاضی احمد علی سندیلوی مناظره و مباحثه علمی میکرد . در سال (۱۱۶۲ھ) رحلت کرد . (رحمان علی)

صبا! از من پیامی بر بمجنون جنون پیکر
ستاره ریز ز شام است تا سحر چشمم
بالای بلندی تو، بر افراخت، چو قامت
برباد شد از تاب غمت جان و دل آخر
تا شده (فرخ) به غمش آشنا
غم دهی و دلم می بری، چه عیاریست
به دوش بار گنه، خار معصیت، در پا
مجوی رسم وفا از پری رخان (فرخ)
(فرخ) چو نیست منزل او، جز حریم دل
بنوش بادهٔ گلرنگ اگر، دلت تنگ است
فدائی قدرت رویم، که در خزان و بهار
دل، سر زلف او، رها نه کنند
عشق عقلم ربود و داد جنون
سر سودای زلف او (فرخ)
نگذشته است ز طوفان فنا بر مردم
کرده بود عقل ز خود بیخبرم
آب گردید و شد از دیده برون
پشت ایمان شده از مصحف روی تو قوی
گریبانت بصد جا پاره خواهی دید در یکدم
ز مسجد هیچ نکشاید بعالم گفتمت زاهد!
ظالم ز بند زلف تو، دل چون رود جای دگر
فرزانهٔ کو، یک نظر بیند رخ خوب ترا
دیوانهٔ رویت شوم، آشفتهٔ مویت شوم
عرق از روی چو گل ریختنش را بنگر
گشته ام نغمه سرا، در هوس تازه گلی
در بغل شیشه و در دست قدح، یار آمد
نه تنها روز من چون شب شود از زلف او (فرخ)
هرگز نگردد آشنا با نبض من انگشت کس
گفتی که: آه سرد و رخ زردت، از چه روست
نه از دو رنگیٔ لیل و نهار، میترسم
دلم از خویش غافل بود شب، جائیکه من بودم

جنون سالار میآید برون، خالی کند جای
بر آ! و دیدهٔ شب زنده دار را دریاب
بر خاسته، از زوئی زمین، شور قیامت
اینک رخ زرد است و دم سرد علامت
از خود و بیگانه رمیدن گرفت
مرو! مرو! که نه شرط مروت یاریست
امید یاریسم از فضل حضرت باریست
که راه و رسم پری طلعتان جفا کاریست
در حیرتم که، سجدهٔ مردم بسوئی کیست
علاج تنگ دلی ها، شراب گل رنگ است
برنگ ها شده ظاهر اگرچه بیرنگ است
آشنا، ترک آشنا نه کنند
آن چنان بسودم این چنینم کرد
فارغ از فکر آن و اینم کرد
هرچه بر رویٔ من از دیدهٔ پرنم گذرد
چشم مخمور تو هشیارم کرد
یافت دل آنچه تمنا می کرد
کفر زلفت ز ره افگند مسلمانی چند
اگر دستم رسد فردا بدامان تو ای کافر
در میخانه بکشا! تا به بینی عالم دیگر
دام است در یکپای او زنجیر در پای دگر
دیوانه باشد گر کنند میل تماشای دگر
در دل ندارم، غیر ازین جانان، تمنای دگر
آب و آتش بهم آویختنش را بنگر
بلبل این نغمه سرای، ز من آموز امروز
چه مدد کرد بمن طالع فیروز امروز
نشان صبح محشر هم دهد چاک گریبانش
در مانده از در ماندگی دست طبیبان در بغل
ظالم ندیدهٔ جگر پاره پاره من
ز گردش نگه چشم یار میترسم
رخش آئینهٔ دل بود شب، جائیکه من بودم

بچشم نیم بازم خواند و از چشم دگر راندم
حیا با ناز شامل بود شب، جائیکه من بودم

بمینا بادهٔ گلگون و مینا در کف ساقی
به می سجاده رنگین گر نمی کردم چه می‌کردم

ز استاد جنون (فرخ) بدرس عشق بازیها
کتاب بیخودی از بر نمی کردم چه می‌کردم

از خاک در تو، سرفرازم
با تاج شهی، چه می کنم من

(فرخ) در کوی می فروشان
با دست تهی، چه می کنم من

دیدیم و چیدیم ما، دسته دسته
گلهائی حیرت زین باغ دلخواه

بی شمارم قدح می ده و اندیشه میار
هر چه آید بسرم روز شمار ای ساقی

خانه آباد! نداری خبری
که، چو من خانه خرابی داری

طراری و بیباک، ختم است بتو ظالم
غم دادی و دل بردی، دل بردی و جان جوئی

(۲ : ۹۲- ۱۰۲)

۱۸۳- فروغی، ملا حسن کشمیری

● **شاهجهان نامه** : فروغی، از خاک صفا پیرای کشمیر پذیرای وجود گشته، و آوازهٔ سخنش بگوش مردم هر دیار رسیده. شعرش، چون زمین کشمیر، شگفته و رنگین. و بحر نظمش، مانند تالاب صفا، پر نور گزین. طبعش سرمایهٔ اندوز معانی و فکرش پیرایهٔ بخش سخندانی است. در خاکساری هیچ کس بگرد او نمیرسد، و مانند خاک شیوهٔ افتادگی دارد. اگرچه کمتر سرگرم اندیشهٔ سخن میباشد، اما اغلب سخنان با فروغ ازو سر میزند.

آن شعلهٔ فطرت، مدتی در کشمیر در کسوت خاکی نهادی، چون اخگر در خاکستر، پنهان و به تجرید افسانه بود. در سال هزار و شصت هجری (۱۰۶۰ﻫ) بروز پنجشنبه، بروزیانه دوازده روپیه ملازم سرکار خاصه شریفه شد. و در خطهٔ مقدسه شاهجهان آباد در سال هزار و هفتاد و هفت (۱۰۷۷ﻫ) رقم سنجان دیوان قضا خط بر دیوان حیاتش کشیدند. از نتائج طبع او

برین چند بیت اکتفا نمود . ابیات :

با زبان حال ، سنگ راه میگوید بلند
میخورد پا ، هر که بر افتادگان ، پا میزند

گر دلت آرزو کند ، آن گهر یگانه را
رقص کنان بآب ده ، همچو حباب خانه را(۱)

ازان غم وطن نیست ، کز سبک بالی
همیشه همچو کمان است ، خانه بر دوشم

لاله را ، هم با چمن ، دل صاف نیست
ما دل یاران عالم ، دیده ایم(۲)

ایکه ! در رفتن شتاب تیر دارد ، عمر تو
چون کمان ، بهر که میسازی منقش ، خانه‌را(۳)

کی ز بیم خنجرت ، خواهد دلم یکسو گرفت
همچو ابرو ، میتوان تیغ ترا ، بر رو گرفت(۳)

امام و قبلهٔ اهل نجات ، شاه جهان
که شد بسجدهٔ درگاه او ، فلک مامور

نشست بعد نه آیا بچار بالش جاه
ازان چو عقل دهم مهدهد نظام امور

صلاح خلق ، در ایام او ، چنان شد عام
که دانهٔ نبرد ، بی رضای دهقان ، مور

بمنع باده ، اگر گرم میشود ، غضبش
مویز گشته سر از تاک بر زند انگور

همیشه چار حد این مسدس نه سقف
ز کثرت سه موالید تا بود معمور

سرای دولت او را ، بحکم یزدان باد
بقا اساس ، و قضا بانی ، و قدر مزدور

(ص ۲۲۰-۲۲۱)

● همیشه بهار : فروغی کشمیری : سخن را بسیار بآب و تاب میگفت و درهای اشعار آبدار در سلک نظم می سفت . و در سال هزار و هفتاد و هفت (۱۰۷۷ ه) رقم سنجان دیوان قضا بر ورق حیاتش خط کشیدند ؛ من غرر نظامه :

یا رب چه خوش است این عذاب دوزخ
آتش بزمستان و بتابستان یخ

(سه بیت دیگر دارد)

● تذکره حسینی : فروغی ، از روشن طبعان کشمیر بوده . و از سخن سنجان خوش تقریر . یعنی بآب دلجو ست . این مطلع ازوست :

کردلت آرزو ...... الخ (ص ۳۵۴)

۱- همیشهٔ بهار و تذکره حسینی و خزانه عامره و شمع انجمن و صبح گلشن دارد .
۲- خزانه عامره و گل رعنا و شمع انجمن دارد .
۳- همیشه بهار و خزانه عامره و گل رعنا و شمع انجمن و صبح گلشن دارد .

● خزانهٔ عامره: فروغی، از روشن طبعان خطهٔ کشمیر و عندلیبان گلشن فردوس نظیر است: چون صاحبقران ثانی شاهجهان در سنه احدی و ستین و الف (۱۰۶۱ھ) سایه سحاب چتر بر گلشن کشمیر انداخت، فروغی دولت ملازمت اندوخت و دو مثنوی زادهٔ طبع خود، یکی در وصف ـ شاهجهان آباد ـ و دیگر در ـ تعریف باغ حیات بخش ـ واقع شهر مذکور، بعرض رسانید. پسند افتاد و هزار روپیه صله انعام شد، و در سلک ملازمان پادشاهی انخراط یافته، بیومیه دوازده روپیه کامیاب گشت: این ابیات از مثنوی است:

تعالی‌الله! چه شهر است این‌که، از شان — گذشته هر بنای او به کیوان
جهان را به ز خود گر یاد باشد — همین شاه جهان آباد باشد
جگر، از غیرتش خون شد، یمن را — عقیق او، گواه است، این سخن را
ز خوبی های او، هر که کند یاد — رود صد دجله اشک، از چشم بغداد
شکوه آسمان دارد زمینش — جهان انگشتر آمد او نگینش(۱)

و از مثنوی دومین اوست:

ای چشم بهار! از تو روشن — خاطر بتصور تو، گلشن
راحت در روح فیض عامت — زان گشت ـ حیات بخش ـ نامت
نهری که میان تو، روان است — عالم همه جسم، او روان است
زان نهر که، هست در کنارت — آمد آبی بروی کارت(۱)

و چون خلد مکان اورنگ سلطنت را زیب داد، در خیل ثناگستران او در آمد، و مکرر جوایز اندوخت. در سنه سبع و سبعین و الف (۱۰۷۷ھ) فروغ حیاتش در دیوار فنا متواری گشت. این لمعات از فروغی است:

(سه اشعار دارد ص ۳۶۷-۳۶۸)

● گل رعنا: فروغی کشمیری، از روشن طبعان روزگار بود و چراغ افروز شبستان افکار. چون صاحبقران ثانی شاهجهان در سنه احدی و ستین

۱- گل رعنا و صوفی دارد.

و الف (۱۰٦۱هـ) کشمیر را از عین قدوم ، جنت نظیر ساخت ، فروغی بشرف ملازمت پادشاهی فائز شد و دو مثنوی گفتهٔ خود ، یکی در ـ وصف شاهجهان آباد ـ دیگر در ـ تعریف باغ حیات بخش ـ واقع بلدهٔ مذکور ، معروض داشت . پسند افتاد و هزار روپیه صله مرحمت شد ، و در سلک نوکران پادشاهی منخط گشته بیومیه دوزاده روپیه سرفراز گردید : از مثنوی اول اوست (۱) .

و از مثنوی دومین است (۲)

و چون عالمگیر پادشاه بر تخت سلطنت جلوس فرمرد ، در خیل مدحت گران او داخل شد : و مکرر بجوائز کام دل اندوخت . آخر در سنه سبع و سبعین و الف (۱۰۷۷هـ) فروغ حیاتش در شبستان عدم ، جا گرفت . از فروغی است : (سه بیت دارد ص ۹۰۵)

● صحف ابراهیم : فروغی کشمیری ، از شعرای عهد شاهجهان پادشاه است : در تاریخ شاهجهانی آورده که مثنوی در تعریف شاهجهان آباد نظم کرده از نظر والا گذرانید و پسند افتاد : (ص ۲٦٦ ب)

● شمع انجمن : فروغی، از روشن ضمیران خطهٔ کشمیر و عندلیبان این گلشن جنت نظیر است : در ـ صفت شاهجهان‌آباد ـ و ـ باغ حیات بخش ـ مثنوی دارد . از وی میآید : (سه بیت دارد ص ۳۵۸)

● صبح گلشن : فروغی، از خوش فکران خطهٔ کشمیر و موزون طبعان شیرین تقریر است : در سنه ستین و الف (۱۰٦۰هـ) بوظیفه دوازده روپیه

۱- پنج بیت دارد .

۲- چهار بیت دارد .

یومیه در ملازمان شاهجهانی فروغ یافت ، و بعهد عالمگیری سنه سبع سبعین و الف بعالم(۱۰۷۷ﻫ) جاودانی شتافت . (ص ۳۱۵)

۱۸۴- فریبی، میر عبدالله مژه کشمیری

● میخانه : فریبی ، آن عزیز را میر عبدالله مژه بجهت این میگویند که، در وقت حرف زدن چشم بسیار بر هم میزند . تخلص او فریبی است . و شعر را هموار میگوید و ابیات متفرقه بسیار دارد ، ولیکن دیوان ترتیب نداده است .

مسود این اوراق را بآن درد مند در دارالعیش کشمیر ملاقات واقع شد، مولدش از شهر مذکور است : درانجا بسن رشد و تمیز رسیده و نشو و نما نموده است، و هرگز از برای سیر محنت سفر اختیار نفرموده : این بیت از ابیات برجسته اوست :

تاری از زلف تو، با شانه ، نیاید بیرون   که بآن صد دل دیوانه نیاید بیرون (۱)

(لاهور ص ۱۷۵-۱۷۶)

● مجمع‌النفائس : فریبی ، عبدالله فریبی بحسب ولادت از کشمیر است . ازوست :

از سنگدل ، گر فلک عهد شکن را   مقصود ، شکست دل ما بود ، شکستیم (۲)

(ص ۲٦۷ ب)

● گل رعنا : فریبی ، عبدالله کشمیری . اشعار دلفریب دارد و افکار جواهر زیب . ازوست :

(در شعر دارد ص ۹۲۲)

۱- مجمع‌النفائس ، گل رعنا و روز روشن دارد .

۲- گل رعنا دارد ،

● روز روشن : فریبی ، فریبی کشمیری سخنش دلها میفریبد :
(یک شعر دارد ص ۵۲۳)

۱۸۵ــ فزونی، هاشم بیگ استر آبادی

● میخانه : والی وادی آزادی ، مولانا فزونی استرآبادی . نکته سنجی سنجیده و آزاد مردی جهان دیده است . بعضی از اشعار او خالی از حالتی و رتبهٔ نیست . منظومات کم دارد فاما تتبع نظم و نثر بسیار کرده به تخصیص تواریخ و دران فن مهارت تمام دارد :

چنانچه وقتی که این ضعیف بدارالعیش کشمیر رفت ، فزونی درانجا رحل اقامت انداخته بود، و بتالیف کتابی اشتغال داشت : دران بلده دلپذیر آن تصنیف بینظیر را، باتمام رسانید . و نام آن نسخه را ــ بحیره ــ گردانید . الحق که آن تاریخ را بسیار خوب نوشته و در تحقیق اخبار ــ آنچه لازمهٔ مورخ است ، و تعلق بسیاق تاریخ دارد ــ دقیقه فروگذاشت نه کرده است .

نام آن نکته سنج متین هاشم بیگ است و مولدش از استرآباد است . درانجا بسن رشد و تمیز رسیده و تخلص فزونی کرده . در بهار جوانی و ایام نشو و نمای زندگانی ، از وطن بعزم تجارت بر آمده پارهٔ سیر سفر کرده و آنچه داشته در سیاری صرف مردم اهل نموده . بعد ازان در لباس فخر فقر درآمده ، پارهٔ درآن لباس عالم را گشته :

دران ایام که فزونی بکشمیر آمد ، صاحب صوبه آن ملک صفدر خان بود . او را به تکلیف تمام درخدمت خود نگاه داشت ، و در مراعات خاطر او کوشید . چون در ابتداء سنه خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵ھ) حکومت آن دیار، بفرمان قضا جریان جهانگیر پادشاهی، از تغیر صفدرخان به احمدبیگ

خان کابلی مقرر شد ، مولانا فزونی همراه خان مذکور ، از کشمیر بهندوستان رفت ، و در لاهور ازو جدا شده بجانب دکن روانه شد :

ساقی نامه خود را ــ بی آنکه بشرف پای بوس شاه عالم پناه عباس شاه مشرف شود ــ بنام آن شهریار گردون اقتدار تمام کرده است(۱) :

(لاهور ۴۴۳-۴۴۹)

۱۸۶ـ فصیحی ، کشمیری

● تاریخ اعظمی : فصیحی ، از شعرای مشهور کشمیر است . در دور شاهجهان چمن پیرای گلزار سخندانی بود و ندیمی مولانا ندیم (۲) اختیار مینمود . صاحب دیوان است این چند شعر از نتائج افکارش مرقوم شد .

غزل

حسن پیرایهٔ دکان هوس ، نتوان کرد
شعلهٔ طور ، چراغ دل خس ، نتوان کرد

طوطیان ، گر لب دریوزه ، بحسرت بستند
شکرستان ، همه در کام مگس ، نتوان کرد

چون حیا ، پرده نشین شوکه ، گل خوبی را
دست فرسود نگاه همه کس ، نتوان کرد

بال و پر سوز که تا ثروت پروازی هست
بمراد دل خود ، سیر قفس ، نتوان کرد

چه طلسمیت (فصیحی) که ز میدان وفا
پیش نتوان شد و رو باز به پس ، نتوان کرد

آشفته تر از ماست ، بسی انجمن ما
بی نور شود شمع طرب ، از لگن ما

بر ناصیهٔ غنچهٔ ما ، نقش طرب نیست
شرمنده برون رفته نسیم ، از چمن ما

نشگفته بماندیم بگلزار شهادت
پاشیده مگر کرد غمی در کفن ما

از سوختن ما نشود هیچ تسلی
خوش بر سر لطف آمده پیمان شکن ما

(ص ۱۵۷)

۱۸۷ـ فطرتی ، کشمیری

● تاریخ اعظمی : فطرتی ، نیز از همگنان ندیمی و فصیحی است . ظاهراً

۱ـ بعد ازین ساقی نامه دارای ۹۴ بیت دارد .

۲ـ رک : تحت ندیم .

و هم شاگرد ملا ذهنی بود . فطرت بلند داشت وقتیکه میرزا فطرت(۱) بکشمیر آمد ، و اشعار او را شنید ، گفت : اگر معلوم میداشتم تخلص خود فطرت نمیکردم ! از اشعار فطرتیست ، بیت :

از باغ و گل هوای دماغم فرو نشست — پای هوس بکنج فراغم فرو نشست
پرتو فگند عشق ، فروغ خرد ، نماند — سر بر زد آفتاب و چراغم فرو نشست

(ص ۱۵۷)

۱۸۸ــ فطرتی ، مولانا فطرتی کشمیری

● ریاض‌الشعرا : فطرتـی ، در خدمت اکبر پادشاه میبوده . چون پادشاه مزبـور بدستور هنود گاهی تعظیم آفتـاب میکرده ، دران بـاب گفته است . این قطعه :

قسمت نگر که در خور هر جوهری عطاست — آئینه با سکندر با اکبر آفتاب
او کرد گر ، معاینهٔ خود ، در آئنه — ایـن میکند مشاهدهٔ حـق ، در آفتاب(۱)

● مجمع‌النفائس : فطرتـی ، مولد و منشاء او کشمیر است . معاصر تقی

۱ـ غالباً مقصود از میرزا معـزالدین محمد خلف میرزا فخرالدین موسوی فطـرت مشهدی است ، که در سال (۱۰۸۲هـ) بهند وارد شد و در عهد عالمگیـری بمنصب امرائی رسیـد . شاعر بوده و موسوی و فطرت تخلص میکرد . در سال (۱۱۰۱هـ) وفات یافت .

کجا شد موسوی خان
۱۱۰۱هـ

تاریخ فوت و

افضل اولاد زمانه
۱۰۵۶هـ

تاریخ ولادت است . تذکره بنام ــ گلستان فطرت ــ تالیف کردهٔ اوست . رک : ماثرالامرا ۳ : ۶۳۳ ـ سرو آزاد ۱۲۶ ـ سرخوش ۱۶۰ ـ حزین ۵۹ ـ صدیق ۳۶۷ ـ نصرآبادی ۱۷۶ ـ حسینی ۲۵۳ ـ آذر ۸۶ ـ قدرت ۶۵۲ .

۲ـ مجمع‌النفائس ، خزانه عامره ، گل رعنا ، صحف ابراهیم و شمع انجمن دارد .

اوحدی است ، چنانکه گوید: در خدمت اکبر پادشاه بجائزه این دو بیت دوازده هزار روپیه انعام یافته : ازوست : قسمت نگر ...... الخ

فقیر آرزو گوید که ، جهت پسند اکبر پادشاه آنست که ، او بسبب اختلاط شیاطین هنود و آتش پرستان فارسی و قصور فهم خویش ، مذهب آفتاب پرستان اختیار کرده بود . و تفصیل آن از — تاریخ بداونی — بوضوح می پیوندد ، لهذا شعرای عصر او مثل فیضی وغیره اشعار در تعریف آفتاب گفته اند . ازوست :

مائیم چو (فطرتی) ز جور گردون ناشاد ، چو ماتم زدگان محزون
چون آه غریبان ، همه پروردهٔ درد چون اشک یتیمان ، همه پروردهٔ خون

(ص ۶۲۹ ب)

● خزانه عامره : فطرتی ، فطرتی کشمیری صاحب فطرت بود، و بلند فکرت : تقی اوحدی صفاهانی — که معاصر اوست — گوید: درخدمت اکبر پادشاه بجائزهٔ این دو بیت دوازده هزار روپیه انعام یافت . قسمت نگر ...... الخ

صاحب — صبح صادق — این دو بیت را از مظهری کشمیری نقل میکند ، و میگوید که : مظهری قصیده از نظر شاهی گذرانید و برین دو بیت دهانش را پر زر کردند . لکن روایت نخستین قوتی دارد ، که تقی معاصر فطرتی است ، و صاحب — صبح صادق — از متاخر . چه وفات مظهری در سنه سبع عشر و الف (۱۰۱۷ھ) بوده و ولادت صاحب — صبح صادق — یک سال بعد ازان (۱۰۱۸ھ) . (ص ۳۶۷)

● گل رعنا : فطرتی کشمیری : شاعر خوش تقریر است و نال قلمش ریشه زعفران کشمیر . تقی اوحدی اصفهانی — که معاصر اوست — در

تذکره خود مسمی ـ بعرفات ـ گفته که : در خدمت اکبر پادشاه بجائزه این دو بیت دوازده هزار روپیه انعام یافت : قسمت نگر ...... الخ

صاحب ـ صبح صادق ـ این دو بیت را از مظهری کشمیری نقل میکند و میگوید که : مظهری قصیده از نظر شاهی گذرانید و برین بیت دهانش را پر زر ساخت . لکن روایت تقی اوحدی رجحان دارد که تقی معاصر فطرتی ست و صاحب ـ صبح صادق ـ از مظهری متاخر : (ص ۹۰۰)

● صحف ابراهیم : فطرتی کشمیری : تقی اوحدی مینویسد که : از حضور اکبر پادشاه بجائزهٔ این دو بیت قصیده دوازده هزار روپیه یافت :

قسمت نگر ...... الخ (ص ۲۷۴ ب)

● شمع انجمن : فطرتی ، فطرتی کشمیری صاحب فطرت بود و بلند فکرت . در جائزهٔ این دو بیت از اکبر پادشاه دوازده هزار انعام یافت .

قسمت نگر ...... الخ .

و نزد ـ صبح صادق ـ این هردر بیت از مظهری ست ، لیکن روایت نخستین قوی تر است . (ص ۳۵۸)

● تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی : فطرتی کشمیری از شاعران قصیده سرای دربار جلال الدین محمد اکبر بوده . و یکبار اکبر برای دو بیت از قصیده ای ـ که در ستایش وی سروده بود ـ دوازده هزار روپیه باو صله داد . (۱: ۶۲۶)

۱۸۹ــ فقیر، پندت گوپال در کشمیری

● بهارگلشن کشمیر : در محلهٔ صفا کدل سرینگر حیات را بسر برد. در عهد حکومت عبدالله خان بعمر ۹۵ سال در سنه (۱۸۵۵) بکرمی از جهان رخت بر بست :

رفتم بکوی میکده، در وا شود، نشد — گفتم : فلک بکام دل ما شود، نشد
آن پیر می فروش که، عمر عزیز ماست — هر چند خواستیم که، از ما شود، نشد
امروز بکن که، هست پا، بر سر خاک — فردا چه کنی چاره، که خاکت بسر است
در جان و دلم حرص و طمع پای نهاد — فکر زر و سیم بیش از بیشم داد
جز رنج ز زندگی بگو حاصل چیست — امروز مرا که غم ز فردا افتاد
امروز سوی ما نظری کن، اگر کنی — فردا کنی، چو بر سر خاکم گذر کنی
گر بعد من، بخاک من آی، ازین چه سود — دستی بدست مالی و خاک بسر کنی
یکبار شکوه گوش اگر سر بسر کنی — ترک ستم اگر نه کنی مختصر کنی
بینی چگونه حال ستم دیدگان تست — یکبار اگر، نگاه به این چشم تر کنی
گفتم که : درد عشق بگویم به پیش تو — ترسم که، راز فاش بجای دگر کنی
جور و جفا بگفت رقیبان، بحال ما — چندانکه، گویمت که مکن، بیشتر کنی
زوزیکه لطف عام کنی درمیان خلق — دارم امید آنکه مرا هم خبر کنی
خوانند ای (فقیر) ترا مرد، آن زمان — خود را به تیر غمزهٔ او چون سپر کنی
(۲ : ۱۰۲)

۱۹۰ــ فنا، حاج حیدر علی کشمیری

● تذکرهٔ نصرآبادی : حاجی حیدر علی فنا ولد حاجی علی کشمیری. پدرش کر بود بقصد زیارت بمشهد مقدس آمده شب جمعه امام را بخواب میبیند که: ما بعوض فرزند صالحی بتو دادیم ! بعد آزان که بکشمیر میآید حاجی حیدر متولد میشود. الحال از دانشمندان و مدرس کشمیر است.

نهایت صلاح دارد و نفع بسیاری از او بمردم کشمیر میرسد. طبع نظمی دارد شعرش اینست :

تا رنگ یافتم چمن زعفران شدم — آئینهٔ بهار نهای خزان شدم
در گلشن زمانه، ز نیرنگ حسن و عشق — بوی بهار گشتم و رنگ خزان شدم
از جوش گریه، در ره صحرای بیخودی — مانند سیل، از همه اعضا روان شدم
تا او اشارهٔ نکند، وا نمیشود — ابروی او، کلید در گفتگوی ماست

(ص ۴۲۶)

۱۹۱ــ فهمی، کشمیری

● تاریخ اعظمی : فهمی، از اقران ندیمی است، فهمی عالی داشت و در مشاعره علم مقابلت با فصیحی و ذهنی میافراشت. از اشعار اوست :

غزل

فکر سر زلف تو، مرا بی سر وپا کرد — اندیشهٔ پا بوس توام پشت دو تا کرد
گفتم که: بوصل تو رسم، گر بودم عمر — نی وصل میسر شد و نی عمر وفا کرد
دردا که ترا مهر نیاموخت معلم — در مکتب خوبی همه تعلیم جفا کرد
تا رو بره بادیهٔ عشق نهادیم — صد گونه غم از هر طرفی روی بما کرد
(فهمی) نتوان رست ز اندیشهٔ خوبان — زین گونه که، دردل‌غم‌این طائفه جا کرد

(ص ۱۵۷)

۱۹۲ــ فیضی، ملک الشعرا ابوالفیض فیضی

● نامهٔ شیخ مبارک به ابوالفیض فیضی : بعد از دعای بقای ایمان کامل که اصل اجل نعم الهی است و سرمایهٔ نامتناهی، بر ضمیر فیض پذیر فرزند دلبند سعادتمند، قرهٔ عینی، ثمرهٔ فواد، ابوالفیض (ایده‌الله تعالی بالفیض الابدی و الفضل السرمدی) مخفی نماند که : زمانه بواسطهٔ شومی علماء بی دیانت و فقهای پرخیانت، فساد بی نهایت انگیخته، و گرد حوادث

ریخته ، حضرت حجةالاسلام امام محمد غزالی (قدس سره) فرمود :

ـ آن کسان که راه دین را روان من ساختند ، اکنون این راه میزنند ، چگونه درین راه توان رفت ـ

شیخ اوحدی ، که از بندگان دیندار است ، در ـ جام جم ـ میفرماید :

روح قرآن بر آسمان بردند　　نقد تحقیق از میان بردند
از حقیقت بدست کوری چند　　مصحفی ماندکهنه گوری چند

ترکان ناخوانده، و سپاه ساده لوح ، به مراتب ازین جماعة بهتر اند : یکی ، بزور چاپلوسی و خاک بوسی افغانان ، شیخ‌الاسلام (۱) لقب یافته . و دیگری، بواسطه غلط نمای و خود ستای صدرالکرام(۲) . بواسطه تعصب و جاه دنیوی، فتوای بر قتل سید میدهند . و افغانان بی ایمان ـ که سب نبی کرده ـ قتل او را مشروع میدانند .

سبحان‌الله این چه اسلام است ! زنهار صد زنهار ! از حیله و مکر این زاهدان ـ که دعوی اسلام میکنند ـ ایمن مباشند که بیباک تر ازینند اگر این بندگان حضرت خلدالله ملکه علوم عقلی و نقلی پیش فقیر خوانده ، و ابواب انواع علوم و معارف بر ایشان مفتوح شده ، در مجلس اشرف اقدس به این سفید ریشان سیاه دل ، و خود پرستان بی حاصل ، مباحثه میکنند ادب مینمایند .

چون بیکسی هر دو برادر و کثرت هجوم فساد در نظر میآید ، بسیار دلگیری دست میدهد، که مبادا این جماعة جیله ور ، در مقام ظرافت شوند ، رفته رفته ضررکشان . آن فرزند باید ، برادر اعز خود را نصیحت نماید که: سکوت کردن فرض وقتست ! و آن که خاطر را تسلی بخشد ، آن است که،

۱ـ مخدوم الملک عبدالله انصاری شیخ السلام .
۲ـ شیخ عبدالنبی صدرالاسلام .

بندگان حضرت خلافت پناهی، بنور ولایت خاص، آن جماعت را دریافته اند و تعصب و بی دیانتی آنها دانسته اند. الحمد لله علی ذالک! حق سبحانه تعالی ظلال دولت و اقبال آنحضرت امتداد داراد:

و نیز شنیده شد که یکی از کوریان، در مجلس بعضی دشمنان، نام والدهٔ سیدهٔ فقیر را به اهانت برده است. او را به غضب خدا و رسول سپرده شد.

ای فرزند! از نسبت لاف زدن، استخوان بدان فروختن است، و افتخار به کمال غیر کردن، نشان کوری است. مثنوی:

بندهٔ عشق شدی، ترک نسب کن (جامی) — که درین راه، فلان ابن فلان، چیزی نیست
چو نادانان، نه در بند پدر باش — پدر بگذار! فرزند هنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانند — چه حاصل زان که، آتش راست فرزند

پسر نوح کافر گشته و از بت تراش حضرت ابراهیم بوجود آمد. بیت:

گرد نام پدر، چه میگردی — پدر خویش شو، اگر مردی

فقیر مبارک بن خضر بن رکن‌الدین بن عبدالله بن موسی بن عبدالقیوم بن عبدالله قریشی است (۱). و این شیخ موسی و پدرانش از عرب بودند،

۱- آئین اکبری: ابوالفضل در شرح حال خانوادهٔ خویش به اینقرار رقم طراز است: شماره آبای کرام داستان دراز است. چگونه‌گرامی انفاس را بنابایست وقت بفروشد. برخی در لباس ولایت، و گروهی در علوم رسمی، و طائفهٔ در زی عمارت، و جمعی در معامله گذاری، و طبقهٔ در تجرد و تنهائی بسر برده اند. از دیرگاه زمین یمن وطنگاه این والا نژادان بیدار دل بود.

ورود شیخ موسی در سند

شیخ موسی پنجمین جد را در مبادی حال رمیدگی از خلق رو داد، ترک خانمان نموده، غربت گزید. و بهمرهی علم و عمل معمورهٔ جهان را، بپای عبرت در نوشت. در مائه☞

و در یمن سکونت داشتند : و این شیخ موسی سیر عالـم بسیار کرده بود ، آخر به ارادت در ولایت سند در قصبهٔ ریـل آمـد و متوطن شده ، بعـد در همانجا متاهل شد . بدرویشی و فقـر و زهـد آراسته بـود : هـمین روش

تا سـه (۹۰۰هـ) در قصبه ریل ـــ کـه نزهتگاهـی است از سیوستان (۱) ـــ بسر نـوشت آسمانی عزلت گزید ، و از پیوند دوستی خداکیشان حقیقت پژوه، کد خدا شد .

اگرچه از صحرا بمدینه آمد، لیکن از تجرد بتعلق نشتافت . بر همان نطع آگهی بوده، انفاس گرامی را در آویزش خویش، بکار بردی و زنـدگانی بی بدل را ، در پیراستن نفس بوقلمون مصروف گردانیدی . فرزنـدان و بناثر سعادت آمود پیـرو آئین او بوده خرسنـدی داشتند و دانش عیانی و بیانی میاندوختند .

شیخ خضر در ناگور

در عنفـوان مأتـه عـاشر شیخ خضر را ، آرزوی دیـدن بـرخی اولیای هـند و رفتن بـدیار حجاز و دیدن السوس خـود بسفر در آورد . بـا چندی خـویشان و دوستان بصوب هند آمد، بشهر ناگور میرسید . یحیای بخاری اچی ـــ که جانشین مخدوم جهانیان بودند و از ولایت معنوی بهره وافر داشتندـــ و شیخ عبدالرزاق قادری بغدادی ، (از اولاد گـرامـی اسوهٔ اولیـای بـزرگ سیـد عبدالقـادر جـیلی) و شیخ یوسف سندی ـــ کـه سیر

۱- ریل : زمینی مسکن اولیاست . درویشان ریل مشهورند ... ـــ سند صادقان ریل درویشان ـــ شاهد این مدعا معروف . و بسبب شیخ موسیٰ پنجمین جد شیخ ابوالفضل است . چنانچـه شیخ ابوالفضل در ـــ کچکول ـــ آورده ، در مایهٔ تاسعه آنجـا مسکن گزیده ، روزگار مخصوص عزلت و یاد خدا ساخته در گذشت . شیخ خضر از بنایر اوست . در مایهٔ عاشر بسیمر و سفر برآمده بشهر ناگـور رسید و مرید شیخ یحیٰ بخاری ـــ جانشین مخـدوم جهانیـان ـــ و شیخ عبدالرزاق قادری و شیخ یوسف سندهی شد . پس سیر صورت و معنی کرده بسند باز گردیده .
در سال نهصد و یازدهم (۹۱۱هـ) ازو شیخ مبـارک بوجود آمده بود . وی در اکبرآباد اوقات حیات ببزرگی و تبحر در علوم معقول و منقول بسر برده . صد و بیست سال عمر یافت . مرید شیخ فیاضی بخاری و عمر تتوی بوده . ولـدی اکملش شیخ فیضی و شیخ ابوالفضل بجا مذکور شدند . (تحفة الکرام ورق ۱۲۱) بعد ازین صاحب تحفةالکرام شرح حال درویشان ریل ثبت کرده است، مثلاً درویش یحیٰ ولد مولانا عالم بکری، مخدوم نجیم، درویش‌ابراهیم . قصبهٔ ریل تا کنون در حوالی سیوستان (سیوهن) موجود است .

در فرزندان او بود . تا والد من (در خانهٔ) شیخ منور پدر نظام‌الدین ناگوری متوطن شده . فقیر خود با والده ام ، از ولایت سند بر آمده ، در ناگور بجوار حضرت سلطان‌التارکین متوطن شد .

صورت و معنی فرموده بودند ، و بسا کمالات حقیقی فراهم آورده در گذرگاه ارشاد و رهنمائی خلق بسر بردی ، و جهانیان از ره آورد او ذخیرها بر گرفتی — از گرم خوئی و دلجوئی این بزرگان کار آگاه ، و از خاک دامنگیر بنگاه روزگار خورده ، آن ره گرای غربت توطن گردید .

تولد شیخ مبارک

در سال نهصد و پانزدهم هجری (۹۱۵ﻫ) شیخ مبارک از نزهتگاه علم بعین آمد ، و طیلسان هستی بر دوش گرفت . بنیروی دم‌گیرا در چهار سالگی لوامع آگهی پرتو انداخت ، و روشنائی روز افزون چهرهٔ سعادت افروخت . در نه سالگی سرمایهٔ سترگ پیدا کرد ، و در چهارده سالگی علوم متداوله اندوخت ، و در هر علم متنی یاد گرفت .

شیخ عطن

اگرچه عنایت ایزدی قافله سالار آن بیدار بخت بود ، و بکوی بسیاری از بزرگان دریوزه فرمودی ، لیکن در ملازمت **شیخ عطن** (۱) بیشتر بسر بسردی ، و تشنگی باطن از آموزش او افزودی . شیخ ترک نژاد است . صد و بیست سال عمر یافت . در زمان **سکندر لودی** (۲) دران شهر وطن ساخت ، و در خدمت **شیخ سالار ناگوری** (۳) پایه والای شناخت بدست آورد . شیخ در توران و ایران دانش اکتساب فرموده بود .

وفات شیخ خضر

القصه **شیخ خضر** بصوب سند باز گردید . همگی اندیشهٔ آن بود که برخی نزدیکان

۱- **شیخ عطن** : ترک نژاد بود ، در عهد سلطان سکندر بن بهلول لودی از ترکستان وارد هند شد و در ناگور رخت اقامت انداخت . یکصد و بیست سال عمر یافت . و صدها متلاشیان حق را بمنزل رسانید . (گلزار ابرار ص ۲۲۵)

۲- ۸۹۴-۹۲۳ﻫ .

۳- **شیخ سالار ناگوری** : در ایران و توران اخذ علوم دینی و دنیوی کرد . شیخ مبارک در تصنیفات خود ذکر ایشان کرده است . (گلزار ابرار ص ۲۳۰)

فقیر خورد بودم که والدم (خضر) بجهت آوردن بعضی اقربا به سند رفته بود، و مادرم در خانه شیخ منور مذکور گذاشته بود. والد من از تقدیر الهی به سند رفته وفات یافته، و مادرم بیکس مانده، مرا میپرورید: و در

را، ازان بلاد رخت باین دیار آورد، روزگار او درین سفر سپری شد. و در حدود ناگور قحطی سترگ افتاد، وبای عام نفرت انگیخت. غیر از مادر و والد همهٔ را روزگار سپری شد.

سیاحت شیخ مبارک

پدر بزرگوار را همواره عزیمت جهان گردی، از خاطر نور آگین سر برزدی، و دیدن بزرگان بر سرزمین، و دریوزهٔ فیض ایزدی نمودن، بر جوشیدی. لیکن کدبانوی خاندان عفت، رخصت نمیداد، و سرکشی در خاطر سعادت منش نبود.

شیخ فیاضی بخاری

درین کشاکش باطن، بملازمت شیخ فیاضی بخاری (قدس سره) پیوستند و شورش دل، افزائش گرفت. آن پیر نورانی را، آغاز آگهی نظر یگانه بر بندهٔ ایزدی افتاد، و روشنی دل و سعادت جاوید روزی شد، و دریوزهٔ اردات و گزیدن روشی معین نمود. پاسخ یافت که: درین نزدیکی یکی را بر فراز هدایت برمیآرند، و برهنمائی جویندگان آگهی نامزد میکنند، عبیدالله نام دارد، و گرامی لقب او خواجه احرار(۱) خواهد بود. انتظار آن هنگام نماید، و آئین او برگزینند!

۱- **خواجه ناصرالدین عبیدالله بن محمود بن شهاب‌الدین شاشی احرار نقشبند** (قدس سره) از اولاد امجاد خواجه محمد باقی است. از علماء خراسان بود. و بروز شنبه بست و نهم (یکم ربیع‌الاول گلزار ابرار) ماه ربیع‌الاول سال هشتصد و نود و پنج (۸۹۵ھ) وفات یافت. مزار پر انوار در سمرقند است. (خزینة الاصفیا ۱: ۵۸۲)

در قاموس المشاهیر هست که: جامی مرید ایشان بود، و میر علی شیر نوائی نیز اعتقاد بسیار داشت و از — خلد برین — تاریخ فوتش برآورده است. (۲: ۸۷)

مادرش دختر خواجه داؤد بن خواجه خاوند ظهور ابن شیخ عمر باغستانی بوده. خواجه احرار در ماه رمضان (۸۰۶ھ) بوجود آمد. دو پسر گذاشت خواجه محمد عبدالله و خواجه محمد یحیٰ. (گلزار ابرار ۱۶۶-۱۶۹)

تعلیم من سعی بلیغ مینمود : حق سبحانه بر بیکسی و یتیمی و غریبی من نظر کرد . الطاف بی غایات خود انداخته، فقیر را رشدی عظیم، و قلبی

☜ خواجه دران هنگام آبله پای عرصهٔ تکاپو بودند ، و در جستجوی جانداروی حقیقت دوادو داشتند . چون وقت کار رسید، بدان پایهٔ والا سرافرازی یافت و تلقین خدا پژوهی ازو برگرفت . گمنامی را خلوت او فرمودند و بی تعینی پیشه او مقرر شد .

در سخنان خواجه ، هر جا که ـــ بدرویشی ـــ تعبیر میرود ، این یگانهٔ آفاق (شیخ فیاضی) را میخوانند . قریب چهل سال در دیار خطا بسر برد ، و در دشت و کوه عشرت تنهائی اندوخت . صد و بیست سال عمر گرامی رسیده بود، و آثار گرمی درونی همچنان افزایش داشت .

شیخ فیاضی و شیخ مبارک

شبی پدر بزرگوار دران مقر ولادت ، بچندی از خدائیان سعادت پذیر ، داستان حقیقت میگفت و بسا نکات دل افروز بر فراز ظهور میرسید ، ناگاه آواز آهی بگوش رسید ، بارقهٔ الهی بدرخشید . هر چند اندیشه رفت نشان نیافتند . روز دیگر بتکاپوی سخت و جستجوی بسیار ، روشن شد که ، در خانهٔ کلالی آن بزرگ معنوی عزلت گزین است . از نور ارادت او زمانی دل بر آسود ، و خاطر هرزه‌گرای باز آمد . پیوسته چهار ماه سعادت میافزودند و بنظر اکسیر او روز افزون عیاری میگرفتند .

وفات والده شیخ مبارک

دران نزدیکی سفر ملک تقدس پدید آمد و دل را بگوناگون حقائق برآمود ، و برهنمای جویندگان حقیقت اشارت رفت، و بخوشدل و فارغ‌البالی رخت بربستند . و دران نزدیکی، نقاوهٔ دودمان عصمت ـــ که تربیت پدر بزرگوار فرمودی ـــ ازین خاکدان فنایْ رو در پوشید ، و حادثهٔ مالا بد فترت انداخت .

شیخ مبارک در تکاپویْ اخذ علوم

پدر بزرگوار بآئین تجرد بسوی دریای شورگام همت برداشت . و همگی بسیچ آن بود که ازان راه چهار دیوار معمورهٔ عالم پیموده آید ، و از گروهها گروه مردم، بخشی فیض بر گرفته شود . در احمد آباد (گجرات) برالانحار بر پیوستند . و دانشهای تازه آگهی آورد، و در هر فن بزرگ سند عالی بدست آمد . و درآئین مالک و شافعی و ابوحنیفه☜

سلیم ، و فهمی مستقیم حفظ نموده . در چهارده سالگی علوم متداوله موهوب شد . و شیخ زادهای جاهل ، جسد تمام میبردند .

و حنبل و امامیه گوناگون دریافت اصولاً و فروعاً بهم آوردند ، و بتگاپوی سخت پایهٔ اجتهاد رو نمود . اگرچه باقتضای نیاگان بزرگ ، بروش ابوحنیفه انتساب داشتند ، لیکن همواره کردار را باحوط آرائش دادی ، و از تقلید برکناره بندگی دلیل کردی ، و آنچه نفس را دشوار آید بر گرفتی . و از سعادت منشی و روشن ستارگی ، از علم ظاهر بحقائق معنوی گذاره شد ، و نزهتگاه صورت رهنمای ملک حقیقت گشت . بسا کتب تصوف و اشراق برخواندند ، و فراوان کتاب نظر و قاله دیده شد . خاصه حقائق شیخ ابن عربی ، و شیخ ابن فارض ، و شیخ صدرالدین قونوی ، و بسیاری اصحاب عیانی و بیانی نظر عاطفت انداختند ، و نصرتهای بی اندازه رو داد و روشهای بوالعجب روشنی افزود .

ابوالفضل گازرونی

از جلائل نعم الهی آنکه ، بملازمت خطیب ابوالفضل گازرونی(۱) شرف اختصاص یافتند . او از قدردانی و آدم شناسی بفرزندی برگرفت ، و بآموزگاری گوناگون دانش همت برگماشت ، و مراتب تجرید و بسیاری غوامض شفا و اشارات و دقائق تذکره و مجسطی را تذکار فرمودند ، و سرا بستان حکمت را ، طراوتی دیگر پدید آمد . و زهاب بینش را ، روان پایهٔ دیگر افزود . آن فروهیده مرد خرد پژده بسعی فرمانروایان گجرات از شیراز بدین دیار آمد و دبستان شناسائی را فروغی تازه افزود . از گروها گروه دانشوران روزگار دریوزهٔ آگهی کرده بود . لیکن در علوم حقیقی عقل شاگرد مولانا جلال الدین دوانی است .

مولانا جلال‌الدین دوانی

جناب مولوی (۲) نخست نزد والد خود اوائل مقدمات را اندوخت ، و پس ازان در

۱- شیخ ابوالفضل‌الخطیب الگاذرونی شیرازی شاگرد جلال‌الدین الدوانی . در عهد سلطان محمود بن محمد گجراتی وارد هند شد ، تعلیقات بر تفسیر بیضاوی تالیف کرد ، و استاد شیخ مبارک ناگوری بوده . (نزهة‌الخواطر ۴ : ۳۰۴)

۲- جلال‌الدین بن سعدالدین دوانی تولد وی در سال ۸۳۰ھ و از — قرة‌العین — سال برمیآید (تحفهٔ سامی) جلال‌الدین در هند نیز آمده بود . و بقول میر معصوم بکهری در عهد سلطان نظام‌الدین (متوفی ۹۱۴ھ) والی سنده خواهش داشت که در سند توطن اختیار کند . عبارت

درمیان عورات یک بار گفتگو شد ، مادر را لت کردند . مادرم گریه کنان به خانهٔ مغفور مرحوم سیدالسادات شیخ عبدالرزاق قادری حسینی

☜ شیراز درس سولانا محی‌الدین اشکبار (۱) و خواجه حسن شاه بقال (۲) بدانش آموزی بر نشست . و این دو بزرگ از سر آمد تلامذهٔ سید شریف جرجانی (۳) اند . و لختی در دبستان مولانا همام‌الدین گلباری (۴) — که بر طوالع حاشیه مفید دارد — آمد و رفت نمود ، و چراغ دریافت افروخت ، و از بخت رهنمونی او را ، کشایشهای غریب رو داد . وکتب حکمت را بمغز رسیده مطلب آن را بشیوا زبانی آرائش داد . چنانچه تصانیف او بران دلالت میکنند ، و محمد بر گوید . ☜

☜ میر معصوم به این قرار است — جناب مولانا جلال‌الدین محمد دوانی از شیراز داعیهٔ ملک سند نموده میر شمس‌الدین و میر معین را — که هر دو شاگردان مولانا بودند — بتته فرستاده استدعا نمود که : آنجا آمده سکونت نماید . جام نظام‌الدین منازل لایق تعین نموده ، اسباب معیشت را معد و مهیا گردانید ، و مبلغی برایٔ خرج را مصحوب ایشان فرستاد . پیش از وصول رسولان مولانا سفر آخرت اختیار فرمودند . و چون میر شمس‌الدین و میر معین را صحبت جام نظام‌الدین در افتاده بود ، مراجعت نموده به تته اقامت نمودند (ص ۷۵)

مولانا جلال ۲۹ تصانیف دارد ، و بر سال فوتش اختلاف است . ولی (۹۰۸ھ) قرین قیاس است . حسن روملو در تاریخ نوشته است که مولانا هفتاد و هشت سال زندگانی کرد و در سنه مذکور در ماه رجب بمرض اسهال فوت کرد . (رک : حاشیه مقالات‌الشعرا ص ۵۵۳)

۱- محی الدین کوشکناری از احفاد سعد بن عباده است (شرح حال دوانی ص ۱۰۲)

۲- خواجه حسن شاه بقال از افاضل تلامذه محقق شریف بشمار میرفته اند ، و بنا بگفته — حبیب‌السیر — در علم و فضیلت ممتاز بوده اند که در زمان میرزا محمد بایسنقر (متوفی ۸۳۷ھ) در شیراز بلوازم درس و افاده قیام مینودند . (شرح حال دوانی ص ۱۰۲)

۳- علی بن محمد بن علی المعروف بالشریف الجرجانی (۷۴۰-۸۱۶ھ) صاحب شرح چغمینی . (زرکلی ۵ : ۱۵۹)

۴- همام‌الدین گلباری شیرازی ، صاحب شرح طوالع (رک : رجال حبیب‌السیر ص ۲۲۲ و شرح زندگانی جلال‌الدین دوانی تالیف علی دوانی ص ۱۰۵)

بغدادی (رحمةالله علیه) ـ که یکی از اولاد حضرت غوث ربانی سید عبدالقادر جیلانی (قدس سره) بودند ، و بر پدرم شیخ خضر عنایت و شفقت

شیخ عمر تتوی

و هم دران مدینهٔ فیض ، پدر بزرگوار را بشیخ عمر تتوی ـ که از اکابر اولیای زمانه بود ـ سعادت ملازمت روداد . و آن گوهر شب افروز ، دستگاه عیار مندی تمام یافته ، آئین بزرگ منشی و سترگ دانائی را ، بطرز کبرویه تلقین فرمود . و بسیاری باستانی سلاسل را از شطاریه ، و طیفوریه ، و چشتیه ، و سهروردیه دریافته فیض پذیر آمدند .

شیخ یوسف

و هم دران شهر مبارک ، بهمنشینی شیخ یوسف ـ که از هوشیاران سرمست و ربودگان آگاه دل بود ـ رسیدند ، و سرمایهٔ دیگر آگهی اندوختند . همواره مستهلک دریای شهود بودی ، و هرگز ادبی از آداب عبودیت از دست نرفتی .

از برکات گرامی صحبت در آرزوی آن شدند که ، نقوش علمی از ساحت ضمیر سترده آید ، و دست از رسمیات باز داشته ، محو جمال مطلق گردند . آن خوانای رموز صفوتکده دل شناسا شده ، ازان عزیمت بازداشت ، و بر زبان گوهر آمود گذارش نمود که : سفر دریا را در بسته اند ، بصوب دارالخلافت آگره گام طلب باید زد . اگر در انجا کار نکشاید ، قدم بصوب توران و ایران باید برداشت. و هر جا که اشارت رود ، و فرمان در رسد ، رحل اقامت انداخت ، و علم رسمی طیلمسان احوال خدد گردانید .

آگره در خدمت شیخ علاؤالدین مجذوب

بدین اشارت همایون ، غرهٔ اردی بهشت سال چهار صد و شصت و پنج (سنه ۴۶۵) جلالی مطابق چهار شنبه ششم محرم نهصد و پنجاه (۹۵۰ھ) در مقر سعادت ، دارالخلافة آگره (حرسها الله عما یکره) نزول صعودی فرمودند . دران معمورهٔ دولت ، بشیخ علاؤالدین مجذوب (۱) ـ که بر صفایح قلوب و خفایای قبور آگهی داشت ـ اتفاق صحبت

۱ـ شیخ علاء الدین مجذوب : شیخ علاول بلاول نیز گفته اند . تولد وی در قصبه ردولی است و از ـ علاوالدین مجذوب ـ (۹۵۳ھ) تاریخ وفاتش بر میآید . مزار وی در اکبرآباد است . (اخبار الاخیار ص ۲۸۸)

پدرش سید سلیمان بود و جدش سید حسن حسینی از مدینه بهند وارد شد و در قصبهٔ

بسیار داشتند ــ رفته داد خواهی کرد . و هم چنین به خدام شیخ یوسف سندهی ، که سیار هفت اقلیم است و بیست خج گذاشته بود ، و بر

افتاد . ایشان ازان مستی بهشیاری آمده ، فرمودند: فرمان ایزدی چنان است که ، درین شهر اقبال توقف افتد و ترک گردش نماید . و گزین نویدها رسانیدند و خاطر سفر گرا را آرامش بخشیدند .

تاهل

بر ساحل دریای جون (جمنا) در جوار میر رفیع الدین صفوی الحسینی فرود آمدند ، و با یکی از دودمان قریش ــ که با علم و عمل آراستگی داشت ــ نسبت تاهل روداد . و بدان مرزبان محله آشنائی بدوستی کشید . و آن دانای حقیقت آمود ، مقدم این نوباوهٔ شناسائی را ، مغتنم شمرده بگرم خوئی و کشاده پیشانی پیش آمد . چون اسباب ثروت فراوان داشت ، چنان خواهش فرمود که : بدان لباس درآیند! از رهنمونی ستاره و یاوری توفیق ، نپذیرفتند . و آستانهٔ توکل خدایگان همت بی نیاز برگزیده ، بمراقبهٔ درونی و مباحثهٔ برونی پای سعادت افشردند .

میر رفیع الدین حسینی

میر از سادات بزرگ حسنی حسینی اند (۱) لختی حال نیاگان او ، در مصنفات شیخ سخاوی مذکور است . اگرچه وطنگاه ایشان قریهٔ انگ شیراز است ، از دیر باز سیر

ردولی رحل اقامت انداخت .

شیخ علاء الدین در دهلی از شیخ لادن مفتی درس تفسیر قرآن خوانده است ، و بمزار خواجه بختیار کاکی شب و روز میرفت و اخذ فیض باطنی میکرد . در آگره آمده توطن اختیار کرد ، و آنجا در حجره برکنار جمنا در مطالعه قران و تفسیر اوقات بسر میکرد .

شیخ مبارک بن خضر میگفت که : وقتیکه او از گجرات به آگره رسید در خدمت ایشان بشارت یافت که توطن شیخ در آگره خواهد شد .

سید زین العابدین مرید ایشان بود و در سال (۱۰۰۹ه) یک رساله در شرح حال ایشان نوشته است . (گلزار برار ۲۵۴-۲۵۵)

۱- میر رفیع الدین حسینی بن مرشد الدین الحسینی الصفوی الشیرازی ثم الهندی الاکبرآبادی : شاگرد علامه جلال الدین دوانی و شیخ شمس الدین السخاوی . وارد هند شد و در آگره در سال اربع وخمسین وتسعمائة (۹۵۴ه) وفات یافت . (نزهة الخواطر ۲ : ۱۱۵)

احوال پدرم اطلاع داشت ـ رفته، مظلومی خود را گفت: اینها آن جماعة بی اندام را طلب فرمودند که: شما چرا این سید زادی بیکس غریب را لت

حجاز نمایند، و همواره یک چندی درین دو جا بسر برند، و هنگامهٔ افاضت و استفاضت گرم دارند. اگرچه معقول و منقول را در پیش نیاگان قدسی نهاد اندوخت، لیکن بتلمذ مولانا جلال‌الدین دوانی جلای دیگر یافت. و در جزیرهٔ عرب انواع علوم نقل از شیخ سخاوی مصری قاهری(۱) تلمیذ شیخ ابن حجر عسقلانی(۲) برگرفت.

و چون در نهصد و پنجاه و چهار (۹۵۴ھ) رخت بمنزلگاه قدسی کشید، والد بزرگوار ملتزم زاویهٔ خود شد. همواره بشست و شوی باطن و پاکیزه داشتن گوهر ظاهر، همت گماشت، و بکارساز حقیقی روی نیاز آورد، و بدرس گوناگون علوم اشتغال فرمود، و گفتگوی باستانی را روپوش حال خود گردانید، و خواهش را زبان اژدهاوش برید.

شیخ مبارک

از اهل ارادت گروهی احتیاط گزین سعادت آمود، اگر معلومی برسم اخلاص آوردی نمیپذیرفتی و قدر در بایست بر گرفتی، و دیگر مردم را معذوری گفتی، و دست همت بدان نیاوردی. بکمتر فرصتی نشستگاه او پناه دانشوران، و جای بازگشت بزرگ و کوچک آمد. از حسد انجمنها برساختند و از دوستی خلوتها بیاراستند. نه از نخستین اندوه راه یافتی و نه از پسین شادی.

شیرخان و سلیم خان و دیگر بزرگان در مقام آن شدند که، از وجوه سلطانی چیزی بگیرند، و تیولی درخور قرار یابد. ازانجا که همت بلند بود، و نظر عالی داشت، سر باز زد و پیرایهٔ افزایش منزلت گشت. چون رهنمائی مردم در نهاد سرشته بودند، و از درگاه ایزدی فرمان راست گذاری داشت، و اشارت اولیای زمان یاور، و مهربانی هواداران روز افزون، همواره بآیندگان مجلس و جویندگان آگهی بده گوئی فرمودی، و برخوهای تباه مردم سرزنش کردی. ظاهر پرستان خویشتن دوست، رنج زده گشتی و اندیشه های نا سزا نمودی. چون بسیچ هنگامه آرائی در سویدای ضمیر نبود، عزیمت معرکه گیری

۱ـ محمد بن عبدالرحمن بن محمد شمس الدین السخاوی (۸۳۱-۹۰۲ھ) صاحب ـ الضوء اللامع فی اعیان القرن التاسع ـ (زرکلی ۷: ٦۷)

۲ـ حافظ شهاب الدین احمد ابن علی ابن محمد الشهید معروف به ابن حجر عسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ھ) صاحب ـ الدرر الکامنه ـ (زرکلی ۱: ۱۷۳)

کرده اید! اینان در جواب گفتند که : زن شیخ خضر خدمتگار و خانه زاد ماست ، که به شیخ را داده بودیم ، و او با اولاد و همشیر های ما دشنام میداد : ما هم او را لت کردیم!

و دکانداری پیرامون خاطر نگشتی ، نه در حق سرائی و نکوهش بدکاران تخفیف رفتی ، و نه بچهاره سگالی رمیدگان پرخاش جو توجه برگماشتی و با این معنی ایزد بیهمال ، دوستان حقیقت منش و فرزندان سعادت گزین ، کرامت فرمود . اگرچه همواره در گفتگوی علمی گرامی اوقات گذارش یافتی ، لیکن در زمان افغانان دانشهای حقیقی کمتر به بیان آمدی .

ورود همایون پادشاه در هند و آوردن دانشمندان ایرانی و تورانی

چون ماهچهٔ رایات عالی جهانبانی جنت آشیانی (همایون) بتازگی هندوستان را فروغ دیگر بخشید ، (۱) چندی تورانی و ایرانی بدبستان آن شناسای رموز انفسی و آفاقی (شیخ مبارک) پیوستند، و انجمن دانائی را رونقی دیگر پدید آمد، و تشنگان خشک سال تمیز را میزابها لبریز شد ، و زه سپاران اندیشه گرا در نزهتگاه آرامش جا گرفتند .

فتنهٔ هیمو بقال

هنوز هنگامه گرمی نپذیرفته بود که ، چشم زخمی رسید و هیمو دست چیرگی برکشاد . نیکان روزگار بگوشهٔ خمول در شدند، و سفر ناکامی پیش گرفتند . پدر بزرگوار از نیروی دل ، در همان زاویهٔ عزلت ثبات پائی فرمود . از تائید ایزدی هیمو کار دیدگان فرستاده معذرت خواست ، و از سفارش آن حق سگال، بسیاری از تنگنای غم ، بنزهتگاه شادی در آمدند .

قحط و وبای عام

در نخستین سال جلوس شاهنشاهی بر اورنگ خلافت (۲) ــ چنانچه سپند بر دولت افروزند و دفع عین الکمال انگارند ــ قحط سالی سترگ پدید آمد ، و گرد تفرقه بلندی گرفت . آن معموره خراب شد، و غیر از خانهٔ چند ، اثری نماند . و وبای عام سر باری آن شورشی بی اندازه ، بر جهانیان آسیب رسانید . در اکثر بلاد هندوستان این تنگ دستی و جان گزائی بود .

۱ــ همایون در تاریخ ۴ شعبان (۹۶۲ھ) فاتحانه در دهلی داخل شد .

۲ــ دویم ربیع الثانی (۹۶۳ھ) اکبر بر تخت آمد .

اگرچه آن شیخ زادهای جاهل ، به واسطهٔ خلاصی خود ، تهمتی در معرکه کرده بودند ، اما چون خدام عالی مقام ــ که اسامی ایشان در متن

خانه و خانوادهٔ شیخ

آن پیر روشنضمیر، در همان زاویهٔ قدسی ، پای همت افشرده و گرد فتوری بر آن صفوتکده نه نشست . راقم شگرف نامه دران هنگام در سال پنجم بود ، و نیر آگهی چنان بر پیش طاق بینش میتافت که ، شرح آن در کالبد گفت نگنجد ، و اگر در آید، به تنگنای شنوائی زمانیان درنشود . و این سانحه نیک بخاطر دارد ، و آگهی دیده وران دیگر معاضد آن . سختی روزگار خاندانها بر افگند ، و گروها گروه مردم فرو شدند .

در آن کاشانه هفتاد (۷۰) کس از ذکور و اناث خرد و بزرگ مانده باشند . اخوان روزگار را، از فراخی حال و نشاط درویشان، حیرت افزودی و کیمیاگری و سحر طرازی گمان بردی. گاه یک سیر غله بهم رسیدی و آن را بدیگهای سفالین جوشانیدی و آب تفسیده بر این مردم قسمت یافتی . و شگفت تر آنکه ، غم روزی در آن منزل نبود ، و بجز اندیشهٔ پرستش ایزدی ، چیزی بخاطر راه نیافتی. و جز محاسبهٔ نفسانی و مطالعهٔ اسفار حقیقت ، شغل دیگر نبود .

تا آنکه رحمت ایزدی بر همگنان تافت ، و رخهای سترگ چهرهٔ شادمانی بر افروخت . و ماهچهٔ رایت شاهنشاهی پرتو انداخت و جهان را بمعدلت روز افزون روشنائی خاص بخشید . بارگاه خرد در بالش آمد ، و کالای آگاهی را بهای بزرگ نهادند . فنون حکمت و انواع دانش درمیان شد ، و بیانهای تازه رو و راست دیدهای بلند و دریافتهای گزیده پیدائی گرفت . و گوناگون مردم از خزینهٔ عقل فوائد بیکران برداشتند ، و خلوتکدهٔ آن نورانی سرشت ، مجمع دانایان هفت کشور آمد و سخن بلندی گرا شد .

تهمت مهدویه

حسد های افسرده بر افروخت ، و ناتوان بینی بدگوهران افزائش یافت . او بر آئین خویش ، سرگرم بوده ، راه رسم نسپردی ، و بر در بیخواست نشسته راه در بایست نشتافتی . و مردم کم گذار کوتاه بین ، بیتاب شده راه افترا سپردند . بیشتری بگروه مهدویه پیوند دادی ، و از گفتار پریشان داستانها پرداختی ، و ساده لوحان روزگار را برآغالیدی و بخیال تباه بدل آزاری تگادو نمودی .

مذکور شده ــ از احوال پدر و مادر اطلاع داشتند ، آنجماعه جهال بی اندام را بسزا رساندند و شدتها کردند .

شیخ علائی و شیخ مبارک

همگی دست آویز اینان سانحهٔ شیخ علائی است (۱) . گروهی در هند باشند که میر سید محمد جونپوری را مهدی موعود شمرند ، و دران مبالغه نمایند . با علم و عمل و تهذیب و اخلاق چندین نصوص را ، فراموش کرده ، درین مذهب غور نمایند . در زمان سلیم خان شیخ علائی نام جوانی بآراستگی ظاهر و باطن بدین ورطه افتاد . و دران مقر سعادت ، نخستین بمناسبت انزوا و اختیار تجرد بدیدن پدر بزرگوار آمد . فتنه اندوزان بهانه جو را زبان هرزه سرائی وا شد و سرمایهٔ گفتگو پدید آمد .

علمای زمان ــ که نادان دانش فروش و زهر گیای نوش نما اند ــ بکین او برخاستند ، و به گسیختن پیوند عنصری او ، هنگامه ها آراستند و سجلها درست کردند . پدر بزرگوار بدیشان موافقت ننمود و عقل و نقل را معاضد اینان نیافت . در پیشگاه مرزبان هندوستان معرکه آراستند ، و باندیشهٔ تباه خویش راه کوشش سپردند . مسند آرای حکومت دانش منشان روزگار را فراهم آورد ، و در جستجوی حکم شرعی تگاپو نمود . پدر بزرگوار را نیز دران انجمن طلب داشتند . چون سخن از ایشان پرسید ، برخلاف حرف سرایان جاه طلب پاسخ دادند . ازان روز کمرکین بسته بدین آئین متهم گردانیدند . و در چنین معامله ، که وجود مهدی از خبر آحاد است ، بمحض عناد چندان کوشش نمودند که کار او سپری شد . و برخی بدگوهران ، آئین شیعه را مکنون ضمیر پنداشته ، راه نکوهش سپردند ، و ندانستند که ، شناسائی دیگر است و پذیرائی دیگر .

خاصه درین هنگام یکی از سادات عراق را ــ که یگانهٔ زمانه بود و علم را با عمل مقرون داشتی و گفت را با کردار یکتائی بخشیدی ــ دامن آلود تهمت گردانیدند ، و از توجه شاهنشاهی دست بدامن او نمیرسید .

۱ـ شیخ علاءٔ ابن‌الحسن المهدوی البیانوی ، بفرقه مهدیویه تعلق داشت و اوقات را در تبلیغ عقاید این فرقه بسر میکرد . اصل وی از بنگال بود ، پدروش و عمش نصرالله بوقت باز گشت از حج در بیانه توطن اختیار کردند .

سلیم شاه سور بر گفتهٔ علماء ، مخالف شیخ علائی شد و بر فتوائی آنها شیخ کشته شد و نعش ویرا زیر پایٔ فیل انداختند .

ــ سقاهم ربهم شراباً ــ

۹۵۵ھ

تاریخ ویست ، سال وفات (۹۵۵ھ) است . (نزهة‌الخواطر ۲ : ۲۲ـ۲۳)

بعد ازان فقیر با والده در جوار جناب سید یحییٰ مذکور می بودم . ازان سپس والده هم به رحمت حق پیوسته ، و آن سه بزرگوار نیز ازین عالم رخت

روزی در محفل همایون گذارش نمودند که : پیش نمازی میر ، روانیست ! که هرگاه گواهی او مردود باشد ، اقتدا را چگونه سزاوار بود ؟ و روایتی چند ، از حنفی نامهای باستانی باستشهاد آوردند که : اشراف عراق را شهادت نتوان شنود ! و کار بسر میر دشوار شد . چون رابطهٔ اخوت داشت ، حقیقت را باز نمود . پدر بزرگوار بسا سخنان هوش افزا فرموده تسلی دادند ، و بر گفتگوی بدسگالان دلیرتر گردانیدند . و پاسخ آن نقل چنان بر زبان گوهر آمود گذشت که : معنی آن روایت نفهمیده اند ! آنچه در کتب حنفی ازین باب نقل آورده اند ، عراق عرب مراد است ، نه عراق عجم ! چندین جا بدین معنی تصریح رفته . و نیز تمیز نکرده اند درمیان اشرف اشراف و اشراف ، چه در مراتب پاداش فرمان پذیران را چهار گونه ساخته اند :

۱) نخستین اشرف اشراف ، یعنی حکما و علما و سادات و اتقیا .

۲) دوم اشراف ، وآن عبارت از امرا وکشاورزان و امثال آن باشد .

۳) سوم اوساط ، وآن را در محترفه و اهل بازار منحصر دانند .

۴) چهارم ادانی ، که بپایهٔ اینان نرسند ، مانند پاجیان و هرزه گردان .

و هر یک را باد افراه جداگانه انگاشته اند ، تا بهنگام نیکوئی چسان سلوک رود ؟ و کیفر بدکرداری هر کدام چگونه بود ؟ و الحق اگر هر بد کننده را یکسان مالش نمایند ، پای از شاهراه معدلت یکسو کرده باشند .

میر ازین آگهی ببالید و گوناگون نشاط اندوخت ، و از برای پاک دامنی خود ، و نا شناسائی حال بد گوهران ، نگاشتهٔ شیخ بنظر همایون در آورد . آن خیره رویان هرزه سرا ، در گو حیرانی افتادند . چون معلوم شد که از کجا گرفته ، افروزینهٔ حسد ساختند . و مثل این یاوریها چند بار برملا افتاد و سرمایهٔ شورش ناشناسندگان گشت .

سبحان الله ! با آنکه گروها گروه مردم اتفاق دارند درین که ، هیچ کیشی نه آن چنان است که یک امر خلاف واقع ندارد ، نه اینچنین که همه بطلان آمود . با این معنی اگر یکی از شناسائی در مسئله برخلاف آئین خویش تحسین نماید ، بسر آن نرسند ، و بکین او بر خیزند . پس از درازی سخن ازان نکوهش ، باز بتشیع منسوب گردانیدند . لیکن از حمایت الهی ، بدگو را پیوسته گرد شرمساری بر رو نشستی ، و تشویر زده پائمال غم گشتی . و از بد گوهری و نابینائی عبرت نگرفتی ، و بر همان بد سگالی حیله

اقامت بر بستند. و بنیاد حادثهٔ مالدیو شد: فقیر را در سر سودای مسافرت افتاد و سفرها کرد. از محنتهای سفر و احوال مسافرت چه نویسد!

☜ اندوختی. تا آنکه نیرنگی زمانه و بوالعجبی روزگار، نقش شگرف درمیان آورد و تفرقه سترگ چهرهٔ عبرت افروخت.

شیخ مبارک و فتنهٔ علما

سال چهاردهم الهی مطابق نهصد و هفتاد و هفت (۹۷۷هـ) هلالی پدر بزرگوار از گوشهٔ انزوا بر آمد و سختی های غریب روآورد. لختی ازان برنویسد و عبرت نامهٔ برگوید.

اگرچه همواره زنبور خانهٔ حسد شورش داشت، و مار سوراخ دشمنی در جوش، و شب چراغ دوستی بی فروغ، و نیکان روزگار دل در بدی بسته و در بیگانگی باز کرده بودند — چنانچه ایمای گذارش یافت — لیکن درین هنگام که پایهٔ دانش بلندی گرفت، و بزرگان روزگار در تلمذ پا افشردند، و هنگامهٔ مردم گرمی پذیرفت. و پدر بزرگوار بر آئین خویش خوهای نکوهیده بر شمردی، و دوستان و نیک خواهان را ازان باز داشتی.

علمای زمانه و مشائخ روزگار — که ذات خجسته را مرآت عیوب خود دانستی — به تباه سگالی و چاره اندوزی نشستند و خود را بیمار هیچ اندیشهای تباه یافتند. و با خود درمیان آوردند که، اگر انموذجی دلنشین شهریار عدالت پژوه گردد، کهن اعتبارهای ماوا چه آبرو خواهد ماند، و انجام کار برکدام حال نکوهیده قرار یابد. پائمال غم و اندوه شده، بکین دوزی نشستند، و به بهتان سرائی گام فراخ برداشتند. و بدستان گذاری و حیله اندوزی، بسیاری نزدیکان عتبهٔ همایون را بگفتارهای گریه آلود، از راه بردند. بعضی بد گوهر را بتعصب دینی فروخته بشورش در آوردند.

اگر چه از دیر باز طرز ناستوده همین بود، لیکن در هر زمانی بیاوری حق گذاران سعادت آمود، بازار جوش بد گوهران پراگنده شدی. درین هنگام آن گروه راستی پیشهٔ درست پیوند دور تر شد، و سر آمد حرف سرایان بزم همایون بکین آرائی نشست، تهاه سرشتان بی آزرم و دیو نژادان نا پارسا گوهر قابو یافتند.

کوششهای آسیب رسانیدن بشیخ مبارک

پدر بزرگوار بمنزل دوستی الهی تشریف برده بودند، و من سعادت همراهی داشتم. آن رعونت فروش غرور افزا، نیز دران انجمن حاضر شد، و حرف سرائی پیش گرفت. ☜

مگر به شما گفته شده .

ای فرزند ارجمند ! حوصله را فراخ میباید کرد و از سخن ، که

مرا مستی دانش و شباب در سر بود . از مدرسه بمعامله جا گامی بر نداشته ، و بی صرفه گوئیهای او ، من زبان بر کشودم ، و سخن را بجای رسانیدم که او بخجالت رفت ، و نظارگیان بحیرت فرو شدند. ازان روز بانتقام بی دانشی همت گماشت و آن گروه گسسته امید را تیز تر گردانید . و پدر بزرگوار از کید اینان فارغ دل و من در مستی آگهی بیخبر .

نخستین، آن بی دینان دنیا پرست، بآئین سالوسان هوشیار ، بحق گذاری و دین آرائی نشسته ، انجمن ها ساختند . و بر درون آزمندان شبخون کرده ، بسیاری به پیغوله جای نیستی فرستادند . هر گاه خدیو عالم از خیرسگالی و نیک بسیچی معامله کیش و دانش و داد را بگروهی نیکو ظاهر گذاشته باشد ، و خود طیلسان بُی توجهی بر دوش گرفته ، حق گویان راستی منش را بازار کاسد باشد، و دیو کیشان دانش ناراست رو ، و بزرگان دولت با آن مشتی حیله گر یاور باشند، و تعصب را روز بازار . جای آن است که خاندانها براوفتد، و ناموسها تمام گردد .

در چنین هنگام ، که بد گوهران تباه کار به نیکوئی نام برداشته ، مانند فربهی که بدوشیزگی فروشند و غرزن بر آید ، و دنیا داران بی آزرم در چیره دستی و تنگ چشمان دل کور یکرو ، و دوستداران هوا خواه دور دست، و راست گذاران کنج گزین ، و هنگامۀ کشش سبک دینان گرم، و زبان با یکدیگر ، انجمن راز گوئی ساختند، و پیمان دل آزاری تازه گردانیدند .

یکی از دو رویان ده دله، و هاروت سیه چاه افسون و نیرنگ را ــ که از روباه بازی در دانش گاه پدر بزرگوار به نیکوئی خریده بود و با آن گروه ناراست یکروئی و یکتائی داشت ــ پیدا کردند و افسون خدا آزازی و افسانۀ بیهوشی بر خوانده نیم شبی فرستادند . آن شعبده کار نیرنگ ساز، دران تاریک شب ، با دلی لرزان و چشمی گریان و رنگی شکسته و روی دژم ، بخلوتکدۀ مهین برادر شتافت . و از طلسمات تذکاری ، آن ساده لوح را بی آرام ساخت ، و آن نشناس مکر و فن را از جا برد .

خلاصۀ سخن آنکه، بزرگان زمان از دیر گاه دشمنی دارند ، وکم عیاران نا سپاس بی آزرمی ، امروز قابو یافته هجوم نموده اند . بسیاری از ارباب عمائم را شهود و برخی را مدعی قرار داده ، برای تشخیص مفتریات به بهانهای شایسته انگیخته . همه دانند که این مردم را درین بارگاه مقدس ، چگونه محل اعتبار است ، و برای

اهل حسد بگویند ، از جا نباید رفت : از آدم تا این دم ، مردم سنجیده و حق شناس ، در هر عصر بسیار کم بودند . و همیشه تهمت و

☜ گرم بازاری خود ، چه سرافراز مردم را از میان برداشتند ، و چه ستمگاریهای زبردست نمودند . محرمی در خلوت ایشان داشتم . درین نیم شب مرا آگهی داد و من بیتابانه بشما رسانیدم ، مبادا روز شود و کار از علاج گذرد . اکنون رای آنست که ، همین زمان شیخ را — بی آنکه کسی آگهی یابد — بگوشهٔ برند ، و روزی چند بر کناره باشند ، تا دوستان فراهم آیند و حقیقت حال بعرض همایون رسد .

آن نیک ذات را واهمه فرورفت ، و بصد بیتابی بخلوت کدهٔ شیخ رفت و ماجرا گذارش نمود . فرمودند : هر چند دشمنان چیره دستی دارند ، ایزد بیهمال آگاه ، و بادشاه عادل بر سر ، و دانایان هفت کشور حاضر! اگر مشتی گروه بی دین و دیانت را بد مستی حسد بی آزرم داشته باشد ، درست پیمانی بر جای خود است ، و پرسش را در فه بسته اند ! و نیز اگر سرنوشت ایزدی بر آزار ما نه رفته است ، اگر همه بر آیند ، آسیبی نتوانند رسانید ، و تباه کاری نهارند باخت ، و هیچگونه گزندی بما نرسد ! و اگر خواهش آن جهان آفرین برین است ، ما نیز بکشاده پیشانی و تازه روئی ، نقد زندگی را میسپاریم ! و دست از خاک سپنجی باز میداریم .

چون عقل ربوده بودند و غم افزوده ، حقیقت طرازی را افسانه سرائی و شور انگیزی را سوگواری دانسته ، حربه برکشاد که : کار معامله دیگر است و داستان تصوف دیگر! اگر نمیروید ، من خویشتن را همین زمان فصد میکنم ! دیگر شما دانید ! من خود باری روز ناکامی را نه بینم ! از پیوند پدری و عاطفت ابوت ، پذیرای خواهش شدند . بفرمودهٔ آن پیر نورانی من نیز بیدار شدم .

در تلاش پناه

ناگزیر دران شب تاریک سه تن پیاده برآمدند . نه رهبری معین و نه رفتار را پای استوار . پدر بزرگوار ، در تماشای نیرنگی تقدیر بوده ، خموشی داشت . میان من و برادر — که درکار ملک و شغل معامله دران هنگام از خود نادان تری گمان نداشتیم — گفتگو شد و در پناه جا سخن رفت . هرکرا او پیدا میساخت من ناخن میزدم ، و هرکه من بر شمردم او دست بر میفشاند . قطعه :

دشمنان ، دست کین بر آوردند — دوستی مهربان ، نمییابم
یک جهان آدمی ، همیبینم — مردمی ، درمیان نمییابم
هم بدشمن درون گریزم از آنکه — یاری از دوستان ، نمییابم ☜

افتراء و حسد و بغض و حقد در عالم بوده .

حق سبحانه از شر اهل فساد در امان خود محفوظ دارد : حضرت

ناگزیر با هزاران تگاپو، بخانهٔ یکی از مردم ـــ که حقیقت منشی او، یقین برادرم بود، و من ناشتای صبح وجود و زیان کار عنصری بازار ترکیب را گمانی هم نی ـــ در رسیده شد . او را ، از دیدن این بزرگان آسوده روزگار ، دل از جا رفت . و از بر آمدن پشیمان شد ، و بر روی درماند . ناگزیر جای برای بودن اختیار کرد . چون دران شوریده مکان رفته شد، پریشان تر از خاطر او بود . شگرف حالی پیش آمد وطرفه اندوهی سراپای دل گرفت . مهین برادر در من آویخت که : باوجود فراوان شناسائی غلط رفت، و توبدان کم اختلاطی درست اندیشیدی! اکنون چارهٔ کار چیست ، و راه اندیشه کدام و دم آسائش کجا توان برگرفت ؟ چنان پاسخ دادم که : هنوز هیچ نرفته است ، بر گشته بزاویهٔ خود باید رفت ، و مرا نائب سخن گردانید ، امید که طیلسان زمانیان برداشته آید و کار فرو بسته کشوده گردد ! پدرم آفرین نموده بدین سخن گردید . و برادر بر همان آئین سرباز زد و گفت : ازین سرگذشت ترا خبری نیست ! و از مکر اندوزی و هاروت منشی این مردم آگهی نداری ! ازین وادی بگذر ، سخن در راه بگو!. با آنکه در بادیه آزمودن نه پیموده بود و سود و زیان خود از مردم بر نگرفته، بالقای الهی یکی را بخاطر آورده گذارش نمود که : چنان بر پیشگاه باطن پرتو میافتد که ، اگر کار دشوار نشود همانا یاوری تواند نمود . لیکن هنگام سخت گیری بس دشوار که هم پائی نماید . چون زمانه تنگی داشت و خاطر پریشان بصوب او گام برداشته آمد ، بآبله پائی در گلزارهای لزج خرامش میشد، و از شگرف کاری روزگار عبرت میاندوخت . عروهٔ و ثقای توکل از دست رفته ، راه بیدلی پیش گرفته ، عالم را جویای خود انگاشته ، گامی بدشواری برداشته میشد . و قفسی بسخت جانی میزد ، و غریب دل نگرانی و نزدیکی روز رستاخیز بدگوهران روبرو. صبح صادق بر در او رسیده شد . ازین آگهی گرم خونی پیش گرفت و شایسته خلوتکدهٔ معین گردانید ، و غمهای گونا گون لختی بر کناره شد .

درین آرام کده پس از دو روز، آگهی آمد که : تفسیده دلان حسد پردهٔ آزرم برداشته ، مکنون خاطر خبث آگین خود را ، برملا انداختند . بآئین پخته کاران روباه باز صباح آن شب بموقف عرض همایون رسانیدند ، و خاطر اقدس را مشوش ساختند . از بارگاه خلافت فرمان شد که : مهمات ملک و مال بی استصواب ایشان صورت نمییابد . این خود کار مذهب و ملت است ، انجام آن خاص بدیشان باز میگردد . در محکمهٔ عدالت طلبند و بدانچه شریعت غرا فرماید ، و اکابر روزگار قرار دهند ، بعمل آورند !

پادشاه اسلام (خلدالله ملکه و اقباله و حصل آماله) را توفیق مزید خدا جوئی و حق پرستی و دوست نوازی و دشمن گدازی روز بروز زیادت گرداناد!

محاصره

چاوشان شاهنشاهی را بر آغالیده بطلب فرستادند. چون بر حقیقت کار آگاهی داشتند، در پیدا ساختن کوششها نمودند، بدکاران شرارت اندیش را همراه ساختند. چون بخانه نیافتند، گفتار بی فروغ را درست اندیشیده خانه را گرد گرفتند، و شیخ **ابوالخیر** برادر را دران منزل یافته، بعتبه اقبال بردند، و بصد آب و تاب داستان پنهان شدن را، باز نمودند، و آن را حجت سخنان بی آزرم اندیشیدند.

از بدائع تائیدات آسمانی ازان هجوم بدگویان پژمان طراز، و طرز هرزه سرائی، شهریار دیده‌ور شناسائی پذیرفت، و پاسخ داد که: این همه سخت گیری درکار درویشی گوشه نشین و دانش منشی ریاضت کیش چراست؟ و چندین آویزش بیهوده برای چه میکنند؟ شیخ همواره بسیر میرود، و اکنون بتماشا رفته باشد. آن خرد سال را برای چه آورده اند؟ و منزل چرا قروق کرده اند؟

در ساعت آن خرد سال را رها کردند و از گرد خانه برخاستند. نسیم عافیتی بر آن سر منزل آمد.

کوشش برائی قتل شیخ و پسرانش

ازانجا که قدری ناکامی در راه بود، و واهمهٔ چیره دستی داشت، و خبر های مختلف نقیض آن میرسید، باور نداشته در اختفا کوشیدند. بد گوهران فرومایه خجلت زده درین خیال افتادند که: امروز که بی خانمان شده اند، چارهٔ این کار باید ساخت. و سیه درونان تیره رای را باید گماشت، تا بهرجای که نشان یابند ازهم گذرانند. بادا ازین حال آگهی یافته خود را بعتبهٔ همایون رسانند، و هنگامهٔ داد را بفروغ دانش خویش بیارایند. پاسخ شاهنشاهی را پنهان کرده سخنان وحشت افزای دهشت انگیز، از زبان مقدس درمیان انداختند. و آشنایان ساده لوح و دوستان روزگار را بیم میافزودند، و دستاویزهای رنگین بر میبافتند. و مردم در اندیشه دراز میافتادند و دست از یاوری مخیل باز داشتند.

هفته چون سپری شد، صاحب خانه نیز از دست رفته راه بی آزرمی گرفت، و ملازمین او آئین آشنائی برگردانیدند. عقل زیردست واهمه آمد و خاطر سراسیمه را یقین شد که، آن حکایت نخستین، اصلی ندارد و پادشاه در پژوهش و عالم در تگاپو و جستجو است. همانا صاحب خانه گرفته برمیسپارد. اندوهی بوالعجب سراپای خاطر گرفت. و اندیشهٔ سترگ در دل راه یافت. گفتم: از ماجرای دربار خود این قدردانم

ز شهزادگان کامگار برخوردار را به کمال سیری ؤ روشن ضمیری رساناد .
(از جنگ خطی ذخیرهٔ دانشگاه سند)

که حکایت نخست راستی دارد ، وگرنه برادر را رها نمیکردند ، و مردم از گرد خانه بر نمیخاستند ! این همه سختی که بخاطر میرسد ، ظاهرا نباشد . هرگاه در زمان ایمنی هرزه گوئی بگوش میرسید ، و گزیده مردم فریب زده بکین بر میخاستند . امروز اگر مثل خدیو خانه دربیم زار افتد ، چه دور باشد . و اگر در مقام گرفت و گیر میشد ، تغیری در سلوک ظاهر نمیرفت ، و توقفی درین کار نمینمود . همانا افسانه سازی تباه سگالان بد گوهر او را کالبوه ساخته است ، و مردم را برین داشته ، تا از دید خوی نکوهیده منزل او را بهلیم و او را ازان بار خاطر بر آوریم . لختی بحال آمده بچاره بسیچی رو آوردیم و دشوار تر از شب اول سیاه روزی پدید آمد ، و دژم روزگاری رو نمود . بران شناسای نخستین و داستان حال من تحسین نمودند . و مرا مستشار و موتمن اندیشیدند ، و از خرد سالگی چشم پوشیده ، عهد بستند که دیگر خلاف رای نشود .

تگ و دو برای پناهیده شدن

چون شام درآمد ، با دلی هزار رنجش ، و مغزی شوریده ، و سینهٔ زخم اندوز ، و خاطر گرانبار غم ، ازان غمکدهٔ وحشت افزا پا بیرون نهادیم . نه یاوری در نظر ، نه پای استوار ، و نه پناه جای پیدا و نه زمانه آرمیده . ناگاه دران دیولاخ ظلمت آمود ، برقی بدرخشید و نشاطی چهره افروخت . یکی از تلامذه را منزل پدیدار شد ، و لختی دم آسائش گرفته آمد . هرچند خانه او تنگ تر از دل او ، و دل او سیاه تر از شب نخستین ، لیکن قدری بر آسودیم ، و از سرگردانی بی سر و بن باز آمدیم ، و در انجام کار در زاویهٔ خمول فکر در دوادو شد ، و رایها بسگالش گام فراخ برداشت . چون آسائش جا پدید نیامد ، و اطمینان رو نیاورد ، پاسخ آراست .

حال بهترین دوستان ، و دیرین ترین شاگردان ، و محکم ترین مریدان ، در همین چند روز پرتو ظهور انداخت . اکنون صلاح دید وقت آن است که ، ازین شهر پر نفاق — که وبال خانهٔ دانش و گزندگاه کمال است — رخت بیرون کشیم ! و ازین آشنایان دو رو ، و دوستان ناپای برجا — که پایهٔ وفاداری ایشان برباد بهار است و درخت پاِئداری بر سیل تند رو — زود برکناره شویم . باشد که کنج خلوتی پدید آید ، و بیگانهٔ سعادت آمود بزنهار خود گیرد ، و درانجا بحال خدیو روزگار شناسای بدست اوفتد ، و اندازهٔ لطف و قهر گرفته آید . اگر گنجائی داشته باشد ، با برخی از نیک اندیشان انصاف طراز ، حرفی درمیان آورده شود ، و استشهادی از مزاج زمانه نموده آید . اگر وقت یاوری نماید ، و

● نشید السفر: فیضی احوال خویش در منظومهٔ ـ نشید السفر ـ از ولادت تا سفارت دکن بقرار ذیل سروده است:

رسیدم، ز گلگشت علوی، خرامان بیکدست فردوس و یک دست و دیوان
چه فردوس، کش بسط خواند محقق نه شهوتگه عاشق حور و غلمان

زمانه بختیاری دهد، باز رجوع بخیر شود، ورنه فراخنای عالم را تنگ نساخته اند. هر مرغ را سر شاخی و کنج آشیانی هست. و برات اقامت دائمی بدین مصر نکال نیامده. در حوالی شهر فلان امیر رخصت اقطاع یافته فرود آمده، لختی نور راستی از روزنامچهٔ احوال او، خوانده میشود، و بوی محبتی ازو بمشام عقل دوراندیش میرسد. اکنون دست از همه باز داشته بدو پناه میبریم. باشد که لختی دران جای بی نشان آسایشی یافته شود. اگرچه آشنائی دنیاداران را مداری و ثباتی نباشد، این قدر هست که او را آمیزشی دیگر بدان مردم نمیشود.

فیضی در سراغ صورت حال حقیقی

برادر گرامی تغیر لباس نموده، قدم در راه نهاد، و بدان صوب سرعت نمود. او ازین آگهی شادمانی اندوخت و بکشاده پیشانی مقدم را مغتنم شمرد. ازانجا که روز بازاربیم بود، ترک چند را همراه آورد که، در راه گزندی نرسد، و پای بند پژوهندگان بد گوهر نگردیم. در نیم شب نا امیدی، آن تیز دست آگاه دل رسید، و نوید آسودگی رسانید، و پیام آرامش آورد. بهمان زمان لباس گردانده قدم در راه نهاده آمد، و بطریق مختلف باطاق او رسیده شد. بشاشتی سترگ و خدمتی گزین بجا آورد، و آرامشی بزرگ مژدهٔ سعادت داد.

روز بدان سر منزل آرمیدگی بود، و از عربده ناکی روزگار در پناه، که یکبارگی پریشانی سخت تر ـ ازانچه روی داده بود ـ از آسمان تقدیر فرو بارید. همانا آن مرد را بدربار طلب داشتند، و ازان باده که دومین مرد بیهوش شد در کار این ساده لوح نیز کردند، و مدهوش تر از نخستین گشته، ورق آشنای بیکبارگی در نوردید.

در جستجوی پناه

شبی ازانجا برآمده بدوستی پیوسته شد. او مقدم گرامی را بس مغتنم شمرد. ازانجا که، در همسایگی بد گوهری و شورش منشی جا داشت، سراسیمگی سترگ رو آورد، و حیرتی بی اندازه کالیوه ساخت. چون مردم بخواب ور شدند، بمقصدگاه نا معین گام حسرت بر داشته آمد. هرچند اندیشه بکار رفت، و تامل بجا آمد، آرامگاهی پدید نیامد. ناچار

خطوط شعاعی بچشم کواکب | فراهم بجاروبی گرد میدان
چه میدان، همه عرصهٔ چشم و دیده | غبارش، همه ذره های دل و جان
پی دور باش هجوم ملائک | بکف، شاخ طوبی علم کرده، رضوان
بطفلان شش ماهه، این پایه نبود | من این ره چهل ساله، بردم به پایان

با دلی پرآشوب، و خاطری غم آمود، بدان سر منزل رفته شد. شگفت تر آنکه، مردم آن زاویه آگهی از رفتن نداشتند، زمانکی این گسسته رشتهٔ توکل، آسائش گرفتند و ازان پراگندگی برکناره شدند. رای برادر آنکه، برآمدن ازینجا بحکم واهمه بود نه بفرمان خرد. هرچند گذارش رفت که: بوقلمونی احوال او رهنمونی است روشن، و اختلاف اوضاع پرستاران دلیل است پیدا، سودمند نیامد. هرچند علامات گرانی افزائش داشت، چاره دیگر بدست نیامد.

سرگشتگی و اندوه و آلام

چون آن سبک سر، کوتاه عقل، دراز سودا، دید که: این قباحت نافهمان متنبه نمیشوند، و خیمهٔ او را خالی نمیسازند، روز روشن بی آنکه صلاح گونهٔ زنند، و حرف آشنائی بر زبان راند، کوچ نمود، و زر بندگان خیمه بار کرده روانه شدند. ماسه کس دران صحرا ــ که نزدیک او نخاس آراسته بودند ــ نشسته ماندیم. و شگرف حالتی پدید آمد. نه جای بودن، نه رای رفتن، و نه پردهٔ درمیان. از هر طرف آشنایان دورو، و دشمنان صد رنگ، و نا دیدگان سخت پیشانی، و عهد گذاران نا پائدار، در تکاپو. و ما در دشت بی پناه، بر خاک بیچارگی نشسته، با روزگاری دژم، و روی کاری پراگنده، بدر از نای اندوه در شدیم. بهر حال برخاستن و بجای گام برداشتن ناگزیر نمود. دران هنگامهٔ بد سگالان راه شپردیم. حراست الهی پرده برچشم مردم فروهشت. بیاوری و پاسبانی ایزدی، ازان بیم‌گاه برآمده، وحشت خانه همراهی و دمسازی همگنان، بر سیل‌گاه نهاده، از نکوهش بیگانگان، و خیرباد آشنایان رستگاری، بباغچه اتفاق افتاد، و پناهی روی نمود. نیروی رفته باز آمد، و دل را قوتی سترگ روی داد.

پناه گرفتن در خانهٔ باغبانی

ناگاه پدید گشت که چندی از پژوهندگان نا فرجام گذاره دارند، از تکاپو بستوه آمده، زمانکی آسائش گزیده اند.

بادلی شرحه شرحه و ظاهری پراگنده، بیرون شدیم. و بهر جا که رفته میشد بلای ناگهانی سیاهی میکرد، و گرم ناکرده جای رهگرای بادیهٔ خطرناک میگشتیم. تا آنکه

نوردیدم این راه، منزل بمنزل همه کوه کوه و بیابان بیابان
زبان چرب و شیرین درین راه کردم بلوزینهٔ فقر و گلقند حرمان
گهی برده محمل، بجانهای غمگین گهی کرده منزل، بدلهای ویران
همه راه، جمازهٔ فکرتم را نشیب و فراز دل و دیده یکسان

دران دوادو بیتابی و روارو کورانه، باغبانی بشناخت، و حال دگرگون گشت. نزدیک بود که قالب تهی گردد و نقد زندگی سپرده آید. آن سعادت سرشت، بگوناگون مهربانی دل رفته را باز آورد، و از راه نیکوئی بخانهٔ خود برد، و بغمخوارگی بر نشست.

اگرچه گرامی برادر ازان نکوهیده حال، بیرون نشد، و زمان زمان رنگ دگرگون شدی، لیکن مرا برخلاف آن، مسرت افزودی و آثار دوستی از ناصیه احوال آن لا به گر برخواندی. پدر بزرگوار خود با ایزد بیهمال بوده، بر نطع آگهی خرامش فرمودی، و نیرنگی تقدیر را تماشا کردی.

لختی از شب گذشته بود که، خداوند او بدل دهی آمد، و زبان پیغاره دراز کرد که: باوجود مثل من دوستی ارادت گزین درین شورشگاه بسر برده میشد، و دامن از من چرا بر گرفته بودید! آنچه بخاطر میرسید این برگزیده مرد بود. پاسخ گذاردم که: درین طوفان دشمن کامی، از همه آشنایان یکرنگ و هوا خواهان یکدل، دوری جسته آمد که، مبادا ازین رهگذر، آزاری بدیشان برسد! لختی بشگفتگی در آمد و گفت: اگر گوشهٔ مرا خوش نمیکنید، اندیشه بکار میرود. نهانخانه های امن را نشان داد، و آثار دوستی از گفتار او پدید آمد. خواهش او پذیرفته بخمول جای گزیده فرود آمدیم. چنانچه دل میخواست، صفوتگاه بدست افتاد. ازان سر منزل نامهای حقیقت طراز، بسعادت منشان انصاف گزین، و آشنایان راستی اندوز، ارسال یافت. و هر یک شناسای حال شده بچاره‌گری درآمد، و اغرق را اطمینان روداد.

فیضی به فتح پور برای چاره جوئی

یک ماه و کسری دران آرامش جا بسر برده میشد. و آن برادر گرامی از آگره به فتحپور شتافت، تا دران اردوی بزرگ پیوسته، چاره گرایان دل سوز را، گرم تر گرداند.

صبحی آن تمام مهر دور اندیش، با هزاران درد و غم آمد و پیام روزگار سخت آورد. همانا یکی از بزرگان دولت و آق سقالوی بارگاه خلافت، از آگهی داستان طرازی حاسدان بد گوهر بشورش در شد. و بی آنکه آئین نیازمندی پیش گیرد، و آداب بندگی بسپرد، بخدیو عالم بدرشتی پیش آمد، و تندی نمود که: مگر دورهٔ سپهر آخر میشود، و

حریفی نه بـا من ، بجز روح قدسی — رفیقی نه با من ، بجز فیض یزدان
نـفس ، از تـراش جگر ، کـرده لعبت — سخن ، از خـراش گلو ، کـرده سوهان
نه بـا این دو پـا ، قطع کونین کردم — که سودم درین ره ، دو صد پای مژگان
نگارش کنم ، زین سفـر ، سرگـذشتـی — طـرازم ، بـدیباچـهٔ صـدق عـنوان

روز رستخیز نزدیک ، که درین دولت ، بدکاران شوریده مغز فراغتها دارند ، و مردم نیک سرگردانی . این چـه آئین است کـه ، بجا میآید ؟ و چه نـاسپاسی است که رو میدهد ؟

آن بـردبـار آزرم دوست ، بر نیـکوئی او بـخشوده گـذارش فـرمود : کـرا میگوئی ، و ازین چه کس میخواهی ؟ خواب دیدهٔ یا بمغز هوشمندی شولیدگی راه یافته ؟

چون نام برد ، حضـرت بر کـج گرائـی او آشفتند و بر زبـان آوردند کـه : همگی اکابر وقت بدبشکری و جان گزائی او ، همت بسته اند ، و فتواها درست کرده ، و زمانی مرا آسائش نمیدهند ، با آنکه میدانم کـه شیخ در فـلان جا هست ، (نشان ایـن خلـوت دادند) دیدهٔ و دانسته ، تغافـل میـرود . و هر یکی را بپاسخی فرو مینشانم ! و تـو نادانسته میخروشی ! و پا از انـدازه بیرون مینهـی ! صبـاح کس رود و شیخ را حاضـر گرداند ، و هنگامه علما فراهم آید !

شیخ سوی فتح پور

برادر گرامـی همان زمان این شورش شنیده ، شبا شب خـود را بـه ایلغار رسانید . و بـی آگـهـی مردم ، باز بآئین پیش ، بر لباس دیـگر برآمـده راهـی شدیم . و آشفتگـی دشوار تر ، از همه ایام ناکامـی ، شورش در باطن افزود . اگرچه لختـی روشن شد ، که مردم تا کجا همراهند ، و بـا شهریـار دادگر چه گذارش نمـوده انـد ، و غیب دان را چگونه بر حال آگـهـی است ، لیکن پریشانـی سخت تر شورش درون آورد . بـی آگـهـی یافتن آن مردم دران بیگاه سر آوارگـی گرفته آمد .

نورستان آفتاب ، و تاریکیان بد گوهر ، و هجوم مسالک شهـر ، و هنگامه پژوهنـدگان نـافرجام ، و یاور ناپدید ، و بار انداز نایافت . قلم چوبین را چه یارا که ، قدری ازان حال گذارد . و هرگاه زبان فصیح را الکنی رو دهد ، این شگافته زبان را کـدام نیـرو ! نـاگزیر با سراسیمگی گوناگون بخـرابهٔ رو آورده شد . لختـی از شورش شهـر و دیدهٔ دشمنان بر آسودیم .

ازانجا که ، نوازش گیهان خدیو بتازگی معلوم شده بود ، رایها بران قرار گرفت که ، اسپی چند سامان نموده آید ، و ازین خرابه بدان مصر اقبال شتافته شود ، و برخت‌گاه فلانی

بفـرقم ، چـه آورد ریـگ فیـافی بچشمم ، چه کردنـد خـار مغیـلانه
چو از نه صد و پنجه و چارمین سن در آمد شب پنجم از شهر شعبان
۹۵۴ه
شب سعد ، مصـداق ــ اللیل حبلی ــ در انجـم ، نشاط شکرخند ولـدان
سعـادت فشان از افق حـوت طـالع درو مشتری هم چـو شمع درخشان

ــ که راستبازی دیـرین درمیان است ــ رفته آید . بـاشد که این غوغا فرو نشیند و پادشاه دست بخشایش برکشاید .

ناگزیر به آئین پختگان سامان راه نموده ، شبی تیزه تر از درون حسد منگلان ، و دراز تر از افسانهای بیهوده سرایان ، براه در آمدیم . با خام کاریهای قلاوز و کج رویهای او ، در نورگاه سحری ، بدان تیره جا رسیده شد . آن ناشناسا ، اگرچـه از جـا نلغزید ، اما چندان داستان بیم برخوانده که ، بگفت در نیاید . و از راه مهربانی بر زبان آورد که : اکنون وقـت گذشته است و خاطر اقدس قـدری آزرده . اگـر پیشتـر ازین آمـدن میشد ، گزندی نمیرسید ، و بآسانی کار دشوار ساخته میشد . درین نزدیکی دیهی نشان دارم ، روزی چند دران خمول گاه باید بسر برد ، تا خاطر مقدس شاهنشاهی بنوازش گراید . در گردونی نشانده روانه آن صوب گردانید .

بهر کجا که رسیدیم آسمان پیداست

بگوناگون اندوه هم آغوشی دست داد . چون بد انجا شدیم ، همانا کشاورزی که ، بامید او فرستاده بود ، غیبت داشت . دران خرابهٔ معمور بیجا فـرو شدیم . داروغه را بخواندن نامهٔ احتیاج افتـاد و آثـار دانائی در نـواصی مـا یـافته طلـب داشت . از انجا که تنگی وقت بود ، براه انکار شتافته شد . و در کمتر زمانی پدید آمد کـه ، این قریه منسوب به یکی از سنـگین دلان شوریـده مغـز است . او از ساده لـوحی بـدینجا فـرستاد . بصـد بیتابی و اندوهنـاکی ، خود را ازان مرحله بیرون انداختیم ، و رهـبری نـاشناسا گـرفته ، بدیهی از دارالخلافة آگره ــ که بوی آشنائی از انجا میآید ــ ره نوردیم .

آن روز سه کروه بیراهه شتافته ، بدان عـزیمت گاه پیوستیم . آن نیکو خصال مردمیها بظهور آورد . لیکن پیدا شدکه ، در انـجا نیز یکی از باطل ستیزان ، کشت و کار دارد و در چند گاه بدین صوب گذر مینماید . دست ازان باز داشته نیم شبی با دلی نژند ره نورد شهـر گشتیم ، و سحـری بدارالخلافة آگره در آمده ، زاویـهٔ دوستی بـدست آورده شد . و لختی درین خاکدان نامرادی و خواب گاه فراموشی و دیو سار نا اهلی و تنگنای کم بینی ، دم آسائش گرفته آمـد . لیکن زمانی نگذشته بود کـه ازان خیره رویان خـدا آزار و کام

تو گفتی که ، ماهی فرو برده گوهر
تو گفتی ، در ابر و بود چشم جانان
سماوات را ، تکمهٔ نور ، در زه
سمادات را ، گوی دولت ، بچوگان
مهندس ، ترازوی خورشید ، در کف
عطیات اجرام را مانده ، اوزان
رصد بند ، بر خوانده جدول بجدول
نظرهای سعد ، از تقاویم اکران

گذاران بی آزرم ، نام بر زبان رفت . همانا که در همسایگی چنین نا راستی آشفته رای ، و شوریده کاری پریشان مغز میباشد ساحت ضمیر را غمی تازه برگرفت و سرگردانی شگرف رو آورد . از انجا که قدم از تکاپو و سر از آهنگ شبگیر و گوش از بانگ درای و چشم از سنان بی خوابی فرسوده شده بود ، بوالعجب دردی دل را فرو گرفت ، و گران بار غمی پیش کار دل آمد . ناگزیر در فکرهای دیگر اندیشه بر آمد ، و خدیو خانه نیز بر پیدای جا گام همت بر داشت .

دو روز بدین کشاکش درونی بسر بردیم ، و هر زمان را واپسین انفاس دانسته ، روزگار سپری میشد ، تا آنکه سعادت منشی بخاطر مقدس آن پیر نورانی گذشت و بکوشش صاحب خانه و جستجوی سخت او ، پیدا گشت ، هزاران مژدهٔ عافیت آورد . در ساعت بدان صفوت گاه رفته شد و از شگفتگی دل و کشادگی پیشانی ، خدیو خانه گوناگون مسرت رو داد . نسیم کامیابی بر گلبن آمال وزید و آبی دیگر بسر روی کار آمد . اگرچه از ارباب یقین نبود ، از سعادت بهرهٔ فراوان داشت . در گمنامی به نیکنامی میزیست و در کم مایگی توانگری مینمود ، و در تنگدستی کشادگی ، و با پیری برنائی از ناصیهٔ حال او میتابید . خلوتی دل گزین بدست افتاد . باز از سر نامه نویسی بنیاد شد و چاره گرائی پیش آمد .

در پیشگاه پادشاه

دو ماه درین آسایش جا اقامت شد و در مقصود کشایش یافت . خیر سگالان حق بسیچ ، بیاوری برخاستند . و کار دانان بخت بیدار ، بمددگاری کمر بستند . نخستین بسخنان مهر افزای دوستی ، و بگفتار دلاویز آشنائی ، فتنه سازان حیله اندوز و کم عیاران نا سنجیده کار را ، چاره فرمودند . پس ازان داستان نیکوئی شیخ را در پیشگاه خلافت رسانیدند ، و بطرز دلکشا و آئین عاطفت افزا عرض داشتند . اورنگ نشین اقبال آرا بمقتضای دوربینی و قدر شناسی ، پاسخهای مهر آمود گذارش نمود ، و از راه مردمی و بزرگی طلب داشت . چون مرا سر بتعلق فرونیامدی همرهی نگزیدم و آن پیر نورانی با مهین برادر روی نیاز بدرگاه همایون آورد . بگوناگون نوازش پادشاهانه پایهٔ والا یافت . یکبارگی زنبور خانهٔ ناسپاسان خموشید . عالم بیرهم خورده آرام گرفت ،

بکف الخضیب آسمان فیض برکف / که ریزد بدین آسمان شبستان
بترتیب مسعود اوتاد قائم / که خواهم بحبل‌المتین بست دامان
قمر، زائدالنور، کز نور بینش / توانم مسیری بتکمیل نقصان
بهاران هند و جهان در طراوت / سحاب از هوا، رشحهٔ فیض باران

و هنگامهٔ درس و خلوت گاه تقدس را آذین بستند، و زمانه آئین نیکوان پیش آورد.

رباعی:

ای شب! نکنی آن همه پرخاش، که دوش / راز دل من، مکن چنان فاش، که دوش
دیدی! چه دراز بود، دوشینه شبم / هان ای شب وصل! آن چنان باش که دوش

شیخ مبارک بدهلی

هم دران نزدیکی پدر بزرگوار بمطاف حضرت دهلی توجه فرمود، و مرا با برخی مستفیدان محل قدسی همراه گرفت. ازان سال که رحل اقامت بدارالخلافة انداخت، دران زاویهٔ نورانی چندان بتماشای عالم علوی بود که، نوبت نگاه کردن بدائع سفلی نمیرسید. یکبارگی این خواهش گریبان دل را بر گرفت و دامن همت برکشاد. مرا که بجز نسبت طینی بنوت پیوندهای معنوی بود، به یگانه نوازش اختصاص داده بارکشای راز گشتند.

و اجمال این تفصیل آنست: در لوامع سحری که دل بآسمان پیوسته بود، و بر نطع نیایشگری و نیازمندی میرفت، درمیان خواب و بیداری خواجه **قطب‌الدین اوشی** و **شیخ نظام‌الدین اولیا** نمودار گشتند و بسیاری بزرگان را انجمن شد، و بزم مصالحت آراسته آمد اکنون بعذر خواهی برسر تربت ایشان رفته میشود، و دران سر زمین لختی بآئین ایشان پرداخته آید.

پدر بزرگوار بر طرز نیاکان سعادت فرجام حفظ ظاهر میفرمود، و باستماع اغانی و نیرنگی ابریشم نمیپرداخت، و وجد و سماعی که درمیان صوفیه شیوع دارد نمیپسندید و خداوندان آن طرز را طعنه زدی، و همواره بر زبان گوهر آمود گذشتی که، بر تقدیر برابری غنی و فقیر، و ستایش و نکوهش، و خاک و طلا — که از شرائط روائی این کاراست — سبکسری تلوین با خود دارد، و لغزش گاه آگاه دلان بشمردی و پرهیز سخت فرمودی و کناره گرفتی، و دوستان را ازان باز داشتی. همانا درین شب این غنودگان شبستان آگهی که بدین کردار سفر واپسین نموده اند، از درستی نیت و راستی کردار، چنین پژوهش فرمودند، و دل این پیر ایزد پرست را ربودند.

دران سفر سعادت، بر بسیاری از خفتگان آن گل زمین، عبور افتاد و نورها در دل تابید و فیضها رسید. (اگر سرگذشت را بتفصیل نویسد جهانیان افسانه پندارند و به بدگمانی

ز هر قطرهٔ ابر ، صد مژده ، کامشب چو فیضی ، گل میدمد زین بهاران
سماط کرم ، گسترانیده هستی که ، میآید از غیب ، شایسته مهمان
جهانی بنظارهٔ سمت ساحل که میغلطد از بحر لولوی غلطان
فشانده ، بر آفاقیان ، آستینی سر خود ، بر آوردم از نه گریبان

دامن آلای عصیان آیند) تا آنکه مرا از زاویهٔ تجرد ببارگاه تعلق بردند و در دولت کشاده آمد ، و پایهٔ والا اعتبار یافت .

حال مدهوشان حرص و رهزدگان حسد کالیوه شد، و مرا دل بدرد آمد ، و بر پراگندگی اینان خاطر بخشود . با ایزد بیهمال پیمان درست بست و با خود قرار داد که زیان کاری این نابینایان ــ که چراغ بی نور و نشان اند ــ از رسته خاطر درست کار برخیزد ، و در برابر آن، جز نیکوئی بدل راه نیابد . بیاوری توفیق ایزدی برین اندیشه چیره دستی یافت و مرا نشان دیگر پدید آمد و همت را نیروی تازه . مردم از تباه‌کاری عشرت گزیدند و دم آسائش بر گرفتند .

پدر بزرگوار باندرز گوئی بر نشست، و بآزرم ستیزی و کج گرائی و ناحق گوئی و نا رسائی مردم ، گذارش نمود و در سزای بدکاران اهتمام فرمود . لختی در افشای آن راز سر بسته کشیده عنان بود و از پاسخ آن ولی نعمت شرمندگی داشت . آخرالامر ناگزیر سرگذشت خویش بموقف عرض رسانید و جوش درونهٔ او را چاره شد . صد گره خاطر کشود و ناسور کهن فراهم آمد .

در لاهور

القصه بطولها چون رایات همایون در دارالسلطنت لاهور بجهت مصالح ملکی توقف فرمود ، و خاطر از جدائی آن پیر حقیقت سراسیمگی داشت ، در سال سی و دوم الـهی مطابق نهصد و نود و پنج (۹۹۵هـ) هلالی التماس مقدم گرامی نمود ، و آن شناسای انفس و آفاق آرزو پذیرفته، بیست و سوم خورداد ماه الـهی سال سی و دوم، موافق شنبه ششم رجب سال مذکور ، سایهٔ عاطفت برین کثرت آرای وحدت گزین انداخت و بگوناگون نوازش سربلندی بخشید . همواره در گوشهٔ انزوا خرسندی فزودی ، و دست از همه باز داشته بآواره نویسی روزگار خود ، و پیرایه نفس ابوالبدائع روز گذرانیدی .

وفات شیخ مبارک

اگرچه بعلوم ظاهر کمتر پرداختی ، لیکن همواره در ذات و صفات ایزدی سخن فرمودی . و عبرت را پایه برگرفتی ، و بر کناره آزادی نشستی ، و دامن رستگاری

همانـدم گـرامی پـدر مـدظلـه
پیْ نـام من ، فال زد ، روز هفتم
عیان دید در من ، فیوض الهی
ابوالفیض ، نامم نهاد از تفاؤل
چه خونابها در رحم نوش کردم
بگهـواره چندی فضا تخته بندم
پس از روزگاری ، زد استاد چابک
کدام اوستاد ، آن محیط معارف
کمر بسته با خضر پیمان صحبت
زهی پرده دار رموز دو عالم
زهی کرده تعلیم مستان دل را
فیوض معارف ازو برده اعلان
چه گنجور معنی است ، کاندر حقیقت
دران اهتمامش ، که ارکان دانش
بران همتش کرده بازوی قدرت
نخستم ، الف کرد تعلیم ، یعنی
هزاران الف ، شد الوف معانی

بگوشم فرو خواند گلبانگ ایمان
که شد هفت کوکب بفرقم گل افشان
هم از سهم و طالع ، هم از کشف و وجدان
ز فیاض کل ، بهر من ، خواست فیضان
که خونم بدل گشت با شیر پستان
بپرورده ، با لابه و لعب صبیان
بگوش شعورم ، دوال دبستان
که در مرا ، صلب او بود عمان
که در عمر نوح است ، و در علم طوفان
که بیند ، احد را در اثنای اثنان
ز تشریح اکباد و ترشیح اجنان
فضای حقایق باو دیده ایقان
دل اوست گنج و دم اوست ثعبان
نهد در ترازوی من ، سنگ رجحان
کشم گوهر نظم و نثر از دو میزان
که از راستی ، شد الف ، تاج انسان
دلاویز باطن بتلقین ایقان

گرفتی ، تا آنکه مزاج قدسی لختی از اعتدال آخشیجی دگر گونگی پذیرفت . هر چند ازین قسم رنجوری بسیار شدی، این بار از سفر واپسین آگهی پذیرفتند، و این شوریده را طلب داشته سخنان هوش افزا بر زبان رفت ، و لوازم وداع بظهور آمد . چنانچه همواره در پرده سخن میرفت ، و ولی در من گمان برده راز دار گردانیده بودند . بس خون دل فروخورد و خویشتن را بصد بیتابی قدری نگهداشت ، و بنفس گیرای آن پیشوای ملک تقدس ، لختی آرامید . و پس از هفت روز به کمال آگهی و عین حضور ، بیست و چهارم امرداد ماه الهی هفدهم ذیعقده هزار و یک (۱۰۰۱ھ) بریاض قدس خرامیدند . نیر سپهر شناسای درحجاب شد و دیدهٔ عقل ایزدشناس تاریک گشت . پشت دانش دوتائی گرفت ، دانایْ را روزگار سپری آمد ، مشتری ردا از سر نهاد ، عطارد قلم در شکست .
قطعه :

رفت آنکه فیلسوف جهان بود و بر جهان
در های آسمان معانی ، کشوده بود
بی او یتیم و مرده دل اند ، اقربای او
کو آدم قبیل و عیسای دوده بود

(آئین اکبری ۳ : ۲۰۲-۲۱۵)

فرو خواند از وحدت ارقام کثرت — که الف الف بود در اصل وحدان
نمودند پیچ و خم صرف و نحوم — که، از صوت و حرفش، خرد چید دکان
در آمد همه نجم نجمم بباطن — ز تفسیر و تاویل آیات قران
شنیدم احادیث عالی معنعن — که دانستمش توأم وحی سبحان
اصول و فروع و علوم و حقایق — نمودم نگارش برین لوح الوان
بعقل و بنقل، آنچه شد مدرک من — بتحقیق و تقلید گشتم ورق خوان
نفسهای شافی که زد پور شافع — نعیم یقین کامد از پیر نعمان
شدم فتنه بر اختلاف مذاهب — فرو رفتم، اندر تصاریف ادیان
فروغ هدایت جدا ساخت یک یک — تصاویر حق از تماثیل بطلان
بران داشت دانا، که چشمی کشایم — در اطوار افکار و انحای اذهان
در آیم، بمیدان مردان حکمت — به بینم، بجولان آن گرم فرمان
چه دیدند، باریک بینان، بابل — چه خواندند، روشن درونان، یونان
ازین هفت جدول، چه خط، گشت پیدا — و زین چار گلشن، چه گل، ماند پنهان
نظر کردم، اندازهٔ کنه اشیا — بمقیاس حجت، بقسطاس برهان
فرو رفتم اندر، حواس و طبایع — شدم واقف، از ربط ارواح و ابدان
چه باشد نبرد مرض با طبیعت — که خواند حکیم طبیعش بحران
چه سر است در اختلاف عناصر — که نامش نهند اسطقسات و ارکان
چه حکمت بود، در موالید عنصر — که بعد از جماد و نباتست حیوان
حساب سطرلاب کردم که بینا — پدید آرد از ثقبهٔ عرض بلدان
گذشتم بر ادوار و کردم تامل — بتحریک اوتاد و ایقاع الحان
چرا، وصف حیوان ز نخل است ظاهر — چرا منتهای؟ جماد است مرجان
کدام است، عقل کل و نفس کل — هیولی، چرا از صور یافت اعلان
در امراض، کردم نظرهای شافی — به تشریح ماندم قدمهای امعان
کزین هستی نقش بستم بفکرت — ز اطوار ادوار این گوی گردان
شدم محمل ذوق را راکب طب — که دیدم بمنطوق ـ المسلم علمان ـ
چو صرصر بریگ روان زین فیافی — بر اشکال رمل آمدم نکته ریزان
ز هر جنبش کلک، مبدع که کرده — بتحریک یک نقطه انکیس لحیان
بپی سر نهادم، بکرسی زانو — بپی دست ماندم، بزیر زنخدان
تنیدم، برین صفحهٔ عنکبوتی — نشستم چو در حجره، از خویش عریان
ازین علم کسبی، نشد سیر چشمم — پی فیض وهبی، نظر ماند جوعان
تفاصیل علم الهی و کونی — سراسر نمود، از تعالیم تبیان

بهمت رفیقانه، کردم خطابی   که: ای بسته پا دست تقدیر پیمان
مرا عزم سیر معانیست، در سر   بیا همرهم! تا بسرحد امکان
جوابم چنین گفت: کای مرد چابک!   که چون چرخ، دارد سرت میل گردان
ندانی که، چون سالکان طریقت   به یلغار خون، گرم کردند جولان
منازل شناسان این دشت حیرت   مراحل نوردان این راه پیمان
گذارند خود را، بگام نخستین   بدلهای جوعان و جانهای عطشان
تو خود، هودج دیده بر دل ببندی   پس آنگه، کنی جلوه، چون گل بر اغصان
ترا نرگس دیده، همخوابهٔ گل   ترا غنچهٔ دل، هم آغوش ریحان
بصد حسرت سینه، بردند آخر   بخاک، این هوس، چون تو مردم فراوان
نداری بدل، عقدهٔ آرزوی   که انجم کشایند، از آب دندان
حریفی، تواند ازان باده مستی   که بر اخگر دل، جگر کرده بریان
ترا گر، سر دشمنی نیست، با خود   بکش پای اندیشه، از بیت احزان
ور اندرز من، در ضمیرت نگیرد   که درد طلب را، نکردند درمان
مرا همنشین است توفیق نامش   ازو پرس، کاین آرزو نیست آسان
ز توفیق همت، ز تحقیق اقبال   بنفس و هوا گشته دست و گریبان
خط راه، بگرفتم از، شاه همت   ز سطح زمین تا بخورشید رخشان
نخستین، وداع خود از خود نمودم   حواس و قوی، مانده، در رهن ارکان
وگر دامن صورت از دست هشتن   سر دل بر آوردن از جیب اکوان
یکی گام، پای زدن بر تمنا   دوم گام، سر کردن راه حرمان
ازانجا بدرگاه توفیق رفتم   ببانگ بلندم فرا گفت دربان
که: ای نوسفرا! کیستی؟ چیست حالت؟   که میبینمت مضطرب رنگ و حیران
درین تنگ بازار، چون پا نهادی   برو، کین نه جائیست، کائی بدینسان
من از گفت دل، سر نه پیچم، ز دامن   مرنج از من و خویشتن را مرنجان
بدو گفتم از رهنمونی همت   جبین طلب، کردم آنجا خوی افشان
و گر نه، که باشم که، این در ببوسم   که من مغز اندیشه دارم پریشان
بگفتا که: با این جناح دلیری   چه نامست؟ مرغ کدامین گلستان
دویدند، حجاب درگاه والا   که دیوانهٔ گشته، زنجیر جنبان
بگفتند کز خود چنین می سراید   که: من **فیضیم** مظهر فیض یزدان
ز هندی نژادان جادو ترانه   نزد، خوشتر از من، نوای **خراسان**
مرا خانه، چون ساق عرش، است محکم   مرا سینه، چون سطح کرسی، است رخشان
کشد صندلم بر جبین، خاک **دهلی**   زند ارغنون بر دمم باد **شروان**

همه رشحهٔ کلک من ، بر صحایف چو بر گل تراویدن ابر نیسان
فرو رفته صیتم بگوش موذن به پیچیده صوتم بناقوس رهبان
مناجاتیان خوانده نثرم بنمرهٔ خراباتیان گفته نظمم بدستان
هوس مانده در پیچ و تاب خیالم چو در زلف ترسا دل پیر صنعان
ندا کرد : کای مرحبا ! خیر مقدم ! لک العز والفضل فی کل احیان
بران تا برون آورد گونه گونه که باشد ادیم زمین را در انبان
سراسیمه ، لبیک گویان ، دویدم چراغ نظر مشعل آن شبستان
نهادم ، قدم بر قدم ، همره گرد گذشتم ، تتق بر تتق ، تا بدیوان
بران تخت بنشسته ، همچون خدیوی در ایجاد او آسمان بود گردان
چه ایوان ، یکی آسمان مقرنس چه قصر نظر ، کرسیش عرش بنیان
دران قصر بنهاد اورنگ عزت مکلل بترصیع افضال و احسان
بران تخت ، بنشسته والا خدیوی ز پیشانیش ، پرتو نور تابان
قضا بر یمین و قدر بر یسارش صماخ ادب یار با صیت فرمان
سعادت باقبال ، دستور اعظم خرد ، با ردای شرف صدر دیوان
بروز و شبش ، پرتو افگن جهان را شموس یقین و قنادیل عرفان
رسیدم فرا پیش ، و از بازوی دل کشیدم در آغوش ، امید خندان
برون جست توفیق و بشتافت بیرون ز راه پذیره بانصار و اعوان
بتوفیق برگفتم این ماجرا را که: خون را دهد در رگ دیده سیلان
بمن گفت : کاینجا تو هم شاد بنشین بآب طلب شعلهٔ شوق بنشان
نشستم ، بران متکای سعادت بصد بیم و امید ، ترسان و لرزان
بچشم پر الماس و جان پر آذر زدم حرف درمان و ناسور ارمان
بمن گفت : کای بندهٔ خاص ایزد ! که ملک ادب را توئی عین اعیان
بگفتا : هنیئاً لک این آرزو هست نصیب ترا تنگ ظرفست از خوان
گرت این تمنای والاست در سر بیا معتکف شو ، بدرگاه سلطان
بسامان دران عرصهٔ کامرانی که گردد ، سر آرزویت بسامان
رخش دیدم و گفتم : الله اکبر تعالی مسماة من رفعة الشان
جلال و جمال جهان شاه اکبر که هم نور صبح است و هم ظل سبحان
شه هفت کشور ، امام چهل تن مه نه مقرنس ، گل چار بستان
درانجا که ، حداد عدلش نشیند تواند ، کند ، حفظش از شیشه سندان
تواند بدور شبانی دادش حمل شانه سازد ، ز دندان گرگان
سزد باز دارد نهیب شکوهش زمان و زمین را ، ز تحریک و اسکان

بـرد هوشیاری عـقـل رزینش   ز پیمـانـهٔ چـرخ بـدمست ادیـان
بخود در نگنجم ز فیضی که ، آمد   نـوال از ربیع و کفیـدن ز رمان
ز صیتش مزامیر عشرت مصوت   ز فیضش بساتیـن امیـد ریـان
چـو خوابیـده در پردهٔ چشم مفوش   جـرایم ز بـرقع بجـلـبـاب کتمـان
گرو برده ، در دیدهٔ ملک و دولت   غـبـار سپـاهش ، ز کحل صفاهان
همـه خـوی پیشانیم ، در بحـریـن   همه سیـل اشکم، چو یاقوت سیلان
بـود نـام والایش آن اسم اعظم   که زیر نـگین کـرده ملک سلیمان
بنام برین شاه معنی وحدت   که بر غیـر او ، نام شاهست بهتان
کسی را که ، در دل هوایش نگنجد   بـه پیچد عروقش ، چو افعی پیچان
خطوط شعاع مه ، از بیم عدلش   گـره کـرده خـورشید بـا تار کتان
زمین را امیـن و زمـان را امانی   به بخت جهانگیر و عـدل جهانبان
بجـذابی اعتـکاف جنـابش   جهانـی گزین کرده غربت بر اوطان
شهان جهان را ، باو نیست نسبت   بخـورشیـد ، انجـم نباشـنـد اقـران
ز ابر کرم ، کشت جان راست خرمن   ز تخم سخا ، ارض دل راست دهقان
وجودیست کامـل ، که در چشم بینش   هم انـسان عین است و هم عین انسان
هم از تـاب ابـروی او ، وهم قیصر   هم از چین پیشانیش ، بیـم خـاقان
بعزت ، نگهدار قانون بطحا   بهمـت ، نـگهبان ناموس عدنان
ز دارائی یـوسف مصر جودش   مؤبـد زلیخای حسرت بزندان
سخایش مصون از ثنائی ، چو چشمه   عطایش برون از تمدد ، چو باران
اساس قوانین عقل بلندش   قوی پایه تـر ، از بنا های هرمان
بعقل و خرد کرده، گیتی منور   بداد و دهش کرده ، عالـم گلستـان
بدورش ، نه بینی رخی تر، ز گریه   بعهدش ، نیابی لبـی خشک ، ز افغـان
نه باریدی ابری، نه رستی گیاهی   جهان را اگر ایـن ، نبـودی جهانبان
ازانجا که ، با کفر و دین صلح دارد   به پیشش، چه کافر، چه مغ ، چه مسلمان
بـه بختش ، قضا بـا قدر کرده بیعت   بعهدش ، ازل با ابد بسته پیمان
یکی روز ، با طالع سعد گیتی   یکی روز ، با اختر بخت دوران
ز یک سوی مردم ، ز عدلش ، دعا گوی   ز یک سوی ایزد، ز شرمش نگهبان
بجـاه کیانی ، و قـدر قبادی   بدیهیم کسری و با تخت خاقان
کله گـوشهٔ خسروی ، بـر شکسته   چه بر شاه ایران ، چه بر خان توران
طلب کرد من بنده را ، و برافراشت   سرم را ، ز قدر از بر اوج کیوان
دویدم بسر، تـا در پیشگاهش   که باشد پسین پایه اش این، نه ایوان

سری پر ز سجده، لبی پر ز بوسه   خیال ثنا جو، زبان ثنا خوان
چه فرمود؟ گفت: ای ابوالفیض فیضی!   ازین حضرت آمد دگر بر تو فرمان
که سوی دکن، گرم سازی عنان را   نه دریا شناسی، نه که، نه بیابان
نه بینی که، برهان(۱) بی شرم و آزرم   که هم درد خویش است و هم آفت جان
بطاعت سری میفرازد بسجده   و یا گردن کج گذارد بطغیان
گر از بندگانست، بنوازش از شه   ور از طاغیانست، شو تیغ بران
ترا زان بدین حکم دارم اشارت   که هم مرد بزمی و هم مرد میدان
فرس گرم کردن، که داند دلاور   سخن نیک گفتن، که داند همه دان
پذیرای خدمت ز کاخ شهنشه   جبین را قفا کرده، رفتم شتابان
بحد دکن چون فرس گرم کردم   جنیبت کشیدند، اشراف و اعیان
چه حاصل، ز خرما کشیدن به بصره   چه سود آید، از زیره بردن بکرمان
رسیدم بملک دکن شاد و خرم   بوصل نگاران و فصل بهاران
صبا خورده میبیخت بر آب خلخ   چمن خنده میریخت بر خاک کنمان .
ز گلگونی لاله های شگفته   همه کوه ها پر ز لعل بدخشان
چو، دست ملامت گران زلیخا   کف گل، بصد پاره در مصر بستان
همه لاله را، عنبر تر به هاون   همه غنچه را، خوردهٔ زر به همیان
بزنگار گون سبزه پیچیده سنبل   چو بر صفحهٔ سبز توقیع ریحان
بآئین شایسته و طرز فرخ   خرد مند دور و، خداوند دوران
بعشرت سر افراخت برهان که آمد   بر آمد برسم پذیرا بسامان
برآراست باغی ببعد دو فرسخ   به پیراست بزمی بقرب دو میدان
هم از لاله و گل، هم از خز و اکسون   بهار چمن را تلون دو چندان
بصدرش یکی فرش از زر فگندند   ثنایش کنان، و ستایش نمایان
از اول، سخن گفتم از مال و دولت   دگر از در حکمت و علم یونان
بدستم ببرد و بدان جای بنشاند   که گوئی، بر خلد، ازان گشت عریان
زهر گفتنی، هرچه بایست، گفتم   چه از عهد ساسان، چه از آل سامان
بدیدم که،، بشنید و یکره نگردید   زهر کردهٔ و گفتهٔ خود، پشیمان
زبان را کشودم چو شمشیر و گفتم: که ای ناسزا مرد! کج خوی، و کج دان
اگر لطف شه، پامردت نبودی   کجا مشت خاکیت میداد یزدان
هم از نحس اختر، هم از گشت گردون   ببودی بتو، طالع و بخت تاوان

۱- والی احمد نگر از (۹۹۹ھ) تا (۱۰۰۰ھ)

مگر مرگ تو، بر تو، کردست شیون
مگر تیغ تو ، بر تو ، گشت است گریان
بملک چنین با جهاندار گیتی
برای چه کوری ، مباش اهل خذلان
بدادی کسی بر نیاید بداور
ز نانی کسی رو نتابد ز منان
مکن ، خانهٔ خویشتن را ، بناخن
مزن، خنجر مرگ خود را ، بر افسان
مگیر، آن روش در اطاعت ، کزین ره
نشینند به پیراهنت گرد عصیان
مباش، از فریب بد اندیشی غافل
شنیدی! بر آدم چه آورد شیطان
ز تاریخ و از حکمت جنگ و ناورد
شنید و نه پذرفت آن نا پشیمان
نه بخشید بر خویش و بر دولت خویش
ستم بین که ، بر خویش کرد آن ستم ران
بدفع و به قمعش ز گردان یکدل
بگردیده در عرصهٔ گرم جولان
ز ناگاه صد مرده مرگ مبارز
بانباشت با افسرش گرد یکران
چنان ریخت بر خاک تاج و سریرش
که گوی که با خاک بودست یکسان
بلی آنکه ، با بخت و دولت ستیزد
بلی آنکه ، پیچد سر از عهد و پیمان
باقبال مندی ، چنین سز برآورد
درآید ز پا ، گر بود چرخ گردان
نشیدالسفر نام این نامه کردم
که باشد ز من ارمغانی با خوان
نمودم حسابس بسال چهارم
نهادم بنظاره گاهی هزاران
بیک سوی توفیق و یک سوی همت
سخن ختم کردم علی الله تکلان

● منتخب‌التواریخ : ملک‌الشعرا شیخ فیضی . در فنون جزئیه از شعر و معما و عروض و قافیه و تاریخ و لغت و طب و انشا عدیل در روزگار نداشت(۱). در اوائل بتخلص مشهور شعر میگفت و در اواخر بتقریب خطاب برادر خرد، که اورا علامی مینویسند ، بجهت علوشان دران وزن تخلص فیاضی اختیار

۱- بدایونی درحالات خواجه حسین مروی مینویسد : فیضی تربیت یافتهٔ او بوده است(۳:۱۸۷) باید دانست که خواجه حسین مروی از خساندان شیخ علاء الدوله سمنانی بود و در علوم عقلی شاگرد ملاء عصام الدین بوده ، و دینیات را نزد شیخ ابن حجر مکی تحصیل نموده است. در شعر و شاعری و انشا پردازی و حسن تقریر و ظرافت و لطیفه گوئی درجهٔ کمال را دارا بود . ترجمهٔ ــ سنگاسن بتیسی ــ را بموجب دستور اکبر در نظم شروع کرده بود . در سال (۹۷۹ه) وفات یافت . فیضی از ــ دام ظله ــ مادهٔ تاریخ در آورد . بدایونی نمینویسد که فیضی در چه فنی از او تربیت یافته بود؟ ولی غالباً باید فن شاعری بوده باشد .
(شعرالعجم ۳: ۲۹)

نمود، و سازگار نیامد، و بعد از یک دو ماه رخت حیات از عالم بر بسته قنگ تنگ حسرت با خود برد.

مخترع جد و هزل و عجب و کبر و حقد و مجموعهٔ نفاق و خباثت و ریا و حب جاه و خیلا و رعونت بود: در وادی عناد و عداوت با اهل اسلام، و طعن در اصل اصول دین، و اهانت و مذمت صحابه‌کرام و تابعین و سلف و خلف، متقدمین و متاخرین و مشائخ و اموات، و احیا و بی ادبی و بی تحاشی، نسبت بهمه علما و صلحا و فضلا سراً و جهراً لیلاً و نهاراً: همه یهود و نصاری و هنود و مجوس، برو هزار شرف داشتنند، چه جای نزاریه و صباحیه. و ازین نمیگذرد که جمیع محرمات را بر رغم دین محمدی (صلی‌الله علیه و آله وسلم) مباح و فرائض را محرم میداشت(۱). و تفسیر بی نقط

۱- مولانا شبلی نوشته است:

ملای نام برده (عبدالقادر) و تمام پیروان او، متفقاً فیضی را ملحد و بیدین نوشته اند ...... لیکن حقیقت این است که این مردم و فهم شان قاصر بود، از اینکه پی بمرتبه و مقام فیضی ببرند و تشخیص دهند که او کیست. او افکار حکیمانهٔ که اظهار میکرد، بنظر آنها زندقه الحاد میآمد. دیوان این مرد نمونهٔ مذهب و خیالات و خاطرات اوست و آن موجود است بر دارید و نگاه کنید!

بدایونی وغیره میگویند که: فیضی فلسفه را بر شرع مقدم میدانسته است، لیکن خود در — مرکز ادوار — چنین مینویسد:

معنی قرآن چو ادا میکنی — این همه تاویل چرا میکنی
حق ز تو با غیر مشابه شده — پیش تو محکم متشابه شده
فهم تو از قول نبی اجنبی — بی خبر از سر حدیث نبی
چون سخن از شرح حجج میرود — فکر تو چون حاشیه کج میرود
طعنه مزن این همه جر اختلاف — کز پی تسهیل تو رفت اختلاف
گر بمیان ور بطرف رفته اند — راه چنان رو که سلف رفته اند
بهر ریاضی بریاضت مکوش — نورالهی به طبیعی مپوش

برای شستن بد نامی — که تا روز جزا بصد آب دریا شسته نگردد — در عین حالت مستی و جنابت مینوشت، و سگان آن را از هر طرف پائمال میساختند،

از خط اقلیدس و سخطش مگوی تـخـتـهٔ اشکال مجسطی بشوی
بگذر ازین علم، و عمل پیش گیر تـرک قـوانین جـدل پـیش گیر

باوجود این، او دارای فسحت مشرب و فکر بلند و آزاد بود. و میدانست، آن طوری که ملایان متعصب صـورت مذهب را نشان مردم داده انـد، مسلماً آن تصویر اصـل اسلام نیست. منازعات شیعه و سنی را مربـوط بمذهب نمیدانست و بـرای ایـن جنگهای خانـگی میخندید و آن را کودکانه میپنداشت.

به اکبر در یک نامهٔ مینویسد (۱) که: یـک اوزبک ترک را دیـدند کـه نخی در دست گرفته میگردد. پرسیدند که: این چیست؟ گفت: مادرم در دست مـن داده که آن را از خون یک نفر رافضی رنگین کنم و بعد پیش خودم نـگاه دارم تا برای دوختن کفنم بکار رود!

باز مینویسد که: چند نفر رفیق و دوست کنار حوض نشسته باهم صحبت میکردند. یکی از آنها گفت: فردا (یعنی روز قیامت) همین طور خلفای اربعه در چهار گوشهٔ حوض کوثر نشینند و مومنین را از آب کوثر مینوشانند. یک شیعه — که نامش محمود صباغ بود — گفت: مهمل میگوئید! حوض کوثر مدور است و ساقی آن مرتضیٰ علی است! این بگفت و در رفت.

فیضی این حکایت را نوشته و در ذیل آن این اشعـار خواجه فرید الـدین عطـار را نقل کرده است:

ز نادانی دل بر جهل و بر مکر گرفتار علی ماندی و بوبکر
چو یک دم زین تخیل میرستی نمیـدانم خدا را کی پرستی

ایراد عمدهٔ که بر فیضی میگیرند، این است که، او اکبر را ملحد و لامذهب کرده است. این اتهام و نسبت دروغ فقط این قدرش راست است که، شیخ عبدالنبی و مخدوم الملک در یک زمانی بقدری نشر تعصب داده بودند که مردم غیر مذهب را علنـاً گرفتار و قتـل میکردند. در کتاب بدایونی واقعات عدیدهٔ است که میرساند مردم زیادی بجرم بدعتی و

۱ـ دربار اکبـری ایـن عرضداشت را کاملاً ثبت کـرده است، و این قصهٔ اوزبـک بیان کـردهٔ ظهوری است که فیضی به اکبر نوشته.

تا برهمان انکار و اصرار و استکبار و ادبار بمستقر اصلی شتافت. و بحالتی رفت که، کس مبیناد و مشنواد:

رافضی بودن بقتل رسیده اند. فیضی و ابوالفضل این کوتهٔ فکری اکبر را اصلاح کردند. لیکن عبدالنبی و مخدوم الملک بقدری در جامعه نفوذ پیدا کرده بودند که، شکستن و ریشه کن کردن آن، بسی مشکل مینمود. فیضی و ابوالفضل مجالس علمی قائم کردند که درآن مجالس بر درباریان بی پرده ظاهر و مبرهن گردید که، در نزد متعصبین جز لعن و تکفیر اوزار و حربهٔ دیگری نیست. و بعد در سال (۹۸۷ھ) محضرنامه (۱) یا صورت مجلسی بدین مضمون ترتیب دادند که: پادشاه (ظل‌الله) است و او را حق حاصل است که در مسائل مختلفه قول و فتوای هر مجتهدی را بخواهد میتواند آن را اختیار کند و همان

۱- محضر نامه این است: — مقصود از تشئید این مبانی و تمهید این معانی آنکه: چون هندوستان — صین عن الحدثان — بمیا من معدلت سلطانی و تربیت جهانبانی مرکز امن و امان و دائرهٔ عدل و احسان شده، طوائف انام از خواص و عام خصوصاً علمای عرفان شعار و فضلای دقایق آثار، که هادیان بادیهٔ نجات و سالکان مسالک — اوتوا العلم درجات — اند، از عرب و عجم رو بدین دیار نهاده توطن اختیار نموده اند، جمهور علمای فحول — که جامع فروع و اصول و حاوی معقول و منقول اند، و بدین و دیانت و صیانت اتصاف دارند — بعد از تدبیر وافی و تامل کافی در غوامض معانی آیهٔ کریمه — اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی‌الامر منکم — و احادیث صحیح — ان احب الناس الی‌الله یوم القیامة امام عادل من یطع‌الامیر فقد اطاعنی و من یعص‌الامیر فقد عصانی و غیر ذالک من الشواهدالعقلیه و الدلایل النقلیه — قرار داده حکم نمودند که: مرتبهٔ سلطان عادل عندالله زیاده از مرتبهٔ مجتهد است و حضرت سلطان الاسلام کهف الانام امیرالمومنین ظل‌الله علی‌العالمین ابوالفتح **جلال‌الدین محمد اکبر پادشاه غازی** (خلدالله ملکه ابداً) اعدل و اعلم و اعقل بالله اند، بنا بر این، اگر در مسائل دین — که بین المجتهدین مختلف فیها است — بذهن صائب و فکر ثاقب خود یک جانب را از اختلافات بجهت تسهیل معیشت بنی آدم و مصلحت انتظام عالم اختیار نموده به آن جانب حکم فرمایند، متفق علیه میشود و اتباع آن بر عموم برایا و کافهٔ رعایا لازم و متحتم است. و ایضاً اگر بموجب رای صواب نمای خود حکمی را از احکام قرار دهند — که مخالف نصی نباشد و سبب ترفیه عالمیان بوده باشد — عمل بر آن نمودن بر همه کس لازم و متحتم است و مخالفت آن موجب سخط اخروی و خسران دینی و دنیوی ست، و این مسطور صدق وفور حسبة لله و اظهاراً لاجرای حقوق‌الاسلام به محضر علمای دین و فقهای مهدیین تحریر یافت. و کان ذالک فی شهر رجب سنه (۹۸۷ھ) سبع و ثمانین و تسعمائة —

وقتیکه حضرت پادشاه بعیادت او در اخیر رفتند بانگ سگ بروی ایشان کرد، و این معنی را خود بر سردیوان نقل میفرمودند: و روی او ورم کرده

حجت خواهد بود! صورت مجلس مزبور را شیخ مبارک نوشته و فیضی و ابوالفضل آن را صحه گذاشته و امضا کردند. لطف اینجاست که شیخ عبدالنبی و مخدوم‌الملک هم آن را امضا نمودند. اکبر این را هم درخواست کرد که بمنظور اعلان عام نماز جمعه هم بخواند تا که منصب امامت و خلافت برای او مسلم گردد. خطبه را خود فیضی نوشت،

بنام آنکه، مارا خسروی داد دلی دانا و بازوی قوی داد
بود وصفش، ز حد فهم، بر تر تعالی شانه الله اکبر

این فعالیت ها و عملیات سیطره و نفوذ ملایان خشک و متعصب را ریشه کن نموده. و اکبر توانست یک حکومت وسیع و آزادانهٔ را قائم و برقرار سازد که، در سایهٔ آن، مسلمان و یهود و نصاری باکمال آزادی، فرائض مذهبی خود را ادا کنند. و این همان طرز حکومتی است که خلفای راشدین تاسیس کرده بودند ... (شعرالعجم ۳:۲۳-۲۵)

مولانا شبلی راجع به این فتنه ــ که پیدا کردهٔ عبدالنبی و مخدوم‌الملک بوده ــ به این قرار شرح مدهد:

در اوائل سلطنت اکبر دو نفر از نظر مذهبی دارای نفوذ و اقتدار زیاده بودند، یکی مخدوم‌الملک و آن دیگر شیخ عبدالنبی. مخدوم‌الملک نامش عبدالله انصاری است، شیرشاه در عهد سلطنت خود (۹۴۶-۹۵۲ھ) باو ــ صدرالاسلام ــ لقب داد و سلیم شاه(۹۵۲-۹۶۰ھ) وی را پهلوی خود بر تخت مینشانید. همایون لقب ــ شیخ الاسلام ــ باو عطا نمود. و بیرم خان یکصد هزار روپیه حقوق برای او مقرر کرد.

شیخ عبدالنبی نوهٔ دختری شیخ عبدالقدوس گنگوهی مقام صدارت داشت. معنی که اداره و انتظام امور کلیه اوقاف مملکت سپرده باو بوده است. اکبر شاه بقدری باو گرویده و شیفته وی بود که روزها بمنزلش میرفت و علم حدیث فرا میگرفت. این انجذاب و از خود رفتگی مذهبی اکبر شاه، بر اثر صحبت این مرد، بجای رسید که بدست خود مسجد را جاروب میکرد. او (اکبر) یک وقت در روز جشن میلاد رنگ زعفران روی لباسها پاشیده و شیخ عبدالنبی که این را دید باندازهٔ غضبناک شد که با چوب دستیش وی را نواخت. و این بر اکبر، بقدری ناگوار آمده و تلخ گذشت که، در مراجعت بکاخ بمادرش مریم مکانی شکایت کرد که: در دربار عام مناسب نبود این طور مرا خفیف کند! مریم مکانی گفت: فرزند نباید آن را بدل گرفته و آزرده خاطر گردی، چه آن سبب نجات

و لبها تمام سیاه شده بود ، تا آنکه بادشاه از شیخ ابوالفضل پرسیدند که : این چندین سیاهی بر لب چیست ؟ مگر شیخ مسی ـــ که اهل هند بر دندان

اخروی است و تا قیامت آوازه اش میماند که یک آدم مفلوک الحال با سلطان وقت این طور رفتار کرده و او صبر و تحمل نموده است !

باید دانست که این دو پیشوا هر قدر پاکدامن و پرهیزگار بودند همان قدر خشک و دارای تعصب جاهلانه بودند . آنها ـــ همچنانکه بطور عام لازمه دین داری خیال کرده میشود ـــ اکبر را آماده کرده بودند که ، تمامی اهل بدعت و صاحبان عقیدهٔ خلاف را ، در کشور از میان برداشته و منهدم سازد . حتی گیر و دار عمومی هم شروع شده و بسیاری را مقتول و زندانی کردند . مخدوم الملک و شیخ عبدالنبی مخصوصاً به اکبر گفتند که : شیخ مبارک هم یک مرد گمراه و از اهل خلاف و بدعت است و بایستی مجازات شود ! چنانکه به شهر بانی آن وقت دستور داده شد که : شیخ را گرفته بدربار حاضر سازد ! و چون شیخ حاضر نبود منبر مسجد او را شکسته خرد کردند و بر گشتند .

یک روز شیخ عبدالنبی یا مخدوم الملک، چه اینکه ابوالفضل نام نمیبرد بلکه مینویسد ـــ سر آمد فتنه جویان ـــ در مجلسی، راجع باین گونه تشدد و سخت‌گیری ها، با ابوالفضل بحث نموده و مشار الیه آنها را با دلائل مجاب ساخت .

در همین زمان یا قدری پیش از آن، فیضی با پدرش نزد شیخ عبدالنبی رفته درخواست مدد معاش کردند . شیخ آنها را به تشیع و شیعیگری الزام کرده امر داد . بسا کمال خفت خارج کردند .

اکنون این دو شخص (عبدالنبی و مخدوم الملک) باستیصال این خانواده کمر بسته و آماده شدند که ، همهٔ آنها را نیست و نابود سازند . از علمای فتوی گرفته و جاسوسانی گماشته که شیخ را ـــ هر کجا هست ـــ پیدا کرده بیاورند . در تمامی کشور شهرت دادند که : حکم قتل عام خانوادهٔ شیخ (مبارک) از دربار صادر شده است . شیخ ابتدأً به شیخ سلیم چشتی ملتجی شده که او را از خطر جانی حفظ کند . مشار الیه توشهٔ راه برایش فرستاد و پیغام داد که : فعلاً مصلحت آنست که بطرفی حرکت کند ! ازان جا که مایوس شدند پیش میرزا عزیز (کوکه) رفته و باو متوسل گردیدند . این مرد برادر رضای اکبر بوده ، یعنی اکبر از شیر مادر او پرورش یافته بود و بدین جهت حضور اکبر خیلی گستاخ بوده است .

آئین اکبری که نوشته است : امیری جلو اکبر بطور گستاخانه از شیخ شفاعت و توسط

مالند ـــ مالیده است ؟ او گفته که : نبی اثر خونی است که قی میکرد ! و هر آنچه در جنب آن بد بختی و مذمت دین و طعن حضرت ختم‌المرسلین (صلی‌الله علیه و آله اجمعین) اینها هنوز کم بود. و تاریخ گوناگون مذمت آمیز بسیار یافتند . ازانجمله این که :

فیضی بی دین چو مرد سال وفاتش فصیح   گفت: سگی از جهان رفت بـه حال قبیح
۱۰۰۳ھ

☜ نمود ، ازان همین میرزا عزیز مراد است . او مکرر در دربار به اکبر سخنان سست و سخت میگفت، و اکبر میگفت : چه کنم! بین من و او دریای شیر حائل است! و این میگفت و خاموش میشد. باید دانست که وسیلهٔ دسترسی خـاندان فیضی بدربـار همین شخص یعنی میرزا عزیـز بوده است .

اکبر از افکار پست و محدود و نظر تنگی شیخ عبدالنبی و مخدوم‌الملک بتنگ آمده بود و مصمم گشت کـه ، از نفـوذ و اقتدار آنها بکاهد. لیکن خود امی بود و نمیتوانست بـا فتاوای مذهبی مقابلی کند . ولی از ورود فیضی و ابـوالفضل بـه‌دربار ، اوزاری بدست او آمـده میتوانست در هر موقع این عناصر متعصب و سرسخت را شکست دهـد ، و تمامی نقاط ضعف یا موارد اشتباه و خطای آنها را ، فاش و ظاهر و آشکار سازد و شرح آن بیاید .

تقرب فیضی روزانه فزونی مییافت ، لیکن از قبول شغل درباری ابا میکرد . این مرد طبیب بود ، نویسنده بود ، و با همیـن مشاغل و هنرهای که داشت ، اوقـات بسر میبرد . تربیت و تعلیم شاهزادگان هم وا گذار باو بود . چنانکه در بیست و چهارمین سال جلوس، تعلیم و تربیت شاهزادهٔ دانیآل بوی سپرده شد، و در مدت کمی، مراتب لازمه و ضروری را باوآموخت .

در همان سال (سال مذکوره فوق) اکبر بادعای اجتهاد و اقامت بمسجد آمده و خطبه خواند . و آن را یعنی خطبه را هم فیضی نوشته بود .

اکبر مقام صدارتی که شیخ عبدالنبی داشت تجزیه نموده و اختیاراتش را محدود ساخت . چنانکه در سال (۹۹۰ھ) صدارت آگره ، کالنجر ، و کالپی به فیضی داده شد .

(شعرالعجم ۳ : ۳۲-۳۵)

و دیگری گفته :

سال تاریخ فیضی مردار شد مقرر بچار مذهب نار

و دیگری یافته : ۲۵۱×۴=۱۰۰۴ھ

فیضی نحس دشمن نبوی رفت و با خویش داغ لعنت برد
سگکی بود و دوزخی، زان شد سال فوتش : چه سگ پرستی مرد
۱۰۰۴ھ

و علی هذا القیاس :

قاعده الحاد شکست
۱۰۰۴ھ

و از دیگریست :

بود فیضی ملحدی
۱۰۰۴ھ

و ایضاً :

چون بناچار رفت، شد ناچار سال تاریخ : خالد فی النار(۱)
۱۰۰۷-۲=۱۰۰۵ھ

و مدت چهل سال درست شعر گفت، اما همه نا درست. استخوان بندی او خوب، اما بی مغز. مصالح شعر او سراپا بی مزه، سلیقهٔ او

۱- مؤلف ــ مفتاح التواریخ ــ تاریخ یافته است :

تاریخ رحلت او، جستم ز شاه غمگین افسوس! گفت اکبر : جان داد فیضی ما
۱۰۰۴ھ

در ــ مفتاح التواریخ ــ تاریخ زیر ثبت است :

شیخ فیضی که، فضل بیحد داشت گرچه در رغم خود موحد بود
در ره دین فساد پیدا کرد نزد ارباب شرع مفسد بود
زان سبب خامهٔ قضاؤ قدر بنوشت آنکه : شیخ ملحد بود
۱۰۰۴ھ

(ص ۲۰۰)

در وادی شطحیات و فخریات و کفریات معروف . اما از ذوق عشق حقیقت و معرفت و چاشنی درد خالی . و قبول خاطر نصیب اعدا . با آنکه دیوان مثنوی او از بیست هزار بیت زیاده است، یک بیت او — چون طبع افسرده او — شعله ندارد و از نهایت مردودی و مطرودی کس بهوس هم یاد نگرفت . بخلاف دیگر شاعران ادنی :

شعری که بود ز نکته ساده — مانند همه عمر یک سواده

و غریب تر اینکه ، زر های کلی ، کلی جاگیر در باب اکاذیب باطله صرف نموده و نویسانیده بآشنایان دور و نزدیک فرستاد و هیچ کس آن را دوباره در دست نگرفت :

شعر تو مگر از حرمت ستر آموخت — کز گوشهٔ خانه میل بیرون نکند

از اشعار انتخابی او که بیادگار نوشته بمیرزا نظام‌الدین احمد (۱) وغیر آن سپرده، این چند بیت است :

مژگان مبند، چون قدم از دیده میکنی — مردان ره ، برهنه نهادند پای را
چه‌دست‌میبری، ای تیغ‌عشق! اگر دادست — ببر ، زبان ملامت گر زلیخا را
نظر فیض، چو برخاک نشینان، نکنیم — مور را، مغز سلیمان رسد، از قسمت ما
مشکل که، میل دیده، بگردش درآورد — طوفان نوح میطلبد آسیای تو
کعبه‌را ویران‌مکن، ای‌عشق! کانجایکنفس — گه‌گهی، پسماندگان عشق، منزل میکنند
ای‌عشق! رخصت است‌که، ازدوش‌آسمان — بر دوش خود نهم، علم کبریای تو
تا چند، دل بعشوهٔ خوبان، گرو کنم — این دل بسوزم و دل دیگر ز نو کنم
(فیضی) کفم تهی و ره عاشقی به پیش — دیوان خود ، مگر بدو عالم گرو کنم

و مطلع قصیده فخریه که بآن مینازید این ست :

شکر خدا که ، عشق بتان است رهبرم — در ملت برهمن و در دین آذرم

وله :

درین دیار ، گروهی شکر لبان هستند — که باده با نمک آمیختند و بدمستند

۱- خواجه نظام الدین احمد هروی صاحب ـ طبقات اکبری ـ

مصرع :

خود گو، مزه در کجای این ست

از مثنوی ــ مرکز ادوار ــ که در زمین ــ مخزن ــ خیال کرده بود، و مبارک نیامد، این چند بیت است :

تا بچه دریوزه برین در شدم تا بدل و دست توانگر شدم
کم طلبیدم گهرم بیش رفت بس بنشستم قدمم پیش رفت

و از ــ بلقیس و سلیمان ــ موهوم اوست :

دگر رفتم که بگذارم مقابل شگاف خامه را با روزن دل
ازان روزن بداین روزن در آید خود آن نوری که جان را رهبر آید
اگر چه رفت، ازین دیوان بیداد سلیمان سخن را تخت بر باد
بمن آمد یکی تدبیر کردن بافسون دیو را زنجیر کردن
بتخت معنی از سرمایه بستن ز گنج خود برو پیرایه بستن

معما باسم قادری :

ز داغ عشق بگذارم نشانه چو در دل یادگارست و یگانه

زمانیکه بحجابت دکن رفته بود، و دو کتابت فقیر، از دامن کوه کشمیر باو رسید، و اثر بی التفاتی و کورنش ندادن پادشاه مرا معلوم کرد، ازانجا در عریضهٔ که بدرگاه نوشته بود، سفارش مرا نوشت. تا حکم بشیخ ابوالفضل شد که آن را هم داخل ــ اکبر نامه ــ ساخته در مثل میخوانده باشد.

و آن نقل این است که بتاریخ دهم جمیدالاول سنه الف (۱۰۰۰هـ) از احمد نگر بلاهور فرستاده :

ــ عالم پناها! درینولا دو خویش ملا عبدالقادر از بداون مضطرب حال گریان و بریان رسیدند و نمودند که : ملا عبدالقادر چندگاه بیمار بود و از موعدی که بدرگاه داشته مختلف شده و اورا کسان پادشاهی بشدت تمام برده

اند ، تا عاقبتش کجا انجامد . و گفتند که : امتداد بیماری او بعرض اشرف نرسیده .

شکسته نوازا ! ملا عبدالقادر اهلیت تمام دارد و علوم رسمی — آنچه ملایان هندوستان میخوانند — خوانده پیش خدمت ابوی کسب فضیلت کرده . و قریب بسی و هفت سال میشود که ، بنده او را میدانم و با فضیلت علمی طبع نظم و سلیقهٔ انشای عربی و فارسی و چیزی از نجوم هندی و حساب یاد داشت در همه وادی ، و وقوف در نغمهٔ ولایت و هندی و خبری از شطرنج صغیر و کبیر دارد ، و مشق بین بقدری کرده . باوجود بهره مند بودن ازین همه فضائل به بی طمعی و قناعت و کم تردد نمودن و راستی و درستی و ادب و نامرادی و شکستگی و گذشتگی و بی تمینی و ترک اکثر رسوم تقلید و درستی اخلاص و عقیدت بدرگاه پادشاهی موصوفست .

وقتیکه لشکر بر سرکونپهلمیر تعین میشد، او التماس نموده بامید جانسپاری رفت و انجا ترددی کرد و زخمی هم شده . و بعرض رسیده انعام یافت . اول مرتبه او را جلال خان قورچی بدرگاه آورده بعرض رسانیده بود که : من امامی برای حضرت پیدا کرده ام که حضرت را خوش خواهد آمد ! و میر فتح‌الله هم اندکی از احوال او بعرض اقدس رسانیده بودند ، و خدمت اخوی بر حال او مطلعند . اما مشهور است :

جوی طالع ، ز خروار هنر ، به !

چون درگاه راستان است ، درین وقت که بی طاقتی زور آورده ، بنده خود را حاضر پایه سریر والا دانسته، احوال او بعرض رسانید . اگر درین وقت بعرض نمیرسانید نوعی از ناراستگی و بی حقیقتی بود . حق سبحانه بنده های درگاه را ، در سایهٔ فلک پایهٔ حضرت پادشاه ، بر راه راستی و حق گذاری و حقیقت شناسی قدم ثابت کرامت فرماید، و آن حضرت را بر کل عالم و عالمیان سایه گستر و شکسته پرور و عطا پاش و خطا پوش بهزاران هزار دولت و اقبال و عظمت و جلال دیرگاه داراد ، بعزت پاکان درگاه الهی و روشن دلان سحر خیز صبح گاهی . آمین ! آمین !

اگر کسی گوید که ، از جانب او چندین خواهش و چندین اخلاص بود ، در برابر آن همه مذمت و درشتی ، کدام آئین مروت و وفا ست ؟ خصوصاً بعد از وفات یکی را باین روش یاد کردن و از جملهٔ عهد شکنان گشتن و

از ــ نهی لا تذکروا موتاکم الا بخیر ــ غافل بودن ، چه باشد؟ گوئیم : این همه راست! اما چه توان کرد که ، حق دین و حفظ عهد آن ، بالاتر از همهٔ حقوق است ــ والحب لله و البغض لله ــ قاعدهٔ مقرر ؛ هر چند سنین اربعین تمام در مصاحبت او گذشت ، اما بعد از تغییر اوضاع و فساد مزاج و اختلال احوال آن بمرور خصوصاً در مرض موت مرتفع شد و محبت بنفاق انجامیده ، ازیکدیگر خلاص یافتیم . و ما همه متوجه بارگاهی ایم ، که همه داوریها آنجا بفیصل میرسد ــ الاخلاء یومئذ بعضهم لبعض عدو الا المتقون ــ

از جملهٔ متروکهٔ وی چهار هزار و شش صد کتب مجلد نفیس مصحح ــ که بطریق مبالغه توان گفت که ــ اکثری بخط مصنف یا در زمان او نوشته شده باشد ، بسرکار پادشاهی داخل شد . و در وقت گذرانیدن کتب از نظر طومار را سه قسم ساختند .

اعلیٰ : نظم و طب و نجوم و موسیقی را قرار دادند .

و اوسط : حکمت و تصوف و هیئات و هندسه .

و ادنیٰ : تفسیر و حدیث و فقه و سایر شرعیات .

ازو صد و یک کتاب نلدمن بود و دیگرها را که در شمار میآورد ، و نزدیک بموت، بمبالغه و الحاح بعضی آشنایان، بیتی چند در نعت و معراج حضرت نبوی (صلی الله علیه و سلم) نوشته درج کرد ؛ و این چند بیت از خاتمهٔ آن کتاب است :

شاهنشاها خرد پژوها دریا گهرا فلک شکوها

(۱۳۸ بیت دارد ۳ : ۲۹۹-۳۱۰)

● طبقات اکبری : شیخ ابوالفیض فیضی ولد شیخ مبارک (۱) ناگوری است . که از علمای کبار و مشائخ بزرگوار بوده ؛ در توکل و تجرید شانی

۱- ● منتخب التواریخ : شیخ مبارک ناگوری : از علمای کبار روزگار است . و در صلاح و تقوی و توکل ممتاز ابنای زمان و خلائق دوران است . در ابتدای حال ریاضت و مجاهده بسیار کرده . و در امر معروف و نهی منکر بنوعی مجد بود که اگر کسی در مجلس وعظ انگشتری طلا یا حریر یا موزهٔ سرخ یا جامهٔ سرخ و زرد پوشیده میآمد ، فی الحال میفرمود که : از تن بر آرد ! و ازاری را ، که از پاشنه گذشته بودی ، حکم بپاره کردن آن میکرد . و اگر آواز نغمه در رهگذری شنودی جست نمودی .

و آخر حال ، از غیرت الهی بطوری مشغوف نغمه شد که یکدم بی استماع صوتی و نقشی و سرودی و سازی آرام نمیگرفت .

القصه ، سالک اطوار مختلف و اوضاع متلون بود . چند گاهی در عهد افغانان بصحبت شیخ علائی بود . و در اوائل عهد پادشاهی چون جماعهٔ نقشبندیه استیلا داشتند ، نسبت خود باین سلسله درست کرد . و چند گاهی منسوب بمشائخ همدانیه بود و آخرها که ، عراقیه دربار را فرو گرفتند ، برنگ ایشان سخن میگفت — و تکلموا الناس علی قدر عقولهم — شیوهٔ او بود و هلم جراً .

بهرحال ، پیوسته بدرس علوم دینیه اشتغال داشت و علم شعر معما و فنون و سائر فضائل ، خصوصاً علم تصوف را — برخلاف علمای هند — خوب ورزیده . و شاطبی را یاد داشت و باستحقاق درس میگفت ، و بقرأت عشره قرآن مجید را یاد گرفته بود . و هرگز بخانهٔ ملوک نرفت ، و بسیار خوش صحبت بود ، و نقلهای غریب داشت . و در آخر عمر ضعف بصر پیدا کرد و از مطالعه باز ماند منزوی شد .

تفسیری نوشت مانند — تفسیر کبیر — مشتملبر چهار جلد مضخم و — منبع نفائس العیون — نام نهاده . و از غرائب امور است این که ، درخطبهٔ آن تفسیر تحریر مقصدی کرده که از انجا بوی دعوی مجددی مائته جدید میآید ، و تجدید خود آن بود که معلوم است . و دران ایام که توفیق اتمام آن یافت پیوسته از روی آگاهی — قصیدهٔ فارضیهٔ تائیه — که هفصد بیت است و — قصیدهٔ برده — و — قصیدهٔ کعب بن زهیر — و دیگر قصائد محفوظ را ورد داشت و میخواند . تا در لاهور در هفدهم ذی قعده سنه هزار و یک (۱۰۰۱ه) ازین جهان درگذشت — امره الی الله .

لای باین جامعیت بنظر نیامده ، اما حیف که بجهت شومی حب دنیا و جاه ، در لباس

عظیم داشت. شیخ فیضی در خدمت حضرت خلیفه الهی نشو و نما کرد و

فقرهیچ جای آشتی بدین اسلام نگذاشت. و جامع اوراق در عنفوان شباب باگره چند سال در ملازمتش سبق خوانده. الحق! صاحب حق عظیم است، ولیکن بجهت ظهور بعضی امور دنیاوی و بی دینی و غوص در مال و جاه و زمانه سازی و مکر و فریب و غلو در وادی تغیر مذهب و ملت، آنچه سابق داشت اصلا نماند ـ قل انا و ایاکم لعلیٰ هدی او فی ضلال مبین!

و همان سخن عوام الناس است که پسر بر پدر لعنت میآرد بتقریب همین از یزید گذشته قدم بگستاخی بالاتر مینهند و میگویند: بر یزید و پدر او لعنت. (۲:۴۷)

● **طبقات اکبری**: شیخ مبارک: از فحول علمای روزگار و مشائخ کرام بود. در توکل شانی عظیم داشت. در مبادی احوال، پیش خطیب ابوالفضل گاذرونی، و مولانا عماد طارمی، در گجرات کسب علم نموده بود. و در آخر عمر، تفسیری نوشته عربی مشتملبر چهار مجلد موسوم به ـ منبع العیون ـ قریب ـ تفسیر کبیر ـ و بغیر آن نیز مولفات شریفه دارد.

قریب به پنجاه سال، در دارالخلافت آگره بافاده و افاضه گذرانیده. و از آیات کمالات او، فرزندان صاحب کمال اند، که فخر روزگار توانند بود. مثل علامی شیخ ابوالفضل، و ملک الشعرا شیخ ابوالفیض فیضی، و شیخ ابوالخیر وغیرهم. میفرمودند که: اسمای فرزندان را بر وفق مسمیات داشته ام.

و در شهر ذی قعده، سنه احدی و الف (۱۰۰۱ھ) در لاهور برحمت حق در پیوست. و ـ شیخ کامل ـ (۱۰۰۱ھ) و ـ فخرالکلم ـ (۱۰۰۱ھ) تاریخ اوست. (ص ۲:۴۷۲)

● **ذخیرة الخوانین**: شیخ مبارک: اصل وطن از ایشان سیوستان سنده است. پدر شیخ مبارک ازانجا برآمده در ناگور مقیم گردید. شیخ مبارک در مبادی احوال، پیش خطیب ابوالفضل گاذرونی و مولانا عماد لاری در گجرات کسب علوم نموده بود.

در توکل شانی عظیم داشت، در آخر تفسیری نوشته عربی مشتمل بر چهار جلد موسوم به ـ منبع العیون ـ قریب ـ تفسیر کبیر ـ نمود، و بغیر آن تالیف ـ جوامع الکلم ـ دارد. و قریب پنجاه سال در دارالخلافته آگره به افاده و افاضهٔ علوم دینی گذرانیده. و از آیات کمالات، فرزندان صاحب کمال بهمرسانده، که فخر و مستند روزگار بوده اند. مثل ملک الشعرا شیخ ابوالفیض فیضی و علامی شیخ ابوالفضل و شیخ ابوالخیر و شیخ ابوالبرکات و شیخ ابو تراب.

در آخر عمر منصبدار حضرت شاهنشاهی گردید. در آخر شهر ذیقعده سنه احدی و الف

بخطاب ـــ ملک الشعرای (۱) ـــ شرف امتیاز یافته . و در فنون شعر ید بیضا دارد ، و ـــ مواردالکلم ـــ نام کتابی در اخلاق نوشته که حرف منقوط ندارد،

(۱۰۰۱هـ) در لاهور بـرحمت حق پیوست . ـــ شیخ کامل ـــ و ـــ فخر الکلم ـــ تـاریـخ فوت اوست . (۱:۶۳)

● مآثرالکرام : شیخ مبارک بن شیخ خضر نـاگوری از فـحول علما و صنا دید فضلاست . جد پنجمین او از دیار یمن برآمده گرد جهان گردید و فراوان عجائب صنع الهی مشاهـده کرد و در مأ ته تاسعه (۹۰۰هـ) در قصبه ریل ـــ از توابع سیوستان سند ـــ بار غربت کشاد و متوطن و متاهل گردید .

شیخ در مبادی مأته عاشره به گلگشت هند شتافت و بلدهٔ ناگـور را محل اقامت ساخت . شیخ مبارک در سنه احدی عشرو تسعمأ ته (۹۱۱هـ) درانجا جامهٔ عنصری پوشید . و بعد وصول به ایام شباب جانب احمد آباد رفت و از خطیب ابوالفضل گاذرونی و دیگـر اکابر آنجا فراوان کمالات اندوخت . و در سنه خمسین و تسعمأته (۹۵۰هـ) زخصت نهضت بصوب آگره کشید . و قریب پنجاه سال دران مکان انجمن افاده را گرامی بخشید .

از غرائب آنکه پانصد مجلد ضخیم بدست خود تحریر نمود . و در پایان عمر ، آنکه باصره از کار رفته بود ، به قوت حافظه تفسیری بقید قلم آورد . در چهار جلد مسمی بـه ـــ منبع عیون المعانی ـــ عبارت را مسلسل تقریر میکرد و دبیران کسوت تحریر میپوشانیدند .
وفاتش هفدهم ذی‌القعده سنه احدی و الف (۱۰۰۱هـ) اتفاق افتاد . خوابگاه آگره .
(۱ : ۹۸)

● در رثاء پدر : فیضی در رثاه پدر مرثیهٔ زیر دارد :

سبک عنان که ازین عرصه تگ‌برون‌زده اند — بباد پای نفس نعل واژگون زده اند
بحرف سلسلهٔ مبدٔ و معاد، مپیچ — که اهل عقل، هم اینجا، در جنون زده اند
درین سبوکدهٔ مغز سوز، فکر خطاست — که کاسهٔ سر اندیشه ، سر نگون زده اند
طلسم را همه بشکن ، که سالکان یقین — درین مخاطبه ، مسمار بر ظنون زده اند
به هیچ ره ، نتوان کرده نقطهٔ کم و بیش — که مهر ختم ، بمنشور کاف و نون زده اند
ز آستین یـد الله ، کلید فتح ، طلب — که قفل ، بر در نه کاخ بیستون زده اند

۱- بعد از وفات غزالی مشهدی (متوفی شب جمعه ۲۷ رجب ۹۸۰هـ) فیضی این خطاب یافت .

و تفسیر کلام الله نیز بی نقط تمام کرده موسوم ــ بسواطع الالهام ــ و دیوان شعرش پانزده هزار بیت زیاده است و چند مثنوی دارد. و بموجب حکم

تبارک الله! ازین انتظام جزو و کل   که اهل هوش بر افسانهٔ و فسون زده اند
زبان ببند که، ناسوریان زخم قضا   ز خود برون شده و نعره از درون زده اند
خوش آن گروه، که تلخابه‌های زهر اجل   سبو سبو، به بم و زیر ارغنون زده اند
جلای ناصیه، از گرد راه آنان جوی   که چنگ صدق، بدامان رهنمون زده اند
محققان، که کمالات کل، حساب کنند   ــ مجدد ماة عاشرش ــ خطاب کنند
امام علم و عمل، مقتدای کشف و شهود   که فقر را، ز دلش مالک نصاب کنند
زکلک صائب او، نقطهٔ خطا مطلب   مدققان همه، اندیشهٔ ثواب کنند
گذاشت کالبد عنصری که، پاک دلان   حقایق ازل، از روحش اکتساب کنند
نگاه کردهٔ کلکش، شگرف تفسیر است   که آفرین بچنان لوح مستطاب کنند
همه معارف الهام، در بیان آید   اگر ز نقطهٔ یک حرفش، انتخاب کنند
چه سر زد این‌همه اسرار قدس، ازان دل پاک   ادیم دیدهٔ ما، جلد آن کتاب کنند
نوشت کلک قضا ــ منبع العیون ــ نامش   که تشنگان دلش، مرجع و مآب کنند
در حقایق کل، بر دلی که، شد مسدود   ازین کلید، سماوات فتح باب کنند
خوشا موایـد افضال عالمی، که دلش   ازین حلاوت جاوید، کامیاب کنند
قلم که آبله پا، بینمش درین تگ و پوی   سزد ز خون دلم، پای او خضاب کنند
گلو که، از نظر آن کامل مکمل شد   که بحر موج زد و با محیط واصل شد
دریغ! راهبران ره یقین رفتند   ز پیش قافله، مردان راه بین رفتند
مثال عنصر پاکان، چو آب باران بود   کز آسمان بچکیدند و در زمین رفتند
سفینه از وحل خاکیان، بدر بردند   به بحر قدس ز پا لغز ماء و طین رفتند
هزار ناخنه از چشم، کاین نظارگیان   ز خارزار، بگلگشت یاسمین رفتند
اگر بدوش کشیدند مهد عنصر شان   عجب مدار که، مستان حق چنین رفتند
خبر ز پیش و پس کاروانیان اینست   کازل قران برسیدند، ابد قرین رفتند
چمازه گرم، ببانگ حدی کشان، راندند   ز چشم، آبله پایان ره پسین رفتند
کسی نیافت ز نام و نشان، همین گفتند   کسی نگفت ز راه و روش، همین رفتند
مپرس، مسلک این پر دلان، برین طارم   که سالکان طریق ادب، برین رفتند
سزد که قافله، ره گم کند، درین ظلمت   که خیل مشعله داران راه دین رفتند
سر نظر ز گریبان چرخ برکردند   بکاینات بر افشانده آستین رفتند

شهنشاهی خمسه را میگوید: و در شعر سرامد شعرای وقت است و در انشا منفرد و یگانه است. علم غریبه و حکمت و طب و دیگر علوم ورزیده:

دگر بمرحلهٔ کون، جوش و غلغله چیست / که بست محمل رحلت؟ زمین بزلزله چیست
اگر جنازهٔ آن رهنمای کل، بگذشت / مسافران ابد را، سبیل قافله چیست
اجل گسسته مهار است و غم دریده نقاب / چه فتنه خاست ندانم، خبر ز مرحله چیست
جنازهٔ که، بدوش ملایک است، روان / ز گریه باز بچشم ستاره آبله چیست
مکش بخود خط بطلان ز چین پیشانی / درین حریم ادب با قضا؟ مجادله چیست
بهوش باش که، سودا نه پیچدت بدماغ / درین حریم خرد را ز تنگ حوصله چیست
فتاد روز سیه بر سر جهان، ورنه / ز آه اینهمه در نمیروز مشعله چیست
کدام غمکده را، روز ماتمست امروز / که موت عالم، چون‌موت عالم است امروز

● در رثاء مادرگوید (۱)

دوستان! بار اقامت ز جهان بربندید / رخت ازین منزل بی نام و نشان بربندید
آنچه کار است درین بادیه هین بگذارید / وانچه بار است درین قافله هان بربندید
نفس صبح رحیل است و دم کوس سفر / چشم غفلت بکشائید و میان بربندید
کشف اسرار حقیقت، نتوان کرد، بخلق / محرمان حرم غیب! زبان بربندید
نمش سلطان عفایف، ز جهان میگذرد / قدسیان! دیدهٔ خورشید روان بربندید
چشم انجم نسزد باز، برین مهد عفاف / عنبرین پرده، کران تا بکران بربندید

۱- مولانا شبلی نوشته است: فیضی را بخاندانش نهایت درجه مهر و محبت بود. ابوالفضل را در نامهٔ های خود — علامی اخوی! یا نواب اخوی! — مینویسد. در قصیدهٔ فخریه بنسبت به ابوالفضل مینویسد:

با این چنین پدر که، نوشتم مکارمش / در فضل مفتخر، ز گرامی برادرم
صد ساله ره، میان من و اوست، درکمال / درعمر اگرچه، یک دو سه سالی، فزون ترم

در سال (۹۹۷ھ) با اکبر در پیشاور بود که خبر رسید مادرش بیمار است. شاه را گذاشته خود حرکت نمود. در رسیدن بلاهور او فوت کرده بود. بیتاب شده و نامهٔ که مینویسد از آن خون فرو میچکد. بدوستش چنین مینویسد:

— بالفعل حالی دارد که بنده را نمیتوان شناخت. بدن در کاهش افتاده و اندوه کارگر آمده، ضعف و اسهال روی نمود و دل از حیات سرد شده بخدای خود سوگند که از هزار یکی نوشته است — (شعرالعجم ۳: ۵۵ بحواله لطیفهٔ فیضی)

از روی جامعیت نظیر خود ندارد:

و این فقیر را از صغر سن بآن یگانهٔ عصر نسبت صداقت است. و در

در جنت، بکلید نفسم، بکشایند
نخل تابوت، بگلهای جنان بر بندید

نخلبندی، چو نمائید بگلهای بهشت
پاره های دل من هم، بمیان بر بندید

نخل گل، گر نه بتابوت، موافق باشد
بر رخ از دل بنگارم، که چسان بر بندید

در خزانزار حیاتم، قدمی رنجه کنید
نخلها را، همه از برگ خزانْ بر بندید

کاروانهای دل و دیدهٔ ما، همراه است
هودج کعبهٔ جانهاست، گران بر بندید

خشک چوبی، چو یکی تختهٔ تابوت شدم
این تن زار مرا هم، بهمان بر بندید

پاره های جگرم، برسر مژگان، بنهید
بکرم، دیدهٔ خونابه چکان بر بندید

بر تن او، کفن از پر ملائک، سازید
آن گرامی کفن، از رشتهٔ جان بر بندید

همه بر راه گمان، روی یقین بکشائید
همه بر روی یقین، راه گمان بر بندید

(فیضی) این جا، نه ز تسلیم، سخن میگوید
جای آنست، کش از خاک دهان بر بندید

دوستان! از نفسم، بوی جنون می آید
ناله، از سینه ام آغشته بخون می آید

خون که، از مهر تو شد شیر، و بطفلی خوردم
باز خون گشته، و از دیده برون می آید

یک قدح خون که، من از دیده برون می ریزم
صد محیط غم و اندوه، درون می آید

گریه را، نام مبر، کین همه سیلاب بلا
گر نمی آمد ازین پیش، کنون می آید

آسمان نیز بران شد که، ستیزد بدلم
بسکه در معرکهٔ صبر زبون می آید

صبر بیچاره، چه آگاه که، از گردش دهر
فتنه، با این همه نیرنگ و فسون می آید

کاش! در حالت بیماری او، می بودم
تا چنین خستهٔ و بیمار، نمی فرسودم

همچو دفتر، دلم از خون سیه، ته بته است
که چرا دفتر دانائی خود، نگشودم

هاونی بهر وی، از کاسهٔ سر میکردم
وز دل خسته، عقاقیر درو می سودم

عقل میگفت که: خود را برسان در قدمش
میگزم دست که، چون پند خرد نشنودم

تا به آرامگه بستر و بالین شفا
طبعش، آسوده نمی گشت، نمی آسودم

حدس بقراطی و دراکهٔ جالینوسی
بچه حاصل، که علاج مرضش ننمودم

گر چنین واقعه دانستمی، از عمر خضر
وام می کردم، و بر عمر تو می افزودم

آتش افتد به نصیبم، که در ایام مرض
درتکاپوی سفر، باد چرا پیمودم

مهربان مادرم، افسوس! کزین عالم رفت
عیسی خویش چنین مانده، چرا مریم رفت

روح قدسیش، ره جنت اعلی بگرفت
ناله ها، نیز بسوئی فلک اعظم رفت

بی رخش، در گهر دیدهٔ من، آب نماند
کعبه پوشیده جمال از نظر و زمزم رفت

مکارم اخلاق و انبساط طبع بیهمتاست : ذات ملکی صفات او را بروزگار منت است . این چند بیت ازان پاک نهاد برسبیل یادگار قلمی شد :

(۱۶ بیت دارد ۴: ۲۸۶-۲۸۸)

خفت ، و از خفتن او ، دیدهٔ امیدم خفت ... رفت ، و از رفتن او ، حال دلم درهم رفت
روی من دید ز ناخن ، دل من دید ز آه ... آنچه از خامهٔ آهن برخ جانم رفت
نیست آن درد که گردد بدعا چاره پذیر ... ریش ناسور شد و خاصیت از مرهم رفت
صبر می باید و چون صبر ندارم چه کنم ... ...
ایدل ! ایدل ! چو بچشم نگران می بینم ... عالم و هرچه بعالم گذران میبینم
هر کجا دیده، برین ریگ روان می فگنم ... همه چشم و دل صاحب نظران میبینم
هر کجا راه برین دشت کهن، می سپرم ... همه جان و تن والا گهران میبینم
هرکه بر روی زمین ، طرح اقامت انداخت ... چون نظر میکنم از همسفران میبینم
کاروان میگذرد تیز تر از من ، چکنم ؟ ... چکنم ؟ محمل امید ، گران میبینم
می نشینم مگر از پی برسد راهروی ... چکنم ؟ مصلحت کار دران میبینم
برکران نیست کس از دائرهٔ محنت و غم ... دورهٔ چرخ کران تا بکران میبینم
بر رخ ، از دیدهٔ تر ، خون جگر می ریزم ... چون جگر خواری خونین جگران میبینم
بعد ازین حال دلم، تا بکجا انجامد ... حالیا صورت حال دگران میبینم

● این نیز در رثاء مادر دارد :

دور بینان ، دل بجان پیوسته اند ... جان ، بآن جان جهان پیوسته اند
تا همان در پرده ماند راز غیب ... صد یقین را ، با گمان پیوسته اند
تا نگردد ، راه بر سالک دراز ... این جهان ، بآن جهان پیوسته اند
تن بآن آئین ، که پیوندد بجان ... با خدائی خود ، چنان پیوسته اند
جسم و جان را در زمین فرسوده اند ... با نظر با آسمان پیوسته اند
کاش ! بر بالین او ، من بودمی ... تا علاج کار خود بنمودمی
دفتر قانون خود ، آوردمی ... حقهٔ داروی خود ، بکشودمی
از مغاک چشم ، هاون کردمی ... و ز دل صافی ، گیاهی سودمی
در سرانجام حیاتش ، دیدمی ... عمر خود ، بر عمر او افزودمی
روغن ، از بادام چشم خویشتن ... دادمی و خواب خوش فرمودمی
جستمی ، آسائش جان و تنش ... تا نیاسودی ، نمی آسودمی
در خیال دفع بی خوابی او ... همچو عقل خود دمی نغنودمی

● آئین اکبری : ابوالفضل راجع به فیضی مینویسد :

ـــ از مهین برادر خود چه گوید ! که بآن کمالات صوری و معنوی، بی رضای خاطر من شوریده، قدمی بر نمیداشت و خود را وقف دلجوی من کرد، و سپردگی را پا مرد بودی، و نیک اندیشی را دست مرد. و در تصانیف خود چنان بر میسراید که مرا توانای سپاس نیست ـــ چنانکه در قصیدهٔ فخریه میفرماید :

جای که، از بلندی و پستی سخن رود | از آسمان بلند تر، از خاک کمترم
با این چنین پدر، که نوشتم مکارمش | در فضل، مفتخر ز گرامی برادرم
برهان علم و فضل ابوالفضل، کز دمش | دارد زمانه مغز معالی معطرم
صد ساله ره، میان من و اوست، درکمال | درعمر گرچه ازو، دوسه سالی، فزون ترم
در چشم باغبان، نشود قدر او، بلند | گر، از درخت گل، گذرد شاخ عرعرم

ولادت او در سال چهار صد و شصت و نه جلالی مطابق نهصد و پنجاه و چهار هجری (۹۵۴ھ) است. مهدت او را بکدام زبان نویسد ! لختی درین نامه نگاشته، و درد دلی را بیرون داده، و آتشکده بآب بیان فرو نشانده، و سیلاب را بند شکسته، و نا شکیبائی را پا مرد شده. تصانیف او، که ترازوی گویائی و بینائی است، و مرغزار مرغان دستان زن مدحت سرائی کنند و خبر کمال او گویند و یاد شمایل او نمایند. (۳ : ۲۱۹)

● هفت اقلیم : شیخ ابوالفیض فیضی، نیز ثمر شجر شیخ مبارک است در فهم و دقت و جامعیت علوم و لطف شعر و حسن مقال عدیم‌المثل است و

☜ لیک ازو بودم من دل تنگ دور | از حریم او، بصد فرسنگ دور
عمر من رفتی و جانم سوختی | خود روان گشتی روانم سوختی
مهربان بودی بمن، آخر چه شد | کاینچنین نا مهربانم سوختی
سرو را، پیرانه سر، آتش زنند | تو ز بی مهری، جوانم سوختی

در حدت و کثرت ذکا مشرف بر مرتبه کمال . نظم :

هست ، از لطف، طبع گوهر بار　　بحر ابـرار و مخزن اسرار

و او در اندک روزی بنا بر کثرت قابلیت در خدمت حضرت شاهنشاهی نشوونما یافته بخطاب ــ ملک‌الشعرای ــ شرف امتیاز یافت :

ــ مواردالکلم ــ نام کتابی در اخلاق نوشته که حروف منقوط ندارد . و تفسیر کلام‌الله نیز بی نقط تمام کرده و موسوم به ــ سواطع الالهام ــ گردانیده و میر حیدر معمائی سورهٔ ــ قل هوالله ــ را تاریخ اتمام آن یافته .

دیوان شعرش پانزده هزار بیت است که امروز متداول است و بموجب فرمودهٔ حضرت شاهنشاهی تتبع خمسه نموده ، و در برابر هر کتاب حکایت چندی گفته ، اما باتمام نرسانیده . و ــ نل و دمن ــ را نیز بفرمان حضرت شاهنشاهی نظم نموده، و باوجود آنکه از همه علوم بخشی دارد اما عربیت و حکمت را بیشتر تتبع نموده ، و در همه انشاء و مکارم اخلاق و انبساط طبع خود بی همتا است . و اشعارش اگرچه ، از غایت اشتهار، احتیاج باظهار ندارد ، اما بنابر التزام بدین چند بیت اختصاد افتاد : (۳: ص ۲۷۲)

● مجمع الخواص : شیخ ابوالفیض فیضی ، برادر شیخ ابوالفضل است که از افاضل ولایت هند و مقرب الحضرة جلال‌الدین اکبر پادشاه میباشد ، تخلصش فیضی است و اشعار خود را خیلی میپسندد و بسبک خود میبالد :

گویا حریفان عراقی ــ که در اطرافش هستند ــ از عظمت و هیبت او، نمیتوانند در شعرش مداخله کنند ، زیرا اشعار عجیبی از دیوانش انتخاب نمود و بعراق فرستاده بود : (ص ۵۲)

● اکبر نامه : وفات فیضی ؟ بیست و یکم مهر روز شنبه دهم صفر هزار و چهار هجری (۱۰۰۴ه) ملک‌الشعرا شیخ فیضی را (که مهین برادر بود) فرمان در رسید : و آن آزاد خاطر آگاه دل ، از آهنگ سفر باز پسین ، کشاده پیشانی ، بشهرستان تقدس خرامش فرمود . بیت :

یوسفی از برادران گم شد ... نه ز ما کز همه جهان گم شد
دست پوچیم ما ببازیٔ عشق ... کجه او داشت از میان گم شد

ناظورهٔ سخنوری بسوگواری نشست ، و گروها گروه مردم به تنگنای غم شدند : پادشاه پایه شناس را دل بهم برآمد ، که حکمت پژوه مدحت سرا پرده بر رو فرو هشت ، و صدر نشین بزم اخلاص را ، ساغر زندگی لبریز گردید : شاهزادگان والا گوهر بافسوس گری بر نشستند ، که استاد دانا دل و مزاجدان دانش آموز از گفت و گو بر خموشید : نوئینان بزرگ را گلدستهٔ شادمانی پژمرد ، که سرامد دمسازان بزم و رزم را پیمانهٔ عشرت پر گشت : کار فروبستگان را نفس در دل شکست ، که گره کشای دشواری روزگار رخت هستی بربست . ره گرایان بادیهٔ غربت را آه در جگر و گریه در گلو گره شد ، که منزل آرای آسائش خاطر از جهانیان بر گرفت : جهان نوزدان آگهی طلب به تنگدلی نشسته اندیشهٔ سفر از دل ستردند ، که سخن آفرین حقیقت گذار را چشمهٔ زندگانی انباشته شد : تهی دستان آرزو مند را خار ناکامی در پا فشرد ، که کام بخش بی خواهش برکارگاه تعلق آستین بر فشاند : هر طائفه را شیونی خاص در گرفت ، و بادهٔ تازه کیف افسوس بر کشیدند :

داستان صاعقه ریز بکالبد گفت در نیاید و بچوبین پای قلم در نوشته نگردد .

هرگاه زمانیان را حال چنین شد ، اندازهٔ دردناکی من دوستدار صورت

و معنی، که تواند شناخت؟ و جان تابی و تن افسردگی چگونه بگذارش در گنجد؟ من بر دوخته لب را طفل وار بمویه در آورد و گریهٔ طوفانی جوش بر زد. شیکبائی (که مهین پور خرد بود) بسوگواری جان بسپرد، و آن مایهٔ ده روشنی بروز تاری برنشست: طبیعت نابینا بدراز دستی در آمد: و وهم سبک سر سر چیرگی یافت. گذاشتن استخوانی کاخ را مردن انگاشت. و گزیدن جاوید زندگی را نیستی بر شمرد. زندگانی و بال دل و بار خاطر شد، و خواب و خور را بیگانگی سپرد: نزدیک بود که عنصری بگسلد، و بار هستی از دوش بر نهد. دیوانه آسا گاه با آسمان در آویختی و گاه بنفرین قضا زبان بر کشودی. دوری عنصری برادر مرا بدین روز بنشاند، و جدائی معنوی دوستدار گره کشائی بستگیها کالیوه گردانید. این وحدت گزین کثرت آرا جز او راز پذیری نداشت و مرهم درونی ناسور ازو سر انجام میافت. ناگزیر به پیغوله در شده بجانکاهی سر راه انتظار نشست، و ناخن بر دل زدن و جگر پالودن پیشه گرفت.

شاهنشاهی اندرز و کششهای آن سترگ نیرو، مرا بگریوهٔ صبر آبله پا آورد، و جان بخشی و دلدهی او شهر بند گردانید. عقل رفته باز آمد، و هوش خفته بیدار شد. بر زبان حقیقت طراز گذشت: کردگار بی همتها! بندگان را از راه وارستگی و دلبستگی بخود بر خواند، و بدین دو روش بهم ناسازگار کام دل بر دهد: در فرو شدن حقیقی دوستان نیکوان نخستین را جز رضامندی و تسلیم پیشگی نسزد! و اگر همگی مردم را جاوید زندگی باشد، خرد دوستان کشاده پیشانی و تازه رو باشند، خاصه درین کاروانی سرا که درنگ بر نتابد. و اگر پسین این طرز پیش گیرد، پیوند دلها بگسلد و شهر از آبادی بر افتد. نا خوشنودی ایزدی بار آورد، و زیان زدگی دین و دنیا

اندوزد . اگر یکی را از معنوی بهرهٔ غم پیرامون نگردد و خود را بران ندارد ، انسی فطرت را بهیمی طبیعت نام نهاده آید و مردمی را درندگی برخوانده شود . فرخا شهر بندی که درین عالم هر یک را پای خرد بسنگ آید و سر رشتهٔ اختیار از دست فروهشته بگوناگون غم در افتد . آن ناشکیبائی که از تو رفت ، ناگزیر وابستگی بود . و بسا دلآویز گفتار آن روحانی پزشک چاره گر آمد .

دو روز، آن سفر گزین، دل را از همه برگرفته با ایزد بیچون بود ، و نشان آگهی پیدائی نداشت . ناگاه جهان سالار دانش نواز بر بالین او آمد . چشم بر کشود و بزرگ داشت بجای آورد . افسر خدیو بخدای مهربان سپرده باز گردید . و همان دم بعلوی عالم شتافت . در گوهرین نامهائی خود از واپسین سفر آگهی داده . مثنوی :

(فیاضی!) ازین ترانه ، بس کن — مرغت بنواست ، در قفس کن
از ساحت این بسیط ، بگذر — مستسقی ، ازین محیط ، بگذر

دیگر

شاهنشاها! خرد پژوها — دریا گهرا! فلک شکوها!
بزمی ست جهان بعیش پیوست — دور تو شراب آسمان مست
من مطرب پرده های خونی — کلکم بنوای ارغنونی
زین بزم، که عشرت تو، ساقی است — گر من بروم، ترانهٔ باقی است
سازند سبو کشان ، فسانه — مطرب نه و بزم پر ترانه

دیگر

کس را قدم سلوک من نیست — این کار دل است، کار تن نیست
روبه منشان ، بمن چه دارند — پیشانی شیر را ، چه خارند
من سیر نظر ز خوان قدسم — نعمت خور دودمان قدسم
این سگ منشان کوبکو را — مزدار خوران بی گلو را
با کرگس روزگار ماندم — در مزبله جیفه خوار ماندم
با عیسی جان صبوح کردم — دریوزهٔ عمر نوح کردم
چون از نفس من این سخن زاد — خضر آمد و عمر خود بمن داد
گر در برخم فراز کردند — عمر سخنم دراز کردند

گیتی خداوند را بسیچ شکار بود. آن آمادهٔ واپسین سفر چنان آرزو کرد که: نگارندهٔ اقبال نامه دستوری چهار روز گرفته نزد او باشد! چون عرضه داشت ازان سگالش باز ماندند. چهارم روز او از جهانیان در کشید، و نهفته دانی او بروز افتاد. و پیش ازین بچهار ماه، در سر آغاز رنجوری، این رباعی بر سخته بود. رباعی:

دیدی‌که! فلک، چه زهره نیرنگی کرد — مرغ دلم، از قفس شب آهنگی کرد
آن سینه که، عالمی درو میگنجید — تا نیم دمی بر آورم، تنگی کرد

و در بیماری چند بار این بیت بر زبان رفت. بیت:

گر همه عالم، بهم آیند، تنگ — به نشود پای یکی مور لنگ

از دیر باز تنهائی دولت داشتی و راه خموشی سپردی، با شاهنشاهی کوشش خمسه انجام نگرفت. خود ازان آگهی میدهد:

بس قافله رفت کز درای — نشنیده فلک چنین صدای
بر بسته بپای مرغ خامه — دارم بخیال پنج نامه
بگرفته هوای آسمانی — مانده بمیان ز بس گرانی
دانم که کم است چرخ فرسای — پرواز کبوتران برپای
گر پای نه پیچدش بدامی — امید رساندش پیامی
زین هفت رباط چار منزل — بندم بجمازه پنج منزل
آن چار عروس هفت خرگاه — کاوردم شان به نیمهٔ راه
چندی اگرم، امان دهد بخت — یک یک ببرم، بپایهٔ تخت
سازم، دل ازین فسانه، سیراب — زین پیشترک که، گیردم خواب
گر نشکندم سپهر پیمان — بلقیس برم بر سلیمان

(۳:۳ ۶۷۵-۶۷۶ھ)

● منتخب‌التواریخ: وفات فیضی، در دهم ماه صفر (۱۰۰۴ھ) ملک‌الشعرا شیخ فیضی بعد از امتداد مرض متضاده و اشتداد ضیق نفس و استسقا و ورم دست و پا و قی کردن خون — که بشش ماه کشیده بود — از عالم درگذشت.

و از بس که با سگان شب و روز بر رغم مسلمانان مخلوط و مربوط بود، میگویند که: در وقت سکرات صیاح الکلب از وی شنیدند. و از بس تعصب — که در وادی الحاد و انکار دین اسلام داشت — بی اختیار دران وقت هم با اهل علمی، متشرع، متورع، سخنان مالایعنی، بیهوده، حشو، کفر، معتاد خویش از دین — که قبل ازین بران اصرار داشت — میگفت، تا بمقر اصلی خویش رفت، و تاریخ این شد که:

— وی فلسفی و شیعی و دهری و طبیعی —

۱۰۰۴ه

دیگری:

قاعدهٔ الحاد شکست

۱۰۰۴ه

و یکی از آشنایان این تاریخ یافت که (۱).

و هنگام نزع او، پادشاه نیم شبی رسیده سر او را بدست نوازش گرفته و برداشته چند مرتبه فریاد زده فرمود که: شیخ جیو! حکیم علی را همراه آورده ایم، چرا حرف نمیزنید!

چون از خود رفته بود ازو صدای و ندای بر نخاست. چون مکرر پرسیدند دستار خود را بر زمین زد، و آخر شیخ ابوالفضل را تسلی نموده، باز گشتند؛ و مقارن این حال خبر رسید که او خود را سپرد. (اللهم ثبتنا و امتنا و احیینا علی‌الایمان والاسلام.)

و متصل این قضیه بفاصلهٔ چند روز حکیم همام در تاریخ ششم ربیع‌الاول (۱۰۰۴ه) ازعالم رفت و بتاریخ هفتم کمالائی صدر در گذشت. و مالهای این هر دو در ساعت در حجرها قفل گردید و بپارچهٔ کفن محتاج بودند: (۲: ۲۰۵)

● قصیدهٔ علی نقی کمره: شیخ علی نقی کمره یی متخلص به نقی، متوفی در (۱۰۳۱ه) از شعرای نامدار زمان خود است: غـزل بطرز وقوع میگفته و

۱- تاریخ ثبت نیست.

قصائدش در مناقب ائمه اثنا عشر و مدح شاه عباس اول ، ستائش حاتم بیگ اردو بادی اعتمادالدوله است .

این شاعر بزرگوار که تمام اشعارش نغز و دل انگیزست ، قصیدهٔ شیوایی درستائش فیضی دارد که عظمت قـدر وی را ، نـزد شعـرای بزرگ ایـران میرساند . و آن قصیده ایـن است کـه بنده از دیوان خطی شاعـر استنساخ کرده ام (۱) :

دگـر میسوزد از سوز سخـن طبع منیر من   دگـر مینالد از بسار بنان، کلک دبیر من
دگر شد موسم نیسان طبع لؤ لؤ انگیزم   دگـر زد سائبان رحمت این ابـر مطیر من
دلم گرمی گرفت از حدت این باده، تا حدی   که خوابم گر بپهلو، آتش افتد درحصیر من
سراسر شو مشام روح و استنشاق راحت کن   که دارد خوش عبوری بر سر آتش عبیر من
فشارد مغز جانم فکـر و جوشد در سر معنی   بیا ترکن! دماغ دل ز سر جـوش عصیـر من
می اندر خم، چوگردد کهنه‌تر، پرزورتر گردد   جهان را نیست نقصانی، ز نظم دیر دیر من
مرا عیب قوانی عیب بود، اما درین معنی   ز مجهول تجاهل رفت کامد ناگـزیر من
دریغا، مرکب لفظ روانی کو که ، از مبدأ   عنان بگسسته میریزد معانی بر ضمیر من
سلیمانم من اندر ملک نظم، اندیشه ام آصف   درین کشور ، سخن بربـاد میبندد سریر من
ملک شاهیست در ملک سخن کشور کشا طبعم   نظام الملک کلکست این قلمرو را وزیر من
مگر افگنده بر نظم اورم پرتو (فیضی)   (ابوالفیض) آن گزین اکبر و شیخ گزیر من
ظهیـر قـدوهٔ پیشینیان، حتـی ظهیرالدین   امیر زبدهٔ اهل زمـان، حتی امیـر من
دل خود هنـدوی طبع اثیـر آساش میبینم   اگرچه در سخن روح اثیر آمـد اسیر من
اگر هستم مجیر اندر سخن، او هست خاقانی   وگـر من مستجیـرم آستـان او مجیر من
کلام بلبـلان نظم را گـرچه گل عشرم   بود عشر عشیری از قلیل و از کثیر من
کیم با او رسد در شاعری دعوای همجنسی   که در این خانقام من ، مرید و اوست پیر من
ز یاد جانفزای او روان مدحت سرای دل   ز مدح دلپـذیر او، سخن منت پذیر من
بفیض لم یزل گویم ، که همنام کهین او   بخورشید فلک گوید ، که همزاد ضمیر من
بمدح غیر او ، کلکم اگر مدحتسرا گردد   بزنجیر جنون بندد ، رقم پای صریر من
زمین هند ، با قرب درش نعم‌النعیم دل   هوای خلد، دور از حضرتش بئس‌المصیر من
درانم چشمهٔ قیریست ، لیک از فیض مدح او   ترشح میکند خورشید حرف از قعر قیر من

۱ــ این عبارت و قصیده از مقالـه دانشمند محترم آقـای گلچین معانی اخذ کرده ایم . چند شعـر ازین قصیده در ـــ سرو آزاد ـــ ثبت شده ولی تاکنون قصیدهٔ کامل هیچ جا طبع نشده است .

دل از جذب خیالش بسکه مقناطیس اعضا شد — چو گو، بر خاک غلطانست جسم مستدیر من
بیاد او ضمیرم، بسکه پر تو میدهد بیرون — شب از عالم بر افگند است لون مستنیر من
خورد کشت وجودم آب اگر، از چشمهٔ فیضش — شود چون خوشه، از شعرا، درخشان تر ضمیر من
تو ئی آن گل، که بر شاخ ازل، از شوق روی تو — ابد را گوش جان پر بود از بانگ صفیر من
باین بعد ضروری از تو و در های فکر تو — خبـردارد دل آگاه من جـسان خبیر من
(نقی) داد ثنا دادی، دعا از من، ثنا از تو — که در امثال این خدمت نمیبابی نظیر من
الا تا چشمهٔ شیرین حیوان حیات افزا — بکم فیضی نباشد همچو شوراب غـدیر من
بمقدار حیات آب حیوان خوردگان هردم — حیاتی بر حیات افزایدت رب قدیر من
مرا توفیق باشد یار و باشم مدح خوان تو — ترا پامال باشد خصم و باشی دستگیر من(۱)

● **قطعه میرزا سید ابوطالب کاشی** : میرزا سید ابو طالب کاشی، از شعرای ایرانی است، که بـه هندوستان سفر نکرده . وی، چون خبر در گذشت فیضی را شنیدهٔ قطعهٔ ذیل را سروده است :(۲)

شیخ (فیضی) کز و جهان پر بود — از جهان رفت و شد جهان خالی
بـود خـورشید، آسمان سخـن — شد ز خورشید، آسمان خالی
شد چو پر نور ازو، فضای جنان — گشت ازو تیره خاکدان خالی
تا تـن او گداخت، دانش را — گشت از مغز استخوان خالی
یک سخنور برفت و پنداری — شد جـهـان از سخنوران خالی
یک گهر گم شد از خزائن، و شد — از در و لعل، بحر و کان خالی
یک خوش الحان زبان بخود در بست — شد ز طـوطـی شکرستان خالی
چید، یک گل زمانه، زین گلشن — شد ز گل صحن بوستان خالی
رفـت از هـنـد یـک سخـن پرداز — آمـد از هـنـد کاروان خالی
شد چو خالی جهان، ز رفتن او — بد چـو از روح او جنـان خالی
این دو تاریخ کلک فکر نگاشت — ـ شد سو خلد ـ و ـ شد جهان خالی ـ
ه۱۰۰۴ ه۱۰۰۴
سوی خلد ارچه واو او با یا ست — بـضرورت ز یـا بـدان خالی

۱- در سرو آزاد است کـه علی نقی کمره (۲۵) بـیت در قصیده سروده است و اینجا (۳۰) بیت است .

۲- از مقالهٔ جناب آقای گلچین معانـی اخذ کرده شد .

تا رسد فیض اهل فضل، مباد قالب فضل از روان خالی
شیخ ابوالفضل را بقا چندان که تن او(۱) بود ز جان خالی
بر سرش باد ظل اکبر شاه کز سخا کرد بحر وکان خالی
هر که گوید سخن بغیر شناس ذهنش باد از زبان خالی

(خلاصة الاشعار خطی)

● خلاصة الاشعار: شیخ ابوالفضل فیضی خلف ارجمند و فرزند سعادتمند جناب شیخ مبارک آگره ایست، که مقتدای مشائخ و افاضل ممالک هند است. و در طریق تصوف و معارف مهجودات بتقدیم رسانید، و از قطرات فوائد بحر علوم اصداف سینهٔ سلاک را پر درر و لالی گردانیده. و در سلوک طریق ریاضت و اعتقاد و ارشاد طالبان سبیل سداد، تتبع شیخ‌السالکین و قدوة‌العارفین شیخ نظام‌الدین‌اولیا (و) شکر گنج(۲) میکند و همیشه بر بساط پرهیزگاری و خمول نشسته شرائط افادهٔ علوم ظاهری و باطنی بتقدیم میرساند. و سلاطین و امرای آن دیار، خصوصاً صاحب لوای جمجاه جلال الدین اکبر

۱- او یعنی فیضی.

۲- شبلی راجع بفیضی نوشته است که او (هم) شیفتهٔ فقرا و اهل دل بود، بر مزار اکثر بزرگان اهل فکر حاضر میشد. نسبت به خواجه فریدالدین شکر گنج ارادتی خاص داشت. وقتیکه به مزار او رفته چندین قطعه نوشته که یکی ایست:

سفر، گزیده ترین نعمتی است، در عالم ز بهر ذوق خدا دانی و خدا بینی
درین سفر، ز پیِ طوف اولیای عظام که بوده اندَ، شهان در لباس مسکینی
رسید بهر طواف مزار، گنج شکر که کرد زیر سرست، نه سپهر بالینی
بل، چو خوان کرم اهل نعمت آرایند بروی مائده، آخر کشند شیرینی

در قطعهٔ دیگر گوید:

قطب ربانی فریدالدین شکرگنج آنکه خاق در مقام او به صد رنج سفر پی برده اند
میگوید:

طوطیان دیدیم، در پرواز، گرد مرقدش گوئی اینهاهم بآن گنج شکر پی برده اند

(شعرالعجم ۳: ۲۵—۲۶)

پادشاه، بوجود گرامی وی استظهار بسیار دارد، و هر بچند روز بمنزل شریف آنجناب تشریف برده ، لوازم مودت ارادت بجای میآرد :

و حضرت شیخ را سه پسر فاضل کامل سخندان است که ، در تمامی دارالملک هندوستان بلکه در اکثر بلاد عراق و خراسان ، مثل ایشان در فضل و دانش نیستند : یکی عالیجناب فضائل و کمالات اکتساب ملاذ العلماء و الفضلاء شیخ ابوالفضل ، و دیگری حقائق و معارف آگاه شیخ ابوالخیر ، و دیگری حضرت افاضت پناه، دقائق و حقائق آگاه، مقرب الحضرت السلطانیه، الملقب به ملک الشعرا شیخ ابوالفیض فیضی .

و این هر سه عالی گهر منظور نظر عاطفت و اشفاق پادشاهی گشته‌اند، و مناصب عالیه آن سدهٔ سنیه مانند للگی و تعلیم اولاد والا نژاد آن پادشاه، و مصاحبت و منادمت مجلس خاص آن کشورگیر سکندر سپاه بایشان تعلق گرفته . و الحال از غایت اعزاز و احترام و نهایت اجلال و اکرام، در مقر سلطنت آن سلطنت پناه ، اعنی لاهور تشریف دارند . و طوائف انام از خواص و عوام ممالک ایران و توران ــ که در هندوستان جمعند ــ بوجود فائض الجود ایشان مستفید و مطمئن خاطر گشته، لوازم حسن ارادت و اعتقاد، بظهور میرسانند .

اما شیخ ابوالفیض فیضی ــ که اسن از ایشان است، و درمیان برادران بشیوه شاعری و نکته پروری و منصب ملک الشعرائی و فضیلت گستری مخصوص و ممتاز است ــ در طریق شاعری تتبع حکیم الهی شیخ ابوالمجد سنائی میکند، و قدم بر قدم آن حضرت دارد . و از زمان امیر خسرو تا حال در هند، همچو مشار الیه، صاحب فطرت بر نخاسته . چه مهارتش در جمیع علوم و اقسام سخن بمرتبه ایست که، جمیع فضلا و شعرا که در آن دیار جمعند، باستادی وی اعتراف دارند، بلکه بشاگردی وی مباهی و مفتخر اند . و بحسب قوت طبع و حدت فهم و کیاست

درک و پختگی در شیوهٔ محاورات ، از جمیع دانشوران اطراف عالم ، زیاده است ، و در اقسام علوم مهارت بیش از وصف دارند .

و از بدایع افکاری آن است که تفسیر مینویسند و التزام نموده اند که نقطه نداشته باشد . و قریب بیست جزو بطریق لزوم تفسیر نوشته اند . و تا حال هیچکس از اهل علم و ارباب استعداد این التزام نکرده . و معلوم نیست که دانایان عرصهٔ خاک اگر افکار را باهم جمع کنند ، از عهدهٔ یک سورهٔ قصیر بطریق مذکور بیرون توانند آمد ، تا بدان چه رسد که تمام قرآن را تفسیر نویسند . (۱)

۱- میر حیدر ذهنی کاشانی ـــ که از اقران ملک قمی و ظهوری ترشیزی و ستایشگر ابراهیم عادل شاه بیجاپوری است ـــ دربارهٔ تفسیر بی نقطهٔ شیخ ابوالفیض فیضی موسوم به ـــ سواطع الالهام ـــ دو رباعی دارد که بقرار ذیل است :

این نسخه نه از بابت رسمست و رسوم ــ مخفیست درو جهان جهان گنج علوم
تا نیر حرفش از ورق طالع شد ــ پنهان گشتند نقطها همچو نجوم

دیگر

تا بر سر این صحیفه ، جنگی نشود ــ و ز نقطه ورق جلد پلنگی نشود
این نسخه ، ازان ساده فتاد ، از نقطه ــ تا صفحه بصفحه جنگ سنگی نشود
(از مقاله آقائی گلچین معانی)

مولانا شبلی رباعیات زیر در ـــ شعرالعجم ـــ از ظهوری و ملک قمی راجع به این تفسیر مرقوم فرمرده است :

دانائی ازین دفتر کل دریا شد ــ پیداست نقاطش ز چه نا پیدا شد
شد وقت حصاد ، دانها خرمن گشت ــ شد سیر تمام قطره ها دریا شد

دیگر

از چین سخن گران ، سخن نتوان ساخت ــ بوی بوزید ، صفحه مشک افشان ساخت
صیاد خیال ، از پی آهوئی قلم ــ هر نافه که چید ، در بغل پنهان ساخت

دیگر

زین نسخه که ، شاد کرد ناشادان را ــ زو ساخته شاگردی ، استادان را
بر نقطه ز تار خط نیفگند کمند ــ در بند روا نداشت آزادان را

دیگر

ای بخت بیا ! یاری این بیکس کن ــ تا پیش روم موانع ره پس کن
هر نقطه ، که کردند ازین نسخه ، برون ــ شد مهر لب سخن ، (ظهوری) بس کن ☜

و دیگر از خصائص آن بحر تحقیق آنست که، در شرق و غرب کسی از اهل استعداد و فضل نباشد که آنجناب تحقیق و حالات وی از مسافران هر دیار بواجبی نکرده باشد. چنانچه گوئی سالها اورا دیده و بآنکس صحبت داشته: و الیوم —که سن شریف وی بچهل سال رسیده— دیوانی قریب بپانزده هزار بیت ترتیب داده و در آن سفینهٔ بحر آئین، قصائد موعظه آمیز، و غزلیات شوق انگیز، و قطعات و رباعیات بلند و متین، بعبارات تازه و الفاظ رنگین بر منصه عرض نهاده. و بعضی ازان اشعار سحر آثار جهت ثبت این خلاصهٔ نامدار، بمسود این اوراق فرستاده. و الحق بموجب طبع ممتاز خود انتخابی از دیوان بلاغت نشان فرموده، و ازان گنجینه دری چند در سلک ترتیب انتظام نموده، که جواهر شناسان عرصهٔ ایران، با کمال وقوف و دانش از توصیف آن اشعار عاجزند. و ناطقهٔ سخن سرایان ممالک عراق و خراسان، باوجود چندین جولان در عرصه سخنوری، از تعریف آن قاصر: و بی شائبهٔ تکلف، شاعران این زمان را پایهٔ سخن او نیست، و موزونان این عصر را مایهٔ کلام او نی: چه نثر او از نثرهٔ آسمان حکایت میکند، و شعر او از مرتبهٔ شعری باز میگوید. عطارد که مربی ناطقه است، تلمیذ مکتب افادات اوست. و مشتری صاحب سعادت مشتری اشعار با سعادات او: زحل چاکر ذکا و فراست وی. و خورشید باهمه ضیا سپرد رای نورگستر او، در ایجاز سخن آثار اعجاز ظاهر گردانیده، و در نظم ابیات معانی

زین خرده چه خردها که نایاب شدند ذرات درین شمشمه سیماب شدند
از پردهٔ لفظ، حسن معنی بدمید خورشید برآمد، اختران آب شدند

دیگر

فیض ازل، از چهره بر افگند نقاب از لوح خرد سترد، آثار حجاب
سر زد خورشید معنی، از مشرق لفظ نیلوفر نقطه، سر فرو برد به آب

(شعرالعجم اردو ۳: ۵۹—۶۰)

بلند خاص بابلغ وجهی و افصح بیانی بادا رسانیده : صفحهٔ عذار الفاظش از خط و خال تکلف بسادگی ممتاز ، و جمال چهرهٔ بیانش از دستکاری مشاطه و پایمری دلاله بی نیاز : عارض خطوطش از عوارض رنگ آمیزی غازه صنایع دور . و ابروی حروفش از تعرض آلائش وسمهٔ رعونت مستور . مصرع :

برنگ و بوی و خال و خط ، چه حاجت روی زیبا را !

ترصیعات کلامش از کسوت تصنع معرا . و تجنیسات بیانش از وصمت توقع مبرا . استعادهٔ آن ، عالم و عامی را یکسان . و استفاده آن ، مبتدی و منتهی را آسان .

لامامی هروی

نوک کلکش ، چو عنبر آراید — مشک ، بر عارض سخن ساید
روح واله شود چو گاه مسیر — پرنیان را بعنبر آلاید
وحی منزل کند چو سحر مبین — بزبان صریر فرماید
قلمش دیدهٔ معانی را — روشنی در سواد بفزاید

شاهد این معنی آنکه در شهور الف هجریه (۱۰۰۰ﻫ) ازان ولایت بامر پادشاه ، بطریق حجابت بطرف دکن خرامیدند . و فحول شعرا و فضلای عراق و خراسان ــ که در دارالسلطنة احمد نگر اقامت داشتند ــ بخدمتش شتافته از وی بافادات و اکرامات لائقهٔ موفور رسیدند . ازانجمله مولانا نورالدین ظهوری ترشیزی (۱) که از شعرای خراسان بجودت ذهن و

۱ــ فیضی از احمد نگر بحضور پادشاه عرضداشت فرستاد و دران ذکر ظهوری و ملک قمی در این الفاظ کرده :

ــ دیگر در احمد نگر دو شاعر خاکی نهاد و صافی مشرب اند ، و در شعر رتبهٔ عالی دارند . یکی ملک قمی که به کس کمتر اختلاط میکند و همیشه مژهٔ تر دارد و ازوست این رباعی و یک بیت . رباعی :

هر جا که بمردمی رسی ، مردم شو — در هر که غباری نگری ، قلزم شو
آمیزش حسن و عشق ، سر ازلیست — من در تو گم و تو نیز در من گم شو

درستی سلیقه و زیادتی فکر و امتیاز تمام موصوفست ، و در زمرهٔ موزونان بسلامت نفس و طلاقت لسان و حدت حدس معروف ، در کتابتی ــ که ببعضی از مستعدان این جانب ارسال داشته بود ــ درانجا بتقریبی شمه یی از تعریف ، این شیخ بزرگوار و اشعار بلاغت آثار این شاعر نامدار ، مرقوم کلک گوهر بار ساخته ، و تعریف و توصیف آن فاضل بالغ سخن را ، بیش از حد ، بر لوح بیان پرداخته .

لاجرم قلم مکسوراللسان این کمینه ، در تذکرهٔ احوال آن حضرت بنقل آن سخنان اکتفا مینماید ، و سواد آن کتابت خوش انشا را ضمیمه و متمم این صحیفه میگرداند . و هرکس که بصحبت کثیرالفیض آن حاوی کمالات قدسی ، اعنی شیخ ابوالفیض فیضی رسیده ، و آن نامهٔ محبت اسلوب را بخط کتب آرای مولانا ظهوری ــ که از ثقافت موزونانست ــ دیده ، مولانای مشار الیه را در دعاوی آن مدائح مسلم و راستگوی میشمارد . و راقم این

☜ بیت

رفتم که خار از پا کشم ، محمل نهان گشت از نظر — یک لحظه غافل گشتم و صد ساله راهم دور شد

دیگر ملا ظهوری بغایت رنگین کلام است و در مکارم اخلاق تمام . عزیمت آستان بوسی دارد . ازوست این رباعی و دو بیت :

رباعی

گر نام اثر برد دعا ، از ما نیست — حاجت که گهی شود روا ، از ما نیست
صبری که ز ما نیست جدا ، از ما نیست — دردی که کشد نیک دوا ، از ما نیست

بیت

بیابان کرد او غمنامه پروازی ، نمیداند — کف خونی مگر بر بال مرغ نامه بر ریزد
شوق صد بار فزون میکشدم هر نفسی — این قدر مهر روا نیست کسی را بکسی

(دربار اکبری ص ۲۱۳-۲۱۲)

حروف را در نقل و ایراد آن نامه درین اوراق معاف و معذور میدارد.
علی الجمله بعد از مراسم سلام و تحیات مرقوم کلک درر بار ساخته که :

بلمعهٔ طور افاضتش چراغ علم روشن است، و برشحهٔ بحر افادتش ریاض خرد خرم و مزین . شکر نعمت تربیتش بر ذمت ادای سخن پروردگان واجب، و حک و اصلاح کلک و گزلکش بر دیباچهٔ کلام عدیم‌السهوان لازم و ثابت . بآب چشمهٔ خامه خواب تیره روزی از دیدهٔ بخت سخن شسته، و بباد دامن نامه خاک بی رونقی از چهرهٔ قدر هنر رفته . شاهین لفظ معنی شکاران، بقوت تقویت امتیازش سیمرغ احتشام . و تذرو نکتهٔ رنگین کلامان، بجلوهٔ تحسین انصافش طاؤس خرام . بصرافی بصیرتش، زر ناقص کامل عیاران در بوته گداز، و بمنادی تمیزش، پای معانی کوته خردان بقدر گلیم الفاظ دراز. از زبان کلک واسطی مولدش، نکته ها همه یونانی . و در مجلس رموز دانیش، خراسانیان همه هندوستانی . از نزاهت و رطوبت کلام معجز نظامش، خواندن جوهر لطافت و شنیدن موجهٔ طراوت بر آورده . نثری چون نظم ثریا ذی رتبه، و نظمی چون کواکب مرصوده شمرده . شعر :

گشته از رتبهٔ تفکر او آسمان پایه، آستان سخن
لالهٔ طبعش، از طراوت بست آب بر رنگ ارغوان سخن
آفتابی، نکردی ار رایش ماهتابی، شدی کتان سخن
کشد از خامهٔ شکسته نویس مومیائی بر استخوان سخن
گل زخم، از دل هدف روید چون شود غنچه، در کمان سخن
پنجهٔ دقتش، چو گردد بند بگسستن رود میان سخن
بحر طوفان بجرعهٔ غلطند چون دهد جام امتحان سخن
مهر اشراف عقل کامل او بر عیار طلای کان سخن
در عنان دلیری قلمش یکه تازان هفتخوان سخن
طوطیان معانی، از رقمش پر زنان در شکرستان سخن
منت طبع نکته پردازش بر سراپای داستان سخن
تختهٔ طبع چاشنی گیرش نوبر نخل باغبان سخن
فکر پرمایهٔ سحر خیزش میر شبگیر کاروان سخن
نتوان ظلم بر قوافی کرد حبذا عدل قهرمان سخن
لفظ پهلو ندوزد از معنی مرحبا ضبط پاسبان سخن

دیوان حقائق تبیانش ، خود عالمیست مشحون از دلائل قدرت ربانی ، و جهانیست مملو از شواهد صنع سبحانی . در بوستان بزم احبا دسته دسته گل در بر دمیدن ، و در میدان رزم اعدا نیزه نیزه زخم جگر در قد کشیدن . از عقاقیر تلخ مواعظ ، کام غفلت محو لذت آگاهی . و بباد تازیانهٔ نصائح ، توسن حرون نفس گرم جولان خوش راهی . با تنگ ورزی کلمات مجال دقت موی شگافان محال . و از رفتگی عبارات مغز لال ناسفته در گرد انفعال . از لطافت معانی ، حروف را زیور لؤلؤ نهادی . و از اصالت الفاظ ، معانی را طراز والا نژادی . خسک رشک بهاریات ، در گریبان نسرین ارم . و طبل دمدمهٔ شطمیات ، بر گوشهٔ بام دیر و حرم . حکایات درد و داغ همه ناله خیز و شعله زای ، و سخنان شور و جنون همه هنگامه گیر و زنجیر خای . حظانت ، خمخانه نوش نشأ خاقانی . بلاغت ، پرده پوش فصاحت سحبانی . پنجهٔ علو عزم در دامان همت عیسی زده ، و ریشه نمو غور در زمین تارک قارون برده . نگاشتهٔ خامهٔ فقر کتابهٔ پیشطاق غنا . نقب تفتیش گمان بر دفینهٔ گنجینهٔ یقین . عقدهٔ رازهای مبهم دستخوش توضیح و تقریر . در جنب روشنی بیان مهر افشای سهای کتمان . فهمیدن بفکرهای دور چون گفتن بزبان نزدیک . جلوهٔ نازکی در پردهٔ سمن بویان ، غازهٔ رنگینی همگونهٔ عارض آتش خویان . نسترن بوی و شقائق رنگ درهم شکسته ، سنبل آه و لالهٔ اشک بر یکدیگر غلطیده . تمکین نشستهٔ اشارت متانت ، شوخی نواختهٔ کرشمهٔ تصرف . حلاوت چاشنی گر بادا ، حال رقاص ترانهٔ قال . شور غزل نمک خوان شوق ، زور قصیده تعویذ بازوی صبر .

تبارالله ! ازین دستگاه فضل و کمال ، که زبان چنین شاعر بالغ سخن بامثال این تعاریف جاری گشته : سبحان الله ! ازین پایهٔ لطف و جمال ، که شخص قلم این سخن ساز صاحب فطن بعقد این دور کمر بسته . اشعار مرسوله بدائع آثار این شاعر ذوالاقتدار ، که درین اوراق مثبت است ، بر ثبوت این دعاوی برهانیست مبین . و افکار متین این سحر بیان مسیح شعار ، که درین سفینه مسطور است ، بر وقوع این معانی دلیلیست مبرهن . لاجرم راقم این نسخهٔ خیر مآل ، بعد از تسوید آن کتابت ، ملاحظهٔ اطناب نموده در ادب خموشی باتمام سخن لب برخود گزید . و باین دو بیت

مناسب در مدح آن جناب از خود راضی گردید :

شیخ (فیضی) که در مدایح وی   نطق، اگر صد کتاب ، سازد طی
ماندش شغل آن قدر که بود   مدح طی گشته پیش وی لاشی

(خلاصة الاشعار بعد ازین یک هزار و چهار صد بیت دارد ۱)

● ذخیرة الخوانین : شیخ ابوالفیض فیضی ولـد شیخ مبارک است : در خدمت حضرت خلیفهٔ الهی نشو و نما یافته و بخطاب ـ ملک‌الشعرای ـ شرف امتیاز یافت ، و در فنون شعر ید بیضا داشت . و ـ مواردالکلم ـ کتاب در اخلاق نوشته که حرف منقوط ندارد . و تفسیر کلام الله بکلام عربی نیز بی نقط تمام کرده موسوم بـه ـ سواطع الالهام ـ و تاریخ اتمام او تمام ـ سوره اخلاص ـ یافته :

علماء عصر در خدمت شاهنشاهی اعتراض بر تصنیف تفسیر بی نقط کردند : علماء فحول در عرب و عجم گذشته اند و هستند هیچ کدامی مرتکب این امر نگشته ! شیخ فوراً جواب داد که : دین و ایمان منحصر بر کلمهٔ طیب است کـه ـ لا اله الا الله محمد رسول‌الله ـ ملاحظه نمایند کـه این خلاصهٔ کلام منقوط است یا غیر منقوط ! علماء من حیث‌المجموع پشت دست نهادند که : من بعد با شما در علم مباحثه نیست !

دیوان شعر او تا دو هزار بیت است : و چند کتاب در مثنوی دارد : چنانچه کتاب ـ نل دمن ـ و کتاب ـ لیلی مجنون ـ وغیره . بموجب‌حکم حضرت‌شاهنشاهی خمسه را جواب گفته . در شعر سرآمد شعرای وقت و در انشا و نثر یگانه و منفرد بود . و در علم عربیت و حکمت و طب و دیگر علوم بی همتا گذشته . و در مکارم اخلاق و انبساط طبع ملکی صفات ، او را بر روزگار منت بود .

۱ـ از مقاله آقای گلچین معانی .

این چند بیت متفرق ازان پاک نهاد بر سبیل یادگار قلمی شد(۱) :
این غزل من اوله الی آخره مشهور است :

من براهی میروم کانجا قدم نا محرم است — و ز مقامی حرف میگویم که دم نا محرم است
ما اگر مکتوب ننوشتیم ، عیب ما مکن — درمیان راز مشتاقان، قلم نا محرم است(۲)

شخصی نا اهل تاریخ فوت آن عزیز :

ـ شیخ ملحد بود ـ
۱۰۰۴ھ

یافته : (ذخیرة الخوانین ۱: ۶۴)

● مآثرالامرا : شیخ ابوالفیض فیضی فیاضی ، پسر کلان شیخ مبارک ناگوری است ، که از علمای وقت بریاضت و تقوی مشهور بود . یکی از اسلاف وی ، از دیار یمن در زی اهل تجرید برآمده بپای همت معمورۀ جهان را در نوشت ، و در مأته تاسعه در قصبۀ ریل از ـ توابع سیوستان ـ بار غربت کشاده توطن و تاهل گزید .

و در عنفوان مأته عاشره پدر شیخ بصوب هندوستان رهگرای سیاحت گردیده در بلدۀ ناگور طرح اقامت انداخت . چون وی را فرزندی زنده نمیماند در سنه نهصد و یازده (۹۱۱ھ) شیخ که بوجود آمد به ـ مبارک ـ مسمی گردانید . چون سن شباب رسید بگجرات شتافته نزد خطیب ابوالفضل گاذرونی و مولانا عماد لاری تلمذ نموده . از صحبت علمای آن دیار و مشائخ بزرگوار فوائد بسیار کسب نموده .

در نهصد و پنجاه (۹۵۰ھ) بدارالخلافت آگره رحل سکونت انداخته

۱ـ بعد ازین ده بیت دارد .

۲ـ بعد ازین دو رباعی و یک شعر دارد .

پنجاه سال دران مکان بافادهٔ علوم میپرداخت : و بدرویشی و قناعت بسر میبرد و در توکل شانی عظیم داشت . مبادی حال، در امر معروف و نهی منکر ، بحدی مبالغه میکرد که از کوچهٔ ، که آواز نغمه میآمد، نمیگذشت . و آخرها بمرتبهٔ مولع شد که خود سماع و وجد مینمود . اوضاع مختلفهٔ بسیار بدو نسبت داده اند :

در عهد سلیم شاه به ربط شیخ علائی مهدوی بمهدویت شهرت گرفت: و از علمای وقت چه سرزنشها که نیافت . در عهد آغاز اکبری ــ که امرای چغتا بیشتر در عرصه بودند ــ بطریقهٔ نقشبندیه خود را وا نمود ، و پس ازان بسلسلهٔ مشائخ همدانیه منسوب میکرد . چون آخرها عراقیه دربار را فرو گرفتند ، برنگ ایشان سخن راند ، چنانچه اشتهار یافت .

تفسیری موسوم به ــ منبع العیون ــ مقابل ــ تفسیر کبیر ــ در چهار جلد نوشته ، و ــ جوامع الکلم ــ نیز از مولفات اوست . تذکرهٔ اجتهاد عرش آشیانی ــ که بگواهی علمای عصر مرتب گشت ــ بخط شیخ تحریر یافته . در ذیل آن مرقوم نمود که : این امری است که از سالها منتظر آن بودم ! گویند آخرها بتکلیف پسران بمنصبی هم امتیاز یافت . اگرچه شیخ ابوالفضل نوشته در آخر عمر ضعف بصر بهم رسانیده .

در سنه یک هزار و یک (۱۰۰۱ھ) در بلدهٔ لاهور زندگی بسپرد :

ــ شیخ کامل ــ

۱۰۰۱ھ

تاریخ فوتش یافته اند :

شیخ فیضی در سنه نهصد و پنجاه و چهار (۹۵۴ھ) متولد شد . بدقت طبع و جودت ذهن از جمیع علوم بخشی وافر برداشته . در حکمت و عربیت

بیشتر تتبع نموده . و پزشکی دانش فرا پیش گرفته ، رنجوران تهی دست را چارهٔ میکرد . ابتدا بضیق معیشت و تنگی احوال گرفتار بود . روزی بهمراهی پدر نزد شیخ عبدالنبی صدر عرش آشیانی رفته اظهار حال و استدعای صد بیگه مدد معاش نمود . شیخ بتعصب مذهب او را با پدرش بتشیع سرزنشها کرده ، بحقارت از مجلس برخیزاند . شیخ فیضی را حمیت برآن آورد که ، بپادشاه وقت روشناسی و راه حرف پیدا شود . مکرر بوساطت برخی باریابان فضل و کمال شیخ و سخن طرازی و بلاغت گستری او مذکور محفل سلطانی گشت ؛

سال دوازدهم ــ که عرش آشیانی بتسخیر قلعه چیتور متوجه بودند ــ اشارتی باحضار شیخ سر زد . چون ابنای روزگار ، سیما اهل مدارس را ، بد اندیشی با اینها بود ، این طلب عاطفت را ، مطالبهٔ عتابی وا نموده بحاکم دارالخلافهٔ آگره خاطر نشین کردند که : پدرش مبادا اورا مخفی سازد . چند مغلی فرستاد که ناگهان خانهٔ شیخ قبل نمایند . حسب اتفاق شیخ فیضی دران وقت در خانه نبود ، فی‌الجمله کشمکشی رفت : چون در رسید ــ سمعنا و اطعنا ــ گفته در سر انجام سفر افتاد . چون ابواب مکاسب مسدود بود بدشواری کشید . آخر بسعی تلامذه آسانی گرفت . و پس از ملازمت محفوف نوازش گردیده ، بتدریج درجه پیمای قرب و مصاحبت گشت : و قسمی پوست کشی شیخ عبدالنبی صدر کرد که ، از منصب و رتبه افتاده بحجاز اخراج یافت و آخر جان و مال بخواری و ذلت در باخت ؛

و چون شیخ ، حسن شعر را با علیای مرتبه رسانیده بود ، در سال سیم (۱)

۱ـ علامه شبلی سال سی و سیم نوشته . سال ــ مآثرالامرا ــ درست نیست . در همین این سال (۹۹۶ھ) فیضی دو سه روز پیشتر از مرحمت خطاب این اشعار در قصیده سروده بود :

آن روز که فیض عام کردند   مارا ــ ملک‌الکلام ــ کردند

بخطاب ــ ملک‌الشعرا ــ مورد مراحم گردید : و در سال سی و سوم خواست که زمین خمسه را جولانگاه طبع خود سازد ، برابر ــ مخزن اسرار ــ ، ــ مرکز ادوار ــ بسه هزار بیت ، و مقابل ــ خسرو شیرین ــ ، ــ سلیمان و بلقیس ــ ، و بجای ــ لیلی مجنون ــ ، ــ نلدمن ــ که از دیرین داستانهای هندوستان است ــ هر یک بچهار هزار بیت : در وزن ــ هفت پیکر ــ ، ــ هفت کشور ــ ، و در بحر ــ سکندر نامه ــ ، ــ اکبر نامه ــ هر کدام به پنج هزار بیت . بر سخته آید . در کمتر زمانی عنوان ــ پنج نامه ــ با برخی داستان برشتهٔ نظم کشیده دل نهاد ، اتمام نگشت . میگفت که : هنگام ستردن نقش هستی است ، نه نگارین ساختن پیش طاق بلند نامی .

در سال سی و نهم عرش آشیانی بانجام تاکید بکار بردند و حکم شد: اول افسانهٔ نلدمن بترازوی سخن بر سنجد . در همان سال بپایان رسانیده از نظر گذرانید . اما چون دیر باز تنهائی دوست داشتی و راه خموشی سپردی با کوشش پادشاهی ــ خمسه ــ انجام نگرفت : در سر آغاز رنجوری ــ که ضیق‌النفس داشت ــ بر سخته بود . بیت :

دیدی که، فلک چه زهره نیرنگی کرد   مرغ دلم ، از قفس شب آهنگی کرد
آن سینه که، عالمی درو ، میگنجید   تا نیم دمی بر آورم ، تنگی کرد

و در ایام بیماری مکرر میخواند :

گر همه عالم ، بهم آیند تنگ   به نشود ، پای یکی مور لنگ

دهم صفر سنه هزار و چهار هجری(۱۰۰۴) سال چهلم اکبری در گذشت .

ــ فیاض معجم ــ
۱۰۰۴ھ

از بهر صعود فکرت من   آرایش هفت بام کردند
مارا به تمام در ربودند   تا کار سخن تمام کردند

(شعرالعجم ۳ : ۳۹)

تاریخ فوت او یافته اند. سالها فیضی تخلص میکرد، سپس فیاضی. خود میگوید :

زین پیش که، سکه ام سخن بود (فیضی) رقم نگین من بود
اکنون که شدم، بعشق مرتاض (فیاضی) ام از محیط فیاض

یک صد و یک کتاب تالیف شیخ است. و شاید قوی بر فضل او تفسیر — سواطع الالهام — بی نقط است. که میر حیدر معمائی تاریخ اتمام آن را — سورهٔ اخلاص — یافته که هزار و دو (۱۰۰۲ه) است، و ده هزار روپیه صله گرفته. — موارد الکلم — در اخلاق نیز بی نقط نوشته.

علمای عصر اعتراض کردند که: تا حال هیچ کس از فحول علما با ولوع آنها در علوم، تفسیر بی نقط ننوشته اند! شیخ گفت که: هرگاه کلمه طیبه — که ایمان موقوف بران است — بی نقط است دیگر کدام دلیل فضیلت خواهد بود!

گویند از متروکهٔ شیخ چهار هزار و سه صد (۴۳۰۰) کتاب صحیح نفیس بسرکار پادشاهی ضبط شد.

پیش آمد و مصاحبت شیخ، در پیشگاه خلافت بعنوان علم و کمال بود، بتعلیم پادشا زادها مامور میشد، بسفارت هم نزد حکام دکن شتافته. زیاده بر چهار صدی منصب نیافت. و شیخ ابوالفضل با آنکه برادر خرد بود برسم امارت ترقی کرد. در حضور شیخ دو هزار و پانصدی شده. و آخر بمنتهای مراتب منصب و دولت رسید. جمعی که آفتاب پرستی را بعرش آشیانی نسبت دهند، این قطعه شیخ را استشهاد دارند. شعر :

قسمت نگر که در خور هر جوهری عطاست آئینه با سکندر و با اکبر آفتاب
او میکند معاینهٔ خود در آئینه این میکند مشاهدهٔ حق در آفتاب

اگرچه شکی نیست که این نیر اعظم و فروغ بخش عالم از اعاظم آیات قدرت الهی است، و بندوبست جهان کون و فساد منوط بدان، اما نوعی تعظیم که نه رسم اهل اسلام است و کلام شیخ ابوالفضل نیز اشعاری بآن دارد، موهم این چنین نسبتها است. اشعار آبدار و قصائد غرای شیخ شهرت تمام دارد. بیتی بر مینویسد. شعر:

چه دست میبری، ای تیغ عشق! اگر داد است   به بر زبان، ملامت گر زلیخا را

(۲ : ۵۸۴-۵۹۰)

● مجمع النفائس : شیخ فیضی بن شیخ مبارک. تقی اوحدی گوید:

شهریار اقلیم سخن و تازه ساز رسمهای کهن است. نغمات بیانش همه نا قوسی و نمطات کلامش همه قدوسی. منشاء ترقی اهل حال و مردم صاحب کمال، خصوصاً شعر او فصحا، بود.

شیعی فطری و موحد جبلی است. گمان نقص کمال و سستی اعتقاد بر او، از نقص کمال است. جمیع متاخران، حتی مولانا عرفی، انکاره تیغ مهند طبع شان از سوهان فطرت و مصاحبت او باصلاح آمده. و از جملهٔ امور غریبه و عجیبه، داله بر کمال او تفسیر بی نقط است. آفرین آفرین بر سخن آفرینی که، ترکیب الفاظ بی نقط بر طبق مدعات خود برین نسق آوردی. فی الواقع اگر آن سحر پرداز دعوای اعجاز میکرد، سخن سازان را بجز ایمان آوردن چاره نبود.

مولد و منشاء وی دارالملک آگره است، و وفاتش در لاهور، و بآگره جسدش را نقل نمودند. کلیات وی از قصائد و غزل و مثنوی وغیره تخمیناً بیست هزار بیت متداول است.

فقیر آرزو گوید که: تقی اوحدی اگرچه معاصر شیخ فیضی بود لیکن بیگانه است، و از احوال او خوب مطلع نه. مجملا اجدادش از عرب بملک سند آمده توطن اختیار نموده اند. یکی ازان در ناگور — که سابق شهری

بود اسلامی ــ فروکش کرده . شیخ مبارک والد شیخ مذکور، در آنجا پیدا شده و کسب کمالات نموده . و حالات او از کتب دیگر مثل ــ تاریخ بداونی ــ وغیرها ظاهر میگردد : بعد ازان شیخ مبارک در عهد اکبر پادشاه، شیخ ابوالفیض فیضی و شیخ ابوالفضل را ــ که چند سال خرد تر از فیضی ست ــ همراه گرفته بدارالسلطنت رسیده، و باستادی اکبر پادشاه سرفراز شده . و پسران نیز ترقیات نمودند . و شیخ فیضی که مردی فاضل کامل بود بر در شاعری زد و آن را بپایهٔ کمال رسانید . و چون در عربیت بی نظیر بود، تفسیر بی نقط مسمی به ــ سواطع الالهام ــ نوشت و میر رفیع الدین حیدر معمای تمام ــ سوره اخلاص ــ تاریخ اتمام آن یافت . و نیز نسخهٔ دیگر نوشته بزبان عربی مسمی به ــ موارد الکلم ــ و دران کتاب داد فصاحت و بلاغت داده، و خاتمه آن تمام منقوط است : فقیر اوائل شباب، که در اکبرآباد آگره مشغول درس بود، مطالعه نموده : و قصیدهٔ عربی که در مدح اکبر پادشاه گفته انتخاب زده .

راستی آنکه، بعد از امیر خسرو مثل شیخ فیضی از هندوستان بر نخاسته . خدا داند که جناب امیر خسرو در عربیت این قدر بود یا نبود . او آخر فیاضی تخلص کرد . و اغلب که بسبب اشتراک باشد چنانکه در ــ مرکز ادوار ــ که مقابل ــ مخزن اسرار ــ گفته، گوید :

من که درین میکده (فیاضی) ام   صاف و کدر هر چه رسد راضیم

لیکن در غزلها همین تخلص دارد .

مخفی نماند که مثنوی ــ مرکز ادوار ــ و ــ اکبر نامه ــ او مضبوط تر است از ــ مثنوی نلدمن ــ و سببش غالباً آنست که، چون قصهٔ نلدمن در

اصل هندی بود، و شیخ مراعات ربط فارسی و هندی میخواست، و نیز بسبب فرمائش پادشاه اراده داشت که زود تر بگوید، چندان خوب نگفته، و برکسی که ماهر فن باشد، بعد مطالعه، این معنی بوضوح میپوندد. ازوست :

عشق آمد و، خاک محنتم، بر سر ریخت
از برق بلا، بخرمنم، اخگر ریخت

خون در رگ و ریشهٔ دلم، سوخت چنان
کز دیده، بجای اشک، خاکستر ریخت

از اشک گرم و سینه سوزان ما، مپرس
برقی بجست و کشتی مارا، بآب سوخت

زین فسون، کاموختی، آن غمزهٔ بیباک را
تا قیامت خواب بستی خفتگان خاک را

وای زاهد! که بمحراب عبادت عمری
سجدهٔ کرد و ندانست که معبود کجاست

گرباده، درکف من خاطر شکسته، نیست
نومید نیستم، که در فیض، بسته نیست

آه از دروغ وعدهٔ، من کز پی فریب
فردای حشر طالب فردای دیگر است

دل خوبان شهر، مائل تست
سنگ آهن ربا مگر، دل تست

دل در خم زلفش رود و باز پس آمد
مرغی که شد آموخته، خود در قفس آمد

بحاجیان در کعبه، کس نمیگوید
که شب روان حرم، نقب در درون زده اند

خوشا بلندی، افتادگان خاک نشین!
که از روان دل، خویش را نیفگندند

از جان مترس، تا بحیات ابد رسی
بر آب خضر، سد سکندر نه بسته اند

کوقیامت، تا ازین عاشق کشان، دادی کنیم
خاک بر سر از لحد خیزیم و فریادی کنیم

کعبه را ویران مکن، ای عشق! کاینجا یک نفس
گه گهی پس ماندگان راه، منزل میکنند

این اشعار از منتخبات میرزا صائب (علیه الرحمه):

درین دیار، گروهی شکر لبان، هستند
که باده با نمک آمیختند، و بد مستند

بناله، شهرهٔ عشقست عندلیب، ار نه
نفس گداخته مرغان، درین چمن هستند

مژگان مبند، چون قدم از دیده میکنی
مردان، بره برهنه نهاذند، پای را

با که گدازم وز نو، طرح دل دگر کنم
چند رفوگری کند صبر، دل دو نیم را

خوش آن بهار که، مستان چو گشت لاله کنند
سمن بران، کف دست مرا، پیاله کنند

بگردنم، ز تو تعویذ دوستی، این بس
که، زخم تیغ شهادت، حمائل افتاده است

ز تاب می، رخ ساقی، عجب گل افشان است
که صد نگاه از و گل بدست میگردد

بگذارینم، کشته مرا، زیر پای خویش
خونم حلال، گر طلبم خونبهای خویش

گوش شنوا نیست درین دشت ، وگر نه هر ذرهٔ این ریگ روانست ، درآئی
ای که ! سر حلقهٔ سبزان سیه فام ، توئی چشم به دورکه ، خال رخ ایام توئی
بر سر کوی تو، شبها گزراندیم بعیش کاسمان پوشش ما بود و زمین بستر ما
گویند همرهان موافق ، که ای رفیق ! غافل مشوکه ، قافله ناگاه میرود

چند بیت از قصیدهٔ عربی شیخ فیضی که در ــ مواردالکلم ــ در مدح اکبر پادشاه گفته، نوشته میشود :

صاح صاح الحمام حول کمام دور ورد ادر صواع مدام
لاح دارالحمال و حال الخول دارکاس المدام راس العام
اللماع اللماع وهو مروم المدام المدام وهو مرام
مطلع السراح کلها هملح بملاح مع المدام سلام

(۲۷۲ الف - ۲۷۳ الف)

● سرو آزاد : فیضی و فیاضی ، شیخ ابوالفیض اکبرآبادی ، طوطی هند سخن گستری است و ــ ملک الشعراء ــ درگاه اکبری . در طبقهٔ سلاطین تیموریهٔ هند، اول کسیکه بخطاب ــ ملک الشعرائی ــ تحصیل مباهات نمود، غزالی مشهدی (۱) است که از پیشگاه اکبر پادشاه باین خطاب نامور گردید : و بعد رمیدن او از صحرای فنا بمرغزار بقا ، شیخ فیضی باین لقب بلند آوازه گشت . و در عهد جهانگیر پادشاه طالب آملی و در زمان صاحبقران شاه جهان (انار الله برهانه) ابو طالب کلیم همدانی، باین خطاب سکهٔ تفاخر در آفاق زدند . (۲) .

۱ـ فیضی تاریخ وفات او گفته است :

قدوهٔ نظم غزالی ، که سخن همه از طبع خدا داد نوشت
عقل تاریخ وفاتش بدو طور(۳) سنه نه صد و هشتاد نوشت

۹۸۰ هـ

۲ـ گویا در عهد مغول سه کس ــ ملک الشعرا ــ از ایران بودند و یک هندی نژاد .

۳ـ صوری و معنوی .

و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار هویدا ست که ، از شعرای ولایت ایران و توران کسانیکه بمداحی سلاطین و امراء هند پرداخته ، دو قسم اند :

قسم اول ، جمعی که از اوطان خود بگلگشت هند شتافته اند ، و صحبت ممدوحان دریافته :

مثل حکیم روحانی سمرقندی . صاحب — تاریخ صبح صادق — گوید که : سلطان شمس‌الدین ایلتمش والی دهلی در سنه ثلث و عشرین و ستمأته (۶۲۳هـ) قصد رنتهنبور کرد و گرفت . پس بمندو رفت و استیلا یافت . حکیم روحانی سمرقندی درآن آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیدهٔ بعرض رسانید و صلهٔ جزیل یافت، مطلعش این است :

خبر به اهل سما برد ، جبرئیل امین ز فتحنامهٔ سلطان عصر شمس‌الدین

و مثل بدر چاچی که در پایان عمر بهند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت سلطان محمد تغلق شاه گردید : و به — فخر زمان — مخاطب گشت . دیوانش بین الجمهور مشهور است . طور خاصی دارد و تشبیه و کنایت اکثر بکار میبرد :

و مثل شیخ آذری اسفرائنی، که بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین (شرفها الله تعالیٰ) بسیر هند شتافت و با سلطان محمد نبیرهٔ رایات اعلی خضر خان فرمانروای دهلی برخورد ، و از انجا رو بدکن آورد . سلطان احمد شاه بهمنی باعزاز و کرام پیش آمد . اتفاقاً سلطان دران ایام شهر — بیدر — بنیاد میکرد، و در دارالامارة در کمال شکوه طرح انداخت . شعراء پای تخت کتابهٔ عمارت بنظم آوردند . شیخ آذری هم چند بیت موزون ساخت . از انجمله است این دو بیت :

حبذا قصر مشید ، که ز فرط عظمت آسمان پایهٔ ، از سدهٔ این درگاه است
آسمان هم نتوان گفت که ترک ادب‌است قصر سلطان جهان احمد بهمن شاه است

سلطان در وجه صله دوازده هزار بستهٔ قماش عنایت نمود . شیخ گفت: لا تحمل عطا یا کم الا مطا یا کم ! سلطان بیست هزار تنکه دیگر وجه کرایه راه رعایت فرمود . شیخ با احمال و اثقال بخراسان عطف عنان نمود (۱) .

و مثل شهدی قمی ، که بعد فوت سلطان یعقوب بدیار هند هجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد . صاحب ــ تاریخ فرشته ــ(۲) گوید که : چون اسماعیل عادل شاه در سنه ست و ثلثین و تسعمائه (۹۳۶هـ) قلعهٔ ــ بیدر ــ مفتوح ساخت و خزائن را بکلید سخاوت بر روی خلائق باز کرد، مولانا شیدی قمی ــ که از کمال شهرت از تعریف مستغنی است ــ در آن مدت از خطهٔ گجرات آمده بود ، و بواسطه سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد . سلطان حکم فرمود که : بخزانه رفته آن قدر زر احمر که حملش مقدور باشد بردارد . چون مولانا از رنج سفر فی الجمله ضعف و ناتوانی داشت، بعرض رسانید که: روزی از گجرات متوجه این درگاه میشدم دو چندان این قوت داشتم ، چه باشد که بعد از چند روز که ، آن توانائی عود نماید، برین خدمت روح پرور سرفراز شوم ! سلطان سخن پرور نکته‌گذار لب به تبسم شیرین کرده گفت : نشنیدهٔ :

که آفتها ست در تاخیر و طالب را زیان دارد !

باید که ، دو دفعه بخزانه رفته آنچه از دست بر آید تقصیر نکنی و وقت فرصت غنیمت شماری ! چون این حکم عین مدعای مولانا بود ، شگفته و خندان از مجلس برخاسته دو کرت بخزانه شتافت و همیانهای بیست و پنج هزار هون طلا بیرون آورد . چون خازن این خبر بسمع پادشاه رسانید ، فرمود : مولانا راست میگفت که: من قوت ندارم ! و نزاکت این کلام بر ارباب ادراک واضح و روشن است که هم جانب خوش طبعی منظور است

۱ـ فرشتهٔ ۱ : ۶۲۷ بمبئی . دولت شاه چاپ اروپا ص ۴۰۰ .

۲ـ فرشتهٔ ۲ : ۲۳ بمبئی .

و هم جانب همت :

قسم ثانی ، جمعی که قدم سعی باین دیار نفرسوده اند و غائبانه تحفهٔ گرانمایه مدح ارسال نموده :

مثل خواجه شیرازی (قدس سره) که بدرگاه سلطان غیاث الدین والی بنگاله غزلی فرستاد (۱) : این دو بیت ازان است :

شکر شکن شوند همه طوطیان هند ز ین قند پارسی که به بنگاله میرود
حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث‌دین غافل مشو که کار تو از ناله میرود

و مثل عارف جامی (قدس سره) (۲) که او را با ملک التجار خواجه محمود گاوان (۳) امیر الامراء سلطان محمد شاه بهمنی والی دکن ارتباط خاص بود و ارمغان مدائح ارسال میفرمود . ازانجمله قصیده ایست که یک بیتش این است:

هم‌جهان را خواجه و هم فقر را دیباچه است سر الفقر است لیکن، تحت استارالغنا

و در خاتمه غزلی میفرماید :

(جامی) اشعار دلاویز تو، جنسی است لطیف بودش از حسن ادا لطف معانی تارش
همره قافلهٔ هند ، روان کن که رسد شرف مهر قبول از ملک التجارش

اما در عهد اکبر پادشاه عدد هر دو قسم بحد کثرت رسید . و بازار هر دو گروه نهایت گرم گردید . طائفهٔ اولی عیان اند ، مستغنی از احاطت بیان . و طائفه ثانی را شیخ ابوالفضل در آئین اکبری بیان میکند و میگوید :

و آنانکه سعادت بار نیافتند و از دور دستها گیتی خداوند را ثنا گزارند بس انبوه، چون : قاسم گوناباذی ، ضمیر سپاهانی ، وحشی بافقی،

۱- رک : ریاض السلاطین ص ۱۰۶ چاپ کلکته . عباس اقبال از این واقعه انکار کرده است .
۲- فرشهٔ ۱ : ۶۹۴ .
۳- مقتول (۵ صفر ۸۸۶ه) در انشائی جامی مکاتیب حضرت جامی موجود است و همین طور پاسخ محمود گاوان هم در ـــ ریاض الانشا ـــ دیده میشود .

محتشم کاشی (۱) ، ملک قمی ، ظهوری ترشیزی ، رشکی همدانی ، ولی دشت بیاضی ، نیکی ، نظیری ، صبری اردستانی ، فکاری اسفرائنی ، میر حضوری قمی ، قاضی نوری سپاهانی ، صافی ، یمینی ، طوفی تبریزی . (۲)

و از جمله ثانی شیخ علی نقی کمره قصیدهٔ سی و پنج بیت در ستائش فیضی پرداخة و از صفاهان بهند روان ساخته ، ازان است :

مگر افگند بر نظم اموردم پرتو (فیضی) (ابوالفیض) آن گزین اکبر و شاه کبیر من
ظهیر قدوهٔ پیشینیان ، حتی ظهیرالدین امیر زبدهٔ اهل زمان، حتی امیر من
اگر هستم مجیر اندر سخن، او هست خاقانی و گر من مستجیرم ، آستان او مجیر من
کیم، با او رسد در شاعری، دعوای همچشمی که در این خانقاهم من مرید و او ست پیر من
زمین هند ، با قرب درش نعم‌النعیم دل هوای خلد، دور از حضرتش بئس‌المصیر من

و شیخ فیضی را وقت سفارت برهان شاه والی احمد نگر با ملا ملک قمی (۳) و ملا ظهوری ترشیزی ملاقات واقع شد و صحبت کبری افتاد . بعد معاودت از جانبین ابواب محبت نامها مفتوح بود .

ملا ظهوری نثر لطیفی در مدح شیخ فیضی بقلم آورده . حکیم عین الملک شیرازی مکتوبات شیخ جمع نموده (۴) و در خاتمهٔ مکتوبات نثر مذکور مندرج ساخته .

مرزا صائب او را بخوبی یاد میکند و میفرماید :

این آن غزل که (فیضی) شیرین‌کلام گفت: در دیده ام خلیده و در دل نشسته

۱- فیضی توصیف کرده است .
حریر باف سخن، محتشم ، که در کاشان بطرز تازهٔ طرز سخنوری دارد
یکی ز نکته وران گفت : دیدم اشعارش عبارتیست که ، معنی سرسری دارد
بگفتمش : سخن او عبارتی ست ، ولی عبارتی که بمعنی برابری دارد
(شعرالعجم ۳ : ۶۲)

۲- آئین اکبری ۱ : ۱۸۲ لکهنئو (۱۸۸۲ع) .
۳- بداونی مینویسد که : تمام کلیات او را شیخ فیضی از دکن آورده بود (۳: ۲۳۳)
۴- لطیفهٔ فیضی نام آن مجموعه است .

احوال شیخ فیضی تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول پیرایهٔ بیان پوشیده (۱) اینجا آنچه مناسبِ منصب شاعری است سمت گذارش میابد .

۱- مآثرالکرام : شیخ ابوالفیض فیضی بن شیخ مبارک . پنجم شعبان اربع و خمسین و تسعمأته (۹۵۴ھ) در آگره به وجود آمد . و فنون متداوله را نزد پدر در چهارده سالگی به انجام رسانید . و حکمت و عربیت را بیشتر مشق کرد . و غلغلهٔ یکتائی در هم عصران بلند ساخت . و دریں وادی جرسی میجنباند :

آنم که ، فنون ذو فنونان دارم | انوار چراغ رهنمونان دارم
این کالبدم ، ز خاک هند است ، و لی | در هر بن مو هزار یونان دارم

چون جوهر قابلیت او به عرض اکبر پادشاه رسید در سنه ازبع و سبعین و تسعمأته (۹۷۴ھ) منشور طلب صادر گشت . و بعد ادراک ملازمت مورد عنایات گردید . و به تقریب و مصاحبت اختصاص یافت . و به خطاب — ملک‌الشعرائی — تارک مباهات به شعری رسانید . اوصاف شیخ آنچه به شاعری تعلق دارد در دفتر شعرا به تحریر میآید .

و او در تسع و تسعین و تسعمأته سنه (۹۹۹ھ) رسم سفارت از درگاه اکبری جانب راجا علی خان والی خاندیس رخصت یافت . و بعد ابلاغ احکام از همانجا به ادای سفارت نزد برهان شاه والی احمد نگر مامور گردید (۱) و در اثنین و الف سنه (۱۰۰۲ھ) به پایهٔ سریر اکبری معاودت نمود . و دهم صفر اربع و الف سنه (۱۰۰۴ھ) قالب تهی کرد . و نزد پدر خود مدفون گردید . وقت احتضار نیم شبی اکبر پادشاه به عیادت آمد و سر او را گرفته بر زانوی خود گذاشت .

برهان فضیلت شیخ فیضی — سواطع‌الالهام — تفسیر بی نقطه است که دریں هزار سال پیشتر هیچ مستعدی را میسر نشد . طرفه این که چنین کار دشوار را در عرض دو سال از مبدء به منتهی رسانید . میر حیدر معمائی کاشی تاریخ اتمام تفسیر که در سنه (۱۰۰۲) اثنین و الف صورت گرفت — سورهٔ اخلاص —(۲) بر آورد و ده هزار روپیه صله یافت .

فضلای عصر برین تفسیر توقیعات نوشتند ، مثل شیخ یعقوب کشمیری و سید محمد شامی[illegible]

۱- فیضی یک سال هشت ماه و چهارده روز آنجا بسر کرده در سال (۱۰۰۱ھ) بدارالسلطنت آگره مراجعت کرد .

۲- یعنی اعداد حروف سورهٔ قل هوالله برابر سال (۱۰۰۲ھ) است .

نامش ابوالفیض است، سالها فیضی تخلص کرد آخر فیاضی قرار داد .
و اشعار باین معنی مینماید :

زین پیش که، سکه ام سخن بود (فیضی) رقم نگین من بود
اکنون که، شدم بعشق مرتاض (فیاضی) ام از محیط فیاض

پادشاه او را بنظم خمسه مامور ساخت . در مدت پنج ماه کتاب ــ نلدمن ــ چهار هزار و دویست بیت مقابل ــ لیلی مجنون ــ موزون ساخت . و با اشرفیها از نظر پادشاه گذرانید . درجهٔ استحسان یافت . حکم شد که:

☜ و ایضاً ملا ظهوری ترشیزی قصیدهٔ غرای قریب هفتاد رباعی در لطائف اهمال نظم کرد . و ملا ملک قمی نیز رباعیات در سلک نظم کشید(۱) . چون نسخهٔ تفسیر کم یاب است، (۲) تفسیر سورهٔ کوثر ــ که اقصر سور است ــ به تحریر میآید، تا کیفیت آن فی الجمله چهره وضوح وا نماید :

ــ بسم‌الله الرحمن الرحیم لما رحل ولد رسول الله صلعم و ادرکه السام و صمه العاص وکلم و هو عسور لا ولد له لوادرکه السام هلک و حسم اسمه صلعم ارسل الله انا اعطیناک ، مهدا ، الکوثر العطاء الکامل علما و عملا و المورد الامرء ماء والاحمد هواء و ورد ماء المدام و هو مورد رسول الله صلعم اعطاه الله صلعم کرما او المراد الاولاد او علماء الاسلام او کلام الله المرسل فصل دواما لربک لله لا لما سواه کما هو عمل مرء مراء عمه الا سهوا وانحر و اسدح لله و اعطه اهل السوال و هو عکس الکلام الاول المصرح لاحوال اهل السهو و العمد و اعمالهم ان شانئک عدوک هوالابتر المعدوم لا ولد له ادام الله اولادک و مراسم اوامرک و مکارم عصرک و محامد مراسمک ــ

حواشی :

سام مرگ . وصم عیب کردن . عور بالفتح دشوار زاینده . حسم بالفتح بریدن . امرء بالفتح گوارا تر . مراء ریا کننده . سدح ذبح کردن . مراد از کلام اول سورهٔ ماعون است .

و ایضاً ــ مواردالکلام ــ نام رساله دارد غیر منقوط در علم اخلاق . و ترجمه ــ لیلاوتی ــ که کتابی است بزبان هندی در علم حساب . (۱ : ۱۹۸-۲۰۰)

۱ـ رک: تحت تصانیف فیضی .

۲ـ در لکهنؤ چاپ شده است .

نسخه دیگر نوشته مصور سازند : و نقیب خان در حضور میخوانده باشد : ازان کتاب است :

بانگ قلمم ، درین شب تار پس معنی خفته ، کرد بیدار

و در برابر ــ مخزن اسرار ــ ، ــ مرکز ادوار ــ نقش بست . و آن سواد را بعد وفات او شیخ ابوالفضل به بیاض رسانید .

و در پهلوی ــ شیرین خسرو ــ ، ــ سلیمان بلقیس ــ ، در ازاء ، ــ سکندرنامه ــ ، ــ اکبر نامه ــ و در تقابل ــ هفت پیکر ــ ، ــ هفت کشور ــ آغاز کرد . اما باتمام نرسانید . از مقطعات اوست :

منم (فیضی) که در میدان معنی چو من چابک‌سواری تیزتگ نیست
بجلد شعر ، من از پوست تا مغز هجای مردم ناپاک رگ نیست
بدان میماند این پاکیزه گفتار که در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحیی اله آبادی در کتاب ــ اعلام الانام ــ گوید : صاحب قطعه را این بیت بنظر نرسیده :

شنیده ام که سگان را قلاده میبندی چرا بگردن حافظ نمینهی رسنی

راقم الحروف گوید : در بعضی نسخ دیوان خواجه حافظ بجای لفظ حافظ لفظ عاشق واقع شده ، و مقطع چنین است :

مزاج دهر تبه شد درین بلا حافظ کجاست فکر حکیمی و رای برهمنی

از حسن اتفاقات اینکه چیزی که شیخ فیضی میخواست در دیوان فقیر آزاد موجود است و ازین لفظ مبرا ست :

دیوان شیخ فیضی بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است . بیتی چند از غزلیات او فرا گرفته شد : (هشت شعر دارد ۱۵-۲۱)

● **مدفن فیضی** : مولانا محمد حسین آزاد در دربار اکبری راجع بمدفن فیضی نوشته است : در آگره تقریباً بر فاصله یک کروه جانب شرق یک مقبره بنام ــ روضهٔ لادلی ــ معروف است : و دیوار و دروازهٔ او مدت است که منهدم شده است . بقول ــ مفتاح التواریخ ــ شیخ مبارک ، فیضی ، و ابوالفضل (۱) آنجا مدفون هستند ؛

ولی ابوالفضل در آئین اکبری نوشته است که : خود در جوار چار باغ ــ که بنا کردهٔ بابر پادشاه است ــ بوجود آمد و شیخ مبارک و فیضی در خاک آنجا مدفون اند : هم آنجا شیخ علاؤالدین مجذوب و میر رفیع‌الدین صفوی خوابیده اند .

مولانا آزاد کتیبهٔ زیر ثبت کرده و نوشته است که : این کتبه بر دروازهٔ مدخل آن احاطه تاکنون دیده میشود .

بسم الله الرحمن الرحیم

هذه الروضة للعالم الربانی و العارف الحمدانی جامع العلوم شیخ مبارک (قدس‌سره) وقف نیانه بحر العلوم شیخ ابوالفضل سلمه الله تعالیٰ فی ظل دولة الملک العادل (نطلبه المجد والاقبال والکرم) جلال الدین والدنیا اکبر پادشاه غازی (خلدالله تعالیٰ ظلال السلطنة) باهتمام حضرت ابی البرکات فی سنة اربع و الف (۲) .

۱ـ مولانا آزاد مینویسد که : قبر ابوالفضل در قصبهٔ انتری ، کـه پنج کروه از گوالیار میباشد ، موجود هست . و مردمان انتری شب جمعه آنجا رفته چراغ روشن میکنند . (دربار اکبری صـ ۲۸۷)

۲ـ دربار اکبری صـ ۳۵۸

راجع بمدفن فیضی در سال (۱۹۶۰ع) یک راپورت روزنامه دان کراچی به این قرار چاپ کرده است که عیناً اینجا ثبت میکنیم :

Burial places of Abul Fazal & Faizi found?

Down, April 9, 1960

NEW DELHI, April 8. The site where the palaces and tombs of the famous brothers, Abul Fazal and Faizi, and their, sister Ladli Begum, were located, has been identified by researchers. It is about four miles, north-west of Agra according to a report in the "Statasman" yesterday.

Ladli Begum was the wife of Islam Khan, Governor of Bengal during Jehangir's reign.

According to a scholar, who has conducted and investigation, the Bagh Ladli Begum was purchased by a Seth of Mathura in 1866. An agent of the Seth arranged to have the tomb pulled down and the ground levelied up. Dr. Mukandlal, then Civil Surgeon of Agra., was present when the tomb was opened, and he is said to have found the corpse, wrapped in a green cloth, intact.

As soon as it was exposed, it is said the body turned into a heap of dust. Three days later the Seth's agent died and within the next few days the whole family was wiped out.

It is not possible to ascertain what truth there is in this story, but certain letters published in The "Pioneer" in July 1896 are said to bear out the story.

According to Abul Fazal's account in Ain-i-Akbari, his father, Sheikh Mubarak, and brother were buried close to the mausoleum of Sheikh Alauddin Majzoob, in the Charbagh of Babar on the other side of the Jamuna. The bodies were removed to this side of the river by Abul Fazal, who built the mausoleum.

The Agra Gazetter of 1905 says that the Bagh Ladli Begum was surrounded by a lofty wall of red sandstone with a tower at each corner. There was a high arched gateway on the southern side, built in the early Moghul style. The mausoleum stood in the centre on a raised platform and contained the tombs of Abul Fazal, Faizi, Ladli Begum and Sheikh Mubarak.

Nothing remains of the tombs now, except a small mouud. Pcople who live in the neigtbourhood believe that a treasure lies under the mound. They say that big black cobras protect the treasure; one of them is so deadly that the grass is scorched when it passes over it.—UPP.

● **آثار فیضی** : مؤلف ـ مآثرالامرا ـ تعداد تالیفات فیضی را یکصد و یک نوشته . آنکه در دست داریم یا در شرح حال فیضی نویسندگان ذکر کرده اند ، بقرار ذیل است :

۱) **دیوان طباشیرالصبح** : آن در حدود نه هزار شعر است . در دیباچهٔ که خود نوشته این تعداد را ذکر کرده است . این قطعهٔ در آخر دیباچه ثبت است که ازان نیز تعداد ظاهر میشود :

صد آفرین، بخامهٔ فیضی، که هر نفس — هر سوی جلوه میکند این آتشین کمیت
از بهر بساز کردن، گوش گران سران — کوش بشش جهت زده این شش هزار بیت

نام این دیوان را او ـ طبا شیر الصبح ـ گذارده است و از یک نامه که به دوستش نوشته معلوم میشود که دیوان مزبور وقتیکه مرتب شده، سنش بالغ بر چهل بوده است . و این نیز از نامهٔ مزبور ثابت میشود که سلسلهٔ غزل سرائی متوقف نبوده بلکه آن دوام داشته و دیوان دیگری مهیا و حاضر کرده است. و سه هزار شعر اضافه کرده دیوانی مشتمل بر نه هزار شعر در حیات خود ترتیب داد و در قطعهٔ که بالا نوشته شد بتغیر تعداد اشعار به این قرار ثبت نمود :

صد آفرین، بخامهٔ فیضی، که هر نفس — هر سوی جلوه میکند این آتشین کمیت
از بهر بساز کردن، گوش گران سران — کوسی به نه فلک زده این نه هزار بیت(۱)

۱ـ نسخهٔ دیوان که در کتابخانه مل ملک تهران هست ، دارای شش هزار شعر است . و نسخهٔ که موزهٔ ملی بریطانیه (مکتوبه ۱۰۵۰ه) دارد، آن دارای نه هزار شعر میباشد . و نسخهٔ

دیوان در سال (۹۹۵ه) ترتیب یافت و دیوان دیگر بین سنوات (۱۰۰۱-۱۰۰۴ه) مکمل شد. و دران قطعهٔ تاریخ وفات شیخ مبارک ثبت است.

از دیوان فیضی سه بار انتخاب اشعار بقرار ذیل بچاپ رسیده است:

الف) دیوان فیضی چاپ مطبع افتخار دهلی (۱۸۹۴ع) ص ۱۸۸ (۱)

ب) دیوان فیضی چاپ مفیدالخلایق دهلی غرهٔ رمضان (۱۲٦۸ه ۱۸۰۱ع)

ج) دیوان فیضی فیاضی چاپ فیروزالدین لاهور ص ۱۱۷

مجلس تحقیقات پاکستان دانشگاه لاهور تازگی در سال (۱۹٦۷ع) دیوان غزلیات (قسمت اول) وی را بتصیح آقائی ارشد چاپ کرده است و اولین بار است که کامل دیوان بچاپ رسیده است.

نسخهٔ خطی دیوان که تاکنون قریب بعهد فیضی در دست داریم، همان نسخه ایست که در دانشگاه علیگره بشمارهٔ (۱۳۱) مضبوط است، و سندر.لال کاتب خصوصی فیضی در سال (۱۰۰۴ه) استنساخ کرده است. و در کتب خانهٔ اکبر پادشاه نیز داخل

☜ که در کتابخانه مجلس تهران موجود و بسال (۱۰۸٦ه) نگارش یافته (شماره ٦۲۱) نیز نه هزار و کسری بیت میباشد (سپه سالار ۲ : ۵۲۱)

تقی کاشانی نوشته که در سن چهل فیضی دیوانی داشت دارای قریب پانزده هزار بیت و مشتمل بر تمام اصناف سخن. در کتبخانه بانکیپور دیوان فیضی (مکتوبهٔ ۱۱۲۲ه) هست که دوازده هزار شعر دارد. از نوشتهٔ ابوالفضل ظاهر میشود که کلام فیضی من حیث المجموع در حدود پنجاه هزار میشود. (شعرالعجم ۳ : ص ۵۵)

۱- فهرست کتب چاپی فارسی موزهٔ بریطانیه لندن ص ۲۰۴ این نسخه در ذخیرهٔ نگارنده هست.

(۴ رمضان ۱۰۰۶هـ) داخل بود : (۱)

۲) **خمسهٔ فیضی** : در سال (۹۹۳هـ) اکبر فیضی را برای نوشتن خمسه بطرز نظامی امر فرمود و فیضی در همان سال گفتن آغاز کرد . (۲)

۱) مرکز ادوار (مراةالقلوب) : بجواب مخزن الاسرار در سال (۱۰۰۳هـ) باتمام رسانید و بعد از مرگ فیضی ابوالفضل او را ترتیب داد : و این مثنوی اکثر در فتح پور گفته شده است ؛ در اکبر نامه است که فیضی مامور بود که ـ مرکز ادوار ـ را در سه هزار بیت بانجام رساند ولی مثنوی که موجود است آن دارای (۱۲۶۲) بیت است (۳) دو بیت زیر سال تالیف و عمر ناظم را میرساند :

این مئی بیغش که کشیدم بنور دور نخستین بود از پنج دور
شوق گزین نامه پر و بال داشت عقل کمال چهلم سال داشت

۲) سلیمان و بلقیس : بجواب خسرو شیرین در لاهور آغاز کرد و لی بتکمیل نرسانید . اشعار مختلف یافته میشود .

۳) نلدمن : بجواب لیلیٰ مجنون

۱- مقدمهٔ کلیات فیضی ص ۱۲ چاپ ارشد .

۲- مولانا شبلی نوشته که : در سال سی ام جلوس اکبر فیضی بفکر خمسه افتاد و اول از همه به ـ مرکز ادوار ـ دست برده، و در عین حال سایر مثنویات را هم بنیاد نهاد . و راجع بهر کدام اشعاری گفت ولی نظر بتراکم امور زیاد و موانعی که پیش میآمده ، هیچ کتابی را نتوانست بپایان برساند . در سال (۱۰۰۲هـ) ۳۹ جلوس اکبر مصراً گفت که باید خمسه را بانجام برساند ! و اول از همه ـ نلدمن ـ باتمام رسیده (ص ۵۰)

۳- فهرست سپه سالار ۲: ۵۲۲

در ظرف چهار ماه (۱۰۰۲ه) در لاهور بپایان رسانید . و عدهٔ اشعار آن چهار هزار است، چنانکه خود گفته است :

این چار هزار ذر ناپاب کا نگیخته ام به آتشین آب

فیضی این مثنوی را از نظر شاه گذرانید ، و بعطایا و انعامات شاهانه برخوردار گردید . چون قصه اش مربوط به هند بود و مورد علاقهٔ خاص اکبر بود ، امر شد آنرا با خط خوش نوشته و جابجا مرقعات و تصاویر ضمیمه نمایند . و نقیب خان مخصوصاً مامور شد که آنرا برای شاه بخواند :

ملا عبدالقادر بدایونی هرجا ذکری از فیضی میآید عادتاً نیش میزند و آزار میرساند ، لیکن در اینجا مجبور شده تعریف کند و میگوید :

ـــ والحق مثنوی است که در این سی صد سال مثل آن بعد از امیر خسرو شاید در هند کسی دیگر نگفته باشد ـــ

مثنوی نلدمن چند بار چاپ شده است مثلا :

الف) چاپ ایشیاتک لیتهوگرافک کمپنی کالکته با تصحیح مولوی تمیز الدین ارزانی (۱۸۳۱ع) ص ۲۵۱ .

ب) چاپ مرتضوی لکهنو (۱۲۶۳ه ـ ۱۸۴۷ع) ص ۱۴۴ .

ج) چاپ مطبع مظهرالعجائب شاهجهانآباد(۱۲۶۹ه ـ ۱۸۵۳ع) ص ۱۲۲ .

د) چاپ نظامی لکهنو روز یکشنبه ۱۳ جمادی‌الاول (۱۲۷۳ه) (۱۱ جنوری ۱۸۵۷ع) ص ۱۲۲ .

ه) چاپ کانپور (۱۸۷۳ع) ص ۱۴۴ (۱) .

و) چاپ لکهنو (۱۸۷۷ع) (۲) .

ز) چاپ نولکشور: مارچ (۱۹۳۰ع) ص ۲۵۷ .

در ترقیمه عبارت زیر دارد:

ـــ الحمدالله والمنة که مثنوی نلدمن فارسی مصنفه ملا فیضی فیاضی که از مرور ایام و کثرت طبع مسخ گردیده بود ، از نسخهٔ قلمی محرره سنه (۱۰۸۴ه) حرف بحرف مقابله کنانیده در مطبع منشی نولکشور واقع لکهنو بسرپرستی جناب منشی بشن نراین صاحب بهادر بهارگو و باهتمام کیسری داس سیتهه سپرنتندنت در حیز طبع آمده جلا بخش دیدهٔ ناظرین والا تمکین گردید ...... (۳)

نسخهٔ خطی از این مثنوی در ذخیرهٔ نگارنده است که بتاریخ دوازدهم شهر ربیع الثانی روز سه شنبه (سنه۱۴) موافق (۱۰۸۲ه) استنساخ شده است .

۴) هفت کشور: بجواب هفت پیکر

در احوال هفت اقلیم ولی گفته نشد .

۵) اکبر نامه : بجواب سکندر نامه

کامل نشد جسته جسته وقتی گفته بود :

۳) مثنوی راجع بگجرات : فیضی در غائله گجرات اکبر یک مثنوی نوشته که

۱ـ فهرست کتب چاپی فارسی موزهٔ برطانیه ص ۳۶۶ .

۲ـ فهرست کتب چاپی فارسی در اندیا آفیس ۲۷۶ .

۳ـ این نسخه در ذخیرهٔ نگارنده است .

آنهم بقول مولانا شبلی ناپید است ، چند بیت در یک نامهٔ نقل شده که شبلی آنرا ثبت کرده است(۱) .

۴) مواردالکلم : (در زبان عربی) زمانیکه تصمیم گرفت تفسیر غیر منقوط بنویسد این کتاب را قبلا بطور مشق و تمرین — و اینکه زمینه را فراهم کرده باشد — نوشت . فیضی این در سال (۹۸۵هـ) تالیف کرد و ببلاد عرب فرستاد و مورد تسحین واقع شده است (۲) این کتاب در کلکته بچاپ رسیده است .

۵) سواطع الهام : تفسیر غیر منقوط در عاشر ربیع الثانی سال (۱۰۰۲هـ) باتمام رسانیده و مدت تالیف آن کلیهٔ دو سال و نیم است (۳) .

نامه های که بدوستان خود نوشته، در آن نامه ها، اکثر بطور فخر و مباهات از آن ذکر کرده . وکسان هم که تاریخ و تقریظ برای نوشته اند ، نام آنها را هم مذکور داشته است .

مولانا شبلی علیه رحمة میفرماید : تفسیر را کار نداریم، هرچه هست باشد ، لیکن تاریخها و تقریظ ها خوب نوشته شده اند . ملا حیدر کاشانی از — قل هو الله — تمام تاریخ بیرون آورد . یکی دیگر از آیه — ولا رطب ولا یا بس الا فی کتاب مبین — (؟) تاریخ آنرا استخراج کرد . ظهوری و ملک قمی قصائد و رباعیها

۱- شعرالعجم ۳ : ۵۱ .

۲- شعرالعجم ۳ : ۵۲ آزاد نوشته است که نام این کتاب — موارد الکلم درر الحکم — تاریخی است . (در بار ۲۷۶)

۳- دیباچه در یک هزار بیت نوشته و خاتمه در ۹۹ فقره است که هر فقره دارای تاریخ میباشد .

نوشتند (۱) ...... جائی بس تعجب است که یکمرد فیلسوف و دانشمندی مثل فیضی چگونه بر خود گوارا کرده که مغزش را اینطور بیهوده بکار ببرد . شما تفسیر را که میخوانید بجز یکمشت الفاظ بیمعنی و مهمل ــ که بجا یا بیجا جمع کرده، اثری در طبیعت داشته باشدــ ندارد . راست است ، کس نمیتوانسته این کمانرا زه کند، و معذالک آن یک کار لغو و بیهوده است، از کسی بر بیاید یا نیاید .

تعجب آور تر از همه اینست که مخالفین فیضی، در این قسمت هم بر او حمله و اعتراض کرده اند که : تا کنون کسی تفسیر بی نقط ننوشته است و این بدعتی است او گذارده و آن خلاف شرع و شریعت است !

فیضی آنرا جواب برجستهٔ داده میگوید :

کللمهٔ ــ لااله الا الله محمد رسول الله ــ سراسر غیر منقوط است(۲) . آقای یوسف شیرازی، فهرست نگار کتابخانهٔ سپه سالار، راجع به این تفسیر نوشته که : راستی، مؤلف قدرت ادبی و اطلاع کاملی خود را بر لغت و توانائی زیاد بر انشا را بواسطهٔ تالیف آن نشان داده (۳) .

این تفسیر بسال (۱۳۰۶ھ) در نوالکشور چاپ شده .

۱ـ رک : پاورقی صفحه ۱۱۶۲ کتاب حاضر.

۲ـ شعرالعجم ۳ : ص ۵۳-۵۲ .

۳ـ فهرست سپه سار ۲ : ص ۵۲۱ .

۶) لطیفه فیاضی : یعنی انشای فیضی، نورالدین محمد عبدالله بن حکیم عین الملک که نسلاً ایرانی و مولدش هندوستان بود و خواهر زاده و شاگرد فیضی بوده است : او تمام مکاتیب و خطوط فیضی را، بقول محمد حسین آزاد در سال (۱۰۳۵ھ) جمع آوری کرده و مجموعهٔ مرتب ساخت، و اسم آنرا ــ لطیفهٔ فیضی ــ نهاد .

مولانا شبلی میفرماید : از خطوط و نامه ها تا آنوقت بجای بیان واقعه، مقصود بیشتر اظهار هنر و انشا پردازی بوده است : و فیضی اول کسی است که ابتدا بساده نگاری کرده و در این طرز رقیبی که دارد همانا حکیم ابوالفتح است که رقعاتش ــ بچهار باغ ــ مشهور میباشد .

از خطوط و نامه هائی فیضی، تمدن و تهذیب اجتماع آداب و رسوم و هر گونه اوضاع و حالات آن زمان را، میتوان معلوم داشت . در بعضی موارد الفاظ هندی هم گفته میشود : مثلاً مادر را که ــ بوا جیو ــ میگفتند در نامه ایکه ذکر آمد همین لفظ استعمال شده است . (۱)

۷) گلدسته نثر و نظم : این جنگ مشتمل بر انتخاب نثر و نظم اساتذهٔ متقدمین است که فیضی برای خود جمع آوری نموده است . و ابوالفضل برآن دیباچه افزده است : (۲)

۱ــ شعرالعجم ۳ : ۵۲

۲ــ دربار اکبری ص ۳۷۲

۸) **تذکرهٔ شعرا** : این تالیف را آغاز کرده بود ولی بپایان نه رسانید . زیرا که نشانی از آن در دست نیست . جز اینکه بدوستی در یک نامه چنین مینویسد :

ـــ کتاب مقاصدالشعرا را البته چون تشریف آرند همراه آرند که اختتام تذکرهٔ موقوف بآن مانده . و از کتب دیگر هم آنچه توانند استنباط فرمایند ، که فقیر میخواهم در خطبهٔ آن ذکر شریف کنم ـــ (۱)

۹) **لیلاوتی** : این کتاب در فن ریاضی و هندسه از سنسکرت بفارسی در آورد . مؤلف آن بهاسکرا اچاریه است .

این کتاب بنام نسخهٔ لیلاوتی در ایدوکیشن پریس کلکته بسال ۱۲۴۲ھ (۱۸۲۷ع) چاپ شده است(۲) صفحه (۱۸۵). ترجمهٔ اردو نیز در سال ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ع) چاپ شده است (۳) .

۱۰) **مها بهارتا** : در سال (۹۹۰ھ) اکبر امر فرمود که مها بهارت را ترجمه کنند! علمای بزرگ و نامی هنود جمع شدند . اکبر خود مطلب عبارت را به نقیب خان بیان میکرد و او بفارسی نقل مینمود . بعد ملا عبدالقادر بدایونی و ملا شیری(۴) وغیره را طلبیده بهر کدام قسمتی ازآنرا واگذار نمود . و درین میانه دو فن یا دو قسمت ازان به فیضی محمول گردید (۵) .

۱ـ شعرالعجم ۳ : ۵۵ بقول آزاد این نامه بـه شیخ حسن کالپی نوشته شده است . دربار اکبری ص ۳۷۶

۲ـ فهرست کتب چاپی اندیا آفیس ص ۲۶۸ و فهرست کتب چاپی موزهٔ برطانیه ص ۱۵۶ .

۳ـ آصفیه ۱ : ۸۲۱ .

۴ـ این همان ملا شیریست که راجع به پادشاه نوشته بود .

شاه ما ، امسال دعوای نبوت کرده است گر خدا خواهد، پس ازسالی، خدا خواهد شود

۵ـ شعرالعجم ۳ : ص ۵۵ بحواله بدایونی واقعات (۹۹۰ھ) .

این کتاب از (ادی‌پردا) تا (دروناپ) ترجمه شده است ؛ نسخه چاپی از آن است .

۱) چاپ لکهنو ۱۸۹۷ تا ۱۹۰۰ پنج حصه (۱).

یک نسخه خطی با تصویر بنام ــرزم‌نامهــ در کتابخانه شاهی جیپور است و T. H. Hendley در فهرست نمایشنامهٔ جیپور از آن معرفی کرده (Vol IV. RAZM NAMEH ـ لندن ۱۸۸۳ع) (۲) .

۱۱) بهاگوت گیتا : ترجمهٔ آن نیز بفیضی منسوب است . لیکن از بیان عبدالقادر بدایونی همینقدر ثابت میشود که : در سال (۹۸۳ﻫ) یکنفر برهمن موسوم به بهاون ساکن اسلام آورد و در دربار حاضر شد . باو از طرف اکبر امر شد که کتاب مزبور را ترجمه نماید . این کار در اول به ملا عبدالقادر سپرده شده بود ، باین معنی که بهاون مطلب را میفهمانیده و او بفارسی نقل میکرده است . لیکن چون عبارت او مغلق و پیچیده بود ملا عذر آورد و اکبر بجای او فیضی و پس بجای فیضی ابراهیم سرهندی را بدین مهم گماشت . (۳)

۱ـ فهرست کتب چاپی موزهٔ بریطانیه ص ۳۶۵ .

۲ـ فهرست کتب چاپی موزهٔ بریطانیه ۲۵۸-۳۶۵ غالباً همین کتاب است که ترجمه آن در انگلس در سلسله Oriental Translation Fund of Great Britain & Ireland در (سال ۳۴-۱۸۳۱) چاپ شده است . مترجم آن نوشته است که از همان نسخهٔ ترجمه شده است که بامر اکبر نقیب خان بفارسی در آورده است . (فهرست کتب چاپی موزهٔ برطانیه ص ۳۶۶)

۳ـ شعرالعجم ۳ : ۵۶ و دربار اکبری ص ۳۷۴

این ترجمه بنام فیضی مجدداً بقرار ذیل بچاپ رسیده است:

الف) سری بهگوت گیتاجی ترجمه فارسی اله آباد ۱۸۹۵ع ص۱۵۲

ب) ,, ,, ,, ,, ۱۹۰۱ع ص۱۵۹

ج) ,, ,, ,, جالندر ۱۹۰۱ع ص۱۵۲

د) ,, ,, ,, بنارس ۱۹۰۵ع (۱)

ه) ,, ,, ,, نولکشورکانپور ؟ ۱۸ع ص۶۹۵

و) ,, ,, ,, آئینی اله‌آباد ۱۹۰۸ع ص۱۵۲

ز) ,, ,, ,, هیرالال‌جیپور ۱۹۰۸ع (۲)

۱۲) **راماین** : ترجمه فارسی راماین را عموماً بطرف فیضی منسوب میدانند اما غلط محض است . ترجمهٔ راماین اصلا در سال (۹۹۹ه) بقلم بدایونی بعد از چهار سال مجاهدت و زحمت صورت اتمام پذیرفته است . پس ازان مسیحائی پانی پتی آنرا بنظم درآورده است . (۳)

۱۳) **رساله بنام اکبر** : محمد حسین آزاد نوشته است : فیضی در یک نامه بدوست مینویسد که : در ابتدای ایام رسالهٔ غیر منقوط بنام پادشاه ظل‌الله نوشته ام که برای ملاحظه ارسال کرده میشود . و لی این بازیچهٔ اطفال عرب است نه کارنامهٔ صنادید ادب . (۴)

۱- فهرست کتب چاپی موزهٔ بریطانیه ص ۳۶۵ .
۲- فهرست کتب چاپی اندیا آفیس ص ۲۷۶
۳- شعرالعجم ۳ : ص ۵۶ .
۴- دربار اکبری ص ۳۷۶ .

این رساله ناپید است . (۱)

۱- فهرست تالیفات افراد این خانواده اینجا ثبت کرده میشود تا معلوم شود خدمات علمی این خانوادهٔ اصیل و جلیل چه قدر است :

شیخ مبارک: ۱) منبع نفائس العلوم : تفسیر در چهار جلد .
۲) حیواة الحیوان : ترجمه از عربی .

ابو الفضل : ۱) اکبر نامه (دفتر اول) در سه جلد واقعات تا (۱۰۱۱ھ).
۲) آئین اکبری (دفتر دوم) در (۱۰۰۶ھ) تالیف کرد.
۳) مکاتبات علامی (سه دفتر) دفتر اول : مراسلات بپادشاهان .
دفتر دوم: رقعات و نامه های شخصی .
دفتر سوم: تقاریظ و دیباچه و نثر .
۴) عیار دانش : کلیله و دمنه را در (۹۹۶ھ) بفارسی آورد و از انوار سهیل کاشفی آسان و صاف تر است .
۵) رقعات ابوالفضل : نامهای شخصی ابوالفضل .
۶) کشکول : مشتمل بر عبارات و اشعار. مولانا آزاد یک نسخه از او در دهلی دیده بود که بخط شیخ ابوالخیر بود .
۷) جامع اللغات : در ایام جوانی نوشته بود .
۸) خطبه بر رزمنامه : دو جزو است .

عین الملک : ۱) طریقهٔ قادریه .

نورالدین محمد : ۱) لطیفهٔ فیاضی : (۱۰۳۵ھ) .
۲) رقعات ابوالفضل : (۱۰۳۵ھ) این دو را ترتیب داده .
۳) انشای طرب الصبیان : (۱۰۳۷ھ) (اندیا آفیس) .
۴) انشا راجع به عیار دانش : (۱۰۳۷ھ) (اندیا آفیس) .
۵) الفاظ ادویه : (۱۰۳۸ھ) (مطبوعه دهلی و مدراس ۱۲۶۵ھ) .
۶) قسطاس الاطبا : در اصلاحات طبیه (تاریخ: **الفاظ جید طب ۱۰۴۰ھ**).
۷) مراتب الوجود : اصطلاحات تصوف (اندیا آفیس) .

عبدالصمد : ۱) اخبار الاصفیا : در (۱۰۱۴ھ) تالیف کرد .
۲) انیس الغربا : در تصوف تالیف (۱۰۱۱ھ) .
۳) مکاتبات علامی: در (۱۰۱۱ھ)ترتیب داد (تاریخ: **مکاتبات علامی ۱۰۱۱ھ**)
۴) مثنوی و مجموعهٔ اشعار : صوفیانه اشعار.

(رک: مآثرالامرا ۱:۱۱۵ ۲:۵۸۴-۶۰۸ ۳:۳۲۳ - معارف اپریل ۱۹۶۰- ص ۲۸۹-۲۹۹ فهرست ریو ۸۲۳ الف - فهرست اندیا آفیس) نیز رک: سلسله نسب شامل این کتاب .

● **اولاد فیضی** : فیضی اولاد غالباً نداشت ، یک پسر بنام محمد کمال بود که در سه سالگی وفات یافت و تاثیری بسیار بر دل فیضی گذاشت. فیضی در رثای این پسر مرثیه زیر سروده است که در سوز و اثر مماثل ندارد :

مرثیه محمد کمال پسر سه ساله

خواهم دگر ، بحلقهٔ ماتم ، علم زدن — بر بام شادمانی دل ، کوس غم زدن
خواهم دگر ، بکلک سیه روی دل خراش — از حسب حال خود ، دو سه حرفی رقم زدن
خواهم دگر ، بشورش یک آتشین خروش — هنگامهٔ نشاط جهانی بهم زدن
خواهم دگر ، بدود دل و آتش جگر — زین ماجرا که برسر من رفت دم زدن
خورهم دگر ، ز سوز درون نعرهٔ بلند — بر خوابگاه خلوتیان عدم زدن
خواهم دگر ، بچشم رفیقان آشنا — دستی بفرق ماندن و در خون قدم زدن
خواهم دگر ، ز بهر حریفان زهر نوش — بیهوش داروی ، بشراب الم زدن
هشدار! تاکی ای فلک آبگینه چشم! — بر آبگینه ام همه سنگ ستم زدن
تا این سیاه نامه نیفتد بچشم من — خواهم سواد دیده بنوک قلم زدن
این نامه ای رسید ، ز ملک عدم مرا — منشور ماتم است ز سلطان غم مرا
بازم چه شد که ، دل همه طوفان غم کشد — آتش بجای آب ز چشمم علم کشد
بازم قلم ، چو پیکر تابوت غم فزا ست — تا این سیاه پوش معانی رقم کشد
باز این ، چه قصه میکنم املا ، که هر زمان — دستم بصد هزار گرانی قلم کشد
در شرح غم ، خمیده روانست خامه‌ام — کاهی ، چگو نه اینهمه ، کوه ستم کشد
دل از کجا و آب بقا ، اینکه آن نفس — کاتش سبو سبو ز شراب عدم کشد
در روزگار همنفسی نیست ، تا کسی — خونی بهم بگرید و آهی بهم کشد
ایدل! بیا و از مژهٔ خون بها بریز — تا این زمین ، که تشنه بخونست ، نم کشد
لیکن چه سود ؟ دیده و دل گر هزار بار — خونابه بر گراود و شورابه هم کشد
یاران! ملامتم مکنید ، از خروش دل — خواهم که ، نیم مردهٔ من ، یک دودم کشد
ای همدمان! چراغ من از تند باد مرد — آتش زنید خانه که شمع مراد مرد
شد وقت آنکه ، دیده چو دل ، غرق خون کنم — خونابهٔ گره شده ، از دل برون کنم
آن غصه ایکه ، پیش نخوردم ، کنون خورم — وان ناله ایکه ، پیش نکردم ، کنون کنم
دل بر گدازم از تف آه و ز خون گرم — در جان نیم سوخته ، آتش فزون کنم
صبر دلیر پایم ، اگر روبرو شود — از یک تپانچه اش بکف غم زبون کنم

دل را که، لاف صبر زدی در برابرم ‌ ‌ ‌ کو، تا بصد هزار بلا آزمون کنم
وین عقل را که، پرده نشین سلامت است ‌ ‌ ‌ از نیم ناله، بادیه گرد جنون کنم
گوینده غافلان، ره صبر اختیار کن! ‌ ‌ ‌ چون اختیار درکف من نیست، چون کنم
تنها درین الم، غم یک دل بسنده نیست ‌ ‌ ‌ خواهم بدل غم همه عالم درون کنم
تا گوهر نهفته بخاکم برون فتد ‌ ‌ ‌ چون آسمان، سزد که، زمین‌سرنگون کنم
دردا که! کرد ناگه ازین تنگنا خرام ‌ ‌ ‌ آن کز کمال هیچ ندیده بغیر نام
وا حسرتا! کزین چمن آن نونهال رفت ‌ ‌ ‌ و ز رفتنش، ز باغ طرب، اعتدال رفت
چون لاله، داغها بدل ماست، کز جهان ‌ ‌ ‌ ناچیده لالهٔ هوس آن غزال رفت
در خاک و خون بجلوه چو طاوس بسلم ‌ ‌ ‌ زان طوطی بهشت، که نکشوده بال رفت
طفلان بجای شیر و شکر، خاک و خون خورند ‌ ‌ ‌ کان طفل شیر خوارهٔ شکر مقال رفت
صبری که، سالها نگهش داشتم بدل ‌ ‌ ‌ پیرانه سر، ز رفتن آن خرد سال رفت
در احتراق مانده ام از بخت خویشتن ‌ ‌ ‌ کان، اختر سعادت من، در وبال رفت
فرخنده کوکبی که، بوقت غروب او ‌ ‌ ‌ پرتو ز آفتاب و، فروغ از هلال رفت
گه چشم خویش مالم و گه دست خویشتن ‌ ‌ ‌ کان یک دو روزه عمر بخواب وخیال رفت
عالم بود بدیدهٔ من تیره، بی رخش ‌ ‌ ‌ من نیز می روم، چو ز عالم، کمال رفت
آنکو غمش براه الم توشهٔ منست ‌ ‌ ‌ دلبند دیگران و جگر گوشهٔ منست
طفل گذشت، کو ادب آموز، پیر بود ‌ ‌ ‌ حسنش بچشم پاکدلان دلپذیر بود
مهرش، بجان بندهٔ و آزاده، راه داشت ‌ ‌ ‌ حرفش، بگوش پیر و جوان، جای‌گیر بود
زین غم، زبانه میزندم، آتش درون ‌ ‌ ‌ کاتش فگن شرارهٔ من، زود میر بود
بشگاف خاک، و گرد برویش نشسته، بین ‌ ‌ ‌ آنکو، غبار آنه اش، از عبیر بود
بر دل خراش تختهٔ تابوت مانده تن ‌ ‌ ‌ نازک تنی که، تکیه گه او حریر بود
کردی بخنده های دلاویز، صید خلق ‌ ‌ ‌ تنها نه، جان سوختهٔ من، اسیر بود
میریخت خون دل، بشکر خنده‌های گرم ‌ ‌ ‌ با آنکه، غنچه اش شکر آلود شیر بود
نگرفته، از معلم آداب، لوح علم ‌ ‌ ‌ در اعتدال، حسن ادب، بی نظیر بود
از بسکه، بود عقل هیولانیش، بلند ‌ ‌ ‌ میکرد ظاهر آنچه مرا در ضمیر بود
طبع ادب طراز و معانی نورد داشت ‌ ‌ ‌ طفل سه ساله، دانش سی ساله مرد داشت
بر خاک ریخت همچوگل آن تازه رو دریغ ‌ ‌ ‌ خورشید پاره ای بزمین شد فرو دریغ
این چرخ خیره چشم، که خاکش بفرق باد ‌ ‌ ‌ بر خاک تیره ریخت مرا آبرو دریغ
گفتم بنالهٔ بکشایم دل حزین ‌ ‌ ‌ ماندست پاره پاره جگر در گلو دریغ
می جستمش ولی ز چنین گوهر مراد ‌ ‌ ‌ تا فرق سوده شد قدم جست و جو دریغ
باید ز خاک تیره، تیمم کنند خلق ‌ ‌ ‌ ز آب زلال بهر نمایش وضو دریغ

شکل و شمائلش نه بود حد آدمی   ز ان دلربا فرشتهٔ جبریل خو دریغ
ایدل! چه سود از ین همه خونا به ریزیت   کان آب رفته ، باز نیاید بجو دریغ
گلدستهٔ مراد ، ز دستم بخاک ریخت   زان‌آب و تاب‌حیف و زان رنگ و بو دریغ
هر سو چو باد صبح ، سرا سیمه میروم   بویش، ولی نمیرسد از هیچ سو دریغ
زین هجر جان‌گداز خرابست حال من   طاقت نماند آه کجا شد کمال من
آه از اجل که، بر دلم الماس سود و رفت   یاقوت پارهٔ ز کف من ربود و رفت
این ترک فتنه جو، که جهانی شهید اوست   بر من هزار تیغ بلا آزمود و رفت
گفتم که: میوه ای خورم از شاخ آرزو   آن شاخ را ز بیخ بناگه درود و رفت
تا روز من سیه کند و روزگار هم   زین آتش نهفته برآورد دود و رفت
حسرت فزاست رفتن آن نورسیده ام   گوئی: ز دور گوشهٔ ابرو نمود و رفت
از کاوش جگر، مژه ام در تراوش است   کز دل، هزار چشمهٔ‌خونین، کشود و رفت
دل سوز داغها بسر هم نهاد و سوخت   جانکاه نالها ز پی هم فزود و رفت
آن شاخ نرگسی که، سراپا شگفته بود   چشمش ز بهر خواب گرانی غنود و رفت
صد خار حسرت است مرا در جگر، که او   برگ گلی نچید ز باغ وجود و رفت
بینید آن جنازه و آن نخل تازه اش   دلهای پارهٔ بستهٔ نخل جنازه اش
ای روشنی دیدهٔ روشن! چگونهٔ   من بی تو تیره روز ، تو بی من چگونهٔ
من در فراق ، دست و گریبان‌صد غمم   تا در کفن تو پای بدامن چگونهٔ
مسکین من از فراق تو در آب و آتشم   تو زیر خاک ساخته مسکن چگونهٔ
ماتم سراست خانهٔ من، در فراق تو   تو در لحد گرفته نشیمن چگونهٔ
برخار و خس که بستر و بالین خواب تست   ای یاسمین عذار سمن تن چگونهٔ
گل گل شگفته گلشن چشمم، ز خون دل.   ای رنگ بخش، این گل و گلشن چگونهٔ
داریم ناله ای که ، جگر میکند شگاف   هنگامه ساز حلقهٔ شیون چگونهٔ
میسوزم از فراق و نشانت نمی دهد   ای شعله های غم بدل افگن چگونهٔ
پژمرد، بی نسیم تو باغ و بهار من   ای رنگ و بوی سوری و سوسن چگونهٔ
چون در جهان نمیدهدم کس نشان تو   گویم دعا بشادی روح و روان تو
یا رب! رخت چراغ شبستان نور باد   نور تو ، شمع خلوت دارالسرور باد
شمعی که روشن است ازو طاق مرقدت   پروانهٔ ضیاًده اهل قبور باد
ز ان سانکه جام لعل تو سرشار شیر بود   لبریز ساغرت ز شراب طهور باد
گر از کنار دایه ات ایام بسر گرفت   آرام بخش نخل تو آغوش حور باد
هردم ز چرخ میگذرد بی تو ناله ام   فریاد های ماتمیان از تو دور باد
در گرد روضهٔ تو، گیاهی که بسر دمد   از نور بر فروخته چون نخل طور باد

چندان که میخورم غم هجران تو شادباش / وین ماتمی که میگذرد بر تو سور باد
چون عاقبت، رخ تو باین چشم دیدنی است / صبر من از تو تادم صبح نشور باد
دانم، فغان خلق گرانست، بردلت / در شورش غمت دل (فیضی) صبور باد
گر بس کنم ز ناله، نه از یاد بردمت / آسوده ام که، در کنف حق سپردمت

● فیضی در صفت خود :

شکر خدا که، عشق بتان است رهبرم / در ملت برهمن و در دین آذرم
بت چیست، رخ نگاشته معنی دلنشین / کاندر کلیسیای ضمیر است مضمرم
استاد برهمن، که به بتخانهٔ خیال / در سجدهٔ حضور فرود آورد سرم
زنار، موی پیچ خطوط مسلسلم / ناقوس، نغمه خیز دوات معنبرم
در سومنات فکر و صنم خانهٔ خیال / رهبان بت پرستم و قسیس بتگرم
پاک عشق بین که، دل و دین ربوده اند / کلک و ورق ز سرو قدان سمن برم
سیماب رمز، و طلق معانی، و مس لفظ / حل کرد آتشین نفس کیمیا گرم
در کنج فکر، آتش موسی معانقم / در راه حرف، باد مسیحا تگ آورم
مزمار محفل جبروت است، خامه ام / قانون مجلس ملکوت است، مسطرم
با خضر، نیم قطره نه پیموده ام، ولی / آب حیات، میچکد از خامهٔ ترم
گر نوک خامه ام، نشود خشک، بنگری / دامان روزگار، پر از نخل نوبرم
دست تخیلم، چو در آسمان زند / سازند در هزار معانی مجمرم
آئینه میبرد نفس من، که قدسیان / صد نامه بسته اند، ببال کبوترم
از صبح پرده ام بدم آتشین گرو / جز آفتاب نیست درین قصه داورم
در بحر معرفت، که کنارش، پدید نیست / مردانه، بر سبوی دل خود، شناورم
لایح بود لوامع قدس، از حدیث من / جوهر نمای آئنه های سکندرم
بر عطر من برقص، که بیرون کشیده ام / از نافه آهوان حرم، مشک اذفرم
دائم بود سجنجل مه پیکران غیب / در دست روزگار خود آرا نه در خورم
حرفم بخوان، که رقعهٔ این لوح، نه خطم / نقشم ببین که، مهرهٔ این دیر ششدرم
نقشی است دوستی، ز تصاویر فطرتم / مدیست راستی، ز مبادی دفترم
بر آستان قدس، گدای معینیم / بر خوان غیب، راتبه خوان مقررم
نشناخته رصانت بیت الخیال من / معمار گل مگوی، که بنای مرمرم
با نور طبع، بر افق علم کوکبم / با فهم راست، بر فلک فضل محورم
با دقت خیال، درج سنج طارقم / با فکرت بلند، رصد بند اخترم
پیموده ام محدب افلاک سربسر / هر چند اوفتادهٔ چاه مقعرم

ازهار قدس را ، چمن آرای دوحه ام — اعراض عقل را ، نظر افروز جوهرم
در سر ، مراست عقل فلاطون خم نشین — کز فیض اوست ، عالم معنی مصورم
درّ جدول وجود، که نزهت گه صفاست — موزون نهال فضل ، چو شعر زمخشرم
آن نیستم که ، بودم ازین پیش عمرها — حیران خود شوم، چو بخود باز بنگرم
ماهیتی دگر شده ام ، کاندر آئنه — تمثال خویش مینگرم ، نیست باورم
برخورده‌ام ز راستی خود، که کرده اند — پیوند سیب و نار بسرو و صنوبرم
نظارهٔ چمن ، نگوارد بچشم من — بر سوری و سمن ، نشود باز عبهرم
در ظاهر، از کلیم ملامت مخاطبم — در پرده ، با عمامهٔ حکمت موقرم
خوابم مکن خیال، که ازعین غفلت است — گر پنبه های گوش بود ، حشو بسترم
صورت پرست ! در شبح ظاهرم مبین — فضل مصورست ، که در جسم لاغرم
طبع دلیر دارم و باریکی خیال — خون در دل عدوست ز موی غضنفرم
از آسمان ، سری نتواند ، برون کشید — حیران حقه بازی این هفت چنبرم
گر اخترم ، دلیل بگردد بدست عشق — با همرهی ریگ روان ، راه بسپرم
در شاهراه عشق، بلند است مقصدم — کز عاشقان ، حضرت خورشید انورم
از خاک بر گرفتهٔ خاقان اعظمم — بر آسمان کشیدهٔ دارای اکبرم
در حضرتش، بظاهر و باطن ، مکرمم — در دولتش، بصورت و معنی، توانگرم
از فیض اوست، این همه سیراب گلشنم — در بزم اوست ، این همه لبریز ساغرم
باغ فریب چشم ملک نقش خوشترم — عطر دماغ ، روح قدس ، دود مجمرم
دارم خطابه خطبه سرایِ مدحتش — پست و بلند ساخته اندیشه منبرم
شایسته بی بها گهرم ، گنج شاه را — لیکن نه گوهری که ، بگیرند در زرم
رخسار من، زخال دو رنگی، منزه است — الماس ابیضم من و یاقوت اصفرم
تا هست، گوهر سخنم، گوشوار عرش — مدحت سرای تخت و دعا گوی افسرم
دست عطوفتش که ، بفرقم رسیده بود — در کارزار نفس ، همانست مغفرم
فتح است ، بر جنود مخالف صف مرا — کز خیل بندگان خدیو مظفرم
طالع ، مرا چو بسته، بفتراک دولتش — کس ، چون گمان برد که، شکار محقرم
مغزم پر است، از نمک خوان نعمتش — یعنی که ، با خلوص عقیدت مخمرم
پرورده ام ، بمائده های نعیم شاه — زان با زبان چرب چو لوز مقشرم
هر بامداد ، قبلهٔ من ، آستان اوست — کز شوق آفتاب شرف رو بخاورم
آید مگر کلید سعادت، بجیب من — بر آستانه سلسله بر پای چون درم
دارم نطاق چاکری و طوق بندگی — در حضرتش مباد، جز این زیب وزیورم
هندوستانی چو منش بنده عیب نیست — از لشکرم اگرچه سیاهی لشکرم

پروای آسمان نبود، همت مرا / همواره باد، سایه فگن چتر صنجرم
هر چند قدوةالشعرایم، نیم گدا / وز خود گدا، گدای در قصر قیصرم
از مدحش آب یافته تیغ زبان من / کاندر نبرد معرکه خصم صفدرم
افعال من مطابق میزان استوا / گر باب انفعال گرفتند مصدرم
نقش و نگار دهر ندارد ضمیر من / با لوح ساده آئنهٔ هفت کشورم
بی پیر نیستم، چو جوانان بی ادب / شاگرد نو رسیدهٔ استاد پرورم
استاد من، کسی است که، در درسگاه دل / روز نخست، حرف ادب کرد از برم
بحریست موج خیز، که از جنبش نخست / بیرون کشیده از صدف صلب گوهرم
دانی مبارک و متبرک باسم و وصف / کانفضالها ست از برکاتش میسرم
دریای همت است برآفاق موج زن / کز فیض او، چو ابر بذیل مطهرم
روزیکه شد، ز بطن بطون، گوهرم برون / نه بحر، فخر کرد بپاکی گوهرم
نازم بآسمان و زمین، کز فروغ عقل / نور دو چشم نه پدر و هفت مادرم
چندین حقوق، دایهٔ توفیق، بر من است / کز شیر اوست، این همه پرورده شکرم
از من هزار شمع فروزد، که در نسب / روشن شرارهٔ که، درخشنده اخگرم
هر صفحه ام، ز باد مخالف، پناه باد / کز دودمان علم، چراغ منورم
حوت است طالع من و زین طالع شرف / چون حوت در شناوری بحر اخضرم
چون، مشتری بخانهٔ خود، بود مستقیم / از فضل طیلسان شرف کرد در برم
از میمنت نشانی اوتاد اربعه / معروف چار رکن به نیکی محضرم
از آسمان رسید **ابوالفیض** نام من / تا در زمانه نام بفیضی بر آورم
دیدی پدر، چو زائچهٔ طالع مرا / دریافتی که، فیض ازل را، چه مظهرم
روز یکه، شد سفینهٔ امید من، روان / او بود در تلاطم امواج لنگرم
در ورطهٔ که، کشتی من، تخته تخته شد / چوب عصای همت او گشت رهبرم
دست عطوفتش که: بفرقم رسیده بود / در کارزار نفس، همانست مغفرم
از گمرهی عقل، نترسم شب شباب / چون مهتدی، بشارع شیخ معمرم
از صاحبان فضل و هنر، اوست صاحبم / و ز سروران علم و ادب، اوست سرورم
هم علمها، چو نقطه بیندوخت بی حدم / هم نکتها، چو موی بیا موخت بیمرم
خوش دوحه ایست، بارور از روضهٔ صفا / بادا بصد شگوفه و گل، سایه گسترم
با این چنین پدر، که نوشتم مکارمش / در فضل، مفتخر ز گرامی برادرم
برهان علم و عقل **ابوالفضل**، کزدمش / دارد زمانه، مغز معانی معطرم
صد ساله ره، میان من و اوست، درکمال / در عمر اگر ازو، دو سه سالی، فزون ترم
در چشم باغبان، نشود قدر من بلند / گر از درخت گل گذرد شاخ عرعرم

جائیکه، از بلندی و پستی سخن رود   از آسمان بزرگ تر، از خاک کمترم
در هر مقام، با صفتی میکنم ظهور   در بحر اگر نهنگ، در آتش سمندرم
چون دیو خانه سوز نیم آتشی مزاج   از خاک و باد آتش و آبست پیکرم
ترسم که، نام من به دو رنگی برآورد   بر چهرهٔ زریر سرشک معصفرم
گر نقش من خطاست، ولی حرف من صواب   طعنم مزن که، مورد حکم مقدّرم
در قید روزگار، گرفتاریم مبین   عریان تن اوفتاده، درین هفت چادرم
طوطی نکته پرور هندم، که در خیال   با عندلیب نغمه زن فارس همپرم
طاؤس سدره، جلوه ده بارگاه قدس   نشناسد از صفیر ملک، صیت شهپرم
زاغان جیفه خوار، سیه روزگار، را   تا در برابر است، فغان در برابرم
این آن دعای هست که، بر ساحل محیط   خر بانگ زد بلند، که من گاو عنبرم
هر گوهر سخن که، بر آید زکان جهل   گر زر جعفری است، بیک جو نمیخرم
آزار اگر رسد بمزور زمن، رواست   کآزرده خاطر، از سخنان مزورم
از نقش تازیانهٔ تادیب کمتر است   بر فرق، منکران سخن، زخم منکرم
طبع مرا غم از دم غولان دشت نیست   زین دیو باد چشمه نگردد مکدرم
بر ازدحام مدعیانم، چه التفات   کز، بهر خرمن خس و خاشاک صرصرم
تیغ مرا برهنه نیابی، که دوختند   از سینهٔ حسود غلافی، بخنجرم
استغفرالله! این چه گزاف است و این چه لاف   غرق عرق، ز گرمی طبع دلاورم
من از کجا، و عرصهٔ چوگان افتخار   کافتاده ذره وار برین کوی اغبرم
هر موی من، نشانه سزد از پی شمار   کز نفس خود ذمائم اخلاق بشمرم
خاک حرم، بناصیهٔ طاعتم ولی   دارد نشان صندل بت جسم کافرم
بر گرد لب دم ملکی عود سوز روح   هست از درون زبانه زنان نقش اژدرم
پایم بگل فروشد تا فرق، و عرشیان   صد خنده میزنند، ازین هفت منظرم
با ازدیاد صوری، و نقصان معنوی   تصریف دهر کردهٔ، چو لفظ مصغرم
من از کجا و قرب سریر سرور شاه   کز پیشگاه مرتبه، پس مانده چاکرم
من کیستم؟ مرا بپدر نیست نسبتی   او پارسای معتکف و من قلندرم
نام ثبات نخل کهن میبرم، ولی   خاشاک وار مضطرب احوال و مضطرم
این نیم جان سوخته، کش گوئیم نفس   تا چند بر لب آرم و تا کی فرو برم
سیماب ناگداخته، در گوش من، بریز   از استماع حرف نیابی اگر کرم
با اهل روزگار، مرا نیست الفتی   این عاقلان دگر، من دیوانه دیگرم
حرفی بخویش دارم و خوش میکنم دلی   با خود کجا دگر کشد افکار ابترم
آتش بمن زنید که، بگدازدم تمام   کین تشنگی نه کم شود، از آب کوثرم

اگر مردیم علم نشود در نبرد خویش
امی در شعور گلاه که شایان معجرم
مردانه بسته ام کمری، در مصاف خود
بادا درین مصادقه توفیق یاورم

در ستایش خویشتن

حریف خلوت من، عقل ذوفنون من است
صریر کلک من، آواز ارغنون من است
اگر، ز چهرهٔ علمم، نقاب بردارند
یقین منتهیان اولین ظنون من است
وگر ز دیدهٔ عقلم، حجاب برگیرند
معارف علما، نشهٔ جنون من است
عجب که، حوصلهٔ روزگار بر تابد
اگر برون فگنم، آنچه در درون من است
جمازه، کز پی شبگیر آسمان، بدم
ستاره، همسره و اندیشه رهنمون من است
محیط قدسم و، از موج فیض، میجوشم
بحور فکرت دریا دلان عیون من است
بساعتدال خرد آن جهان منتظم
که آسمان و زمین، جنبش و سکون من است
بهفت دریا، پرورده اند، گوهر من
صفاست آنچه درون من و برون من است
کسیکه جوهر انصاف نیست در گهرش
بعیب چینی عقل هنر فزون من است
دران عروج که، دارنده علم عقلم
بلندی سخن، از پایه های دون من است
ستوده منتخب کارگاه ابداعم
زمانه کیست، که در بند آزمون من است
بکائنات، درون و برون، بیک رنگم
ظهور من، همه آئینهٔ بطون من است
به پیشگاه ادب، تا ز حرف لب بستم
به هر کجا که زبان آوری زبون من است
به جادوی نفسم صبح بسر نمی آید
زبان مدعیان بستهٔ فسون من است
گرت هوای بلندی است سر فگنده خرام
که سر بلندیم از کلک سر نگون من است
عزیز مصر معانی، درین جزیره، منم
سپهر، قطرهٔ دریای نیلگون من است
به عرصهٔ سخن، آن شهسوار گرم روم
که برق، نعل برون جستهٔ هیون من است
بغیر رائض توفیق، کس نمیبینم
که تازیانه زن توسن حرون من است
ز نوک خامهٔ من، نیم نقطه بیرون نیست
شروح انفس و آفاق، در بطون من است
گزین بنای بسر آوردهٔ یداللهم
فراز عرش، بسرین کرسی ستون من است
بلند دوحهٔ باغ بهار افضالم
نهال طوبی پیوند غصون من است
دریده چشم منم، در نظارهٔ ملکوت
بهفت پردهٔ عصمت نظر مصون من است
قرابه ام، ز رحیق رقیق دهر، تهی است
قوام بادهٔ مدهوشیم، زخون من است
علو پایهٔ نظمم، بدان مقام، رسید
که دون من برد امروز هر که دون من است
بروز شعشعهٔ دانشم جهان بگرفت
ازان چه سود که، نادان پی نگون من است
سری به تیغ قضا، میزند معانده من
در خلاف زدن خصم را شگون من است
طلسم هستی من، مظهری است روانی
که کائنات بنظارهٔ شیون من است

سخن ز مسیده فیاض میکند (فیضی) | سیه دل آنکه، گرفتار چند و چون من است
فروتنی ز خسان، کی بود تمنایم | به سجدهٔ ادبم کلک واژگون من است

● فیضی در کشمیر : اکبر در آغاز سال سی و چهارم ــ که از شب سه شنبه چهارم جمادی‌الاول (۹۹۷هـ) شروع شد ــ عازم سفر اول کشمیر شد و بتاریخ شانزدهم از آب راوی گذشته بتاریخ بیست و پنج خرداد در حدود سرینگر نزول فرمود. در اکبر نامه هست :

ــ بیست و پنج خرداد پس از هشت ساعت و بیست و چهار دقیقه یک و نیم کروه و هیژده بانس در نوردیده بشهر سرینگر رایات همایون بر افراخته آمد. جوق جوق مردم پذیرا شده بنوازش کام دل بسر گرفتند و بنثار و پیشکش بهروزی اندوختند. بوالا کاخ یوسف خان مرزبان کشمیر قدسی نزول شد. و سپاهی خانها به دیگر بندگان بخش کردند. و فرمان شد که لشکری در منزل رعیت فرود نیاید. از دارالملک لاهور تا این جا نود و هفت کروه و هفت باس در بیست و چهار کوچ سپردند. اگرچه بشمارهٔ کروه دوری ندارد، لیکن ازآن نشیب و فراز ناپهنجار بس دور و دشوار نما. المنة لله! که دیرین آرزوی کشور خدا بآسان روشی بر آمد. و در خواهش آنچه فرمان دهان باستانی فرو شدند، بکمتر توجهه فرا دست رسید ــ (۱)

ابوالفضل راجع به سرینگر نوشته :

ــ سرینگر بزرگ شهریست بدرازآباد. رود باربهت از میان آن برگذرد. و دران بیشتر چوبین کاخها تا پنج آشیانه بر سازند. و بر فراز بامها لاله و رنگا رنگ گل بکارند، و در بهاران رشک افزای گلستان گردد. در هنگامیکه بهند بارش شود درانجا نیز بارد. وچون توران و ایران، در زمستان فراوان برف ریزش کند. و در بهار باران. و ازکم بارش کشت و کار را کمتر زیان رسد. ثنا طرازی این ملک به تنگنای گفت در نیاید ــ (۱)

(۱) اکبر نامه ۳ : ۵۲۷ تا ۵۲۳

این سفر تا غرهٔ امر داد ماه الهی طول کشید و به این تاریخ پادشاه براه پاکلی باز گشت را آغاز کرد :

عرفی و فیضی در این سفر در رکاب شاه بودند ، ابوالفضل قصیدهٔ ، که فیضی در آن موقع در حضور شاه گذرانید ، در — اکبر نامه — ثبت کرده است که به این قرار است . (۱)

قصیده

هـزار قافلـهٔ شوق ، میکند شبگیر — که بار عیش گشاید به عرصهٔ کشمیر
تبارک الله ! ازان عرصهٔ که ، دیدن او — ورق نگار خیالست و نقشبند ضمیر
سواد او متنوع ، چو عرصهٔ نقاش — زمین او متلون ، چو صفحهٔ تصویر
به طرزهای گزین ، کارخانهٔ ابداع — به نقش های عجب ، کارنامهٔ تقدیر
غبار او ، بتوان خواند چشم را ، دارو — گیاه او ، بتوان گفت روح را ، اکسیر
بتن ، موافقت آب او ، چو بادهٔ وگل — بجان ، مناسبت باد او ، چو شکر و شیر
به پیش فیض نسیمش ، دم مسیح ، سموم — به نزد آب روانش ، زلال خضر غدیر
گرو بمیکدهٔ عشق ، خانقاه ورع — بدل به نعرهٔ مستانه ، صیحهٔ تذکیر
غریو کوس ز جوش و خروش می ایما — صدای آب ز آواز ارغنون تعبیر
زهوش میبرد ، الله اکبر ! این چه صدا ست — فداش نعرهٔ تهلیل و غلغل تکبیر
فصول او ، متشابه ز اعتدال هوا — بهم یکی دی و اردی بهشت و بهمن و تیر
زمین صندلیش ، نم ز برف کافوری — بیـاد داده ز آمیزش گلاب و عبیر
نسیم او ، ز سرآب ، تیز میگذرد — که باد را ، نتوان داشت پای در زنجیر
ز سر جوان شود ، از یک نسیم صبحدمش — کنند قسمت بر جزو جزو عالم پیر
درو ، بجای گیا ، زعفران همیروید — که آب و خاک طرب را ، چنین بود تاثیر
بهر طرف روی ، از بحر فیض مالا مال — هزار چشمهٔ جوشنده ، چون دل نحریر
اگر نه مفتی او میکشد به قاضی شهر — کنند محتسبـان ولایتش تعزیر
ز اعتدال هوایش ، شگفت نیست شگفت — که سر زند همه عناب از نهال زریر
بحیرتم که ، چه آثار قدرت ازلیست — بهر نظاره ، بتازد نظر ، بصنع قدیر
درین دیار ، مغنی ! ترانه ساز مکن — بس است از لب مرغان نغمه سنج صفیر

۱ـ اکبر نامه ۳ : ۵۲۳ تا ۵۲۷ .

شراب خورده حریفان، بجای آب، درو — که تشنگان هوس را، همین بود تدبیر
خراب آن‌می بیغش شوم، که هست چوعشق — بعقل در تگ و تاز و، بصبر در زد و گیر
بعینه زر محلول، آیدت به نظر — اگر ازو فگنی قطرهٔ بچشمهٔ قیر
کند مشاهده نصف النهار، جرم سها — شعاع جوهر او گر فتد بچشم ضریر
اگر دماغ لطافت، شود گلاب طلب — کنند از تف این باده برگ گل تقطیر
خروج کرده، عنب در چمن، سپاه سپاه — کش از میان فواکه گرفته اند امیر
شمیم سیب دهد، مغز روح را، ترطیب — نسیم بر فگند طبع ذوق در تمطیر
بسنده نیست مگر یکدلش، چومن، درعشق — که با هزار دل آید درین چمن انجیر
بعجز معترفم در شمار میوه و گل — که هست، بر قد معنی، لباس حرف قصیر
به جلوه های فریب، آهوان مشکینش — کشیده شیردلان را بدام عشق اسیر
ز بسکه مست کند نکهت ریاحینش — کنند دست حمایل بگردن نخچیر
زمین او، چودل بی‌غمان، طرب‌خیز است — سپهر کرده مگر، خاک او بباده خمیر
زمانه تا برسد، پای شهریار، بر او — فگنده لاله و گل را، بجای فرش حریر
بهین گزیدهٔ ایزد، یگانه **اکبر شاه** — خدیو غیب سپه، پادشاه عقل وزیر
نه چرخ را، بتگاپوی خدمتش اهمال — نه بخت را، به سرانجام دولتش تقصیر
نموده همچو صفات خدای عز و جل — مصون مکارم ذاتش ز وصمت تغییر
نوشته اند در الواح آسمان نامش — چو اسم اعظم در لوحه لوحهٔ تکسیر
چنانچه واجب بر جزو کل بود عالم — بود احاطهٔ او، بر نقیر و بر قطمیر
نظام کل، بکف همتش، چو داد قضا — بلطف و قهر شد آفاق را بشیر و نذیر
بدفتر کرمش، جمع نه سپهر، قلیل — بمعجزی نظرش، نقد هفت گنج حقیر
درآن زمین که، بدولت فشاند گنج روان — نوشته عامل جودش بر آرزو توفیر
ز موج، بر رخ دریا، چنین نمودار است — که دست همت او زد طپانچهٔ تشویر
عجب که درد حسد، کم شود زاعدایش — مگر بزهر هلاهل کنند شان تخدیر
چواوست کوه گهربخش، گوعدو، میکاه — چواوست زندهٔ جاوید، گوحسود، بمیر
چنانچه عقل کل آمد نخست سطر وجود — کتاب فضل بنامش خرد کند تسطیر
بدور صیرفی عقل، راست معیارش — نهاند قلب ریا، در دکانچهٔ تزویر
دگر، صلای هدایت دهید، عالم را — که عقل در لمعانست و فیض در تکثیر
رسید وقت که، دیگر ز هفت اقلیمش — نوید فتح رسانند، منهیان بشیر
دیار دلکش **کشمیر** را، مسخر کرد — بدان صفت‌که، سلیمان، پری کند تسخیر
چوداد ایزدش‌آن ملک، خواست تاگردد — دران زمین سعادت، بسجده شکر پذیر
غرض زسیر و سلرکش‌همین که، ازنظری — خرابهٔ دل درویش را، کند تعمیر

چو کارها، همه در وقت خویشتن، گرو است   محال اگر سرموی دران رود تاخیر
به ساعتی که بود زبدهٔ زمان شرف   بـه ساعتی که، بـود نخبه قران کبیر
چه مشتری بسعادت، چه زهره عیش سگال   کـه ماه در شرف و آفتـاب در تنویر
ز عیش، در ره آن عرصه زاند، موکب عزم   که شوق را، ز تماشای او، نبود گزیر
زهی چو طالع عاشق، همه نشیب و فراز   زهی چو فکرت عاقل، همه مدار و مسیر
بچشم دانا، چون راه های معنی صعب   بپیش سالک، چون کوچه‌های عشق خطیر
ز مار پیچ رهش رم کند نظر، که دروست   هزار کوه، و همه چون فلک، بصد تزویر
بدان صفت که دل من بـود ز سنگدلان   ز سنگ او بخط شیشهٔ سپهر اثیر
اگر نه این همه اوتـاد کـوه می بودی   زمین ز جای، برفتن عسیر بـود عسیر
بحـکم خسرو والا، ز تیشه کوهـکنان   هزار جوی روان کرد، صاف تر از شیر
چنان بکوه و کمر خاره را تـراشیدند   کـه بهر موکـب شاهی سزد ممرو مسیر
بچشمه چشمه نظر کن به سیل سیل ببین   مگر گرانی او کرده، کوه را تعصیر
زمین عرصهٔ کشمیر ز آسمان بگذشت   به فر دولت تقبیل پایه های سریر
شدند نور پذیر از رخش وضیع و شریف   شدند فیض ستان از کفش کبیر و صغیر
دران فضای فریبنده مجلسی آراست   کـزان بحسن مجسم نظر کـنـنـد تفسیر
دل نظارگیان مست بوی لاله و گل   دماغ مجلسیان تازه از نبید و عصیر
هوس پیاله بلب، در ترنم نـی و نوش   نشاط دائره برکف، به نغمهٔ بم و زیر
صبا، بمروحهٔ برگست، در پی تنسیم   شمال، مجمرهٔ گل بدست، در تبخیر
بغمزه و نـگه افتاد، کار اهل نظر   اگرچه بزم طرب نیست جای خنجر و تیر
دمیده، دمبدم افسون بیخودی، بر دل   مغنیان لطافت سرا، به هر تخدیر
ز بسکه ریخت بـدامـان آز نقد مـراد   بـر آستان هوس آرزو نماند فقیر
پرنـده پـوش شدنـد اوفتادگان نیاز   کـه سر نوشت ازل داشتند نقش حصیر
ثنا طرازی ایـن بـزم، در نمیگـنـجد   به نظم شاعر معنی نگار و نثر دبیر
بسال سی و چهارم، اواسط خرداد   ز ابتدای جلوس خدیـو عـالمگیـر

ز نه صد و نود و هفت بود ماه رجب ۹۹۷ھ که یافت کـوکب اقبال او چنین تیسیر

خدایـگانا! تقدیـر شد بفرمـانت   بهفت کشور فرمان بران، برین تقدیر
شمائلی که، خداوند در تو، تعبیه کرد   خرد نیافت، در آئینهٔ خیال نظیـر
بظاهر ار شمرم، دهر را تو، صاحب و شاه   بباطن ارنگرم، خلق را تو، مرشد و پیر
ترا سه گـوهر یکتاست گـوشوارهٔ بخت   جـلای آئـینهٔ چشم نـاقـدان بصیر
از ان سه جوهر قدسی یـکی سپهر کمال   دوم محیط سعادت و سیوم، سحاب مطیر

بمکرمت، همه آفاق را، ملاذ و معاد
بمعدلت، همه اقبال را، معین و ظهیر
خدا ز انفس و آفاق، برگزید ترا
که کس با ینهمه دولت، نبود جز تو جدیر
بمیش بزم فروز و بجیش رزم بساز
بشوق رخش تباز و، بتیغ ملک بگیر
قسم، به قبضهٔ قدر کمان، قدرت حق
که باتو نیست، کس از روزگار، در یک تیر
بصورت ارچه مشابه بود، ولی فرق است
ز غنچهٔ گل صد برگ تا بعقدهٔ سیر
رخ سخن چه نگارم؟ که قدر عالی تست
برون ز حیطهٔ فهم و احاطهٔ تقریر
سخن شناسا! من (فیضیم) ثنا گویت
که بر بیاض سحر، مدحتت کنم تحریر
چو در نگارش معنی، قلم بجنبانم
هزار رقص کند آسمان، ببانگ صریر
اگرچه، هند نژادم، ولی به اقبالت
مرا ز دانش یونانیان دلیست خبیر
بچشم عقل، نظر کرده ام، سواد سواد
بدست فکر، نوردیده ام، سفیر سفیر
باتفاق عطارد، ز فرق خود، برجیس
نهاده بر سر عقلم، عمامهٔ توقیر
مبین زبان خموشم، که از سرادق شوق
دلم رسانده به نه پردهٔ سپهر نفیر
جواهر سخنم، بر جمازه میگردد
که میر قافله نتوان شدن بجنس یسیر
عزیز ساختهٔ کبریای لطف ترا
فلک نیارد دیدن بدیدهٔ تحقیر
دگر سخن بدعای تو، ختم خواهم کرد
چنانکه نظم شود منتظم، بحرف اخیر
همیشه، تا که بود سال را، دوازده ماه
که در دوازده برج آید آفتاب منیر
دوازده صفتت خواهم، ارچه میدانم
که این دوازده ز اوصاف تست عشر عشیر
جهان مسخر و، طالع سعید و، عمر دراز
فلک مشاور و، دولت جلیس و، بخت مشیر
خزنیه وافر و، لشکر فزون، و ملک آباد
قضا مطیع و، قدر یاور و، خدای نصیر

● انتخاب کلام فیضی :

ای همنفسان محفل ما
رفتید! ولی نه، از دل ما
سیمبران از خرد و صبر هوش
هر چه ز (فیضی) است ازان شما
(فیضی) چه کنی ناله؟ ز بیداد نکویان
فریاد چه تاثیر کند، ناشنوان را
ناصحا! از لطف میگوی که: ترک عشق گیر
میکنی لطفی، اگر معذور میداری مرا
درای غنچه، صدا میدهد، ببانگ بلند
که کاروان چمن، در کمینگه تلف است
ز شاهراه محبت، نشان چه میپرسی
اگر قدم نهی از صدق، رهنمون کم نیست
در حسن خلق کوشش، که اسباب دلبری
تنها نه، زلف و خال و خط قد و قامت است
مست آمد و، از لب می آلود
بازار، گل و گلاب، بشکست
مسافران طریقت! ز من جدا میشوید
که دور بینم و چشمم بمنزل افتادست

بزم نشاط، باده گساران، غنیمت است
ساقی بیا که، صحبت یاران، غنیمت است

بست همسایهٔ من، بار اقامت، آخر
چه کند، طاقت فریاد جگرتاب نداشت

دوش هر باده که، بریاد حریفان خوردم
دل من سوخت مگر گرمیٔ احباب نداشت

ای درون بزم، با شیرین لبان، پیمانه کش!
گه‌گاهی هم بیاد آور که، در بیرون یکیست

مجنون عشق را، چه بزنجیر میکشی
یکتار مو وفا، بسلاسل برابر است

ای‌خوش‌آن‌صبح‌که، عاشق‌ز شکرخواب وصال
دست در گردن معشوق، حمائل برخاست

کدام دیده که، از دیدنت، فریب نخورد
کدام دل که، ز عشق تو، نا شکیبا نیست

کدام ذره که، دیدیم و آفتاب نبود
کدام قطره که، چون بنگرند دریا نیست

کاروان کعبه، شد منزل نشین
رهروان عشق را، آرام نیست

جام امیدت، ز صهبای طرب، لبریز باد
گرچه مارا بیتو، خوناب و می گلگون یکیست

میرود بیداد بر بیداد، بر من، چون کنم
هجر پنداری، درین ایام، با گردون یکیست

من براهی میروم، کانجا قدم نامحرم است
از مقامی حرف میگویم که، دم نامحرم است

اهل جهان، همه پئی کاری گرفته اند
خوشوقت آن حریف که، ساغر گرفته است

نزدیک و دور، در ره عاشق، برابر است
ای بیخبر! فراق کدام و وصال چیست

فسانهٔ جم جامش مگو، کزین دستان
بسی بگوش در آمد، بسی ز گوش برفت

قومی که، غافلند ز ناز و کرشمه اش
خورشید خوانده اند و مهش نام کرده اند

یا رب! ز سیل حادثه طوفان رسیده باد
بتخانهٔ که، خانقهش نام کرده اند

در سجدهٔ که، سر نه ز تن، میشود جدا
در ملت وفا، گنهش نام کرده اند

یا رب! آن تازه گل گلشن امید، کجاست
که بهر گوشه، ز بویش چمنی ساخته اند

خنک‌آن‌سوخته‌جانان، که‌چو(فیضی) دل خویش
هدف غمزهٔ ناوک فکنی ساخته اند

بندهٔ آن چشم طنازم، که چون بندد نظر
از پس مژگان، اشارتهایٔ پنهانم کند

ای گرم روان وادیٔ عشق!
ماهیت این سفر، بگوئید

ای سنگدلان نمانده صبرم
گویم غم خود، اگر، بگوئید

بجان توکه، نیامد ز هجر بر جانم
هر آنچه بر دلم، از انتظار می آید

رفیقان! میروید از پیش من، گر باز پرس افتد
خبر گوئید یاران را که: آن فرزانه مجنون شد

ساقی! بیار باده که، مستان بزم عشق
باهم چو شیشه، صاف دل و صاف سینه اند

ز فیض محتسب، میخانه امروز
هوای مسجد آدینه دارد

دل در چمن مبند که، گر راست بنگری
نخلی به قامت تو، برابر نه بسته اند

کجا عقل و کجا دین و کجا من
من دیوانه را، اینها مگوئید

من از حرف ملامت، سر نه پیچم
ولی این را، بمن تنها مگوئید

بصد خواری گذشتم، زان سر کو
عزیزان، سرگذشتم وا مگوئید

هر جا، سخن طراز و عبارت فروش، باش
جان من! اینهمه نادانی چیست؟
قصد من بی او، اجل میکرد، بازش داشتم
هم کعبه و هم بتکده، سنگ ره ما بود
ما را، چه ملامتست، در عشق
(فیضی) گمان مبر که، غم دل نگفته ماند
هستیم، بدام زلف او، رام
نیست ما را، اختیار خود، بفن عاشقی
اگر خواهی شکست عالمی را
بزم نشاط دوران، چون نیست، جاودانه
ای ترک غمزه زن! که مقابل نشسته ای
آرام کردهٔ! بنهانخانهٔ دلم
کعبه را ویران مکن، ای شیخ! کانجا یکنفس
در چشم عارفان، از ازل فرقی نباشد تا ابد
دوش پگاه سرخوشی، زلف تو باز داشتم
نور خدای در دلم، تافت ز ظلمت بتان
چه بی پروا کسی بودم، که دلرا
ستم چندانکه بر خود بیش دیدم
آن روز که، در خانهٔ من، جلوه نمای
خون گریم ازین بخت که، هرکس بگلستان
(فیضی) اسرار عشق را هرگز
آسان فگنده ایم، دل از، بزم بی غمی
زیبنده باد، صندل بت بر جبین ما
اعدا بخون ما، کمری بسته اند، و ما
بر ما کمان کشیده ملامت گران دهر
(فیضی) چه حکمتست که، در بزمگاه تو
(فیضی) ز مصحف رخ او، هر چه گفته ایم
ای راهبر! به چشمه، مبر کاروان ما
دیدیم که، از کعبه بجای نرسیدیم
(فیضی) از ما مجو طریق صلاح

در بزمگاه ما، چو رسیدی، خموش باش
در دلم باشی و از دل غافل
نیم جانی، از برائی نیم نازش داشتم
رفتیم و صنم بر سر محراب شکستیم
خود را، نه به اختیار بردیم
اسرار عشق، آنچه توان گفت، گفته ایم
مادام که هست بسهر ما دام
نکتهای عشق را، بی اختیار آموختیم
دلم را بشکن و بسیار بشکن
ساقی! بده پیاله، مطرب! بزن ترانه
در دیده ام خلیده و در دل نشسته ای
خلقی درین گمان، که به، محفل نشسته ای
که گهی پس ماندگان راه، منزل میکنند
اول درآخر خوانده ام، آخر در اول دیده ام
فتنهٔ روزگار را، رشته دراز یافتم
سر حقیقت از ره عشق مجاز یافتم
که بی پروا تری، از خویش دادم
دل خود را تسلی بیش دادم
صد پردهٔ دل، بر در و دیوار ببندم
گلدستهٔ تر ببندد و من خار ببندم
نتوان یافتن بکسب علوم
کز خون دیده، دست ز احباب شسته ایم
کز سر غبار سجدهٔ محراب شسته ایم
خود را بتیغ غمزهٔ احباب کشته ایم
کز راستی، چو تیر، به هر کیش رفته ایم
پیوسته شاه آمده، درویش رفته ایم
از حسن آیتی ست که، تفسیر کرده ایم
ما خون خود، بریگ بیابان فروختیم
روسوی بت و پشت بمحراب نشستیم
زاهدان دیگرند و ما دگریم

چو بازار نظر، گرم است (فیضی) همان بهتر که، بی سودا نباشیم
حریف عشق را، جوش و خروش، از می نمیباشد ز بزم شوق میجوشم، ز جام عشق میگویم
چه بستی محمل راه حجاز، از شهر خود (فیضی) بگرد و! کاروان کعبه را، از راه بر گردان
گرچه میدانم، نگردی آشنا یک نگاه آشنا مانند کن
گمانش اینکه، دارم طاقت فریاد و خاموشم مسلمانان! چه سازم با نگاه بدگمان او
فلک! از کجرویهایت، نمیگویم که برگردی شب وصل است وخواهم اندکی، آهسته تر گردی
ستمگری که، اگر روز حشر زنده شوم گناهگار محبت کنی و بساز کشی
دارم هوس که، جان شکیبا، بمن دهی صبر همهٔ، بگیری و تنها بمن دهی
بتان سنگ دل اینجا، پیاله میگیرند مباد، شیشهٔ دل را، رسد شکست اینجا
روزیکه، یافتیم بکف زلف یار را برهم زدیم، سلسلهٔ روزگار را
گهی عشاق را غم، گاه شادی الم تر انهم فی کل وادی
وصلت، چو عمر رفته، میسر نمیشود یکبار شد میسر و دیگر نمیشود
حرفیست حرف عشق، که هر چند، بر زبان تکرار می کنیم و مکرر نمیشود(۱)
بدور عشق تو ای دلربا! نمیدانم که دل کجا شد و، طاقت کجا، و تاب کجا
طمع مدار ز حاسد، فروغ دل، (فیضی) سفال تیره کجا، جام آفتاب کجا
ساقی و، جام می و، گوشهٔ دیر است اینجا لله الحمد! که احوال بخیر است اینجا
(فیضی!) افسانهٔ عیسی نفسانم، هوس است چه سر قصهٔ موسی و عزیز است اینجا
نیست در انجمن ما، خبر از دور فلک گردش چرخ، همین گردش جام است اینجا
ای که! سر چشمهٔ حیوان طلبی، در ظلمات کار صد خضر، بیک جرعه تمام است اینجا
(فیضی!) از دائرهٔ پیر خرابات، مرو کز کفش، کار دو عالم، بنظام است اینجا
ای که! از بادیهٔ عشق، خبر میپرسی پای بردار که، کونین دو گام است اینجا
راز سر بستهٔ خم، پیش خرد، مکشائید سخن پخته مگوئید که، خام است اینجا
نام و ناموس، ز ما خاک نشینان، مطلب این مقامی است که، ناموس نه نام است اینجا
چون شدی معتکف میکده (فیضی) هشدار کز دم پیر مغان، فیض مدام است اینجا
آواره شو، ای عقل ازین شهر، که هرگز جز عشق، اقامت نکند دیگری اینجا
رو ای صبا! که بهر تار موی او، بستم بصد هزار گره، رشتهٔ تمنا را
تو ای کبوتر بام حرم! چه میدانی طپیدن دل مرغان رشته برپا را
ما نخل غمیم، صرصر هجر آورده، در اضطراب ما را

۱ـ انتخاب از دوست بسیار عزیز آقای میرزا [illegible] منور.

بی نام و نشان، فتاده بودیم ‌ عشق تو، بما نمود ما را
اکنون که، بدام دل، فتادیم ‌ بی صبری ما، چه سود ما را
بدمستی و گوش تو، بآواز حریفان ‌ کی گوش کنی؟ نعرهٔ مستانهٔ ما را
گر نیستی، از بهر شکیب دل عاشق ‌ بر سنگ زدی بهرچه پیمانهٔ ما را
کای! فراموشی سراسر کار تو ‌ گاه گاهی، یاد کن احباب را
یارب! جدا ز دوست، مرا زندگی مباد ‌ گر از حیات به نشمارم ممات را
(فیضی!) ز قید سبحه و زنار، فارغیم ‌ طی کرده ایم، صومعه و سومنات را
ای نقل مجلس دگران تا بکی، ز رشک ‌ بر آتش افگنم جگر لخت لخت را
آهن دلی گذار بمن، ورنه بر کشم ‌ آهی که، نرم ساخته دلهای سخت را
چه قصه ها که بیاد، از غم تو نیست مرا ‌ ولی تو هیچ نپرسی، چه قصه ایست ترا
بر آمد از غم تو، جان من! ز خانهٔ تن ‌ تو نیز جان منی، یک نفس ز خانه بر آ
همیشه تیره بود، بی تو، کلبهٔ (فیضی) ‌ دمی بخانهٔ تاریک او، چو شمع در آ
نیست امروز نظر، بر من دلسوز، ترا ‌ تا چه گفتند، حریفان بد آموز ترا
برو ای محتشم دهر، که ارزانی باد ‌ دل بد بخت مرا، طالع فیروز ترا
(فیضی) امروز ادای تو، جنون آمیز است ‌ دی باین حال نبودی، چه شد امروز ترا
باهجوم عشق، صبر از من چه میجوئی، که کرد ‌ لشکر بیگانه ویران، کشور آباد را
لعل تو، افسانه کرد، عشرت پرویز را ‌ چشم تو، از یاد برد، فتنهٔ چنگیز را
دور جهان تمام شد، وعده هنوز، همچنان ‌ وه چه دراز کرده ای، سلسلهٔ هنوز را
عشق، چوکوس عام زد، خنده بننگ و نام زد ‌ بانگ گدای شام زد خسرو نیروز را
ز کونین رستند، آزاده جانان ‌ چه دانند؟ این شاهبازان، قفس را
ز من پرس آغاز و انجام هستی ‌ درین ره نظر کرده ام پیش و پس را
اگر، شوق گلگشت این باغ، داری ‌ کم از لالهٔ وگل، مبین خار و خس را
آن سلسله برپا، که پی محمل لیلیٰ است ‌ داند که بزنجیر، چه راز است جرس را
مجنون که و، فرهاد چه داند، ره غم را ‌ در عشق، صلایست عرب را و عجم را
دارند نهان داغ تو، جان و دل مسکین ‌ مانند فقیران، که بیابند درم را
دلها بگدازند و جگر ها بشگافند ‌ این قاعدهٔ غمزه بود، عشوه گران را
چشمی که تو (فیضی) برخ دوست کشودی ‌ باید که، بآن چشم، نه بینی دگران را
مسلمانان! دل و دینم بدنبال بتان، گم شد ‌ مگر لطف خدا، آرد بره، گمکرده راهان را
طریق زهد، ز (فیضی) مجو که، مرشد عشق ‌ نمود راه خرابات پارسایان را

رندان! کشش عشق ببینید، که ناگاه
بگیر محضر دیوان (فیضی) و بنگر
سیاه نامهٔ مستان، بباده میشویند
ای کاش همدمی که، رسانید نامه ات
چون بگذری ز قربت من، در دو دیده کش
بهر تمام کردن ما، غمزهٔ بس است
(فیضی) تو کیستی که زند تیغ غمزه ات
آن چنگ بشکنم، که بتار بریشمین
روزی که، گنج گنج نهادند آرزو
گر بدانی، قدر لذت یکتائی را
دست برسر زدم آن روز که، زرین کمران
که بچشم تو نظر بازم و، گه با مژه ات
(فیضی) احسنت ازین عشق، که دوران امروز
دور فلک آن نیست که، در دست تو باشد
زان تازه خبرها که، حریفان تو گفتند
(فیضی) ز قامت تو، سخن تا بلند کرد
عالم خراب حسن قیامت نشان کیست
در بزم اهل حال، حدیث که، میرود
(فیضی) توئی ببزم سخن، آتشین نفس
آن نیست که من همنفسان را بگذارم
هزار مرتبه (فیضی) ز عشق ممنونم
بازم، دل پر خون، ز غم بزم نشینی است
آن چشم که، عمری به مه نو، نکشودم
بی دوست بجان کندن ازانم، که ز عمرم
دل تو، نرم نگردد، ز آب دیدهٔ من
بصبر و طاقت، او کیست درجهان (فیضی)
اگر زمانه، چنین تلخ بگذرد، دانم
شدیم خاک، ولیکن ببوی تربت ما
فسانه خوانی مجنون مکن، که در ره عشق
کدام گل بشگفت و، چه مرغ ناله کشید
(فیضی) قرین انجمن اهل عشق باش

یا خانه کشیدم، بخود آن، خانه نشین را
سخن طرازی، رندی هزار مذهبه را
خبر برید، ملامت کشان میکده را
گوید بمن حقیقت حرف سترده را
خاکی بآستان محبت سپرده را
در کار غیر کن نگه نا شمرده را
یک زهر چشم بس چو تو صد نیم مرده را
بر توسن خرد نزند تازیانه را
عشقم بدست داد کلید خزانه را
بدو عالم ندهی، یک دم تنهائی را
بر شکسته، کلهٔ گوشهٔ رعنائی را
دل، بیک جا نبود، عاشق هرجائی را
گرم دارد ز تو، هنگامهٔ رسوائی را
آخر شب پیدا و مرا هم سحری هست
هشدار که، در مجلس ما تازه تری هست
دانسته ام که مرتبهٔ اعتدال چیست
دور کدام فتنه گر است و زمان کیست
هنگامه ساز خلوتیان داستان کیست
خاموشیت، ز غمزهٔ جادو بیان کیست
با آبله پایان چکنم؟ قافله تیز است
که در هوس کدهٔ سینهٔ، مدعا نگذاشت
شورابهٔ اشکم، بخیال نمکینی است
سیاره نشان، از غم خورشید جبینی است
هر روز که بی او گذرد، روز پسینی است
چه غم ز سیل، که از سنگ خاره میگذرد
کسیکه، از سر کویش دوباره میگذرد
که خضر را، دل ازین آبخورد، میخیزد
توان شناخت، کزین خاک مرد میخیزد
چنین، هزار بیابان نورد میخیزد
که جان بچشم دوید و نظر بگوش آمد
کین قوم در طریق وفا، بی قرینه اند

گل گل شگفته اند حریفان نخلبند — گلدستهٔ سخن، ز برای تو بسته اند
قومی که، دیده اند ز عمر ابد، نشان — سر رشته را، بزلف دوتای تو بسته اند
(فیضی) زبان مبند که، در بزمگاه عشق — احباب، دل بطرز ادای تو بسته اند
دریا دلان که، دست ز اسباب شسته اند — صد بار رخت خانه، بسیلاب شسته اند
بر مستیم مگیر، که بس پاک دامنان — سجادهٔ حرم، به می ناب شسته اند
(فیضی) مجوی بادهٔ عشرت، که اهل ذوق — پیمانهٔ حیات، بزهراب شسته اند
(فیضی!) فراق نامهٔ عشاق، خوانده ایم — از عشق ماست، کین همه مضمون نوشته اند
ما خود از حلقهٔ تسبیح، ندیدیم کشاد — خرم آنها که، ازان رشته، سری یافته اند
زحمت مکش طبیب، که دل خستگان عشق — جان داده اند، و زهر هلاهل گرفته اند
آسان مبین وصال، که لب تشنگان هجر — دریا فرو کشیده و ساحل گرفته اند
مسافران که، قدم زین جهان، برون زده اند — بپای توسن خود، نعل واژگون، زده اند
فلک بکام نه گردد، وگرنه، گرم روان — چه تازیانه برین توسن حرون، زده اند
ز داغ بر سر دیوانه ها، که اهل خرد — بنام جورکشان، سکهٔ جنون زده اند
ببام دوست نشین و، ز دام راه مپرس — که طائران حرم، زین فریب وا رستند
خطی، کز فتنهٔ جانان نوشتند — گناه غمزه، بر مژگان نوشتند
بشهر نیکوان، هر دل که، گم شد — بنام خندهٔ پنهان نوشتند
چو ناوک، در کف مژگان نهادند — نشان قتل، بر پیکان نوشتند
بنام هندوی چشم سیاهش — خط تاراج ترکستان نوشتند
فسون غمزه، چون یک یک رقم یافت — فریب و عشوه، در پایان نوشتند
رقم کردند، چون طومار هستی — حدیث عشق، بر عنوان نوشتند
دران کشور که، جانبازان عشق اند — مسیح و خضر را، بی جان نوشتند
چو برخواندند رندان، شعر (فیضی) — هزار احسنت! بر دیوان نوشتند
پنهان نگهی، رسم بتان بود، ولیکن — آن رسم بدور تو، بر افتاده نوشتند
هر نامه، که شد نامزد اهل ملامت — سر نامه، بنام من بدنام نوشتند
چون وصل بتان، قسمت عشاق نمودند — در طالع ما، بوسه به پیغام نوشتند
مزد نظر پاک، چو دادند به (فیضی) — گنجینهٔ کونین، بانعام نوشتند
مپرس اهل نظر، چون بعرش پیوستند — که پا، بکنگرهٔ دل نهاده، بر جستند
صلا زنید! تماشائیان عالم را — بشهر حسن، که آئین، بخون ما بستند
بخاک راه، چو بینی شکسته پایان را — ببوس پای که، با آفتاب همدستند
بناله، شهرهٔ عشق است عندلیب، ارنه — نفس گداخته مرغان، درین چمن هستند
عشق، صبر و خرد و هوش، ز (فیضی) بربود — دزد ره، بین که به این قافله سالار چه کرد

در صف حشر، اگر سوی شهیدان گذری / یابی از زندگیء خویش، پشیمانی چند
سر کوی تو مقامست، که باشند درو / خانمان باختهٔ بی سروسامانی چند
(فیضی) از نکته شناسی، سخن عشق مگو / جز ببزمیکه، نشینند سخندانی چند
دیده بستند بصد پردهٔ حیرت، وانگاه / رخصت دیدن آئینهٔ ذاتم دادند
خطری، گر بره عشق بگویند، مترس / که هلاهل بنمودند و نباتم دادند
منکر خاک نشینان مشو، ای نکته شناس / کس چه داند که، بهر ذره چها بخشیدند
هر کجا سوخته ای، درد دلی، پیدا کرد / درد بر خود بگرفتند و دوا بخشیدند
زکار بستهٔ دل، غم مخور که، عشوه گران / گره زنند و، پس آنگه، گره کشا بخشند
دمی ز صدق بر آور که، آرزو بخشان / هزار گنج اجابت، بیک دعا بخشند
شایستهٔ فروغ محبت، نه هر دلیست / کز صد هزار کوه، سر طور شد بلند
ما بجو لانگه نازش، سپر انداخته ایم / او بصد عربده و جنگ، چرا میآید
میرسد، چهره بر افروخته، شمشیر بکف / غرضش چیست؟ باین رنگ، چرا میآید
گر نه دیوانهٔ خود یافت من سوخته را / سویم آن طفل، بکف سنگ، چرا میآید
گر نه با غیر سر مطرب و ساقی دارد / هر شب از بزم وی آهنگ، چرا میآید
علی‌الصباح، که باد بهار میآید / مرا ز آمدنش بوی یار میآید
بجان تو که، نیامد ز هجر بر جانم / هر آنچه بر دلم، از انتظار میآید
خبر ز آمدن قاصد تو، میگویند / ولی اگر تو نیائی، چه کار میآید
تسلی دل من، در فراق ممکن نیست / اگر ز نامه و قاصد هزار میآید
ز دوری تو، چنان زندگانیم، تلخ است / که زهر در گلویم خوشگوار میآید
نسیم خوشدلی، از فتحپور میآید / که بادشاه من از، راه دور میآید
چنین که، خسرو آفاق، راه کوه گرفت / خبر دهید که، موسی بطور میآید
درون کوه، صدای نشاط میپیچد / ز بزم عیش، صدای سرور میآید
چه دولتیست قدومش، که هردم از دل خلق / هزار گونه طرب در ظهور میآید
ز من مپرس که، در انتظار هم نفسان / چها بجان و دل ناصبور میآید
خجسته باد بعالم، قدوم او، (فیضی) / که عالمی بمقام حضور میآید
نسیم صبح، مشک افشان ز گرد راه میآید / مگر از موکب اقبال اکبر شاه میآید
شبستان سعادت را به نقل و می لبالب کن / که گل در بوستان و شمع در خرگاه میآید
مغنی حجره های ارغنون را، قفل بر در نه / که در گوشم، صدای پای شاهنشاه میآید
منجم! برسعادت های روز افزون، کواکب را / بشارت ده که، بر اوج ثریا ماه میآید
بمهد سایهٔ دولت جهان گو بادشاهی کن / که بال افشان، همای چترظل الله میآید
اگر غم، در غم شادی بمیرد، جای آن دارد / نشاط دوستان بر دشمنان جانکاه میآید

بوی گلی ببلبل شیدا، نمیرسد
بد مستی، نسیم صبا را، نگه کنید

ز اهل فقر همت جو، که در میدان سر بازان
ز صد لشکر نیاید، آنچه از یک آه میآید

خموشی را بلند آوازه‌کن اینجا، که از حیرت
عبارت تنگ میخیزد نفس کوتاه میآید

بسازم آلودهٔ آتش، نفسی میآید
عشق را، بر سر هر دور، کسی میآید

ز گرانباری دل، با تو چه گویم، که ترا
شغب ناقه، چو بانگ جرسی میآید

در مدرسهٔ عشق نخوانند رسائل
این مسئله، معلوم شد از ترک مسائل

از دیده، صد نگاه فراهم نموده ام
تا گرد صد نظر، ز عذار تو رفته ام

چون نیست درمیانه دوئی، هم بیاد تو
با خود حدیث گفته و از خود شنفته ام

سویت، از بی اختیاری‌گر، نگاهی کرده ام
آنچنان رنجیده ای، گویا نگاهی کرده ام

تا عشق بتان، ساخته دیوانهٔ خویشم
اندیشهٔ خویش و غم بیگانه ندارم

(فیضی) ز غم و شادی عالم، خبری نیست
شادم که، بدل جز غم جانانه ندارم

امروز بیقرار تر از، روز دیگرم
با سینهٔ پسر آبله، از سوز دیگرم

(فیضی!) ستاره سوختهٔ همچو من، کجاست
از روز من مپرس، که بد، روز دیگرم

خواهم بغیر عشق شماری دگر کنم
راهی دگر بگیرم و کاری دگر کنم

از رنگ و بوی گلشن صورت گرفت دل
نظارهٔ شگفته بهاری دگر کنم

گر از دلم، غزاله نگاهان رمیده اند
زین شاهباز قدس، شکاری دگر کنم

از کوی عشق، راه بجای نمیرسد
دیگر گذر، ز راهگذاری دگر کنم

(فیضی!) چو درد سر رسد از ساقیان بزم
خود را، حریف باده گساری دگر کنم

ز قید سلسله مویان خلاصیم، هوس است
جنون نگر که، چه اندیشهٔ محال کنم

ز بسکه، پیش خیالت، همیشه در جنگم
ترا چو بنگرم اظهار انفعال کنم

یکی کرشمه کنان، سوی تربتم بخرام
که خیزم از لحد و بیخودانه حال کنم

شاید، عنان شاهسواری، توان گرفت
گلگون اشک را قدری گرم‌رو کنم

ای ابر نوبهار! گذاری بکشت من
تا شرح خاک بیزی خود، جو بجو کنم

(فیضی!) کفم تهی، و ره عاشقی، به پیش
دیوان خود، مگر به دو عالم گرو کنم

ما صد هزار مرحله، از خویش رفته ایم
صد منزل آن طرف، ز عدم پیش رفته ایم

مقصد پذیر نیست، دریغا! وگر نه ما
در هر دمی، هزار قدم پیش رفته ایم

راهی که، شوق آبله پا، گام میزند
همراه صبر مصلحت اندیش رفته ایم

بر ما، کمان کشید ملامت گران دهر
کز راستی، چو تیر، به هر کیش رفته ایم

ما از وفا، بدولت سرمد، رسیده ایم
وز شاهراه عشق بمقصد رسیده ایم

بیا که، روی به محراب گاه نور، نهیم
بنای، کعبهٔ دیگر، ز سنگ طور نهیم

اساس کعبه شکست و بنای کعبه بریخت
بطرز تازه، یکی قصر بیقصور نهیم

مارا چه التفات، به رد و قبول خلق
عنقای همتیم که از دامگاه خاک
کشیده‌ناله ای، یعنی پیام عشق، میگویم
رسیدم باخروش بیخودی، از من چه میپرسی
ما بکویش، خراب یک نظریم
دمی که، یاد کنم، همدمان میکده را
نفایس دل و دین، میدهم بنیم نگاه
(فیضی!) توئی عجب، که باین گام آرزو
بهر که مینگرم، کامیاب عافیت است
هیچ با (فیضی) نیامیزی، که او با یاد تو
اگر حقیقت اسلام، در جهان اینست

گر در زمانه نیک وگر بد رسیده ایم
بر بام نه رواق زبرجد رسیده ایم
بخون دل، زبان شستم که، نام عشق میگویم
ز ملک درد میآیم، سلام عشق میگویم
نظری میکنیم و میگذریم
که از پیاله، که از خم، که از سبو گویم
بمن معاملهٔ کن که، راست گفتاریم
طی کرده راه هجر، بمنزل نشستهٔ
ترا که گفت که، با درد عشق خو کردی
آب چشم خود بخوناب جگر آمیخته
هزار خندهٔ کفر است، بر مسلمانی(۱)

۱۹۳ـ قابل، محمد پناه کشمیری

● سفینه خوشگو: محمد پناه قابل تخلص، اصلش از نجبای کشمیر است. خیلی قابل و فاضل و زبان آور واقع شده. مشق سخن در خدمت میرزا بیدل درست کرده. مدتی با آغرخان دیده تخلص (۲) بسر میبرد تا آنکه همراه همت دلیرخان، نائب صوبه تهته، تا لاهور رسیده خرقهٔ درویشی اختیار نموده، بدارالخلافه شاهجهان آباد باز آمده بود. بعد ازان بعزم آستانه بوس مرشد خود و تکمیل جوهر خویش باز به لاهور رفته.

بسیار خوب سخن و معنی تلاش است. مثنویات و غزلیات بنسیار دارد. بر فقیر خیلی مهربان بوده. این دو بیت روز مشاعره در سفینهٔ فقیر نوشته:

ولی .... زلیخا طالب عشق خدا باشد
چه‌ظلمست اینکه، هرگل‌ازتوخونین کرده‌پیراهن
ظالم! نگه شرم تو دارد خبر من
حیف است نگاه تو، شود قاتل اغیار
(قابل!) درین زمانه ز آدم، نشان مخواه
اکنون که، دل نماند، دلاسا چه فائده

اگر معشوق پیغمبر بود نا آشنا باشد
گلستانها ز بیداد تو دشت کربلا باشد
این تیر زمین دوز، گذشت از جگر من
این تیغ مزن بر سر هر کس بسر من
چندین هزار سال ز آدم گذشته است
زین پیش داشت فائده، حالا چه فائده

۱ـ انتخاب از نگارندهٔ این سطور.
۲ـ رک: تحت دیده ص ۲۴۳ کتاب حاضر.

میکشان تکلیف میخواری بمن کمتر کنید / من نخواهم خورد، این آب اندکی برداشته است
دوئی را، رنگ وحدت میدهد، یکتائیم (قابل) / دو مصرع گر بدیوانم نشیند فرد برخیزد (۱)
(ص ۲۷۶)

● تذکره حسینی: قابل، شاعر کامل محمد پناه از سخن سنجان کشمیر ست. درین ولا بشاهجهان آباد میگذراند. و یرا ست.
(دو شعر دارد ص ۲۷۲)

● تذکره بینظیر: قابل، محمد پناه کشمیری. جوهر قابل و از تلامذهٔ میرزا عبدالقادر بیدل است: اقسام دارد و بسیار دارد، و آیین شهرستان سخن می بندد:

بسکه، در خواب نماید رخ خود، یار مرا / چشم خوابیده، بود دولت بیدار مرا
نه طرب بود غرض، گر قدح مل زده ام / یکدم از ساز دو عالم، به تغافل زده ام
درین غفلت سرا، آگاهی مردم هوس دارم / چو صبح، از یک تبسم بر جهان، حق نفس دارم
این چه بیدادست، کز زلف و رخت بر دل رود / پیش ازین هم در جهان لیل و نهاری بوده است
کسی گر باده مینوشد، نمیدانم، چه خو دارد / طبیعت کی کند رغبت، به آن آبی که، بو دارد
بر چرخ میرسد ز تنزل، یقین بود / یک نیمهٔ فلک همه زیر زمین بود
روزیکه ما و یار گذشتیم از چمن / نالید باغبان که: بهار و خزان گذشت (۲)
سوز دل پروانه، زد آتش، کفنم را / امشب که، برافروخته شمعی بمزارم (۲)
(ص ۱۰۴)

● مقالات‌الشعرا: قابل خان، بخشی لشکر نواب معین‌الملک دلیر دلخان بوده (۱) صاحب دیوان است. این بیت از منظومهٔ اوست، که زبانی

۱- تذکره حسینی و مردم دیده و شمع انجمن دارد.
۲- مردم دیده دارد.
۳- حاکم تتهه از (۱۱۲۳ھ) تا (۱۱۲۵ھ) ــ تبصرة‌الناظرین ــ دارد: (۱۱۲۵ھ) همدرین سال صوبه داری بلدهٔ تته، از تغیر نواب دلیر دل خان، بنواب امیر خان ــ که منظور عاطفت حضرت ظل سبحانی اند ــ مقرر گشت. خود (امیر خان) بموجب امر اقدس درحضور پر نور ماند و نیابت آنجا بخان بلند مکان همت دلیر خان خلف رشید نواب دلیر دل خان

نواب بطرف لطف علی خان (۱) نوشته: منه:

کسی را تمنای تهنا بود که، پس کوچهٔ عالمش، جا بود
(ص ۲۹۹)

● مردم دیده: محمد پناه قابل تخلص از مردم کشمیر است. بشاگردی میرزا بیدل سر افتخار می افراشت. دیوان ضخیمی قریب به پنجاه شصت هزار بیت دارد.

در وقتی، از اوقات که بلاهور رفته بود، بخدمت شاه آفرین رسیده. هنگامی که فقیر بجهان آباد وارد شدم قابل مرحوم را بطریق دعوت طلبیدم، آمد و تا دیری نشست. مرد پیری منحنی بود. اشعار بسیاری از خود خواند. و دیوانی ـــ سوای دیوان سابق که در جواب حضرت شیراز گفته بود ـــ بفقیر برای انتخاب عنایت کرد. هر چند مطالعه نمودم و سر تا سر آن گردیدم، خاطر خواه بر نیامد.

نقل رنگینی یاد میآمد که: در ایران شاعری جواب دیوان خواجهٔ شیراز گفت و بنظر شاه عباس گذرانید. شاه فرمود که: تو جواب دیوان حافظ گفتی. فردا بخدا چه جواب خواهی داد؟ ظاهراً این لطیفه بگوش شاه قابل نخورد و الا البته طرف بخواجه نمیشد. چنانچه میرزا صائب میفرمایند:

(صائب) چه توان کرد به تکلیف عزیزان ورنه، طرف خواجه شدن بی بصری بود

عدم اشتهار این دیوان محض کرامت حضرت خواجه است، و الا شعرهای

☜ مفوض گردید ...... و همدرین سال صوبهٔ کشمیر بنواب دلیر دل خان تفویض یافت. خود در لاهور بسبب خوئ آب و هوا ـــ که با مزاج نواب سازگار است ـــ اقامت ورزید، و نیابت خود به ابوالبرکات خان مقرر فرمودند ...... (خطی ۱۷۲ - نیز رک: ماثر الامرا ۳: ۱۷۷ و مقالات الشعرا ۳۹-۲۷۶-۱۷۸-۲۰۰-۸۲۷).

۱- نواب میر لطف علی خان رضوی بکهری حاکم تته از (۱۱۲۵ھ) تا (۱۱۲۷ھ)

جسته جسته او بد نیست . و محمد علی خان متین تخلص که در تعریف و توصیف او در تذکرهٔ خود، زیاده از حد مبالغه نموده، حمل بر چه توان کرد . بهر حال مرد بزرگ و مسن بود : خدایش بیامرزد :

بـبزم دود بماند ، ز بعد کشتن شمع　　چو ما بداغ تو مردیم، آه ما باقی است

(چهار بیت دارد ۱۸۱)

● **سفینه هندی** : قابل ، شاه قابل تخلص نامش محمد پناه و اصلش کشمیر است ، در دهلی میبود ، شاگرد میرزا بیدل بوده ؛ در تصوف ربطی داشت و در لباس درویشی باصلاح و تقوی می زیست، اعزهٔ دهلی عزتش می کردند ، آخر جواب دیوان خواجهٔ حافظ شیرازی می گفته که زندگی را جواب داد. ازوست :

بقتلم اندکی ، ظالم تامل میتوان کردن　　من از خود رفته ام، باید کشیدن انتظار من
کی بکویش ازکفم، جام شراب افتاده است　　بر در ساقی، نگه کن ، آفتاب افتاده است
باده خوردن بی گزک، چندان ندارد لذتی　　میکشی با غیر می ، (قابل) کباب افتاده است

(ص ۱۷۰)

● **نتائج الافکار** : پسندیدهٔ اقران و اماثل محمد پناه متخلص به قابل که از خطهٔ دلپذیر کشمیر است . آثار قابلیت از بشرهٔ او هویدا بود و لمعان لیاقت از جبینش پیدا . در فکر سخن طبع خوش وقتی داشت و از میرزا بیدل درین فن فوائد وافیه برداشت . مدتی با اغر خان دیده بعزت بسر برد، آخر بترک لباس پرداخته در شاهجهان آباد و لاهور میگذرانید . و در عشره سابع بعد مأته و الف خرقه فنا پوشید . از کلام اوست :

نصیب آسمان ، از سرکشی شد ، بیقراریها　　زمین ، آرامها دارد ، ز فیض خاکساریها
هر که چون خورشید، بنماید کمال خویش را　　در جهان، هر روز می بیند، زوال خویش را
توان شناخت غباریکه، از دلم برخاست　　بصورت خط مشکین، بروی یار نشست
جـز بیخودی ، از نشهٔ می ، نیست تمنـا　　ازخویش تهی شوکه، ایاغی به ازین نیست

(ص ۵۷۲)

● شمع انجمن : قابل ، محمد پناه کشمیری . در ــ ید بیضا ــ (۱) نوشته : که از شعرای این روزگارست ، در شاهجهان آباد میگذراند و فکر سخن بتلاش مینماید، و با بعضی از آشنایان فقیر مرتبط است :

هر که قائل شد بوحدت، مرد خاموشی، فن است　　یک سخن را از دو لب گفتن، مکرر گفتن است

(یک شعر دارد ۳۸۶)

۱۹۴ـ قاری، خواجه مومن جیل

● تاریخ اعظمی : خواجه مومن جیل متخلص بقاری ، پسر خواجه ابوالقاسم جیل ست که رفیق یوسف خان کشمیری بود ، و در علم موسیقی تالیفات دارد . و این خواجهٔ مومن استفادهٔ علوم اول در پیش مولوی ملا جوهر نانت، بعد آن از خدمت مولوی خواجه حیدر چرخی کرده . و ترک دنیا نموده بطلب مرشد سفر اختیار کرده ، و بادای حج موفق شده :

و از روضهٔ شریفه جناب نبوت مآب (صلی الله علیه وسلم) مبشر شده که : مرشد تو در وطن تست ! ازانجا به کشمیر آمده و دلش در صحبت سیه ریشه بابا در پرگنهٔ کامراج قرار گرفته . دو هفته پیش او بوده و ازو جواب یافته که : بآنکه مبشر شدی من نیستم ! شیخ تو ابوالفقرا بابا نصیب است ! بنا بران بخدمت ایشان رسیده . متوجه شدند و بدرجهٔ بلند رسیده، تا حیات ایشان در خدمت ایشان بود . چون ایشان برحمت الهی پیوستند، باز سفر کرده در بغداد رسید و آنجا پذیره بسیار یافته و مرشد و مقتدای طالبان الهی شد .

برادرش خواجه عبدالخالق بعد فراغ حج به بغداد رسیده و با او ملاقات کرد و چند صبا یکجا بودند . چون حاجی عبدالخالق بقصد

۱ـ تالیف میر غلام علی آزاد .

وطن اجازت خواست ، وقت مفارقت فرمود که : ای حاجی عبدالخالق ! تاریخ یاد بگذار که حظ نماند ! طبع عالی داشته چنانکه تاریخ رحلت شیخ ابوالفقرا گفت :

— شیخ مومن —
۱۰۴۶ه

از واردات اوست : بیت :

ای باد اوتر ! گر گذری در دیوه سر — از من خبری نیز بآن دلبر بر
کشمیری و فارسی اگر، گوش نکرد — هندیش بگوی که : اوتر میر اوتر در

وله :

عمریست درین رشته پریشان گشتیم — گفتیم : گران شویم و ارزان گشتیم
در طالع ما ، کساد بازاری بود — آئینه فروش شهر کوران گشتیم

(۱۵۸-۱۵۹)

۱۹۵- قانع ، مولانا عزیزالله

● تاریخ اعظمی : قانع ، مولانا عزیزالله ، از فضلاء عهد بجودت طبع و حدت امتیاز داشت و بکمالات عربیه و فارسیه و خط و انشا فائز بود . جسته جسته شعری هم میگفت ، قانع تخلص میکرد .

بنا بر تشتت روزگار و گردش لیل و نهار ، در عهد پادشاه فرخ سیر به شاهجهان آباد رفت ، بهره از دنیا نیافت . و در خدمت خواجه محمد سعید نقشبندی شتافت . در همان اثنا بحالت غریب در شاهجهان آباد رحلت نمود .
(ص ۲۲۷)

۱۹۶- قدسی مشهدی ، حاجی محمد جان

● تذکره میخانه : مولد این بلبل گلستان خیال از مشهد مقدس است .

در وطن خود بسن رشد و تمیز رسیده . درین جزو زمان، کسی از شعرای آن بلده طیبه، بفصاحت بیان و طلاقت لسان، مانند او نیست . شعر را بغایت و بی نهایت بمزه میگوید :

نام او محمد جان است و تخلص قدسی و بتحقیق پیوسته که .آن گرامی سخنور صاحب امتیازی از روی تشویق و نیاز ، عازم سفر حجاز شده، بعد از سعادت دریافت زیارات حرمین و پس از طواف مقامات شریفین ، بوطن خود عود نموده . الحال که سال هجرت حضرت رسالت بهزار و بیست و هشت (۱۰۲۸هـ) رسیده در مسکن خود بآسایش میگذراند . از اکثر مسافران فهمیده و سیاحان سنجیده چنان استماع افتاد که : قبل ازین وجه معیشت قدسی از بقالی میگذشت و ازان کار ثروت و جمعیت بسیار بهم رسانده بود . اما اکثر اوقات با حکام مشهد همنشین میباشد و اغلب ساعات در مجلس اکابر با عزت و آبرو قرین . و درین ایام خجسته آغاز فرخنده انجام ، از عنایت بلا نهایت ایزد بی همتا ، خزینه دار حضرت امام رضا (علیه‌التحیة والثنا) گردیده :

دیوان آن یگانهٔ زمانه بنظر مولف ــمیخانهــ در نیامده تا تعداد اشعارش نماید . این دو بیت از آن فرید زمان ــ که مناسبتی بسیاق این اوراق پریشان دارد ــ ثبت نمود :

هر که امشب می ننوشد ، او بما منسوب نیست پارسا ، در حلقهٔ مستان نشستن ، خوب نیست
در چنین فصلی که ، بلبل‌مست و گلشن پرگلست گر همه پیمانهٔ عمرست خالی، خوب نیست(۱)

این رباعی نیز از واردات طبیعت عالی اوست :

۱ـ شاهجهان نامه، سرو آزاد ، کلمات الشعرا ، تاریخ اعظمی، مجمع النفائس ، تذکره شعرای متقدمین دارد .

گویند که : دستش ز حنا گلگون شد — نی! نی! ز حنا نیست ، بگویم چون شد
چون شانه بزلف خویش دستی میزد — ناخن بدلم خورده و کفش پر خون شد (۱)
(ص ۸۳۱-۸۳۲)

● شاهجهان نامه : محمد جان قدسی ، از متوطنان مشهد مقدس است و به نهایت مرتبهٔ تقدس ذات و پاکیزگی صفات و ورع و تقوی متصف . صاحب طبع ستوده است و در شیوهٔ سخنوری متانت و جزالت را ـــ چنانچه باید ـــ رعایت میفرماید . چون ظهور فیض باندیشهٔ او موقوف است ، و خفای نیر معانی به بیفکری او موصوف ، در قصیده ، قصید های نیک مینگارد و در قطعه و غزل و رباعی ، و بتخصیص مثنوی ، داد صنائع و بدائع لفظی و معنوی داده ، ایراد معنیهای برجسته بی آهو مینماید . از روی انصاف هیچکس از سخنوران بر سخنش انگشت نتواند نهاد ، و در گفتار سحر آثارش ناخن بند نتواند نمود . زیرا که ، سخن او مانند زر پخته از آلائش خامی منزه است و بجمیع وجوه ، نزد عیار شناسان معنی ، معقول و موجه .

القصه سخن بلند پایه را همواره از فیض طبعش سرمایهٔ بلندی جاوید حاصلست ، و اکثر معنی پیش پا افتاده را ، آن چنان میبندد که ، از معنی بالادست ، پای کم نمی آرد ، تا بمعنی والا چه رسد . باعتقاد عزیزان سخن فهم ازین جهت ، که مدتها تن به بوته سخن سنجی گداخته و قلم را رگ ابر معانی ساخته ، از هم روزگاران سر زنش ترجیح و شایستگی تفضیل دارد . اگرچه بحسب وجود از زمرهٔ متاخران است ؛ اما باعتبار معنی ، در مقدمان بشمار می آید .

در سال جلوس پنجم موافق سال هزار و چهل و یک (۱۰۴۱ه) از

۱- ریاض الشعرا دارد .

وطن احرام طواف رکن و مقام این قبله امانی و آمال محتاجان و کعبه جاه و جلال انس و جان بسته. چون خود را بادراک این سعات عظمی رسانید، بانعام نقد و خلعت سر افرازی یافته بروز یانهٔ گرانمند در حلقهٔ ثنا طرازان بارگاه گیتی پناه جا یافت (۱).

این چند بیت که به بیوت کواکب پهلو میزنند ازان خورشید آسمان فضل بظهور آمده. ابیات:

من آن نیم که کنم، سرکشی، ز تیغ جفا — چو شمع، زنده سرخویش دیده ام، بر پا(۲)
دمی که، بگذردم بی کرشمهٔ ساقی — نفس کشد بدلم کار ریزهٔ مینا
کسی که، لذت پیکان بی نشانی یافت — دگر نشد به نشان آشنا، چو تیر خطا
نه غم بسینه، نه پیکان بدل، نه خار بپای — بتنگ عیشی من، کس مباد در دنیا
شبی که، عقده کشایم بناخن، از مویش — چو شمع جان، بسر انگشتم آید از اعضا
برای زینت مژگان، بدیده خواهم خون — وگر نه، برکف دریا، کسی نه بسته حنا
باب خود، چو زمرد کسی، که سبز بود — نه شان ابر شناسد نه شوکت دریا(۲)
ای مرا بی رخت، افتاده دو عالم ز نظر — مردم چشم مرا، خاک رهت، نور بصر
خط رخسار تو، با خویش طلسمی دارد — که توان خواندنش از رو نتوان کرد ازبر
بحر، با دست تو، منشور سخا میطلبید — همه گفتند که: برآب نویسد محضر
گر کنی نامیه را منع، نیاید بیرون — غنچه از شاخ چو پیکان محبت ز جگر
زود به کردم، من بی‌صبر، داغ خویش را — اول شب میکشد مفلس، چراغ خویش(۳)
عیش این باغ، به اندازهٔ یک تنگ دل است — کاش! گل غنچه شود، تا دل ما بکشاید(۲)
سر نوشتم را قضا از بس پریشان زد رقم — هرکه‌دیدش گفت: مضمونی‌درین‌مکتوب‌نیست
کند چو حرف گرفتاری ام را تحریر — بپای خامه سزد گر رقم شود زنجیر(۲)
غلام همت درویشی ام، که بی منت — نشانده آتش حرص مرا بموج حصیر

۱- در ماه ربیع الثانی (۱۰۴۲ھ) بار یافت.

۲- همیشه بهار دارد.

۳- سرو آزاد، کلمات الشعرا، همیشه بهار، تاریخ اعظمی، مجمع النفائس، تذکره شعرای متقدمین دارد.

گذشتنم ز تو، باشد چو رشتهٔ سوزن
که با حریر بود گرچه بگذرد ز حریر(۱)
در دل من ز نم آبلـه میروید خار
گلشنم تازه بود بی مدد ابر بهار
جوهر ذات، تهی دستی جاوید آرد
چون ترا تجربه حاصل نشد از دست چنار
بیم نقصان بود آنرا که، کمالی دارد
میوه چون پخته شد، از شاخ بریزد ناچار
عاشقان را بدو محراب حرام است نماز
قبلهٔ طاعت محمود بس ابروی ایاز
من نمیگویم، بچشمم نه قدم، یا بر زمین!
چشم‌من، فرش است، هر جا مینهی پا بر زمین(۱)
کشتی چشم تر من بود با دریا قدر
اشک زور آورد آمد پشت دریا بر زمین
یاد روی تو بخاطر رسد، از دیدن گل
هیچ راهی بحقیقت نبود، به ز مجاز
رشک بر زندگی خضر ندارم، بجز این
که، نشان از سر زلف تو دهد، عمر دراز
جا بود، افتادگان عشق را، بر آسمان
من هم از افتادگان عشقم، اما بر زمین
آنکه، هرگز بر نمیدارد قدم، از چشم من
حیرتی دارم که نقش پای او بر خاک چیست
دل بزلفش بستهٔ (قدسی) چه میخواهی دگر
صید بسمل گشته را، معراج جز فتراک چیست

رباعی

در ساغر من، می طلبی را، جا نیست
میگویم و از، هیچ کسم پروا نیست
با گوهر اشک خویشتن، ساخته ام
چشمم چو حباب بر کف دریا نیست
دانی ز چه بی حجاب نیخندد صبح
افگنده ز رخ نقاب میخندد صبح
این غمکده، چون مقام خندیدن نیست
بر خندهٔ آفتاب، میخندد صبح(۱)

مثنوی

غنیمت شمار این چنین دوستی
که دید این قدر مغز در پوستی
سخن آن چنان در وی افشرده پای
که از نقل کردن نه جنبد ز جای
ز پیوستن خلق تجرید به
ز پیوند بر شاخ روید گره
مپیوند با هیچکس زینهار
که ناقص بود ظرف پیوند دار
ز قطع تعلق چه بهتر بود
گل چیده را جای بر سر بود
(۴۲۹۳-۳۸۹:۲)

ورود قدسی

● و در همین ایام (۲) شاعر نادر فن جادو کلام حاجی محمد جان قدسی

۱- همیشه بهار دارد.

۲- در واقعات روز جمعه سلخ ربیع الاول (۱۰۴۳ه) (پنجمین سال جلوس شاهجهانی) در پادشاهنامه هشتم ربیع الثانی (۱: ۱: ۲۴۰)

تخلص از اهل مشهد ، که به نهایت مرتبهٔ تقدس ذات و تنزه صفات و غایت ورع و پرهیزگاری، با کمال تفرد در فن شاعری و سخنوری ــ که اجتماع این مراتب در یک ذات کمتر دست بهم داده ــ اتصاف دارد ، از وطن احرام طواف رکن و مقام این قبله امانی و آمال محتاجان و کعبهٔ جاه و جلال انس و جان از ته دل برمیان جان بسته ، خود را بادراک این سعادت عظمی رسانید . و قصیدهٔ غرا که در ستایش بندگان درگاه جهان پناه ــ بطریق ره آورد ــ انشا کرده بود ، در حضور پر نور انشاد نمود . و از مرحمت خلعت فاخر سرمایهٔ مفاخرت سرمد اندوخته ، دو هزار روپیه برسم صله یافت . و از راه تحریک بخت کار فرما ــ که اورا بدین قبلهٔ ارباب طریقت راهنما شده بود ــ در حلقهٔ ثنا طرازان بارگاه خدیو زمین و زمان درآمده به سلک بندهای درگاه والا شرف انتظام یافت . و این چند بیت ازان قصیدهٔ است :

ای قلم! برخودببال از شادی و بکشا زبان
در ثنای قبلهٔ دین ثانی صاحبقران

آبروی آفرینش کعبهٔ صدق و صفا
قبلهٔ اقبال خانان زمن شاه جهان(۱)

جوهر اول ، شهاب الدین محمد ، کز ازل
از برای خدمتش ، زد چرخ دامن برمیان

اختر برج کرامت ، مظهر لطف اله
جوهر تیغ شجاعت ، مصدر امن و امان

آنکه از آغاز فطرت ، بسته شهباز ظفر
چون عقاب تیر ، بر شاخ کمانش، آشیان

گر مخالف ور موافق، از ولایش، دم زنند
بابدو نیک است، چون خورشید، گرم و مهربان

تا ز یمن دولتش، ایمن شود از حادثات
زد بدامان بقایش دست عمر جاودان(۱)

دولت از پیشانیش پیدا، چو نور، از آفتاب
نصرتش از تیغ لامع، همچو مهر از خاوران(۱)

سرمهٔ چشم غزالان سازد ، از داغ پلنگ
سازگاریهای عدلش چون نهد ، پا درمیان

شهرت آثار عدلش ، زود برخواهد گرفت
تهمت زنجیر عدل ، از گردن نوشیروان

خوش نشست از نقش پایش ، نقش هفت اقلیم را
ربع مسکون کو دگر بنشین بعیش جاودان

آفتابی این چنین طالع نشد ، در هیچ قرن
از زمان حضرت صاحبقران تا این زمان

جای حیرت کی بود ، گر کامل آمد از ازل
مهر در حد کمال آید پدید ، از خاوران

۱ــ این بیت از پادشاهنامه گرفته شد

سر غیبی بر ضمیر روشنت، پوشیده نیست — راز خود تقدیر، با رای تو، دارد درمیان
حبذا دولت که ، بیند با تو خود را در رکاب — مرحبا نصرت که، باشد با تو دائم، همعنان
(کلکته ۱: ۵۰۸-۵۰۹)

تخت طائوس و قدسی

● چون ساعت مسعود برای نزول همایون موکب اقبال بمرکز محیط دولت یعنی دارالخلافت عظمیٰ، (۱) و جلوس مبارک آن نـائب مناب نیر اعظم بـر سریر سپهر نظیر مرصع ـــ کـه درین ایـام آن نمودار فلک ثوابت صورت اتمام یافته ـــ باختیار منجمین روز جمعه سوم فروردی (مطابق روز جمعه سیوم شهر شوال ۱۰۴۲ھ) قرار یافته بود . بنا برین جشن تحویل آفتاب جهانتاب و انجمن نوروز گیتی افروز در دولت سرای گهات سامی مقرر شد .

و سامان طرازان کارخانجات سلطنت بـه تزئین محفـل نوروزی ، بر طبق دستور هر ساله و آذین بزم جلوس مذکور در صحن خاص و عـام دولتخانهٔ دارالخلافهٔ اکبرآبادی مامور گشتند . و همگنان بحسب فرموده نخست اسپک مخمل زربفت مقیش کار گجـرات را ـــ کـه قریب یک لک روپیه صـرف مصارف آن شده بود ـــ در پیش‌گاه ایوان چهل ستون به ستونهای زرین و سیمین افراشتند . و بر اطراف آن، ازین جنس شامیانها ، بپا اندازی همایون دست ستونها استاده نمودند . آنـگاه روی زمین را بـگستردنی هـای ملون و بساط هـای مـزین روپـوش ساخته ، روکش کارگاه بوقلمـون ساختند . و در سایهٔ اسپک چبوترهٔ مربع ترتیب داده محجری زرین بر چهار ضلع آن نصب نمودند . و اورنگ مرصع مذکور را ، در وسط حقیقی آن گذاشته ، بر جوانـب تخت چترهـای مرصع ـــ کـه مسلسل آن بلآلی قیمتی مکلل بود ـــ منصوب

۱- در واقعات سال هفتم جلوس بعد نهضت ازکشمیر (۲۳ ربیع‌الاول بروز یکشنبهٔ) بدارالخلافه اکبرآباد (در ماه شعبان ۱۰۴۲ھ)

نمودند . و در و دیوار و سقف و جدار و طاقهای اطراف محوطهٔ خاص و عام را ، با عمارات نقارخانه و پیش طاقهای سر دروازه ـــ که شاهزادهای عالی مقدار و امرای نامدار کامکار متکفل آذین و تزئین آن شده بودند ـــ در اقمشهٔ نفیسهٔ هر دیار از مخمل طلاباف و زربفت ایرانی و دیباهای رومی گرفتند . و همه جا در مجلس بهشت زیب فردوس زینت ظروف طلا و مرصع و میناکار به ترتیب چیدند .

اکنون خامه وقائع نگار درین مقام به تصویر سر جمله ، از خصوصیات شکل و هیئت، این گوهرین سریر بدیع آئین ـــ که جز قلم قدرت صورت آفرین از عهدهٔ تحریر آن نمیتواند آمد ـــ دلبری مینماید .

این تخت همایون که ، قطع نظر از سخن آرائی شاعرانه ، روی سریر خسروانی و سر اورنگ کیانی ملوک عجم ، با پایهٔ نردبان آن ، هم پله نمیتواند شد ، در مبادی ایام جلوس ابد پایان، رای گیتی آرای خدیو زمین و زمان بترتیب آن پرداخت . جمیع جواهر ـــ که دو کرور روپیه قیمت آنست ـــ سوای جواهری که در جواهر خانه خاصه محل میباشد ، و اغلب اوقات از تزئین آن حضرت زینت پذیر میگردد ، منظور نظر انور ساخته ، ازان جمله موازی هشتاد و شش لک روپیه بوزن پنجاه هزار مثقال از لعل و یاقوت و زمرد و مروارید، که در سنگ و رنگ و قیمت امتیاز داشت، اختیار فرمودند . و با یک لک توله طلا که دویست و پنجاه هزار مثقال جوهری باشد و قیمت آن پانزده لک روپیه است ، تحویل بی بدل خان داروغهٔ زرگر خانه سرکار خاصهٔ شریفه نمودند . و در مدت هفت سال تمام سمت اتمام یافته مبلغ یک کرور روپیه ـــ که سی صد و سه هزار تومان ایران و چهار کرور خانی قوران باشد ـــ در مصارف آن بخرج رفت :

و تصویر خصوصیات آن برین صورت است که هیئت آن فرخنده سریر مستطیل و مسقف سمت ترتیب پذیرفته . چنانچه همانا از نسبت آن وضع همایون عموم این شکل احسن صور و اجمل تقاویم اکمل و افضل اشکال و اوضاع گشته، گویا کمال و جمال صفاهانیان را همین ماده منظور افتاده ، آنجا که میگوید :

تا عقل کرد نسبت این وضع با فلک هیئت بمستطیل کنون شکل افضل است

و آن سریر روکش پایهٔ برجیس ـ که تخت طاقدیس بل عرش بلقیس را ، از طاق دلها بر انداخته و کرسی گوهرنگار سلیمان را در نظرها بی وقعت ساخته ـ وصف رفعت پایهٔ گرانمایه اش سخن را باز بر کرسی نشانده و ثنای والای پله مقدارش بنا بر فرط رتبه مقدار قدر سخن را از پایهٔ کرسی در گذرانیده، چندانکه بساق عرش رسانیده. سقف مرصع اش بهشت قایمهٔ زرین میناکار ـ که هر یک قاعدهٔ نه گنبد مینای گوهرنگار میتواند شد ـ افراشته شده ، بر سطح اعلای آن دو طاؤس زرین میناکار ، که جابجا بر پرهای افراشتهٔ آنها زمرد بکار برده ، روبروی یک دیگر سمت وقوع دارند . و هر یک دانهٔ لعلی، که هر یک همانا جگرپارهٔ آفتاب تابان و ثمرةالفواد کان بدخشان درست به اخگر افروخته مینماید ، مانند مرغ آتشخوار بمنقار گرفته . چنانچه نظارهٔ آن بغایت دلکش و دلاویز افتاده . و طول آن سه ذرعه و ربع و عرض دو نیم و ارتفاع آن تا سقف پنج ذرعه . و همه جا انواع جواهر از یاقوت و زمرد و الماس فرنگی تراش خورد و کلان در نقش و نگار آن بکار رفته . چنانچه تماشای هوش ربای آن، قرار از خاطر و شکیب از دل میبرد . و در هر قطعه از قطعات عذارهٔ آن چند لعل کلان بدخشانی بدرخشانی آفتاب تابان به نگین خانهٔ زر بتمکین هرچه تمام تر نشسته و کتابه درون آن ، از

اشعار آبدار شاعر فرشته محضر، اعنی زینت صفحهٔ روزگار حاجی محمد جان قدسی تخلص — که از سر آمد شعرای پای تخت است — بمینای زمرد خام نگاشته. این چند بیت ازانجمله است. ابیات:

زهی فرخنده تخت پادشاهی / که شد سامان بتائید الهی
فلک روزی که، میگردش مکمل / زر خورشید را بگداخت، اول
بحکم کار فرما، صرف شد پاک / بمینا کاریش، مینای افلاک
برای پایه اش، عمری کشیده / گهر افسر بسر خاتم بدیده
در اطرافش، بود گلهای مینا / فروزان، چون چراغ از طور سینا
دهد شاه جهان را بوسه بر پای / ازان شد پایهٔ قدرش، فلک سای
سر افرازی که، سر بر پایه اش سود / ز گردون پایهٔ بر تخت افزود (۱)

(کلکته ۲ : ۸۵-۸۸)

۱- وتاریخ اتمام را — اورنگ شاهنشاه عادل — یافته. و سخن سنجی دیگر با این تاریخ برخورده :
۱۰۴۴ھ

اثر باقیست، تا کون و مکان را / بود بر تخت، جا شاه جهان را
بود تختی چنین، هر روز جایش / خراج هفت کشور زیر پایش
چو تاریخش، زبان پرسید از دل / بگفت : — اورنگ شاهنشاه عادل —
۱۰۴۴ھ

دیگری این تاریخ یافته :

— سریر همایون صاحبقرانی —
۱۰۴۴ھ *

یگانه شاعر نادر سخن جادو کلام طالبای کلیم نیز قصیدهٔ در تهنیت اعیاد ثلاثه سعید — نوروز و عید فطر و عید قدوم اسعد به دارالخلافهٔ عظمیٰ — سمت نظم داده، و چند شعر در تعریف آن برج شمس و قمر در ضمن آن درج نموده. و آن ابیات که پادشاه دقیقه سنج هنر نواز اورا، برین سربزر وزن نموده، بی ملاحظهٔ ترتیب با مطلع درین نسخهٔ نامی ایراد یافته :

خجسته مقدم نو روز و غرهٔ شوال / فشانده اند گل عیش، برسر مه و سال
بچشم مردم دارالخلافه، عید نویست / غبار موکب شاه جهان جهان جلال
شرف پذیرد نوروز در چنین عیدی / که پادشاه نشیند به تخت استقلال
بوصف تخت مرصع، گهرفشان گشتم / خدا نصیب کند عمر خضر و طول مقال
هزار سیلان یاقوت و صد بدخشان لعل / برو نهانی گرفت است تا نمود جمال

قصیده و جایزه، زر هم وزن قدسی

● ازان جمله (۱) عنایت پادشاه سخن پرور شامل رعایت احوال همدم بال افشانان فضای عرش و کرسی حاجی محمد جان قدسی آمده . از روی قدردانی ترازوی زر سنگ را در وزن آن سرآمد ثنا سنجان گهر سنج فرمودند . و حق صلهٔ گوهرین قصیدهٔ ـ که درین ایام مشتمل بر مدیح آنحضرت به سلک نظم انتظام داده بود ـ درین صورت ادا نموده . مبلغ پنج هزار و پانصد روپیه ، که هم وزن سبک روحی آن یگانهٔ زمانه گشته بود ، مرحمت نمودند . (کلکته ۲ : ص ۱۶۱)

وفات قدسی

● بعرض مقدس رسید (۲) که: طائر دستان سرای سرابستان قدس حاجی محمد جان قدسی تخلص، در دارالسلطنت لاهور، قفس قالب عنصری شکسته با بلبلان جنت همنوا گردید . (کلکته ۲ : ۲۷۲ ص)

● پادشاه نامه : ربیع‌الثانی (۱۰۴۲هـ) ...... حاجی محمد جان مشهدی

☜ توان ز آتش یاقوت آن چراغ افروخت — که نی ز باد رسد آفتش نه ز آب زلال
فتاده پرتو یاقوت و لعل بر الماس — چنانکه عکس چراغان فتد در آب زلال
زمرد کهنش، تازه‌تر ز سبزهٔ نو — که اجتماع نقیضین را شمرده محال
طلای تخت شدی آب ز آتش یاقوت — اگر نه قطره فشان میشدی ز لال زلال
بها ندارد و دیگر هرآنچه خواهی هست — زشان و شوکت و فر و شکوه و حسن و جمال

بی بدل خان نیز قصیده سروده که در ـ شاهجهان نامه ـ ثبت است .

(کلکته ۲: ۸۵-۸۹)

۱ـ سال نهم جلوس .

۲ـ در تاریخ روز پنجشنبه هشتم ربیع‌الثانی سنه هزار و پنجاه و شش (۱۰۵۶هـ) آغاز سال پنجاه و هفتم (۵۷) عمره شاهجهان پادشا .

قدسی تخلص — که در سخن سنجان عراق و خراسان بجودت فطرت و رسائی طبیعت معروف است ، و به پیشوای بخت بیدار و رهنمائی دولت کارگذار— بسان دیگر سخنوران آفاق ، دل از موطن بر گرفته بعزیمت آستان بوس رو بهندوستان بهشت نشان نهاده بود ، باحراز سعادت ملازمت مستسعد گشته . قصیدهٔ در مدح پادشاه جود گستر هنر پرور بعرض رسانید ، و بعنایت خلعت و اسپ و انعام دو هزار روپیه، سر بز افراخته در سلک مداحان انتظام یافت ، این بیت ازان قصیده است :

ای قلم بر خود ببال از شادیٔ و بکشا زبان   در ثنای قبلهٔ دین ثانی صاحب قران (۱)
(کلکته ۱ : ۲۲۴-۲۲۶ ص)

فتح قلعهٔ دولت آباد

● ۱۹ ذی الحج (۱۰۴۲ھ) قلعهٔ دولت آباد فتح شد ، در پادشاه نامه هست :

حاجی محمد جان قدسی — که بمناقب طرازیٔ این دولت فزایندهٔ و بمفاخر پردازیٔ این اقبال پاینده کامیاب است — این چند بیت در وصف قلعهٔ مذکور گفته :

حصاری که مثلش ، ندیده است کس   بود قلعهٔ دولت آباد و بس
فلک را رخ از رفعت پایه اش   کبود است از لطمهٔ سایه اش
خرد را بود خندقش در نظر   ز فکر خردمند ته دار تر
بود مملکت را عروس ، این حصار   که پایش بود از شفق در نگار
(کلکته ۱ : ۵۳۰)

کشمیر ، پیر پنجال

● در ذیقعد (۱۰۴۳ھ) پادشاه بسفر کشمیر روانه شد، پنجشنبه یازدهم

۱- رک : تحت شاهجهان نامه (عمل صالح) .

ذی‌الحج (۱۰۴۳ھ) در پوشانه منزل شد ، و روز دیگر از پوشانه ـ که پای کتل پیر پنجال است ـ کوچ نمودند . در پادشاه نامه است :

و کتل مذکور را که از پائین تا بالا قریب دو کروه پادشاهیست و ازان میان یک کروه ، بمرتبهٔ بند و نا هموار، که طی بعضی جاها سواره ممکن نیست ؛ بخجستگی پالکی سوار عبور نمودند . مصاعد آن با فلک انباز است و مصاعد آن با ملک هم آواز . مرغ تیز پر بر قلعهٔ آن پرواز نکند و سحاب بلندی گرا از دامن آن سر بر نیارد .

حاجی محمد جان قدسی این چند بیت در وصف آن گفته :

معاذ الله ! ز راه پیر پنجال   که مثلش دیده، کم چرخ کهن سال
صبا، در دامنش زان میخرامد   که، نتواند ببالایش بر آمد (۱)

(۶ شعر دارد ، کلکته ۲: ۱۹)

سرینگر

● روز پنجشنبه هیژدهم از خانپور ـ که پنج کروهی شهر است ـ قضمهت نموده بدولتخانه والا تشریف بردند .

این مصر یوسف لقارا ، که بکشمیر شهرت یافته ، در دفاتر سرینگر مینگارند . اما از سیومین دفتر ـ اکبر نامه ـ مستفاد میگردد که : نامش در ـ راج ترنگنی ـ (۲) که مبنی است از احوال چهار هزار ساله این سرزمین نزاهت آگین ـ ستی سر ـ است . هندو (ستی) زن مهادیو و (سر) تالاب را نامند . چون تمامی این زمین آب فرو گرفته بود و ستی

۱- رک : تحت مثنوی در صفت کشمیر در آخر این مقال .

۲- این کتاب در تاریخ کشمیر بعهد سلطان زین‌العابدین نوشته شده است و ترجمه اردو و انگریزی آن در ذخیرهٔ نگارنده است .

همواره درینجا غسل نمودی بدین اسم موسوم گردید ......

این خطهٔ فردوس نظیر، بحسب نزهت و صفا، و لطافت آب و هوا، و وفور ریاحین و اشجار، و کثرت فواکه و اثمار، و باغهای خوش و جزیره های دلکش، و چشمسارهای تسنیم زلال و تالابهای کوثر مثال، و آبشارهای فرح افزا و ییلاقات دلکشا، بهترین معمورهٔ دنیا است. و مساحان ربع مسکون و سیاحان کوه ز هامون، باین کیفیت مکانی، گذارش ندهند.

نظم طرازان پارسی در وصف آن، اشعار غرا برگذارده اند، ازانجمله این چند بیت است که حاجی محمد جان قدسی ــ که درین سفر فرح اثر در رکاب سعادت کامیاب بود ــ گفته و باحسان و تحسین سرافراز گردیده :

خوشا کشمیر! و خاک پاک کشمیر که سر بر زد بهشت از خاک کشمیر(۱)

(دوازده بیت دارد، کلکته ۲: ۲۱-۲۲)

چشمهٔ اچول

● ربیع الاول روز یکشنبه بیست و سیوم از کشمیر نهضت کردند، بیست و هفتم در ــ اینچه ــ که در تیول اسلام خان میر بخشی بود، تشریف فرما شدند.

درین پرگنه معبدی بود باستانی، پادشاه عدالت گستر بهدم بنیان آن، فرمان داده پرگنهٔ مذکور را به ــ اسلام آباد ــ موسوم گردانیدند.

سابقاً دو دست عمارت، یکی برای محل مقدس و دیگری بواسطهٔ دولت خانهٔ خاص، بر دو چشمهٔ خوشگوار ــ که دران مکان نزه واقع شده ــ ساخته بودند. چشمهٔ محل از میان حوضی ده در ده گذشته بمختصر حوضی ــ که

۱ــ رک : تحت مثنوی در صفت کشمیر در آخر این مقال.

بر روی چبوترهٔ وسیعی پرداخته انـد و بر کنار آب چنار عظیم سر بر افراخته ـــ میآید ، و ازان بحوضی بیست گز در بیست که در ته چبوتره است ، ریخته بیرون میرود .

و چشمهٔ دولتخانهٔ خاص نیز از میان حوضی ده در ده برآمده بحوضی دیگر ، که چـل گز در چل است ، میریزد . و از بن حوض جوی ، بقدر دو آسیا آب ، برآمده بجوی چشمهٔ محل ملحق میگردد .

در ینولا بـاسلام خـان حکم شد که : دران نزهتکـده عمارات خوب و نشیمنهایٔ مرغوب سازد !

آخر این روز ـــ آصف‌آباد ـــ معروف به‌مچهی بهون ـــ که‌در تیول یمین‌الدوله (ابوالحسن آصف خان) است . و آن نوئین والا قـدر بفرمـان حضرت جنت مکانی ، در آنجا عمارات و حیاض و انهار و ریـاض ساخته ، محط رایات اقبال گردید .

چون اهل آن دیـار (مچهـی) ماهـی را خوانند و (بهـون) خانه را و چشمهٔ این مکان ماهی فراوان دارد ، موضع مذکور باین نام اشتهار یافته .

حاجی محمد جان قدسی صفت آن چشمه بدین گونه گذارش داده :

اشارت ، جانب این چشم ، از دور ‌ ‌ ‌ کنـد ، انـگشت را ، فـوارهٔ نور
کند گـر ، امتحان سردی آب ‌ ‌ ‌ نیارد ، پنجهٔ مرجـان ، دمی تاب
مـگر یاقـوت اینجا ، آب خورده ‌ ‌ ‌ کـه آتش ، آبرویش را نبرده
ازان ماهی ، زند خود را بقلاب ‌ ‌ ‌ که در آتش جهد از سردی آب
بروی چشمه ، ماهی صـف کشیده ‌ ‌ ‌ چو مژگان های تر ، بـر روی دیده
دمادم چشمه ، از ماهـی تپیدن ‌ ‌ ‌ کند چون چشم ، آهنـگ پریـدن(۱)

۱- رک : تحت مثنوی در صفت کشمیر در آخر این مقال .

و ازان رو که مکان مزبور دلکشا و روح افزا بود ، اعلی حضرت سه روز مقام فرمودند ، و یمین‌الدوله شب دوم بر حوضها و جویهای درون و بیرون ، چراغان بر افروخت ؛

غره ربیع الثانی ... حضرت شاهنشاهی در ده اچول ... نزول اجلال فرمودند . (کلکته ۲ : ۵۰-۵۱)

تخت طاؤس و قدسی (۱)

● چون بمرور ایام و کرور اعوام اقسام جواهر ثمینه ــ که هر یک شایستهٔ گوشوارهٔ ناهید و کمر بند خورشید است ــ در جواهر خانهٔ والا فراهم آمده بود ، در آغاز جلوس مقدس بر ضمیر الهام پذیر منطبع گردید که ، از تحصیل چنین تحف غریبه و نگاهداشتن ازین نفائس عجیبه ، مطمح نظر دوربین جز دولت آرائی و زینت افزائی ، امری دیگر نیست ، پس در جای بکار باید برد که ، هم تماشائیان از حسن جهان افروز این نتائج بحر وکان بهره بر گیرند و هم کارگاه سلطنت را فروغی تازه پدید آید .

حکم شد که: سوای جواهر خاصه ــ که در جواهر خانه مشکوی مینو مثال میباشد ، از قسم لعل و یاقوت و الماس و مروارید قیمتی و زمرد ، که دو لک صد روپیه قیمت آنست ــ هر چه در تحویل خان زمان بیرون است از نظر اظهر بگذرانند . و جواهر ثمینهٔ گران سنگ را ــ که پنجاه هزار مثقال است و مبلغ هشتاد و شش لک روپیه بهای آن شده بود ــ انتخاب نموده به بی بدل خان داروغه زرگر خانه حواله فرمودند ، تا بیک لک توله طلای ناب ، که دو صد و پنجاه هزار مثقال است ، و مبلغ چهارده لک

۱ـ در حالات بعد از شب چهار شنبه غرهٔ شهر شوال (۱۰۴۴هـ) بر موقع جلوس کردن بر تخت طاؤس روز جمعه سیوم شهر شوال (۱۰۴۴هـ)

روپیه قیمت آن تختی، بطول سه گز و ربعی، و عرض دو نیم گز، و ارتفاع پنج گز سرکاری نموده، بجواهر مذکوره ترصیع نماید. و مقرر شد که سقف آن را از درون بیشتر میناکار و لختی مرصع، و از بیرون بلعل و یاقوت و جز آن مرصع مغرق ساخته بزمردین اساطین دوازده‌گانه بر افرازد. و بالای آن دو پیکر طاؤس، مکلل بزواهر جواهر، و درمیان هر دو طاؤس درختی مرصع بلعل و الماس و زمرد و مروارید تعبیه کند. و برای عروج، سه پایه نردبان مرصع بجواهر آبدار ترتیب دهد.

در مدت هفت سال این تخت عرش مثال بمبلغ صد لک روپیه — که سی صد و سه هزار تومان عراق و چهار کرور خانی رائج ماوراء النهر است — صورت اتمام یافت؛ از جملهٔ یازده تختهٔ مرصع که بر دور آن برای تکیه نصب نموده اند، تختهٔ میانگی — که خاقان سلیمان مکان بران دست حق پرست گذاشته تکیه زده مینشینند — ده لک روپیه قیمت دارد. از جواهری که — درین تخته نشانده اند — لعلی است در وسط آن، بقیمت یک لک روپیه. که[*] شاه عباس والی ایران مصحوب زنبیل بیگ برسم ارمغان نزد حضرت جنت مکانی ارسال داشته بود. آنحضرت در جلدوی فتح دکن بخاقان ممالکستان حضرت صاحبقران ثانی بدست علامی افضل خان بدکن فرستاده بودند. نخست اسم سامی قطب‌الملة والدین حضرت صاحبقران ثانی، و[۴] میرزا شاه رخ، و میرزا الغ بیگ بران منقوش بود. بعد ازان که بانقلاب ایام و انقضای اعوام بدست شاه عباس افتاد، او نیز نام خود را بران مرتسم گردانید. چون بحضرت جنت مکانی رسید نام نامی خود را با نام سامی پدر بزرگوار بران نگاشتند. اکنون باسم گرامی پادشاه هفت اقلیم شهنشاه تخت و دیهیم آب و تاب تازه و زیب و زینت بی اندازه دارد.

بامر خاقانی این مثنوی حاجی محمد جان قدسی که ختمش بر تاریخ است بمینای سبز درون تخت کتابه نموده اند :

زهی فرخنده تخت پادشاهی — که شد، سامان بتائید الهی
فلک روزی که ، میکردش مکمل — زر خورشید را بگداخت ، اول
بحکم کار فرما ، صرف شد پاک — بمینا کاریش ، مینای افلاک
جز ین تخت ، از زر و گوهر، چه مقصود — وجود بحروکان را، حکمت این بود
ز یاقوتش، که در قید بها نیست — لب لعل بتان را، دل بجا نیست
برای پایه اش ، عمری کشیده — گهر افسر بسر خاتم ندیده،
بخرجش، عالم از زر شد، چنان پاک — که شد از گنج خالی، کیسهٔ خاک
رساند گر فلک ، خود را ، بپایش — دهد خورشید و مه را ، رو نمایش
سر افرازی که ، سر بر پایه اش سود — ز گردون پایهٔ بر تخت افزود
خراج بحروکان ، پیرایهٔ او — پناه عرش و کرسی ، سایهٔ او
ز انواع جواهر، گشته الوان — خراج عالمی ، هر دانهٔ آن
در اطرافش بود ، گلهای مینا — فروزان، چون چراغ از طور سینا
چو میکرد از فرازش، کوتهی دست — نگین خویش جم، بر پایه اش بست
شب تار، از فروز لعل و گوهر — تواند صد فلک را داد اختر
دهد شاه جهان را بوسه بر پای — ازان شد پایهٔ قدرش ، فلک سای
کند شاه جهان بخش و جوان بخت — خراج عالمی را، خرج یک تخت
خداوندی که، عرش و کرسی افراخت — تواند قدرتش تختی چنین ساخت
اثر باقی است تا ، کون و مکان را — بود بر تخت جا ، شاه جهان را
بود تختی چنین هر روز جایش — خراج هفت کشور زیر پایش
چو تاریخش زبان پرسید از دل — بگفت : اورنگ شاهنشاه عادل

۱۰۴۴ھ

دیگری این تاریخ یافته :

— سریر همایون صاحب قرانی —

۱۰۴۴ھ

هر گاه، مدار مدارج اطرا و مینای مراتب ثنا ، بر تشبیه و تنظیر باشد، و اشباه امثال این سریر بی نظیر را ، درکارخانهٔ ایجاد ، خلعت وجود

نداده باشند . در توصیف آن ، انشا پردازان بلاغت شعار و مدح طرازان فصاحت دثار را ـــ با آنکه خامهٔ معجز نگار شان در اعجاز نگاری ید طولی دارد ـــ جز شرمساری نصیبهٔ نیست . نا گزیر برخلاف گروهی از سخنوران کوتاه بین که کار مشکل ستایش این اورنگ جهانبانی را آسان پنداشته ، سجلی بر نادانی خود نگارش نموده اند .
(کلکته ۲ : ۷۸-۸۱)

قدسی را بزر سنجیدن

● شانزدهم (۱) حاجی محمد جان قدسی را در جلدوی قصیدهٔ ـــ که بمدح پادشاه فلک پایگاه محلی ساخته بود ـــ بزر برکشیده . مبلغ وزن را ـــ که پنج هزار و پانصد روپیه شد ـــ باو مرحمت نمودند .
(کلکته ۲ : ۱۲۲)

شرح حال و ورود

● حاجی محمد جان مشهدی قدسی تخلص : برنگینی الفاظ و تازه آئینی معانی در دل همگنان جا دارد . و سعادت منشی و پاک گوهری از اطوار گزیدهٔ او هویداست . در سال پنجم جلوس اقبال مانوس فرازندهٔ اکلیل کشورستانی حضرت صاحبقران ثانی بهندوستان آمده در سلک مناقب گذاران انسلاک یافت .
(بست و سه اشعار داره ۲ : ۳۵۱-۳۵۳)

صد مهر صله

● (بیست و سیوم ربیع الاول ۱۰۴۹هـ) بحاجی محمد جان قدسی صد مهر مرحمت شد .
(کلکته ۲ : ۱۵۳)

جشن غسل صحت بیگم صاحب

● پنجم شوال (۱۰۵۴هـ) در جشن صحت بیگم صاحب(۲) : در ایام

۱- در حالات بروز پنجشنبه دوازدهم شوال (۱۰۲۵هـ) .
۲- جهان آرا بیگم (۱۰۲۲-۱۰۹۲هـ) .

هشت‌گانه این بزم والاقامت، هزارکس بعنایت خلعت مزین گردید . و شعرای بلاغت شعار ـــ که از بخت بیدار بحضور پیشگاه قوایم سریر جهانبانی کامیاب اند ـــ اشعار غرا بشرف مسامع خلافت رسانیدند . حاجی محمد جان قدسی بعنایت خلعت و انعام دو هزار روپیه و دیگران در خور حالت بصلات سرافراز گردیدند . (کلکته ۳ : ۲۰۰)

وفات

● غرهٔ ربیع‌الثانی (۱۰۵۶ﻫ) : درین تاریخ بعرض اقدس رسید که : حاجی محمد جان قدسی مشهدی را ـــ که بمفاخر گذاری خدیو اورنگ آرای فرهنگ آما عز امتیاز داشت ـــ بعارضه اسهال در دارالسلطنت لاهور پیمانه عمر بر آمود . (کلکته ۳ : ۵۰۲)

● لطایف‌الخیال : ...... حاجی محمد جان قدسی در نهایت تقدس ذات و محمدت صفات بوده . قرات قران و ذکر خوب میکرده و در عنفوان شباب بشرف زیارت بیت الحرام مشرف شده ......

آخرالامر بجرم کمال استعداد ، روزگار سلفه پرور او را بعد از پنجاه سالگی با ضطرار سفر هند مبتلا نموده . و در خدمت شاهجهان ترقی عظیم نموده .

الحق پهلوانست ، چه قصیده و مثنوی و غزل و رباعی همه را خوب میگوید .

(میخانه ۸۲۱ بحواله نسخهٔ لطایف‌الخیال شمارهٔ ۲۳۲۵ کتابخانه ملی ملک تهران)

● عرفات عاشقین : ...... بغایت خوش طبیعت ، عالی فطرت ، صاحب

خلق و آدمیت و مردمیست. بالفعل در مشهد مقدس رضویه کدخدای بقالانست (۱). (میخانه ص ۸۲۱ صرفات نسخهٔ بانکیپور)

● نصرآبادی: حاجی محمد جان مشهدی: قدسی تخلص میکرد، حقا که قدسی خلقت مردم طینت بود. بسعادت مکه معظمه مشرف شده.

از طور سخن او کمال شاعری ظاهر است، اما در قصیده گاهی ابیات بی نسبت دارد، در قصیده خیلی قدرت دارد. از این ولایت دلگیر شده بهند رفته کمال عزت و قرب و منزلت در خدمت پادشاه و شعرا و امرا بهمرسانیده، بحدی که طالبای آملی که بمنصب – ملک‌الشعرائی – ممتاز بود جهت مراعات خاطر او، در دربار پادشاه پائین دست او میایستاد (۲).

در ایام حیات مبلغی کلی جهت بازماندگان خود – که دو پسر و

۱- قدسی دریتباب ضمن قصیدهٔ میگوید!

ازان وظیفه، چه خیزد که، پاره باید کرد / هزار کفش، برایٔ برات صد دینار
خزانه دار که، رنگ زرش بجای زرست / بکار خود شده حیران، چو صورت دیوار
خزانه داری من، اسم بی مسماییست / وگر نه چون خجلم، از رخ صفار وکبار
ز من وظیفهٔ نقدی اگر کنند طلب / جواب نیست جز اینم بزمرهٔ اخیار
وظیفه دیدن مهر در خزینه بست / چه حاجتست بتصدیع درهم و دینار
ز شرم اهل طلب، تاکی از میان، خود را / چو فرد باطل دفتر، کسی کشد بکنار
بمال وقف، چو بی برکتی فرو شده ام / چنانکه وقف بود بر سرم چوگل دستار
ز رقعه هایٔ عزیزان روم مرقع پوش / چو نخل پیش عمازی بکوچه و بازار
در سرا، ز هجوم برات خواهانم / نمونه ایست ز روز برات و رویٔ مزار
اگر خزانه تهی شد ز نقد، باک نیست / پرست مخزن طبعم ز گوهر شهوار

(آقایٔ گلچین معانی - میخانه ۸۲۲)

۲- طالب آملی پیشتر از ورود قدسی فوت شده بود.

جماعت دیگر بودند ــ فرستاده . در آن ولایت فوت شد ، استخوانش را بمشهد مقدس آوردند .

دیوان او را فقیر دیدم ، اشعاری که در هند گفته مثنویی در تعریف کشمیر دیده شد . مسموع شد که: مثنویی هم بر غزوات پادشاه بنظم آورده ، بسیار بقدرت گفته . شعرش این است . این چند بیت از مثنوی او شنیده شد (۱) :

مذمت فلک

بسا نام کین گنبد لا جورد   بسنگ مزار از نگین نقش کرد
زبان در خموشی چو رام تو شد   طرب کن که ، دشمن بکام تو شد

وصف عبدالله خان (فیروز جنگ)

نهنگی که از غایت احتشام   نگنجد ببحر از بزرگیش نام(۲)

تعریف فیل

بخرطوم دارد فلک را نگاه   که از نقش پایش نهفته بچاه

غزلیات

پاکی دامن ، ز نکوبان نکوست   آنکه را زخم قفا ، داغ روست
فتد چه مقری تسبیح در گلوش گره   موذنی که نگوید : علی ولی الله !
عالم از نالهٔ من ، بی تو چنان تنگ‌فضاست   که سپند از سر آتش، نتواند برخاست
بکدامین گل رخسار تو، نظاره کنم   که ز هر حلقهٔ زلفت، گل دیگر پیداست
مهر و مه را ، نبود بی مدد رای تو، نور   بنگاه دگری دیدهٔ عینک بیناست
کسی بقیمت من پی نبرد ، و عمر گذشت   چو گوهری که ، شود پیر در ته دریا
قبضهٔ خنجرش ، جهانگیر است   گرچه ، یکمشت استخوان باشد
خویش را خصمش اگر در شط خون اندازد   همچو ماهی ز پیش بال بر آرد خنجر
گردون به پیش رای تو، دم بر نیاورد   سازد ستون خیمه ، ز حفظ نفس حباب

۱- قسمتی از این مثنوی در سال (۱۳۲۲ه) در امرتسر حکیم نیاز علی خان چاپ کرده است .
۲- کلمات‌الشعرا و همیشه بهار و تاریخ اعظمی و سرو آزاد و تذکره شعرای متقدمین دارد .

بخورد ز خوان لئیمان ز بسکه دزدم دست — بساعدم بود از آستین فزون تر چین
صیت شاهان قدیمی، همه از خیل تو بود — میرسد پیشتر از قافله، آواز درای
تا آب دیده، خون نشود، بر زمین مریز — در شیشه وا گذار، می نا رسیده را
کوتاه امل باش که، چون رشتهٔ سوزن — پیوسته، گره میخورد آن سرکه، دراز است(۱)
در چمن کی دلم از فیض هوا، بکشاید — پرده بکشا که، برویت دل ما بکشاید
عشق، چون قسمت اسباب معیشت، میکرد — لاله داغی ز میان برده، که داغم دارد
دلم خون‌شد‌چودیدم‌حلقه‌حلقه‌گشته، گیسویش — گمان بردم که هر یک چشم حیرانیست بررویش(۱)
تانشمرد آزاد کسی بعد هلاکم — زنجیر بگردن بسپارید بخاکم
با این که، صرف شد همه عمرم، در انتظار — آگه نیم هنوز که، چشمم براه کیست
پنجهٔ سعیم ز مزدوری ندارد آبله — پوست از دست تهیدستان کند پهلوتهی
آمدی و حسرت وصلم ز دل برداشتی — حسرتی بود از وصال، آن هم بمن نگذاشتی
بی برگان را، بصد هنر، بی زر و جاه — گردون نشمارد، گل شان را، بگیاه
ننمودن عیب اغنیا، از مالست — کجواجی شاخ را بود، برگ پناه
هر کام که، در جهان میسر گردد — چون کار بپایان رسد، ابتر گردد
نیکو نبود هیچ مرادی بکمال — چون صفحه تمام شد، ورق بر گردد
(قدسیا) بدلت، هوای کامت هنوز — خوناب جگر بر تو، حرامست هنوز
آسوده دلی، تهمتی عشق، مشو — در آب مزن کوزه، که خامست هنوز
دنیا مطلوب طالب دین نشود — شیدائی آن شیفتهٔ این نشود
بار دل عارف نشود، جلوهٔ دهر — آئینه، ز عکس کوه، سنگین نشود

(ص ۲۲۵-۲۲۷)

● کلمات الشعرا: حسان زمان حاجی محمد جان قدسی ـ ملک الشعراء ـ عصر شاهجهان سخنور صاحب قدرت بود. در قصیده گوئی و غزل پردازی گوی بلاغت از اقران ربود: ـ ظفر نامهٔ شاهجهان ـ را با حسن وجه دلخواه طرز بفصاحت و بلاغت تمام ادا کرده. چون دید که، نام عبدالله خان بهادر فیروز جنگ درین بحر گنجائش ندارد، چنین

۱ـ ریاض‌الشعرا دارد.

سرود : نهنگی ...... الخ

وقتی که یمین الدوله آصف خان سلطان بولاقی پسر خسرو را بر سریر تزویر جلوس داد ، گفته :

مدان عیب تزویر والا گهر بود آب در شیر گوهر هنر(۱)

چون فیل سفید بتحفگی و غرابت بدرگاه جهان پناه آمد، پادشاه جم جاه بزر و زیور مزین ساخته خود بدولت سوار شد . این رباعی گذرانید :

بر فیل سفیدش ، که مبیناد گزند شد شیفته هر کس ، که نگاهی افگند
چون شاهجهان برو بر آمد، گوئی : خورشید شد از سفیدهٔ صبح بلند(۲)

بجائزه لائق مفتخر و مباهی گشت :

در تعریف کشمیر و صعوبت راه مثنوی خوب گفته ، تلاشها کرده . وقتیکه بیگم صاحب از شمع سوخته بود ، رباعی گذرانید که بیت آخرش این است :

تا سر زده شمع با چنین بی ادبی پروانه ز عشق شمع را سوخته است(۳)

گویند بآن کمال و ملک الشعرای روزی غزلی گفته، پیش ملای مکتب دار میخواند، چون بآن بیت رسید :

ساقی بصبوحی ، قدری پیشتر از صبح بر خیز که ، تا صبح شدن تاب ندارم(۴)

کودکی میشنید ، گفت: صاحبا ! اگر بجای ــ قدری ــ نفسی ــ گفته

۱ـ تذکره شعرای متقدمین دارد .

۲ـ تاریخ اعظمی و مجمع النفائس دارد

۳ـ تذکره شعرای متقدمین دارد

۴ـ همیشه بهار و تاریخ اعظمی و مجمع النفائس

شود ، برای صبح مناسبت تمام دارد ! حاجی قبول کرده در جودت طبع آن کودک حیران ماند . چنانچه ابونواس شاعر عرب این بیت گفته بود بزبان عربی :

الا فاسقنی خمراً و قل لی هی الخمر ولا تسقنی سراً اذا امکن الجهر(۱)

روزی گذرش بر مکتبی افتاد ، کودکی باستاد خود می گفت که : آیا می دانی که ابونواس شاعر از ــ قل لی هی الخمر ــ چه اراده کرده ؟ استاد گفت : نمی دانم ! گفت : در گرفتن جام شراب چهار حواس متلذذ میشوند، باصره از دیدن، و ذائقه از چشیدن ، و شامه از بوئیدن، و لامسه از گرفتن . باقی ماند سامعه ، از گفتن که : شراب است ! این نیز لذت یاب میگردد . ابونواس گفت: بخدای ای پسر ! که از کلام من معنی بر آوردی که هرگز قصد نه کرده ام !

این چند بیت از قصائد و غزلیات قدسی است . مطلع دیوان است :

زود به کردم، من بی صبر، داغ خویش را / اول شب میکشد ، مفلس، چراغ خویش را

بازم نشسته تا مژه ، در دل ، نگاه کیست / روزم ، سیاه کردهٔ چشم سیاه کیست

جان دادن و سخن نشنیدن ، گناه من / دل بردن و نگاه نه کردن ، گناه کیست(۲)

جوانی رفت، و داغی ماند بر دل، یادگار از وی / چو آن سرخی که، بر ناخن پس از رنگ حنا ماند(۳)

اگر دستم رسد ، روزی بجیب زاهد خود بین / چو شمع آرم، برون یک دسته زنار، از گریبانش(۴)

باین قدر که ببالین من نبی قدسی / مترس! هیچ کست مهربان نخواهد گفت(۲)

نگذاشت بخواب عدمم ، شیون بلبل / گل ریخته بودند ، مگر بر سر خاکم(۵)

عمریست که در پای خم افتاده خرابیم / همسایهٔ دیوار بدیوار شرابیم

۱ـ مجمع النفائس دارد .

۲ـ تاریخ اعظمی و تذکره شعرای متقدمین دارد .

۳ـ همیشه بهار و تاریخ اعظمی و مجمع النفائس و تذکره شعرای متقدمین دارد .

۴ـ تاریخ اعظمی و مجمع النفائس و تذکره شعرای متقدمین دارد .

۵ـ سرو آزاد و تذکره شعرای متقدمین دارد

کجا تاب آورد، پیش سرشک دیده فرسایم　　دواند ریشه‌گر چون شمع مژگان تا کف پایم(۱)
چو غنچهٔ گل صد برگ، آسمان دو رنگ　　بصد برهنه، دهد یک قبا، و آن هم تنگ(۲)
من آن نیم که، کنم سرکشی ز تیغ جفا　　چو شمع، زندهٔ سر خویش، دیده ام بر پا
بلاست هجر عزیزان اگر چو مردم چشم　　ز هم بقدر یک انگشت راه خانه جداست
سخن بس بعالم پناه سخنور　　صدف را بود مهرهٔ پشت گوهر
دنیا، معشوق عاشق دین، نشود　　شیدائی آن، شیفتهٔ این، نشود
بار دل عارف نشود، جلوهٔ دهر　　آئینه ز عکس کوه سنگین نشود (۱)
هرکس که سخن ز قدر و مقدار کند　　ک حالت خود تواند اظهار کند
خواهی هنرت عیان شود، پستی جو　　شمشیر فرود آید و بس کارکند(۳)

سرخوش :

هرکس که کمال خواهد اظهار کند　　فکر یاران نیک کردار کند
گردد هنرت بسعی احباب عیان　　شمشیر بزور دستها کارکند
(۱۵۲-۱۲۸)

● مرآة الخیال : مقتبس انوار قدوسی، حاجی محمد جان قدسی . بدرستی طبع و رسائی فکر در سخن سرائی بی نظیر وقت و در معنی آفرینی ممتاز روزگار خود بوده . بیت :

نور معنی، در سواد شعر اوست　　چون سحر، در زلف عنبر بار شب

اصلش از مشهد مقدس است و تخلص قدسی بهمین نسبت میکند . در عنفوان شباب بزیارت حرمین شریفین (زادهما الله شرفا و تکریما) استسعاد یافت، و ازانجا برهمنونی قائد بخت و دولت بوسعت آباد هندوستان، که خوان الوان نعمتش ساکنان اقالیم سته را بنوید ـ ولهم فیها مایشتهون ـ سامعه نواز است، رسیده به تربیت اعتدال آب و هوای این گل زمین،

۱ـ تاریخ اعظمی و تذکره شعرای متقدمین دارد .
۲ـ همیشه بهار و تاریخ اعظمی و مجمع النفائس دارد .
۳ـ تاریخ اعظمی و مجمع النفائس دارد .

هر روز باغ طبع فیاضش ، بارها مضامین تازه ، و چمن فکر رنگینش بگلهای معنی نازک ، شگفتن آغاز نهاد . تا بحدی که بیاوری بخت بلند و طالع ارجمند ، منظور نظر کیمیا اثر بهار دولت و جاه شاهجهان پادشاه (طاب ثراه) گردید و بخطاب ــ ملک الشعرای ــ که مهین پایهٔ صاحب سخنان است ، سر فرازی یافت . و در مدحت سرائی سر آمد سخنوران عهد گشته. فی شهور سنه الف و خمس و خمسین (۱۰۵۵ھ) بمقر اصلی مستانس گردید .

آورده اند که : محمد جان قدسی در یکی از سفرها قصیدهٔ در مدح عبدالله خان زخمی ــ که از اولاد حضرت خواجه ها بود و منصب هفت هزاری هفت هزار سوار داشت ــ بحضورش برد و در مجلس ایستاده تمام قصیده را بخواند . چون فارغ شد عبدالله خان برخاست و هر دو دستش گرفته برمسند خود نشاند، و خود با پیراهن و تنبان سفید ــ که در برداشت ــ بر پالکی سوار شده از لشکر برآمد و خیمه را با خزانه و جمیع کارخانه جات و دواب در وجه صله بدو بخشید . بعد از چند روز حاجی محمد جان قصیدهٔ رنگین تر ازان، در مدح صاحبقران ثانی گفته بعرض رسانید ، و پادشاه خبر بخشش عبدالله خان شنیده بود ، گفت : حاجی صلهٔ که عبدالله خان داده است هیچ کس نمیتواند داد ، اما اقسام جواهر قیمتی طلبیده فرمود ، تا هفت بار دهانش ازآن پر کردند . و گویند : نوبتی دیگر حاجی را بحکم پادشاه بطلا و نقره مسکوک وزن کرده بودند .

بخششهای بی دریغ صاحبقران ثانی ، و آدم شناسی ، و هوشیاری ، و شیوهٔ عدل و داد بر ساکنان ربع مسکون پوشیده نیست . اکثری از ثقات بر آنند که : در (خاندان) تیموریه هیچ پادشاهی جامع این همه صفات مستحسن ، بظهور نیامده . سی و یک سال و چند ماه بعین کامرانی گذرانیده

فی مشهور سنه الف و تسع و ستین (۱۰۶۹ه) ــ چنانچه مشهور است ــ در قلعه اکبرآباد منزوی گردید . و پس از چند سال بدارالخلد انتقال فرمود. (کساه الله لباس الغفران و اعطاه نعیم الجنة و الرضوان) ولله در قائله :

گلستان جهان ، تا رنگ دارد
ترازوی هوس ، این سنگ دارد
بدین ساز است بزم شادی و غم
همین دارد غنا و فقر عالم
جهانی زین هوسناکان هستی
بسنگ بیخودی زد جام مستی
کز آن ساغر نشد ظاهر صدای
حبابی را بموجی خورد پای
ز بعضی جرعهٔ بر خاک افتاد
نمی از گردش چشمی نشان داد
یکی ، بر ناز و نعمت دامن افشاند
دو روزی گردی از نام و نشان ماند
یکی ، در مفلسی شد طعمهٔ خاک
که نام، از نقش او شد، پیشتر پاک
درین محفل کجا سیم و کجا زر
مژه داری بپوشان چشم و بنگر
که نه نقدیست در دست نه اجناس
نه اسباب غنا داری نه افلاس
دکانها تخته است و جنسها خاک
اثر ها رفته است و نقشها پاک
مآل کار ، هر یک نا امیدی است
دم صبح نفس بر این سپیدی است

ملا حمید مصنف ــ شاهجهان نامه ــ در جای ذکر محمد جان قدسی نموده است ، این ابیات وی را ، از قصیدهٔ منقبت امام علی موسی رضا (علیه‌السلام) بر علو طبع او بطریق استشهاد آورده : مثل مشهور است که مشتی نمونهٔ از خرواری :

کند چو حرف گرفتاری مرا تحریر
بپای خامه سزد گر رقم شود زنجیر
کسی نه شسته سیاهی ز داغ ماه کلف
چگونه تیرگی از اخترم برد تدبیر
غلام همت درویشی ام ، که بی منت
نشانده آتش حرص مرا، بموج حصیر
زمانه پایهٔ من گو مکن بلند، که هست
هوای رفتن عرشم چو آه بی تاثیر
چنان ز ضعف بود ، بی نظیریم روشن
که در برابرم آئینه نیست عکس پذیر
نکرده هیچ هنروز در آب ناخن بند
بشعر های ترم گو حود خورده مگیر
چنان ، به نسخهٔ اشعار خویش، مینازم
که شه بنقش نگین و گدا بنقش حصیر
ز مشرق نفسم، باز مطلعی سر زد
که غوطه خورد ازو مهر در خوی‌تشویر
ز بسکه کوه‌کشیده است نم، ز ابرمطیر
توان‌کشید رگ از سنگ، همچوموز خمیر

بباغ دوخته بر داغ لاله نرگس چشم — چنانکه باشد بر مالدار چشم فقیر
چو چاک پیرهن غنچه، باغ پیرایان — کنند رخنهٔ دیوار را ز گل تعمیر
قبول جان نکند مرده، از لطافت خاک — وگرنه، نیست هوا را ببذل جان تقصیر
ز شخص سایه نیفتد بخاک، جا دارد — زبسکه، برگ گل ولاله، میچرد نخچیر
ز چوب خشک، چنان‌رسته‌گل، ز فیض‌هوا — که دسته دسته توان چید گل، ز دستهٔ تیر
سحاب شست، لب غنچه‌را، بچندین آب — برای آنکه دهد بوسه، بر رکاب امیر
شهید طوس که از نور قبهٔ حرمش — نمانـد راز نهـان در مشیمهٔ تقدیر
اگر بچرخ بگوید که: درهم آر بساط! — شوند جمع کواکب، چو دانه در زنجیر

و این غزل محمد جان که در تتبع فغفور گفته و از وی پیش برده مشهور است:

دارم دلی، اما چه دل، صد گونه حرمان در بغل — چشمی وخون درآستین، اشکی و طوفان در بغل (۱)
گو قاصدی از کوی او تا در نثار مقدمش — هرطفل اشک ازدیده‌ام، آید برون جان در بغل
بوی ترا، یک صبحدم، گر یاد آرد در چمن — گل غنچه گردد، تا کند بوی‌تو، پنهان در بغل (۱)
برقع ز عارض برفگن، یک صبحدم تا از صبا — گردد فرامش صبح را، خورشید تابان در بغل
(قدسی) ندانم چون شود سودای بازار جزا — اونقدآمرزش بکف، من‌جنس عصیان در بغل

(۸۵-۸۸)

● همیشه بهار: سرامد شیرین‌کلامان زمان، حاجی محمد جان قدسی تخلص مشهدی الاصل. بورع و تقوی معروف و بحسن خلق و ستوده رای موصوف بوده، و در سخن آفرینی و معنی بندی قدرت عالی داشت. در قصیده و غزل و رباعی داد فصاحت و بلاغت میداد. علی‌الخصوص در قصیدهٔ و مثنوی نیز. چنانچه شخصی در مدح آن خازن مخزن اسرار و غواص محیط افکار، آئینه‌دار صور معانی، پرده کشای راز نهانی، جاسوس اسرار عالم بالا، فانوس انوار تجلا، میگوید:

آن نفس مقدس که سماتش قدسی است — اسم و لقب و ذات صفاتش قدسی است
مجموعهٔ خوبی همه چیزش خوبست — زان رو همه چیز او چو ذاتش قدسی است

۱- ریاض‌الشعرا و نتائج‌الافکار دارد.

در سال پنجم جلوس شاهجهان پادشاه موافق سال هزار و چهل و یک هجری (۱۰۴۱ھ) از وطن احرام هندوستان نمود و اشعار آبدار خود را بسمع خلیفهٔ زمان رسانید و بانعام نقد و خلعت سرافرازی یافته در زمرهٔ مداحان بندگان عالی جا یافت. و ــ ظفر نامهٔ شاهجهان ــ پادشاه را بفصاحت لفظی و بلاغت معنوی نوشته و داد ادا بندی و معنی یابی داد. چو دید که نام عبدالله خان بهادر فیروز جنگ درین بحر گنجائش ندارد باین قسم گفته بیت :

نهنگی...... الخ .

گویند : قصیدهٔ در مدح عبدالله خان گفته بحضورش برد و همه قصیده را پیش او سر مجلس خواند . هرگاه فارغ شد ، عبدالله خان برخاست و دستش گرفته بر مسند نشاند : و خود بلباسی که در بر داشت ، بر پالکی سوار شده از لشکر بر آمد . و خیمه و خزاین جمیع اثاث البیت در وجه صله بحاجی بخشید .

بعد از چند روز حاجی قصیدهٔ در مدح پادشاه گفته بعرض رسانید . پادشاه گفت : حاجی ! صلهٔ که عبدالله خان بتو داده است نمیتوانم داد! اما اقسام جواهر قیمتی طلبید و فرمود : تا هفت بار دهانش پر از جواهر کردند .

روزی غزل تازه خود را پیش ملای مکتب دار میخواند : چون این بیت از زبان حاجی بر آمد :

ساقی! بصبوحی ، قدری پیشتر از صبح بر خیز که ، تا صبح شدن تاب ندارم

کودکی سر بالا کرد و گفت: حضرت ! اگر بجای ــ قدری ــ نفسی ــ گفته

شود برای صبح بجا است!

گویند: چون این شعر حاجی بسمع پادشاه رسید:

فتد چو مقری، تسبیح در گلوش گره موذنی که نگوید: علی ولی الله!

پادشاه برهم شده از حاجی پرسید که: این شعر از شماست! عرض کرد که: من این شعر در هندوستان نگفته ام، در اصفهان گفته ام.

این چند بیت ــ که دیوانیان هفت اقلیم را دستور سخن است ــ درین مختصر بزبان قلم آورد:

در روزگار خصم هنرور، هنر بس است سوزد بجرم جوهر خود، عاقبت چنار (۱)

قصیدهٔ در منقبت امیرالمومنین کرم الله وجهه گفته، این دو بیت ازان قصیده است:

آب تیغ تو بر سر دشمن همچو حکم اجل روان باشد
قبضهٔ خنجرت جهان گیر است گر چه یک مشت استخوان باشد

ابیات قصیده:

گمان برند خلائق مرا مرصع پوش ز بسکه در بدنم خانه کرد سنگ بلا
اگر بصورت پیکان، نیامدی غنچه چگونه، در دل مرغ چمن، گرفتی جا
چو صبح، تا نفسی راست کرده ام جای رسید تیغ بکف، مهر طلعتی، ز قفا
بلا کشان محبت، به پیش شمشیرت چو شمع و خامه، سرو گردن اند سرتا پا
ز داغ لاله، سیاهی نمیتواند شست اگر چه، صرف کند ابر، مایهٔ دریا
کسی بقیمت من، پی نبرد و عمر گذشت چو گوهری که، شود پیر در ته دریا
مباش گو، پی آرایش ضعیفان چرخ که نیست، وسمه برابر وی ماه نو زیبا
چنان ز تربیت کوهکن شود بی مهر که جوی شیر سفید آرد از رگ خارا
بکوی تست نیارم وگر نه چون کعبه هزار خانهٔ خالی فتادهٔ در صحرا
کجا روم من ازین در که، ماهیان درآب بآستان تو آرند رخ، چو قبله نما

(خطی)

۱ـ شش بیت دارد:

● تاریخ اعظمی : حاجی محمد جان قدسی ، وطنش مشهد مقدس رضویست . بجهت انصرام بعض مهمات بهند آمده بود ، شهرت کمال او را مستور نگذاشت، بصحبت پادشاه بار یافت و ــ ملک الشعراء ــ عصر شاهجهان شد .

شاعری صاحب قدرت بود، در قصیده گوئی و غزل پردازی گوی بلاغت از اقران میربود . ــ ظفر نامه شاهجهانی ــ را به فصاحت و بلاغت تمام ادا کرده . چون دید که نام عبدالله خان بهادر فیروز جنگ در بحر شاهنامه گنجائش ندارد ، باین حسن و تلاش ادا کرد بیت : نهنگی ...... الخ

چون فیل سفید از جایی برسم ندرت و غرابت بدرگاه پادشاه به زر و زیور مزین ساخته آوردند ، حاضر بود ، بلا واسطهٔ خود رباعی گذراند :

بر فیل سفیدش ...... الخ

بجائزه لائق مفتخر و مباهی گشت . مثنوی در تعریف کشمیر و صعوبت راه بسیار خوب گفته . ازانجمله است این اشعار(۱) :

گویند: بآن کمال و ملک الشعرائی روزی غزل گفته پیش ملای مکتب دار میخواند چون باین بیت رسید : ساقی ...... الخ

کودکی میشنید و گفت : مولانا ! اگر بجای ــ قدری ــ نفسی ــ گفته شود ، برای صبح مناسبت تمام دارد ! حاجی قبول کرده در جودت طبع آن کودک حیران ماند . غزل :

نکهت عشوه گر و عربده ساز است هنوز — چشم مخمور تو ، سر فتنهٔ ناز است هنوز
تازه شد دوستی ما ، بخط تازهٔ تو — ناز کی ناز که آغاز نیاز است هنوز
خاک شد پیکر مخمور ز تاثیر وفا — دل او ، در شکن زلف ایاز است هنوز

۱ـ یازده شعر دارد. رک : مثنوی در صفحات آینده کتاب حاضر .

راه نزدیک حرم، سعی مرا باطل کرد / لیک شادم که، ره عشق دراز است هنوز
گرچه نبود سر موی ز حقیقت خالی / دل (قدسی) ز پی عشق مجاز است هنوز(۱)

در ایران پسری داشت محمد باقر نام در کمال جوانی قضا کرد. حاجی محمد جان از غصه ترک معاودت بایران کرده در هند گذرانید: آخرها بکشمیر آمد و متوطن آنجا شد، و بسخن طرازی بسر میبرد. و در کشمیر رحلت نمود. بالای بلندی متصل ــ خانقاه در کجن ــ بچبوترهٔ که نزدیک پلیست در ــ مقبرهٔ شعرا ــ آسود. (ص ۱۵۰-۱۵۱)

● ریاض الشعرا: حاجی محمد جان قدسی: مشهور از فصحای زمان و بلغای دوران بوده: تقی اوحدی در تذکره خود نوشته است که: بالفعل کد خدای بقالان مشهور است! میتواند بود که در اول حال کد خدائی بقالان میکرده باشد (۲): خلاصه آنکه بهندوستان آمده، از مقربان درگاه شاهجهان پادشاه گردیده. بمنصب ــ ملک الشعرائی ــ سرفراز گردید و ــ شاهنامه ــ پادشاه مذکور گفته نا تمام مانده است: بعد از فوت وی ابو طالب کلیم ــ ملک الشعرا ــ گردیده ــ شاهجهان نامه ــ خود را گفته باتمام رسانید. این ابیات از نتائج طبع آن شکرستان قدس است:

بخت مرا در تیرگی روز فراق و شام غم / پرورده چون طفل یتیمی در کناران در بغل
مستی حیرت مرا محروم کرد از ذوق وصل / یار در آغوش و من مشتاق پیغامم هنوز
کی رسد در عشق لاف پختگی کس را، که من / همچو خاکستر ز آتش زادم و خامم هنوز
عیش این باغ به اندازهٔ یک تنگ دل است / کاش! گل غنچه شود تا دل من بکشاید
آنکه میخواهد غمی بردار از روی دلم / کاش! دل را از شگاف سینه ام بیرون کند
هست حق نمکی بر منش از دیدهٔ شور / آنکه چشم بدش افگند باین روز مرا(۳)
حذر نکرد ز آهم سپهر، و غافل زین / که درمیانهٔ، گه در رهم سواری هست

۱- بعد این چهارده بیت دارد که در صفحات گذشته ثبت شد.
۲- رک: صفحه ۱۲۲۷ کتاب حاضر.
۳- نتائج الافکار دارد.

خطش را ، کس بجز من ، مبتلا نیست — باین خط ، چشم هرگز آشنا نیست
با آمدنت رفتن شب دوش یکی بود — گویا که ، ترا صبح بخورشید غلط کرد(۱)
من صبح تو بخورشید چو خواهی که نمانم — نزدیکترم تا نفسم زود برآید
تا چشم باز میکنم از خویش رفته ام — چون شمع ، کاش برمژه بودی نگاه من
در حیرت از شکستگی شیشهٔ دلم — با آنکه هرگز ازکف خوبان رها نشد
موی ز زلف خویش بتان دام کرده اند — کردند نام او کمرش ، نام کرده اند
من که شمع محفل قربم ، سرا پایم بسوخت — حال بیرون ماندگان بزم، یارب چون گذشت
(هفت بیت دیگر دارد - خطی)

● تذکره حسینی : دانای دقایق آفاق و انفسی حاجی محمد جان قدسی — ملک‌الشعرای — شاهجهان پادشاه بوده .

گویند : حاجی در مدح عبدالله خان زخمی — که یکی از امرای هفت هزاری بوده — قصیدهٔ بگفت و میان مجلس ایستاده برخواند . عبدالله خان برخاست و هر دو دستش گرفته بر مسند خود بنشاند و خود پا برهنه بلباسی که در بر داشت بر پالکی سوار شده از خیمه بیرون آمد . و تمام اموال و اسباب و کارخانجات را در وجه صله بحاجی بخشید .

دیگر قصیدهٔ در مدح پادشاه گفته بعرض رسانید . پادشاه فرمود : تا باقسام جواهر هفت مرتبه دهان حاجی لبریز ساختند . و در وجه قصیدهٔ دیگر باشرفی و روپیه حاجی را وزن کردند .

وفاتش در سال هزار و پنجاه و پنج (۱۰۵۵هـ) واقع شده . قصیده :
(هشت بیت دارد ص ۳۷۱)

● مجمع النفائس : حاجی محمد جان قدسی، تقی اوحدی او را کتخدایان بقالان مشهد گفته . بهرحال استادی مسلم الثبوت و شاعر قرار داد عهد شاهجهانی بود . از کلامش ظاهر میشود که خزانه دار روضهٔ منوره امام رضا (علیه‌التحیات)

۱- شمع انجمن دارد .

بود ، ازانجا بهند آمده ترقیات عظیمه نموده بوالا پایه ــ ملک‌الشعرایٔ ــ رسید . و اینکه نصرآبادی نوشته که طالبای آملی که ــ بملک‌الشعرایٔ ــ امتیاز داشت ، جهت مراعات خاطر او در دربار بادشاهی پائین دست او ایستاده میشد ، اصلی ندارد . زیرا که طالب آملی ــ ملک‌الشعرای ــ عصر جهانگیر بود ، و اغلب که زمان سلطنت شاهجهان را در نیافته .

بهر حال ، قدسی در جمیع فنون صاحب قدرتست ، خصوصاً در قصیده و مثنوی این قدر هست که ، اوائل قصائد ابیات پریشان مثل غزل میآرد ، لیکن در واقع مضائقه ندارد ، چه اوائل ابیات قصائد را تغزل گویند . درین صورت اگر پریشان باشد عیب نیست ، بلکه متاخران مثل کلیم و صائب بعد او وضع او را اختیار کرده اند .

الغرض ، در هند فوت شده و استخوانش را بمشهد بردند و کلیم مرثیهٔ(۱) او گفته . دیوان غزل او مختصر است ــ مثنوی شاهجهان نامه ــ خیلی مضبوط و مربوط گفته ، قریب هفت هزار بیت خواهد بود . حتی که ــ شاهجهان‌نامهٔ ــ کلیم که بسیار بزور و قوت گفته ، در پیش آن رنگی ندارد . این بیت که در بیان احوال امیر تیمور و نوشتن کتابت با یلدرم بایزید پادشاه روم نظم کرده ، نهایت خوب واقع شده و غریب تهدیدی دارد :

بتاراج ترکان و هم روم را — بتوران کشم خاک آن بوم را

و نیز از مثنوی مذکور است :

بسا نام کین گنبد لاجورد — بسنگ مزار از نگین نقش کرد
زبان در خموشی چو رام تو شد — طرب کن که دشمن بکام تو شد

۱ـ رک : در اوراق آئنده .

ایامی که فیل سفید از جای، بتحفگی شاهجهان پادشاه آمده، دران باب گفته : بر فیل سفیدش ...... الخ .

در کلمات‌الشعرا ست که : حاجی با آن کمال و ــ ملک‌الشعرائی ــ روزی غزلی گفته پیش ملای مکتبدار میخواند چون باین بیت رسید :

ساقی بصبوحی قدری، پیشتر از صبح بر خیز که، تا صبح شدن تاب ندارم !

کودکی شنیده گفت که اگر بجای ــ قدری ــ نفسی ــ میشود نسبت تمام داشت . حاجی قبول داشت و بر آن طفل آفرینها کرد. الحق جای حیرت است، از ین عالم است که ابوالنواس شاعر عرب این بیت گفته بود .

فـا سقنی خمرا و قل لی انها الخمر لا تسقنی سرا اذا ما امـکن الجهر

روزی گذرش به مکتبی افتاد، کودکی باستاد خود گفت که : آیا میدانی که ابوانـواس از ــ قل لی هی‌الخمر ــ چه اراده کرده است؟ استاد گفت: نی ! کودک گفت : از گرفتن جام شراب چار حواس مستلذ میشوند، باصره از دیدن، و ذائقه از خوردن ، و شامه از بوئیدن ، و لامسه از گرفتن! باقی ماند سامعه و از گفتن اینکه شراب است سامعه نیز لذت مییابد ! ابـوانواس گفت :

بخدا ای پسر ! معنی که از کلام من بر آوردی من هرگز قصد نکرده ام ! فقیر آرزو گوید : از انداز مصرع دوم همین مقصد شاعر فهمیده میشود، عجب استَ که اعتراف عدم قصد خود کرده . ازوست :

عشق، چون قسمت اسباب معیشت ، میکرد لاله داغی ز میان برد، که در غم دارد
دلم خون‌شد، چودیدم حلقه‌حلقه گشته گیسویش گمان‌بردم که هریک‌چشم‌حیرانیست‌بر رویش
تا نشمرد آزاده کسی بعـد هلاکم زنجیـر بـگـردن بسپاریـد بـخـا کـم
چون داغ، وقت تنگ شدن روزگار من هر روز تنگ عرصه شود، در فشار من

بخود هم رشک دارم، در خیال سرو آزادش   دم اول ز خویش آنکه بکام دل‌کنم یادش
بگذاشت بخواب عدمم شیون بلبل   گل ریخته بودند مگر بر سر خاکم(۱)

رباعیات

هر کام که، در جهان میسر گردد   هر گاه بپایان رسد، ابتر گردد
نیکو نبود هیچ مرادی بکمال   چون صفحه تمام شد ورق بر گردد
(قدسی) بدلت هوای کام است هنوز   خونناب جگر بر تو حرام است هنوز
آسوده دلی تهمتی عشق شود   در آب مزن کوزه که خام است هنوز
(۲۸۹ الف و ب)

● سرو آزاد : قدسی ، حاجی محمد جان مشهدی ، جان سخن پروری است و روح معنی گستری . سعادت زیارت حرمین شریفین اندوخت و بگلگشت هند خرامش نمود . و در شهر ربیع‌الاخر سنه اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲ھ) عتبهٔ صاحبقران ثانی منتی بر لب گذاشت : روز اول قصیدهٔ بعرض رسانید که مطلعش این است :

ای قلم! برخود ببال از شادی و بکشا زبان   در ثنای قبلهٔ دین، ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو هزار روپیه کامیاب گشت و در ذیل ثنا طرازان انخراط یافت ، و بیومیه بیش قدری موظف گردید . و بارها بجوائز کام دل اندوخت .

شیخ عبدالحمید صاحب ــ پادشاه نامه ــ در وقائع جشن نوروز سال هزار و چهل و پنج هجری مینگارد که :

ــ روز پنجشنبه دوازدهم شوال سریرآرای آسمان چهارم پرتو اعتدال برساحت حمل انداخت ، و افسرده طبعان نباتات را باهتزاز در آورد . شانزدهم ماه مذکور حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدهٔ ــ که بمدح بادشاهی محلی ساخته بود ــ بزر برکشیده مبلغ وزن را ــ که پنج هزار و پانصد روپیه

۱ــ اینجا هشت شعر دارد که در اوراق گذشته ثبت شده .

شد — باو مرحمت گردید . و در اواسط شهر ربیع‌الاول سنه تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹ھ) بعنوان صلهٔ شعر صد مهر عنایت شد . و در جشن شفا یافتن جهان‌آرا بیگم صاحبقران ثانی — از آسیب آتش — در اوائل شوال سنه اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴ھ) بعنایت خلعت و دو هزار روپیه تمتع بر گرفت — (۱)

شیرخان در — مراة الخیال — مینویسد که :

— حاجی محمد جان قصیدهٔ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفته بعرض رسانید . پادشاه اقسام جواهر قیمتی طلبیده فرمود: تا هفت بار دهانش ازان پر کردند —

اما مولفین —شاهجهان نامها— مثل ملا عبدالحمید لاهوری و ملا علاءالملک تونی و صاحب — عمل‌صالح — که هر کدام حالات پادشاهی مستوفی مینگارد ، صلهٔ پر کردن دهان قدسی بجواهر ، بزبان قلم نیاورده اند .

قدسی — بادشاه نامهٔ صاحبقرانی — بنظم آورد . چون نام عبدالله خان فیروزجنگ در وزن — بادشاه نامه — نمیگنجید . باین جسن بیان ادا کرد :

نهنگی که ...... الخ

بخاطر ناقص میگذرد که برای نگنجیدن نام دو تعلیل آورد . از غایت احتشام و از بزرگی ، احد هما زائد است . اصلاح برین وجه میتواند شد:

نهنگیست ، از غایت احتشام نگنجد ببحر از بزرگیش نام

و طوری بتکلف معنی میتواند شد که ضمیر شین را راجع بنام سازند، یعنی — نهنگی که از غایت احتشام — او نام بمرتبهٔ بزرگ شده است که در بحر نمیگنجد . و اصلاحی که کرده شد معنی را صاف ادا میکند .

مثنوی و قصیدهٔ قدسی خوب است، لیکن غزلش چندان رتبه ندارد :

انتقال او در سنه ست و خمسین و الف (۱۰۵۶ھ) اتفاق افتاد : کلیم

---

(۱) رک : ص ۱۲۲۵ کتاب حاضر .

در مرثیه او ترکیب بندی گفته و تاریخ چنین یافته :

ـ دور ازان بلبل قدسی چمنم زندان شد ـ

۱۰۵۶ھ

شیخ عبدالحمید میگوید که : قدسی بعارضهٔ اسهال در دارالسلطنت لاهور در گذشت ! و غنی کشمیری در قطعهٔ تاریخ وفات کلیم گوید که :

همرها دریاد او ، زیر زمین خاک بر سر کرد ، (قدسی و سلیم)
عاقبت از اشتیاق یکدگر گشته اند ، این هر سه در یکجا مقیم

ظاهر منطوق عبارت همین است که هر سه در یکجا مدفون اند و این وقتی تواند شد که جسد قدسی را به کشمیر نقل کرده باشند .

و میر طاهر نصرآبادی مینویسد که : استخوان اورا بمشهد مقدس رسانیدند !

دیوان قدسی بنظر تصفح در آمد و این چند بیت اختیار افتاد :

در جلوه گری مثل تو ، کس یاد ندارد نادر بود آن پیشه ، که استاد ندارد(۱)
در مجلسی که یاران ، شرب مدام کردند نوبت بما چو آمد ، آتش بجام کردند
این جا غم محبت ، آنجا جزای عصیان آسائش دو گیتی ، بر ما حرام کردند
هر چه با زلف تو میماند ، دل از من ، میبرد روز عمرم ، د. تمنای شب یلدا گذشت
غم هجوم آورد ، من در فکر بی سامانیم میزبان خجلت کشد ، هرچند ، مهمان آشنا ست(۱)
گر دست شام هجران ، گیرد گلوی شب را مشکل که تا قیامت از صبح دم بر آید
تاب هجران شرابم نیست تا وقت صبوح پیشتر از صبح میخندد گل پیمانه ام

(ص ۶۱-۶۳)

● آتشکده : قدسی اسمش حاجی محمد جان . مردی قدسی طینت بوده ؛ گویند : ازان ولایت دلگیر شده بهندوستان رفته ، در آن جا کمال اعتبار یافته ، و هم در هندوستان فوت شد . استخوان اورا بخراسان آوردند . دیوانش ملاحظه ، این چند بیت ازو نوشته شد . بد نگفته است :

بیکدامین گل رخسار تو ، نظاره کنم که زهر حلقهٔ ز لفت ، گل دیگر پیداست
بیگانهٔ آشنا نما تو بیگانه نمای آشنا صن (۱)

۱ـ شمع انجمن دارد .

نفس ز سینه ، چنان بی تو میکشم ، دشوار — که گوئی ، از دل خود میکشم ، خدنگ ترا(۱)
ز چاک سینه ام ، دل میکند نظارهٔ زلفش — چو مرغی ، کز قفس بیند بحسرت آشیانش را
منکه شمع محفل قربم ، سراپا سوختم — حال بیرون ماندگان بزم ، یارب چون گذشت
هرگز دل مستان ، ز غم آزار ندارد — تا باده بود ، غم بکسی کار ندارد
بخرطوم دارد فلک را نگاه — که از نقش پایش نیفتد بچاه
گاهم ، ز وصال ، دل ز غم سرد کند — گاهم ، ز فراق ، جان پر از درد کند
خاصیت آفتاب ، دارد مه من — خود سبزه برویاند و خود زرد کند
جای که توئی ، نیست کسی را گذر ، آن جا — از من که تواند ، که رساند خبر ، آن جا

(ص ۸۳)

● صحف ابراهیم : قدسی ، حاجی محمد جان قدسی تخلص مشهدی ، از مشاهیر سر حلقه فصحا و بلغاست . در عهد شاهجهانی مثل او قصیده گوی بظهور نیامده . اشعار بلاغت آیاتش در غایت جزالت و لطافت و نهایت تازگی و فصاحت واقع شده . در اوان جوانی حج گذارده . سال پنجم شاهجهانی مطابق یکهزار و چهل و دو هجری (۱۰۴۲ هـ) مورد عنایات بادشاهی و مخاطب ــ ملک الشعرای ــ گردیده ، و مال بسیار اندوخت :

و ــ ظفر نامهٔ شاهجهانی ــ به تسلط اقتدار متضمن بر هشت هزار ابیات آبدار گفته . و مضامین تازه و برجسته بسیار بکار برده . عمر اتمام آن نیافت و نیز ــ ساقی نامهٔ ــ بطرز ملا ظهوری ترشیزی نظم کرده و تلاشهای بلند دران دارد . و سوای ــ ساقی نامه ــ و ــ ظفر نامه ــ مثنویات هم دارد .

تقی اوحدی در تذکره آورده که : قدسی یکی از کدخدایان بقالان مشهد است ! میتواند بود که در اوائل حال کدخدای بقالان کرده و آخر بعد کسب کمال ترک آن نموده باشد . و طاهر نصرآبادی در تذکره ایراد نموده که استاد طالبای آملی هرچند ــ بملک الشعرای ــ ممتاز بود ، امادر دربار پادشاهی پائین دست قدسی میایستاد . و نیز مینویسد که : استخوان قدسی را بمشهد مقدس بردند ! اما ، این هر دو قول بصحت نمیپیوندد ، چه طالب آملی در عهد

۱- شمع انجمن دارد .

جهانگیر سال هزار و سی و پنج(۱) (۱۰۳۵ه) ازین سرای سپنج در گذشته، و قدسی در زمان صاحبقران شاهجهان ابن جهانگیر پادشاه بهند آمده ، و او در کشمیر جنت نظیر مدفونست . چنانکه از قول ملا طاهر غنی کشمیری و عزیزانی ـ که بالفعل مزاراورا دیده اند ـ بوضوح میرسد که سلیم و قدسی و کلیم در یک مضجع خوابیده اند . و آنچه صاحب ـ تاریخ شاهجهانی ـ مینویسد که: غره ربیع الثانی نوزدهم جلوس صاحبقرانی که هزار و پنجاه و شش(۱۰۵۶ه) هجری باشد با صاحبی مذکور، در لاهور بمرض آسهال ارتحال یافت، چندان منافات به این که ، مدفن او کشمیر باشد ، ندارد .

الغرض حاجی مذکور در جمیع اصناف نظم بلند پایه و والا دستگاه است و اشعار بسیار گفته . (۱۸۶ الف و ب)

● تذکرهٔ شعرای متقدمین : حاجی محمد جان قدسی ـ ملک الشعرای ـ عصر شاهجهان بود . در قصیده گوئی و غزل پردازی گوی بلاغت از اقران میر بود . ـ ظفر نامهٔ شاهجهانی ـ خوب گفته و چون دید که نام عبدالله خان بهادر فیروز جنگ درین بحر گنجایش ندارد باین حسن ادا کرده:

نهنگی که ...... الخ |

و یمین الدوله آصف خان که سلطان بولاقی پسر خرد را بنا بر مصلحت بر سریر تزویر جلوس داده بود ، در حق او گفته : مدان عندلیب ...... الخ

وقتی که بیگم صاحبه از شمع سوخته بود رباعی گذرانید که بیت آخرش اینست : تا سر زده...... الخ (یازده بیت دارد ص ۵۷)

● نتائج الافکار : قدسی ، مشغوف نکته سنجی و دقیقه رسی خاجی محمد جان قدسی . که اصلش از مشهد مقدس است : ذات قدسی صفاتش بکشف

۱ـ این اشتباه است غالباً مقصود از طالب کلیم است .

رموز سخن ، و حل دقائق این فن ، منتخب زمانه بود . و در نظم پردازی بطبع متین ، و ادا بندی مضامین رنگین یگانه . بذهن و ذکا و فکر رسا ، بر عالی طبعان عراق و خراسان ، سر به تفوق میافراخت .

در آغاز شباب خاطر از وطن برداشته دل بعزیمت حرمین محترمین نهاد . و بعد از سعادت اندوزی زیارت ، بگلگشت نزهتکدهٔ هند در افتاد . و بر هنمونی طالع فیض حضوری شاهجهان پادشاه دریافت و بعنایات شاهی و نوازشات ظل الهی بخطاب ــ ملک الشعرای ــ مفتخر و مباهی گردید . و در جلدوی قصائد مدحیه از صلات نمایان و انعامات بیکران کامران گشته . آخرکار در ست و خمسین و الف (۱۰۵۶ھ) راه عالم بقا گرفت . طالب کلیم تاریخ وفاتش درین مصرع یافته :

ــ دور ازان بلبل قدسی چمنم زندان شد ــ
(۱۰۵۶ھ)

از اشعار آبدار اوست :

هست حق نمکی برمنش از دیدهٔ شور
تا آب دیده ، خون نشود ، بر زمین مریز
دارم دلی، اما چه دل؟ صد گونه حرمان در بغل
باد صبا از کوی تو ، گر بگذرد سوی چمن
(قدسی) ندانم چون شود ، سودای بازار جزا

آنکه چشم بدش افگند باین روز مرا
در شیشه وا گذار ، می نا رسیده را
چشمی و خون در آستین، اشکی و طوفان در بغل
گل غنچه گردد ، تا کند بوی تو پنهان در بغل
او نقد آمرزش بکف ، من جنس عصیان در بغل
(ص ۵۶۳)

● شمع انجمن : حاجی محمد جان قدسی مشهدی . جان سخن پروری است و روح معنی گستری . حج خانهٔ کعبه برآورد و بسیر هند آمد . و بتقبیل عتبهٔ شاهجهانی منتی برلب گذاشت و در ذیل ثنا طرازان انخراط یافت . عبدالحمید درــ شاهجهان نامه ــ و شیر خان در ــ مرآت الخیال ــ ترجمهٔ

او بتفصیل نوشته اند . مثنوی و قصیدهٔ قدسی خوب است . لیکن غزلش چندان رتبه ندارد .

در سنه (۱۰۵۶ھ) در لاهور بعارضهٔ اسهال انتقال کرد . استخوان او را بمشهد رسانیدند . چند بیت غزل که خوب است تذکره نویسان بردند ، اما بعد تفحص دیوان این چند بیت اختیار افتاد :

در جلوه گری ، مثل تو کس، یاد ندارد — نادر بود آن پیشه ، که استاد ندارد
غم هجوم آورد ، من در فکر بی سامانیم — میزبان خجلت کشد ، هر چند، مهمان آشناست
یا آمدنت رفتن شب دوش یکی بود — گویا که ، ترا صبح بخورشید غلط کرد
بیگانه آشنا نما تو — بیگانه نمای آشنا من
ز چاک سینه ام ، دل میکند ، نظارهٔ زلفش — چومرغی ، کز قفس بیند بحسرت ، آشیانش را
(یازده بیت دیگر دارد ص ۳۸۴)

● در رثاء و تاریخ وفات قدسی : کلیم کاشانی در رثاء حاجی محمد جان قدسی ، ترکیب بند زیر دارد :

چون نه نالم که، خزان گشت گلستان سخن — رفت در موسم گل ، رونق بستان سخن
در بهاریکه شود ، نقش قدم ، چشم براه — رفت در خاک خرد چشمهٔ حیوان سخن
طالب گوهر معنی ، بکجا روی نهد — روی در خاک نهان کرد، چو عمان سخن
تیره شد مشرق خورشید معانی ، افسوس ! — محو شد ، مطلع برجستهٔ دیوان سخن
سرسر دفتر شیرین سخنان (قدسی) رفت — تلخ در کام جهان شد شکرستان سخن
شعر را گاه رقم فاصله از مصرع نیست — گشته در ماتم او پاره ، گریبان سخن
سینهٔ چاک قلم رخت سیاه معنی — از چه باشد بجز از ماتم احسان سخن
شعر موزون نتوان کرد ، که از نظم افتاد — کشور معنی ، از رفتن سلطان سخن
پای تا سر ، همه چون سلسله آیم بفغان — چون بیاد آیدم آن سلسله جنبان سخن
از سر درد ، چو بر حال سخن، گریه کنم — خون شود ، گوهر معنی همه در کان سخن
بود باریک ره فکر و کنون شد تاریک — رفت برباد فن شمع شبستان سخن
بوی گلزار تقدس ، بمشامش چو رسید — بلبل قدس ازین گلشن دلگیر پرید

بلبل قدس ، وداع چمن دنیا کرد — بال پرواز سفر ، پیشتر از گل ، وا کرد
خار گلزار وطن ، دامن امنش بکشید — هر که در گلشن پر خار جهان ماوا کرد
رفت و ماهمسخنان را بصلای ننواخت — اشتیاق وطنش، بین که چه بی پروا کرد
شیشهٔ زندگی (قدسی) ، اگر خورد بسنگ — در عوض نالهٔ ما ، خون بدل خارا کرد
بر یکی زخم زدن، رفتن خون، از صد دل — تازه سحریست که ، جادوی اجل پیدا کرد

کرد آخر سخن ، از شوق خموشی ، کوتاه
خود چرا بحر معانی بسرابی تن داد
غمگسار همه کس بود ، چو از طینت پاک
شیشهٔ زندگیش را ، بزد ایام بسنگ
گاه پرواز ، برید از همه پیوند ، و پرید
بمحیطی که فلک ها صدف گوهر اوست
معنی در یتیمی که ، نمیفهمیدم
رفت (قدسی) ز میان، ماند بجا شعر ترش
نیست در باغ جهان غیر سخنور ، نخلی
باغبانش ، سزد ار تا باید ، خون گرید
آن نهالی که ، نبود آب گهر ، لایق او
آب برداشتن زخم ، بلای دگر است
چه عجب، گر شود از رشک، قلم باز سفید
خامهٔ هر که بود، هرچه نگارد ، پس ازین
شد بلاهور ، گران گنج معانی، در خاک
بی خبر رفت بآن ملک ، که تا خود نروم
بلبلی از چمن قدس ، اجل کرد شکار
چرخ زد زخم جفای که، دلش خالی شد
داغ بی مرهمی ارباب سخن را سوزد
کی ز دل ، کلفت این حادثه ، کمتر گردد
من گرفتم که ، فلک فکر تلافی دارد
هیچ رو نیست ز دوران دو رو خاطر خواه
خاک مشهد نشد از مدفن او، این حسرت
آه حسرت ، که ازین درد کشید، ابری شد
رفت (قدسی) زمیان، برکه؟ سخن خواهم خواند
آن گهر سنج معانی، که ز فیض سخنش
گویم اشعار ترش گر بروانی آبست
عجبی نیست که ، از رفتن استاد سخن
معنی اندر وطن غیب بغربت افتد
رشک، اگر آب برین آتش جانسوز، زند
در چنین واقعه، که اقلیم سخن، گشت خراب

آنکه ، عمری بجهان شعر بلند انشا کرد
رو که صد دیده توانست ز غم دریا کرد
عالمی را ، فلک از فوت، تنی تنها کرد
که حق، از میکدهٔ قدس ، در آن صهبا کرد
بال مقراض شد و قطع تعلق ها کرد
رفت غواص معانی و وطن آنجا کرد
یافتم رخت چو (قدسی) و سخن را دیدم
ابر را کاش! که میبود بقای گهرش
که اگر خشک شود، تازه بماند ثمرش
خشک گردید نهالی که ، گهر بود برش
بست دهقان اجل ، آب بپا از تبرش
تازه شد داغ دل غمزده ، از شعر ترش
کاخ معنی که ، سیه کرد قضا ، بام و درش
از غبار دل خود ، خاک فشاند بسرش
رفت تا طوس ، ولی غلغلهٔ نوحه گرش
نتوان یافتن ، از نامه و قاصد خبرش
که شگفتی گل این نه چمن از باد پرش
چه عجب کم شود ار خصمی اهل هنرش
که بران گر نهی انگشت، چو شمع افروزد
مگر آنروز که (قدسی) ز سفر بر گردد
راحتی کو که ، باین رنج برابر گردد
کار بهتر نشود گرچه ورق بر گردد
دارد اجری ، که بصد فیض برابر گردد
که برو ، سایه فگن در صف محشر گردد
که نه از لب بدلم باز سخن بر گردد
اشک بر تربت پاکش همه گوهر گردد
ماهی از فیض همین ربط سخنور گردد
سخن افسرده تر از پیکر بی سر گردد
جامهٔ لفظ نپوشیده مکرر گردد
چشم ها خشک تر از دیدهٔ مجمر گردد
بحر شعر، آبش اگر خون نشود باد سراب

بلبل نه چمن قدس ، ز الحان افتاد   بیت معمور سخن حیف که ویران افتاد
خامه ها ، یک قلم از آتش محرومی سوخت   زین سموم اجل آتش بنیستان افتاد
گل همه کف شدو زد دست تاسف بر سر   که چنین بلبلی ، افسوس! ز دستان افتاد
روی گل ، بسکه نهان شد ، بته گرد ملال   بر سرش ، گوئی ! که دیوار گلستان افتاد
بنظر خاتم افتاده نگین افتاده   حلقهٔ اهل هنر کز سر و سامان افتاد
بر سیه روزی ارباب سخن ، چشم دوات   آنچنان رشک فشان گشت ، که مژگان افتاد
از خزانی که ، بگلزار سخن ، روی نهاد   خنده ، از چشم و دل غنچهٔ خندان افتاد
زین درشتی که، فلک با گل این بستان کرد   خار در پیرهن لاله و ریحان افتاد
برگ برگش ، ورقی بود ، ز ایوان کمال   آن نهالی که ، ز بستان خراسان افتاد
گل پرواز ، همین بلبل خوش الحان بود   این همه خار که گل را بگریبان افتاد
بیش از ین معنی اگر خاک بسر میپاشید   پیش چین بود ، همین روز سیه را میدید

اگر استاد سخن، دست و دل از کار کشید   چون میان سخن و سامعه ، دیوار کشید
ساز اقسام سخن ، زو بنوا شد ، که ز فکر   گشت باریک و بقانون سخن تار کشید
راه اقلیم سخن ، بسته نمیگشت فلک   انتقام آخر از آن قافله سالار کشید
هر کجاهست دلی ، قافله گاه الست   بوی دل میشنود، هر که ز پا، خار کشید
گر غبار دل ارباب سخن گل گردد   میتوان در ره هر حادثه دیوار کشید
نشد از صورت احوال دل افگار طبیب   خامه لاغر نشد ار صورت بیمار کشید
ز وطن مرغ چمن گشت ، بنوعی دل سرد   کاتش خار و خس خانه ، بمنقار کشید
عالم سفله و لفظ ملکوت معنی   زیر فرمان سخن خسرو اشعار کشید
غیرتی داشت که احسان فلک چشم نداشت   پشت پا زد بسر ار منت دستار کشید
شاهد معنی او ، روی نهان کرده ز خلق   هر کجا غیرت او ، پرده ز رخسار کشید
فکرش از عالم بالا چو گهر جمع آورد   قدرتش فیل فلک را بته بار کشید
ننهد کس بسر تربت او بار چراغ   می کند نور معانی، همه شب، کار چراغ

هر دلی ، کز غم این حادثه ، افگار شود   چون جرس ، آبله هایش بفغان یار شود
بسکه سر رشتهٔ کارم شده، زین دهشت، گم   گریه در راه گلو ، رهبر گفتار شود
محفلی را که ، کنند گرم کلام (قدسی)   خون دل ، سر سخن دفتر اشعار شود
طفل تسلیم و رضا را ، چو نمیداند، چیست   اشک ، میترسم از ین قصه، خبردار شود
ناله آهسته اگر میکشم از صبر ، مدان   صبر با خاطر ماتم زدگی یار شود
اشک خونین، نرسید ار بسرم ، عیب مکن   وقت آن نیست که ، گل زینت دستار شود
هر سرشکی که ز دل رفت ، بغم جای سپرد   غلطست اینکه ، دل از گریه سبکبار شود
رو بخون شسته ره تربت (قدسی) گیرد   صبحدم گریه ام از خواب چو بیدار شود
خلق او را ، چو بیاد آرم و اشک افشانم   عجبی نیست که تخم گل بیخار شود
شمع گردد بتن از آتش این غم ، هر موی   لیک آن شمع ، که غمخانه ازان تار شود

نقش بر سنگ مزارش شود ار، قصهٔ او لوح از پیچش این قصه، چو طومار شود
هرچه را بینم بر درد دلم افزاید شمع گر شعله کشد ناله بیادم آید

حیف ازان طبع سخن گستر و آن نکته وری طبع چه محض لطافت چو نسیم سحری
گر بخاک، از اثر طبع، لطافت بخشد بنماید تنش از خاک، چو در شیشه پری
از دل معنی او، یاد ضمیرش نرود گر در آئینهٔ خورشید کند جلوه گری
گوهر معنیش ار بحر، کواکب صدف است یافتم از سخنش معنی عالی گهری
آن زبانها که، بتحسین کلامش خون داشت چه ستم شد که، ندانند بجز نوحه گری
خبر رفتن (قدسی) شنیدن بس نیست چه بود بهتر ازین فائدهٔ بیخبری
تا کجا رفتی، اگر بال و پرش میبودی رفت تا گلشن افلاک به بی بال و پری
سخنش رفت، بسیر همه جا، تا او رفت همچو فرزند، که خود سر شود، از بی پدری
روشنی، از مه و خورشید، در ایامم نیست سال عمرم چه به شمسی گذرد چه قمری
گر ازین عالم دلگیر، خبردار شود نقش پا باز نماند ز پئی ره گذری
بلبلی رفت که گل یابد اگر بال و پرش هم چو هدهد کند از روی شرف تاج سرش

دیده ها، تا که بر احوال سخن، گریان شد نقطهٔ روی سخن اشک سخن فهمان شد
بسکه خون در تن الفاظ ازین غم، زده جوش کاسهٔ دائرهٔ حرف، ز خون پنهان شد
میتوان یافت که، در هردوجهان است عزیز آنکه ملک عدم از رفتنش آبادان شد
هفتهٔ بیش، رخ خویش بمردم ننمود گل ازین شرم که، بی بلبل خود، خندان شد
جان معنی بتن شعر، ازو میآمد ز آسمان نامش از آنروی **محمد جان** شد
برد او گوی سخن را که، ازین میدان رفت قامت ما عبث از فکر سخن چوگان شد
گره رشتهٔ کار همه، نکشوده بماند که سر انگشت همه در گرو دندان شد
جبر این دل شکنی کرد، گر ایام این بود کز جهان مشکل دل کندن ما آسان شد
خاک بر روی رقم ها نه کسی میپاشد گرد از آنست که بنیاد سخن ویران شد
بچمن گریه کنان رفته، ز گل پرسیدم بچه تاریخ برون (قدسی) ازین بستان شد
گل، ز شبنم همه تن اشک مصیبت شد و، گفت: دور ازان بلبل قدسی چمنم زندان شد

۱۰۵۶ھ

در لحد مونس تنهائی او حورا باد بر رخ روز خوشی نسخه ای از فردا باد

(۳۳۳-۳۲۸)

● **نعت**: مثل قصیدهٔ برده، و قصیدهٔ بانت سعاد، این نعت قدسی نیز قبول عام و شهرت دوام دارد. در هند و پاک شعرای هر زبان این نعت را

تضمین کرده اند و تعداد تضمینها بیش از شصت و هفتاد دیده میشود .

مرحبا ! سید مکی مدنی العربی
دل و جان باد فدایت، چه عجب خوش لقبی
من بیدل بجمال تو عجب حیرانم
الله الله چه جمال است بدین بوالعجبی
نسبتی نیست بذات تو، بنی آدم را
بر تر از آدم و عالم تو چه عالی نسبی
نخل بستان مدینه ز تو سر سبز مدام
زان شده شهرهٔ آفاق بشیرین رطبی
ذات پاک تو، درین ملک عرب کرد ظهور
زان سبب آمده قرآن بزبان عربی
شب معراج، عروج تو ز افلاک گذشت
بمقامی که رسیدی، نرسد هیچ نبی
نسبت خود بسگت کردم و ، بس منفعلم
زانکه نسبت بسگ کوی تو شد بی ادبی
ما همه تشنه لبانیم و توئی آب حیات
لطف فرما که ز حد میگذرد تشنه لبی
چشم رحمت بکشا، سوی من انداز نظر
ای قریشی لقبی هاشمی و مطلبی
بدر فیض تو استاده بصد عجز و نیاز
زنگی و رومی و طوسی، یمنی و حلبی
سیدی انت حبیبی و طبیب قلبی
آمده سوی تو (قدسی) پئی درمان طلبی

● قدسی و کشمیر : قدسی راجع بکشمیر رباعیات زیر دارد :

کشمیر که با بهشت همچشم افتاد
صد حیف که در جای بدی شد بنیاد
کشمیر درین زمین، نمیکرد وطن
تا این ره بد، که پیش کشمیر نهاد
شاه آلو را به نیک و بد نتوان داد
در کشمیرش سبد سبد نتوان داد
هر چند که عزیزیش نیست سخن
صد را بیکی، یکی بصد نتوان داد
چرخم چو ز کشمیر بلاهور کشید
فرمان کتابهٔ زر درگاه رسید
فکرم چو کتابه را بانجام رساند
تاریخ بود: کتابهٔ عرش مجید(۱)
۱۰۵۵ه

● مثنوی در صفت کشمیر (۲) : قدسی در رکاب شاهجهان پادشاه در سال

۱- این اشعار و مثنوی که بعد ازین ثبت است ، برای بنده جناب مولانا عبدالقادر رئیس پشتو اکادمی پشاور از نسخه خطی اکادمی استنساخ کرده فرستاده است ، که برای این زحمت بسیار بنده یکدنیا متشکرم و سپاس گذارم .

۲- در این مثنوی از باغهای و چشمهای و فواکه و اشجار ذکر شده است ، ما اینجا احوال آنها را از پادشاه نامه (۲ : ۲۳-۳۱) درج میکنیم که خوانندگان از احوال و تاریخ آن نیز آگاه شوند :

(۱۰۴۲ھ) بکشمیر رفت و مثنوی، در توصیف کشمیر بهمان وقت گفته که بقرار ذیل است :

حمد و نعت

بجوش آور بهاری ، از ضمیرم　　که عرش و فرش را، در لاله گیرم
بطرز حمد خویشم ، آشنا کن　　زبانم را ، ثنا گوی ثنا کن

سرینگر

در شهر بر آب ژرف بهت از چوبهای استوار و عمودهای سترده پل بسته اند . ازانجمله چهار پل میان شهر واقع شده . استحکام این پلهای چهارگانه بمرتبه ایست که ، از گذارده افیال کوه پیکر و موکب گیهان نورد گردون اثر، خللی بقواعد آن راه نمییابد. بیشتر عمارات این شهر ، بر کنار این دریا اساس یافته . منازل این ملک ، جز دولتخانهٔ پادشاهی و منازل پادشاهزادهای والا گوهر و امرای عالی قدر، همه از چوب و تخته است ، و اکثر آن سه طبقه و چهار طبقه . و پشت بامها را از تختهٔ خر پشته ساخته روی آن را توز پوش میگردانند . و بر زبر آن ، خاک ریخته تخم لالهٔ چوغا سو ــ که بهترین اقسام آن است و درانه سر زمین بغایت بالیده و سبز رنگ میباشد ــ میکارند .

کولاب دل

شرقی شهر کولابیست وسیع که، آن را دل و بفتح دال مهمله میخوانند. آبش در نهایت صفاست و ازان انواع سبزه سر بر زده و بر جزائر مشحون بریاحین و اشجار و ازهار محیط گشته . از انبوهی گل و سبزه ، گوئی بر صحن آب فرش زمردین و بساط رنگین گسترده اند . و از عکس آن :

بهشتی از ته دریا نمودار　　چنان کز دیدهٔ تر عکس دلدار
چمنها درمیان آب پیدا　　چو روی نوخطان از دیدهٔ ما
بهشت است آن، که تا کشمیر را دید　　سر از شرمش بزیر آب دزدید

پیشتر گذار تماشائیان ــ که بسیرباغ و جزائر این دل میپردازند ــ در سایه پیداست که ، دو رویه از میان آب رستهٔ و سر بر سریکدیگر گذاشتهٔ ، سایهٔ افگن است . سیر اکثر منزهات این زمین جنت آئین بکشتی است ، و چون آب زائد دل نهری بزرگ گشته بدریای بهت میپیوندد . از بهت به دل و از دل بهٔ بهت کشتی آمد شد مینماید . از شهر سراپای آب تا موضع کهنه پل ، که قریب شانزده کروه

نمک دارد تمنـا حسن داغم بکشمیر ملاحت ده سراغم
درین بستان سرا ، گر بار یابم ز صنعت ره بصنعت کار یابم
صفات باغبانم ، گر کند مات فرستم بر جمال باغ ، صلوات
بپای گل ، چوگل ، در خون نشینم بچشم ، از راه مرغان، خار چینم

پادشاهی است، و سرا زبر تا باره موله که دوازده کروه است، بر کشتی میروند . حدائق و بساتین و ریاض مملو بفواکه و ریاحین دیده و دل را نشاط آمود میگرداند .

باغ فرح بخش (شاله مار)

بهترین این همه باغ فرح بخش (۱) است که بحکم اقدس مرتب شده . همانا این گل زمین نمودار یست از بهشت جاودانی . و اثمارش یادگاری از مستلذات آنجهانی . شاه نهر خیابانش انموذجی از سلسبیل و کوثر، و عمارات رفیع بنیانش با قصور بی قصور فردوس همسر . بانی این مبانی موسس ارکان جهانبانی حضرت صاحبقران ثانی اند .

سراسر این باغ خیابانیست بعرض سی گز، که در ایام سعادت فرجام پادشاهزادگی بامر حضرت خاقانی دو جانب آن چنار و سفیدار بفاصلهٔ ده گز نشانده اند . و از تاریخ بنا تا حال ـــ که چهارده سال باشد ـــ بلطف تربیت سال بسال طراوت و نضارتش افزوده .

سابقاً این حدیقه بشاله مار معروف بود . درین ولا که بشرف قدوم نخل پیرای ریاض خلافت زیب و زینت تازه یافت ، و فیض و میمنت بی اندازه ، و ریاحین و اشجار آن در کمال تنومندی و سرسبزی و رنگینی و شادابی بنظر کیمیا اثر درآمد، بفرح بخش موسوم گردید .

شاه نهر

بحکم والا متصل این باغ جانب شمال حمامی نـزه بنا یافته و نهر مذکور ـــ که ده گز عرض دارد و اعلیٰ حضرت آن را شاه نهر نام کرده اند ـــ از عقب باغ داخل خیابان گشته ، در وسط آن جاری است . و از میان عمارت میانهٔ باغ عبور نموده در حوض زیرین عمارت مذکور ـــ که سی گز در سی گز است و چبوتره درمیان و هشت فواره دارد ـــ آبشاری شده میریزد . و نیز از وسط عمارت ابتدای باغ گذشته در حوض پائین آن که ـــ نه فواره دارد و سی در سی است ـــ آبشار

۱ـ رک : تاریخ بنا و اشعار راجع به این باغ پاورقی ۱ : ۲۰۱ کتاب حاضر .

کنم در بوستان چون ، ناله بنیاد — در آید، تا لب جدول ، بفریاد
رگ ابر ست مغز استخوانم — سخن سبز آید از دل تا زبانم
نمیخواهم چو برگ لاله خامی — مسوزانم بداغ نا تمامی
مرا در سوختن ، دار آنچنان خوش — که سوزم ، تا تواند سوخت آتش

دیگر شده در میآید . و از سه جای دیگر آبشار گشته و از خیابان برابر باغ گذاره نموده بدل میپیوندد . پهنای شاه نهر درین خیابان ــ که آن نیز سی گز عرض دارد ــ ده گز است . کشتی از دل بخیابان مذکور در آمده نزدیک عمارت ابتدای باغ میرسد .

ایوان شاه نهر

و در انتهای خیابان برسر شاه نهر جای که به دل متصل میشود ، اعلیٰ حضرت عمارتی ــ که از یک طرف بر دل و از جانب دیگر بر خیابان مشرف باشد و کشتی از میان آن آمد شد نماید ــ مقرر نموده حکم فرمودند که : دو ایوان رو به شاه نهر مقابل هم بسازند . بر دو سوی حوض پیش عمارت درآمد باغ دو دست منزل و در پس آن جای برای خادمان محل مقدس ساخته اند .

سفیداری که شهنشاه گیتی پناه در ایام پادشاهزادگی بدست میمنت پیوست در شاه نهر بفشانده بودند و دو درخت چنار ، که بر دو گذار شاه نهر برابر همدیگر واقع شده ، در ته بر یک چبوتره بسته بر روی آن سه برگه کاشته اند ، حسن جهان افروز این گلشن فردوس آئین را رونق دیگر بخشیده . مجملاً ، اسباب خوبی و زیبائی این باغ ، بیش از آن است که بزبان خامه گذارش پذیرد .

باغ فیض بخش

درین ولا بفرمان قدر توان عقب باغ فرح بخش باغی دیگر طرح نموده به فیض بخش موسوم گردانیدند . و حکم شد که : خیابان آن به پهنای خیابان فرح بخش بسازند . و شاه نهر بعرض پانزده گز از میان بگذرد . و سه قطار فواره دران جوشان باشد . و وسط باغ حوضی شصت گز در شصت که شاه نهر مذکور از ارتفاع دو گز آبشار شده دران بریزد ، ترتیب داده یکصد و چهل و چهار فواره نصب نمایند . و میان حوض عمارتی طبقی ده گز در هشت گز وبر دو طرف طولانی آن دو ایوان سنگین ، هر یکی بطول بیست و چهار گز و عرض هفت گز ، و بر دو جانب آن دو حجره ، هر کدام بطول هشت گز و عرض پنج ، بنا نهند . و نهر مذکور ازین حوض برآمده از سه جانب سه آبشار شده بریزد . هر آبشاری بعرض ده گز

خورم بر حرف رنگین، چند افسوس — بزاغ کلک من ، ده بال طاؤس
ز آب چشمهٔ ، پر کن سبویم — که خضرستان شود هر تار مویم
درین گلشن ، چنان کن روشناسم — که رنگ گل ، کند بلبل قیاسم
می عرفان خویشم ، در گلو کن — ز من بگسسته ، زنگم را رفو کن

☜ تا دروازهٔ فرح بخش جاری باشد .
و دران سه رشته فواره و یک جانب نزدیک دیوار باغ ، جهروکهٔ دولتخانهٔ خاص و عام ، و قرینهٔ آن عمارتی دیگر مرتب گردانند ، تا هرگاه این مکان نزاهت نشان ، بقدوم اشرف رشک افزای بهشت برین گردد، منازل باغ فرح بخش محل مقدس و عمارت میانه فیض بخش دولتخانهٔ خاص و پیش جهروکه جانب بیرون باغ دولتخانهٔ خاص و عام باشند .

باغ نور افزا

و از جمله بساطین پادشاهی باغ دولتخانهٔ والا است که مسمی به نور افزا است ، و در فزونی اثمار بی همتا . در زمان فرمان روائی حضرت جنت مکانی در کشمیر درخت شاه آلو کم بود ، درین عهد میمنت مهد — که جهان را نشو و نمای دیگر است — فراوان شده .

باغ بحر آرا

دیگر باغ بحر آرا (که حالا بهرار میگویند) که محاذی جهروکه درشن واقع شده . و زمین آن دو طبقه است و در وسط آن چهار چنار موزون سر بفلک کشیده . و بامر حضرت خاقانی میان چنارها تالاری ساخته اند دو مرتبه در کمال رنگینی .

باغ عیش آباد

دیگر باغ عیش آباد (۱) که نشاط افزای خاطرهاست ، و غمزدای دلها .
اکنون باغهای که باثمار حدیقهٔ خلافت و نو نهنان والا قدر متعلق است ، بر نگاشته خامه را گلریز و نامه را نشاط انگیز میگرداند .

باغ نور افشان

که نورمحل در زمان حضرت جنت مکانی برکنار آب بهت که چنارهای سایه‌گستر ☜

۱- تاریخ بنائی این باغ :
عیش آباد روضهٔ شاهی — از جهانگیر شه چو یافت نظام
بهر تاریخ ان سروش بگفت — عیش آباد گلشن آرام
۱۰۳۰ھ

بدار آئینه ، چون طوطی برویم تو سر کن حرف ، تا من هم بگویم
پریشان تر کن از گیسوی سروم که سازد ، آشیان بر سر ، تذروم
ز مهر گوهرم مگذار ، دل سرد برار از شبنمستان صدف گرد
ز کلکم ، آن حلاوت ده ، رقم را که از شهدش ، گلو سوزد قلم را

داشت ــ طرح انداخته ، و دو عمارت مقابل هم مشرف برآن ساخته ، و فضای دارد دلکشا .

باغ صفا

باغ صفا که برکنار تالاب صفاپور ترتیب یافته است ، و آبش رشک افزای چشمهٔ زندگانی است ، و آن روی تالاب برابر باغ ، کوهچه در کمال موزونیت واقع . باغی که جواهر خان خواجه سرا در عهد حضرت جنت مکانی میان دل احداث نموده بود . و این هر سه بسرکار پرده نشین سرادق سلطنت بیگم صاحب تعلق دارد . در باغ صفا متصدیان سرکار آن ملکهٔ دوران ، عمارات خوش و چمنهای دلکش پرداخته اند .

باغ شاه آباد

باغ شاه آباد (۱) نام که محمد قلی ترکمان در حکومت خویش ساخته بود . و در ایام نیک انجام پادشاهزادگی اعلیٰ حضرت داخل باغهای خاصه گشته . و درین وقت بپادشاهزاده اقبال مند دارا شکوه مرحمت شد .

باغ مراد

باغ مراد که میان دل واقع شده بپادشاهزادهٔ والا گوهر مراد بخش عطا فرمودند .

باغ نشاط

باغ نشاط که یمین الدوله جنوب رویه دل ساخته و زمین آن نه مرتبه است و در هر مرتبه آبشاری . در سر آغاز آن ، عمارتی ست که یک رو بسوی دل دارد و روی دیگر بباغ . و در انتهای آن بکوهی در نهایت نضارت و خضرت پیوسته است . نیز عمارتی رفیع و نشیب آن چبوترهٔ وسیع و حوض فسیح ــ که آبشار از جوی میان عمارت دران میریزد ــ ترتیب یافته .

۱- سلیم قلی گفته :

عروس گل چو از داماد گوید جهان آرا و شاه آباد گوید
فتاده این دو گلشن مست و شاداب یکی بر آب دیگر بر لب آب

ز دل شوری بر انگیز از خروشم | میاور بی نمک ، چون می بجوشم
ز مژگان ترم ، در جوی کن آب | مکش در دیده، اشکم را چو سیلاب
ز پرواز هوس ، بشکن پرم را | هوا خواه محبت کن ، سرم را
گلی ، زین بوستانم ، کن کرامت | که باشم ، مست بویش ، تا قیامت

باغ نسیم و باغ افضل آباد و باغ سیف خان

باغ نسیم که اعظم خان و **باغ افضل آباد** که علامی افضل خان شمال رویهٔ **دل** پهلوی هم طرح انداخته اند . هر دو پر گل و خوش میوه است . متصل آن باغی است از سیف خان ، سر سبز و شاداب .

باغ ظفر خان (باغ طولانی)

باغ ظفرخان که بر کنار **جدی بل** (زیدی بل) که تالابی است حوالی شهر مرتب گشته . از شگفتگی و رنگینی در کمال دل نشینی است . و چون بر طول واقع شده ، بعد از پیشکش نمودن او ، اعلیٰ حضرت **باغ طولانی** نام کرده اند .

باغ الهی

باغ الهی که میرزا یوسف خان هنگام حکومت این صوبه ساخته بود ، والحال از جمله باغهای پادشاهی است . نهری از **آب لار** — که بهترین آبهای آن دیار است — بعرض سه گز دران جاری است . در وسط باغ چبوتره ساخته اند و دران حوضی ده در ده . بر کنار آن چناریست بغایت رشیق و بالیده . چون نشیمن دلنشین نداشت درین ولا حکم شد که دو دست عمارت بر دو جانب چبوتره محاذی هم برسر جوی بسازند .

باغ فیروز خان و باغ خدمت خان

باغ فیروز خان که بر کنار **دریای بهت** مرتب شده ، و **باغ خدمت خان** که در **جزیره دل** است ، هرکدام سیرگاهی است روح افزا .

سخن کوتاه ، بسیاری از منتسبان این درگاه آسمان جاه از امرا و خدمتگار درین سر زمین نشاط آگین ، در خور مرتبه و استعداد ، باغها ساخته اند .

باغ ریشیان

و از اماکن روح گستر کشمیر **باغ های ریشیان** است که بزبان این دیار **ایزد پرستان** را خوانند . برکنار **دریای بهت** باغها ساخته اشجار آن را وقف گردانیده اند . و بهترین آن **باغ گنگا ریشی** است در **جزیره بهت**

دماغم را ، ز جام فیضی تر کن | بس انگه، فیض جویان را، خبر کن
مرا فیض تو، در کار است در کار | تو هم ، قفل از در نا بسته بردار
بزلف سنبلم بوی ثنا ده | گلم را ، رنگ نعت مصطفی را ده
دلیرم کن ، بنعت شاه لولاک | کلامم را ، ز حرف غیر کن، پاک

و آن بگلهای رنگا رنگ و سبزهای گونا گون و انواع اشجار اثمار مملو است .

شهاب الدین پور

و از امکنه متنزهه شهاب الدین پور است که بر کنار دریای بهت واقع شده . قریب صد چنار تناور بقطار بر لب آب سایهٔ گسترده . از یک طرف آن آب لار به دریای بهت میپوندد .

عمارت قرنیه

و بامر حضرت جنت مکانی دو دست عمارت قرنیه هم زینت افزای این سرزمین گشته است .

عمارت لنگ

و از باستانی عمارات کشمیر عمارت لنگ است که میان دل اساس پذیرفتهٔ است . و چون بمرور دهور بآن اندراس راه یافتهٔ بود، اعتقاد خان در ایام حکومت خود از سر عمارت مطبوعی ساختهٔ .

اثمار کشمیر

چون از گلگشت حدائق این خطهٔ دلپذیر دست و دامن خامه گل چین و عنبرین گردید ، نبذی از کیفیت و کمیت اثمار خوش گوار بر نگاشتهٔ ، نی قلم را شکرین میگرداند . این چمن همیشه بهار اقسام فواکه دارد، و اکثر آن سرد سیری است .

ازانجمله شاه آلو است که گیلاس هم نامند . در بالیدگی و شیرینی بهتر از شاه آلوی کابل است . و سیب که آن نیز رنگین و بالیده است . و ناشپاتی که از نازکی و سیرابی تا بهنبر نمیرسد . و خربوزه اگر آفتی بدو نرسد بسان خربزه خوب کابل است . و تربز که بغایت بزرگ و شکننده و شیرین است . و اقسام انگور لیکن از رطوبت شیرین نه . و شفتالو که در لطافت و نزاکت مانند شفتالوی کابل است . و انواع زردالو فراوان است . اما میرزای و سفیدچهٔ کابل بمراتب بهتر از زرد آلوی اینجا . و توت بیدانه وغیرآن بسیار است ، لیکن بیدانه کابل بهتر از بیدانهٔ کشمیر . و انار اما زبون .

بادام وافر است . پسته اگرچه بهم میرسد اماکم درخت است . گردگان را

روان کن آبی ، از نعتش ، بجویم | که دست، از هر چه غیر وی، بشویم
ز گل ، روی پیمبر ده ، بیادم | بسنبل زان دو گیسو ساز شادم
ز مهرش چون سرشتی خاک پاکم | بمهرش باز بسیاری بخاکم
پی نعت نبی کج نه کلاهم | در اقلیم سخن کن پادشاهم
بود کشمیر آغاز کلامم | که چون کشمیر ماند سبز نامم

بفراوانی این مکان جای دیگر نشان ندهند ، چنانچه در تمام این ولایت روغن آن را در چراغ بکار میبرند .

کلان تر اصناف اثمار چون بحضور اشرف بر سختند . شاه آلو یک مثقال برآمد . سیب پنجاه و هفت . سفر جل نود و پنج . زرد آلو نوزده .

میوه های و گیاهای دوائی زیاده بران است که بقید تحریر در آید .

ییلاق

چون لختی از احوال بساتین این سرا بستان خلد آئین بـرگذارده آمد ، برخی از ییلاقاتش ــ که بخضارت و نضارت و کثرت میاه ضرب‌المثل است ــ گذارش داده نی خشک خامه را سر سبز میگرداند .

یکی ییلاق گودی مرگ است، و ان النگیست که بسبزه و ریاحین آموده است ، و ابواب نشاط بروی نظارگیان کشوده . نهری دارد چون دلهای روشن ضمیران مصفا ، و مانند چشمهٔ حیوان روح افزا . دست قدرت بیچون بر دور آن از کوهی مشحون باشجار صنوبر حصاری کشیده ، و چشم جهان بین بدلکشای و طراوت آن مرغزاری ندیده . ازان رو که در زمان پیشین این ییلاق چراگاه اسپان بود و بزبان کشمیری ایلخی اسپ را گودی بضم کاف عجمی و بکسر دال نامند، و مرغ را مرگ بفتح میم و را ، باین اسم اشتهار یافته .

ییلاق توسه مرگ

دیگر ییلاق توسه مرگ چون سبزه اش در کمال نزاکت است، اهل کشمیر آن را بتوس تشبیه داده باین نام میخوانند .

خدیو حقیقت آگاه میفرمودند که: در ایام پادشاهزادگی هنگام سیر این دو ییلاق خصوصاً گودی مرگ شصت قسم گل و لاله بنظر انور در آمده بود .

ییلاق سنگ سفید و ییلاق ماء اللبن

دیگر ییلاق سنگ سفید، و ییلاق ماء اللبن است .

(پادشاه نامه عبدالحمید لاهوری چاپ کلکته ۲ : ۲۳-۳۱)

تعریف ملک کشمیر و آب و هوای روح افزا و بهار گلشن آن(۱)

خوشا کشمیر و خاک پاک کشمیر　　که سر بر زد بهشت از خاک کشمیر (۲)
چه کشمیر، آبروی هفت کشور　　نگاه از دیدن او، تازهٔ و تر
چه کشمیر، آب و رنگ باغ و بستان　　اسیر هر نهالش، صد گلستان
سوادش، سرمهٔ چشم بهار است　　بهشت و جوی شیرش آب لار است

در همین سلسله ــ عمل صالح ــ نیز به این قرار احوال دارد :

● **عمل صالح** : و از متنزهات این نزهت آباد فردوس بنیاد سرا بستانهای فردوس مثال خلد نشان است، که هر یک ازان رشک حدائق جنان است .

فرح بخش

سر جملهٔ آنها روضهٔ رضوان آئین **فیض بخش** و **فرح بخش** است . و آن ثانی خلد برین که سبز درختان دلکش آن همانا خضر آسا آب حیات سرمد خورده سبز کرده، و بر آوردهٔ حضرت جهانبخش صاحبقران است، که در ایام شاهزادگی در سر زمین **شاله مار** بی قرین این قرینهٔ بهشت برین را احداث فرمودند اند . و از آن روز باز باثر تربیت آن حضرت روز بروز بل لحظهٔ بلحظه در صفا و نزهت روز افزون است .

از مبدء آن ــ که سمت بالای باغ و پائین کوه باشد ــ تا منتها، که آبگیر **دل** باشد، رسته خیابانی طنابی راست کشیده که طول آن دو هزار و یکصد و سی ذراع بدین تفصیل . چنانچه خیابان هر یک از **فیض بخش** و **فرح بخش** سی صد ده ذراع است . خیابان داخل **خواصپور** یکصد و دوازده ذراع . و خیابان بیرون یک هزار و سی صد و نود و هشت ذراع است . و عرض عریض آن سی و یک گز .

شاه نهر

شاه جوی دیگر بعرض ده گز که بفرمان فرمانروای انس و جان به **شاه نهر** زبان زد است، از وسط حقیقی جاری است. و آبش از چشمه ساریست کوثر آثار که دور دست واقع شده از دامن کوهی معروف به کوه **بهماک** گذشته، داخل باغ شده . همه‌جا حاق وسط خیابان درختان چنار مجرای آب حیوان ساخته به **دل** ملحق میگردد .

۱ـ این قسمت چاپ شده است ص ۱۲۳ تا ص ۱۲۹ .
۲ـ رک : پادشاه نامه ۲: ۲۳ دوازده شعر ازین ثبت کرده است .

سواد خطه اش، رسمی نهاد است | که سبزی از سواد اینجا مراد است(۱)
بود نشو و نما این جا روان را | بهار دیگر است این بوستان را
ز سبزی، هر نهالش، رشک طوبی | جهانگیر اند سبزانش بخوبی
ز جوش سبزه ، در کوه و بیابان | زمین کشته و نا کشته یکسان(۱)
جز آن گلها که، مشهور جهان است | گل اینجا، بوستان در بوستان است(۱)

و برطرفین خیابان درختان چنار و سفیدار ــ که در حضور اشرف بفاصله دو گز در یک دیگر نهسال شده، و همگی درین مدت بمرتبه کمال رسیده ــ اکنون از فیض نظر انور که هر یک صد ره از سدره بالاتر بالیده ، بخوبی در برابر نخل طوبی سر کشیده اند .

و در وسط باغ دو سه جا عمارات عالی و نشیمن های دلنشین در نهایت صفا و زینت اساس یافته . در پیش هر نشیمن حوضهای کلان سی گز در سی سمت ترتیب پذیرفته ، مشتمل بر چندین آبشار و فوارۂ جوشان ، که تفرج آن بغایت طرب انگیز است .

و از آب چشمۂ مذکور که در همان نهر لبا لب جریان یافته ، هر کجا که بحوض میریزد آنجا آبشاری که به چادر معروف است ، از عالم لوحی از بلور صفا احداث یافته . چنانچه صافی و شفافی آن بمرتبه ایست که ازو تا آئینه فرنگی و شیشهای حلبی تفاوت از صفای صبح با ظلمت شام است .

فیض بخش

درین ولا حسب‌الامر والا بر سمت بالای باغ فرح بخش بهشتی روضه دیگر موسوم به **فیض بخش** سمت طرح پذیرای پذیرفت . و در وسط آن نشیمنی عالی و درپیشش حوضی چهل در چهل ذراع قرار داده . و بر اطراف چارگانه آن ابوابهای عالی بناء از سنگ بنیاد نهادند .

نشاط باغ

و ازین گذشته باغ نشاط احداث نمودۂ نواب آصف صفات بی تکلف آنگونه نزهت گاهی کشاده فضا شاید بر روی زمین موجود نباشد . و صورت آن باغ جنت آئین بدین دستور است . بر ساحل دل در سر زمینی بلند و پست معائنه از دست طبقات آسمان نه مرتبه بر روی یکدیگر اتفاق افتاده .

۱ـ در پادشاه نامه ثبت است ۱: ۲: ۲۲ .

نظر چندانکه ، بر دستش گماری بجز آب زمرد نیست جاری
بوصف سبزه اش ، از معنی بکر زمرد میکشم در رشتهٔ فکر
کجا خضر و کجا این سبز رعنا که‌آن، از چشمه‌خوردآب،این ز دریا
ز چشم بد ، کس اینجا چون گریزد که از آتش سپندش سبز خیزد
سراسر سبزه و آب روان است که گوئی، خطه‌اش یک بوستان است
کند در بذل عمر جاودانی هوایش ، کار آب زندگانی(۱)

چنانچه بمراتب از افلاک تسعه والا تر، و بیک مرتبه از بهشت برین بر تر و بهزار درجه بهتر است .

در درامد باغ عمارتی عالی بر دل مزید مزایای آن آمده در منتهای آن — که بدامان کوه پیوسته — ازین دست نشیمنی دل نشین بنیاد شده . و در هر مرتبه از نهر سرشار —که در وسط حقیقی جاریست — آبشاری احداث یافته . حوضی پهناور نیز ترتیب پذیر رفته ، که سخن در وصف طول و عرض آن بر فرض محال بدور دراز میکشد .

باغ نور افزا

دیگر باغ نورافزا دولتخانه والاست ، که بنا بر صفای نظر و حسن منظر نظیر آن بر روی زمین سمت وقوع کمتر دارد .

باغ بحرآرا و عیش آباد

و ازین است باغ بحرآرا و عیش آباد که نخستین رو بروی جهروکه درشن (۲) واقع است . و ازین رو بر سائر باغات روی زمین بچندین وجوه تفوق دارد . و در وسط طبقهٔ زیرین آن باغ — که مشتمل بر دو طبقه است — چهار چنار واقع است . که قامت هر یک بحسب قدر مقدار بلکه همه حساب دست از طوبیٰ میرود .

۱- در پادشاه نامه ثبت است ۱: ۲: ۲۲ .

۲- در دامن سهری پربت اکبر یک محل و یک باغ احداث کرد که بنام درشنی باغ مشهور گشت . تاریخ بنای آنست :

شاه گلگشت باغ بنموده باغ ، تاریخ باغ فرموده

۱۰۰۳ھ

بره نتوان قدم بر خاک افشرد — زمین را سبزه گوئی از میان برد
بزیر سبزه، ره در کوه و صحرا — چو از عقد زمرد رشته پیدا(۱)
ز طوفان رطوبت، در فضایش — کند نم عاریت، آب از هوایش
ز تاثیر هوای این گلستان — شود فولاد هندی، سبز در کان
نشاید رفت بی کشتی بگلگشت — ز شبنم کار دریا میکند دشت
همه خار و خسش، ریحان و سنبل — جهانی کوه کوه از سبزهٔ و گل

باغ بیگم صاحب و باغ نور افشان و باغ صفا

و دیگر سه **بستان سرای** فردوس پیرا است، که هر یک مانند مالکهٔ خود یعنی بیگم صاحب، از فیض وجود فیض الوجود، باعث آرائش صفحهٔ جهان است.

یکی: ازان اساس نهادهٔ جواهرخان خواجه سراست، و الحال بسرکار آن ملکهٔ ملک خصال انتقال نموده از حیثیت اسم و مسمی بدو وجه **جهان آرا** گشته.

دویمین: **نور افشان** بر کنار بهت احداث کردهٔ نورمحل است. و از زمان حضرت جنت مکانی تا اکنون که بسرکار آن مریم دوم تعلق پذیر گشته. باعتبار فسحت ساحت خیابان چمن و وفور روح و راحت نشیمنهای نزهت وطن، شاید بر روی زمین کمتر باشد.

سومین: **باغ صفا** که بر روی پشتهٔ مشرف بر **تال صفا پور** که هفت کروهی شهر وقوع دارد، احداث یافته. بتکلف و تصنع از غایت نزهت و فسحت فضا و وفور نور و صفا، بمرتبه ایست، که اگر روی تال عدیم‌المثال **دل** درمیان نبودی، و حفظ صورت گلهای کول ضرورت ننمودی، هر آئنه بی ابا و محابا گفتی که: شبیه این آبگیر بی نظیر، در بهشت برین چه جای روی زمین موجود است.

کوهچه

و بر سمت مشرقی این تال، که محیط او از همه جهت قریب سه کردوه باشد، کوهچه در کمال سبزی و خرمی واقع شده که پنداری خضریست کنار عین‌الحیواة جاوید خفته. از عکس صور گوناگون گل و سبزه آن کوه چون عرش تخت مرصع زمرد نگار سلیمان زمان جلوه نمود پذیرفته.

باغ کرنه (شاه‌آباد)

دیگر باغ کرنه که در ایام شاهزادگی بسرکار خدیو روزگار متعلق گشته

۱- پادشاه نامه دارد.

زند از سبزهٔ ، او گر قلم دم | بسرسبزی شود ، مشهور عالم
درین گلشن ، ز جوش خندهٔ گل | نمی‌آید بگوش ، آواز بلبل
ز عکس لالهٔ این سبز گلشن | چراغ هفت اقلیم است روشن
شود اوقات سبز، اینجا صبا را | وطن کشمیر دان نشوونما را

اکنون بشاهزادهٔ کلان مرحمت شده به شاه آباد مسمی گشته. اگر نه در حق توصیف آن عجز بنیان زبان بند بیان شدی، هر آئنه عقد در عقد لسان کشاده درین وادی مرحلهٔ چند نوشتی ، و فی‌الجمله وام حق مقام ادا شدی .

باغ نسیم و افضل آباد

و از آن گذشته باغ نسیم و افضل آباد است که هر دو نشیمنهای خاطر پسند نشاط افزا دارد . و باعتبار وفور اشجار میوه دار و از فرط ریاحین و ازهار ، از ارم پاکم نمیآرد .

و اولین احداث نمودهٔ اعظم خان و دویمین بنیاد نهادهٔ علامی افضل خان است .

باغ الهی

دیگر باغ الهی که همانا محیط انوار فیض نامتناهی است و دست پرورد ید قدرت الهی . در سائر جهات خوبی کوتاهی ندارد مگر از رهگذر عمارت که قصورش درخور شان آن روضهٔ رضوان نیست .

و آن بنیاد نهادهٔ یوسف خان مشهدی است . برکنار شعبهٔ از جوئبار لار ـــ که گوارا ترین آبهای کشمیر است ـــ آن نهر کوثر اثر درمیان آن جاری است . و حوضی ده در ده در عین وسط آن . و بر کنار حوض چناری سالخورد که همانا باین دیر دیرینه کهن بنیاد اتفاق افتاده .

مرغزار شهاب الدین پور

دیگر شهاب‌الدین پور است در پنج کروهی شهر . و آن مرغزاریست در غایت فسحت و همواری ، که از یک طرف آن آب لار مذکور ـــ که رودی است بغایت عظیم در کمال عذوبت و سفیدی و سردی ـــ جاریست ، و از جانب دیگر دریای بهت . آن موضع مجمع بحرین و محل اتصال آن دو دریاست .

در رسته طولانی از درختان چنار کشیده قامت که همگی در نهایت سر سبزی و شادابی اند . برکنار رودبار بهت واقع است . چنانچه گوئی مسطری است از اشجار طوبی، واقع بر کنار جدول بهشت ، که بی میانجی قیام قیامت و غوغای رستخیز و شور و شر محشر این خیر جاری و فیض سرشار همدرین دار با عالی و ادانی رسیده .

(عمل صالح : کلکتهٔ ۲ : ۳۳-۳۸)

گلش، درشهر و صحرا زد، چنان جوش / که گلشن، گشت بلبل را فراموش
دمد گل، از در و دیوار، این جا / چه فرق از خانه تا گلزار این جا
بشهرش خانها رنگین ز لاله / چو از می خانهٔ چشم پیاله
بنوعی، بامها را، لاله آراست / که گرئی، خیمهای آل، بر پاست
ز لاله خانها را، سقف گلگون / قدحهای مرصع چیده واژون
زده گل، بر سر دیوار ها، صف / ز سنبل روی دیوارش مزلف
چو آساید کسی، در خاک پاکش / نکشته خاک، گل روید ز خاکش
بمیناکاری یک قبضهٔ(۱) خاک / چه صنعتها نمود، استاد افلاک
کمال این جا بسود، آب و هوا را / دهد نشو و نما، نشو و نما را
ز فیض ابر، میروید درین کاخ / ز تار شمع، گل پیش از رگ شاخ(۲)
نبود اهل جنان را، سیر گاهی / به **کشمیر**، از جنان کردند، راهی
بخوبی آنچنان، **کشمیر** طاق است / که معشوق **خراسان** و **عراق** است
ز هرسو، چون **خراسان** صد ندیمش / **عراق**، از خاکساران قدیمش
مشرف **هند** در جنب حریمش(۳) / معطر خاک **تبت** از نسیمش
خروشان **زنده رود** از آرزویش / عرق ریزان **عراق** از جستجویش
صفاهان راست، سنگ سرمه تدبیر / چو بی صلوات گوید، نام **کشمیر**
ز شوقش ملک دارالمرز یکسر / چو **آذر بائیجان** دایم در آذر
سزد **کشمیر** را در جلوهٔ ناز / هزار **الله اکبر**! گو چو **شیراز**
صفای شام را، اینجا مبر نام / چه نسبت، صبح صادق راست، باشام
چو **کشمیر** آفتابی درهٔ برابر / مبر کو نام خوبی ملک دیگر
عبث **مصر**، این دکان خویش، چیده / چه خواهد بود حسن زر خریده
نباشد شرم **بطحا**، گر عنان گیر / **حجاز** آید بطوف کوه **کشمیر**
خوشا ملکی! که از آب و هوایش / بود گلدسته، جاروب سرایش
ز بس سبزه بکار خاک پرداخت / زمرد از گل اینجا میتوان ساخت
زمین را، آنچنان کم شد قباله / که از گل گل دمد از لاله لاله
ز رشک سبزه زار کوه **کشمیر** / ز غم، فیروزه در معدن، شود پیر
خزان را، در گلستانش چه کار است / که صید هر نهالش صد بهار است
ز هر جانب، درین فردوس اعلا / جوانان زمرد پوش، بر پا

۱- جنگ - بیضهٔ .
۲- پادشاه نامه دارد .
۳- نسخهٔ پشاور - مشرف آب جنت از حریمش .

ز سحر بابلی خاکش سرشته هوایش تازه و حسنش برشته
ز حق نتوان گذشت این سبز رعنا نمکدانی بود بر خاک دنیا
درین گلشن نمییابد خزانْ بار بهار این چمن باشد وفادار
ز دریا، کی کشد منت، سحابش که بی منت، هوا میبخشد آبش
شبیهش را سزد، گر هفت کشور پی قدر و شرف بندند بر سر
و لیکن، هر مصور کی تواند قلم بر صورت این خطه، راند
کسی را، بر شبیهش دسترس نیست که نقاش قضا، مزدورکس نیست
ز حیرت، عندلیبانش خموشند ز سودایش، جهانی شال پوشند
فقیرش، از بلندی های اقبال بشاهان، میفرستد خرقهٔ شال
جوانانش، چو می روشنضمیران چو نرگس، از قدح بر چشم پیران
اگر همت، بسیرش بر گمارد بهشت، از برگ طوبی، پر برآرد
بود مائل بسبزی، خاک پاکش مگر آب زمرد، خورده خاکش(۱)
ارم، از سبزه اش، یک شاخ سنبل بهشت، از گلشنش، یک دستهٔ گل
گلی شد، قسمت محمود ازین باغ هنوزش هست ازان گل بر جگر داغ
ز خود رفته است شاخ ازگل دمیدن بلی بیهوش آرد خون کشیدن(۲)
زگل چیدن برنگ نوجوانان حنائی گشته دست باغبانان
بشبنم گر کند ابرش حواله برد، از لاله، داغ دیر ساله
چمن را پیشهایش داغ دارد که نخل میوه بیش از باغ دارد
به بستانش میا، گو آب گستاخ کهٔ شوید از هوا رو میوه در شاخ
کند گل، بر سر دیوان ریشه شود فولاد، سبز از آب تیشه(۱)
بسرو، از اشک بابل، گل زند جوش مباد این نکته، قمری را فراموش
ببرگ گل، بغل گیری دهد یاد درین فن، غنچه استاد است استاد
بدل دزدد ز بیمش غنچه لب را ادب باید، نسیم بی ادب را
نخواهد سبزه اش تعلیم استاد دمیدن را دمیدن میدهد یاد
بهارش، تیرگی نگذاشت، درسنگ ببین! چون کرد، برگ لاله را رنگ
ازان دست چنار ازگل تهی نیست که گلبن را، ز پایش کوتهی نیست
نیاید بوی صندل، گر ز اشجار نه پیچد بر درختان تاک چون مار
نه تنها، بلبل از گل سینه ریشست که گل، هم سینه چاک رنگ خویشست

۱- پادشاه نامه دارد.

۲- از جنگ خطی گرفته شد.

ز ننگ عاشقان کوته اندیش   صنوبر بسته دل، بر قامت خویش
برد ابر از هوایش، پایه پایه   برای برشگان هند مایه
گل، از بس کرد، رنگین بوستان را   ز گل، بلبل نداند، آشیان را
نسیم فیض، این روح الله آباد   ز اعجاز مسیحا میدهد یاد
چو، یوسف طلعتی، زین گل بر آید   بنفشه بر عذار ما در آید
عجب، آب و هوای دارد، این خاک   که دل را، از کدورت، میکند پاک
درین گلشن، نباشد شیشه را، بار   ز رنگ گل، بود پیمانه سرشار
گل، از بس در شگفتن، گشته گستاخ   درد از خندهٔ گل پردهٔ خاک
بخوشبوی ستاند از شمامه   پیاز نرگسش منشور نامه
چو سروش، آورد در جلوه قامت   نماید بی نمک، شور قیامت
چمن را، رنگ گل ریزد، ز دیوار   چنان کز، می بود پیمانه، سرشار
نسیمی گر باین گلشن، در آید   ز رنگ گل، برنگ گل، بر آید
بود پوشیده اینجا، اشک بلبل   که کم شد گریه اش، در خندهٔ گل
تراود حسن را عشق از برو دوش   زند با اشک بلبل، خون گل، جوش
سوی گلبن، بری گر دست گستاخ   تراود خون بلبل، از رگ شاخ
بود از ابر، دست سایه در پیش   شود سیراب گل، از سایهٔ خویش
ز سبزی و تری شد، آن چنان راغ   که هم دریا توانش خواند، و هم باغ
نگاری، بر ورق گر صورت خار   ز تاثیر هوا گل آورد بار(۱)
نم باران، درین صحرای پرنم   نشاند گرد، اما بر دل غم
زمین افتاد مست از نشأ تاک   چرا مخمور ناید نرگس از خاک
هوا، آبی بروی کار، آورد   که گل، صد رنگ از یک خار، آورد
بهار اینجا، برآورد از خزان، گرد   چو داغ لاله، خون مرده گل کرد
بود خضر، آبیار این گلستان   درین گلشن، شود صرف آب حیوان
چنان مردم نشین شد، صحن گلزار   که شد، تا چشم نرگس مردمک دار
شده دست چنار، از فیض باران   چو دست اهل همت، گوهر افشان
بنای حسن، این ملک، استوار است   ملاحت، خانه زاد این دیار است
بهشتش خوانده اند وینست دلگیر   که دارد در جهان آلام کشمیر
نسیم چار فصل، این جا بکار است   که صید اولش، فصل بهار است
ز تاثیر هوا، از خاک کشمیر   بر آرد دستهٔ گل دستهٔ تیر

۱ـ پادشاه نامه دارد.

عروس ملک، ازو دائم در آرا   ز سبزی وسمهٔ ابروی دنیا
چو سبزی و نمک بر خوان امکان   بود کشمیر بس آرائش خوان
هوای تر بود کشمیر را باب   زرد را، فزاید قیمت، از آب
ز مطرب، آسمانی پر ز ناهید   تمام سال او نوروز یا عید
نوای مطربان بالا گرفته   ره آواز بلبل را گرفته
درین بستان سرای عشرت افزا   نوای مطربانم برده از جا
نهان چون نغمه ام، در پردهٔ ساز   مقامم را، نیابی جز بآواز
درین کشور گروهی می پرستند   که از فیض هوا، بی بادهٔ مستند
لبالب غنچه اش، از بخت فیروز   چو مینای می، از حسن گلو سوز
گر افتد، از کف ساقی پیاله   دواند ریشه در گل همچو لاله(۱)
بمینا، گر کند فیض هوا، کار   ببالد چون کدوی تازه، بر تار(۱)
روان میشد بروی سبزه اش باد   سبک روحی بشبنم یاد میداد(۲)
بشارت ده، بصیاد هوس ناک   که تیر از سبزه این‌جا، کی خورد خاک
نسیم صبحدم، افتان و خیزان   برد عطر گل، از گلشن گریزان
صبا در بیخودی، دستی بر افشاند   پر بلبل، بزیر برگ گل ماند
زبس، جذب رطوبت داشت، درچنگ   هوا، چون آب میغلطید، بر سنگ
که دارد، فرقت کشمیر را، تاب   درین‌شهر، از هوا دل میخورد آب
هوایش ابر را، سرمایهٔ داد   که بخششهای بحرش، رفت از یاد
در آتش تخم‌شد بر روی نان سبز   نگردد چون زمین و آسمان سبز

تعریف باغ و بهار و سرسبزی دلپذیر کشمیر (۳)

چرا افسردهٔ (قدسی) دلگیر!   نظر بکشای، کشمیر است کشمیر!
تماشا کن! که هنگام تماشاست   خریدار متاع عین، این جاست
زند مرغ چمن، هر سو منادی   که فصل گل بود، ایام شادی
سر دیوارش، از گل رشک چین است   بسرسبزی که، میگویند، این است
بجای سبزه، در دامان کهسار   کشیده سرو سر بر چرخ دوار
نوای بلبلش، در چنگ دارد   که در یک پرده، صد آهنگ دارد

۱- پادشاه نامه دارد.
۲- اضافه از جنگ خطی
۳- این قسمت چاپ شده است ص ۱۲۹-۱۲۰.

درختانش ، ز بس دارند آزرم ‌ ‌ ‌ چنارش ، ساق خود پوشیده از شرم
گلش را ، یک بیک میبردمی نام ‌ ‌ ‌ زبان را ، گر بقا میبود در کام

مشکلات راه های کشمیر و کوه پیر پنجال (۱)

به کشمیر ، اعتقاد ما درست است ‌ ‌ ‌ ولی ایمان براهش ، سخت سست است
بود قطع ره کشمیر مشکل ‌ ‌ ‌ بحق ، نتوان رسید از راه باطل
مگر زین راه باریکت ، خبر نیست ‌ ‌ ‌ که گوئی کوه را موی کمر نیست
ز بیم این ره باریک و خونخوار ‌ ‌ ‌ خلد موی کمر ، در دیده ، چون خار
رهی ، پیمودن آن آرزوی ‌ ‌ ‌ بسر زال فلک را تار موی
رهی ، افتاده چون طول امل بیش ‌ ‌ ‌ که در هر کام دارد صد خطر پیش
گروهی ، دست از جان بر فشانده ‌ ‌ ‌ دران ره ، چون گره بر تار مانده
ز قطع ره ، بسر غلطیده یکسر ‌ ‌ ‌ چنان کز ریسمان پاره گوهر
ره فقر ، از ره کشمیر پیداست ‌ ‌ ‌ که گام اول آن ، ترک دنیاست
درین ره ، ره نوردان ، تا بمنزل ‌ ‌ ‌ چنان لرزان که بر موی کمر دل
ازین ره ، چون توان آسان گذشتن ‌ ‌ ‌ که کام اول است ، از جان گذشتن
مسافر کی تواند ، زین بلاجست ‌ ‌ ‌ مگر لغزیدن پا گیردش دست
درین ره ، نقش پای گر فتاده ‌ ‌ ‌ در تکلیف لغزیدن کشاده
رهی ، همچون دم شمشیر ، باریک ‌ ‌ ‌ جهان ، در چشم ره پیماش ، تاریک
رهی ، پیچیده تر ، از موی زنگی ‌ ‌ ‌ به تندی ، چون دم تیغ فرنگی
ز بس در رفتنش تدبیر کرده ‌ ‌ ‌ فلک را ، فکر این ره ، پیر کرده
ازین پیمانهای زندگی ، آه ! ‌ ‌ ‌ که پر میگردد از پیمودن راه
معاذ الله ! ز کوه پیر پنچال ‌ ‌ ‌ که مثلش ، دیده کم چرخ کهن سال(۲)
صبا در دامنش ، زان میخرامد ‌ ‌ ‌ که ، نتواند ببالایش ، بر آمد(۲)
بقصد ره روان ، تیغی کشیده ‌ ‌ ‌ باین سنگین دلی ، ره کس ندیده
سراپا گشته حیرت ، چرخ والا ‌ ‌ ‌ که راه ، این کوه را ، چون رفته بالا
گذارانم ز فکر این گذرگاه ‌ ‌ ‌ که باریکی ز تنگی مانده در راه
ازین ره ، طی شود تا چار انگشت ‌ ‌ ‌ قیامت را ، توان کردن پس پشت
جوان ، گر پوید این راه پر اندوه ‌ ‌ ‌ به پیری میرسد ، پیش از سر کوه

۱- این قسمت مثنوی چاپ شده است از ص ۱۱۷ تا ۱۲۱ .
۲- این اشعار پادشاه نامه دارد (۲: ۱۹) .

ببالا رفتنش ، مقدور کس نیست   بلندی را ، بر اوجش دست رس نیست
باین سنگین دلی ، کوه گذرگاه   ولی دارد دو نیم ، از جور این راه
ز وهمش قاف در کنجی نشسته   فلک را ، پایه اش کرسی شکسته
سر غلطیده ، میافتد سلامت   ز دامانش بدامان قیامت
بقدر آنکه ، تیغ کوه تند است   درین ره ، واهرو را ، پائی کند است
درین ره ، استخوان زانگونه انبوه   که گوئی ، برف باریده است بر کوه
بطرف دامنش ، از خون مردم   شفق را ، درمیان لاله پی گم
نگردد رهروش را عمر کوتاه   که نتواند گذشتن عمر ازین راه
بود با شیر گردون ، عزم جنگش   که از بالا ، بزیر آمد پلنگش
مگر مجموعهٔ قاقست ، این کوه   که هر لختش بود کوهی ز اندوه
زمین دارد بحیرت آسمان را   که چون؟ برداشت این کوه گران را
کند گر جامه اش چرخ ، اطلس خویش   نیاید تا سر زانوی او بیش
چو مظلومان ز جور بیدریغش   نشسته آسمان در پای تیغش
رهش ، ز آئینهٔ تیغست ، روشن   بود مهرش ، چراغ زیر دامن
گرفته زیر زانو ، آسمان را   چه برسر میبرد تا لامکان را
ز بس شد استخوان فیل انبوه   کمان دسته بردش تیغهٔ کوه
چو آئی بر فراز کوه ، ازین راه   گذاری آسمان را ، بر کمرگاه
نزد برهم شکوه آسمان را   چه تمکین است این کوه گران را
چو بر خردان ، بزرگان دست یابند   ز قانون مروت ، سر نتابند
باین کوه ، ار نهد بالا قدم را   نفس ، در سینه سوزد ، صبحدم را
به پیشش ، از بزرگی گر زند لاف   ز دامن سنگ ریزد ، بر سر قاف
بنوعی ، بی طریقست ، این گذرگاه   که گردون را بود ، بر گردنش راه
فتادی ، گر باین کوهش ، سروکار   ز شیرین، کوهکن میگشت ، بیزار
نه بیند کس ، درین ره ، پاره سنگی   که ، رهرو را نفرماید ، درنگی
بود عمر طبیعی ، سخت کوتاه   حیات خضر بایستی ، درین راه
درین ره ، مرغ نتواند پریدن   بمقراض پر ، این ره را بریدن
برد این ره بسر ، گر مرد ، مرد است   که صد راه عدم ، اینجا بگرد است
درین راه دغل ، فرسنگ فرسنگ   چو مینا ، عالمی غلطیده بر سنگ
ازین ره ، چون توان رفتن ، بسوی   که صد کوه خطر ، بسته بموی
ره این قاف را ، هرکس بریده   بجز تیغ و رگ گردن ندیده
ز بس گشت آدمی این کوه اندوه   ز خون شد ممتلی رگهای این کوه

چه گوید، شکر این ره، راه پیمای — که بخشد عالمی لغزش بهر پای
بود مشکل گذشتن، زین ره تنگ — درین ره، راهرو نقشیست بر سنگ(۱)
ازین ره، چون توان رفتن سلامت — که در هرگام دارد، صد قیامت
ز داغ لالهٔ، این کوهسار است — که گوئی، چشم اختر سرمه دار است
چنان هر پاره سنگش، فتنهٔ انگیز — که تیغ صد هلاکو را، کند تیز
بحیرت، چون دو مرغ پر شکسته — دو عالم، بر دو زانویش نشسته
رهی در غایت نیرنگ سازی — که با پیچیدگی دارد درازی
وزان سر، هر قدم صد جا شکسته — که لغزش در کمین پا نشسته
ز خون اخترانش، تیغ در زنگ — گرفته صبح را، ره با نفس تنگ
ازین ره، چون توان رفتن مسلم — اجل در زیر پا، چون آخرین دم
درین ره، هرکسی در ماندهٔ خویش — بناخن کار صد فرهاد در پیش
چه میپرسی؟ ز پستی و بلندی — نباشد عزم این ره راه رندی
درین ره، نقش پا، نقش مزار است — ازین ره، تا عدم یک گام داراست
براه شانه ماند این گذرگاه — چو مو باریک باید شد درین راه
بود گر، خضر اینجا رهنمایت — نهد نعلین لغزش، زیر پایت
ازین کوه، آسمان چون رفته بالا — که میریزد ملائک را بر اینجا
سلامت چون جهد این راه یک تن — نباید حرف در، از راه گفتن
چه میپرسی؟ ازین راه پر اندوه — زبان سنگین شود، دروصف این کوه
بوصفش، قطع باید کرد، دم را — ز حرفش، پای میلغزد، قلم را
ز دامانش، فلک را دست کوتاه — ازو تا عرش و تا عرش از زمین راه
خلیدی در جگر، این راه چون تیر — نبودی درمیان، گر پای **کشمیر**
مرا زین قصه، تن فرسود، جان هم — دلم زین حرف، سنگین شد، زبان هم
نفس شد منقطع، در قطع این راه — دراز است این حکایت، قصه کوتاه
برون شد کوه را دامن ز چنگم — که چون فرسنگ آمد پا بسنگم

۱ـ پادشاه نامه بعد ازین سه بیت دارد:

ره افتاده چون طول امل پیش — که در هرگام دارد، صد خطر پیش
گروهی، دست از جان، بر فشانده — دران ره، چون گره بر تار مانده
ز قطع ره، بسر غلطیده یکسر — چنان، کز رشتهٔ بگسسته گوهر

(کلکته ۲ : ۱۹)

چو بگذشتی ز کوه پیر پنچال
همان ساعت دگرگون میشود حال
گلستانی که، راه آن بهشت است
ببین دهقان دران گلشن چه کشت است
ز راهش، کس چرا، دلتنگ باشد
زمرد درمیان سنگ باشد

باز آمدن بتعریف کشمیر

اگر این است، نزهتگاه کشمیر
هزاران جان، فدای راه کشمیر
چمن گوید زکات از کوهسارش
که باشد بر کمر، نقد بهارش
سراسر کوه در سرو و صنوبر
درختان کرده خارا را مشجر
لباس کوه، سامان دگر داشت
مشجر ابر خارا آستر داشت
ز بس سرو و صنوبر گشته انبوه
قیامت هست قائم، بر سر کوه
ز نخل پایه پایه، بسته منبر
بگرد کوه، چون بار صنوبر
شد از سرو و صنوبر تا پدیدار
لباس باغ در بر کرده کهسار
کسی از فیض بستانش، چه گوید
کز آب تیغ کوهش، سرو روید
طریق حق به از رضوان، که پوید
که درفردوس، یا کشمیر! گوید

(ص ۲۶۹-۲۷۹)

تعریف باغ جهان آرا درکشمیر (۱)

ندارد دهر جای، دل فروگیر
به از باغ جهان آرای کشمیر
درین گلشن، بکس ننمود گل رو
نشد تا غنچه اش، تعویذ بازو
ندارد دل، جدا از سنبلش، تاب
که یکجا خورده، با زلف بتان آب
گلش، پرورده ابر کرامت
زکات قامت سروش، قیامت
بسرو این چمن، زد دست طوبی
که در عالم ثمر گردد بخوبی
دل سروش، ز آزادی، نشد ریش
گرفتار است پیش جلوهٔ خویش
بهم سر کرده گلها عشقبازی
به بلبل داده خط بی نیازی
ز فردوس است، خرم تر، نهادش
ز آب خضر، روشن تر، سوادش

تعریف تالاب صفاپور در کوه کشمیر (۲)

بود جام جهان بین گر چه پر نور
ندارد نور تالاب صفا پور
ز آبش، عکس کشتیها، نمودار
چو از آئینه، عکس ابروی یار

۱- این قسمت چاپ شده است ص ۱۳۰ تا ۱۳۱ .
۲- این قسمت چاپ شده است ص ۱۴۱ تا ۱۴۳ .

ز عکس گل ، در آب ، آتش فتاده   چنان ، کز آب یابی ، فیض باده
من و نظارهٔ ، این طرفه تالاب   ببر کو طرفهٔ **بغداد** را آب
روان کوهکن ، در **آب لار** است   مگر از جوی شیرش یادگار است
شب مهتاب و سیر روی دریا   کند آئینهٔ دل را ، مصفا
چه دریا ؟ آسمانی برقراری   ز گلهای **کول** خورشید زاری
قضا از سیم نابش آفریده   بغیر از موج گل طوفان ندیده
لبا لب گشته بحر ، از لؤ لؤی تر   درو کشتی روان ، در آب کوثر
بهر جانب که ، کشتی رو نهاده   چو **رود نیل** ، آبش کوچه داده
ز کشتیهای لعل ، شد گلستان   مگو : دریا ندارد حاصل کان
شده مخصوص هر کشتی بهاری   ز لعل چهره هر یک لاله زاری
ز بس کشتی فلک در زر گرفته   جهان را ، گنج باد آور گرفته
خرامان کشتی رنگین ، بلنگر   چو طاؤسان ، کشیده چتر ، بر سر
نه کشتیها درین دریا روانند   که طاوسان گلزار چنانند
بخوبی ، هر سفینه نازنینی   گرفته در برش کشتی نشینی
سبدهای گل اند ، این نازنینان   گل روی سبد کشتی نشینان
نهد بر آب دریا گرچه ، سینه   رود بر روی موج گل ، سفینه
نظر بر سطح آبش چون گماری   ببین گر طاقت نظاره داری
بهار دیگر **کشمیر** یکسر   بهشتی درمیان آب کوثر
بهشتی ، از ته دریا نمودار   چنان کز دیدهٔ تر ، عکس دلدار
چمنها ، درمیان آب ، پیدا   چو روی نوخطان در دیدهٔ ما
بهشت است آنکه تا کشمیر را دید   سر از شرمش بزیر آب دزدید
کول در غنچگی تیری دواند   که باج از لعل پیکانی ستاند
چه دولت دارد ، این تالاب در سر   که از **نیلوفرش**، گیرد هما ، فر
ورع این بحر را بیند چو درخواب   رود بیخود بسیر عالم آب
بود سیمین برانش ، در خزینه   ز صد گنج روان ، بر هر سفینه
ز بس کز قعر دریا سبزه زد سر   زمرد شد ز عکس سبزه گوهر
دل از طوفان معنی بود ، در جوش   فسون حرف موجم ، کرد خاموش
کند طاؤس کشتی بر هما ناز   که جا در زیر قبرش کرده شهباز
چو طبعش ، مائل خشکی شد از آب   فروشد ، از الم دریا بگرداب

تعریف ورود رونق افروز شاهجهان در ملک کشمیر جنت نظیر (۱)

صبا، رفت و گلستان را، خبر کرد / که اینک، نو بهار تازه، سر کرد
ز شوق آن بهار بوستان دوست / چمن، چون غنچه بیرون آمد، از پوست
ز شکر مقدم خاقان اعظم / لب جدول، نمیآید فراهم
بیکبار، آنچنان گلها شگفتند / که گوئی باغ را از غنچه رفتند
گل از شبنم بروی غنچه، زد آب / که: دولت میرسد، برخیز ازخواب!
در آمد، پادشاه هفت کشور / بگلشن، چون بهار تازه و تر
نگیرد غنچه، چون لب وا؟ بافسوس / که چشم نرگس، اول کرد پا بوس
پریشان، چون نگردد؟ طبع شمشاد / که اول، بنده گشتش، سرو آزاد
بخاک پایت، ای خاقان اکبر! / که کشمیر، ازتو شد، کشمیر دیگر
وگرنه، پیش ازین بود است، این‌شهر / نبردی این قدرها چشم ازو بهر
ز یمن مقدمت، بختش بلند است / وگرنه، قدر مشت سبزه، چند است
مرا هند است از کشمیر مقصود / چراغ لاله را روشن، بود دود
نهال قدس، در کشمیر، کم نیست / بهشت این گلستان ارم نیست
درین گلزار راه طعنه باز است / زبان سوسنش بر گل دراز است
ز شبنم گو، منه گل پنبه، در گوش / که حیرت، بلبلان را کرد، خاموش
بود در پرده این جا، صوت بلبل / که از افغان نرنجد خاطر گل
کند نرگس پرستی، چشم آهو / گدازد بهر سنبل، تار گیسو
سری دارد بسبزی کوه ماران / که باشد سبز رنگ زهر خواران
بهر سو در چمن، گل میبرد باد / چه شد، گر گل بچشم نرگس افتاد
بهشت از شوق کشمیر است، بیتاب / ارم چشم از تماشایش دهد آب
ز هر جانب در این فردوس اعلیٰ / جوانان زمرد پوش برپا
ببازی گرم شد با هیزمش عود / ز بازی سوختن بر سرزدش دود
درین بستان، طراوت پائدار است / تذرو سرو، این گلشن بهار است
ندانم گرد تالابش، چه نیرنگ / که هست، آئینه اش غماز در سنگ
ز بس حسن ازل، رفته بکارش / نماند بهرهٔ خوبان دمارش
نرسته گل، چنان درخنده افتاد / که شاخ گل چو نی آمد بفریاد

۱ـ شاهجهان در سال (۱۰۴۳ه) وارد کشمیر شد و قدسی آنجا در حضور شاه این مثنوی گذراند. این قسمت چاپ شده است. ص ۱۲۱ تا ص ۱۲۳.

ز عکس سبزه، پیرانش ردا پوش / جوانان، در زمرد گوش! تا گوش
پریشان است ازان، گیسوی سروش / که باشد، شانه از بال تذروش
ز بس میکوفت پهلویش، ز شمشاد / ز گلشن، رفت بیرون، سرو آزاد
نیفتد بر زمین حرف تمنا / بعاشق، مژده باد! از سبزه اینجا
صبا، مرکب دواند، در فضایش / رطوبت عشق ورزد، با هوایش
برنگ و بوی گل، مرغ شب آهنگ / گل شب بوی را نگذارد از چنگ
کشوده غنچه، چون بلبل پر و بال / صبا افتان و خیزانش ز دنبال
مکن گو غنچه نقد گل شماره / زر مردم نماید کیسه پاره
شنیدی تا صد ای خندهٔ گل / دمیدی ناله، از منقار بلبل

تعریف باغ آصف آباد

چو آمد سوی باغ آصف آباد / سلیمان ملک خود را رونما داد
بآبش، آب زمزم چون ستیزد / که این از چشمه، آن از چاه، خیزد
قرین میگشت، با این چشمه، زمزم / اگر میبود در کشمیر آن هم
نمیباشد گوارا تر، ازین آب / نوشته، خضر صد محضر، درین باب
بصافی صاف تر، از ماه بی میغ / گرو برده سر وی از دم تیغ
بدل فیضی روانی میچشاند / که در صافی بشعر صاف ماند
زند چون چشمه، جوش از سردی آب / نماند، بر فلک خورشید را، تاب
ز آشامیدن این رشک کوثر / ز فیضش باغ رضوان تازه و تر
ز مشرق تا بمغرب، گر شتابی / چنین سر چشمهٔ دیگر، نیابی
بود هر چشمهٔ تسنیم و کوثر / درو هر گام خضر آباد دیگر
همین آب است، آب زندگانی / برو، از خضر بشنو! گر ندانی
درین چشمه نماید عکس، زنگی / چو، در آئینها، عکس فرنگی
بود بر خاک، حیف این رشک زمزم / بروی سبزه میزیبد چو شبنم
شبم روشن بود، زین چشمهٔ آب / ببر گو تیرگی را گرد مهتاب
ز شوقش، چشمه سار کوه الوند / رسانده اشک حسرت تا دماوند
ز شرمش، آب حیوان را حسین تر / دهد ماج گوارا پیش کوثر
بود برنده تر، از آب شمشیر / مخور این آب، تا از نان شوی سیر

۱- قسمت چاپ شده است ص ۱۳ .

نباشد هیچکس بی بهره زین آب بیا گو سلسبیل و فیض دریاب
بود بزندگی سرخیل فوجش برین برهان قاطع تیغ موجش

تعریف چشمهٔ ورناگ کشمیر (۱)

خضر سر چشمهٔ ورناگ جوید که دست از چشمهٔ حیوان بشوید
محیط، از شرم ریگ آب ورناگ عرق، از جبههٔ کوثر، کند پاک
فرات، از رشک نهرش، کربلا شد ز غیرت دجله را نم، توتیا شد
چه شد گر خضر را هم جرعهٔ داد رسد این چشمه دریا را بفریاد
ز فیضش، ملک کشمیر است معمور ازین سر چشمه بادا، چشم بد، دور
اگر، ذوق بهار و سبزه، داری بجز کشمیر، در خاطر نیازی

صدای سروش برای ثنا گستری چمن کشمیر

مرا این نغمه مالد دمبدم گوش که بلبل درچمن، عیب است، خاموش

۱ـ این قسمت چاپ شده است ص ۱۴۰ .

جهانگیر در پهلوی این چشمه باغ و عمارات احداث کرد و شاه آباد نام نهاد . این چشمه دو کتیبهٔ جهانگیر دارد :

کتیبهٔ اول

از جهانگیر شاه اکبر شاه این بنا سر کشیده بر افلاک
بانی عقل، یافت تاریخش قصر آبادِ و چشمهٔ ورناگ

۱۰۲۹ھ

کتیبهٔ دوم

پادشاه هفت کشور، شهنشاه عدالت گستر، ابوالمظفر نورالدین، ابن اکبر پادشاه غازی، بتاریخ (۱۰) جلوس، درین سر چشمهٔ فیض آبی نزول اجلال فرمودند . این عمارت بحکم آنحضرت صورت اختتام گرفت. از جهانگیر شاه اکبر شاه .

در عمل صالح (پادشاه نامه) راجع به این چشمهٔ ورناگ این عبارت آمده است :

ورناگ

و آن چشمه ایست کوثر اثر که منبع آب بهت است . و مانند لعل نوشین یاقوت لبان سیراب عذوبت از فیض انهار بهشت چشمه آفتاب انور

ز لب، مهر خموشی زود، بر گیر | زبان را ، در پس دندان، مکن پیر
چه خاموشی، چمن را گوش سر نیست | فغـان عندلیبان بـی اثـر نیست
محیط جسم را ، نطق است گوهر | زبان بی سخن ، برگ است بی بر
ز دریای سخن ، ار یک صدف در | جهانی را توان کرد از کر سر

☜ بطاق ابروی موجش از پیمانهٔ هلال پیوسته ساغر سرشار میکشد . و حسن خـدا آفرین آن نور دیدهٔ روی زمین ، از جنبش سرشار گوشهٔ ابروی موج چشمک تحریک نظاره جمال خویش میزند .

و نهری کـه از آن بـر آمـده و رفـته رفته به بهت معروف شده ، شاهد وصفش از مشاطلگی نظم و نثر و حلیهٔ استعاره و تشبیه بی نیاز است . وصف لطافت و سلاستش افزون از پایهٔ توصیف خود نکته طـراز . و از جمله خصائص آن کوهی است در کمال درستی انـدام و شکل و نهـایت سر سبزی و پرداختی . چنانچه کوه اصلا بنظر در نمایـد . و همین بـاغ در نهایت سبزی و خـورمی محسوس میشود که درختان آن قطـعاً بـلند و پست نیست ، وقـوع آن بر لب چشمه بخوبیست که تمامی در سر چشمهٔ عکس افگن است . چنانچه در موسم بهار چشمه از انـطباع آن بعیـنه نگین زمردی است ، در کمال شادابی و در فصل خزان جزع یمسانی ملون .

بفرمان حضرت صاحبقران بر کنار آن چشمه ـــ که قطرش چهل ذراع و در وسط سی ذراع و عمـقش ده ذراع است ـــ **حیدر ملک کشمیری** (۱) داروغهٔ عمارات ، ابوابی بطـول هفده و عرض دوازده بنـیاد نهاده . یک رو بباغ و دیگر بسوی حوض . و جوی پهناور پنج ذرعی از میان آن گذرانیده . بر دو سر آن دو طنبی ـــ که هر یک شاه نشینی رو بباغ داشته باشد ـــ و از هر طرف آن ایوان . هفت ایوان دیگر ـــ که مجموع چهارده ایوان رو بباغ باشد ـــ و حمامی در کمال صفـا و پـاکیزگی و خوشی بنـیاد پذیرفت . و از جـانبین عمارتـهای مذکور دو جوی بعرض چهار گز روانی گشت . (عمل صالح کلکته ۲ : ۴۴)

۱ـ تاریخ بناء گفته شده :

حیدر بحکم شاه جهان پادشاه دهر | شکـر خـدا که ساخت چنین آبشار جوی
این جوی داده است ، ز جوی بهشت باد | زیـن آبشار ، یافته کشمیر آبروی
تاریخ جوی، گفت بگوشم، سروش غیب | از ـ چشمهٔ بهشت ـ برون آمده است ـ جوی

۱۰۵۵ھ — ۱۹ = ۱۰۳۶ھ

سخن روح است ، و پیکر جوهر جان سخن را ، هست منت، بر سر جان
کسی را ، بر سخن انگشت رد نیست سخن ازملک جان است از حسد نیست
سخن سازد، جوان چرخ کهن را چه منتها ست ، بر گردن سخن را
سخن منسوخ بودی گر، در ایام نبردی هیچکس را، هیچکس نام
سخن را ، گر قضا از عرصه رفتی بعالم، کس چه گفتی ؟ یا شنفتی
زبانی گر سخن بیکار باشد زبان چون صورت دیوار باشد
سخن ، اصل وجود کائنات است سخن ، پیرایهٔ ذات و صفات است
ز بس طبعم بفکر گلشن افتاد سخن ، با غنچه در یک پیرهن زاد
حدیث گل ، چنان افسانه ام شد که بلبل آمد ، و پروانه ام شد
بقمری گفتم ، از سرو آنقدر، من که طوق ، از منتم سودش بگردن
ثنا گستر نباشم چون، چمن را کند حرف چمن ، رنگین سخن را
زبانم ، حرف گل ، چون کرد آغاز بجای گوش ، گل را شد ، دهن باز
حکایت آن قدر ، گفتم ز بستان که اعضایم، شد اجزای گلستان
بباغ فکر ، ازین گلشن ستائی کفی دارم زگل چیدن حنائی

در تعریف پیر پنجال

در باغ بهشت است این که ، الحال در آورده بسنگش **پیر پنجال**
چو وقت آید ، که بکشایند، این در به **کشمیر** ، آمدن باشد ، میسر
درین وادی ، دل **کشمیر** بکشود به **پنجاب** آمدی گر راه میبود
نشد زین روستا آزاد **کشمیر** جوانی ، درمیان کوه ، شد پیر
بهشتی مانده، در سنگین حصاری گلی اما بدست مشت خاری
هما، مسکن درین کشور ، ندارد کسی فر ، غیر نیلوفر ، ندارد
اگر میبودم ایام جوانی دلم میداد داد کامرانی
فلک، روزی مرا افگنده ، این جا که ، عینک مینهم بهر تماشا(۱)
بسیر باغ ، روزی یافتم بار که خار ، ازگل ندانستم، گل از خار
دلی را گر تملق گشته آزاد چه سود از جلوهٔ، سرو است و شمشاد
بسی کو پارسائی را ثنا گفت لب یار و لب جامش دعا گفت
رسد گر فیض **کشمیرم** ، بفریاد روان **شیخ صنعان** را ، کنم شاد

۱- ازین پیداست که قدسی در پیری بکشمیر رسیده بود .

مگر اینجا ز ترسا آدمی نیست — که هندو را هم از آر ساکمی نیست
چنان پا زد رسائی، در دلم، چنگ — که‌رنگ‌ازمی، گریزان‌شد، می‌ازرنگ

در تعریف باغ اکبر آباد

تعالی الله ! ازین باغ دل افروز — که شامش تازه است فیض صبح نوروز
هوایش طبعها را ، معتدل ساز — درختان همسر و مرغان هم آواز
هرات ، از شرم ، **باغ اکبر آباد** — چو گل، اوراق خوبی، داده سر باد
مگر بر سبزه اش، غلطیده کشمیر — که باشد حسن سبزانش ، جهانگیر
بمهرش داده فرور دین دل از دست — هزار اردی بهشت از بوی او مست
در باغش صلای عام داده — چو طاق ابروی خوبان کشاده(۱)
بنوعی ، گلبن این باغ، خوشبوست — که گوئی، ریشه اش ،در ناف آهوست
درین گلشن ، بتان هر جا نشستند — بتار زلف سنبل ، دسته بستند
بروی سبزه اش فرش از جمندان — تذرو سرو او همست بلندان
درختانش ، بهم پیوسته مائل — صنوبر ، عاشق سروش بصد دل
بر سروش ، قد خوبان ، چه سنجد — ز حرف راست باید کس نرنجد
نمیگوید ، بهای جلوه، چند است — دماغ سرو این گلشن ، بلند است
بجیب غنچه ، گر چاکی فتاده — دری بر گلشن دیگر ، کشاده
بهار ، از خانه زادان حریمش — نسیم ، از بیقراران قدیمش
ز نخل این چمن ، شاخی فگنده — بماند جاودان ، چون خضر زنده(۲)
ز جویش ، آب حیوان تاب دارد — که چندین خضر را ، سیراب دارد
هوایش میدهد ، از نم گواهی — که میآید ز مرغان کار ماهی
نهال سیب او، چون قامت یار — نمیآرد بجز سیب ذقن بار
بلندیهای سروش ، بد مبیناد — که از پرواز قمری ، گشته آزاد
دهد آواز مرغ این گلستان — ز معجز نغمهٔ داؤد را جان
ره دلها ، چنان زد حسن آواز — که بلبل ، بر سر گل، میکند ناز
بهار این گلستان، صحت افزاست — نسیم این جا، هوا دار مسیحا است
بهار این گلستان ، بی زوال است — شکست رنگ گل این جا، محال است

۱- از جنگ خطی .
۲- اضافه از جنگ خطی .

درین گلزار، بی‌گل نیست، یک خار　　دمیده بلبلش را گل ز منقار (۱)

اوصاف دلربای باغ فرح بخش (۲)

مرا باغ فرح بخش است منظور　　ندارم آرزوی روضهٔ حور
گرفته سروش از، آزادگان باج　　رسانده، سرفرازی را، بمعراج
ز هر برگش، گلستانی نمایان　　چو از آئینه عکس روی جانان
زمینش، سبزه را پاینده دارد　　رطوبت را، هوایش زنده دارد
خیابانش، بود فردوس اکبر　　لبالب شاه نهر از آب کوثر
که دیده جز درین فردوس ثانی　　خیابانی ز آب زندگانی
بپای شاه نهر افتاده، دریا　　در شهسوار، ازو دارد تمنا
جدا گردد چو آب چشمه سارش　　کشد دریا بعزت درکنارش
درین گلشن برای هر نهالی　　بهار آورده تشریف کمالی
ترشح های ابر نوبهاری　　چمن را، روز و شب در تازه کاری
درختان در روش برکرده بیرون　　ازان روی فلک سر کرده بیرون
ز شاخ گلبنش، باغیچهٔ زاد　　شگفتن را، شگفتن میدهد یاد
ز خاکش تا نهال تازهٔ جست　　برعنای صنوبر را، کمر بست
کند بوی بهش، رنجور را نغز　　سخن را، حرف بادامش دهد مغز
نباشد سیب او را، تاب دندان　　مگر، خورد آب از چاه زنخدان
ز امرودش بچش کین شهد نایاب　　مگر رفتند راه از شرم گرداب
برنگ و بو سزد، گرسیب این باغ　　سمرقند و صفاهان را، کند داغ
ندارد هیچ سیب، این دلپذیری　　خلافست آنکه، آرد سیب سیری
ازان شد شاه آلو، نام کیلاس　　که نیکوداشت عرض میوه را پاس
کسی کو، لعل را رنگین شمارد　　خبر، از رنگ شاه آلو، ندارد
شود لعل بدخشانست، فراموش　　ز شاه آلو، کسی گر حلقه درگوش
ازان نخلش برارد لعل رخشان　　که دارد ریشه درکوه بدخشان
درین بستان، بود پیوسته، درکار　　بشفتالو ربائی بوسه یار
ازان عناب را شد لاله اوصاف　　که از عناب گردد رنگ خون صاف

۱- تا اینجا از نسخهٔ پیشاور دارد (ص ۲۸۳-۲۹۳)
۲- این قسمت از نسخهٔ چاپی گرفته شد (ص ۱۳۱)

ز بس تا کش کشیده سر با فلاک — خورد بر خوشه پروین سر تاک
حدیث میوه اش گفتم ، ز هر باب — چو بردم نام شفتالو ، شدم آب(۱)
نهالِ جعفری با سرو هم سر — شده سوسن هم آغوش صنوبر
چو از شبنم ، دهان غنچه وا شد — تبسم خندهٔ دندان نما شد
ز بس هرسو دویده شمع افروخت — چراغ لاله را در دل نفس سوخت
چنان برگ گلش ، پر آب و تابست — که گوی ، غنچهٔ مینا گلابست
نهال تازه اش چندان ، قد افراخت — که قمری ، سروخود را دید و نشناخت
درین گلشن ، نگاه چشم بینا — بود کابین ، عروسان چمن را
نسیم این چمن ، در دیدهٔ خار — گلستان ارم را ، کرده بیدار
کسی از فیض این گلشن ، چه گوید — که جای گل ، بهار از خاک روید
سرشته از دماغ تر ، هوایش — گریزان بید ماغی از فضایش
ز گلبن ، گل نه چندان رنگ زد جوش — که شد عیب گل رعنا فراموش
حباب اینجا ، هوا را میفشاند — که بحر آبی بروی کار آرد
ز شبنم ، بسکه خاکش کامیابست — برو نقش قدم نقشی بر آبست
ز دیگر بوستانها ، این گلستان — بود ممتاز ، چون یوسف ز اخوان
گلش آسوده ، از صوت هزار است — که مدهوش ، از صدای آبشارست
مگر فواره شد بر اوج سوده — نگار ساعد سیمین نموده
پی حرف چمن ، فواره بیتاب — دمادم سیم ساعد میکند آب
دهد گر آبشار آبی ، بنازش — همان ساعت دهد فواره بازش
درین گلشن ، بزعم یزد و کاشان — بود هر گاه سی روز آب پاشان
چو در خلد ، آنچه بایستی ، ندیدند — ازان ، باغ فرح بخش آفریدند
فرح بخش است ، نام این بوستان را — ازان بخشد فرح ، خلق جهان را
ز شوخی نرگس این باغ شاید — که مژگان از تماشای رباید
ارم ، در پشت دیوارش نشسته — خجل ، چون عندلیب پر شکسته
فرح بخش از دو عالم دلپذیر است — بهشت و شاه نهرش جوی شیر است(۲)
ندیده در جهان کس این چنین جای — فرح بخش و فرحناک و فرح زای

۱- اضافه از جنگ خطی .
۲- این بیت از جنگ گرفته شده .

تعریف روح افزای باغ فیض بخش (۱)

ز باغ فیض بخشم دل بود شاد   کز ایام جوانی میدهد یاد
حصاری، گرد این گلشن کشیدند   ز گوهر، مهرهٔ دیوار چیدند
چو محراب درش را، سرو دیدی   موذن وار، قامت بر کشیدی
ز شوخی، سبزه اش، بیش از دمیدن   نیاساید ز مشق قد کشیدن
ز بس برگ تماشا میکند ساز   بود نارسته چشم نرگسش باز
هوایش، میزند از تازگی دم   بروی سبزه، میغلطد چو شبنم
بهر جانب نظر از دیده رفتی   بروی برگ گل، غلطیده رفتی
گلش را چون برد محمل کش باد   شقایق چون جرس آید بفریاد
ز تاثیر هوا، در سایهٔ گل   رود تا ناف آهو، بیخ سنبل
ز خاک این چمن، گر پرکنی مشت   گل نرگس، بروید از هر انگشت
ز هر جانب، نسیم از غنچهٔ تر   کشیده حقهای بوسه را سر
بسیر سنبلش، چون خیزم از جای   کنم دام، از سر زلف بتان پای
ز شوخی آنچنان، گردید گستاخ   که پیش از وعده میروید گل از شاخ
میاور گو سیاهی لاله از داغ   که خط سبزه خواهد قطعهٔ باغ
گل این باغ، دلتنگی ندیده   ز گلبن، غنچه، چون بلبل پریده
بوصفش تا کشم بر صفحه مدی   شود هر نو نهالش سروقدی
بمدحش تا کنم سر، داستانی   شود هر طفل این گلشن، جوانی
بصنعت باغبانش چون بخیزند   ز رنگ گل، چمن ها رنگ ریزند
شگفتن آشیان بستست بر شاخ   که کی بیرون خرآمد غنچه از کاخ
بهشتش مینوشتی خامهٔ غیب   تنزل گر نبودی در ثنا عیب

اوصاف باغ شاهزاده (۲)

بود برجی بباغ شاه زاده   که با قدرش بود گردون پیاده
نه برجست این بگردون سرکشیده   عروس ملک گردون بر کشیده
فضای عالم قدس، از هوایش   فزای ربع مسکون از بنایش
فلک در سایه اش تا آرمیده   دگر روی حوادث را ندیده
نباشد هرش را افزون ز یک ساق   بیکپای ازان این برج شد طاق

۱- این قسمت از نسخهٔ چاپی گرفتة شد ص ۱۳۳ تا ۱۳۴ .
۲- این قسمت از نسخهٔ چاپی گرفته شد ص ۱۳۵ .

گلش چون از تجلی بر فروزد
سپهر آرد چراغ طور سوزد
بهار صد چمن را ، در شکستند
که یک شاخ گل اینجا، نقش بستند
چنار از حسن بالادست خود شاد
که باشد زیر دستش ، سرو شمشاد
نسیمش ، در بغل گیری چو کوشد
گلاب از غنچه، چون فواره جوشد
ارم دارد درین گلشن ، تمنا
که در چشم تماشا میکند جا
دل مجنون شد از بیدش تسلی
که دارد بید مجنون حسن لیلی
کبودی یاسمین را میفشارد
خیالش را که در بر تنگ دارد
بلند اختر ز سروش سرفرازی
مدار سنبلش در نافه سازی
فراغت را درین گلشن کمی نیست
غمی دیگر بغیر از بی غمی نیست
طریق مدح این گلشن ، ندانم
که در وصفش ، بود عاجز زبانم
بهار این چمن، جای دگر کو
بقدر سیر این گلشن نظر کو

اوصاف نشاط باغ (۱)

دلت زا گر هوای انبساط است
نشاط عمر در باغ نشاط است
به پهلویش ، زمرد فام کوهی
چه کوهی ، بلکه خضر با شکوهی
پر است این کوه را، از سبزه دامان
بکوه آمد مگر ، خضر از بیابان
بپاکی، دامنش چون دامن گل
نسیمش ، خوشه چین خرمن گل
ازان، نرگس نظر دوزد ، برین خاک
که چشم پاک ، خواهد دامن پاک
بموزونی ، چنار از نارون به
خزانش ، از بهار صد چمن به
چمن را گرچه رست از گل سیاهی
ندارد! همچو خیری خیر خواهی
نباشد گر نگار اینجا، چه پرواست
نگارستانی از گلبرگ پیداست
نمییابم بقدر رنگ گل نام
زبانم غنچه شد زین شرم در کام
ز بس گفتم ، سخن زین سبز گلشن
زبان شد در دهانم ، برگ سوسن

تعریف باغ صادق آباد (۲)

صفای بوستانی ، **صادق آباد**
ز فیض صبح صادق ، میدهد یاد
درین خاک مبارک ، هر چه کشتند
بمهر جعفر صادق ، سرشتند
نهال جعفری با سرو همدوش
زمینش در بنفشه گوش تا گوش
درین گلزار چون بلبل ز مستی
کنند آتش پرستان گل پرستی

۱- از نسخه چاپی گرفته شد ص ۱۳۵-۱۳۶ دارد .

۲- از نسخه چاپی ص ۱۳۶ .

بنفشه پیش سروش، در سجود است | ازان پیشانیش دائم کبود است
بهشت تازهٔ از نونهالان | اسیر نرگسش چشم غزالان
هوایش در کمال اعتدالست | نسیمش از تری آب زلالست
نظر با این بهشت لایزالی | ارم را ، کی رسد صاحب کمالی
پی ترتیب ، این نورسته بستان | نهال از باغ خلد آورد رضوان
هوایش طرز سودا خوب داند | جوانی گر دهد پیری ستاند
گلش را میپرستد باغ رضوان | تذرو قدس سروش را ثنا خوان

تعریف باغ نسیم در عیش آباد (۱)

نسیم فیض، در باغ نسیم است | بهشتش، از مریدان قدیم است
شود سبز ، از نم آن تازه گلشن | پر مرغ هوا ، چون برگ سوسن
بشوخی سروهایش تیز دستند | چو طفل مکتب آزادی پرستند
برای چیدن انگور، از تاک | چنارش ، دست اندازد بر افلاک
درین گلشن ، ز جوش خندهٔ گل | نمی آید بگوش ، آواز بلبل
همین در وصف باغ عیش آباد | که داد عیش اینجا میتوان داد

تعریف نور باغ (۲)

بهشت جاودانی نور باغ است | که این معموره را چشم و چراغ است
نسیمش کز رطوبت نیست خالی | شکسته شیشهٔ بی اعتدالی
تعالی الله ! چه باغ دلپسند است | که از سروش ، قیامت‌ها بلند است
بود خاکش ، عبیر طرهٔ حور | ازین گلزار بادا چشم بد دور

در تعریف باغ بحر آرا بر لب دریا (۲)

ز دریا ، باغ بحر آرا نمایان | چو از آئینه ، عکس روی جانان
درین باغ ، از هوای تازه و تر | درختان را گذشته آب از سر
ببادش ، عطر گل را شوق پیوند | بخاکش ، خورده آب خضر سوگند
رطوبت در هوایش آنچنان عام | کزین پس آب گردد باده را نام
ز سرسبزی ، کس اینجا نیست، نومید | دوانـد ریشه در گل ، سایهٔ بید

۱- از نسخه چاپی ص ۱۳۲ .
۱- از نسخه چاپی ص ۱۳۲ .

تعریف باغ بیگم آباد (۱)

چو آمد، سوی باغ بیگم آباد	صبا، در رعشهٔ جاوید، افتاد
ز بس دهشت، دران پاکیزه گلشن	نگیرد یاسمن را خار دامن
گل آن باغ را، از بس حیا بود	نگاه نرگسش، بر پشت پا بود
برون ناید، ز کاخ شرمساری	نسازد غنچه را، تا گل عماری
نباشد، جز گل شب‌بو، در این باغ	نسیم صبحدم گو داغ شو داغ
چه رنگست، ارغوان این چمن را	که رنگین میکند حرفش، سخن را
صبا از سنبلش کی میدهد باج	پریشانی ز دلها کرده تاراج
نه چینند باغبان اینجا، گل از خار	که یاد چیدن گل، بردش از کار
بدامن سایهٔ گل چیده از خاک	حلال لاله بادا دامن پاک
هذار سبزهٔ این باغ خرم	عرقناکست روز و شب ز شبنم
ز بس درس ادب گوید ادیبش	بود در پرده صوت عندلیبش
چو حرف غنچه میگردد زبان زد	زبانم دامن دل بر میان زد
بگرد این چمن، بی منت خار	تماشای ز مژگان کرد دیوار
ز بس گیسوی سروش، بود پرتاب	بگردن قمریان را طوق شد آب
درین بستان سرا، از سرو شمشاد	ز هر جانب عیان صد محشر آباد
زسروش سایگی میریخت درخاک	قیامت قامتش انگیخت بر خاک

تعریف چشمهٔ اچول در کشمیر: (۲)

اگر عمر ابد خواهی، در ایام	ز آب چشمهٔ اچول، طلب کام
سکندر، آب اگر زین چشمه، میخورد	برای چشمهٔ حیوان، نمیمرد
ندارد قدر این آب، آب حیوان	ازان تن زنده میماند ازین جان
صفای چشمه بین، کز چند فرسنگ	نماید سنگ در آب، آب در سنگ
عروسی را که، رخ شویند ازین آب	بتابد روی از مشاطه در خواب
ندارد آب کوثر این شرافت	شرافت فرض کردی گر لطافت(۳)
بود گر بید را، زین آب امید	هلال آسا نماید سایهٔ بید
برد گر ابر ازین سر چشمه مایه	نیفتد بر زمین از ابر سایه

۱- از نسخه چاپی ص ۱۳۱
۲- از نسخهٔ چاپی ص ۱۴۰-۱۴۱
۳- این بیت از جنگ خطی گرفته شد.

اگر این آب ، سوی باغ بوید — ید بیضا چوگل ، از شاخ روید
درین سرچشمه ، گردد دیده بینا — ببر ، گو باد ، بوی پیرهن را
صف نوعی بسنگش نقش بسته — که بازار بلور ، از وی شکسته
وزد برکوه، اگر زین چشمه سرسر — کند سنگ سیه را رشک مرمر
مخوانش آب خضر از بی نصیبی — که هست از آب او به در غریبی(۱)
اشارت جانب این چشم از دور — کند انگشت را فوارهٔ نور(۲)
چه معجز میکند این چشمهٔ نوش — که دائم دیگ سردش میزند جوش
کند گر امتحان سردی آب — نیارد پنجهٔ مرجان دمی تاب(۲)
نمیآید بجوش، این آب ز آتش — هوس گو، زحمت بیهوده می کش
مگر یاقوت این جا آب خورده — که آتش آبرویش را نبرده(۲)
ازان ماهی زند خود را بقلاب — که در آتش جهد از سردی آب(۲)
دهد لب تشنگان را ، با صد امید — خط موجش ، برات عمر جاوید
خداوندا نمیدانم چه آبست — که چشم خضر بر وی چون حبابست
برین سرچشمه چندان در فشاندم — که دریا را بزور خود نشاندم
بروی چشمه ماهی صف کشیده — چو مژگانهای تر ، بر روی دیده(۲)
دمادم چشمه از ماهی تپیدن — کند چون چشم انداز پریدن(۲)
ولی کین چشمه را دیدست درخواب — کی از چاه زنخدان میخورد آب
نیابد تا ز چشم بد، گزندی — برین سر چشمه می باید سپندی
چه میپرسی حدیث باغ اچول — ارم در سینه دارد داغ اچول

۱۹۷- قربی ، دماوندی

● ریاض‌الشعرا : قربی دماوندی ، در شاعری کمال قدرت و نهایت مهارت داشته : بسیار مستغنی و عالی مرتبت بوده است : مدتها در بغداد در اکتساب بسر کرده و ازانجا بهند آمده ، مدتی در کشمیر گذرانیده و

۱- نسخه خطی این طور دارد :

مخوانش آب خضر ، از بی تمیزی — که باشد آب رو به در عزیزی

۲- بادشاه نامه دارد (۲ : ۵۰)

در انجا فوت شد . با تقی اوحدی معاصر بوده . اوراست :

خنده بیدردیست ، بر احوال زار عندلیب — هیچ عاشق را ، الهی! یار هرجائی مباد
میفرستم بتو قاصد و ، میگویم از رشک — سببی ساز، خدایا ! که بمنزل نرسد
کس دامانم ز جیب نشناخت — تا جیب نشناختم ز دامن

رباعی

گر سوز دل افگار میدانستی — اندوه مرا نه خار میدانستی
گر یکنفس از منتظران ، میبودی — دلسوزی انتظار ، میدانستی
سودای تو، از فکر دلم ، دوری داد — شوق خودم ، از حیات دستوری داد
تخمی که ، بمزرع محبت ، کشتم — نخل شد و حاصلم بمهجوری داد
آنانکه ، ز یار و همنشین میپرسند — والله ز خصمان به ازین میپرسند
من خود بشکایت! از تو، لب نکشایم — اما نه ز دوستان چنین میپرسند
گر یک شب دیگر از تو، دورم بینند — ای وای که ، سخت نا صبورم بینند
دیدن نتوان مرا بنا دیدن تو — جز آنکه بیایند بگورم بینند

(شعلی)

● مجمع‌النفائس : ملا قربی دماوندی ، خیلی صاحب ذهن و تتبع بلیغ بود . تقی اوحدی او را دیده و از یکه های جهانش شمرده : مدتها در بغداد بود ازانجا بهند آمد . مدتی مدید در کشمیر رحل اقامت افگنده . ازوست . رباعی :

آهنگ حج ، ای دلبر فرزانه ! مکن — بازم ز شکیب و عقل ، بیگانه مکن
ای بت ! مکن آهنگ حج ، از بهر خدا — زنهار که کعبه را صنمخانه مکن

(یک شعر و رباعی دارد که تحت ریاض الشعرا ثبت شد ۲۸۵ ب ۲۸۶ الف)

● آتشکده : قربی ، اصلش از دماوند : مردی آهسته و از تکلفات آراسته . شوق صحبت دوستان بدل نزدیک و ذوق خواندن اشعار نیک بسیار داشته . گاهی شعری میگفته ، این فرد ازوست :

میفرستم بتو قاصد و میگویم از رشک — سببی ساز ، خدا یا ! که بمنزل نرسد

(ص ۲۲۱)

● صحف ابراهیم : ملا قربی دماوندی، میل طبع جوانان و نیکورویان بحد افراط داشت ؛ و بی تعلق خاطر نمیزیست و همیشه دلربای تازهٔ منظور او میبود . از بغداد بعد زیارت عتبات عالیات در کشمیر جنت نظیر فوت شده ؛ (ص ۲۸۳ الف)

● نگارستان سخن : قربی ، دماوندی است و سخن را بقرب طبعش ارجمندی و سربلندی :

میفرستم براوقاصد، و میگویم از رشک سببی ساز ، خدا یا! که بمنزل نرسد
(ص ۸۲)

● روز روشن : قربی دماوندی . از اکثری علوم نصیبهٔ داشت و مدتی در بغداد باکتساب فضائل توجه گماشت . و در عهد شاهجهان پادشاه بهندوستان ورود نمود . و اکثر بلاد هند را بقدم سیاحت پیموده برکاب جهانگیر پادشاه بکشمیر رسید و آن سر زمین را خوش کرده ، بقیه انفاس مستعار همانجا گذرانید .

(یک بیت دو رباعی دارد که تحت ریاض الشعرا ثبت است ص ۵۵۵-۵۵۶)

۱۹۸- قطب ، سلطان قطب‌الدین هندال

● تاریخ اعظمی : قطب‌الدین هندال برادر سلطان شهاب‌الدین در سنه هفصد و هفتاد (۷۷۰ﻫ) بر سریر سلطنت نشست و ابواب فتنه و فساد را بکلی بر روی خلائق بست . در محله که مشهور به ــ قطب‌الدین پوره ــ است پای تخت قرار داد، و دست بنای لطف و احسان بر سر خلائق بواقعی نهاده . باوجود شغل ملکی کمالات علمی بسیار داشت و اکثر شعر میگفت : از اشعار اوست . رباعی :

ای بگرد شمع رویت ، عالمی پروانهٔ وز لب شیرین تو، شوریست در هرخانهٔ

من بچندین آشنائی ، میخورم خون جگر آشنا را حال اینست ، وای بر بیگانهٔ
(قطب) مسکین گر گناهی میکند، عیبش مکن عیب نبود ، گر گناهی میکند ، دیوانهٔ(۱)

و تا مدت شانزده سال پادشاهی کرد ، در سنه هفصد و نود و شش (۷۹۶هـ)(۲) چون باجل طبعی درگذشت ، خوابگاهش در جوار مسجد جامع کلان مشرف به جوئبار ، که الآن آنرا ــ یاجه برین ــ گویند ، و بمزار شاه قطب الدین(۳) نیز مشهور و متعارف است ، اتفاق افتاد . از طرف قبله مدفون است . احاطه سنگین داشت ، الحال اکثر مزار پائمال مردمانست الا قبر شاه که بر بلندی واقع است(۴) . (ص ۳۵-۳۶)

۱- این سه بیت در تاریخ کشمیر ملک حیدر چادورا (ص ۱۲۵) بنام ملا احمد ملک الشعر ثبت است (صوفی ۱۶۸) و در شمع انجمن این هر سه بیت بنام خواجه بختیار کاکی درج شده . (ص ۳۸۷)

۲- تاریخ اعظمی سال تخت نشینی هفصد و هفتاد و سال وفات هفصد و نود و شش (۷۹۶هـ) و صوفی سال تخت نشینی (۷۷۵هـ) و سال فوت (۷۹۱هـ) دارد .
نسخهٔ چاپی تاریخ اعظمی بسیار مغلوط است ، و اختلاف سال غالباً سهو کتابت باشد .
(J. W. Haig) در سلسلهٔ سلاطین کشمیر (J. R. A. S. 1918 p468) که آن در (Cambridge History of India Vol. III) نیز ثبت است . سال (۷۸۰هـ) تخت نشینی و و سال (۷۹۶هـ) برای وفات ثبت کرده است ، معلوم میشود که هیگ از تاریخ اعظمی گرفته است و اینجا در نسخهٔ مطبوعه فقط سال تخت نشینی بجای هشتاد هفتاد است که از کاتب اشتباه شده .

۳- صوفی نوشته : مقبرهٔ سلطان در قطب الدین پوره است که به ــ لنگر حاطه ــ معروف است ، نزد زیارت پیر حاجی محمد صاحب سرینگر . (۱: ۱۴۳)

۴- بعد از سلطان قطب‌الدین پسرش سلطان سکندر ــ بت شکن ــ بجایش بر تخت نشست (۷۹۱هـ تا ۲۲ محرم ۸۱۶هـ) . تاریخ است :

شاه عادل ، سکندر ثانی که ز وی یافت سرفرازی تاج
ملک روشن بنور شرع ازوست گرچه بوده ز کفر چون شب داج
بهر تاریخ سال سلطنتش عقل گفتا : بشرع داد رواج
۷۹۱هـ

(تاریخ کشمیر ملک حیدر چادورا ص ۱۳۸ و صوفی ۱: ۱۴۴)

۱۹۹- قطبی، سلطان زین‌العابدین

● طبقات اکبری : سلطان زین‌العابدین (بن سلطان سکندر بت شکن)

و تاریخ وفاتش سروده شد :

دو شنبه ثانی عشرین محرم میان شام و خفتن نی کم و بیش
ز هجرت هشصد و ده رفت و هم شش شد از دار فنا سلطان درویش

(سید محمد بیهقی متخلص درویش - صوفی ۱: ۱۴۷)

در طبقات اکبری هست (۳: ۴۳۲) :

چنان همتش زد صلای کرم که مایوس را گشت حرمان حرام
شد از بس، که اسلام رونق گرفت حریم درش، قبلهٔ خاص و عام

ملک حیدر چادورا در رثای وی این نظم سروده است :

بگو ای فلک بی هنر، که شاه کجاست فروغ مهر کجا رفت، و نور ماه کجاست
جهان و هرچه درو هست، همچنان باقیست بیا! بگوی که، شاه جهان و شاه کجاست
سپاه و چتر بجایند و چتر داران هم نظام چتر کجا؟ رونق سپاه کجاست
سواد عرصهٔ میدان و گوی و چوگان هست کسیکه گوی زند همچو پادشاه کجاست
سرا و باغ و گلستان و حوض و آب روان خوشند و خوب، ولی جای پادشاه کجاست
هزار خیمه و خرگاه و سائبان پیشند لوای خیمه و خرگاه و بارگاه کجاست
شکاریان همه مشتاق زخم تیر تو اند دوان و لاغر و حیران که تخت شاه کجاست
کجاست شاه سکندر، کجاست میدانش در انتظار هلاکند گوی و چوگانش

عجب که، دیده شود گل شگفته در گلزار عجب که، کبک خرامد دوباره در کهسار
عجب که غنچه بخندد چو مردم غافل عجب که، باغ بگرید بسان ابر بهار
بگیر ای دل حیرت، ز فوت شاه جهان عزیز و صاحب دنیا و دین، بی آزار
شهنشهی که نظیرش ندیده و نه شنید به روزگار دراز، این سپهر مردم خوار
به آب دیده بشوئید ای مسلمانان! زمین روضهٔ شه را، برای استطهار
بریش و جبه بروبند، زود بر دارند ز بهر کحل بصر خاک این در و دیوار
و زین مزار بخواهید هرچه میخواهند باعتقاد درست و درون بی انکار
خدا شناس، پیمبر صفت، سکندر شاه که آفرین خدا بر روانش باد هزار

(صوفی ۱ : ۱۵۴ بحوالهٔ تاریخ کشمیر ملک حیدر ص ۱۵۲)

بعد از برادر (۱) بر سریر سلطنت تمکن جست : و جسرت کهوکر بقوت لشکر سلطان، اگرچه نتوانست تسخیر دهلی نمود، اما تمام پنجاب را در تصرف در آورد . و تبت و تمام ولایت ـــ که در کنار آب سنده واقع است ـــ در تصرف سلطان در آمد . و برادر خورد خود محمد خان را صاحب مشورت ساخته مدار تمام مهمات بعهدهٔ تدبیر او نهاد : و خود نیز بتشخیص قضایا و معاملات کوشش بلیغ داشت ، و بجمیع طوائف صحبت میداشت ، و کسب علوم و فنون نموده بود . و در مجلس او از اهل دانش، از هند و مسلمان، همه وقت میبودند . و در علم موسیقی مهارت تمام داشت . و در تعمیر ولایت کشمیر و تکثیر زراعت و کندن جویها ، آن توفیق که او یافت ، هیچ کس را از حکام کشمیر دست نداده بود : بیت :

ز هر کس ناید این ، کز ابر رحمت   نهال عهد را سرسبز دارد

و در ولایت او، هر جا که دزدی واقع شدی ، تاوان آن بر رئیسان آن موضع مقرر بود . ازین جهت دزدی بالکلیه برطرف شده بود : و فرخ نویسی در زمان او پیدا شد . و بر ورقهای مس کنده ، و در هر شهر گذاشته بود که : رسوم ظلم از ولایت کشمیر بر انداخته شد، و هر که بعد از ما باشد، و باین دستور عمل نباشد ، او داند و خدا !

و بالتماس سری بهت ـــ که در طبابت بی نظیر روزگار بود و از سلطان انواع رعایت یافته ـــ(۲) برهمنان دیگر ، که در عهد سلطان سکندر بسعایت سیه بهت جلای وطن شده بودند ، باز آمده، در معابد و مقامات مقرری خود، قرار گرفتند و وظائف بر ایشان مقرر گشت . و سلطان ازبر همنان

۱ـ علی شاه بن سلطان سکندر بت شکن (۸۱۶-۸۲۳ه)

۲ـ سری بهت که وزیر سلطان بود ، چون از عالم رفت ، سلطان یک کرور زر کشمیر که چهار صد اشرفی باشد ، بجهت او باطفال تصدق نمود .

عهد گرفت که : آنچه در کتب ایشان مسطور است ، خلاف آن نقل نه کنند . و بعد ازان انچه رسوم ایشان بود ــ مثل قشقه کشیدن و سوختن زنان همراه شوهران ، وغیرآن که سلطان سکندر بر انداخته بود ــ همه را از سر نو احیا نمودند :

و جرمانه پیشکش و سائر حبوب از رعایا معاف داشت ، و حکم فرمود که : سوداگران متاعی را که از اطراف بیارند ، پنهان نه کنند ، و از غبن فاحش اجتناب نموده ، باندک سود بفروشند . و زندانیانی که در عهد سابق مقید بودند همه را رها کرد . و هر ولایت که فتح میشد ، خزانهٔ آن بغارت میداد : و موافق پای تخت خویش ، خراج بر آن ولایت مقرر ساخت .

و متمردان را گوشمال داده بمرتبهٔ لائق نگاه میداشت . و فقیران و ضعیفان را رعایت نموده نمیگذاشت که از پا درآیند . و در روی زن بیگانه و در مال غیری ، نظر بخیانت و طمع اصلا نمیکرد . و از روی شفقت بر رعایا ، که جریب ازانچه معهود بود ، زیاده ساخت . و وجه خرج خاصهٔ سلطان ، از حاصل کان مس ــ که بهم رسیده بود و مزدوران درانجا کار میکردند ــ میبود :

و چون در عهد سلطان سکندر ، بتان از زر و نقره وغیره را شکسته سکه زده بودند و آن زر کسادی پیدا کرده بود ، حکم شد ، تا بر مس خالص ــ که ازان کان پیدا میشد ــ سکه زدند و رائج ساختند .

و حسن سلوک او بمرتبهٔ بود که ، از هر که میرنجید ، او را بنوعی از ولایت خود اخراج میکرد که ، او نمیدانست که ، سلطان ازو بچه سبب رنجیده است . و در هر باب که ، تفاؤل بد میراند ، همچنان میشد . و خلائق در عهد او ، بهر وضعی که میخواستند ، میبودند . و برهمنان که در

زمانِ سلطان سکندر مسلمان شده بودند ، اکثر مرتد گشتند و از علما کسی را مجال گرفت بر ایشان نبود :

و نزدیک — بکوه ماران — جوی را آورده شهری بنا کرده که آبادانی آن تا پنج کروه بود . و دیگر شهرها را نیز آبادان کرد . و کالپور وغیرآن آبها از دور آورد و جویها کند و پلها بست . و در هر جا که او آباد کرده بود ، علما و فضلا و مساکین را متوطن ساخته دائم از احوال ایشان خبردار بود . و در مقام جمع خزائن نبود ، بلکه آنچه بدست او میآمد صرف مصارف میگشت . بیت :

چو نتوان نقد جان ، بر جایگه ، داشت   چرا نقد دگر ، باید نگه داشت

و در زمان او سلطان محمد نامی — که هم شاعر بود و هم دانشمند — پیدا شد ، و بهر بحر و قافیه که میخواست ، در بدیه شعر میگفت و در همان لحظه که از مشکلات علمی ازو سوال میکردند ، بی تامل حل میکرد. و سلطان هم تعظیم علماء اسلام بسیار میکرد و میگفت که: ایشان مرشدان ما اند ! و هم جوگیان را بواسطهٔ غربت و ریاضت احترام مینمود و بعیب هیچ طائفه نظر نمیکرد :

از بس که فراست داشت، هر قضیهٔ مشکل که، مردم از تشخیص آن عاجز میآمدند ، او در بدیه بفیصل میرسانید . از جمله زنی که ، تعصب به اتباع خود داشت ، شبی پسر صغیر خود را کشته در خانهٔ اتباع انداخت و صباح تهمت خون بروبسته بداد خواهی نزد سلطان آمد : وزرا بعد از تفحص بسیار از تحقیق آن بعجز اعتراف نمودند . سلطان خود توجه بفیصل آن فرمود . اول آن اتباع را که متهم بود ، در خلوت طلبیده تهدیدات نموده دقیقهٔ از دقائق بر وی فرو نگذاشت . چون آن زن ازین عمل بری بود، بهیچ

وجه اعتراف ننمود. آخر سلطان فرمود که : اگر تو برهنه شوی و بحضور مردم بخانه خود روی ! آن معنی دلیل بر صدق تو تواند بود ! زن از حیا سرفرو افگنده گفت : نزد من مردن به از ین عمل است ! بخون خود راضی شدم ، ولیکن اختیار این عمل بخود قرار نمیتوانم داد !

سلطان دست ازو باز داشته ، آن زن دیگر را ــ که دعوی میکرد ــ طلبیده گفت : اگر تو در دعوی خود راست کاری در حضور مردم برهنه شو ! آن زن بی ملاحظه خواست که برهنه شود ، سلطان مانع آمده فرمود که : جرم این کار ازوست ، و تهمت بر اتباع نهاده ! و بعد ازان که تازیانهٔ چند بر او زدند ، اعتراف نمود .

سلطان ، دزدان را نمیکشت بلکه میفرمود تا زنجیر در پای ایشان انداخته ، هر روز در عمارت کار میکردند و طعام مییافتند . و از جهت آنکه جانوری کشته نشود ، حکم منع شکار کرده بود . و در رمضان گوشت نمیخورد . و از جهت بخشش او ، سازندها و خوانندهای اطراف ، رو بکشمیر آوردند . ازانجمله :

ملا عودی ، که از شاگردان بی واسطه خواجه عبدالقادر بود ، از خراسان آمد . و عود را چنان نواخت که باعث خوشحالی سلطان گردید ، و بانواع عنایت سرافراز گشت .

و ملا جمیل حافظ ، که در شعر و خوش خوانی عدیم المثل بود ، نیز از سلطان رعایتهای کلی یافت . و نقشهای او تا امروز در کشمیر مشهور است.

و حبیب آتش باز ، که تفنگ در کشمیر او پیدا کرده ، در زمان سلطان بود . و در فن آتش بازی نظیر خود نداشت . و کتاب سوال و جواب ــ که متضمن فوائد بسیار است ــ سلطان باتفاق او تصنیف کرده .

و رقاصان ، و ریسمان بازان ، و نتوها در زمان او بسیار پدید آمدند . و کسان بوده اند که یک نقش را در دوازده مقام ادا مینمودند :

و در بعضی اوقات ــ که سلطان را خوشحالی رومیداد ــ میفرمود تا رباب و بین و غیر آن از آلات سرود را بزر گرفته مرصع میساختند .

ستوم (۱) نام زیرکی بود که بزبان کشمیر شعر میگفت ، و در علوم هندوی سرآمد روزگار بود ، و ــ زین حرب ــ نام کتابی تصنیف کرده ، تمام واقعات سلطان را دران بتفصیل آورده بود .

و لودی بهت ــ شاه نامه ــ را بتمام یاد داشت و ــ مانک ــ نام کتابی در علم موسیقی بنام سلطان تصنیف کرده ، بدین سبب مورد الطاف گردید . سلطان بزبان فارسی ، هندوی ، تبتی وغیر آن اطلاع داشت و بسیار از کتب عربی و فارسی را بفرمودهٔ او بزبان هندوی ترجمه نمودند . و کتاب ــ مها بهارت ــ که از کتب مشهور است : و کتاب ــ راج ترنگنی ــ که عبارت از تاریخ پادشاهان کشمیر است، بفرمودهٔ او بفارسی ترجمه کردند.

و سلطان مغفور ابو سعید سلطان از خراسان اسپان تازی و شتران بختی برسم هدیه نزد سلطان فرستاد ، و سلطان ازین معنی خوش حال گشته در برابر آن خروار های زعفران و قرطاس و مشک و شال و کاسهای بلورین و غرائب کشمیر ، در ملازمت خاقان مرحوم روانه گردانید : سلطان بهلول لودی (۵۵-۸۹۴ھ) و سلطان محمود گجراتی (۸۶۳-۹۱۷ھ) نیز نفائس ملک خود بخدمت سلطان فرستاده ، رابطهٔ مودت را مستحکم میساختند . و حاکم مکهٔ معظمه و مصر و گیلان وغیر آن نیز تحف و هدایا فرستاده ، همین شیوه را مرعی میداشتند : بادشاه سند (۲) اسباب و اشیای بسیار بمصحوب

۱- فرشته : سوم .

۲- سلطان نظام الدین (۸۶۶-۹۱۴ھ) .

یکی از ملازمان خود با قصیدهٔ در مدح سلطان فرستاد، و سلطان را از خواندن آن قصیده، خوشحالی تمام روی داد. و دونگرسین نام راجهٔ گوالیر، چون معلوم کرد که‌سلطان را بعلم موسیقی و سنگیت رغبت تمام است، دو سه کتاب معتبر این فن ارسال نمود. و پسرش راجه کوت سن نیز بعد از پدر سلسلهٔ اخلاص و اتحاد را مرعی میداشت. و راجه تبت دو جانور غریب خوش شکل را، که بزبان اهل هند هنس میگویند، از موضع مان سروور ـــ که آب آن تغیر پذیر نیست ـــ بدست آورده نزد سلطان فرستاد. سلطان را از دیدن آن جانوران مسرت تمام روی داد. و از جملهٔ خاصیت آن جانوران یکی این بود که چون شیر را بآب مخلوط کرده پیش آنها میگذاشتند، اجزای شیر بمنقار ازا اجزای آب جدا ساخته میخوردند، و آب خالص میماند ....

سلطان از عالم رفت و مدت حکومت او پنجاه و دو سال بود(۱).

(۳: ۲۲۵-۲۲۶)

● فرشته: چون شاهیخان در کشمیر بجای پدر (۲) بنشست و خود را

۱ـ سلطان سه پسر داشت، آدم خان که از همه بزرگتر بود. و حاجی خان و بهرام خان. حاجی خان بلقب سلطان حیدر سه روز بعد از وفات پدر جانشین شد.

۲ـ تاریخ جلوس سلطان سکندر بت شکن پدر سلطان زین‌العابدین چنین گفته اند:

شاه عادل سکندر ثانی   که ازو یافت سرفرازی تاج
ملک، روشن بنور شرع، ازوست   گرچه بوده ز کفر چون شب داج
بهر تاریخ سال سلطنتش   عقل گفتا که: شرع داده رواج
۷۹۱ هـ

در رثاء وی دو قطعه زیر مولانا احمد سروده:

کجا ست شاه سکندر کجا ست میدانش   در انتظار هلاکند گوی، چوگانش
عجب که دیده شود گل شگفته در گلزار   عجب که کبک خرامد بناز در کهسار
عجب که باغ بخندد چو مردم غافل   عجب که باغ نگرید بسان ابر بهار ☜

سلطان زین‌العابدین خوانده ، لشکر بسیار همراه جسرت کرده تا بمدد او رفته ولایت دهلی و پنجاب را بگیرد . و اگرچه جسرت با پادشاه دهلی برابری نتوانست نمود ، اما بقوت لشکر سلطان تمام پنجاب وغیره را متصرف شد . و سلطان قصد جهانگیری بنموده لشکری بر تبت فرستاد و آن ولایت را گرفت . و اکثر ولایتی را ، که در کنار آب سند بود ، خراب ساخته مردمش را بقتل آورد .

و محمد خان برادر خود را صاحب مشورت ساخته ، کلیات و جزئیات مهمات باو رجوع نموده ، خود تشخیص قضایا میکرد . و با جمیع طوائف مردم صحبت میداشت ، و چون کسب علوم و فنون کرده بود ، همیشه مجلس او پر از دانایان مسلمان و هندو میبود . علوم موسیقی نیک ورزیده بود .

و اکثر اوقات ، او بتعمیر ولایات و تکثیر زراعات و بر آوردن آبها بجای

☜ بآب دیده بشوئید ، ای مسلمانان ! زمین روضهٔ شه را برای استظهار
درین مزار بخواهید هر چه میخواهید باعتقاد درست و درون بی انکار
خدا شناس و پیمبر صفت سکندر شاه که آفرین خدا بر روانش باد هزار

دیگر

ز هجر شاه ، دل هرکه هست ، پر خون است جگر ز درد کباب است و دیده جیحونست
خدای داند و شاه جهان و روح شریف که حات دل درویش بینوا چونست
ز دست دیده و دل ، خون همیخورم ، لیکن میان دیدهٔ و دل نیز دعوی خونست
کسیکه ، از غم و اندوه شاه ، غمگین نیست بنزد عقل من آن ، ثبات مجنونست
گواه جان منست اشک سرخ چهرهٔ زرد ز من مپرس که در دست غم دلت چونست
اگر چو غنچه ، مرا هست خندهٔ بر لب درون دل همه خونست و هیچ بیرونست

(تاریخ اعظمی ۴۱-۴۲)

معلوم نشد که این شاعر مولانا احمد همان ملا احمد ملک الشعرا هست یا غیر ازو است .
تیمور در عهد همین سلطان سکندر بر کشمیر لشکر کشی کرده بود .
(رک : ظفرنامه یزدی چاپ تهران ۲ : ۱۲۱-۱۳۴)

رود مصروف میگشت . و حکم عام کرده بود که در تمام ولایت هر چه از هر کس دزدیده شود ، رئیسان قریات تاوان دهند . و باین تقریب دزدی بالتمام از قلمرو او بر افتاد . و رسوم بد که از سیه بت مانده بود بر انداخت . و نرخ نویسی که در زمان او شده بود، در عهد سلطان سابق نبود، دور کرد . و قواعد و ضوابط خود را بر تختهای مس کنده در هر شهری و دیهی گذاشت، تا رسوم ظلم از ولایت کشمیر بر افتاد . گویند : بر تختهای مس نوشته بود که : هر که بیاید و بدین دستور کار نکند بلعنت خدا گرفتار باد !

و سلطان بجهت طبابت سری بهت را — که طبیبی حاذق بود — تربیت کرد و بالتماس او برهمنان را که — در زمان سلطان سکندر از تشویش سیه بت بدر رفته بودند — از ولایت دور دست طلبیده املاک برای ایشان مقرر ساخت ، و در معابد مقرری هنود اوقاف تعین نموده ، جزیه را مانع گشت و گاو کشی برطرف ساخت . و برهمنان دانا و سایر هندویان را طلبیده از ایشان عهد گرفت که : اصلا دروغ نگویند و آنچه در کتب هندوی نوشته است ازان تخلف ننمایند . و جمیع رسوم و عادات ارباب کفر که در عهد شاه سکندر برطرف شده بود ، مثل قشقه کشیدن و سوختن زنان همراه شوهر ، و غیر آن ، سلطان زین‌العابدین همه را از سر احیا کرده .

پیشکش و جریمانه و دیگر مصادرات ، که شق داران از رعایا میگرفتند ، بر انداخت . و حکم عام کرد که سوداگران متاعی که از ولایات بیارند ، در خانهٔ خویش پنهان نسازند ، و به هر بهای که در هرجا خریده اند ، باندک سودی فروخته باشند . و غبن فاحش در سودا ننمایید . و سلطان همه زندانیان را، که در عهد سلاطین سابق مقید بودند ، بیک قلم آزاد ساخت . و یکی از ضوابط او این بود که هر ولایتی را فتح میکرد خزانهٔ آن را بر

عساکر قسمت مینمود. و بدستور پای تخت خویش خراج برعایای آن دیار مقرر میساخت. و سرکشان و متکبران را گوشمال میداد، و از مرتبهٔ اعلیٰ بدرجه ادنیٰ میرسانید. فقیران و ضعیفان را نوازش نموده بدرجهٔ اوسط نگاه میداشت، تا نه از توانگری مفرط بغی ورزند و نه از افلاس گدای مطلق شوند.

و پارسای اوبحدی بود که عورت بیگانه را بجای مادرو خواهر خویش تصور مینمود. بهیچ وجه صورت نداشت که در روی نا محرم و یا در مال غیر، بنظر جنایت، طمع کند. و از جهت مهربانی که برعایا داشت، کزو جریب که معهود بود، زیاده ساخت. و وجه خرج خاصه شاه از حاصل زری بود که ازکان مس پیدا میشد، و مزدوران همیشه در آن کار میکردند. و چون در عهد شاه سکندر بتان نقره و زر وغیره را شکسته سکه زده بودند، دران زر کسادی پیدا شده بود: سلطان حکم فرمود: تا با مس خالص، که ازان کان حاصل شده، سکه بزنند و رائج سازند.

و سلطان بر هر که غضب میکرد لازم نبود که او را بسزا رساند، هرچه در حق او میگفت از تفاؤل بد همان میشد. و او از کسیکه ناخوش میبود او را از طرف ولایات خود اخراج میکرد که او نمیدانست که سلطان براو خشمناک است، بلکه راضی میرفت. و مهم سازی او در ضمن میشد: و مردم در زمان او بهر ملت که میخواستند میبودند و هیچ کس از روی تعصب متعرض دیگری نمیشد. و برهمنان و هندویان که بالتمام در عهد سلطان سکندر مسلمان شده بودند، در زمان سلطان مرتد میشدند، و کسی را از علمای اسلام بر ایشان از ممر ارتداد مجال گرفت و گیر نبود.

سلطان نزدیک به ــــ کوه ماران ــــ جویی آورد و شهر نو بنا کرده: آبادانی

تا پنج کروه راه بود. و برین قیاس شهرهای دیگر معمور میساخت. و در کالپور وغیرآن آبها از دور آورده جویها میکند و پلها میبست و زراعتها بسیار میفرمود. در مواضعی، که خود آبادان کرده بود، علما و فضلا(۱) و غربا را

۱ـ علماء و بزرگان دین که در عهده سلطان زین العابدین بودند:

ملا احمد مردی فصیح و عالم و شاعر و ظریف و مصاحب و ندیم سلطان ــ مولانا کبیر استاد سلطان ــ قاضی القضات مولانا جمال الدین ــ حضرت سید حسن منطقی فرزند حضرت سید حسین منطقی ــ شیخ بهاءالدین گنج بخش کشمیری ــ حضرت سید بدرالدین زینه کدلی ــ مجمع البحرین مطلع النیرین سید الخافقین حضرت سید حسین‌معروف به بلاذر ــ حضرت سید نورالدین زینه کدلی(۱) ــ محرم راز المعروف بحضرت سید جانباز ــ حضرت سید هلال ــ حضرت بابا حاجی ادهم ــ حضرت سید محمد امین منطقی بیهقی المعروف به بابا میر ویسی ــ حضرت سید حاجی مراد قدس سره ــ حضرت سید حبیب کاسانی ــ میر سید محمد منطقی ــ میر سید محمد حبیب سرخابی ــ سید شهاب‌الدین و سید حضورالله و سید حسین ــ حضرت سید موسی و سید ذوالفقار و سید جعفر و سید افضل و سید معصوم و سید قاسم و سید داؤد ــ سید عزیز ــ سید محمد بخاری ــ سید خلیل ــ سید جعفر ــ سید محمد مصطفی ثانی ــ سید علی اکبر ــ حضرت سید جلیل کاشانی و حضرت سید محمد و حضرت سید عمر و سید علی و حضرت سید کاظم و سید مراد و سید جعفر و سید ماه و سید حسین ــ سید ذوالفقار و سید علی و سید عبدالله و سید قاسم و سید حسین و سید ابراهیم و سید شاهنواز و سید اسحاق و سید اسمعیل و سید فیروز ــ حضرت شیخ نورالدین ــ حضرت بابا زین‌الدین ــ حضرت بابا بام الدین ــ حضرت بابا لطیف الدین ــ حضرت بابا نصرالدین ــ حضرت بابا قیام الدین ــ بابا عثمان اوجب گنائی ــ حافظ فتح‌الله خوشخوان و خلیفه بحر ایقان شیخ احمد خوشخوان ــ حضرت سید برخوردار ــ شیخ شمس الدین بغدادی ــ سید جعفر ــ بابا پم ریشی ــ بابا شمس الدین ــ شیخ پرباز ــ بابا رجب الدین ــ بابا لده مل ــ بابا حیدر بت ــ بابا دریا دین ــ بابا شکرالدین ــ ریکی ریشی ــ بابا لولی حاجی ــ شیخ اوتر تهکور ــ شیخ لدی کهطو ــ شیخ نوری ریشی ــ بابا لدی گنائی ــ شیخ لچم ریشی ــ شیخ آوت ریشی ــ شیخ نوری ریشی ــ حضرت بابا حنیف‌الدین ــ شیخ نوروز ریشی ــ حضرت شیخ اسمعیل ــ (تاریخ اعظمی ص ۵۱ تا ۴۷)

۱ـ این رباعی برسنگ قبر بخط قدیم نوشته یافته شده است:

جامیست که عقل آفرین میزندش   صد بوسه ز شوهر جبین میزندش
آن کوزه گر دهر، چنین جام لطیف   میسازد و باز بر زمین میزندش

(تاریخ اعظمی ص ۵۴)

متوطن میساخت ، تا مردم آینده و رونده را طعام میداده باشند . و هرچه محتاجان را در کار باشد از نقد و جنس از آن جنس صرف میکرده باشند .

و در مملکت کشمیر هیچ زمینی بی آب و زراعت نماند ، مگر جای که علم سلطان بآن نرسید . و سلطان اراده نمود که در حوض — ویرناک — که مثل دریای بنظر در میآید و حکام آن ناحیه آنرا بسته اند ، عمارتی بنا کند . پس با دانایان عصر مشورت کرد . بعد از تفکر و تامل بسیار رایها بر آن قرار گرفت که ، مربعات از چوب ساخته و آنها را پر سنگ کرده در آب غرق کنند ، و چون بلند شود بالای آن عمارت سازند . و چون چنین کردند و سنگها از آب چند گز بالا برآمد ، شاه در آنجا عمارت عالی بنا کرد ، و از منازل و مساجد و باغ آن را — زین لنکا — نام نهاد . و فی‌الواقع بخوبی آن ، عمارت شاید که در کم جایی از عالم باشد . و شاه مواضع خوب را وقف آنجا کرد ؛ و گذشتگی و وارستگی او ، از دنیا بمرتبه بود که ، بآن علوشان و حشمت و شوکت اصلا تعلق باسباب سلطنت نداشت ، و در مقام جمع نمودن خزائن نبود .

در عهد آن سلطان ، ملا محمد (۱) نام شاعری دانشمند پیدا شد که در یک زمان در مجلس به هر بحری و قافیهٔ که میخواستند ، در بدیهه شعر میگفت . و در همان وقت هر مسئله مشکل را ، که میپرسیدند ، جواب میداد . و سلطان در تعظیم او و جمیع علمای اسلام تقصیر نمیکرد ، و میگفت که : اینها مرشد و قبلهٔ ما اند و مارا از ضلالت برآورده بهدایت رسانیده اند ! و همچنین احترام جوگیان نیز مینمود که اینها مرتاض و غریب اند . و نظر بعیب هیچ طائفهٔ نمیکرد ، و همین هنر منظور او بود . و فراست و

۱- در طبقات اکبری هم نام ملا محمد نوشته شده . ممکن است این ملا احمد ملک الشعرا باشد .

بزرگی بمنزلهٔ داشت که هر نوع قضیه و مشکلی را که، عاقلان از حل آن عاجز میشدند ، سلطان در بدیه بفیصل میرسانید . : : .

و از جملهٔ عادات سلطان این بود که حکم بکشتن دزد نمیفرمود، بلکه هر جا که دزد میبافتند فرمان میداد تا زنجیر در پایش کرده هر روز جهت عمارت سنگ و گل میکشیده باشند . و مهربانی که داشت مردم را حکم بمنع شکار فرمود تا جانوران کشته نشوند . و در ماه مبارک رمضان گوشت نمیخورد . و آوازهٔ جود اوچون انتشار یافت، سازندها و گویندها، که در علم موسیقی یگانهٔ زمان بودند ، از اطراف و نواحی روی بکشمیر نهادند . چنانکه کشمیر، از کثرت هندویان این فن ، رشک ملک فرنگ شد .

و ملا عودی نام ، که شاگرد خواجه عبدالقادر که صاحب تصانیف مشهور است ، از خراسان نزد سلطان آمد . و عود را چنان نواخت که سلطان را بسیار خوش آمد و او را نوازشها فرموده انعام بسیار داد .

و ملا جمیل نام حافظی، که هم در شعر و هم در خوشخوانی ثانی‌نداشت خوانندگیهای خوب در مجلس سلطان میکرد ، و سلطان را زقتی تمام دست میداد و اوقات بغایت خوش میشد : بنا برآن هر سال چندان زر بملا جمیل میداد که شرح آن مقدور نیست : و نقشهای ملا جمیل ، چون ذکر جمیل سلطان ، تا این زمان در کشمیر مشهور است :

و در عهد سلطان رجب نام آتش بازی پیدا شد ، که چشم روزگار پیش ازان ندیده بود : او در فن آتش بازی اختراعات کرده که مردم حیران ماندند . و در کشمیر تفنگ او پیدا کرد و در حضور سلطان داروها ساخت و هنرها نمود و مردم را تعلیم داد . و او غیر از آتش بازی در جمیع علوم فائق بود .

و مجلس سلطان، از اهل نغمه و ارباب طرب ــ که در حسن صوت و قوالی و آواز خوش یگانه زمان بودند و در حرکات و سکنات و رقص و خرام در جهان نظیر نداشتند ــ رشک بهشت بود. و رقاصان و طناب بازان در زمان او پیدا شدند. و بعضی خوانندها از آن قبل بودند که، یک نقش را در دوازده مقام ادا مینمودند. و اکثری سازهای اهل طرب را از عود و رباب و طنبور وغیر آن بزر گرفته بجواهر مرصع فرموده بود.

و سوم نامی که بزبان کشمیر شعرها میگفت و در علوم هندی مثلی نداشت ــ زین حرب ــ نام کتابی در بیان حالات واقعات و سلطان تصنیف نمود. و آن را شرحی و بسطی تمام داد.

و بودی بت که ــ شاهنامهٔفردوسی ــ تمام یادداشتی ــ زین ــ نام‌کتابی در علم موسیقی بنام شاه پرداخته بحضور شاه خواند و نوازشها یافت.

و شاه بر جمیع زبانها از فارسی و هندی و تبتی وغیرآن، بر وجه کمال مهارت درست داشت. و بهمهٔ آنها حرف زد. و فرمود، تا اکثری از کتب عربی و فارسی بزبان هندی ترجمه کردند. و بدین دستور کتاب هندوی بفارسی ترجمه کرد. و کتاب ــ مها بهارت ــ که از کتب مشهورهٔ هند است نیز فرمود تا ترجمه کردند: و کتاب ــ راج ترنگنی ــ که عبارت از تاریخ بادشاهان کشمیر است، در عهد او تصنیف شده. و در زمان اکبر بادشاه ــ ترجمه مها بارت ــ را که بد عبارت بود بار دیگر بعبارت فصیح آوردند، و تاریخ کشمیر را نیز بفارسی ترجمه کردند.

و شاهانی که معاصر شاه زین‌العابدین بودند، از شنیدن آوازهٔ خوبیهای او، اظهار اشتیاق ملاقات او مینمودند. خصوصاً خاقان سعید ابو سعید (۱)

۱ــ قتل شد بتاریخ ۲۲ رجب (۸۷۳ه) در قرا باغ.

شاه از خراسان اسپان تازی باد پا، و استران راهوار و اعلیٰ، و شتران قوی هیکل بادیه پیما برای او هدیه فرستاد. و شاه از این معنی بسیار خوشحال شده در برابر آن، خروارهای زعفران و قرطاس و مشک و عطر و گلاب و سرکه و شالهای خوب و کاسهای بلورین و دیگر غرائب کشمیر، بملازمت خاقان سعید روانه گردانید. و راجه تبت از مانسرور، که حوضی است مشهور، و آب آن اصلا تغیر پذیر نیست، دو جانور کمیاب که ــ راج هنس ــ نام داشتند و بغایت خوش صورت بودند، جهت سلطان زین‌العابدین فرستاد. و سلطان را از دیدن جانوران خوشحالی تمام روی نمود. و خاصیت آن جانوران این بود که شیر را بآب مخلوط ساخته پیش آنها میبردند. اجزای شیر بمنقار از اجزای آب جدا کرده میخوردند، تا آنکه آب خالص میماند. شاه این معنی را تماشا مینمود و یقین دانست که آنچه از خواص آنها شنید راست بود.

(مقاله دهم ۶۵۶-۶۶۰)

● تاریخ اعظمی : سلطان زین‌العابدین از صغر سن آثار رشادت ظاهر داشت. فرزند دوم سلطان سکندر است. از عنفوان جوانی در تدابیر ملکی به فطانت رای ممتاز از اقران بود. ایام شاهزادگی او را شاهی خان میگفتند. بامر پدر بملازمت امیر تیمور سوغات کشمیر و عرضداشت پدر گرفته رفته بود. امیر تیمور او را با خود گرفته به سمرقند بردهٔ و شهر بند کرده. (۱)

۱ـ امیر تیمور بعد تسخیر ایران و توران متوجه به تسخیر هندوستان شد. سلطان سکندر از راه کمال حزم و تائید عقلی، عریضهٔ با تحائف و هدایای کشمیر بدست پسر رشید خود شاهی خان معروف به زین العابدین ببارگاه امیر فرستاد و استدعای قبول سکه و خطبه این شهر و تعین مکان نمود. امیر تیمور این حرکت را بسیار پسندید و شهر کشمیر به سلطان سکندر بحال گذاشته و فیل و خلعت فرستاد. و اکثر تواریخ چنین نوشته، لیکن بعض تواریخ خصوصاً ـ ظفرنامه ـ که احوال امیر تیمور مرقوم است دیده شد که، شاهی خان پسر سلطان سکندر که مشهور بزین العابدین ست برای ملازمت امیر تیمور رفته بود، او را بسمرقند برده و شهر بند کرده و بعد وفات امیر تیمور خلاصی یافته. (تاریخ اعظمی ص ۴۱)

در همان اثنا رحلت امیر تیمور اتفاق افتاد . (۱) و شاهی خان خلاصی یافته چندی در سمرقند مانده، و کسب بعض علوم و آداب کرده ، جمعی از ارباب صنایع را، مثل کاغذ گرد (۲) صحاف و قالین باف و زین ساز و قابله ها ـــ که وقت وضع حمل خدمت عورات بکنند ـــ با خود بکشمیر آورد . در امور سلطنت و اعانت و رفاقت پدر بزرگوار گوی سبقت ازا قران برد . و چون برادرش سلطنت یافت سلطان براه اطاعت و انقیاد او شتافت . بعد حرکت (۳) برادر باستقلال تمام بر تخت سلطنت جلوس نمود .

۱ـ وفات تیمور شب چهار شنبه ۱۷ شعبان (۸۰۷هـ) .

۲ـ در نوشهره کاغذ سازی میشد و محله کاغذ گران مشهور بود . شاعری از آن محله میگذشت ، دید که یک کاغذ ساز پارچهای لباس بوسیده برای کاغذ سازی جمع میکرد . شاعر فی البدیه گفت :

تا اجل آرام بخش رسم بی تابی شود　　زندگانی مد آه عهد بی خوابی شود
پرزه پرزه جامهٔ عاشق سر ره گفت، دوش :　　گوشهٔ دامان عاشق کاغذ آبی شود

کاغذ که از پارچهای لباس بوسیده درست میشد آن ـــ کاغذ آبی ـــ گفته میشد .

شادروان فوق از یک جنگ خطی عبارت زیر نقل کرده اند :

ـــ کاغذ سازی در عهد سلطان ظهور یافت سلطان از ملک قزوین کاغذ سازان را آورده در کشمیر کاغذ سازی را آغاز داد . تا آن زمان کتاب و دفاتر بر اوراق توز (بهوج پتّر) نوشته میشد ـــ ملای ندیمی این واقعه را در نظم آورده است و دو شعر زیر ازان میسر آمده :

کاغذ بدفتر آمد و شیرازه در گرفت　　پیچیده روزگار ز دیوان چو فرش توز
از تختهٔ های کاغذ زیبای رنگ رنگ　　بشکست دور گردش پرکار عرش توز

(تاریخ بد شاه بحواله بیاض خطی پیر شمس الدین حیرت پاندانی کاشمیری صه ۳۵۲)

۳ـ سلطان علی بعد فوت پدر (سکندر بت شکن) به اتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت بر سر نهاد . تا مدت شش سال و نه ماه (هیگ ۸۱۹-۸۲۳هـ) ملک رانی فرمود . چون بدرقهٔ عنایت ازلی رهنمون وی شد ، ترک سلطنت بخاطر آورده قصد مناسک حج نمود و تاریخ هشت صد و بیست و هفت (۸۲۷هـ ـ ابوالفضل ۸۱۹-۸۲۶هـ) ببرادر خود زین العابدین تفویض امور سلطنت کرده روانهٔ بیت الله گردید .　(تاریخ اعظمی صه ۲۸)

مولانا نادری کشمیری ، که بعد مولانا احمد کشمیری ــ افصح شعرا ــ بود ، در تاریخ خود نوشته که سلطان علی بجمو رسید ، بجهت اینکه زوجه اش دختر راجه جمو بود ، راجه آنجا بر ترک ملامت نمود و مانع حج آمده محرک لشکر کشی شد . چنانچه سلطان علی به فریب آن کافر دغا خورده از راه پکلی بارادهٔ فاسد متوجه کشمیر گردید . سلطان زین العابدین ازین خبر وحشت اثر به جمعیت تمام از باره موله گذشته راه پگلی گرفت. و در راه تلاقی طرفین اتفاق افتاد . و بعد محاربه و مقاتله سلطان زین‌العابدین مظفر و منصور شده ؛ سلطان علی را در پکلی محبوس ساخت و همانجا وفات یافت .

چون طائفه کورچیان ــ که کوکهای سلطان بودند ــ به تسلط و غالب سلوکی مداخلت امور ملکی مینمودند، بحسن تدبیر بلمت زینه و احمد زینه و جنداول و ملک مسعود تنها کوز ــ که سرداران آنوقت بودند ــ سلطان بلطائف‌الحیل آن جماعت را گرفته ، در نوشهره بقتل رسانید . مصرع:

سرکشی با پادشاهان عاقبت محمود نیست

و همانجا قصر عالی بنا کرد و دار الاماره (۱) ساخت . آن قصر از

۱ـ شاعر معاصر این رباعی گفت :

سلطان بسریر کامرانی بنشست　　بر مسند عیش جاودانی بنشست
هر شوکت و شان، که داشت کیوان بفراز　　تا سنگ اساس ــ راجدهانی ــ بنشست

(باد شاه ص ۱۲۱)

میرزا حیدر نوشته است :

همان سلطان زین العابدین عمارتی در شهر برای خود ساخته که کشمیریان آنرا ــ راجدهانی ــ میگویند که دوازده آشیانه است . بعض آشیانه مشتمل بر پنجاه خانه و حجره و ایوان و غرفه باشد. و عمارتی به این رفعت و وسعت درعالم مثل کوشک ــ هشت بهشت ــ سلطان یعقوب در تبریز و ـ کوشک باغ زاغان ـ و ـ باغ سفید ـ و ـ باغ شهر ـ که در هرات اند، و ـ کورک سرای ـ و ـ عاق ☜

عجائب عمارات عالم بود . چنانچه مرزا حیدر کاشغری آن را دیده باوصاف آن را در تاریخ خود نوشته .

ولایت تمام باستقلال تمام بی مزاحمت غیری بسلطان زین‌العابدین تقرر گرفت . سلطان بحسن نیت و اهتمام تمام اوقات خود را مصروف عمارت و آبادی این شهر ساخت . و بکلی تزئین و تعمیر و ترتیب شهر و پرگنه و ترویج ارباب هنر پرداخت . و صنائعی که دران وقت درین شهر نبود یا کتب دینیه عربی و فارسی از ولایت ایران و توران ، خصوصاً خراسان که به کشمیر نزدیکتر بود ، بجد و اهتمام فراوان طلبانید . و ارباب حرفه را از مجلد و مشرز و کاغذگر وغیرهم ــ که از ولایت خود آورده بود ــ وجه مدد معاش داده بحرفهٔ خود سرگرم داشت .

اگرچه ترویج اسلام و تائید سنت نبوی (علیه‌الصلواة والسلام) بمرتبهٔ پدر توفیق نیافت ، لیکن در ترویج علوم و اعزاز علما و فصحا و بلغا و اهل حرفه و رعیت پروری با بلغ وجوه کوشش مینمود . و تدارک ظلم زولجو ــ که آراضی رو بویرانی داشت ــ حتی المقدور آباد فرمود :

و مدتی اطراف و پرگنات را سیر و سیاحت کرد و اکثر اطراف را به تسخیر آورد . آخرها لشکرکشی میکرد و خود در شهر میبود . و در ایام او هنود و مسلمین بلکه جمیع اهل ادیان نزاعی باهم داشتند ، همه را در مقام خود جا میداد . بلکه از هر ملتی بجهت فیصل قضایا شخصی را از همان آئین تعین میکرد . ازین جهت او را بد شاه میگفتند ، یعنی پادشاه کلان .

☜ سرای ــ و ــ باغ دلکشا ــ و ــ باغ بولای ــ که در سمرقند است ، دیده شد . اما طرح سیاق و لطافت که آنها دارند این ندارد و غرابت این عمارت بیشتر ازان است .

(بد شاه ۲۴۲ بحواله تاریخ رشیدی دوغلات ورق ۳۲۶ انجمن تحقیق کشمیر)

هر جا از هر طائفهٔ که مجمع میشد حاضر میگشت؛ گویا وسعت مشربی داشت و صلح کل میخواست:

و در عهد قدیم جای ــ تالاب اولر ــ خشک و شهر آباد بود. و راجه که دران جا سکونت داشت، بسیار فسق و فساد و ظلم نمود. ساکنانش زیر آب بدند، و قصهٔ مرد کلال و نصیحت های او با اهل آن زمان و عدم اطاعت آنها، معروف است، و مورخان به قلم آورده اند. آنجا بتخانهٔ بلندی بود که در وقت کمی آب و در زمستان به تامل مینمود. سلطان زین العابدین کشتی کلانی بطرح گجرات ساخته غرق نمود. و بر بالای آن، سنگ و خاک ریخته، بروی زمین آورد و بنای عمارت و مسجد کرد و ــ زینه لنگ ــ نام نهاد. و پیش از آبادی، غواصان را بفرمود تا در آمده از درون بتخانه دو بت زرین بر آوردند، و صرف ضروریات ــ زینه لنگ ــ کردند. و بعد اتمام عمارت ــ زینه لنگ ــ جشن عظیم کرد و داد و دهش بسیار نمود. شعرا قصائد و تواریخ گفته اند، ازانجمله تاریخ:

این قطعه چو بنیاد فلک محکم باد مشهور ترین زیب در عالم باد
شه زین عباد تا درو جشن کند پیوسته چو تاریخ خودش: خرم باد(۱)
۸۴۲هـ

این تاریخ تا حال منقش بر سنگی بود:

سدی از سوپور تا سپور یعنی صفاپور برپای کرده و بآن سنگها بیشگه

۱- همین طور یک شعر در تاریخ جوی که در عهد زین العابدین درست شده بود، گفته شده است:

چو شد تعمیر آن جوئی گرامی خرد تاریخ گفته: جوی خرم
۸۵۹هـ
(بد شاه ص ۲۵۲)

از بتخانه تا پرگنه بتخانهٔ کلان بود ، آورده استحکام آن سد نمود . و رادو گام را برای مرمت آن سد وقف فرموده . بلکه در هر پرگنه ، بلکه در اکثر مواضع ــ که بتقریب سیر و شکار میرفت ــ عمارتی بواسطهٔ نزول خود بناء مینمود . و از جمله فتوحاتی که خاصه سلطان زین‌العابدین است ، این بود که ، همت بر تسخیر اطراف بسته و هر دو تبت را ــ که در عهد برادرش از دست رفته ــ به تجدید گرفته و در تصرف خود آورده .

لاجرم پادشاه کاشغر از قابوی او افتاده و لشکر عظیم تعین نموده ، با جمعیت فراوان و ترکتازان رستم نشان ، متوجه به تسخیر کشمیر شد . سلطان هم مجرد شنیدن این خبر به تهیهٔ لشکر و لوازم قتال اشتغال ورزید . در اثنای عرض لشکر بیست هزار سوار و یک لک پیادهٔ بقلم آمد : حیدر ملک در تاریخ خود نوشت که سر فوج این لشکر اوتر زینه چاورد و جد او بود . و طرفین صفوف محاربه آراستند و داد مردانگی دادند ، و چند روز معرکهٔ کشت و خون قائم بود . بیت :

از فروغ تیغ سوزان شد هوای معرکه و ز تف هیجا بجوش آمد زمین کارزار

آخرالامر بحکم ــ کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله ــ سلطان غالب شد و پادشاه کاشغر را هزیمت داد .

سلطان بصفات حمیده متصف بود و رعیت پروری بسیار مینمود . تغیر لباس کردهٔ شبها بر میآمد تا حسن و قبح عمل خود بشنود .

هفت زینه ، آباد کردهٔ اوست ، زینه کوت (۱) ، و زینه پور ، و زینه

۱ــ در همین ــ زینه کوت ــ صنعت کار بنام ترکم چینی یک حوض از سنگ سیاه ساخت که بر وی ملا احمد ملک الشعرا نظم سرود . دو شعر از آن نظم باقی مانده است :

حوضی که دست ترکم چینی ز بهر شاه با صد صفای دست ز سنگ سیاه بست
فرش سفید در ته آب زلال حوض پیوند نور از دل ماهی بماه بست

(بد شاه ص ۲۳۷)

دت ، و زینه گیر ، و زینه کدل ، و زینه لنگ ، و زینه بازار، آباد کرده و ساختهٔ اوست . در دشت ـــ زینه‌گیر ـــ قصرهای بلند و مکانهای رفیع ساخته و اقسام میوه‌ها و گلها نهال کرده ، بنهجی آبادی و طراوت داشت، که در ممالک دیگر مثل آن نشان نمیدادند . تا عهد چکان بهمان جال بود . میرزا حیدر در تاریخ خود اوصاف آن نوشته . در زمان غازی چک بنا بر حسد یکدیگر ، همه را برهم زدند و آتش کشیدند .

بحکم ـــ اولاد کم عدو کم ـــ سلطان را بسبب خدمت و صحبت فقرا، بلکه تعلیم اذکار و افکار که ازانها یافته ، نسبتی باحق سبحانه حاصل بود و صفای باطن داشت . میگویند : پسر میانه اش قصد بد بخاطر آورده بود . سلطان در ـــ تالاب اولر ـــ بود که پسر را فرمود: تسبیح من در عبادت خانه لنگ ماند زود بیار! چون آنجا رفت سلطان را بچشم خود دید که همانجا نشسته مشغول به تسبیح است . کمال سلطان معلوم کرده ، از خطرهٔ خود گذشته تائب شد . (۱) و سلطان منفذ آب ـــ تالاب اولر ـــ که از راه براری ننبل ملحق بدریای بهت میشد ، بند بسته و سد برداشته ـــ جوی مار ـــ بجهت آبادی ـــ اجهن ـــ حفر فرمود .

در عرض پنجاه و دو سال حکومت کرده، در تاریخ هشتصد و هفتاد و هشت (۸۷۸هـ) (۲) ازین عالم در گذشت و خوابگه در مزاریکه لب بهت

۱- بحواله ـــ تاریخ کشمیر ـــ ملک حیدر چادورا شادروان صوفی نوشته است که: سلطان همانوقت پیش پسر این بیت بآواز بلند خواند :

پدر کش پادشاهی را نشاید ‌ ‌ وگر شاید ، بجز شش مه نپاید

(صوفی ۱ : ۱۸۳)

۲- ابوالفضل (۸۲۶-۸۷۷هـ) هیگ (۸۲۳-۸۷۵هـ) ز مباور (۸۲۰هـ) در سنین اختلاف است .
T.W. Haige در The Cambridge History of India Vol: III ودر J.A.R.S 1918 (P468)

است طرف قبله پیش روی پدر یافت .

(ص ۲۸-۵۱)

● محمد الدین فوق : در تاریخ بد شاه اقوال زیر راجع بسلطان از کتب تاریخ نقل کرده است :

سنوات خانوادهٔ شاهمیریان بقرار زیر دارد :

۷۴۷ھ	شاه میرزا شمس الدین	۱۳۴۶ع
۷۵۰ھ	جمشید	۱۳۴۹ع
۷۵۱ھ	علی شیر علاء الدین	۱۳۵۰ع
۷۶۰ھ	شیرا شامک شهاب الدین	۱۳۵۹ع
۷۸۰ھ	هندال قطب الدین	۱۳۷۸ع
۷۹۶ھ	سکندر بت شکن	۱۳۹۳-۹۴ع
۸۱۹ھ	میر خان علی شاه	۱۴۱۶ع
۸۲۳ھ	شاهی خان زین العابدین	۱۴۲۰ع
۸۷۵ھ	حاجی خان حیدر شاه (نومبر - دسمبر)	۱۴۷۰ع
۸۷۶ھ	حسن شاه (دسمبر ۱۴۷۱ع یا جنوری)	۱۴۷۲ع
۸۹۴ھ	محمد شاه (بار اول)	۱۴۸۹ع
۸۹۴ھ	فتح شاه (بار اول)	۱۴۸۹ع
۹۰۳ھ	محمد شاه (کرت ثانی)	۱۴۹۸-۹۷ع
۹۰۳-۴ھ	فتح شاه (کرت ثانی)	۱۴۹۸ع
۹۰۴-۵ھ	محمد شاه (کرت سوم)	۱۴۹۹ع
۹۳۲ھ	ابراهیم شاه اول	۱۵۲۶ع
۹۳۳ھ	نازک شاه (کرت اول)	۱۵۲۷ع
۹۳۵ھ	محمد شاه (کرت چهارم)	۱۵۲۹ع
۹۴۱ھ	شمس الدین شاه ثانی	۱۵۳۴-۳۵ع
۹۴۷ھ	نازک شاه (کرت ثانی) (جون جولائی)	۱۵۴۰ع
۹۴۷ھ	میرزا حیدر دوغلت (۲۲ نومبر)	۱۵۴۱ع
۹۵۸ھ	نازک شاه (کرت ثالث)	۱۵۵۱ع
۹۵۹ھ	ابراهیم شاه ثانی	۱۵۵۲ع
۹۶۲ھ	اسمعیل شاه	۱۵۵۵ع
۹۶۴-۶۸ھ	حبیب شاه	۱۹۵۷-۶۱ع

(بعد ازین خانوادهٔ چک قابض شد)

تاریخ رشیدی : سلطان زین العابدین پنجاه سال سلطنت کرد و در تعمیر کشمیر کوشیده تمام طوائف را رعایت کرد. و نظر در کفر و اسلام نه انداخته. و در زمان وی کشمیر شهرت یافته و تا این زمان آثار وی ظاهر است.

☜ ابوالفضل (صوفی: از ترجمهٔ جیرات ۲ : ۳۷۹-۳۸۰)

۷۱۵ھ - ۱۳۱۵ع	سلطان شمس‌الدین (وزیر سنهادیوا)	سال ۲	ماه ۱۱	روز ۲۵
۷۵۰ھ - ۱۳۴۹ع	سلطان جمشید بن شمس الدین	″ ۱	″ ۱۰	
۷۵۲ھ - ۱۳۵۱ع	سلطان علاؤالدین بن شمس الدین	″ ۱۲	″ ۸	″ ۱۳
۷۶۵ھ - ۱۳۶۳ع	سلطان شهاب الدین	″ ۲۰		
۷۸۵ھ - ۱۳۸۶ع	سلطان قطب الدین بن حسن الدین؟	″ ۱۵	″ ۵	″ ۲
۷۹۹ھ - ۱۳۹۶ع	سلطان سکندر بن قطب الدین	″ ۲۲	″ ۹	″ ۶
۸۱۹ھ - ۱۴۱۶ع	سلطان علی شاه بن سکندر	″ ۶	″ ۹	
۸۲۶ھ - ۱۴۲۲ع	سلطان زین‌العابدین بن سکندر	″ ۵۲	″	
۸۷۷ھ - ۱۴۷۲ع	سلطان حاجی حیدر شاه بن زین العابدین	″ ۱	″ ۲	
۸۷۸ھ - ۱۴۷۳ع	سلطان حسن خان بن حیدر شاه	″ ۱۲		″ ۵
۸۹۱ھ - ۱۴۸۶ع	سلطان محمد شاه بن حسن شاه	″ ۲	″ ۷	
۹۰۲ھ - ۱۴۹۶ع	سلطان فتح شاه بن آدم خان بن زین‌العابدین	″ ۹	″ ۱	
۹۱۱ھ - ۱۵۰۶ع	سلطان محمد شاه (بار ثانی)		″ ۹	″ ۹
	سلطان فتح شاه (بار ثانی)	″ ۱	″ ۱	″
	سلطان محمد شاه (بار سوم)	″ ۱۱	″ ۱۱	″ ۱۱
	سلطان ابراهیم بن محمد شاه	″	۸	″ ۲۵
۹۴۲ھ - ۱۵۳۵ع	سلطان نازک شاه بن فتح شاه	″ ۱	″	
	سلطان محمد شاه (بار چهارم)	″ ۳۴	″ ۸	″ ۱۰
	سلطان شمس بن محمد شاه		″ ۲	
	سلطان اسمعیل بن محمد شاه	″ ۲	″ ۹	
	سلطان نازک شاه (بار ثانی)	″ ۱۳	″ ۹	☞

تاریخ کشمیر حیدر: در رعیت پروری مثل وی پادشاهی در تواریخ معتبره کم نشان داده اند . و به سبب اخلاق کریمه و اوصاف حمیده او ، جمیع رعایا مرفه الحال بودند :

اکثر شعرا و فضلا و اهل کمال ، نظر برآن که سلطان قابل بود و میل تمام به صحبت ایشان دارد ، بخدمت سلطان آمده بهره‌ور و منتفع میگردیدند .

☞	سلطان اسمعیل (بار ثانی)	" " ۱	" " ۵
۹۴۸ھ - ۱۵۴۱ع	میرزا حیدر دوغلت گورگان	" " ۱۰	" "
	سلطان نازک شاه(بار سوم)	" " ۱	

راجع به تاریخ وفات سلطان زین العابدین شریور (مصنف راج‌ترنگی CRIVARA) مورخ کشمیر که معاصر و متعلق بدربار سلطان بود ، مینویسد که: عمرش شصت و نه سال بود . درماه جیتهه سنه ۹۶ (۴۴۹۶) لوکک بر تخت نشست و در ۱۲ جیتهه سنه ۴۶ (۴۵۴۶) لوکک جهان را پدرود گفت . شادروان فوق نوشته است که : ۴۶ لوککک مطابق سال (۱۴۷۰ع) میشود و ۱۲ جیتهه مطابق ۲۷ مئی بود . و سال (۸۷۴ھ) و تاریخ ۲۵ ذیقعد میشود .

(بد شاه فوق ص ۱۵۱-۱۵۲ — نیز صوفی ۱ : ۱۸۱)

در تاریخ حسن تاریخ فوت سلطان است :

سلطان زین العابدین ، زد خیمه در خلد برین
بی نورشد تاج و نگین ، بی هور شد ارض و سما
از بهر تاریخش عیان ، بی سر شده، اندر جهان
عدل وکرم،علم وحکم ، ضبط و حشم ، صلح وصفا

۸۷۴ھ

(صوفی ۱ : ۱۸۲)

کتیبهٔ زیر بر دروازهٔ مقبرهٔ زین العابدین ثبت است :

در زیارت روضهٔ اجداد خود ، سلطان حبیب
دید و گفت : این جای شاهان تنگ گردد عنقریب
صفه و دروازهٔ دیگر، بپهلویش فزود
تا ازین روضه نگردد، هیچ شاهی بی نصیب
گاه تعمیر بنای نو، شنیدم از سروش
سال تاریخش : مزار ثانی سلطان حبیب

۹۸۱ھ

(J.A.S. No. III p. 281)

خود هم سلطان سخنور بود و ـــ قطبی(۱) ـــ تخلص داشت. چنانچه این دو بیت رنگین از نتیجهٔ طبع وقاد سلطان است که ایراد میابد.

تاریخ کشمیر عاجز: سلطان ارباب هنر و حرفه را از قبیل کاغذ ساز از سمرقند و بلخ طلبیده در پرگنهٔ پهاگ وجه معاش برای آن مقرر ساخت. و بسیاری به کتب عربی و فارسی به فرمودهٔ او بهندی کرده. کتاب مهابهارت، که از کتب مشهور هند است، به فارسی ترجمه شده. سلطان بزبان هندی و تبتی و فارسی وقوف تمام و مهارت کلی داشت.

گلزار کشمیر کرپا رام: از دیار بعیده درختان میوه دار، از قسم انگور و سیب و زعرور طلبیده باغ مرتب نموده. و در اکثر تالاب ها سنگاره و تخم نیلوفر نشانده. اهل فضل و کمال هر فرقه را بجود و نوال بهره مند میداشت؛ ـــ راج ترنگنی ـــ بزبان شاستری (ابتدای جی سهم (جی سنگه) تا عهد خود) از قدردانی های اوست. از بلاد دور هر عالم طلب داشته. برهمنان را صدقه

۱- اشعار وی ناپیدا ست، یک شعر که راجع به ملا احمد گفته است نگاه کنید تحت احمد ملک الشعرا ص ۷۵ کتاب حاضر.

شاد روان محمد الدین فوق بیت زیر در یک جنگ خطی منسوب به زین العابدین دیده است:

جهان نتوان ستردن نقش عشق سرشکن هرگز　　حکایت ها زبان تیشهٔ فرهاد میگردد

(از بیاض نامی)

شیخ یعقوب صرفی همین شعر را تضمین کردهٔ است.

نگردد کم نوائی بلبل، از شور زغن هرگز　　نه سازد محو هنگام خزان حرف چمن هرگز

غم دنیا، نسازد تلخ فکر عیش من هرگز　　جهان نتوان ستردن نقش عشق سر شکن هرگز

حکایت ها زبان تیشهٔ فرهاد میگردد

و در بیاض سرخوش فوق مرحوم رباعی زیر نیز منسوب بسلطان دیده است:

تا شام حساب ملک گیری کردم　　بر تخت بلند قدر میری کردم

چون بست جهان بخواب غفلت عهدی　　من رفتم و فکر عهد پیری کردم

(بد شاه فوق ص ۳۸۴-۳۸۵)

میداد و هنرها را رواج داد. نگذاشت که هیچ یکی بی شغل و بی عمل معطل بماند.

پندت بیربر کاچرو: در رعیت پروری و داد گستری همت به اهتمام تمام بر گماشت. و در عهد حکومتش هندو و مسلمین را باهم نزاعی نبود. ازین جهت به اسم ــ بد شاه ــ که به اصطلاح کشمیر، بادشاه کلان، را میگویند، اشتهار یافت؛ (بد شاه فوق ص ۱۶۲-۱۶۸)

۲۰۰ـ قلندر، مغل کشمیری

● خزانهٔ عامره: میرزا قلندر برادر خورد متین (محمد علی خان متین صاحب تذکرهٔ حیات الشعرا) پسر حسام الدین خان قوم مغل ساکن کشمیر.
گاهی قلندر و گاهی قنبر تخلص میکند. صاحب یک لک بیت است.
(ص ۱۱۵)

۲۰۱ـ کامل، پندت سدا سکه کشمیری

● نگارستان سخن: پندت سدا سکه کشمیری. کام دلش لذت گیر ذائقه مذاق فقیری است:

خاکم بباد رفته، و بر مشهدم هنوز دارد سمند ناز تو، جولان سادهٔ
(ص ۸۵)

۲۰۲ـ کامل، مولانا قوام الدین جهرمی

● میخانه: نور دیدهٔ مردمی مولانا کامل جهرمی: سخنوری سنجیده و نکته پروری فهمیده است. بعضی از اشعار او خالی از رتبتی نیست: اسم پدرش نظام الدین طباخ و نام خردش قوام الدین است. تولدش در جهرم فارس

واقع شده. در وطن بسن رشد و تمیز رسیده، در بهار زندگانی و غرهٔ جوانی از مسکن خود به شیراز آمده، و دران بلده در خدمت مولانا ملک سعید خلخالی (۱) بتحصیل علوم دینی مشغول گشته تا پاره ای نشو ونما یافته است. ملاقات آن عزیز گرامی در پتنه این ضعیف را میسر گردید.

روزی بتقریبی بفقیر نقل کرد که: استادم گاه گاهی در مقام انتظام نظم میشد، و تخلص خود ــ کامل ــ مینمود، چون طبع نظم من برو ظاهر شد، تخلص خود را بمن عنایت کرد و بمن امر فرمود که: بعد ازین هر غزلی که بگوئی با این تخلص بر بیاض میبرده باش! ازان تاریخ تا حال تخلص خود ــ کامل ــ قرار داده ام: و در بیست و پنج سالگی بحسب تقدیر از راه هرمز به هند دکن افتادم، پس از سیر گلکنده و بیجاپور خود را بخدمت عظیم‌الشان میرزا عبدالرحیم خانخانان رساندم و قصائد غرا در مدح آن خان نکته دان گفتم: بعد از آن، ازو مرخص شده به آگره آمدم و در آن دارالخلافه

۱ـ تقی‌الدین اوحدی در عرفات آورده: اعرف الفضلا، اشرف العلماء، اکمل العارفین، قدوة الکاملین، زبدة المدققین، الفاضل القابل العالم العامل، الواصل الکامل مولانا ملک سعید خلخالی، افضل فضلای زمان و اعلم علمای دوران خود بود. حاوی تکسیر حالات، جامع جمیع کمالات، مستحضر المعقول و المنقول، مستجمع الفروع و الاصول بود. در پست و بلند علوم و رسوم طیار و سیار گشته. باختلاف شریعت و حکمت بسیار رسیده. ظاهر و باطن را یکی دانسته، بوحدت وجود قائل گشته، بکلیهٔ مطالب صوفیه و جمیع کتب کلامی و فقهی و حکم از ریاضی و الهی مستحضر شده. ملکات ملکیه و اخلاق الهیه ملکه طبیعی وی شده. بلقای وجود خویش واصل گردیده بود.

مولد و منشاء وی شیراز است. آبا و اجدادش از خلخال آمده همه آنجا بسر کردند. و وی در اواخر تفسیر و حدیث و غوامض تصوف مباحثه و مطالعه میکرد. و الحق از صفات ذمیمه دامن جان بر چیده بساکسیر امید مس وجود را کامل کرده بود. لهذا بدین نسبت ــ کامل ــ تخلص کردی. بنده دران مدت که در شیراز بودی، گاهی بفیض وی میرسیدم و وی در شهور سنهٔ عشر و الف (۱۰۱۰هـ) در شیراز بحق واصل شد. (میخانه ص ۲۰۵)

بسعادت آستان بوسی شاهزاده معظم مکرم شاهزاده خرم (۱) مستسعد گردیدم، و قریب بدو سال در خدمت آن شاهزادهٔ عالی مقدار ماندم : هوای گشت گلستان دارالعیش کشمیر در سرم جلوه گر شد ، از نور حدیقهٔ جهانبانی و در صدف کشورستانی رخصت گرفته بسیر آن بوستان دلپذیر رفتم . بعد از اندک استقراری ازآن خلد برین بر آمدم : و اکنون با خود قرار داده ام که باقی حیات ، اوقات بسیر و سفر بگذرانم : الحال عازم بنگاله ام !

بر رای انور ارباب هنر پوشیده نماند که مولانا کامل قدم در وادی تصوف گذاشته ، و بجهت راهبری مطلب خود ، انتخابی بر اشعار قدما زده ، بیاضی ترتیب داده و خطبهٔ بر آن نوشته ، آن را ــ مرشد کامل ــ نام کرده است : الحق که ابیات خوب و سخنان مرغوب فراهم آورده است . و ابیات متفرقهٔ او آنچه تا غایت جمع شده ، از قصیده و غزل وغیره قریب به پنجهزار بیت باشد : و ترجیعی که بروش ساقی نامه برشتهٔ نظم در آورده، این نحیف درین تالیف بر بیاض برد ، امید که مقبول طبع اهل نظرگردد .
ترجیع بند مولانا کامل جهرمی :

ساقی بده آن می که زیانش همه سود ست
چون دست و دل پیر مغان، مایهٔ جود ست

هم جوهری گوهر گنجینهٔ راز ست
هم صیقل آئینهٔ بود وجود ست

سرمایهٔ عیشست ، زمین را و زمان را
وین طرفه که، اصلش نه جواهر نه نقود ست

در نشأه بلند ، ار چه ز افلاک قصیر است
در نور فزون ، گر چه ز خورشید فرود ست

در کوچه و بازار کند جلوهٔ مستی
چیزی که بگردش نرسد چشم حسود ست

در صحبت شکر سخنان شکر و شیر است
باطینت خونین جگران آتش و عود ست

افسردگی من، ز خمار است و خموشی
می‌ده ، که مرا با تو سر گفت و شنود ست

ما صاف دلان درد کش بزم الستیم
با نغمه و می ، لب بلب و دست بدستیم

(۱۵ بند دیگر دارد صه ۲۰۲-۲۱۲)

۱- یعنی شاهجهان .

● عرفات : قوام‌الدین عبدالله کامل و او پسر استاد علی طباخ جهرمی است، که الحال بتجارت معیشت میکند و در هند سیارست. طبعی درست، ذهنی سلیم و فکر مستقیم دارد. غایتش اگر اندک مایهٔ میداشت یا تتبعی میکرد که عامی صرف نمیبود، احتمال ترقی خوب در سخن داشت. مثنوی گفته ـــ محمود و ایاز ـــ نام کرده. در حالت ابتدائی این تحریر در آگره بود و در اثناء هزار و بیست و هشت (۱۰۲۸ھ) خبر فوت وی مسموع شد.
(میخانه ص ۴۰۲ بحوالهٔ عرفات)

● مآثر رحیمی : مولانا کامل‌الدین کامل. اصل وی از جهرم فارس است. و پدر مولانا در آن قصبه بطباخی اوقات میگذرانیده. و مومی الیه از علو فطرت و دقت طبیعت، در اوائل سن سر بآن کسب فرود نیاورده. بصحبت موزونان میل پیدا کرد، و همواره با این گرامی طبقه بسر میبرد. و قدم در ادای شاعری از رهگذر مصاحبت این فرقه نهاد، و روز بروز در ترقی میکوشید. و طبعش بطرز غزل بیشتر مائل است، و بروش لسان الغیب خواجهٔ حافظ شیرازی حرف میزند.

و چون، فی‌الجمله روشناس طبقهٔ مستعدان گردید، ملازمت و بندگی این سپه سالار را بر همه چیز گزید و بدیار هندوستان افتاد و در سلک ملازمان این عالیشان درآمد و بجاگیر و علوفه سرافراز شد؛ و مدتی مدید از انعام و احسان بهره ور بود، تا آنکه بسببی از اسباب میانهٔ، او و مولانا حیاتی گیلانی منازعه واقع شد. و چون این خدیو کار آگاه بر آن قضیه اطلاع یافت رعایت جانب مولانا حیاتی نموده، باخراج آن مخلص جان نثار و مداح سخن گذار، حکم فرمود. و باوجود این حال، الحال مدتی است که در هندوستان، از انعام و احسانی که ازیشان یافته، اوقات بفراغت میگذراند. و اشعار در

مدح این سپه سالار بسیار گفته . این دو غزل در کتابخانهٔ عالی موجود بود که ثبت رفت :

عشق اگر شور آورد، مغز سر دیوانه باش
شوق اگر طغیان کند ، بال و پر پروانه باش
حسن در جای که یابی ، دستش از دامن مدار
چشم بینی سرمه گرد و زلف بینی شانه باش
آن مکن، کز کینشت ابروی کس، پرچین شود
با مذاق دوستان ، چون باده در پیمانه باش
آشنای مایهٔ رنج است ، تنهائی گزین
گر همه خضر است هم صحبت از او بیگانه باش
صورت قلب، ارچه بی‌عیب است ، در معنی بد است
چون برافتد پرده ، هم چون گنج در ویرانه باش
گل شگفت و، سبزه جولان کرد، و روز عشرت است
خانه را بگذار و با مرغ چمن هم خانه باش
در ازل (کامل) شهادت با سخن بسرشته اند
جان بسختی میکن و خوشدل باین افسانه باش
کسب فیض از خان خانان کن که شمع دولت است
تا میسر باشدت بر گرد او پروانه باش

دیگر

تو شاه حسن و ، دل عالمی سپاهت بس
کرشمه کوکبهٔ ، حسن و ناز و جاهت بس
ز خوان حسن تو، هر بیدلی نصیبی یافت
وظیفهٔ دل ما ، حسرت نگاهت بس
عزیز مصر شدی ، مژده بادت ، ای یوسف !
که شد دگر غم زندان و بیم چاهت بس
گدای معنوی ، از پادشاه صوری به
ز تاج عشوه مخر ، همت کلاهت بس
رهیست عشق که محتاج خضر نیست کسی
دلیل کعبهٔ مقصود برق آهت بس
عنان خود ، بهوس دادهٔ که ، دشمن تست
بحشر دست و زبان تو داد خواهت بس
مگر ز عشق سرشتند پیکرت (کامل)
که هیچ گه نشد این شعله از گیاهت بس
بیا بمدح و غزل وصف خان خانان کن
که هست سایهٔ الطاف او پناهت بس
بهیچ قبلهٔ دیگر ، مبر جبین امید
که آستانهٔ این خانه ، سجده گاهت بس
قبول صحبت و خلوت نه هر کسی دارد
همین که بر در او میدهند راهت بس

● ریاض الشعرا : قوام الدین عبدالله کامل: تقی اوحدی نوشته که : وی پسر استاد علی طباخ جهرمیست که در شیراز بوده . بهند آمده بود مدتها ملازمت نموده آخر تجارت اختیار کرد . از علوم بی بهره بود لیکن ذهن سلیم و طبع مستقیم داشته است . مثنوی ـ محمود و ایاز ـ هم گفته و تقی اوحدی وی را دیده است :

خزان رسید و دم بلبل ، از نواخفته است
فغان کنید ، که گل مرده و صبا خفته است

مدار گرمی بازار ما ، بغمزهٔ تست — گهی که چشم تو خفته است ، بخت ما خفته است
نیم دلدارم و از بسکه عزیزش دارند — کعبه از بتکده و کفر ز ایمان کشدش
زمانه نقد حیاتم بهیچ در نگرفت — چو نقد ناسره عمرم بناروائی رفت
در شهر ما ، جوانی و پیری ، بسال نیست — پیر از خمار بودم و از می جوان شدم
ابر آمد و کرد گرد محنت را کم — از آب و هوا داد حیات مردم
باز از پی دفن و کفن اندوه ، نسیم — از شیشه گرفت پنبه و خشت از سر خم
(خط)

● صبح گلشن : کامل ، جهرمی شیرازی بکمال خوش خوئی و خوشگوئی در صدد خاطرداری و دلنوازی است : (یک شعر دارد ص ۳۳۷)

● روز روشن : کامل ، قوام‌الدین عبدالله شیرازی . در عهد محمد اکبر پادشاه وارد هندوستان گردیده تمتع وافر برداشت : (یک شعر دارد ص ۵۶۹)(۱)

۱- ابوالفضل کتابهٔ زیر برای عبادت خانه در کشمیر نوشت و آنجا ثبت کرده :
ای پروردگار! بهر جائیکه میروم جویائی تو اند ، و بهر خانهٔ که مینگرم گویای تو :
ای تیر غمت را ، دل عشاق نشانه — خلقی بتو مشغول و تو غائب ز میانه
گه معتکف دیرم و ، گه ساکن کعبه — یعنی که ترا میطلبم خانه بخانه(۱)
این اشعار از هلالی چغتائی است و این شعر نیز از همین غزل است :
مقصود من از کعبهٔ و بتخانه تو ئی تو — مقصود توئی کعبه و بتخانه بهانه
وحشی یزدی گفته :
جز عشق و محبت ، گنهم چیست؟ که کردم — ای تیر غمت را ، دل عشاق نشانه
بلبل ، هدف تیر نمودن ، که پسندند — خاصه که ، بود بلبل مشهور زمانه
در عهد که بودست و که یکبار شنود است — تاریخ جهان هست فسانه به فسانه(۲)
کامل جهرمی نیز استقبال کرده است :
از حرص و امل ، هست جهان ز اهل زمانه — پر ولوله و شور چو حمام زنانه
زنهار که در کشمکش دهر ، نیفتی — که این دام فریبست ، نه آبست و نه دانه
از اهل جهان ، هیچ تمتع نتوان یافت — گفتم بتو این حرف ، که تیر است نشانه
از درد سر عربدهٔ خلق برستی — مردانه اگر پای کشیدی ز میانه

۱- بلا ضمن بحواله دارالمنثور محمد عسکری حسینی بلگرامی (ص ۵۵) .
۲- دیوان وحشی تهران ص ۳۳۶ .

۲۰۳- کامل، کشمیری دهلوی

● نجوم السماء : میرزا محمد ، کامل تخلص پسر عنایت احمد خان کشمیری در (۱۲۳۵ه) وفات یافت. لکهنو (۱۳۰۳ه - ۱ : ۳۵۲)

۲۰۴- کلیم، ابو طالب همدانی، ملک الشعرا

● شاهجهان نامه : موطنش کاشان و تولدش در همدان و نشو و نما در هندوستان ــ که مقام پاکان هفت اقلیم جهان است ــ یافته . نخست با میر جمله، که بروح الامین متخلص است ، بسر میبرد و بعد از جلوس مبارک ، ملازم سرکار خاصه شریفه گشته .

به تحریک بخت کار فرما، چون گفتارش هوش فریب و دلآویز و طبعش معنی رس و فیض آمیز بود ، بخطاب ــ ملک الشعرائی ــ امتیاز یافت ؛ اگرچه، استحقاق آن منصب جلیل القدر حاجی محمد جان قدسی داشت، اما ازین رو که پیش از حاجی رسید ، او با این خطاب سرافرازی یافته بود ، تا دم آخر برو بحال ماند ، و تغیری بدان راه نیافت .

بالجمله ، شاعر جادو فن تازه گفتار است و بنای سخن از متانت فکر فلک آهنگش مستحکم و استوار . سخنانش پخته است و بمیزان اندیشه بسر

☜ این جیفهٔ دنیا ، بسگان باد مبارک — چون همت شیران ، کن ازین لاشه کرانه
خود حامی خود باش، که کس را غم کس نیست — با اهل زمانه است ، همه عذر و بهانه
دیدم که ، جهان عاقبت کار، فریبست — رفتم بدر میکده، با چنگ و چغانه
ما صافدلان درد کش بزم الستیم — با نغمه و می، لب بلب و دست بدستیم
(میخانه تهران ص ۱۵)

سخته . هر چه گفته همه متین و دلنشین ، عبارتش صاف، معنیش رنگین . حسب الحکم اقدس چندی بجهت نظم ـــ پادشاهنامه ـــ انجمن آرای نکته دانی بود ، تا آن هنگام ، که بهار مانند در گلشن جاوید ربیع کشمیر توطن اختیار نمود و رقم سنجان دیوان قضا بر ورق حیاتش خط کشیدند . نبذی از اشعار او بجهت انبساط طبیعت سخن فهمان بقلم میآید :

ز تیغش چاک شد دل چون نهان سازد غم او را
گریبان پاره شد گل را کجا سازد نهان بو را

سخن در هر زبان بی زحمت تعلیم میگوید
اگر طوطی ببیند یکره آن چشم سخن گو را

دنبال اشک افتاده ام جویم دل آزرده را
ازخون‌توان برداشت بی‌نخچیر پیکان خورده را

هر کس اگر بقدر هنر بهره یافتی
بایستی آب بحر نصیب گهر شود

زخمهای شانه ، از زلفت فراهم میشود
بخت اگر یاری نماید، مشک مرهم میشود

خنده ، بد مستی است در ایام ما، هشیار باش
محتسب بو میکند این جا ، دهان بسته را

پی دیده راه اگر نتوان رفت ، پس چرا
چشم از جهان چو بستی ازو میتوان گذشت

دوست بهیچم فروخت با همه یاری
یار فروشی درین زمانه همین است

جان نیابی اگر ای دل، گلهٔ بیجا چیست
تو که پروانهٔ ، بزمی هوس اینها چیست

سرو را سایه یکی بیش نباشد، یارب
این قدر خاک نشین، در ته آن بالا چیست

طوطی آن روز که، منقار بخون، رنگین کرد
گشت روشن که، چه روزیٔ سخن پرداز است

چه دل سوزی ، که چون من رفتم از دست
کسی از کشته ، پیکان بر نیارد

میان غم گساران سوزم از غم
چون آن کشتی که، در دریا بسوزد

(ص ۳۹۲-۳۹۶)

● پادشاه نامه : ابو طالب، متخلص بکلیم ، همدانی مولد کاشانی موطن است . لباس نظمش بر قالب معانی زیباست ، و زیور استعاراتش بر پیکر مضامین زینت افزا . سر آغاز جوانی بشیراز شتافته دانش آموزی فراپیش‌گرفت. و لختی برسمی علوم آشنائی بهم رسانیده ره نورد هندوستان بهشت نشان ـــ که منشاء هنرمندان است ـــ گردید . اگرچه مدتی در سرزمین‌دکن و برخی

در ممالک هندوستان بسر برده، طرفی از کامروای نه بسته بود ، اما چون طنطنهٔ اورنگ‌آرائی حضرت شاهنشاهی گوش جهانیان برافروخت ، و همگی هنروران اقالیم سبعه، روی امید بدین درگاه — که کعبهٔ آمال آرزومندان است — نهادند، بآستان معلی رسیده در زمرهٔ بندگان درآمد و بگذارش محامد و نگارش مفاخر این والا دولت ابد مدت ، دامن آرزو گرانبار روای گردانید .

(۱۶ بیت دارد ۲: ۳۵۳-۳۵۶)

هزیمت نذرمحمد خان در کابل

● طالب کلیم تاریخ رخصت افواج نصرت امتزاج بمالش اوزبکیه :

— لشکر فتح —

۱۰۳۸ھ

یافت (۱) . همانا وقوع این معنی مصداق آنست که شعرا تلامیذ الرحمن اند و زبان اینان لسان الغیب .

(۱ : ۲۱۵)

بناء ایوان

● در عهد فرمانروای حضرت جهانبانی تا این تاریخ (۱۰۳۷ھ) پیش جهروکهٔ دولتخانهٔ خاص و عام ، که دران جمیع بندگان بدولت بار و سعادت دیدار میرسند ، عمارتی که ملتزمان بساط حضور را از باران و گرما

۱- نذرمحمد خان در سال (۱۰۳۷ھ) بر کابل لشکر کشید و بعد از مقابله هزیمت خورده رو به بلخ کرد . و لشکر شاهی بروز جمعه ۱۶ محرم (۱۰۳۸ھ) در کابل داخل گردید . کلیم تاریخ بر گشتن لشکر از کابل گفته :

از پی تاریخ عقل خرده دان　　چون بنیت های ایشان باز گشت
رایت اقبال شان افگند و گفت :　　دیو از ملک سلیمان باز گشت

۱۰۳۹ھ

(حیات کلیم ص ۱۹۹)

پناه باشد، نبود. ایوانی از پارچه استاده میکردند ..: بحکم عالم آرا معماران جادو آثار :.. ایوانی عالی که سر بکیوان کشیده است :::: در پیش جهروکهٔ دولتخانهٔ خاص و عام، بطول هفتاد گز و عرض بیست و دو گز پادشاهی در چهل روز ... با تمام رسانیدند ...

معنی بردار شعر طراز طالب کلیم این رباعی در وصف این مکان والا بنیان نظم نموده بعرض اقدس رسانید و بصلهٔ پادشاهانه دامن امید او گران بار عطا گردید :

این تازه بنا که، عرش همسایهٔ اوست   رفعت، حرفی ز رتبت پایهٔ اوست
باغیست که هر ستون سبزش سرویست   کاسایش خاص و عام در سایهٔ اوست
(۱ : ۲۲۲-۲۲۳)

مقدمهٔ فیل سفید که از غرائب روزگار است

● خواجه نظام سوداگر ـــ که در تجار معتبر بفزونی ثروت و دستگاه امتیاز داشت ـــ کسان او که پیوسته بسفر دریا و بنادر دور دست آمد شد میکردند، فیلی خرد پانزده شانرده ساله برای او خریده آوردند. دران وقت از لاغری و خرد سالی رنگ مشخص نداشت. بعضی شناسندگان این پیکر بدیع، بران بودند که : سفید خواهد شد! چون خواجه نظام بحکم حضرت جنت مکانی برای ابتاع یاقوت و نفائس دیگر به پیکو رفت، این فیل را در جاگیر سید دلیر خان باره ـــ که باو رابطه یگانگی داشت ـــ گذاشت. بعد از دوازده سال که بحد جوانی رسید و بالید و رنگش سفید مائل بسرخی بر آمد، سید مذکور بدرگاه والا فرستاد : ازان رو که از دیر باز مرغوب و مطلوب بود به ـــ یکجبتی ـــ موسوم گشت : طالبای کلیم این رباعی گفته بصلهٔ شایسته کامیاب گردید :

بر فیل سفیدت که، مبیناد گزند   شد بخت بلند، که او دیده فگند

چون شاه جهان برو بر آمد، گوئی: خورشید شد از سفیدهٔ صبح بلند
(۱ : ۲٦۷)

تاریخ کشته شدن خان جهان لودی

● در سال (۱۰۴۰هـ) خان جهان لودی معروف به پیرا که باغی شده بود بتاریخ روز دوشنبه غرهٔ رجب بدست عبدالله خان فیروز جنگ کشته شد و روز دوشنبه هفتم رجب سر وی در حضور پادشاه ـــ وقتیکه در کشتی مصروف به شکار مرغابی بودند ـــ کامگار خان (غیرت خان) آورد ...... طالبای کلیم این رباعی در افسردن شعلهٔ حیات دریا و فرونشستن حباب زندگانی پیرا، منظوم ساخته بمسامع بشائر مجامع رسانید. و بصلهٔ گرامی دامن امیدش گرانبار گردید. رباعی:

این مژدهٔ فتح، از پی هم زیبا بود — این کیف دربالا، چه نشاط افزا بود
از رفتن دریا، سر پیرا هم رفت — گویا سر او، حباب این دریا بود
(۱: ۳۵۲)

ازدواج دارا شکوه

● بتاریخ دوم شعبان سال (۱۰۴۳هـ) ازدواج دارا شکوه (۱) با (نادره بیگم) دختر شاهزاده پرویز شد. و جشن عالی ترتیب یافت: طالب کلیم تاریخ این جشن خجسته بدین نمط در سلک نظم کشید:

ازین دلکشا جشن وافر سرور — همه عید شد سر بسر ماه و سال
ز گوهر فشانیٔ دست کرم — گهر گشت، چون آبله، پائمال

۱- ابو طالب تاریخ تولد دارا شکوه گفته:

بگوش دل، ازبهر تاریخ آمد: ـــ گل اولین گلستان شاهی ـــ
۱۰۲۴هـ

(مفتاح التواریخ ص ۲۲۱ هفت شعر دارد - دیوان کلیم ص ۹۷)

ز بس گوهر و زر گرفت است اوج | مرصع توان کرد تیغ جبال
طمع آن چنان طرف ازین جشن بست | که دیگر لبش وا نشد در سوال
دو سعد اختر اوج ، شاهنشهی | ببرج شرف کرده اند اتصال
ز آمیزش زهره و مشتری | سعادت گرفت است اوج کمال
خرد بهر تاریخ این عقد گفت : | • قران کرده سعدین برج جلال

۱۰۴۳ھ

(۱) (۱ : ۲۰۹-۲۵۲)

جشن ازدواج شاهزاده محمد شجاع

● در همین سال بتاریخ شب جمعه ۲۳ شعبان المعظم (۱۰۴۲ھ) جشن کتخدای شاهزاده محمد شاه شجاع با دختر میرزا رستم صفوی منعقد گشت .

طالب کلیم تاریخ این طوی فرخنده چنین بر گذارده :

ای دل! از گلشن امید، گل عیش بچین | روزگار طرب و عشرت جاوید آمد
پیش ازان دم که، ز نوروز چمن عید کند | بمشام همه ، بوی گل امید آمد
جشن فرخندهٔ والا گهر عالی قدر | عالم افروز تر از کوکبهٔ عید آمد
بسرا پردهٔ ماه فلک پادشهی | از پی ساز طرب موکب ناهید آمد
بهر تاریخ قران کرد رقم کلک (کلیم) | مهد بلقیس بسر منزل جمشید آمد

۱۰۴۲ھ

(۲) (۱ : ۲۶ - ۲۶۵)

شکار آهو

● در سال ۲۷ شعبان (۱۰۴۳ھ) در پالم نزد دهلی پادشاه در یک روز

۱- نیز رک: مفتاح التواریخ ص ۲۲۱ .

۲- رک : نیز مفتاح التواریخ ص ۱۴۲ و دیوان کلیم ص ۳۷ و تاریخ تولد شاه شجاع گفته :

بهر تاریخ ولادت بعدو گفته فلک | نیر دو یمین بادا فلک شاهی را

۱۰۲۵ھ

(دیوان کلیم ص ۸۲)

چهل آهو با تفنگ خاصه که به ــ خاص بان ــ موسوم بود شکار کرد......
طالبای کلیم این رباعی بعرض مقدس رسانیده بصله کامیاب گردید: بیت:

چون شاه جهان پادشه شیر شکار   افگند بپالم پی نخچیر گذار
روزی بتفنگ ــ خاص بان ــ چل آهو   افگند که نفگند بیک صید دوبار
(۲: ۷)

بزر سنجیده شدن

● بروز جمعه سیوم شهر شوال (۱۰۴۴ھ) وقتیکه پادشاه بر تخت طاؤس جلوس فرمود ...

... طالب کلیم که بمناقب گستری این دولت فلک صولت رطب‌اللسان است، چون قصیدهٔ رنگین بعرض اقدس رسانید، بحکم شهنشاه دانش پرور، بزر سنجیده آمد و بانعام مبلغ هم سنگ ــ که پنج هزار پانصد روپیه بود ــ کامیاب گشت.
(۲: ۸۳)

بر فتح قلعهٔ گولکنده

● در سال ذی‌الحجه (۱۰۴۵ھ) که فتوحات در دکن شد، و قلعهٔ گولکنده نیز زیر لوای شاهنشاهی آمد ......

...... طالب کلیم این معنی را چه نیکو سرائیده. نظم:

شاها بختت، کشور اقبال گرفت   تیغت ز عدو، ملک و سر و مال گرفت
چل قلعه، بیک‌سال گرفتی، که یکیش   شاهان نتوانند، بچل سال گرفت

لله الحمد که ولایت دکن که از زمان حضرت عرش آشیانی (انار الله برهانه) تا این عهد میمنت مهد که قریب پنجاه سال سپر برگشته همواره مورد عساکر گیتی پیما بود، و مهمش انجام نیافته، بیمن نیت عالم آرا و همت کشور

کشای شاهنشاهی، کشایش یافت و بفرخی و خجستگی مطابق خواهش اولیای دولت قاهره میسر پذیرفت. (۲: ۱۸۱)

تاریخ کدخدائی محمد اورنگ زیب

● بتاریخ شب سه شنبه ۲۳ ذی الحجه (۱۰۴۶ه) ازدواج شهزاده اورنگزیب با دختر شاهنواز خان بن میرزا رستم صفوی شد، و طالب کلیم تاریخ این گزین پیوند را، بدین گونه لباس داده. بیت:

جهان کرده سامان بزم نشاطی — که گلبانگ عیشش بگردون رسیده
قران کرده سعدین و زین سان قرانی — فرح خیز و فرخنده دوران ندیده
ز پیوند، این گلبن باغ دولت — زمانه گل عیش، جاوید چیده
فلک رتبه اورنگزیب، آنکه ایزد — سزاوار تائید غیبیش دیده
بملکی که، اقبال او، رو نهاده — ظفر، پیش از آوازه، آنجا رسیده (۱)
نهال برومند، بستان دولت — که اقبال در سایه اش آرمیده
خرد بهر تاریخ تزویج، گفتا: — دو گوهر بیک عقد، دوران کشیده (۲)

۱۰۴۷ه

(۲: ۲۶۶ - ۲۷۱)

هزار روپیه انعام

● بروز یکشنبه هژدهم رمضان‌المبارک سال (۱۰۴۸ه) بطالب کلیم هزار روپیه عنایت کردند. (۳: ۱۳۴)

انعام خلعت و دویست مهر

● در سال (۱۰۵۵ه) وقتیکه پادشاه در کشمیر نزول اجلال فرمود

۱- این بیت از دیوان کلیم چاپ آقای بیضای گرفته شد ص ۸۴.

۲- کلیم تاریخ تولد اورنگزیب گفته:

طبع، دریافت سال تاریخش — زد رقم: — آفتاب عالمتاب —

۱۰۲۸ه

(دیوان کلیم ص ۸۲)

بتاریخ چهارم ربیع‌الاول بتماشای ارغوان باغچهٔ منزل نوئین مغفور آصف خان خانخان سپه سالار، که بخان دوران بهادر نصرت جنگ برای بودن عنایت شده بود، تشریف فرمودند ......

طالب کلیم — که در کشمیر نظر بنظم مآثر و مفاخر این دولت خداداد ابد میعاد میپردازد — قصیدهٔ در تهنیت مقدم مقدس بعرض اقدس رسانید. و بمرحمت خلعت و انعام دویست مهر مباهی گردید(۱). چون رضامندی رعایا و سایر اهل کشمیر از سلوک پسندیدهٔ ظفر خان ناظم آنجا معروض اقدس گشت، خدیو معدلت اساس یک لک روپیه از جملهٔ مبلغی که از سرکار معلیٰ بر ذمهٔ او بود باو انعام فرمودند. (۳ : ۲۲۰)

جائزهٔ دویست مهر

● چهارم شعبان (۱۰۵۵ه) رایات اقبال از نزهت آباد شهر بصوب دارالسلطنة لاهور ارتفاع یافت ....

بطالب کلیم، که در ستایش پادشاه دوران قصیدهٔ گفته بود، دویست مهر انعام فرمودند(۲) : (۳ : ۲۶۸)

۱ـ قصیدهٔ که گفته شد این مطلع دارد :
این بخت! مژده کز افق کبریا رسید خورشید رحمتی که بهر ذره وا رسید
(رک : قصیده در اوراق آئنده)

۲ـ دکتور شریف النساء بیگم انصاری در تالیف خود — حیات و تصنیفات میرزا ابو طالب کلیم همدانی — فهرست جایزها، که کلیم از طرف شاه جهان پادشاه یافت، اینطور داده است :

۱)	۱۰۳۷ه	رباعی ـ تعمیر پیش جهروکه شاهی	صلهٔ شائسته
۲)	۱۰۳۸ه	رباعی ـ نذر فیل سفید به پادشاه	,,
۳)	۱۰۴۰ه	رباعی ـ بر قتل خان جهان لودی *	,,
۴)	۱۰۴۳ه	رباعی ـ بر شکار آهو	,,

● نصرآبادی : ابو طالب کلیم عندلیبی است بنغمات رنگینش گل گوش نهاده ، یا طوطی است که بترانه های شکر ریزش نرگس چشم کشاده . گوی مسابقت از اقران ربوده درکمال آرام بـود . اصلش از همدانست امـا چون در کاشان بسیار بوده بکاشی شهرت دارد . چنانچه خود گفته :

زنهار مگوئید (کلیم) از همدان نیست

باز بهند رفته بخدمت عالیجاه شاه نـواز خان میبوده : بعد از فـوت او بگولکنده رفته بخدمت عالیجاه میرزا محمد امین میر جمله بود . در سنه(۱۰۲۸ھ) بعراق آمده دو سال مانده بهند رفت(۱) : در خدمت شاهجهان نهایت قرب بهمرسانیده ـــ پادشاهنامه ـــ که مشتمل بر حالات آن بادشاهست ، بنظم در آورده . بانعامات سر افراز میگردید اما تمام را صرف فقرا میکرد . در آخـر کوفتی بهم رسانیده رخصت توطن کشمیر یافته . ماهیانه بجهت او معین کرده. درانجا فوت شد :

---

۵)	۱۰۴۲ھ	قصیده ـ جشن تخت طاؤس	بزر سنجیده شد و پنج هزار و پانصد روپیه یافت
٦)	۱۰۴۸ھ	قصیده ـ جشن وزن	هزار روپیه
۷)	۱۰۵۵ھ	قصیده ـ مقدم شاه در کشمیر	۲۰۰ مهر
۸)	۱۰۵۵ھ	قصیده ـ مراجعت شاه از کشمیر	
۹)		قصیده ـ در جواب قیصر روم	بزر سنجیده شد و پنج هزار و پانصد روپیه یافت
۱۰)	۱۰۴۸ تا ۱۰٦۱ھ	وظیفه ۳۰ هزار سالیانه	۲٦ لک بیست هزار روپیه

۱ـ کلیم تاریخ عزیمت خویش بعراق سروده است :

طالب ز هوا پرستی هند　　بر گشت سوی مطالب آمد
تاریخ ـ توجه عراقش　　توفیق رفیق طالب ـ آمد
۱۰۲۸ھ

(دیوان کلیم صه ۸۷)

اشعار او از مثنوی وغیره قریب به بیست و چهار هزار بیت میشود.
فقیر او را ـــ خلاق المعانی ثانی ـــ گفته ام. (۵٦ شعر دارد ص ۲۲۰-۲۲۳)

● کلمات الشعرا : استاد سخنوران هفت اقلیم، ملک الکلام ابوطالب کلیم. شاعر عمدهٔ پای تخت، صاحب قدرت معنی یاب، در فنون جمیع اقسام سخن سنجی طاق، و در انواع کمالات نکته وری شهرهٔ آفاق بود.

ـــ ظفر نامه شاهجهانی ـــ را باداهای رنگین نظم کرده. در تعریف اکبر آباد و قحط دکن و صعوبت راه کشمیر مثنویهای دلکش دارد. دیوانی ترتیب داده.

در گفتن اشعار فرمایشی قدرت تمام داشت : برای تخت مرصع و محل و سپر و شمشیر و قلمدان خاصه تا مقط شعرهای مناسب هر چیز گفته. بر همه اشیای سرکار والا اشعار او کنده و نوشته اند.

گویند که : خوندکار روم در تهنیت نامهٔ جلوس والا تحریر نمود : شما که خود را شاهجهان لقب کرده اید اگر ملک ما و ایران و توران داخل جهان است، شما پادشاهی این جا ندارید! بهترین نامها نزد خدا، عبدالله و عبدالرحمان است ازین اسما اسمی اختیار کنید!

بعد مطالعه یمین الدوله (آصف خان) مصلحت کردند که باید، این خطاب را تغیر داده. ابو طالب کلیم خبر یافته این بیت را گذرانید.

هند و جهان ز روی عدد، چون برابر است ‌ ‌ ‌ بر شه، خطاب شاهجهان، زان مقرر است
۵۹ ۵۹

همین بیت را در جواب نوشتند : و او را بزر کشیدند.

چون خان جهان لودی که سابق پیرا نام داشت، باغی شده و بدریا خان

روهیله پیوست . دریا بسبب اعانت او بدست افواج قاهره کشته شد ، و پیرا نیز بعد از وی بقتل رسید . رباعی گذرانید و بجائزه لائق مفتخر گردید .

این مژدهٔ فتح ، از پی هم زیبا بود   این کیف ، دو بالا چه نشاط افزا بود
از رفتن دریا ، سر پیرا هم رفت   گویا سر او ، حباب این دریا بود

چون سر پیرا و دریا و دو پسران رشید او یک جا بدرگاه رسیدند . — چا مغز — تاریخ یافت .

۱۰۵۱ھ

در اوائل جلوس که رایات جهان کشا بتسخیر قلاع دکن متوجه بود ، در یک سال چهل قلعه بتصرف اولیاء دولت در آمد . این رباعی گذرانید :

شاها ! بختت ، کشور اقبال گرفت   تیغت ز عدو، ملک و زر و مال گرفت
چل قلعه ، بیک سال گرفتی ، که یکی   شاهان نتوانند ، بچل سال گرفت

آخر عمر در کشمیر گوشه گیر شده بود هم آنجا ودیعت حیات سپرد . ملا طاهر غنی :

— طور معنی بود روشن از کلیم —

۱۰۶۱ھ

تاریخ یافته .   (۱۵۵-۱۵۶)

● تذکرهٔ شعرای متقدمین : طالب کلیم ، ملک‌الشعراء پایهٔ تخت صاحب قدرت بود . وفات وی در سنه الف و اثنی و ستین (۱۰۶۲ھ) بوده و مرقدش در یکی از دیهات لاهور واقع است :   (یک شعر ق - ۵۸)

● مرأة الخیال : ابو طالب کلیم ، بصفای ذهن سلیم و ذکای طبع مستقیم بر معاصران لوای رجحان میافراشت . بعد از فوت حاجی محمد جان قدسی خطاب — ملک‌الشعرای — بوی تفویض یافت . و بر علو رتبت او شیدا و دیگر هم چشمان ، رشک برده گفتند : خوشا حال گذشتگان که — ملک

الشعرای ــ طالبا ندیده از جهان برفتند !

وفات وی در سنه الف و اثنین و ستین (۱۰۶۲ھ) بوده و مرقدش در یکی از دیهات لاهور واقع است :

عموی مولف این اوراق را ــ که ناصر خان نام داشت و مجموعهٔ خوبیها بود ــ با طالب کلیم الفتی کامل بوده ، و همواره صحبت اتفاق میافتاد . اگرچه با وجود موزونیت طبع شعر نمیگفتند و لیکن طبع وقاد ایشان در سخن فهمی و نکته یابی و لطیفه گوئی بمرتبهٔ بود ، که این چنین مردم آرزوی صحبت داشتند . رحلت ایشان در سنه هزار و هفتاد و سه (۱۰۷۳ھ) اتفاق افتاد .

اما طالب کلیم در عهد جهانگیر پادشاه نوجوان بود و نورجهان بیگم بر اکثر شعرها اعتراض میکرد . گویند روزی طالبا را این بیت بخاطر رسیده و بارادهٔ آنکه جای اعتراض ندارد بخدمت بیگم فرستاد :

ز شرم آب شدم، آب را شکستی نیست   بحیرتم که مرا روزگار چون بشکست

بیگم در زیر بیت نوشت که : یخ بسته شکسته است ! بعد ازان طالب ترک مشاعره نمود .
(۷ شعر دارد ص ۹۰)

● حسینی : موسی طور سخندانی ابو طالب کلیم همدانی . از شاهجهان پادشاه رعایتها دید و بعد حاجی محمد جان قدسی بمنصب ــ ملک الشعرای ــ سر افراز گردیده . معنی یاب دلجو است این ابیات ازوست :

(۱۱ بیت دارد ص ۲۸۳)

● همیشه بهار : عندلیب باغ نعیم، مرزا ابو طالب کلیم کاشانی . مولدش همدان است ، و نشوونما در هندوستان یافته . اول بامیر جمله که متخلص به

روح الامین بود، بسر میبرد: و باز بمدح شاهجهان پادشاه همه عمر رطب اللسان ماند. و بخطاب ــ ملک الشعرای ــ امتیاز یافت. شاعر اعجاز رقم و مسیحا دم میتوان گفت. هرچه گفته همه متین و دلنشین. عبارتش روشن و معنیش رنگین.

چندی بجهت نظم ــ پادشاه نامه ــ نیز آن چمن آرای گلشن سخن پرداخته بود، و آخرالعمر در صوبهٔ کشمیر منزوی شد: و همانجا جلوه پیرای عالم قدس گردید: چنانچه ملا طاهر غنی تاریخ رحلتش گفته:

حیف کز دیوار این گلشن پرید — (طالبا) آن بلبل باغ نعیم
رفت، و آخر خامه را، از دست داد — بی‌عصا، طی کرد این‌ره را (کلیم)
اشک حسرت چون نمیریزد قلم — شد سخن از مردن (طالب) یتیم
هردم از شوقش دل اهل سخن — چون زبان خامه، میگردد دو نیم
عمرها از یاد او زیر زمین — خاک بر سر کرد (قدسی و سلیم)
عاقبت از اشتیاق یکدگر — گشته اند این هرسه در یکجا مقیم
گفت تاریخ وفات او (غنی): — طور معنی بود روشن از کلیم

۱۰۶۱ھ

چندی از اشعار آبدار آن استاد معنی بندان بر زبان قلم میآید:

من اشعاره (۱):

مثنوی در تعریف ــ برج مثمن ــ دارالخلافه گفته. اکثر ابیات آن بنوشتن میآید:

مثمن که دید این چنین دلپذیر — که در هفت اقلیم شد بی نظیر (۲)

قصیده در مدح شاهجهان پادشاه گفته: ازانجمله چند بیت نگاشته میشود:

۱- ۲۱ بیت آورده است.
۲- هشت بیت دارد. رک: دیوان کلیم چاپ بیضای ص ۳۷۴.

بهر که پند نگیرد جفای چرخ بجاست بدست هرچه شکسته نشد ، بسنگ سزاست(۱)

رباعی

در معرکه این تفنگ فریاد رس است خصم افگن و گرم خوی و آتش نفس است
موقوف اشارتست در کشتن خصم سویش نگهی، ز گوشهٔ چشم بس است

خونـد کار روم در تهینت نـامهٔ جلوس شاه جهان پادشاه نوشت کـه : شما خود را شاه جهان لقب کرده اید ، ــ هفت اقلیم ــ داخـل جهان است و شما پادشاهی همه ندارید . بهترین نـامها نزد خـدا عبدالله و عبدالرحمن است . ازین نامها نامی اختیار نمایند! بعد مطالعه همه مصلحت کردند که باید خطاب را تغییر کرد . کلیم ازین معنی مطلع شده این بیت گذرانید :

هند و جهان ز روی عدد چونبرابر است بر شه خطاب شاهجهان زان مقرر است
۵۹ ۵۹

پادشاه همین شعـر در جواب نوشت . و کلیم را بـزر سنجیدن حـکم فرمود .

وقتی که بر مزاج پـادشاه عالم پناه حرارت تپ نمایان شد دران ایـام کلیم این رباعی از نظر گذرانید :

روزی که تن شاهجهان از تپ یافت آن نیست که عیسی بعلاجش نشتافت
میرفت دعای صحتش بسکه بچرخ میخواست که، آید بزمین، راه نیافت

مثنوی در تعریف اکبرآباد و گلرخان آن جا گفته : اکثر ابیات آن مطبوع و دلکش است . ازانجا چند بیت بنوشتن میآید :

مثنوی

بپـای هر بـنـای اکبرآباد بیک پـا ایستاده روح فرهاد(۲)
ز صورت بسکه دارد سنگ تزئین نمایـد بیستون و نقش شیریـن

۱ـ پنج بیت دارد . رک : دیوان چاپ بیضای ص ۸ .
۲ـ دیوان کلیم چاپ بیضای ۲۳۰ بیت دارد .

خیابانها و بازارش دل افروز
بکسب عیش اهل حرفه هر روز
فتاده در دکان هر مهاجن
همه سرمایهٔ دریا و معدن
برون آید، اگر باشد خریدار
ز یک دکان او، صد کاروان بار
بدکانها فتاده بر سر هم
متاع شتر مرغ و جان آدم
بجای دارو از دکان عطار
توان صحت خریدن بهر بیمار
ببازارش ز خوبان گل اندام
شگفته گلبنی، بینی بهر گام
قماش دلبری بزاز دارد
که بر دیبای چینی ناز دارد
قماشی کس برو ننهاده انگشت
همیشه جایش از عزت پس پشت
بت صراف با صد عشوه و ناز
بنقد قلب ما کی بنگرد باز
بدستش نقد دل از هر که افتاد
درست از وی گرفت و خوردنش داد
به پیش روی او از خرمن زر
نیاید مشتری اندر برابر
باین مغرور زر، عاشق چه سازد
باین پر فن کدامین حیله بازد
ز تنبولی دلی دارم همه ریش
ز غم پیچیده همچون بیره بر خویش
منه بر وعدهٔ تنبولیان دل
که جزخون خوردن، ازوی، نیست حاصل
قراری نیست در اقرار ایشان
ورق گرداندن آمد کار ایشان
مگر جوهر فروش، آن آفت هوش
که گوهر گشته اورا، حلقه درگوش
چه غم دارد، اگر عاشق هلاکست
گهر را چه، صدف گر سینه چاکست
بت خیاط شوخ و جامه زیب است
صنوبر قامتی عاشق فریب است
بتان را خار در پیراهن از اوست
گریبان ها همه در دامن از اوست
بت زرگر بآن عاشق گدازی
سراپا راحت است و دلنوازی
عرق چون از رخش در بوته ریزد
گل تر از میان شعله خیزد
ز حسن شستهٔ دوبی چه گویم
ازان بی پرده محبوبی، چه گویم
ترو تازه، شگفته، آشنا روی
بسان سرو، دائم بر لب جوی
چو آخر میشود سودای بازار
بتان خانگی آیند درکار
پتان و راجپوت و شیخ زاده
شکیب عاشقان برباد داده
همه افغان پسر عاشق نظاره
بدست زلف و در دستش کتاره
غرور حسن، با جهل نهانی
چو گردد جمع، نتوان زندگانی
قضا روزی که، نقش خیر و شر بست
بخوبی راجپوتان را کمر بست
بخوبی، گر چه ازگل عار دارند
گل اند از برچهه با خود خار دارند
سپاهی زادها در پردهٔ شرم
بسان تیغ هم تندند و هم نرم
همه چون شعله، خونگرم اند و مغرور
چو بوی گل همه رسوا و مستور

اگر در خلوت و گر در بر جمع — بعاشق آشنا، چون شعله با شمع
چوگل هوشبو و خوش رو و شگفته — متاع صبر عاشق پاک رفته
همین نه دل فریبی مردمش راست — در و دیوار آن محبوب دلهاست(۱)

(خطی)

● تاریخ اعظمی : کلیم موسوم به طالبا، مولدش همدان است که از بلاد عراق عجم است و معاصر شیدا . چون محمد جان قدسی را فردوس آشیانی بزر سنجیدند بغیرت پیچید و بسیار رنجید و گفت : شخصی را به حلق باید کشید عجب که او را بزر کشیدند !

اوائل حال آن عندلیب سخندانی در آغاز جوانی بشیراز شتافته بهرهٔ تمام از دانش و علوم رسمی یافته رهنورد هندوستان گردید . اگرچه مدتی در دکن و دیگر ممالک هندوستان سیر کرد ، آخر بدرگاه شاهجهانی رسیده در سلک ملازمان گردید . او را بجهت نظم نمودن ــ پادشاه نامه ــ بکشمیر فرستاد و همانجا بود تا نظم سلسلهٔ وجودش از هم گسیخت . از اشعار اوست : (۲)

و تاریخ فوتش ازین مصرع مستفاد میشود که مولانا طاهر غنی موزون کرده است . این است ، حیف کز...... الخ

در ــ مقبرهٔ شعرا ــ که مسکن طالبای همانجا بود آسود . جنگ فیل شاهجهانی (۳) را بسیار خوب گفته است . اکثر کتبه‌های باغات در کشمیر ازوست .

(۱۵۳-۱۵۲)

● ریاض‌الشعرا : ابو طالب کلیم ، کلیم طور معنی پروری خلیل خوان سخنوریست . وی همدانی بوده و در عهد جهانگیر پادشاه بهندوستان آمده،

۱ـ رک : دیوان کلیم چاپ بیضائی (۳۴۰-۵۵۱) دو صد و سی (۲۳۰) بیت دارد .

۲ـ هفت بیت دارد .

۳ـ جنگ فیل شاهزاده اورنگ زیب، گفته است . رک : دیوان (ص ۳۵۱) نود و یک شعر دارد . همین جنگ را حاجی سالم و قدسی هم نظم کرده است .

در اردوی پادشاه مزبور بسر میکرده ، رفته رفته در احوالش راه یافته تا آنکه در زمان شاهجهان ــ ملک الشعراء ــ هندوستان گردید .

خوش طبیعت و صاحب همت و بلند فکرت بوده . اگرچه در علوم کم مایه است، لیکن در شاعری قدرت تمام داشته اقسام شعر را خوب میگفته . در مثنوی ــ شاه نامه ــ که بجهت شاهجهان بادشاه گفته، اشعار بلند بسیار است. مضجعش در کشمیر است :

طور معنی بود روشن از کلیم

۱۰۶۱ھ

تاریخ فوت اوست و این ابیات اوراست : (شانزده اوراق در شعر دارد)

● مجمع النفائس : ابو طالب کلیم ، استاد ابو طالب کلیم کمالات و بزرگی و قدرت سخن او مشهور آفاقست . بالجمله از همدانست و مدتی در کاشان بود ، آخر برهنمونی طالع از راه دکن بهند آمده در خدمت شاهجهان پادشاه خیلی تقرب بهمرسانید . ــ شاهجهان نامه ــ مشتمل بر حالات او نظم کرده ؛ بهرحال استاد هر فنه است چه در غزل و چه در قصیده و چه مثنوی و چه رباعی و چه تاریخ ، از عهده نظم فرمائیش خوب بر میآید :

گویند : پادشاه روم بشاهجهان پادشاه نوشته بود که : شما شاهجهان خطاب خود مقرر کرده اید و حالانکه ایران و توران و روم وغیرها داخل جهان است و شما پادشاه این ملکها نیستید ! شاهجهان و جمیع منشیان در جواب این برو درماندند ، و چون از ین مقدمه کلیم آگاهی یافت قصیده در مدح پادشاه مسطور گفته که دران این بیت است و جواب سوال مذکور ازان پیدا . هند و جهان ...... الخ .

پس همین بیت را در جواب نامه خوندکار روم نوشتند و کلیم را بزر کشیدند .

بدانکه اکثر اهل ایران شعر کلیم را بر سخن صائب ترجیح میدهند ، هرچند دیوان انتخاب میرزا صائب دو برابر دیوان غزل کلیم باشد ، اما هر غزلی که این دو بزرگوار گفته اند ، غزل کلیم بر غزل صائب میچربد . و نیز در اکثر جاها ابو طالب نام او دیده شد ، و او خود را بطالب یاد کرده . چنانچه در قطعه تاریخ عزیمت عراق گفته :

توفیق رفیق طالب ـ آمد

۱۰۲۸ھ

و ملا طاهر غنی تاریخ وفات کلیم چنین گفته :

حیف کز دیوار این گلشن پرید طالبا آن بلبل باغ نعیم(۱)

و ماده تاریخ این مصرع است :

ــ طور معنی بود روشن از کلیم ــ

۱۰۶۱ھ

و این ظاهرا ازان عالم است که پور ادهم را ادهم و شیخ صنعان را صنعان و پور سبکتگین را سبکتگین گفته اند : والله اعلم .

بهر طور کلیم شاعر زبردست قادر سخن است چنانچه از دیوان فصاحت بیان او ظاهر است . و شعرهای درد مند و یاسی اکثر دارد، و شیخ محمد علی حزین که از نوواردان هندوستان است ، منکر شادابی کلام کلیم است . و بعضی از مقلدان هند، که کاسه لیسان تقلید اند، پیروی او دارند . لیکن در واقع این سم محض است . لطیفه یکی از تلامذهٔ فقیر آرزو : هنگامی که نقل عدم شادابی سخن کلیم بمیان آمده بود که شیخ حزین بدان قائلست .

۱ـ رک : صفحه ۱۳۵۵ کتاب حاضر

گفت که : من درین باب فال از دیوان خواجه حافظ شیرازی بر آورده بودم قصه برعکس معلوم شد زیرا که این مصرع بر آمده .

کی شعر تر انگیزد خاطر که حزین باشد

گفتم : سبحان الله! این از نوادر اتفاقات است بلکه از جناب لسان الغیب (قدس سره) احقاق حق است . درینولا پارهٔ از اشعار کلیم بطریق انموذج نوشته میشود .

شاد است بخت بد که بهفتم ز دست داد
همتم هست رسا بخت اگر کوتاه است
در جام لاله و گل این باغ کرده اند
چو سیل، خود خبر خود برم، بهر وادی
دارم دلی که هرگز ، نشکسته خاطری را
مقبول روزگار نگشتیم و ایمنیم
بسکه از شوخی بهر سو سرو قدش مائلست
گاهی که سنگ حادثه از آسمان رسد
حرف شب وصال ، که عمرش دراز باد
نمک ز گریه و تاثیر از فغان رفته
دهان تنگ تو گاهی بچشم میآید
ای مست ناز گر همه باید بخاک ریخت
خار شکسته در قدمم سبز میشود
از همان بزم که، جز من دگری راه نداشت
صبر گوارا کند هر چه بود ناگوار
مریض را چو عیادت کشد دوا چه کند
مپرس حال دل آندم که در سخن آئی
تو بیزبانی مارا حریف حرف نهٔ
وضع زمانه قابل دیدن دوباره نیست
طبعی بهم رسان که بسازی بعالمی
بدنامی حیات، دو روزی نبود بیش
یک روز، صرف بستن دل شد، باین و آن

گوئی مرا فروخته یوسف خریده است
پشت پایم رسد ار دست بدنیا نرسد
خونابهٔ غمی که ز دلها زیاده بود
خبر ز کرم روان بیشتر نمیآید
بیمار گشته از غم پرهیز اگر شکسته
ما را که بر نداشته چون بر زبان زند
حیرتی دارم که میآید برم یا میرود
اول بلا بمرغ بلند آشیان رسد
کوته تر است، زانکه ز دل بر زبان رسد
دعا اثر نکند گر بر آسمان رفته
کمر کجاست که یکباره از میان رفته
یکبار ساغر از کف ما میتوان گرفت
گر من (کلیم) پای بدامان تر کشم
بایدم رفت که ، بهر دگران جا باشد
ساعتی از کف بنه آب گل آلوده را
کسی بپرسش یک شهر آشنا چه کند
کریم چون گهر افشان شود گدا چه کند
بداد ما برس ای دوست، تا زبانی هست
رو پس نکرد هر که ازین خاکدان گذشت
با همتی که از ، سر عالم توان گذشت
آنهم (کلیم) با تو بگوریم چسان گذشت
روز دگر ، بکندن دل از جهان گذشت

روشن دلان حباب صفت چشم بسته اند
روزن چه احتیاج ، اگر خانه تار نیست

جز خاک کوی دوست ، که نتوان ازو گذشت
از خاک سینه، بستن خونم روا نداشت

ستم ظاهر او، لطف نهانی دارد
صید را میکشد آن شوخ ، که لاغر نشود

آشنائی از ره بیگانگی چسپان تر است
بسکه کم رفتم بدرها روشناس هر درم

رباعی

از راز دوکون ، گر کس آگاه افتد
چون جاده سر راه بهر راه افتند

بیچاره ، به تنگنای گیتی ، چه کند
مانند شناوری که ، در چاه افتد

ایدل! گر رفع احتیاجت هوست
بر خویش مگیر تنگ تا دست رست

حاجت کمتر ، چو دستگه نیست فراخ
خاریدن گوش را، یک انگشت بسست

(۲۹۶ ب - ۲۹۷ ب)

● سرو آزاد : کلیم ابو طالب همدانی المولد کاشانی الوطن : عارج طور معانی است و مقتبس نور سخدانی، مبیضهٔ سخنش ید بیضا است، و خامهٔ سحر شکنش همدست عصا . در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و همه جا داد سخنوری میدهد و لهذا جمعی او را ــ خلاق المعانی ــ(۱) گفته اند .

دو بار بسیر هند شتافت . کرت اولیٰ در عهد جهانگیری رسید و با شاه نواز خان بن میرزا رستم صفوی(۲) صحبت کوک گردید . بعد چندی یاد وطن دامنگیر شد و در سنه ثمان و عشرین و الف (۱۰۲۸ھ) بعراق عجم صرف عنان نموده :

ــ توفیق رفیق طالب ــ
۱۰۲۸ھ

تاریخ مراجعت خود یافت : لیکن بیش از دو سال در آنجا نه استاد . و کرت ثانی شبدیز عزم جانب هند جلو ریز ساخت و با میر جمله شهرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت ، و تمتعی برداشت .

۱ـ نصر آبادی گفته است .
۲ـ شاهنواز خان شیرازی

و در مدح او و شاه نواز خان قصائد غرا پرداخت .

آخر دست بدامن دولت صاحبقران ثانی شاهجهان (انارالله برهانه) زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبهٔ سرحلقگی بهم رساند . و بخطاب ــ ملک‌الشعرائی ــ بلند آوازه گشت . و سالها در رکاب والا مشمول عواطف بود .

صاحبقران وقتی که از سفر اول کشمیر لوای معاودت بر افراخت و چتر سلطنت در قرب مستقرالخلافه اکبرآباد سایهٔ وصول انداخت، ساعت درآمدن شهر و جلوس بر تخت مرصعی ــ که حسب‌الامر بصرف کرور روپیه زینت ترتیب یافت و در عرض هفت سال صورت اتمام پذیرفت، و شعرای پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بی نظیر پرداخته اند ، و مورخان روزگار برخی ازان اشعار در تاریخ نامها ایراد ساخته ــ باختیار انجم شناسان روز جمعه سوم شوال سنه اربع و اربعین و الف (۱۰۴۴ه) مقرر شد : و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شهر توقف نمود : و غرهٔ شوال این سال نیر اعظم در نزهتکده حمل خرامید و معانقه عید و نوروز نشهٔ سرور جهانیان را دوبالا ساخت . پادشاه بتاریخ مقرر داخل شهر شد و بر تخت مرصع جلوس نمود و تا نه روز جشن عالی انعقاد یافت .

ابو طالب کلیم در تهنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدهٔ نظم کرد و به پایهٔ سریر اعلیٰ معروض داشت . مطلعش این است :

خجسته مقدم نوروز غرهٔ شوال فشانده اند چه گلها عید برسر سال (۱)

قصیده درجهٔ قبول یافت و کلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیده شد . مبلغ پنج هزار و پانصد روپیه هم سنگ برآمد و بآن زبدهٔ موزونان انعام شد .

۱ـ یکصد و شصست بیت دارد (حیات کلیم ص ۵۲)

و در جشن نوروز سال دیگر یعنی خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵ه) حاجی محمد جان قدسی در مقابله قصیدهٔ بزر سنجیده شد. و همین قدر مبلغ هموزن بر آمد. چنانچه در ترجمهٔ او گذارش یافت.

و در سنه ست و اربعین و الف (۱۰۴۶ه) باقیا نائینی (۱) قصیدهٔ تهنیت نو روز بعرض صاحبقران رسانید و بزر بر کشیده شد. و مبلغ پنج هزار روپیه مساوی وزن حاصل کرد:

و بوضوح پیوست که قدسی و کلیم بپایهٔ سریر شاهی، چنانچه در میزان اکرام هم سنگ بودند، در میزان انعام هم رتبه مساوات داشتند، و چنانچه این هر دو از باقیا درموزون معنوی راجح اند، در موزون صوری نیز رجحان داشتند. و در جشن وزن شمسی سنه ثمان و اربعین و الف (۱۰۴۸ه) در دارالسلطنت لاهور کلیم را هزار روپیه بصیغهٔ جائزهٔ شعر عنایت شد.

کلیم در آخر ایام حیات خود، نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساخته، رخصت کشمیر حاصل کرد، و در آن خطهٔ بهشت آئین رنگ اقامت ریخت و بتقرر سالیانه از سرکار بادشاهی آسوده حال میگزرانید.

چون الویهٔ صاحبقران در سنه خمس و خمسین و الف (۱۰۵۵ه) بصوب کشمیر ارتفاع یافت، و غره ربیع‌الاول این سال ظل ورود بر خطهٔ کشمیر انداخت، ابو طالب کلیم قصیدهٔ در تهنیت مقدم(۲) بسمع پادشاه رسانید و بمرحمت خلعت و دویست اشرفی طلای احمر بهره مند گردید.

و همچنین روزی که موکب سلطانی موافق چهارم شعبان همین سال (۱۰۵۵ه) از گلگشت کشمیر عطف عنان نمود، کلیم را در صلهٔ قصیده دویست مهر انعام شد:

۱- باقیای نائینی: رک: میخانه ۵۵۸ - نصرآبادی ۳۰۶ - صدیق حسن ۷۹ - خزانهٔ عامره ۱۵۰ - شاهجهان نامه (۱۰۴۶ه).

۲- ای بخت مژده! کز افق کبریا رسید — خورشید رحمتی، که به هر ذره وا رسید
(حیات کلیم ص ۵۳)

فوت کلیم پانزدهم ذی‌الحجه سنه احدی و ستین و الف (۱۰۶۱ھ) وقوع یافت و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید : (۷-۷۹)

● مرآت آفتاب نما : کلیم نامش ابو طالب مولدش همدان و توطن در کاشان . در آغاز جوانی بجهت تحصیل علوم بشیراز شتافته و از راه دکن در هندوستان بملازمت شاه جهان و مداحی آن پرداخته . بعد از فوت محمد جان قدسی ، خطاب ــ ملک‌الشعرا ــ یافته . در گفتن تاریخ و ابیات و غزل رسا . و در مثنوی گوئی از ــ شاهجهان نامه ــ (۱) معلوم شد که چنان قدرت

۱- در اصل نام مثنوی ـ شاهنامه ـ است و تاکنون چاپ نشده، نسخهٔ که ازان دکتور شریف النسا استفاده کرده است ، ابواب و تعداد ابیات بقرار ذیل دارد :

حصه اول

حمد	۸۳
نعت حضرت سید المرسلین (صلعم)	۴۶
در صفت شب معراج حضرت سید کائنات (صلعم)	۱۰۵
در مدح حضرت پادشاه	۶۳
خطاب پادشاه فلک قدر جم جاه	۵۳
در تعریف سخن	۱۳۳
آغاز داستان و گذارش احوال صاحب قران	۷۶۰
فوت شدن پادشاه خلد آرامگاه گیتی ستان حضرت بابر پادشاه	۱۸۲
جلوس میمنت مانوس حضرت همایون پادشاه	۲۱۷
رسیدن خبر شنقار شدن حضرت جهان بانی همایون پادشاه و جلوس جلال الدین اکبر پادشاه .	۷۰۶
ولادت پادشاه عالم شاهجهان پادشاه	۸۵
بمکتب دادن شاه بلند اقبال را	۲۵۸
برادران شاه صاحب قران	۵۷
در بیان جشن کتخدای شاه صاحبقران	۷۴
در بیان شهر به شمشیر زدن صاحبقران در شکار بازی	۹۴

نداشته . هنگام امر تنظیم ــ شاهجهان نامه ــ از تصدیعه کسرد و با دود دود پریشانی دماغ رخصت بکشمیر خواسته بتقرر سی هزار روپیه سالیانه درانصرام کار پرداخته .

رفتن حضرت جنت مکان به اجمیر و فرستادن بلند اقبال به تسخیر دکن
آغاز سال نهم جهانگیری و اذن یافتن جشن نو روزی شاه بلند اقبال ۴۷۷
در ولایت رانا ۲۱۲
ولادت نواب مهد علیا بیگم صاحب ۲۲
در ولادت شاهزاده بلند اقبال دارا شکوه ۶۰
رفتن شاه بلند اقبال به فتح دکن ۱۱۷
رفتن حضرت جنت مکان و فتح جام و باده باقبال صاحبقران ۱۶۱
فتح قلعهٔ نگرکوت و تنبیه سورج مل ۶۶
ولادت شاهزاده اورنگزیب ۱۱۶
رفتن شاهزاده صاحبقران نوبت دوم بدکن ۴۰
در بیان توبه شاهنشه توفیق یار ۵۵۱
ولادت شاهزاده عالمیان سلطان مراد بخش ۹۱
بیان رحلت شاه جنت مکان و دیگر سوانح ۱۳۶

حصه دوم

ابتداء جلد ثانی جلوس مبارک اعلحضرت خلافت پناهی ظل الهی
بر تخت شاهنشاهی . ۱۹۷
آمدن شاهزادهای عظام بآصف خان از لاهور و ملازمت نمودن باعلحضرت ۹۷
تعریف جشن نوروز که بعد جلوس مبارک بر تخت شاهنشاهی عالم افروزی نمود ۲۵۵
تعریف دارالخلافة آگره ۱۱۹
لشکر کشیدن نذرمحمد خان به تسخیر کابل و بانجام بر گشتن او ازان ۲۶۲
گریختن ججهار سنگه بندیله از درگاه معلی و سزا یافتن او ۱۹۷
آمدن رسول شاه عباس والی ایران بدرگاه خلائق پناه ۶۹
فرار نمودن خان جهان لودی از درگاه معلی ۹۶۰
توجه رایات اقبال صاحبقران بدکن و تنبیه یافتن نظام ۸۷
جشن نوروز دوم از جلوس مبارک بر تخت شاهنشاهی ۱۲۶

و درصو به مذکور وفات نمود. و ــ شاهجهان نامه ــ را نا تمام گذاشته . متصل قبر قدسی و سلیم مدفون گردیده .

و سرخوش بعد از وی مدح بسیاروی مینگارد که : وقتیکه خونکار

☜ رسیدن جادونرای حرام نمک به تیغ انتقام علی نظام ۸۶
توجه لشکر منصور از هر طرف به تنبیه مخالفان ۷۵
تعین شدن یمین الدوله آصف خان بسرداری لشکر دکن ۲۱۴
رفتن دریا و پیرا از ملک علی نظام بجانب مالوه و قتل دریا ۲۵۸
کیفیت کشته شدن پیرا و بیان عاقبت حال او ۱۸۹
تعریف قحط دکن ۱۲۱
آغاز سال چهارم از دور جلوس اول و آمدن بهار عالم ۱۰۰
فتح قلعه قندهار ۱۱۷
فوت ممتاز محل ● بنای عمارت مقبره مومی الیها ۱۵۶
بیان عاقبت کار بی نظام ۵۷
رفتن یمین الدوله آصف خان خانخانان به تادیب بیجاپوریهان ۳۸۷
آغاز سال پنجم از دور اول بهار عالم افروز ۲۹
مراجعت نمودن شهنشاه گیتی ستان از دکن بمستقر اکبرآباد ۱۰۵
فتح بندر هگلی ۱۴۱
جشن وزن اعلحضرت ظل الهی ۴۱
فتح قلعه کانسر ۴۵
تمهید کدخدای شاهزاده عالی قدر ۶۵
جشن دامادی شاهزاده دارا شکوه ۲۰۵
تمهید کدخدای شاهزاده شاه شجاع ۵۳
آغاز سال ششم از جلوس همایون ۷۵
در تعریف رزم آوری شاهزاده اورنگزیب با فیل ۸۸
رفتن صفدر خان برسالت جانب ایران ۲۹
فتح قلعه دولت آباد ۲۵۹
توجه رایات جهانکشا به دارالخلافة اکبرآباد بصوب دارالخلافة لاهور ۸۰
آغاز سال هفتم از جلوس میمنت اثر ظل الله بر تخت شاهنشاهی ۲۲۵ ☞

روم نامهٔ در تهنیت جلوس والا نگاشت دران تحریر نمود که : شما خود را شاهجهان لقب کرده اید ، اگر ملک ما و ایران و توران وغیره داخل جهان است پادشاهی اینجا نمیدارید ؟ بهترین اسما نزد حق تعالی عبدالله و عبدالرحیم است ، ازین اسما لقبی اختیار کنید . بعد ملاحظه بیمین الدوله مشورت کردند که این لقب را تغیر باید داد . کلیم خبر یافته این بیت را گذرانید .

هند و جهان، ز روی عدد، چون برابر است　　بر من خطاب شاهجهان، زان مقرر است
۵۹　۵۹

همین بیت را بجواب نوشتند و وی را بزر کشیدند . ازوست .

(دو بیت داردْ ۱۹۴ الف - ب)

در تعریف کشمیر	۲۱۱
تعریف فرح بخش و فیض بخش کشمیر	۱۸۰
ظهور کرامت اعلحضرت شاهنشاهی	۱۷
توجه رایات حضرت شاهنشاهی بجانب هندوستان	۴۵۷
توجه رایات کشور کشا بسوی دارالخلافهٔ اکبرآباد	۲۸۵
آغاز سال هشتم	۱۷۰
بغی ورزیدن ججهار سنگه بندیله	۱۳۱
توجه رایات شاهنشاهی بصوب دکن	۲۹
فتح سائر قلعات ججهار سنگه	۳۵۵
تتمه حال خسران مآل ججهار سنگه	۱۷۹
فرستادن رسولان نزد سلاطین دکن	۱۰۱
فرستادن افواج کینه خواه بتادیب ساهو و تخریب ملک عادل خان	۱۰۹
آمدن بهار عالم افروز آغاز سال نهم از جلوس مبارک	۹۲۵
مراجعت نمودن رایات اقبال شاهنشاهی بمستقر دولت	۱۲۵
سزا یافتن باینقر جعلی به تیغ سیاست	۲۸۳
دگر بعض از فتوحات خان دوران بعد از تسخیر اودگیر و اریسه	۴۱۳
آمدن شاهزاده عالمیان اورنگزیب بدرگاه معلی	۴۳
در بیان کتخدائی شاهزاده اورنگزیب	۲۶۴
فتح ملک تبت باقبال شاهنشاهی از سعی مرزبان	۱۵۴
	۱۲۸۴۰

● نتائج الافکار : صاحب فکر مستقیم ابوطالب کلیم که اصلش از همدان است و در کاشان اقامت داشته . رنگ بخش گلستان سخن است و عندلیب چمنستان این فن . طبع بلندش طالب مضامین رنگین و فکر نزاکت پسندش تلاشی خیالات دلنشین . وادی اقسام نظم را بگام فصاحت طی نموده و در مراتب سخن بخوش کلامی گوی سبقت ربوده :

در آغاز شباب بعهد جهانگیری وارد هندوستان گشته با ارتباط شاهنواز خان بن میرزا رستم صفوی بهره اندوز فوائد گردید . مراجعت بایران نمود : و زیاده از دو سال در ولایت نمانده . باز عنان عزیمت بجانب هند منعطف ساخت ، و چندی برفاقت میر جمله شهرستانی پرداخت :

آخر بظل عاطفت شاهجهان جا گرفت و بنوازشات شاهی کارش ترقی پذیرفت . و در جلدوی نظم مدحیه باوقات مختلفه در تقاریب جشن نوروز و غیر ذالک و توصیف تخت طاؤسی بمیزان سنجی و عطای صلات نمایان و جمعیت فراوان بهم رسانید . و بعنایات خطاب ــ ملک الشعرای ــ ممتاز زمان و محسود اقران گردید .

در اواخر عمر بنظم فتوحات شاهجهانی مامور گشته بتقرر سالانه از پیشگاه شاهی و انزوا در کشمیر دلپذیر دستوری یافت :

وقتی خوندکار روم بآعلیٰ حضرت نوشته که : خطاب شاهجهانی باوجود سلاطین روزگار صادق نمیآید ! شاهجهان در جواب آن متامل بوده ، ابو طالب کلیم بعرض رسانید :

هند و جهان، ز روی عدد ، چون یکی بود   بر شاه ما ، خطاب ازین رو ، مبارک است
۵۹   ۵۹

پادشاه خوش وقت گشته همین بیت را در جواب نگاشت و کلیم را بزر سنجید .

آخرکار در کشمیر که منزوی بود در سنه احدی و ستین و الف(۱۰۶۱ھ) راهی در آخرة گردید و به پهلوی قبر محمد قلی سلیم منزل گزید : غنی کشمیری تاریخ وفاتش درین مصرع یافته :

— طور معنی بود روشن ، از کلیم —
۱۰۶۱ھ

(ص ۶۰۲)

● شمع انجمن : کلیم ابو طالب همدانی کاشانی . استاد قیامت‌کار است و تخته کن دکان سخنوران روزگار : خامهٔ سحر شکن او عصای موسوی ست بلکه آستین ید بیضا . اقسام سخن را در کمال خوبی بکرسی بیان نشانده ، و بیشتر غزلیات را یکدست بهمرسانده . عارج طور معانی است ، و مقتبس نور سخندانی . در جمیع اسالیب نظم قدرت بلند دارد و همه جا داد مستغیثان سخن میدهد . او را — خلاق المعانی — گفته اند .

دوبار بسیر هند شتافت و تمتعی وافر برداشت : آخر دست بدامن دولت شاهجهانی زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبه سر حلقگی بهمرسانید . و بخطاب — ملک الشعرای — بلند آوازه گشت :

فوت او در ماه ذی حجه (۱۰۶۱ھ) وقوع یافت و در کشمیر نزد قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید . کلیم آتش سخن از نخل قلم چنین بیرون میآرد :
(۵۷ شعر دارد ص ۲۰۲)

● شعرالعجم : علامهٔ شاد روان مولانا شبلی راجع به شعر و شاعری کلیم مینویسد :

شاعری

کلیم در تمام اصناف شعر وارد است . قصائد زیاد و نیز مثنویات عدیده دارد . دیوان غزلیات علاحده است . مثنوی از مدتی از پایهٔ خود افتاده بود ،

مثنویات کلیم هم کم ارزش بلکه عامیانه اند ، این قدر هست که او بر یک چیزهای کوچک و جزئی نظم نوشته است که آن در نزد اکثر شعرا مبتذل شمرده میشود . مثل انگشتري ، قلمدان ، کشتی ، تفنگ ، وغیره وغیره که در شان هر کدام قطعات و رباعیات گفته است .

قصائد

در قصائد شیوهٔ حاجی محمد جان قدسی است . یعنی بندش های پیچدار و مشکل عرفی و نظیری را ، صاف و روشن کرده ، و مبالغه و حسن تعلیل را وسعت داده است . لکن مع‌الوصف از متانت و فخامت و نیز بلندی قصیده کاسته شده و رنگ تغزل و غزلیت غالب آمده است .

چیزی را که مردم مضمون آفرینی گویند ، کلیم در اینجا یعنی در قصیده بقدری زیاد دارد . که گوئی انباری است از مضامین و معانی . تمهید قصائد را اکثر از واقعات اصلی شروع میکند ، مثل گرمی و سردی موسم ، سختی و رنج سفر ، دشواری گذار کردن از کوهها ، لکن مضمون آفرینی‌های خیالی ، که هیچ علاقه و ارتباطی بواقع و واقعیت ندارد ، او آنرا طلسمی بنظر جلوه میدهد ، و با همهٔ اینها در این میانه جسته و گریخته شعری هم بیرون میآید که چکیده روح سخن و شاعری میباشد : (ص ۱۲۸)

باید دانست که دران زمان خوبی قصائد صرفاً محدود بر مبالغه، تشبیه، حسن تعلیل و مبالغهٔ شعری بوده است، و در این شبهٔ نیست که این اوصاف در قصائد کلیم بحد افراط وجود دارد . در اینجا یعنی در قصائد تناسب و موزونی با حسن ترکیبات ، صافی و روشنی مکالمات ، برجستگی و شستگی و نیز روانی محاورات بپایه ای است که ، آن در همعصران او نیست :

در استعارات شوخ و نوین و تازه از طالب آملی کمی دارد ، لیکن در دیگر اوصاف از او خیلی جلو تر است . (ص ۱۷۹-۱۸۰)

مضامین مدحیه هزاران بار پامال شده بود ، و لذا برای بدست آوردن میزان نیروی طبع و قوهٔ ابداع یک شاعر باید این مواقع بخصوص را در نظر گرفت . کلیم اگرچه از مدح مضایقه میکند ، یعنی نیروی اصلی و قوت طبع را در تمهید بهار وغیره صرف مینماید ، با این حال ، جدت و تازه آفرینی و ایجاد معانی بدیع او قابل استعجاب است . (ص ۱۸۰)

غزل

هنر اصلی کلیم غزل سرائی است : پیشروان او در غزل هرکدام رشتهٔ خاصی پدید آورده بودند . مثلاً عرفی فلسفه ، نظیری تغزل ، طالب آملی استعارات شوخ ، وحشی و میلی معامله بندی ، کلیم همهٔ آنها را کم و بیش دارد . اما شیوهٔ خاص او یا صفت ممتازه اش در غزل ، مضمون بندی یا معنی آفرینی و خیال بافی است . مثالیه که شیوهٔ خاص صائب است ، آن را هم کلیم آغاز کرده است . در فلسفه نکات بسیار دقیق نمیتواند پدید بیاورد ، لیکن آنچه درین باب بقلم آورده است ، اگر در یکجا جمع کرده شود ، فلسفهٔ خاص خوبی خواهد شد .

معنی آفرینی و خیال بافی

چیزی را که ما مضمون آفرینی میگوئیم ، اگر تحلیل کرده شود ، هر آئنه آن تشبیه و استعارهٔ نو و تازه میشود ، یا مبالغهٔ عجیب و شگفت انگیز ، و یا یک دعوی شاعرانه در میآید ، که آن در اصل صحیح نیست ، ولی شاعر مدعی آن میباشد و روی دلائل شاعرانه ثابت میکند ، این را حسن تعلیل

نیز گویند ، باید دانست که تمامی این معانی در غزل کلیم باعلی درجه یافت میشود .
(ص ۱۸۱)

مثالیه

مضامین مثالیه ابتداء معدود و انگشت شمار یافت میشد . قصیده مشهور امیر خسرو سر تا سر در همین صنعت یعنی صنعت مثالیه است . لیکن کلیم میرزا صائب و غنی آن را گوئی یک فن خاص قرار دادند . و چون این سه شاعر مدتها در کشمیر همدم و هم قلم میزیستند و باهم مشاعره میکردند ، ظن غالب این است که، اثر هم صحبتی، این طرز را جولانگاه مشترک گردانیده است . علی قلی سلیم هم درین فن یعنی مثالیه ماهر است، و شاید آن هم بدین سبب باشد که سلیم هم در این جا یعنی در کشمیر مدفون است :

بهر حال کلیم این صنف را بسی ترقی داده است . اکثر دعویهای او فی نفسه صحیح بوده، لیکن استدلال شاعرانه میباشد . در بعضی موارد دعوی و دلیل هر دو خیالی است و در این جا تخیل شاعرانه زیاد بکار برده شده است .
(ص ۱۸۲-۱۸۳)

نیروی تخیل

شاعری در نزد اکثری ، صرفاً عبارت است از قوت تخیل ؛ و اگر این حرف صحیح باشد کلیم سراپا شاعر است . چه هر شعر او یک منظری است از قوت تخیل . تمام عالم و تمامی وقائع عالم ، شاعر را بواسطهٔ نیروی تخیل ، بصورت خاص دیگری بنظر میآید .

مکالمات و محاورات

اگرچه غزل در آن زمان استیلا و غلبهٔ معنی سازی و خیال بافی شعرا را

از زبان یعنی الفاظ و محاوره بندی غافل کرده . چنانکه ناصرعلی ، غنی، بیدل درین دائره افتاده، از لطف زبان بیگانه شده بودند ، لیکن کلیم باوجود منتها درجهٔ نازک خیالی، این سر رشته را از دست نمیداده است : او همیشه درپی پیدا کردن مضامین و معانی نوین بوده . و معذلک این را فراموش نمیکرد که او ایرانی است و هندی نیست، و لذا علاوه بر مکالمات و الفاظ روز مره ، اکثر محاورات خالص استعمال میکند که مردم عام بی کومک فرهنگ نمیتوانند آنها را بفهمند . (۳: ۱۸۹)

● **حیات و تصنیفات میرزا ابو طالب کلیم همدانی :** دکتر شریف النسا بیگم انصاری (دانشگاه عثمانیه حیدرآباد) در سال (۱۹۶۱ع) مقالهٔ دکتری راجع بحیات کلیم چاپ کرده است ، که ماحصل آن بقرار ذیل ثبت میشود :

عمر و تاریخ تولد

اگر فرض کنیم که کلیم در عمر بیست یا بیست و یک سالگی بین سنوات (۱۰۱۰ھ - ۱۰۱۴ھ) از شیراز وارد دکن شد (۱) ، پس سال پیدایش وی در بین (۹۹۰ھ - ۹۹۴ھ) باید قرار بدهیم . و از این حساب وقتیکه در سال (۱۰۶۱ھ) وفات یافت، عمرش هفتاد یا هفتاد و یک سال میشود : (ص ۲۲)

ورود هند (دکن)

کلیم از ایران اول وارد دکن شد ، نواب شاهنواز خان شیرازی (متوفی ۱۰۲۰ھ) (۲) وزیر ابراهیم عادل شاه ثانی (متوفی ۱۰۳۷ھ) که از

۱- رک : اورنتیل کالج میگزن اگست (۱۹۵۹ع) .

۲- در دیوان کامی شیرازی رباعی زیر در تاریخ فوتش است :

آن سرو که بود بر جنان تو بیخش بر کند چون صرصر اجل از بیخش

سال(۱۰۰۳ھ تا ۱۰۱۸ھ) وزیر مملکت بود و بسیار نفوذ داشت، همانوقت در تعمیر نورس‌پور (۱) (۱۰۰۸ھ - ۱۰۱۴ھ) مشغول بود. کلیم یک مثنوی و دو قصائد در توصیف — قصر نورس بهشت — سروده است که دلیل است بر حاضر بودن همانوقت در بیجاپور: و خود نیز میگوید:

بسیر عزم بیجاپور گشتم رهی با اختری خوش دشت پیما (ص۲۲)

شاهنواز خان شیرازی

تذکره نگاران و نویسندگان شرح حال کلیم، عقیده دارند که ممدوح کلیم شاهنواز خان بن رستم صفوی (متوفی ۲۹ جمادی الاخر ۱۰۶۹ھ) بوده، ولی این اشتباه است. شاهنواز خان شیرازی وزیر ابراهیم عادل شاه بود که تذکرهٔ —فانوس خیال— (ورق ۴۰ ب) و یرا شاهنواز خان نیشاپوری نوشته است و صاحب — نظم گزیده — نیز مینویسد:

در خدمت شاهنواز خان نشو و نما یافته. بعد از وفات شاهنواز خان، منظور نظر تربیت میرزا محمد امین شهرستانی که در گلکنده میر جمله بود، گشته. (نظم گزیده ورق الف ۱۲۶) (ص ۴۰)

ملاقات با میر جمله

این ملاقات با میر جمله بعد از (۱۰۲۰ھ) واقع شده باشد، زیرا که میرزا

☜ چون سال وفاتش از خرد جستم گفت از — شاهنواز خان — طلب تاریخش؟
۱۰۲۱ھ

(حیات کلیم ص ۳۲)

۱- کلیم: شبهاز چراغ و شمع در نورسپور هر ذره زند لاف تجلی با طور
هر روز ز شوق این چراغان تا شب خورشید فتیله تابد از رشتهٔ نور

(حیات کلیم ص ۳۵)

محمد امین شهرستانی (روح الامین میر جمله) در سال (۱۰۲۱هـ) از گلکنده به بیجاپور رسید. و چند روز آنجا توقف کرده به اصفهان مراجعت کرد. از اصفهان بسال (۱۰۲۷هـ) باز گشته بدامن دولت جهانگیر وابسته شد. این هم ممکن است که در بین (۲۷ـ۱۰۲۸هـ) کلیم باوی ملاقات کرده باشد. کلیم خود در سال (۱۰۲۸هـ) از هندوستان رخت سفر بر بسته است. (ص ۳۹)

مراجعت بعراق و یاد هند

کلیم در ماه رمضان یا شوال (۱۰۲۸هـ) همراه قافلهٔ حاجیان از بیجاپور عازم ایران شد:

طالب ز هوا پرستی هند　　برگشت و سوی مطالب آمد
تاریخ توجه عراقش　　توفیق رفیق طالب ـ آمد
۱۰۲۸هـ

کلیم با حسرت و حرمان هندوستان را ترک گفته است و دلش ازین جهت بسیار ملال داشت. در غزلی احساسات را اظهار کرده است:

بهر منزل فزون دیدم، ز هجران زاری دل را　　خوشا حال جرس، فهمیده است آرام منزل را
ز شوق هند زان سان چشم حسرت بر قفا دارم　　که رو هم گر بره آرم، نمی بینم مقابل را
چمن را غنچهٔ شگفته بسیار است، میترسم　　که در گلزار ایرانهم، نه بینم شادمان دل را
اسیر هندم و، زین رفتن بیجا، پشیمانم　　کجا خواهد رساندن پر فشانی مرغ بسمل را
اگرچه هند گردابست، اما از وی نمی خواهم　　نگیرد دست استغنای من، دامان ساحل را
بایران میرود نالان (کلیم) از شوق همراهان　　بپای دیگران، همچون جرس طی کرده منزل را
(ص ۴۱-۴۲)

صاحب ـ نظم گزیده ـ نوشته است:

ـ در سنه هزار و بیست و هشت (۱۰۲۸هـ) به عراق معاودت نمود و در اصفهان فقیر به ملاقات ایشان رسیده و مدت سال دو برفاقت

و مصاحبت این فقیر قناعت مینمود، تا آنکه در سنه هزار و سی (۱۰۳۰ھ)
آن متوجه هند و بنده متوجه مکه شد ـ

(نظم گزیده ورق ۴۰ ب ـ ۴۱ الف)

باز گشت

وقتیکه کلیم در هند رسید، میر جمله در آگره بود. بر همان ملاقات سابق، کلیم به آگره شتافت و به دامن وی منسلک گردید و تا (۱۰۳۷ھ) با وی بود. در همان سال شاهجهان بر تخت نشست و کلیم یک قطعهٔ تاریخ راجع به ورود آصف خان (ابوالحسن) از لاهور به آگره، گفت:

ـ گفتند: بصحت و سلامت ـ
۱۰۳۷ھ

و راه بدربار پیدا کرد:

اولین رباعی که موجب صلهٔ شاهی شد، آنست که بر تعمیر ایوان پیش جهروکهٔ شاهی (تکمیل بتاریخ ۲۵ ذی‌الحج ـ ۱۰۳۷ھ) گفته است و من‌بعد وابستهٔ به دربار شاهجهان گشت: (ص ۴۳ ـ ص ۴۴)

مراجعت پادشاه به کشمیر

پادشاه در سال هفتم جلوس برای کشمیر بتاریخ ۳ شعبان (۱۰۴۳ھ) از اکبر آباد بطرف پنجاب مراجعت کرد. کلیم تاریخ گفت:

شاه جهان و ثانی صاحب قران، که چرخ — از خاک درگهش بجهان آبروی داد
آمد بسیر گلشن لاهور، چون بهار — گلهای خاطر همه را، رنگ و بوی داد
تاریخ آن عطیهٔ کبری، سپهر گفت: — پنجاب را سعادت جاوید روی داد
۱۰۴۳ھ

تخت طاؤس

در سال (۱۰۴۴ھ) شاهجهان بر تخت طاؤس جلوس کرد. محمد جان قدسی

و بی بدل خان وغیره تاریخها گفتند ، کلیم هم قطعهٔ نوشت :

پادشاها ! پایهٔ تخت بود، تاج سپهر دولت گردون نگر، کش یکسرو چار افسراست

و در همین سال (۱۰۴۴ه) سه واقعه ظهور کرد و کلیم آن هر سه را در یک قصیده بنظم آورد . قول صاحب ـ عمل صالح ـ است: اعیاد ثلثه(۱) ، عید نوروز و عید فطر و عید قدوم اسعد به دارالخلافه عظمیٰ ، سمت نظم داده و پادشاه او را به زر وزن نمود ـ (۲)

خجسته مقدم نوروز و غرهٔ شوال نشانده اندگل عیش بر سر مه و سال
ببزم عیش دو جامست در کف ساقی ضرورتست بلی این دو عید را دو هلال
هلال دلخوشیٔ اهل اکبرآبادم که از سه عید گرفتند کام دل امسال
بچشم مردم دارالخلافه ، عید نویست غبار مرکب شاه جهان ، جهان جلال
شرف پذیرد نوروز در چنین عیدی که پادشاه نشیند به تخت استقلال
بوصف تخت مرصع ، گهر فشان گشتم خدا نصیب کند عمر خضر طول مقال

این قصیده دارای (۱۶۰) بیت است . (ص ۵۲)

قصیده در جشن وزن پادشاه

در سال (۱۰۴۵ه) بر موقعهٔ جشن وزن شهنشاه، قصیدهٔ که کلیم بحضور پادشاه گذراند ، فقط در کلیات یافته میشود و آن اینست :

صاحبقران ثانی، کز حسن عهد او گلزار دهر، رونق باغ جنان گرفت
سامان عید وزن مبارک ، همی کند دوران که، جمله حاصل دریاوکان گرفت
دوران زخوان حشمت شاهی بجشن وزن اوراق نه فلک را یک بیره پان گرفت
تعداد، قلعها و فتوحات ، چون کنم هر روز، کشوری شه گیتی ستان گرفت

۱ـ سرو آزاد ص ۸۷ و مفتاح التواریخ ص ۲۴۴ چهار واقع نوشته است . واقع چهارم تولد سلیمان شکوه است . ولی از تاریخ معاصر و از بیت کلیم :

که از سه عید گرفتند کام دل امسال

سه واقعه ظاهر میشود .

۲ـ عمل صالح ۲ : ۸۸ و پادشاه نامه ۲ : ۸۴ .

حکاک تیغ کند بـرو نام فتح را | هرقلعه‌را که، همچونگین‌درمیان گرفت
چل قلعه فتح شد، که یکی دیو گیربود | کان را، نمیتوان بکمند و کمان گرفت
زان‌گو نه مرتفع، که اگر قلعه دار آن | راضی‌شود توان‌کمک از آسمان گرفت (۱)

شاه نامه

کلیم بیشتر از سال (۱۰۴۷ھ) آغاز گفتن ـــ شاهنامه ـــ کرده . محمد امین قزوینی که ـــ پادشاه نامه ـــ را در همان سال نوشته است مینویسد :

ـــ در اوقات ، او نیز لالی مضمون مشحون ـــ پادشاه نامه ـــ را به رشتهٔ نظم میکند ، و این دو کتاب که او (کلیم) و حاجی محمد جان قدسی نظم میکند، بعد از اتمام ، مقبول خاص و عام خواهند بود ـــ (۲) (ص ۵۸)

مرقع گلشن

کلیم دو قطعه گفته است که ازان سال (۱۰۴۷ھ) استخراج میشود و آن سال اختتام یک مرقع است : احتمال است کـه آن ـــ مرقع گلشن ـــ باشد که آغاز آن در زمان جهـانگیر پادشاه شده است و در عهد شاهجهان اختتام یافت : (۳)

طرح این گلشن‌شه‌جنت‌مکان کرد از نخست | این زمان لیکن، گل اتمام بار آورده است
حسن سعی ثانی صاحبقران شاه جهـان | آب شادابیش اندر جوئبار آورده است

و آنـرا در عهـد شاهجهـان ـــ مـرقـع شاهجهـان ـــ نـام داده شـد و کلیم

۱ـ حیات کلیم ص ۵۴ بحواله کلیات کلیم ورق ۳۶ ب .

۲ـ پادشاه نامه قزوینی ورق ۲۷۶ ب .

۳ـ این ـــ مرقع گلشن ـــ در کتب خانه سلطنتی تهران است . رک: مقالهٔ Y. A. Godard در آثار ایران (انگلیسی). ۱ : ۱ : سال (۱۹۳۶ع) و آثار ایران (فارسی) شمارهٔ اول سال (۱۳۱۴ش) مقاله حاشیه های مرقع نوشته گدار ص ۵-۱۸ و آثار ایران (انگلیسی) ۲ : ۲ : سال (۱۹۳۷ع) مقاله Y. A. Godard .

تاریخش از :

ــ مرقع بی مثل و بیبدل ــ
۱۰۲۶ھ

استخراج کرده است . (۱) (صـ ۵۹)

تاریخ وفات

تاریخ وفات کلیم ۱۵ ذی الحجه (۱۰۶۱ھ) هست که محمد وارث صاحب ــ پادشاه نامه ــ دارد . (۲)

معاصرین شعرا

معاصرین شعرا که به کلیم رابطه داشتند :

۱) میر معصوم (متوفی ۱۰۵۲ھ) برادر میر سنجر کاشی و شاعر بزرگ عهد عادل شاه که محمد علی ماهر برای فوت وی تاریخ گفته است:

ــ معصوم نزد حیدر و سنجر قدم نهاد ــ (۳)
۱۰۵۲ھ

۲) قدسی مشهدی (متوفی ۱۰۵۶ھ)
۳) میرزا محمد قلی سلیم (متوفی ۱۰۵۷ھ)
۴) ظفر خان احسن (متوفی ۱۰۷۳ھ)
۵) غنی کشمیری (متوفی ۱۰۷۹ھ)
۶) صائب تبریزی (متوفی ۱۰۸۰ھ)
۷) شیدا فتح پوری (متوفی ۱۰۴۲ھ) (۴)
۸) سعیدای گیلانی بی بدل خان

۱ـ رک : پایان مقال در اوراق آینده .
۲ـ فهرست بانکیپور ۳ : ۹۷
۳ـ سرو آزاد صـ ۸۲
۴ـ بود ـ شیدا طوطی شکر مقال (تذکرة الشعرا عبدالغنی صـ ۷۸)
۱۰۴۰ھ

۹) محمد هاشم سنجر (متوفی ۱۰۳۱ه)

۱۰) ملک قمی (متوفی ۱۰۲۵ه) کلیم تاریخ فوت وی گفته :

بجستم سال تاریخش، ز ایام بگفتا : او سر اهل سخن بود (۱)

۱۰۲۵ه

۱۱) نورالدین ظهوری (متوفی ۱۰۲۵ه)

شاهنامه

بامر شاهجهان پادشاه، کلیم منظومهٔ بنام ـ شاهنامه ـ سروده است که مشتمل است بر احوال آبا و اجداد و تاریخ عهد شاهجهان در دو حصه. حصه اول راجع به احوال آباء و اجداد و حصه دوم واقعات عهد شاهجهان.

نسخهٔ که دکتور شریف النسا ازان استفاده کرده است دارای (۱۴۸۴۰) بیت است و تاریخ استنساخ ۱۲ شوال (۱۲۵۵ه) دارد. (۲)

کلیات کلیم

دیوان کلیم که در تهران بکوشش آقای پرتو بیضای چاپ شده است، کامل نیست، فقط دارای (۸۶۶۸) بیت میباشد. نسخهٔ کلیات که دکتور شریف النسا ازان استفاده کرده، از همه کامل تر است. و تعداد اشعار به اینقرار دارد :

قصائد :	۳۷	اشعار	۱۶۷۴
ترجیع بند بصورت ساقی نامه :	در مدح ظفر خان	۷ بند	
ترکیب بند :	در تهنیت نوروز	۷ بند	
مرثیه :	محمد جان قدسی	۹ بند	۲۷۵

۱ـ نه بیت دارد رک : دیوان کلیم ص ۷۷

۲ـ رک : فهرست ابواب تحت ـ مراة آفتاب نما ـ در کتاب حاضر ص ۱۳۶۶

قطعات :	۶۲	۵۶۸
مثنویات :	۲۷	۱۷۴۰
غزلیات :	۵۷۱	۵۵۹۵
رباعیات :	۹۲	۱۹۶
		۱۰۰۴۸

نصرآبادی تعداد اشعار کلیم بیست و چهار هزار (۲۴۰۰۰) نوشته است ، و اشعار کلیات و اشعار ـ شاه نامه ـ را اگر حساب کنیم (۱۴۸۲۰ـ۱۰۰۴۸ = ۲۴۸۶۸) میشود :

نسخهٔ چاپی و خطی

تاکنون سه مرتبه اشعار کلیم چاپ شده است :

۱) منتخب دیوان : نولکشور لکهنو (۱۲۹۷ھ)

۲) کلیم کاشانی : آقای کشاورز تهران (۱۳۳۳ش)

۳) دیوان کلیم : آقای پرتو بیضای تهران (۱۳۳۶ش)

نسخ دست نویس دیوان و کلیات در اروپا و در هند بقرار زیر میباشد که دکتر شریف النسا از آنها استفاده کرده است :

آصفیه	۳ دیوان	۱ کلیات
سالارجنگ	۹ دیوان	۴ کلیات
رامپور		۱ کلیات
بانکی پور	۱ دیوان	۱ کلیات
بودلیان		۱ کلیات
موزهٔ بریطانیه	۱ دیوان	۱ کلیات

نسخهٔ قدیم از همه آن، نسخهٔ رامپور است (۷½ - ۴ـــ ورق ۲۴۱ سطر ۱۷ کاغذ کشمیری) که مؤلف ـــ عالمگیرنامه ـــ را خود کلیم در کشمیر تقدیم کرده است و این عبارت داد :

در خطهٔ کشمیر دلپذیر ملا طالب کلیم این دیوان بلاغت نشان را بفقیر تکلیف نمودند .

ذرهٔ بیمقدار محمد کاظم بن محمد امین منشی غفر ......

و جانب چپ این، عبارت دارد :

و غزلیاتی که در حاشیه نوشته بخط اوست . (رحمة الله تعالی)

این نسخهٔ کلیات ناقص الآخر هست و ازین سبب تاریخ استنساخ و نام کاتب معلوم نیست . و بعد ازین ، نسخهٔ آصفیه است (شماره ۱۲۲۵ - اوراق ۳۱۲ سطر ۱۵ـ۲۰) که دارای تاریخ (۱۰۸۲ه) میباشد ، و در ترقیمه عبارت دارد :

تمت الدیوان افصح المتکلمین کلیم در تاریخ یوم السبت یازدهم رجب المرجب سنه اثنین و ثمانین بعد الف من الهجرة النبویه علیه افضل الصلواة علی ید الحقیر و فقیر یوسف غفرالله ...... مبارکباد .

(۱۷۴-۱۵۸-۱۰۰-۹۰)

● نسخهٔ کراچی : در موزهٔ ملی کراچی نسخهٔ دیوان کلیم (N. M. 1962-175 ورق ۱۵۱ سطر ۱۵) است که تاریخ استنساخ آن (غزهٔ رجب ۱۰۷۱ه) است ، یعنی ده سال بعد از وفات کلیم استنساخ شده . موزهٔ ملی دو نسخهٔ دیگر نیز بدون تاریخ دارد .

● کلیم و کشمیر: کلیم بسلسلهٔ کشمیر آنچه سروده است اینجا ثبت کرده میشود:

در تعریف کشمیر

دگر بخت، از در یاری بر آمد / بشهرستان میشم، رهبر آمد
ره و رسم جفا جویان، دگر شد / کسی کو بود رهزن، راهبر شد
بگلزاریم، طالع رهنما گشت / که با خارش، بود صد رنگ گلگشت
چه بستانی است، دست عیش گلچین / که شهری را، زیک گل کرده رنگین
غلط گفتم، چه بستان و چه گلزار / بهارستان، نگارستان، ارم زار
کسی کشمیر را بستان نگوید / بغیر از روضهٔ رضوان، نگوید
جهان دلکشای کشور فیض / که هر روزن، درو باشد، در فیض
هوایش کرده، از جنت، حکایت / ز بادش، شمع را نبود، شکایت
ز امداد هوا، در عین گرما / نجنبیده است، بال باد زن ها
هوایش، آنچنان در شب جهانتاب / که باشد چون چراغ روز مهتاب
عماراتش همه از چوب، ازانست / که خاکش همچو، آب رو گرانست
درین کشور عزیزت آنچنان، خاک / که میآرند، از هندوستان خاک
اگر طوفان باد، آید باینجا / بتعظیمش نخیزد، گرد بر پا
ز جوش سبزه، در این عالم پاک / نیارد ریخت، کاتب بر رقم خاک
اگر باشد کف خاکی بجاده / بود چون دست ممسک نا کشاده
همیشه در هوایش ابر سیار / بسان عاشق، اندر کوی دلدار
اثر نی از زمین، نی آسمان است / در ابر و سبزه، این هر دو نهانست
ز هر جانب، که نخلی قد کشیده / برو عاشق صفت، تاکی تنیده
برندان، تاکش این تعلیم داده است / که: پای هر درختی جای باده است
بود زینگونه در آفاق کم شهر / که هم باغست و هم دریا و هم شهر
ز خانه تا بکشتی پانهادی / میان سبزهٔ و گل اوفتادی

آب دل

دو دریا، دارد این شهر، دل افروز / دوعالم، زین دو باشد، عشرت اندوز
یکی جاری میان شهر، چون نیل / بروی خوبی کشمیر از و نیل
ز آبش تازه میگردد روانها / ازانجا هست نامش بر زبانها
دگر یک دل، که دل شد بیقرارش / ز خوبی، شهر دارد درکنارش
عنان سپهر را سرعت نداده / چو طبع من، روان و ایستاده

کشیده ، از کنار شهر ، تا کوه ‌ ‌ ‌ ‌ خوشا شهر وخوشا دل و خوشا کوه
بسیر دل بیا ! گلشن چه باشد ‌ ‌ ‌ ‌ بکشتی ، گل ببر ، دامن چه باشد
بنوعی ، گل بگل تا کوه پیوست ‌ ‌ ‌ ‌ که بر دریا پل از گل میتوان بست
نظر تا کرده ام ، بر صفحهٔ دل ‌ ‌ ‌ ‌ کبابم کرده رشک چشم احول
رسیده موج آتش ، گر بزانو ‌ ‌ ‌ ‌ گذشته گل ز سر ، چون سبزهٔ جو
گلش در چار موسم جاودانی ‌ ‌ ‌ ‌ چو بحر شعر و گلهای معانی
اگر بر فرق ریزد آب ازین دل ‌ ‌ ‌ ‌ برویـد سبزهٔ مو ، از سر گل
بزیر سبزه ، آبش نیست پیدا ‌ ‌ ‌ ‌ تو گوئی سبزه میدانیست دریا
ندادی سبزه اش گر راه کشتی ‌ ‌ ‌ ‌ ز آبش هیچ کس آگه نه گشتی
میان سبزه ، کشتی ره کشاده ‌ ‌ ‌ ‌ کسی دیده است؟ این دریا و جاده
خیابانها ، در آب ، از راه کشتی ‌ ‌ ‌ ‌ نمایان ، همچو انهار بهشتی
اگر خود فرودین ، در تیر ماه است ‌ ‌ ‌ ‌ میان سبزه و گل ، شاهراه است
عجب راهی ، که چون دیدش مسافر ‌ ‌ ‌ ‌ نمیخواهد که راهش گردد آخر
نسیم روی دل ، زان چشم بد دور ‌ ‌ ‌ ‌ معطر گشته مغز از وی ، چو کافور
بجای، گلفشانی را ، رسانده است ‌ ‌ ‌ ‌ که بر تخت سلیمان، گل فشانده است
گل آبی ، بکشورهای دیگر ‌ ‌ ‌ ‌ همین نیلوفر است آن نیز کمتر
درین دریا ، گل افزون از حبابست ‌ ‌ ‌ ‌ ز رنگ هر گلی ، نقشی بر آبست
بود نیلوفر اینجا شرمساری ‌ ‌ ‌ ‌ چو در بزم عروسی سوگواری
چه ملکست این خدایا! خرمش دار ‌ ‌ ‌ ‌ که شاخ موج آبش گل دهد بار
جز این دریا ، نبینی جای دیگر ‌ ‌ ‌ ‌ گلستان ارم در بحر اخضر
گلش ، در پاکدامانی، چو مهتاب ‌ ‌ ‌ ‌ ز برگ ، انداخته سجاده ، بر آب
بروی برگ ، شبنم ها نشسته ‌ ‌ ‌ ‌ چو بر سجاده ، تسبیح گسسته
گل سرخ کول را ، چون ستایم ‌ ‌ ‌ ‌ چگونه بر سر این آتش آیم
چگویم ؟ کی ز من دارند باور ‌ ‌ ‌ ‌ که میآید برون از آب اخگر
ز وجد سبزه در این سبز بیشهٔ ‌ ‌ ‌ ‌ کول را ، خنده می آید همیشه
دهان غنچه اش، گاه تبسم ‌ ‌ ‌ ‌ برد ، بخواهی نخواهی ، دل ز مردم
لب معشوق مست پان خورده ‌ ‌ ‌ ‌ باین شوخی دل از مردم ربوده
نگه رنگین شود ، از دیدن آن ‌ ‌ ‌ ‌ حنا بر دست بندد، چیدن آن
بود آمیزش دریا و این گل ‌ ‌ ‌ ‌ بسان آب ، داخل کرده در مل
در آب و رنگ، چون جام شرابست ‌ ‌ ‌ ‌ چه حاجت اینکه ، گویم آفتابست
اگرچه محتسب ، خم ها شکسته ‌ ‌ ‌ ‌ بود در پیش جامش، دست بسته

ز منع باده ، جانم رو بره داشت
می جام کول را در نگه داشت
درین قحط شراب و منع باده
بمستان کاسه داده ، رو کشاده
گل زردش، که دریا را نقابست
بساطش پهن‌تر از آفتابست
بدریا سر بسر پیرایه گستر
گرفته آب را آئینه در زر
گلستان ازم با آن نکوئی
ز ایزد خواسته این زرد روئی
بزور نامیه ، از قعر دریا
دمیده سبزه‌اش ، یک نیزه بالا
وزین گل ، کافتاب گلستانست
سراسر نیزه ها زرین سنانست
دران گلشن که ، گل از آب روید
کس از شادابی گلها ، چه گوید
ز باغستان این دریا ، چگویم
هزاران خلد ، و من تنها چه گویم
بود این بحر اخضر پر جزیره
ز هر یک چشم ادراکست خیره
میان هر جزیره ، تازه باغی
ریاض خلد را چشم و چراغی
سراسر برگها مطبوع و دل خواه
همه خضر طراوت را قدم‌گاه

باغ بحر آرا

نخست ، از باغ بحر آرا کنم سر
که گیرد ، بحر شرمم ، آب دیگر
عجب باغی ، نهال گل حصارش
طراوت باغبان ، ابر آبیارش
درخت گل ، چو گیرد جای دیوار
سر دیوار را از گل بود خار
درختانش تنومند و برومند
باشجار بهشتی خویش و پیوند
چنان بالیده گل ، در این گلستان
که شد در گل نهان ، ساق درختان
شگوفه چونکه گردد گلشن آرا
شود این باغ ابر روی دریا

عیش آباد (۱)

ز بحر آرا روان شد بادل شاد
بسیر گلستان عیش آباد
چنارش آنچنان بالا کشیدست
که بالا دست خود دستی ندیدست

۱- جهانگیر پادشاه راجع به باغها و عمارات در تزک آورده است:

باغ نور افزا

متصل شهر کوهچه است که آنرا کوه ماران گویند و هری پربت نیز نامند ...... درمیان حصار افتاده و دیوار قلعه بر دور آن گشته و کول مذکور بحصار پیوسته و عمارات دولتخانه مشرف بر آن آب است. و در دولتخانه باغچهٔ واقع است و مختصر عمارتی در وسط آن که والد بزرگوارم اکثر اوقات در آنجا می نشستند ...... بمعتمد خان ، که از بندهای مزاج دانست، حکم فرمودم که :

بنوعی ، از بزرگی مایه دارد — که شهری را ، بزیر سایه دارد
بهر جا ، دست شاخش پنجه یازید — مسلم شد ، ز دست انداز خورشید
به پیش تیغ ، خور زانسان حجابست — کر هر برگیش ابر آفتابست
طراوت آنچنانش آب داده — که عکسش کرده آب دل زیاده
چنان سرخوش ز جام عیش افتاد — که کف برهم زند بی جنبش باد

در ترتیب باغچه و تعمیر منازل غایت جهد و جهد بتقدیم رساند ! در اندک فرصت بحسن اهتمام رونق دیگر یافت .

در باغچه صفهٔ عالی سی و دو ذرعه مربع مشتمل بر سه قطعه آراسته شده و عمارات را از سر نو تعمیر فرموده ، بتصویر اوستادان نادره کار ، رشک نگار خانهٔ چین ساخت .
و این باغچه را نور افزا نام کردم . (ص ۳۰۶)

خانهٔ تصویری

بست و هفتم خور داد (سن ۱۰۲۹هـ) ...... خانهٔ تصویری که در باغ واقع است و حکم به تعمیرآن شده بود ، در یشوالا بتصویر استادان نادره کار آراستگی یافت. در مرتبهٔ بالا شبیه جنت آشیانی و عرش آشیانی و در مقابل شبیه مرا و برادرم شاه عباس را کشیده اند . بعد ازان شبیه مرزا کامران و میرزا محمد حکیم و شاه مراد و سلطان دانیال . و در مرتبهٔ دوم شبیه امراء و بندهای خاص را تصویر کرده اند . و در اطراف بیرون خانه سواد منازل راه کشمیر ــ به ترتیبی که آمده شده ــ نگاشته اند .
یکی از شعرا این مصرع را تاریخ یافته :

مجلس شاهان سلیمان حشم

۱۰۲۸هـ

(ص ۳۱۳)

باغ عیش آباد

در باغ عیش آباد درختی بنظر در آمد که شگوفهٔ صد برگ داشت ، بغایت بالیده و خوشنما غایتاً سیب او ترش نشان میدادند . (ص ۳۰۸)

چشمهٔ انچ و مچهی بهون

روز دو شنبه سی ام (۱۰۲۹هـ) نخست تماشای سر چشمهٔ انچ (۱) نموده شد . این موضع را حضرت عرش آشیانی بـه رام داس کچهواهه مرحمت نموده بودنـد و

۱ـ یکجا ــ اینچ ــ هم نوشته .

باغ فرح بخش

چو دریا ، منتهی گردد ، بکهسار فرح را ابتدا آید پدیدار
بدامن کوه ، بین باغ فرح بخش که از نزهت بجنت میدهد بخش

او در دامن کوه و فراز چشمه عمارات و حوضها ساخته بی تکلف سر منزل است ، در غایت لطافت و نفاست ، آبش درکمال صفا و عذوبت ، ماهی بسیار درو شناور شعر :

در ته آبش ز صفا ریگ خرد کور تواند بدل شب شمرد

...... ازین چشمه نیم کروه مچهی بون نام سر چشمه ایست که رای بهاری چند از بندهای عرش آشیانی بت خانهٔ بر فراز آن ساخته . آب این چشمه ازآن بیشتر است که توان گفت ، و درختهای کلان کهن سال از چنار و سفیدار و سیاه بید بر دور آن رسته . (ص ۳۱۸)

سر چشمهٔ اچهول و ویرناگ

روز سه شنبه ، سی و یکم (۱۰۲۹ﻫ) بسرچشمه اچهول منزل شد . و آب این چشمه ازآن فزون تر است . آبشار خوشی دارد . بر اطراف درختهای چنار عالی و سفیدارهای موزون سر بهم آورده نشیمن های دلکش بموقع ترتیب داده بودند . در مد نظر باغچهٔ گلهای جعفری شگفته . گوی قطعهٔ ایست از بهشت .

روزکم شنبه غرهٔ مهر ماه (۱۰۲۹ﻫ) از اچهول کوچ فرموده قریب به چشمهٔ ویرناگ منزل شد .

این چشمه منبع دریای بهت است و در دامن کوهی واقع است که از ترا کم اشجار و انبوهی سبزه و گیاه بومش محسوس نمی شود . در زمان شاهزادگی حکم فرموده بودم که بر سر این چشمه عمارتی — که موافق آن مقام باشد — اساس نهند . درین ولا بانجام رسیده حوض مثمن چهل و دو درع و چهارده گز عمق و از عکس سبزه و ریاحین — که برکوه رسته — زنگاری رنگ و ماهی بسیار شناور و بر دور حوض ایوانهای طاق زده و باغی درپیش این عمارت ، و از لب حوض تا در باغ جوی چهار گز در عرض و یک صد و هشتاد در طول و دو گز در عمق ، و بر اطراف جوی خیابان سنگ بست و آب حوض بمثابهٔ صاف و لطیف ، که باوجود چهار گز در عمق اگر نخودی در زیر آب افتاده باشد ، بنظر در میآید ، و از صفای جوی و سبزه و گیاه که در زیر آن چشمه رسته ، چه نویسد . اقسام سبزه و ریاحین درهم رسته از جمله بته نظر میآمد بعینه مانند دم طاوس نقاشانه و از موج آب متحرک و یکه گل

خیابانش ، که نظاره نواز است / خوش آینده تر از ، عمر دراز است
اگر طول امل ، کوته نبودی / نشانی ز امتدادش مینمودی
ره توصیف آن را ، هر که سر کرد / سخن دیگر نیارد مختصر کرد
سخن تا دفتر وصفش کشود است / خیابانی ز هر سطری نمود است
چنار و بید مجنون و سفیده ، / ز رغم هم بگردون سر کشیده
چنارش ، آنچنان با خویش بالید / که یک برگ ، خزان اوست ، خورشید
ز ساقش ، دسته بسر آئینهٔ چرخ / ز برگش ، دست رو بر سینهٔ چرخ
ببالا نامیه برده چنانش / که تیغ کوه بسته بر میانش
بنوعی از بلندی ، کامیابست / که هر شاخیش معراج سحابست

شاه نهر

اگر از شاه نهرش ، حرف گویم / دهن باید بصد دریا بشویم
چه نهری ، زیب دریا ، زیور باغ / غلط گفتم ، روان پیکر باغ
ز آبش آن صدا در بباغ پیچید / که بر الحان بلبل ، غنچه خندید

☜ جا بجا شگفته . و نفس الامر آنکه در تمام کشمیر باین خوبی و دلفریبی سیرگاهی نیست .

معلوم شد که بالای آب کشمیر را هیچ نسبت بپایان آب نیست ، و بایستی روزی چند درین حدود سیر مستوفی کرده داد عیش و کامرانی میدادم .

...... و حکم شد که برکنار جوی مذکور دو رویه درخت بنشانند .

لوکا بهون

روز شنبه چهارم (۱۰۲۹هـ) بچشمهٔ لوکا بهون منزل شد . این سر چشمه هم قابل توجه جای هست . اگرچه الحال در برابر آنها نیست لیکن اگر مرمت کنند جای خوب خواهد شد . فرمودم که مناسب این مقام عمارتی بسازند و حوض پیش چشمه را مرمت نمایند .

چشمه انده ناگ

در اثنای راه برچشمهٔ عبور واقع شد که انده ناگ نامند مشهور است که : ماهی این چشمه نابینای باشد ، لحظه بر چشمهٔ مذکور توقف نموده دام انداختم و دوازده ماهی بدام افتاد ، ازانجمله سه ماهی نابینا بود و نه ماهی چشم داشت . ظاهرا آب این چشمه را تاثیر است که ماهی را کور می سازد . (ص ۲۱۸-۲۱۹)

بگردی سر بسر گر، گلشن دهر — نیابی این چنین باغ و چنین نهر
کنارش از دوسو، بینی سراسر — همه نهری شده چون خط مسطر
خیابان را بپایان چون رساند — در آخر آب از رفتار ماند
صدای دلپذیر آبشارش — نوا آموز کبک کوهسارش
عمارت را همین بس وصف شانش — که غلطد این چنین نهر از میانش
چو سایه افگند پیرامن کوه — بزیر کوه ماند دامن کوه
سرامد، آنچنان در دلکشای — که آبش نالد از، درد جدای
خروشان نهر، چون در حوض ریزد — نهنگی دان که، با دریا ستیزد
چنان آئینهٔ حوضست روشن — که پنهان نیست بر روی راز گلشن
نظر هرکس که بر آبش گمارد — زر همیان ماهی را شمارد
نثاری ابر حوضش را فرستاد — علو همت فواره پس داد
کشیده قامت فواره موزون — عصای پیری خود یافت گردون
ز نهرش گر بساحل کشتی آری — در آب سبزه خواهد گشت جاری
رقوم سبزه، بر اطراف جدول — نمایان چون حواشی بر مطول
ز سجده، بید مجنون، جبهه فرساست — بشکر آنکه، در این جنتش جاست
چنین باید طریق حق گذاری — کند با سربلندی خاکساری
بدور هر نهالی ابری پرستار — همه روزه هوا دارد وفادار
گهی گرد سرش گردیده گریان — گهی در پاش افتاده چو مستان
بروی سبزه، هر برگی که افتاد — بزلف بید مجنون رویدش باد
نقاب از روی گلها یک قلم دور — بزیر سبزه روی خاک مستور
تیمم نیست ممکن در حریمش — ولی بتوان وضو کرد از نسیمش

باغ نشاط

درین کشور فراوانست گلشن — کدامین باغ را، بلبل شوم من
ز هر باغ ار جدا دستانسرایم — و زین گلشن، سوی آن گلشن آیم
درین ره، بلبل طبع نوا ساز — هم از پرواز ماند هم ز آواز
ولی باغ نشاط آن رهزن هوش — بجوش آرد هزاران مرغ خاموش
ربوده از طراوت آنقدر بخش — که در خوبی بود بعد از فرح بخش
گرفته جای در آغوش کهسار — عمارتش همه همدوش کهسار
بدریا روی دارد، پشت در کوه — چه کوهی، تیغ آن خونریز اندوه
گل اندامی چنین نبود بعالم — که باشد پشت و رویش بهتر از هم

زمین باغ ، از ته ، تا ببالا   بود نه مرتبه افلاک آسا
بخوبی، هر کدام از دیگری ، بیش   همه جا داده خود را بر سر خویش
ز بس فواره اش ، بار د بکهسار   گرفت از سبزه تیغ کوه زنگار
گرفته جدولش ، چون مطرب مست   ز نه فواره موسیقار در دست
نه جدول بلکه سیل کوهساری   درو چون فیض حق پیوسته جاری
باستحقاق معشوق بهار است   کدامین باغ را نهٔ آبشار است
بپای هر نهالش چشمه ای هست   که میگردد ازآن سیراب پیوست
نباشد سازگارش آب دیگر   گر آب خضر در پایش دهی سر
ز بس نازک بود طبع نهالش   دو آب ار خورد برهم خورد حالش
درختان سرافراز رسیده   ز اطراف خیابان صف کشیده
بسان سرکشان در پهلوی هم   بروز بار شاهنشاه عالم

شاه جهان

شهنشاه جهان ، خورشید دوران   پناه هفت کشور ، ظل یزدان
سپهرش در ازل **شاه جهان** خواند   قضا هم **ثانی صاحبقران** خواند
سران را ، سر بلندی آستانش   بزرگی ، خانه زاد خاندانش
کسی را کاسمان کافگند از پای   گرفتش دست و دادش بر فلک جای
بهر کشور که ، محروم از مرادیست   بدرگاهش چو آید کیقبادیست
کسی، کزکام دل دست طلب، شست   بهند آمد ز خاک درگهش جست
چو کوشد در کمال ناتمامان   سر ببریده را آرد بسامان
گرفت از عهدش آن زینت زمانه   که خاتم نیست در انگشت شانه
به پیش جبهه اش، صبح است دلگیر   ز باغ خلق او، یک قطعه **کشمیر**
کسیکه ، طلعتش در خواب بیند   چو بر خیزد ، گل از بستر بچیند
مصور فروشان بادشاهی   مجسم معنی عالم پناهی
بقا بر قامت عمرش قبای است   که هر روزش به از اول صفای است
ز کوی دولتش ، گردید اکسیر   ز بحر فطرتش ، موجیست تدبیر
کفش، از پنج انگشت است **پنجاب**   وزان **پنجاب** عالم گشته سیراب
دلش ، بحری که گوهر بر سر آرد   کفش ، ابری که بی موسم ببارد
دلش ، از صیقل الهام روشن   درو احوال هر کس پر تو افگن
همه اسرار غیبش حاضر هوش   نکرده جز گناه کس فراموش
شدش زان دست، بالا دست شاهان   که ننهد دست رد بر پر گناهان

ز بس بر ترک بخشش نیست قادر   گنه بخشد چو گردد گنج آخر
بنوعی شان اقبالش بلند است   که رد سازد گرش پروین سپند است
بدورانش ، رگ و نشتر بهم یار   چو انگشت طبیب و نبض بیمار
اگر از مهر بیند سوی آتش   شرر شبنم شود بر روی آتش
در اقلیمی که ، عدلش پاسبانست   ز ضبطش خانه بیدر چون کمانست
ببین ز اقبال شاه عدل پرور   بکنج هر دهی صد شهر بیدر
ز بیم قهر شاه معدلت کیش   نیارد برد کس حق کس از پیش
بریگ تشنه آب ار بسپرد کس   صدف وارش به از اول دهد پس
زند گر بانگ قهرش بر ستمگار   ز صحرا سیل بگریزد بکهسار
چنان کوتاه شد ، دست ستم کیش   که نتواند زد آسان بر سر خویش
بدستش آلت شر تا نیابند   بدندان شیر ، ناخنهای خود کند
چو آید بر سر عاجز نوازی   کند با شعله خاری تیغ بازی
ضعیفان را ، قوی شد آنچنان دست   که خاشاکی ، ره سیلاب را بست
ببال قوت او ، کبک کهسار   ز خون باز آرد ، رنگ منقار
تر است از خندهٔ کبک ، آنچنان باز   که از بال و پرش رم کرده پرواز
ز بس داغست از بیداد نخچیر   پلنگی می نماید در نظر شیر
شراب از مجلسش تا گشت مهجور   ز بس دل باخت شد بیدانه انگور
شد آ گه تا ز منع باده ، گردون   پرید از رو، شفق را رنگ میگون
ز ایمانش قوی بازوی اسلام   ز آب تیغش آبروئی اسلام (؟)
بهمند از سنگ ، بتهای شکسته   عجب سدی براه کفر بسته
برای کسب آداب شریعت   بهمند آیند ، ارباب طریقت
چو شمشیر غزا سازد حمایل   شود خورشید وش سرتا بپا دل
بمیزان دلیری ، از همه بیش   بوقت کار ، چون شمشیر در پیش
بجای جرأتش پا میفشارد   که شیر از لرزه ناخن ها بکارد
ز تیغش سر بخاک راه همدوش   ز زخم ناوکش دشمن زره پوش
سر گردن کشان و پای تیغش   ظفر یک گوهر از دریای تیغش
برید از وصف تیغش ، رشتهٔ حرف   ز گفت و گو چه بر بندم دگرطرف
در آرم در دعایش بعد ازین دم   سخن را عاقبت محمود سازم

بخوبی تا شود کشمیر مذکور بعالم نام نیکش باد مشهور
کند در یوزه کوه پیر پنجال ز چتر دولتش رفعت همه سال(۱)
(دیوان کلیم ص ۳۷۵-۳۸۳)

تعریف بارندگی و گل و لائی دامن کوه کشمیر

در دامن کوه، عیش احباب کامل آمد، چو می به مهتاب
برگ عشرت ببر چو گلبن پا درگل و گل بسر چو گلبن
بگذشته گل از گل سر جمع مانندۀ دود بسر سر شمع
چون خامۀ سه دستگیر بایسه تا از گل تیره پا برآید
باران، بسخت سیاه را شست آلودگی گناه را، شست
شب، ابر چو گرید، از سر سوز درکار بسوۀ چو شمع تا روز
چون ریزد اشک صبحگاهی از چهرۀ شب برد سیاهی
هم خیمه حباب وار در آب مه چون موجیم جمله در تاب
در خیمۀ تر خزیده درهم گوی بگلی نشسته شبنم
مارا که خلاب زیر پهلوست چون خاتم خواب سر بزانوست
چون خمیه کند چکیدن آئین بگریزم از و بخانۀ زین
با کاغذ طبع نازک ما باران خصمی ست بی‌محابا
گرید بر ما سحاب هردم خود کشته و خود گرفته ماتم
ابر از نظرم ز بس فتاده است گویم که گهر حرام زاده است
طفل بد خوی ابر گریان بر ما کرد است دهر زندان
روزی باشد بماتم او خود را بینم کشاده گیسو
داریم سرخوردنی فراوان قصۀ سرما و آب باران
زین ره کامد کدورت انگیز هر اشهبی از گل است شبدیز
در بحر گل از گرانی تن شد کشتی فیل لنگر افگن
فیلان در گل بجانسپاری گنبد بمزار شان عماری

۱- این چهار بیت در حیات کلیم زائد است :

بیاید نیزه بالا سبزه را کند که خاک را بیابی آب مانند
فتاده عکس گلهایش، بدریا کند نظارگی عیش دو بالا
ز بس طول خیابان نیز ناچار ز ره ترسم که برگردد چو طومار
تن تنها دران میدان بکوشد که خورشید ار ببیند چشم پوشد
(حیات کلیم ص ۲۰۳)

اسپ و فیل و پیاده باهم — غلطیده و آمده فراهم
افتاده بتنگنای در رنج — چون کیسه و مهره های شطرنج
اسپ تازی ز گل نشستن — رفتار وزغ کنند ز جستن
هر پالکیء که بد منقش — گردید ز گل چو ناو گل کش
هر گل که بخاک داشت پیوند — بسرشت بگل بسان گلقند
باران از بسکه شد مکرر — در چشم صدف گلست گوهر
از گل شخص ار بفرض رسته — در مانده بآب و پل شکسته

(دیوان کلیم ص ۲۰۶-۲۰۷)

در تعریف زمستان کشمیر

خورشید دگر نقاب دار است — منقل معشوق هر کنار است
در عینک یخ ، نهان شد امسال — کشمیر که چشم روزگار است
تا آتش گرم نی سواریست — دست همه کس رکاب دار است
از برف بخانه چون گریزی — باران از دور در کنار است
محراب جهانیان بخاریست — تسبیح خلایق از شرار است
آن را که پلنگ وار ذر دل — از رفعت آسمان غبار است
پایش تا سینه همچو جولاه — در بند تنور استوار است
آن پنبه که ، شعلهای بر اوست — امروز لباس شاخسار است
آن جامه که ، از دو روش ابره است — از برف بدوش روزگار است
سر پنچه که ، قابضیست معزول — وقت عملش دگر بهار است
از دست که ، در بغل نهان شد — سینهٔ صندوق قفل دار است
چون آئنه ، بسته شد نفسها — دل از دم سرد سنگسار است
سر پنجه بدود گرم ، امروز — چون شانه ، بزلف امیدوار است
کف صاحب دستگاه ، لرزاست — چیزی که ندارد اختیار است
تا تن از لرزه گشته رقاص — دندان چو چغانه گرم کار است
یخ بر سر کوچه بندی آمد — نی راه پیاده نی سوار است
تا فرش بکوچه از یخ استاد — لغزش با پا چو کفش یار است
چون قرعه شکسته استخوان است — آن را که برون ز خانه کار است
چون استره باد در تراش است — هر چند جهان سمن عذار است
هر چیز که دهر داشت بر دست — سرمه امسال خوش خمار است
گوی تو که پنبه اش ز برفیست — پوشش بر تن اگر هزار است

فانوس لباس یک تهی را　　انداخت که وقت پنبه دار است
پنهان در ابر پوستین است　　هر جا کمری هلال وار است
چون سیم بخیل رفتنش نیست　　هر برف که فرش این دیار است
شد کوچه ز ماهتاب لبریز　　هر چند که شب چو زلف یار است
بی قدری سیم برف را بین　　در چشم بخیل نیز خوار است
آب از سرما ز بس ترش روست　　بر خاطر خویش نیز بار است
مرغابی همچو نقش ابری　　بر کاغذ یخ به یک قرار است
ماهی در یخ میان جدول　　چون موج به تختهٔ چنار است
یخ کشتی را بخشک بسته　　چون صندوقی که بر مزار است
رود بسهمت از روش نهاده　　هر جا که قدم تهی گذار است
پل چون در عاملان معزول　　در دیدهٔ اعتبار خوار است
تا سر بدوات خامه برده　　چون دسته بچکش استوار است
جای که تراش تیغ سرماست　　شمشیر انگشت زینهار است
یخ سنگ فسان باد تیغست　　اما تیغی که زهر دار است
پروانه ز شوق آتش شمع　　مسکین تا شب در انتظار است
چون نیزه که از سنان بکاهد　　شمع از آتش به یک قرار است
فانوس ز باد سرد بر شمع　　لرزان چون پنجه در خمار است
هر خانه که روزنش کشاده است　　در دیدهٔ اعتبار تار است
هم خواجه اگرچه زشت نیکوست　　تا دی مهمان روزگار است
سرما گوی که درمیان نیست　　یار بغلی چو در کنار است
یابد آرام از تپ گرم　　هر تن که ز لرز بی قرار است
کشمیر اگر ز گرمی مهر　　محروم ز ابر ناگوار است
خورشید دوم پی تلافی　　پرتو افگن برین دیار است
امسال امید پشت گرمی　　از مقدم شاه کامگار است
آن شاه جهان بختیاری　　کاقبالش ملکت شکار است
گرد سپهش بگلشن ملک　　بهتر ز سحاب نوبهار است
فرزند گهر فروخت دریا　　از ابر سخاش قرضدار است
ز آئینهٔ آفتاب رویش　　انوار الهی آشکار است
شاهان را ز آستان جاهش　　آئینهٔ روی اعتبار است
سر رشتهٔ غیب و خاطر او　　نزدیک بهم چو پود و تار است
گردون پئی رای اوست پویان　　چون گرد که در پئی سوار است

نه چرخ به صید گاه بختش — یک دورهٔ جرگهٔ شکار است
از هر خس و خار، در نگیرد — این جاست که شعله بردبار است
طبعش که بحدت و بلندی — از آتش طور یادگار است
در معرض حلم او ثوابت — مانند شرار بی وقار است
روی دل نو بهار خلقش — مرهم نه داغ لالهٔ زار است
در عهد مبارکش ترقی — چون نشو و نما به نو بهار است
از خبث تنزلست، گوی — اشکی که بروی آبشار است
شاهنشاها! زمانه شهریست — تیغ تو برای او حصار است
دلخواه چو ابر تر شماری — هر جا که غبار کارزار است
هر قطره که، خون خصم دارد — بر تیغ شجاعتت نثار است
اعدا، همه جان باو سپارند — تیغ تو امین روزگار است
سوی عدم از نهیب تو خصم — بی بال پرنده چون شرار است
بنیاد ستم ز بس به عهدت — یکسان با خاک رهگذار است
هر جا که، ستمگریست، چون دام — در دشت وجود، خاکسار است
با دست کشادهٔ تو دریا — در قید احاطهٔ کنار است
تا سیم سحاب نا شمرده — در دامن ضبط روزگار است
در عهدهٔ حفظ ایزدی باد — ذاتت که عطاش بی شمار است

(حیات کلیم ۱۸۲-۱۸۵) (۱)

در تهنیت مقدم پادشاهی به کشمیر (۲)

ای بخت! مژده، کز افق کبریا رسید — خورشید رحمتی، که بهر ذره وا رسید
نارد کسی بظل هما سر دگر فرو — سرمایهٔ سعادت بی منتها رسید
زین نوبهار، کز دم عیسی نسیم توست — هر درد کهنهٔ بنوید دوا رسید
از گرد موکبی، که به از ابر رحمت است — کشمیر را، بهار دگر از قفا رسید
لب تشنگان بادیهٔ انتظار را — بایست جان بلب رسد، آب بقا رسید
در آب و تاب غنچه گرو از حساب برد — برگ از تری بجبهٔ اهل حیا رسید

۱- این قصیده درسال (۱۰۳۹ه) گفته شده، وقتیکه پادشاه در کشمیر بود (پادشاه نامه لاهور ۲ : ص ۱۶۹) و بتاریخ ۲۵ شوال (۱۰۳۹ه) برای تماشا در اطراف رفت.

۲- در سال (۱۰۵۵ه) شاهجهان بکشمیر رسید، طالب آنجا بود و این قصیده سرود.
(پادشاه نامه ۲: ۴۲۰)

بی رنج ، گنج یافت طلبگار کیمیا — بی سعی، دل بکعبهٔ حاجت روا رسید
ما را، بطوف کعبهٔ مقصود، ره نبود — خود کعبه، پیش زائر بیدست و پا رسید
فرمان حج اکبر ما نیست غیر ما — ای جان! بخود ببال، که‌وقت فدا رسید
بر طاق چرخ بود ، اگر آرزوی دل — آخر باو بلندی دست دعا رسید
شکر خدا، که دیدهٔ امید خلق را — از گرد راه شاه جهان، توتیا رسید
صاحبقران ثانی ، کز خاک پای او — لب تشنهٔ امید ، به آب بقا رسید
میبینم این سعادت و باور نمیکنم — چشم من ست اینکه بآن خاک‌پا رسید
تا شد قدم ز کرنش شاهنشهی کمان — تیر مراد بر هدف مدعا رسید
جز جان و دل نثار ندارم چنین بود — درویش چون ببارگه پادشا رسید
شاهنشه دقیقه شناسی ، که فطرتش — راز قدر شناخت و بسر قضا رسید
وقت تلافی ستم روزگار شد — فریاد رس شهنشه فرمان روا رسید
میخواست، دل‌زد هرکشد، انتقام خویش — از یاد رفت کینه، چو نوبت بما رسید
نوع بشر ز رحمت عامش چو بهره یافت — فیض عطای روح بمردم گیا رسید
یک کف عبیر، بادصبا ازرهش رساند — عطری ببرگ برگ ریاحین جدا رسید
بر جبه دین طاعت این آستان رسید — سرگرم سجده ایم که وقت ادا رسید
در راه بندگی ز خود افتاده ایم پیش — چشم ارچه میبرد نتواند بما رسید
فر سعادت از سر ما، در سجود شاه — چندان بلند شد که ، ببال هما رسید
آفت ز آفتاب بشبنم نمیرسد — در کشوری که سایهٔ ظل خدا رسید
از بوی آشنا ، دل هر غنچه تازه شد — هرگه ز قلب لشکر شاهی، صبا رسید
از گرد لشکرش بختا رفت بوی مشک — فیض قدوم بین، ز کجا تا کجا رسید
در خانه عنکبوت تند شکل چنگ عیش — از مقدمش چو شهر به برگ و نوا رسید
گیرد چو ریگ شیشهٔ ساعت، دلش ز بیم — هر دیده را که سرمهٔ آن خاک پا رسید
جذب قلوب عام بخاک درش فتاد — روزی که جذب خاص به‌آهن ربا رسید
با نام او، سپند در آتش چو جا گرفت — دردم بقدر شعله ز نشو و نما رسید
چون صیت استقامت طبعش، بلند شد — از مرکز زمین ، بخط استوا رسید
خاک رهش بدیده چو آبست درگهر — ای بینش از فروغ بصیرت بما رسید
از جامه خانهٔ کرمش، همچو نوبهار — هر نخل قامتی، بلباس عطا رسید
طول امل ، که بر قد او، جامهٔ نبود — پوشید خلعتی، که ز سر تا به پا رسید
از کوه همتش بجواب سوال خلق — جای صدا بغارت گوهر صلا رسید
تا آشنا بصبح ضمیرش، شد آفتاب — روشن گری بآئنهٔ بی جلا رسید

همچون لقای فیض بهاری که در چمن
مانند گل بحال خس و خار وا رسید
جاوید باد دولت شاهنشه جهان
کزوی به نیک و بد همه برگ و نوا رسید
(حیات کلیم ۱۸۹-۱۹۱)

تاریخ ورود شاهزاده بلند اقبال مراد بخش به کشمیر

هزار شکر که، ایزد بروی اقلیمی
ز یک عطیه، در صد هزار کام کشاد
شد ابر رحمت، برفرق ملک، سایه فگن
ز گرد موکب اقبال شاهزاده مراد
رواست سجدهٔ شکر، ار شود جبین فرسا
ز نعمتی که، بود از زبان شکر زیاد
ز گرد راهش، هر دیدهٔ که سرمه ندید
ز چشم مردم، چون خانهٔ خراب افتاد
نه برگ ریز خزان بود، گاه آمدنش
ز شکر مقدم او، برگ رو بسجده نهاد
نمود روی دلی آنچنان به عالمیان
که رفت گرمی خورشید ذره را از یاد
شگفته روی او را، بهار گر میداشت
نمیگذاشت، که یک غنچه وا شود از باد
بیاد خلقش مانند تخم بر رخ گل
بروی اخگر خواهد سپند ریشه نهاد
اگر ز کوه وقارش به بحر سایه فتد
عجب که، موج در آید ز جا، زجنبش باد
عطاش، مستحق و غیر مستحق، نشناخت
بنزد ابر، چه ویران چه منزل آباد
کشی برشته، اگر گوهر کمالاتش
ز یاده آید از سلک رشتهٔ اعداد
بسهر چه پی نبرد رای روشنان سپهر
زبان شعلهٔ ادراک او کند ارشاد
زسایه پی به بد و نیک حال شخص برد
فنا و فقر و غم و شادی و صلاح و فساد
ز هی کریم که فیض مراد بخشی او
بهر که بود، دلی جمع داد و خاطر شاد
ز روشنای چشمی که طلعت تو ندید
بغیر نام ندارد چو روشنی سواد
توچون، زکعبهٔ اقبال، چارمین رکنی
چهار حد را، آوازهٔ تو، زینت داد
چو پیر را نبود چاره، از عصا دارد
فلک ز بخت جوانت توقع امداد
مگر برفعت اقبال تو، نظر افگند
سپهر کافر زرین شب از سرش افتاد
اگرچه هست هزارش زبان ز خط شعاع
بوصف رای تو، خورداد یک زبانی داد
رسیده است، بعیدی ز مقدمش، کشمیر
کز آسمان شنود مژدهٔ مبارکباد
چوجوی خشک تنی بود بیروان کشمیر
ز فیض مقدم تو از حیات یافت مراد
جهان تنی است که کشمیر چشم او آمد
و لیک نور بآن چشم گرد راهت باد
ز عقل جستم، تاریخ مقدمش گفتا:
دمید از افق مطلب آفتاب مراد (۱)
۱۰۵۷
(حیات کلیم ۱۹۳-۱۹۲)

۱- در سال (۱۰۵۶ه) مراد ببلخ عازم بود ولی پیش از رسیدن او، نوید فتح رسید و پادشاه او را به کشمیر طلبید. مراد ۱۱ جمادی الاخر (۱۰۵۷ه) بکشمیر عازم شد.

تاریخ ورود شاهزاده مراد

ساکنان گلشن کشمیر را از لطف حق | طرفه فیضی از سمای آسمان نازل شده
یارب! این مردم چه تخم نیکوی افتاده اند | کز برای هر یکی صدکام دل حاصل شده
سایهٔ شهزادهٔ والا گهر، سلطان مراد | همچو فیض ابر رحمت، برهمه شامل شده
هر کجا، گرد ره شهزاده شد، سایه فگن | هر سراب از فیض آن دریای بی ساحل شده
با غبار مرکب او، فیض ابر نوبهار | راست همچون سحر نزد معجزه باطل شده
تا بهار مقدم او، جلوه گر شد در خزان | رنگ بیماری ز اوراق خزان زائل شده
گرد راه روشنی بخشای آن خورشید رو | درمیان دیدهٔ روز سیه حائل شده
کعبهٔ اقبال را چون رکن چارم شد ازان | چار حد راصیت عالمگیریش شامل شده
برسحاب، ارسایه افگندد، همای دولتش | قطرهٔ باران، بصلب ابر دریا دل شده
نزد وایش صد زبان شد مهر را خط شعاع | وانگه از هر یک بنقص خویشتن قایل شده
فکر در راه مدیحش، ایک از رفتار ماند | همچو نقش پا بیک گامش دو جا منزل شده
گرچه راز عالم بالا برو پوشیده نیست | از کنار زیردستان حلم او غافل شده
دست در دامان اقبالش زده، گردون پیر | گر ز نیرنگ قضا کاری برو مشکل شده
دستگیری هرکه از بخت جوان او ندید | چرخ عاجز تر ز پیر بی عصا در گل شده
دیده باید سرمه ازگرد همایون موکبش | بهر تاریخ قدومش ز آسمان نازل شده

۱۰۵۷ھ

(حیات کلیم ۱۹۲-۱۹۵)

تاریخ اتمام بنای چشمه در باغ فیض بخش

باز طبع هزار دستان را | سر اندیشه در گریبان است
روضهٔ فکر در نظر دارد | که دران فیض عام رضوانست
بر سر چشمه اش نشاط مقیم | در عمارت سرور مهمانست
چشمه را، آب آئنه است بجوی | خوشگواری ازو نمایانست
صوفی چشمه، دیئم الوجد است | حالش از واردات بارانست
حوضها هر یکی ز رخشانی | چشمهٔ آفتاب تابانست
گرد فواره گشته پروانه | که چو شمع از صفا فروزانست
بر رخ آبشار زلف سفید | دلربا گشته عقل حیرانست
گوهر ریگ جو ز صافی آب | چو حباب از رخش نمایانست

پیش بیننده جدولش گوی   راست طومار نقره افشانست
پنجهٔ موج حوض گشته کبود   بهر سردی آب برهانست
باوجود ولایت کشمیر   چشم ایران چراغ تورانست
از بلندی بخت ز کوه بود   کشور چنین دلبری بدامانست
از رخ افگندنش نقاب خفا   ز التفات خدیو دورانست
صاحب عالم آن فرشته خصال   که تنش، جسم دهر را جانست
باوجود شکوه دارای   در تواضع فرید دورانست
منیزبانست اگرچه عالم را   بر سر خوان فقر مهمانست
فقر را قدردان بجز او نیست   لیک فقری که فخر مردانست
هست درویش بینوا بر او   کعبهٔ کز لباس عریانست
مرشد خانقاه تجریدست   عالمش گرچه زیر فرمانست
دل آگاهش و علایق دهر   آن یکی آتش، این نیستانست
با یک اندیشیش بود یک نقش   هرچه در کارگاه امکانست
دو لبش چون زبان یکی گردد   چو بتوحید گوهر افشانست
نقش گلزار خرمی بیند   این بنور چراغ عرفانست
نزد بینایی بصیرت او   ذره خورشید و قطره عمانست
نزد حق بینیش ز هر ذره   مور را حشمت سلیمانست
باوجود شگفتگی رخش   بر گل صبح خنده بهتانست
چون ازو یافت صورت اتمام   این بنای که زیب دورانست
هاتفی گفت بهر تاریخش   راحت آباد اهل عرفان است (۱)

۱۰۵۲ھ

(دیوان کلیم ص ۸۶-۸۷)

کتابهٔ عمارت باغ فیض بخش

زهی دلربا قصر، آراسته   بدل بردن چرخ، برخاسته
کند آسمان چون تماشای تو   ستون وار بر سر دهد جای تو
درون و برونت، تجلی سرشت   شده صرف تو آب و رنگ بهشت
سپهرت ز بس دلربا دیده است   بگرد تو چون حوض گردیده است
متانت چنان کرد سنگین ترا   چو با حوض عکست شود آشنا

۱- رک: پاورقی ص ۱۲۷۶ کتاب حاضر.

ز نقاش ، چنان موج گردیده است — که چون سکه بر فلس ماهی نشست
چنان از طراوت شدی کامیاب — که از سایه ات حوض گردد پرآب
ز هی دلکشای هوادار تو — علاج دل تنگ دیدار تو
بدیوارت از دل فتد عکس راز — بنازم به بنای آئینه ساز
بآبی ، که گیرد ز عکس تو نور — سیاهی توان کرد از بخت دور
ز خاکی ، که از سایه ات یافت تاب — توان ساخت پیمانهٔ آفتاب
بود **فیض بخشی** مسلم بتو — که روشن بود چشم عالم بتو
همای سعادت ، چو جوید مکان — بسرو ستونت ، کند آشیان
در ایوان ، ز نقاش مانی رقم — بود جلوه گر گل ستان ارم
چو پرداخته صورت شاخسار — شده شکل نشو و نما آشکار
نگارد اگر صورت رزمگاه — غبارش شود سد راه نگاه
شجاعت ز صورت هویدا کند — طپیدن ز دل آشکارا کند
کشد صورت کینه در دل چنان — که افتد بچار آئنه عکس آن
تنی را که ، از زخم سازد فگار — بود شکل جانش بلب آشکار
اگر مجلس بزم را ، کرده ساز — عیان گردد از تار آواز ساز
چو رنگ غم ، از می زداید ز دل — پی رفتن غم نماید ز دل
چو سازد ز می شخص را تر دماغ — کشد صورت نشه را در ایاغ
کشد شکل الحان مطرب چنان — که سیر مقامات گردد عیان
کند بزم را ، چونکه صورت پذیر — ز تخت شهنشاه گردون سریر
ز پیشانی شاه اقبال مند — مجسم نمود است بخت بلند
شه هفت اقلیم **شاه جهان** — فلک رتبه ، ثانی **صاحب قران**
ز قصر جلالش ، جهان گوشه ایست — ز کشت جلالش ، فلک خوشه است
بقصری که ، قدرش گزیند مکان — کند سایه اش عار ، ازین خاکدان
بملکی که نور ضمیرش رسید — صدف سان شود خانه بی گچ سفید
شگونست خورشید را ، هر سحر — که بر روی قصرش کشاید نظر
بهرجا که ، باد عطایش وزید — زر از خانه ، چون غنچهٔ گل دمید
بدوران حفظش بهر کشوری — چو گل مخزن زر ندارد دری
وزد بر زر گل چو باد بهار — بسوزد در آتش نگهبان خار
ز بسط حراست نبینی دگر — که قفلی شود چین ابروی در
در ایوان قدرش دبیر سپهر — که در نیک و بد شد میسر سپهر

کتابه نویسی کند اختیار مگر باعثی یابد از بهر بار
اساست تا نا گزیر بنا بود قصر اقبال او عرش سا (۱)
(دیوان کلیم ص ۲۰۰-۲۰۱)

کتابهٔ عمارت باغ فیض بخش کشمیر

تیغش آن حرز سیفی است، که کرد جنیان فساد را، تسخیر
(حیات کلیم ص ۱۸۵)

در تعریف قصر بلند پایهٔ پادشاهی باغ فیض بخش

ای همایون بنای عرش نظیر فیض بخش از تو گشته فیض پذیر
از فضایت برفته آب برون خاکت از بسکه گشته دامنگیر
فرش بر درگهت بلندی چرخ وقف صحن تو نزهت کشمیر
صبح در پرتو در و بامت کم شود همچو آب اندر شیر
نقش دیوار آئنه‌وش تست بگذرد هر چه شخص را بضمیر
بی نیاز آمدی ز پیرایه تنگ پیراهن گل است عبیر
ز اعتدال هوا جوان گردد گر نگارند در تو صورت پیر
خامهٔ مو بدست نقاش است رشتهٔ شمع گشته را تنویز
دلکشای چنان، که نتوان بست قفل را بر درت بصد زنجیر
جانفزای ز ابروی طاقت گشته روشن چو آب در شمشیر
آبشارت ز چار سو دارد دامن پهن تر ز آب مطیر
شان فواره زان بلند تر است که بآن سرو را کنند نظیر
چشم بد گر پرد، بتو نرسد سیر افلاک نیست در پر تیر
بیت معموری و تماشایت خانهٔ دیده را کند تعمیر
گر نه آئینه ای، چرا رنگت از دم صبح یافته تغییر
اصل و فرعت، گرفته پست و بلند ای تو یکجا، نسیم عالمگیر
طرح مطبوع و شکل دلکش تو بهترین نقش خامهٔ تدبیر
عامی از پرتو در و بامت سورهٔ نور را کند تفسیر
حوض و جویت، چو رشتهٔ طنبور موج مضراب نغمهٔ بم و زیر
رمز توحید خوان ز صفحهٔ خویش موج هم خامه است و هم تحریر

۱- رک : پاورقی ص ۱۲۷۶ کتاب حاضر.

مطرب جدولت ، ز موج حباب دارد اندر بغل ، کمانچه و تیر
پای نظارگی بود بسته جدولت گرچه هست چون زنجیر
جدول انگشت در حنا دارد تا ز گلبن شد ست نقش پذیر
کرسیت چرخ رفعتیست که هست با نیش پادشاه عرش سریر
شاه آفاق گیر ، شاه جهان آن باسرار کائنات خبیر
چرخ ، صاحبقران ثانی را ناورد در هزار قرن نظیر
چونکه عزم شکار ملک کند هفت اقلیم چیست ، یک نخچیر
قبضهٔ تیغ او، بسان کمان جا کند درمیانهٔ شمشیر
پیش دستی جراتش ، در رزم میکند در سلاح هم تاثیر
ز اعتدال بهار معدلتش گل بی خار گشته پنجهٔ شیر
صبح در پیش شاهد خلقش طفل بد خوی را گرفته ز شیر
شد بعهدش ز بس تمام عیار مس کنون عار دارد از اکسیر
عدلش احقاق حق دمی که کند بپرد سوی مرغ ، پر از تیر
گرم رو تر ز سیل رو به نشیب عفو او در گذشتن از تقصیر
دل آگاه و بخت بیدارش خواب نا گفته را کند تعبیر
تا بهار است فیض بخش چمن تا فرح بخش باشد ابر مطیر
باد گلزار عمر شاهجهان سبز و خرم چو عرصهٔ کشمیر

(دیوان کلیم ص ۴۰-۴۲)

تاریخ بنای ایوان در کشمیر

در سال (۱۰۴۳ھ) شاهجهان حکم فرمود که ایوانی در وسط حوض ساخته شود . کلیم تاریخ اختتام تعمیر گفته :

این خانه نگاه را ، عنان گیر بود حوضش مرآت مهر تنویر بود
تاریخ بنای این ، ز معمار خرد جستم گفتا : زینت کشمیر بود(۱)

۱۰۴۹ھ

(حیات کلیم ص ۶۰)

۱- در پادشاه نامه عبدالحمید است : میان حوض عمارتی طنبی ده گز در هشت گز طولانی آن دو ایوان سنگین ...... بنا نهند . (۲ : ۲۰۶) رک : حیات کلیم ص ۶۰ .

کتابهٔ دولتخانهٔ صفاپور

زهی دلکش بنای چرخ پایه / جهان از آب و رنگت برده مایه
بهار بوستان آفرینش / نظر باز جمالت چشم بینش
فتد عکست چو در آئینهٔ صبح / نگنجد مهر خود در سینهٔ صبح
صفاپور از تو زیبا روزگار است / بهار از پهلوی گل نامدار است
بر بام و درت کآئینه زنگست / مجال دم زدن بر صبح تنگست
ورش گاهی مجال دم زدن هست / ز خورشید آورد پیش نفس دست
شکوهت، طاق کسری را شکسته / بپای کرسیت رفعت نشسته
ترا خورشید انور شد گرفتار / بسان آئنه، در بند دیوار
نشسته بر درت عیش زمانه / مربع همچو شکل آستانه
بسیرت گر بیاید مهر رخصت / شود خط شعاع انگشت حیرت
صدف تا پاشد آب این خاک در را / فشرد از هر دو دست آب گهر را
رود از دیدنت چون هوش از کار / هوایت پاشدش آبی برخسار
نگه در دیده، اول پای شوید / پس آنگه، سوی گلزار تو پوید
در فیض و درت بامم نظرباز / همیشه چون ره دلها بهم باز
ازان منظور فیض آسمانی / که عشرت خانهٔ شاه جهانی
سپهرت گر شرافت جاودان داد / ز یمن ثانی صاحبقران داد
شه روشن دل از، انوار تائید / بفیض عام بخشیدن چو خورشید
ازان روزی که جان مهمان تن شد / دلش فیض الهی را وطن شد
ازان پرتو که او از غیب دید است / بخورشید، آئنه داری رسید است
اگر رایش نگردد پرتو افگن / نباشد خانهٔ آئینه روشن
ز مهرش، هر دلی گیرد سراغی / که اندر کعبه هم، باید چراغی
حباب از حفظش، ار یابد هوادار / جدا از بحر میماند صدف وار
دویده ذکر خیرش در زمانه / چو اشعار کتابه دور خانه
دلش بی علم کسبی هست روشن / نخواهد خانهٔ آئینه روزن
جهان دایم ازان شاه زمانه / منور باد همچون چشم خانه(۱)

(دیوان کلیم ص ۳۹۸ - ۴۰۰)

۱- در تاریخ ۲۶ محرم (۱۰۵۰ھ) شاهجهان برای سیر باغ صفا پور مراجعت فرمود (پادشاه نامه لاهوری ۲ : ۱۷۹) و در باغ عمارت که از امر جهان آرا بیگم تعمیر شده بود، پادشاه چهار روز در همان باغ و عمارت مراجعت فرما بود. (حیات کلیم ص ۶۲)

کتابهٔ دولت خانهٔ سهرند و تاریخ آن

ز هی عرش بنیاد، دولت اساس چه خورشید در آسمان روشناس
گل وصف تو تا بگیرد در آب رود فکر تا چشمه سار سحاب
ز توصیفت اندیشه رفعت گزین سر فکر کرسی زانو نشین
ز دیوار تا راز پنهان نمود مگر خاکت آئینهٔ سوده بود
تماشایت ای بینش افروز چشم بهار نگاه است و نوروز چشم
ز تو گلشن رنگ و بو، خرم است برای نگاهت، دو دیده کم است
بسرد آب آئینه را روزگار که از آستان تو، شوید غبار
نظر گر ز نظاره ات مانده دور بغربت فتاده است در روی خور
صفایت بر افلاک پر تو فشان ز روی تو روشن سواد جهان
ترا تاب خورشید با آب صبح کجت را فروغ سفید آب صبح
زمین دلربای ندارد چو تو فلک آشنای ندارد چو تو
چو ارباب عرفان بقید مکان بسر برده و سیر در آسمان
به قارون بیت گرچه همسایه شد ز وصفت سخن آسمان مایه شد
لب بام تو تنگ ورز جلال بهم یافت چون دو لب اتصال
چه خوش کردی آغوش افلاک را بیت داد دل عالم خاک را
عجب نیست، گر سرکش افتادهٔ فلک رتبهٔ، گر زمین زادهٔ
به از یک دگر، جمله اجزای تو تناسب، اسیر سراپای تو
رواقت اگر خواهد از شیشه زیب ز عشاق بستان دل ناشکیب
فلک را همین ساز و پیرایهٔ زمین از تو دارد همین سایهٔ
زمین فرش راه تمنای تو فلک یک سرو پر ز سودای تو
ز نظاره ات چون شود کامیاب نگه خانهٔ دیده را باشد آب
تو ئی گلبن و خشت برگ گل است بر آب طراوت ز طاق مل است
چو از دیدنت، پیر گردد جوان بطاقت چرا مانده از خم نشان
چو بنا، ز خوبیت نازد بخویش کند پنجهٔ خویش از بوسه ریش
صفایت که، آئینه را داد تاب به گلهای تصویر، دادست آب
به کلک تو، چون نقش تصویر رفت نه رنگ از گلستان کشمیر رفت
به کان شفق، رنگ دیگر نه ماند طلا در صدف های اختر نه ماند
هنرمند نقاش مانی قلم نکرده صور بی معانی رقم
چو بر صفحهٔ روکشد دیده را نماید نگه های دزدیده را
ز بس برده در کار، دقت بکار گلی را کشیده است در یک بهار

در آید، چو از روزنت، آفتاب   نهد بر گلت، نقطهٔ انتخاب
کشید است نقاش نازک ادا   کشاده دل و تنگی دستها
کند نقش گلزار جزو آشکار   کشد گر گلی، مینماید بهار
فلک مانده و یک صدف لاجورد   همه رنگ ها را نثار تو کرد
برنگ ار چه طاؤس افسانه است   صدف وار نقاش این خانه است
پر آوازهٔ خوبیت، روم و چین   برای شهنشاه باید چنین
شه کشور عدل **شاه جهان**   جهان بخش، **ثانی صاحبقران**
شه آسمان قدر، خورشید چهر   منور ازو خانهٔ چشم مهر
چو نظارهٔ عارض او کند   باسکندر آئینه یک رو کند
به بزمی که، شاه است مجلس فروز   فلک از ثوابت نهد عود سوز
می بزم را نیست، رنگ صفت   صراحیست دلهای، پر معرفت
گل شمع بزمش بهار سپهر   ز دود بخورش فلک سبز چهر
چنان خیزد از عود، عنبر رخان   که اختر بود، نافه در آسمان
فتاد است در پای قدرش هلال   رکاب از ازل آمده پائمال
سرایش فلک را سعادت فزا   بنه آشیان کرد جا یک هما
اگر مور یاد آرد از محفلش   شود بارگاه سلیمان دلش
بنام ضمیرش تهی گر بنا   شود خاک آن جمله آب و هوا
که از راحت عهدش افسانه خواند   که درخواب خوش چشم روزن نماند
نه گردد اگر در دعایش بلند   شود دست در آستین کوچه بند
خود از پاس آداب او عهد شاه   ز روزن ببزمی نکرده نگاه
تمیزش نخواهد ازان بحر آب   که باشد صدف زیردست حباب
گل خلق او، چون نماید ز دور   کشد پرده دامن بعیب بخور
نگارد قلم گر ز خلقش سخن   شود نقطه ناف غزال ختن
علو کفش علویان را مدد   سر چرخ را اختر او خرد
چو گردید دولت سرایش بنا   بتاریخ او رفت، فکر قضا
رقم دید آخر، بلوح ازل   سرای شهنشاه والا محل

۱۰۴۸ھ

(حیات کلیم ص ۲۰۸ - ۲۱۲)

کتابهٔ دولت خانهٔ سهرند و تاریخ آن

دیدهٔ نظاره وقف حیرت است   زین بنا کآرامگاه دولت است
هست کشمیر از صفا جنت سرشت   باشد این دلکش بنا قصر بهشت

ای گل خاکت بهار رنگ و بو خشتت از خوش طینتی ، آئینه رو
تا ز دیوار تو ، نگرفت آب و رنگ صبح را آئینه بر نامد ز زنگ
تا شده دیوار تو ، افراشته آئنه در روی بنا داشته
پردهٔ کج ، گر برخسارت کشید کرد در آئینه ، روی خود سفید
باشد از تر دستی بنای تو سایه ، چون ابر سیه ، در پای تو
روی دیوارت ، ز موج آبرو نقش بر آب است و نقاشی بر او
پیش نقاش تو ، ای نقش بهار نامیه رنگ آورد از لاله زار
کار نقاشانت از بس دلبر است بید را ، بار صنوبر ، در بر است
دلربا گلهای سقفت جا بجا نقش طاؤس است بر بال هما
تابه نقشت ، خانهٔ تصویر رفت آب و رنگ گلشن کشمیر رفت
خانه از نقاش تا گلشن نشد معنی بستان سرا روشن نشد
ای وجودت ، در جهان رنگ و بو بر همه بالانشین آب رو
ای بصورت ، شاهد باغ جنان نهر در نور است چون در تن توان
عکس موج دهر ، بر دیوار و در همچو ماهی کافتد از دریا بدر
اندرین دارالسرور دل پذیر عالم آبی است هر سو گوشه گیر
خانهایت ، در صفا همتای چشم روبروی همچو منظر های چشم
پایه ات ، در غور ، چون فکر حکیم سقفت ، از رفعت بود ، دست کریم
دلکشای آیتی ، در شان تو عشرت عالم بود ، مهمان تو
میرود رضوان ازین دلکش بنا تا به گلزار جنان ، رو بر قفا
بسکه دیوارت بود آئینه رو روی دولت میتوان دیدن درو
تا ترا آب صفا آراست چهر صبح را ناشسته رو خواند سپهر
پیش نقاش تو ، از بهر شرف لالهٔ گلزار جنت شد صدف
ای بهار رونمای ، هر گلت روح مانی عندلیبی بر گلت
بسکه گلهایت ، بهم افگند رنگ یک گلت ، آراسته از چند رنگ
رفعتت گوید بآواز بلند : کز کدامین سرفرازم بهره مند
قامتت را هر که دید افراخته گوید این را سرفرازی ساخته
ز ارتفاع شان **خان نکته دان** پایهٔ قدرت به فرق فرقدان
محفل اقبال را مسند نشین بندهٔ **شاه جهان** باید چنین
آبروی گلشن کون و مکان **ثانی صاحبقران شاه جهان**
رای او ، با شمع ، گر یاری کند خانه را از دود گچ کاری کند
گر به تعمیر جهان آرد شتاب خانها بنا نخواهد چون حباب

حفظ او بر موم اگر خواند فسون | شمع را در خانها سازد ستون
نیست در عالم بجز او شاه کس | خانهٔ یک شمع را فانوس بس
کس نیاید در جهان آب و گل | نو بهاری، همچو خلقش معتدل
بهر اقبالش، اگر سوزی سپند | دود آن، بر چرخ اندازد کمند
روی او، شمع سرای کائنات | خانه زاد خاطرش، آب حیات
چون تمامی یافت این رشک بهار | گوهر تاریخ ها کردم نثار
لیک تاریخی که لایق شهرت است | قصر اقبال و محل دولت - است(۱)

۱۰۴۸ھ

در مدح شاهجهان و توصیف مرقع شاهی (۲)

پروردهٔ کدام بهار است، این چمن | کز بهر دیدنش، نگه از هم کنیم وام
هر خط او، چو خطهٔ کشمیر، دلفریب | و ز حلقهٔ حروف، براه نظاره دام
از دیدنش، نظارگیان مست میشوند | آن باده ای که دائره هارا بودبه جام
از بسکه دیده خیره شود در نظاره اش | نتوان‌شناخت دیده‌کدام است وخط کدام
یاقوت ثلث این خط اگر مینگاشتی | مستعصمش بدیده نشاندی ز احترام
تذهیب، داد شاهد خط را، چه زینتی | آری، شفق فزوده بحسن و جمال شام
آراسته بهشتی تصویر حوریان | حوری‌که باشد او را غلمان کمین غلام
چسپان شد اختلاط خط و صورتش بهم | پیچد بموی طرهٔ تصویر زلف لام
مو از زبان چو خامهٔ نقاش سر زند | نطق، ار ز حسن‌صورت او، سرکند کلام
تصویروخطچو صورت و معنی‌بهم‌قرین | و ز اتحاد کرده در آغوش هم مقام
تمکین حسن اگر نشدی، مانع آمدی | در باغ صفحه شاهد تصویر در خرام
چندین هزار نقش بدیع، انتخاب کرد | دوران که، شد مرقع شاه جهانش نام
صاحبقران ثانی از اقبال سرمدی | شاه ستاره لشکر خورشید احتشام

(دیوان کلیم ص۲۷)

۱- در سال (۱۰۴۸ھ) شاهجهان در دولتخانهٔ سهرند نزول فرمود و این عمارت متصل به باغ حافظه رخته بود. پادشاه میر علی اکبر کروری فوجدار کشمیر را امر فرمود که — دولتخانه خاص و خوابگاه والا — تعمیر کند. و در همان سال بتکمیل رسیدند. عبدالحمید نزول شاه را به این عبارت نوشته: هژدهم جمادی‌الثانیه بدولت خانه سهرند، که پیوسته باغ حافظه رخته بنا شده، تشریف فرمودند. (پادشاه نامه لاهوری ۲: ۱۱۵-۱۱۶)

۲- رک: کتاب حاضر ص ۱۳۸۰.

کوه وقارش، ار فگند سایه، بر بخار ‌‌ ‌‌ مانند سطر، موج بیک جا کند مقام
شاهنشهی کـه پیر مرقع لباس چرخ ‌‌ ‌‌ ذکرش دعای دولت او شد علی الدوام
تاریخ شد ـ مرقع بی مثل و بـی بدل ـ ‌‌ ‌‌ چون این سواد گلشن فردوس شد تمام
۱۰۴۶ھ

(اضافه از حیات کلیم ۱۹۵)

در توصیف از مرقع شاهجهان

نقشبند کارگاه صنع، همچون زلف یار ‌‌ ‌‌ نقش پرکاری دگر بر روی کار آورده است
از بهار گلشن فردوس، رنگین نسخه ای ‌‌ ‌‌ کاتب قدرت، برای روزگار آورده است
نازم این زیبا مرقع را که چون روی بتان ‌‌ ‌‌ صفحه‌اش خطی بروی نوبهار آورده است
این مرقع نیست، غوصی کرده غواص قلم ‌‌ ‌‌ یک صدف لبریز، در شاهوار آورده است
محضر خوبی، بخط جمله استادان رساند ‌‌ ‌‌ میرسد قهرش سجل افتخار آورده است
روح مانی عندلیب گلشن تصویر اوست ‌‌ ‌‌ این گلستان این چنین بلبل هزار آورده است
از تحرک خامهٔ نقاش جادوکار او ‌‌ ‌‌ پنجهٔ تمثالها را، رعشه دار آورده است
جلد را، شیرازهٔ جمعیت خاطر، ازوست ‌‌ ‌‌ کاین چنین زیبا نگاری درکنار آورده است
طرح این گلشن شه جنت مکان کرد ازنخست ‌‌ ‌‌ این زمان لیکن گل اتمام بار آورده است
حسن سعی ثانی صاحبقران شاهجهان ‌‌ ‌‌ آب شادابیش اندر جوئبار آورده است
آن شهنشاهی که، این پیر مرقع پوش چرخ ‌‌ ‌‌ نقد انجم بر درش بهر نثار آورده است
باد عهـد دولتش پیوستـه تا روز شمار ‌‌ ‌‌ کو بعالم رسم جود بی شمار آورده است

(دیوان کلیم ۲۷)

حسن خطش بسکه کامل شد، سپهر از کان صبح ‌‌ ‌‌ بهر تذهیبش زر کامل عیار آورده است
سحرکاری قلم، در گوشهٔ چشم بتان ‌‌ ‌‌ دلبری را همچو مژگان آشکار آورده است

(اضافه از حیات کلیم ص ۱۹۷)

غـزل

همیشه کارم در کار خیر تاخیر است ‌‌ ‌‌ که توبه مانده درست و بهار کشمیر است
درین چمن نرود عهد خوشدلی بشتاب ‌‌ ‌‌ ز موج سبزه، بپای نشاط زنجیر است
نقیض گیری افلاک را، چه میدانی ‌‌ ‌‌ علاج عقدهٔ دشوار، ترک تدبیر است
بپوش جوهر خود را که، از بلا برهی ‌‌ ‌‌ کزین گناه گرفتار بند، شمشیر است

جنون، بخانهٔ زنجیر، اگر پناه برد بجاست خانهٔ تاریک، عقل دلگیر است
بصیدگاه محبت، که صیدها رامند رمی که باشد بصیاد را، ز نخچیر است
ز دلخراشی کز جور آسمان دیدم هلال عیدم، در دیده ناخن شیر است
دلم که، رد فروشنده و خریدار است ز تیره بختی همدرد بندهٔ تیر است
دلم که، بهره ز خوبان نمیبرد، گوئی که باغبانی در بوستان تصویر است
سپهر تفرقه افگن (کلیم) ز آتش رشک کباب الفت پیوند شکر و شیر است

دیگر

شمیم خلد، گدای دیار کشمیر است شگفتگی گل خار بهار کشمیر است
لب پیاله، ز تبخال رشک، میسوزد که نشه، وقف لب جوئبار کشمیر است
اگرچه مایهٔ دلبستگی است، قامت سرو عنان هوش، بدست چنار کشمیر است
بزیر پنبهٔ ابر، آسمان ازان گم شد که پای تا بسرش داغدار کشمیر است
صفای سبزه اش، از عمر خضر میگذرد خضرزچشمهٔ خویش، آبیار کشمیر است
بدیده، خاصیت کیمیا دهد، لیکن بچشم آنچه نیاید، غبار کشمیر است
براه، جادهٔ نتوان شناخت از جدول چه آبها ست که بر روی کار کشمیر است
گذشتی از لب ساقی گلعذار (کلیم) خنک چوتوبه می دربهار کشمیر است

دیگر

گلشن کشمیر، خارش گل بدامان میدهد سایه در خاک چمنها بوی ریحان میدهد
زاهدان خشک را، نبود هوایش سازگار ز هد و تقویٰ را، هوای تر بطوفان میدهد
بخت بد، سرمایهٔ ما را، یگان از دست داد مفلس آب خضر، گر بفروشد، ارزان میدهد
گرچه، بدسودائیش، یکدل بکس واپس نداد هر که دارد دل، بآن زلف پریشان میدهد
هر لبش گاه تبسم، معجزی دارد جدا یک لبش جان میستاند، یک لبش جان میدهد
سر بجیب خود، بغواصی فرو، گر میبری خاک ره دانی گهر های که عمان میدهد
میدهد گاهی بری، نخل امید ما، ولی تخم گل گر میفشانم، بر مغیلان میدهد
تب بکام دل، ز وصل استخوان من رسید آری! آوی! داد آتش را نیستان میدهد
پیش چشم مست او، ای دیده! خونباری مکن ز آنکه خونریزی بیاد خوی ترکان میدهد
همره سامان ما، سر گشتگی چون آسیا تا نباشد، کی سری را دهر سامان میدهد
خوش دبستانیست چشم فتنه ساز او (کلیم) غمزهٔ او دلبری تعلیم مژگان میدهد

● **ظفر خان و کلیم: (۱)**

عزت دیگر بود، در دامن صحرا مرا میگذارد هرکجا خاری است سر در پا مرا
گر بمن خاشاک این دریا زند زخم پلنگ از کسی چیزی بدل نبود حباب آسا مرا

۱- نیز رک: کتاب حاضر ص ۶۳

طره ات، زین بیشتر بایست، بامن وا شود — تیره روزم دوست میدارد دل شبها مرا
گاه بادم میرباید، گاه آبم میبرد — هر کجا شوریده ای دیدم، برد از جا مرا
مرگ را گر دشمنم، نی آرزوی زندگیست — میکند آخر کفن آلودهٔ دنیا مرا
میشگافد سینه‌ام را، عاقبت همچون صدف — میدهد گر قطره ای میراب این دریا مرا
شب‌هم ازکسب کمال، آسوده دربستر نیم — میدهد درس خموشی صورت زیبا مرا
همتی ای خشکی طالع، که زنجیر سرشک — دست وپایم بسته و سر داده در دریا مرا
هم صفیری‌نیست‌خاموشم‌درین‌گلشن (کلیم) — بلبل باغ ظفر خان میکند گویا مرا (۱)

ترجیع بند ساقی نامه (۲)

ساقی! خبرت نیست‌که، ایام بهار است — این بیخبری، مژدهٔ صد بوس و کنار است
در دست خرد، چند توان دید، عنان را — ساقی! بده‌آن‌باده که، برعقل سوار است
آن باده که، از پرتو آن، پنبهٔ و مینا — افروخته، مانند انار و گل نار است
آن باده که، چون فوج کشد، لشکر اندوه — یک‌کاسهٔ آن، از پی‌یک شهر، حصار است
آن آتش افروخته کز، گرمی وصفش — چون رشتهٔ گوهر، نفسم آبله دار است
از چهرهٔ ساقی، برد آشفتگی زلف — سودا زده را، موسم آشوب، بهار است
بی جلوهٔ مینا، که برد گرد کدورت — ساغر نکشاید نظر، از بسکه غبار است
من کیستم آن مست که، ترکیب وجودم — از خاک در میکده و آب خمار است
هر چند که، درهم ترم از تار گسسته — شیرازهٔ احوال من از نغمهٔ تار است
در حیرتم، از زاری طنبور، که این‌طفل — بدخو شود آن‌دم‌که، درآغوش‌وکنار است
دل در گرو ساقی و، جان رهن مغنی — هوش‌وخردم باخته‌خود، درچه شمار است
دلبستهٔ سازیم و اسیر می نابیم — گه موج شرابیم و گهی تاز ربابیم

۱ـ قطعه زیر بر وفات خواجه ابوالحسن پدر ظفرخان گفته است:

مرغ روح خواجهٔ آزادگان — چون شد آزاد از قفس، مسرور باد
تربتش ز انوار رحمت، تا بحشر — همچو چشم مهر و مه، پر نور باد
نیکنامی، همچو او، عالم نداشت — نام نیکش تا ابد، مذکور باد
سعی های پنجه اش، در راه دین — یک بیک نزد خدا، مشکور باد
پیشتر از خود فرستاد، آنچه داشت — خانهٔ عقباش ازین، معمور باد
روز قتل شاه مردان، از جهان — رفت و از این همرهی، مغفور باد
بهر تاریخش از آن رو، عقل گفت: — با امیرالمومنین محشور باد

۵۱۰۴۲

۲ـ این ترجیع بند بفرمانش ظفرخان احسن سروده شد. رک: کتاب حاضر ص ۱۳۳۹ و ۱۳۴۲

ساقی! بده آن آئنهٔ صورت و جان را — آن صیقل مرآت دل و تیغ زبان را
زین باده صبوحی نتوان زانکه بیک جام — خورشید دماند ز جبین باده کشان را
در جام دهن نه، چو حباب، ار نتوانی — بر داشتن از رعشه، ز جا رطل گران را
سر رتبه ز می یافته و چرخ ز خورشید — بی آئنه قدری نبود آئنه دان را
از پرتو این باده، شب از دهر نهان شد — صد شکر که، بر چید شب جمعه، دکان را
کشمیر و بهار است و سر روزه نداریم — زاهد! بمحرم فگنیم، این رمضان را
ساقی! نیم از حال خود آگاه، بمن ده — آن آئنهٔ صورت احوال نهان را
کج کج رود از مستی و هر سوی فتد تیر — زین باده اگر آب دهی چوب کمان را
گر حدت این باده، بفولاد دهد آب — نشتر، چه عجب، گر بکشاید رگ جان را
آن بادهٔ پر زور که، سر پنجهٔ تاکش — از خود، بفشاندن ببرد، رنگ خزان را
از ناخن موجش، نتوان رنگ حنا شست — زین باده، اگر مایه دهی آب روان را
وقف کمر مطرب و ساقیست دو دستم — کو دست دگر، تا بکشم رطل گران را
دلبستهٔ سازیم و اسیر می نابیم — گه موج شرابیم و گهی تار ربابیم

درکلبهٔ ما، تا بکمر، موج شراب است — تا، ساغر بتخانهٔ ما، پر می ناب است
گر سر بفلک میکشد ایوان منقش — درخاک اگر نیست خمی خانه‌خراب است
هر جا که می و مطرب و معشوق دهد دست — معمورهٔ آراستهٔ عالم آب است
می نوش! که چشم بد ایام، درین فصل — پیوسته بخوابست، اگر چشم حباب است
خوش گفت فلاطون بسکندر که: درین دور — گر، سد غمی هست، همین سد شراب است
غیر از لب کم حرف تو، ساقی! نشنیدم — جای که، میان می و ساغر، شکرآب است
از مدرسه بگریز که، بس تیره درونی — در پهلوی هم تنگ چو اوراق کتاب است
محروم ز می، زاهد ازین عقل تنک، شد — کشتی نتوان راند بهرجا تنک‌آب است
جز چهرهٔ می چشم حباب قدح ایام — درخواب چه دیداست که پیوسته بخواب است
زاب خضر و ملک سکندر نشکیبد — آن رندکه، بی مطرب و ساقی و کباب است
دلبستهٔ سازیم و اسیر می نابیم — گه موج شرابیم و گهی تار ربابیم

ساقی! بده آن گرمی هنگامهٔ جم را — گلدستهٔ رنگین گلستان ارم را
زین سان که، رسد محنت ایام پیا پی — وای! ار نرسانی، دو سه جام پی هم را
هر گاه بمن دور رسد، بوسه حساب است — ساقی! بحریفان برسان بادهٔ کم را
آن می که، نهی خشت خمش، گر بسر خویش — از پای کشد، راحت او، خار الم را
آن باده که، در کام دوات، ار بچکانی — از تار رقم، بخیه زند، چاک قلم را
آن باده که، از حدت آن، محو توان کرد — از لوح دل برهمنان، نقش صنم را

آغاز بهاری است که، بر سبزهٔ تازه   گر پای نهی، پی کنی، آهوی حرم را
از سبزه، شگفت است کنون، هرگل خاکی   زان سان که، بود تازگی سکه درم را
ترسم که شود، سد ره نشوو نمایش   این ابرکه، بر سبزه نهاد است شکم را
داغم، ز خط ساقی و از موج قدح هم   بهر چه بر آئینه نگارنـد رقم را
شوخی که بود ساقی ما، مطرب ما اوست   بگذار که، قربان شوم آن تیغ دو دم را
دلبستهٔ سازیم و اسیر می نابیم   که موج شرابیم و گهی تار ربابیم

مستیم و، عنان دل خود کام، نگیریم   تا جام بود، عبرت از ایام نگیریم
بی می، بگلستان جهان، عزت ما چیست   چون لاله کبابیم اگر جام نگیریم
هر لحظه، ز ساقی طلب باده، ضرور است   بیقدر بود، هرچه باابرام نگیریم
زین سان که، جهان را خبری، ازغم مانیست   ماهم، خبری از غـم ایـام نگیریم
خاکی که، ملایم شود از سایهٔ تاکی   بر سر مکش از روغـن بادام نگیریم
موجیم که، آسودگی ما، عدم ماست   ما زنده بآنیم کـه، آرام نگیریم
ما را که، بتزویر و حیل، نیست سروکار   آن صید حلال است که، در دام نگیریم
زین سان که، ز می آئنهٔ طبع، جلا یافت   زنگ از تـری طالع خود کام نگیریم
قرض رمضان نیست که، واپس نتوان داد.   از پیر مغان، باده چرا، وام نگیریم
دیدیم که، بر روی نگین، نام چه آورد   تا ننگ بود ما طرف نام نگیریم
ما هیچ نداریم جز از، ساقی و مطرب   منت نکشیم ازکس و انعام نگیریم
وابستهٔ سازیم و اسیر می نابیم   که موج شرابیم وگهی تار ربابیم

زاهد! کـه بود تیـره شب صبح نمائی   در ظاهـر پاک آئنهٔ روی ریـائی
با آنکـه شود گـرد ز دامـان ترش گل   گیرند همه دامنش از بهـر دعائی
در بادیهٔ زهد، اگر راهنما اوست   مشکل که برد جادهٔ هم راه بجائی
ما را، ز حدیث می و ساقی، که بدر برد   مستیم و عجب نیست ز ما لغزش پائی
مشاطهٔ آئیـنه بـود، روی تـو، ساقی!   آن را که بود، جام میش راه نمائی
خوش گوشهٔ امنیست خرابات، که آنجا   صد توبه شکست و نشنیدیم صدائی
درمیکده، هر بی سروپا را، قدحی هست   آراستـه هـر ذره بخـورشید جدائی
عمامهٔ تزویر، برهن خم مـی کـن   ای شیخ! که درصومعه بی برگ و نوائی
ساقی ز پی نرگس بیمار، تو دایم   برداشته مژگان، بـخدا دست دعائی
از بخت، بجز نغمه و می، ملتمسی نیست   گر هیچ نخواهیم کم از آب و هوائی
دلبستهٔ سازیم و اسیر می نابیم   که موج شرابیم و گهی تار ربابیم

خون درقدح باده کشان گر، رمضان کرد / عید آمد و در کاسهٔ تقوی به ازان کرد
ساقی نه چنان تن به ادا داد، که مستان / یک شب بتوانند قضای رمضان کرد
خم گرچه بسی دست نشان همچو سبو داشت / یک یک بسوی محفل احباب روان کرد
باآنکه، علاج همه دردی، ز شراب است / چون شیشه تهی گشت علاج خفقان کرد
هرچند که، بر رفت و تهی باز پس آمد / ساقی بسفر، کشتی می، باز روان کرد
آن باده، که گر شیشهٔ می، در بغل آید / چون غنچهٔ گل جامه ازو رنگ‌توان کرد
تا باده شود، شور و شر ازبزم، نخیزد / آنگه که، ز می جام‌تهی گشت، فغان کرد
بگذار که، دودی کند آن آتش پنهان / در خرقه، چه‌شد زاهد اگر، شیشه‌نهان کرد
با توبه و پیری، سخن از ساقی و می چند / خود را نتوانم چو بافسانه جوان کرد
هرچند، غزل گوئی و مستی، فن مانیست / چون طرح غزل کرد ظفرخان چه‌توان کرد
دلبستهٔ سازیم و اسیر می نابیم / گه موج شرابیم و گهی تار ربابیم

(دیوان کلیم ۳۲۲ - ۳۲۷)

● انتخاب کلام کلیم :

درین چمن چو گل نشنود فغان مرا / کجاست برده که بر دارد آشیان مرا(۱)
از خرابی کس نمیگردد بگرد خانه‌ام / پاسبانی نیست مشفق تر ز ویرانی مرا
بگذاشتم بهم، بد و نیک زمانه را / آزاده ام، نه دام شناسم نه دانه را
عریان‌تنی‌خوش‌است، ولی ذوق دیگر است / جیب دریده، دامن در خون کشیده را
آنجا که شمع روی تو افروخت، باغبان / دامن زند، چراغ گل نو دمیده را
ناتوانی، ناتوانان را بچشم کم، مبین / یاری یک رشته، جمعیت دهد گلدسته را
شکست ایام، گوهرهای بی عیب / که سازد سرمه، چشم عیب بین را
نیست بگیتی دو چیز، جستم و کم یافتم / عاشق بی شکوه را، آتش بی دود را
بغیر خانهٔ زنجیر و دیدهٔ تر ما / کدام خانه، که ویران نگشت بر سر ما
بحیرتم که خبر، چون بسنگ حادثه رفت / که صلح کرد می مدعا بساغر ما
مفلس ار جنس‌خود ارزان نفروشد، چه کند / کم بها کرد، تهی دستی دوران ما را
اگر ببادیه گردی نمیروم، چه عجب / جنون من نشناسد ز شهر صحرا را
چون شیشهٔ شکسته، بمیخانهٔ وجود / لب از شراب کام نگردید تر مرا
ازان چشمی که میداند زبان بی زبانی را / نکویان یاد میگیرند طرز نکته دانی را
گر ندارد غم ما دهر، نرنجیم ازو / زانکه در خاطر ما نیز، غم دنیا نیست
تاازین‌خون گرم‌تر گردند غمخوارای (کلیم) / گاه‌گه، ازدوستداران‌شکوهٔ‌بیجا، خوش‌است

۱- انتخاب از دوست دانشمند آقای محمد منور میرزا

دکان شعر ببازار امتیاز (کلیم) — توان کشود، ولیکن زشرم، رخصت نیست
یک نفس هشیار بودن، عمر ضایع کردن است — گر ندا ری باده، باید خویش را دیوانه ساخت
منگر به (کلیم) ازسرخواری که درین باغ — این خار، بن سوخته هم، برگ و بری داشت
گل ستان چون ساقی مستان، ندارد گلبنی — تا گل ساغر ازو چیدم، گلی دیگر گرفت
چنان نهفته ام اسرار عشق را، که لبم — خبر نیافت که، نام که، بر زبان من است
از چرخ چه مینالی، اگر بخت نداری — بی طالعی پور، ز تقدیر پدر نیست
ما ز آغاز و از نجام جهان، بی خبریم — اول و آخر، این کهنه کتاب افتاده است
شکر چشم تو کند، محتسب شهر، کزو — هر کجا میکدهٔ هست، خراب افتاده است
روشندلان فریفتهٔ رنگ و بو نیند — آئینه، دل بهیچ جمالی نه بسته است
فلک به تشنه لبان، قطره را، شمرده دهد — بعاشقان، کرم اشک، بی حساب چراست
وضع زمانه، قابل دیدن دوباره نیست — رو پس نکرد، هرکه ازین خاکدان گذشت
حب وطن نگر که، ز گل چشم بسته ایم — نتوان ولی ز مشت خس آشیان گذشت
طبعی بهم رسان، که بسازی بعالمی — یا همتی که، از سر عالم توان گذشت
یک روز، صرف بستن دل شد، باین و آن — روز دگر، بکندن دل، ز این و آن گذشت
هرکه خود بین و خودآرا، زهنر بیخبر است — همچوطاؤس که، پر زینت وکم پرواز است
سر توحید، ز زنجیر شود معلومت — صددهان نغمه سرا باشد و یک آواز است
روشن دلان، حباب صفت، دیده بسته اند — روزن چه احتیاج، اگر شیشه تار نیست
قطع امید کرده نخواهد، نعیم دهر — شاخ بریده را، نظری بر بهار نیست
لوح مزار خویش، ز دیوان خود کنم — یعنی مرا، بغیر سخن یادگار نیست
در گلشنی که، عشق بود باغبان (کلیم) — جز آشیان سوخته بر شاخسار نیست
نشنیده حدیث آشنائی — هر کس که بخویش در سخن نیست
دودیم به گلخن زمانه — مارا آرام در وطن نیست
هرکس شناخت قدر مرا، قیمتم شکست — گوهرشناس بی غرضی، درجهان کجاست
بعد وا رستگیم، سوز تو درتن باقیست — آتش افسرده، پی گرمی گلخن باقیست
دلم با چشم تر یکرنگ، زان است — که، پای اشک خونین درمیان است
دایم اندر آتش خود، عاشق دیوانه سوخت — شمع محفل را، گناهی نیست گر پروانه سوخت
دل آگاه مینباید، وگرنه — گدا یک لحظه، بی نام خدا نیست
چه غم، اگر نشناسی، حق وفای مرا — که هیچ بت، نشناسد، حق برهمن چیست
هرکس ازبیداد گردون، شکوهٔ دارد (کلیم) — گرتوهم داری، بگو! این جا کسی بیگانه نیست
چشم دلجوی دلم، از مردم عالم نداشت — داغ من مرهم ندید و راز من محرم نداشت
راحت مطلب (کلیم!) از چرخ — چیزیست که آسمان ندارد

هوا داران گروه دیگر اند و عاشقان دیگر
بر گرفتاری دل ، خنده زنان میگذرم
(کلیم) آخــر ز بیـداد کـه نالیـم
سر بلندی هر کجا کمتر ، سلامت بیشتر
چندانکه میرویم ، بجـای نمیـرسیم
غم زمانه، ز ما بی دلان، ندارد رنگ
بگـرد میکده ها گـردم و نمییابم
مرا ز کار جهان ، بیخبر که میگوید
سعادت ازلی را ، بکسب نتوان یافت
نه هرکه صدر نشین شد، عزیز شد، که غبار
گهر خزف بود آنجا، که گوهری نبود
اقلیـم دل، بــزور مسخــر نمیشود
نشسته ایم بخاک سیه ، ز طبع بلند
روشندلان ، خوشامد شاهان ، نگفته اند
باطن هرکه ، منور شود از آتش عشق
نگویمت که، دل از حاصل جهان، بردار
وطن تمام خس و خار بیکسی است (کلیم)
باین دو دیده، ز حسنت چه میتوان دیدن
ما نمیگوئیم، کز هرکس، چها برداشتیم
نفس ، موافق طبع جهانیان ، نکشی
چو سقف خانه، هوا دار یک مقام مشو
بجـر متاع تجرد ، ببار خـویش مبند
دلم ز ناز و نعیم جهان ، ندارد رنگ
چنان ، براه طلب ، همتم بلند بود
(کلیم) از سفر آوارگی چـو مطلب شد
باید ز من آموخت ، ره و رسم، اسیری
دامان ترم ، پاک تر از دامن دریاست
در راه خـاکساری و افتـادگی (کلیم)
چون رشتهٔ گلدسته ، بـگرد همه خوبان
هیچکس نبود، که نبود، در پی آزار ما
اندرین گلخن، بچشم کم مبین ما را (کلیم)

نگیرد جای بلبل گل، اگرصدباغبان دارد
همچو دیوانه که ، بر مردم زندان گذرد
بـکشت ما گـذار لشکـر افتـاد
باد نتواند ، ستم بر سبزهٔ نوخیز کرد
ریگ ار روان بود ، ز بیابان نمیرود
بسان ، دزد که در خانهٔ گدا افتد
ازان شراب که در ساغر جوانی بود
گذشتن از همه کاری ز کاروانی بود
که زاغ، از خورش استخوان، هما نشود
اگر بدیده فتد، توتیا نخواهد شد
هنر غریب شد آنجا که ، امتیاز نبود
این فتح ، بـی شکست، میسر نمیشود
سزای آنکه ، طبیعت زمانه ساز نبود
آئینه عیب پـوش سکنـدر نمیشود
میتوان یافت که چون شمع چه برسر دارد
بهرچه دسترست نیست، دل ازان بردار
برو سواد وطن را ، ز آشیان بردار
هزار چشم نداریم ، صد هزار افسوس
بردباریها ببین ! اما ز بار ما مپرس
بهر کجا که ، تبسم خرلد ، شیون باش
گهـی سحاب چمن ، گاه دود گلخن باش
بهر سفر که روی ، شرمسار رهزن باش
چه جای، نقش ونگار است، خانهٔ درویش
کـه از سراب ، جـز آب بقا نمیخواهم
جـریـده میـروم و رهـنما نمیخواهم
همریست که ، در دامم و صیاد ندارم
شرمـندگی ، از عصـمت زهـاد ، ندارم
چون جـاده ام ، نـدید کسی نـارسائیم
گردیدم و یک یار وفادار ندیدم
اهل عالم جمله طفل و ما چومرغ بی پریم
با همه افسردگی، دل زنده تر از اخگریم

کنون گرگلستان، در دامنم باشد، نمیخواهم
گذشت آن، کز پی یک گل، بصد گلزار میرفتم

یک بزم را، ببوی سخن، مست میکنم
چون شیشه، هر کجا که سر حرف، واکنم

تا چشم تو دیدیم، ز دل دست کشیدیم
ما طاقت تیمار، دو بیمار نداریم

به تکلم، به خموشی، به تبسم، به نگه
میتوان برد، بهر شیوه، دل آسان از من

می را نهفته خوردم و مستی نهان نماند
رسوای عالمم، ز نگاه نهان تو

ز بسکه پیروی خلق، گمرهی آرد
نمیرویم براهی که، کاروان رفتست

هوای سیر گلشن، مانده است و، بال و پر رفته
هوسها کاش میرفتند، با عمر بسر رفته

راضیست (کلیم) ارسخنش پست وبلنداست
واپس ندهد، هرچه ز الهام گرفته

رواج جهل مرکب، رسیده است، بجای
که کرده هر مگسی خویش را، خیال همای

خدنگ طعنه، دایم سوی تیرانداز، برگردد
کسی راقدرمشکن، گرنخواهی کم بها گردی

چو دردام غمی افتی، پر و بال آن قدر میزن
که باشدقوت پرواز، اگر روزی رها گردی

بدل صدآرزوداری، بدوران سازگاری کن
چوگل چینی، همان به کاشنای باغبان باشی

میخانه نشینیم، نه از باده پرستیست
از دل نتوان کرد برون، حب وطن را(۱)

حال من بی برگ و نوا را، چه شناسد
آن سروکه، آگاه ز تاراج خزان نیست

از نور خرد، کس نرسید است بجای
این عقل چراغیست که درخانه حرام است

گر حلقهٔ دامست، و گر حلقهٔ زنجیر
سر حلقه، بغیر ازمن دیوانه، کدام است

مارا، هدف ناوک بیداد، نوشتند
آن روزکه، ابروی بتان شکل کمان یافت

سرگشته (کلیم) از پی آنم، که درین راه
هرکس، بطریق دگر از دوست، نشان یافت

دل گمان دارد که پوشیده است، رازعشق را
شمع را، فانوس پندارد که، پنهان کرده است

ورود آرام ز عمری، که بهجران گذرد
کاروان، در ره نا امن، شتابان گذرد

گاهی که، سنگ حادثه، از آسمان رسد
اول بلا برغم بلند آشیان رسد

ای باغبان، ز بستن در، پس نمیرود
غارتگر خزان، چو باین گل ستان رسد

آخر همه کدورت، گلچین و باغبان
گردد بدل بصلح، چو فصل خزان رسد

بی بال و پر، چو رنگ ز رخسار میپریم
روزیکه وقت رفتن ازین آشیان رسد

شب، خیال تو چنان، بر سر دل میآید
که کسی، بر سر دشمن بشبیخون فرود

بکف پیاله، بسر باده، حرف بوسه، بلب
ز روزگار، بپی کار ما، بسامان بود

پیاله گر، بکف آید، بپند گو، منگر
چوگل بود، نظر از روی باغبان بردار

هرکجا باریک شد راهت، قدم ازسر بنه
جاده گر از تار در پیش آیدت مضراب باش

از شنهادت رتبهٔ بالاترت، گرآرزو است
در تلاش تشنه مردن، درکنار آب باش

۱- انتخاب زیر از نگارندهٔ این سطور

(کلیم) از یاد کس رفتن، اگر در دست من بودی   چو برق، از خاطر این چرخ کج رفتار میرفتم
از وضع ناگوار جهان، طبع ما (کلیم)   از بسکه سیر شد، غم فردا نمیخوریم
هرکس که دید چاک دلم، پاره شد دلش   ما زخم را ز تیغ تو، تنها نمیخوریم
گوهر تاجم، که در دست گدا، افتاده ام   سیر طالع بین، کجا بودم، کجا افتاده‌ام
صبح من، شام غریبان است، از شامم مپرس   تا بکام غم، درین غربت سرا افتاده‌ام
گوهر شب تابم و از شمع بی قیمت ترم   لیک، ازین شادم که باری بی‌بها افتاده‌ام
هرگزم در سر، هوای دانهٔ کامی نبود   من ندانم از چه، در دام بلا افتاده‌ام
در ره عصیان، هم ای دل! همتی باید بلند   بهتر از شیطان، رفیق راه گمراهی گزین
تا خون زدست خویش، توان خورد، زینهار   همت بورز و، لب بلب جام جم منه
از دل خویش، اگر زنگ غرض دور کنی   هرچه زشت است، درین آئنه زیبا یابی
بترک مقصد، ار ممنون خود باشی، ازان بهتر   که، بهر کامیابی، شرمسار آسمان باشی
جهان را میتوان تسخیر کرد، از تیغ استغنا   گلستان سر بسر از تست، گر بی‌آشیان باشی
زنهار وفا را، غرض آلوده، نسازی   در کوی توقع، سگ قصاب نباشی
دلا چه شکوهٔ بیهوده، از قضا، داری   طبیب را چه گنه، درد بی دوا، داری
درین مکتب، سواد صفحهٔ دانش، مکن روشن   سیه روز و سیه بخت ار نخواهی همچو من باشی
(کلیم) این شیوهٔ تردامنانست، از تو کی زیبد   که همچون موج، هرجانب بدنبال هوا گردی

۲۰۵ـ میر کمال الدین کشمیری

● **تاریخ اعظمی :** کمال‌الدین، از نجیب زاده‌های کشمیر بود. در عنفوان جوانی کسب عنوان سخندانی داشت، دستی در نظم و نثر بهمرسانیده و ضبط نستعلیق و شکسته را درست کرده، در سلک ملازمان شاهزاده سلطان اکبر انتظام یافته. یکچندی باریاب مجلس کارکنان ارباب انشا هم در سرکار مزبور بود. بعد واقعه خروج شاهزاده و فرار ایشان بجانب ایران، به کشمیر رسید، و عالمی را به تعلیم خط و انشا بهره ور گردانید.

بتجویز فاضل خان غائبانه نوکری پادشاهی و جاگیر حاصل کرد. در غایت قناعت میگذرانید. رقعات رنگین با نکات دلنشین، ازین میر کمال

آئین، بر السنهٔ خاص و عام مذکور است. بایراد یک رقعه درین رساله اکتفا نمودم، که در باب رسید طبق عسل که میان حضور الله بجای آن بارزنده فرستاده بود:

رقعه

ما ریکه مخالف است، قول و عملش   بگریز، بلابهٔ سراسر دغلش
چون طفل، بشیرینیش، از راه، مرو   زهر مار ست در حقیقت عسلش

طبق عسل مصفا، که از شربت خانهٔ خلوت آن عطوفت انتما، حصهٔ تلخ کامان حنظلستان اختلاط ابنای زمان شده بود، ذائقهٔ نا امیدی را شیرین ساخت، و سنگ در زنبور خانهٔ شوخی این روستا پروردهٔ بی باک انداخت. بحکم — الاناء یترشح بمافیه — حقیقت مسطور بر منصهٔ ظهور جلوه نمود. با خود گفتم: جو فروش گندم نما، میشنیدیم! زهر فروش شهد نما، هم دیدیم. باز نظر بر آن، که افعال بزرگان خالی از حکمتی نباشد، جاسوس فکر را بهر سو دوانیدم، سراغی از مدعا نیافتم. گاه تصور میکنم که آنچه سالکان طریق (؟) بیشتر از آنست که، از کثرت ذکر یا قهار! تصور یاری بر آمده، آنگه خیال میبندم که زنار مشرکان خفی ست که از شدت سپاه کفر باطن رنگ سیاهی درون شان گرفته. گاه گاهی حداثت سن ایشان را منظور داشته میدانم که: بمقتضای مقولهٔ — الصبی صبی و لولقی النبی — از طفل مزاجی من در غلط افتاده، بازیچه بچهٔ ترسای بخاطر آورده، ازین غافل که، این فقیر بصورت حقیر در نابودن این نوع هوام حالی، همان حال عصای موسی دارم. و گاهی بریاضت و جهاد ایشان را ملحوظ داشته بخاطر میگذرانم که تو هم کشتن مار نفس — که در طف چنین حلقه عکس زده — کردند، ازین بی خبر که یکه تازان معرکهٔ جهاد اکبر صید لاغر نفس را قابل فتراک علو همت خود نمیشمارند. حاصل که هر چند مار اندیشه از غصه عدم دریافت گنج حقیقت — این الخور — بر خود میپیچیده بسوراخ مطلب راه نمیبرد، مگر خود ارشاد میفرمایند و این عقده بناخن بیان بکشایند.

واقعه میر کمال‌الدین در آخر هزار و یکصد و سی و یک (۱۱۳۱ھ) تا اوائل سی و دو (۱۱۳۲ھ) اتفاق افتاد.

(ص ۲۲۸-۲۲۹)

۲۰۶- کمگو، عبدالرحیم کشمیری

● کلمات الشعرا : عبدالرحیم کمگو کشمیری . چند گاه پیش فقیر مشق کرد بطرف دکن رفت و آنجا درگذشت :

بهار آمد، ز جوش لاله، دارد کوه دیدنها شرر، خارا شگافی میکند، از دل طپیدنها
ما خراب رنجش بیجای او، گردیده ایم گر پر افشاند غبار از دل شود تعمیر ما
گرفته زخم دلم در دهن خدنگ مرا بلذتی که، مکد طفل شیر خوار انگشت(۱)
ز زنجیری که‌عشق‌انداخت درپای‌من، ای‌قمری فتاد آخر ترا هم حلقهٔ در گردن، ای قمری(۲)
مگر سرو مرا، دیدی که از دیوانگی، بر تن زبال و پر ترا صد پاره شد پیراهن، ای قمری(۳)

(ص ۱۵۸)

● ریاض‌الشعرا : کمگو کشمیری بوده، محمد افضل سرخوش نوشته که : پیش من مشق شعر میکرده . او راست این بیت . (یک شعر - خطی)

● آتشکده : کمگوئی، از تخلص مفهوم میشود، این شعر در قصیده ازوست . (یک شعر دارد ص ۲۶۶)

● گل رعنا : کمگو، عبدالرحیم کشمیری : حافظ کلام الهی بود و پاره طالب علمی داشت . همراه اردوی عالمگیری بدکن آمده رحلت کرد . ازوست .
(دو شعر دارد ص ۹۵۰-۹۵۱)

● صحف ابراهیم : کمگو، عبدالرحیم کمگو تخلص کشمیری . از شاگردان میرزا محمد افضل سرخوش تذکره نویس بود : در اوائل سلطنت عالمگیر رحلت نمود . (۲۹۳ ب)

۱- ریاض‌الشعرا، آتشکده، گل رعنا، تذکره نتائج‌الافکار، شمع انجمن و محبوب‌الزمن دارد .
۲- گل رعنا، تذکرهٔ نتائج‌الافکار، روز روشن و محبوب‌الزمن دارد .
۳- روز روشن دارد .

● تذکره نتائج‌الافکار : صاحب طبع نیکو عبدالرحیم کمگو ، که اصلش از کشمیر است . چندی در خدمت محمد افضل سرخوش بمشق سخن پرداخت ، و پس ازان دل بسیاحت ممالک جنوبیه نهاد ، و در آن نواحی اواخر مأته حادی عشر جان بقابض ارواح داد . از اشعار اوست .

(دو شعر دارد ص ۶۰۵)

● شمع انجمن : کمگو ، کشمیری عبدالرحیم طالب العلم مستعد بود . شاگرد سرخوش است . در دکن باردوی عالمگیری رفته ، همانجا در اواخر سنه (۱۱۰۰ه) رحلت کرد . ازوست :

نه نرگس است عیان، بر سر مزار مرا
سپید شد برهت ، چشم انتظار مرا

نه هینک است ، که بر دیده دارم ، از پیری
برای خط جوانان ، دو چشم من چار است

چون سایه همرهیم ، بهرسو روان شوی
باشد که رفته رفته ، بما مهربان شوی

چون تار عنکبوت ، ز هجر تو شد تنم
در گوشهٔ خرابه ، ازان ست مسکنم

بناز کشت جهانی بت ستمگر من
هنوز بر سر ناز است ، ناز پرور من

ریخت باران بلا بر تن غم پرور ما
چه بلاها که نیاورد ، فلک بر سر ما

اشک من ، طالب آن نرگس جادو باشد
همچو طفل که ، دوان درپئی آهو باشد

ز خضر عمر نزون است عشق بازان را
اگر ز عمر شمارند ، روز هجران را

گاهی بگوش زنده دلان ، نغمهٔ رسان
زان پیشتر که بانگ برآید ، فلان نماند(۱)

(ص ۲۰۱)

● روز روشن : کمگو کشمیری در ــ شمع انجمن ــ و ــ ید بیضا ــ و ــ نشتر عشق ــ نامش حافظ عبدالرحیم و در ــ آفتاب عالمتاب ــ عبدالکریم مرقوم ست . آشنای علوم متداوله . مشق سخن بخدمت محمد افضل سرخوش مینمود . و در دکن باردوی عالمگیر پادشاه رفت و همانجا در اواخر مأته حادی عشر رخت بسوی دارالبقا بست .

(دو شعر دارد ص ۵۸۱)

۱ـ تمام اشعار محبوب الزمن دارد .

۲۰۷- کوکب، خواجه اسدالدین

● **نگارستان سخن** : خواجهٔ اسدالدین بن خواجهٔ عبدالبنی . منشاء اجدادش خطهٔ دلپذیر کشمیر است و والدش بشغل تجارت در کلکته جاء گیر بوده : و کوکب زمانی بتحصیل علم در مدرسهٔ عالیهٔ کلکته اشتغال داشت ، و مدتی بتعهد عهد های جلیلهٔ سرکار انگریزی علم شهرت افراشت .

آخرالعمر دل بر ترک و تجرید نهاد و دست به بیعت شاه نجیب‌الله شهباری داد . و در سنه (۱۲۷۶ھ) کوکب حیاتش در وبال زوال افتاد . دیوانی ضخیم دارد . این سه بیت ازان بحکم گلی از گلزاری هدیه آذان باد .

آه شبم ، گر اثری داشتی　　شام فراقش ، سحری داشتی
آنکه بیک غمزه مرا ، قتل کرد　　کاش بگورم ، گذری داشتی
پیش تو هم ، خوار نبودی چنین　　(کوکب) اگر مشت زری داشتی

(ص ۸۶)

● **المغنم البارد** : کوکب کشمیری :

مارا نبود دلی کار آید ازو　　جز ناله که، در دمی هزار آید ازو
چندان گریم که ، کوچها گل گردد　　نی روید ، و ناله های زاز آید ازو

(ص ۶۶)

۲۰۸- گرامی ، پندت شنکر جیو آخون

● **بهار گلشن کشمیر** : پندت شنکر جیو ، آخون تخلص گرامی . در رعنا واری سرینگر سکونت داشت . در عهد مهاراج گلاب سنگ بعمر هفتاد و پنج سالگی بسال (۱۹۱۲ بکرمی) جهان را وداع گفت :

زان شمع لاله رخ ، همه کس درد و داغ داشت　　پروانه خویش را ز میان با چراغ داشت
نباشد شیوهٔ غیر از تحمل ، بردباران را　　زحرف سخت ، نتوان برد از جا ، کوهساران را
هزار داغ ، فلک خود ز اختران دارد　　ترا توقع مرهم ، ز چرخ زنگاریست

همیشه بر لب فواره این سخن جاریست
که: اوج دولت دنیای دون نگونساریست
روشنم گردید این معنی، ز گرد کاروان
وقت رفتن زین جهان هرکس مکدر میشود
از پر طاوس این معنی (گرامی) روشن است
هرکه: دارد بخت سبزی صاحب زر میشود
هیچکس بی داغ از دست بتان هند نیست
آتشی زین دودمان، در هرطرف افتاده است

انتخاب واسوخت بمنزلهٔ سراپا

ای سهی سرو! خیال قد تو، یار من است
جلوهٔ ناز تو، آرام دل زار من است
سرکنم شکوه که، زلف تو در آزار من است
عشوه با غیر و تغافل همه درکار من است
بر من این جورو ستم ای شه خوبان تاچند
لطف کن لطف، که برباد تو باشم تا چند
ماه من، رشک قمر چهرهٔ تابان تو شد
نور حور فلک، از جبهٔ رخشان تو شد
دین و دل، باختهٔ نرگس فتان تو شد
چشم آهو، هدف ناوک مژگان تو شد
ای هلال ابروی خورشید لقا، مهر نما
درد مندم نگهی از تو مرا هست دوا
سرمهٔ چشم تو من، عین بلا میبینم
وسمهٔ ابروی تو، هوش ربا میبینم
نوک مژگانت، سرخار جفا میبینم
عشوه ات، رخنه گر قصر وفا میبینم
گوشهٔ چشم تو، آهوی حرم کرد شکار
چشم عنبر شده حیران و گرفت است خمار
(ص ۱۹۷-۲۰۲)

۲۰۹- گویا، میرزا کامران بیگ

● همیشه بهار: گویا، برادر میرزا داراب جویا. طبع شعر درست داشت. و ذهنش بایهام و اذا بسیار مائل بود. و خوب و متین میگفت:

ز هجر مردم و گویند: یار می آید
بکار من که نیامد، چه کار می آید
خویش را با او شبی میخواستم
از برای مطلبی میخواستم(۱)
از عروس دهر، تا دل برکنیم
همت مردانه میخواهیم ما
(خطی)

● تاریخ اعظمی: کامران بیگ گویا برادر میرزا داراب جویا ست: مشهور است که: شاعری از ایران آمده بود، کامران بیگ بی ادبانه با او

۱- این دو شعر شبیه هندی داره.

برخورد. آن شاعر طاقت نیاورده گفت: لعنت بران سامری که مثل تو گوساله را گویا کرده است. دیگری در صحبت این هر دو برادر وارد شده و از تخلص هر دو پرسید. یکی گفت: جویا! و دیگری گفت: گویا! فرمود که: تخلص طالب کلیم را هر دو برادر خوب تقسیم کرده‌اید. (ص ۲۰۸)

● ریاض الشعرا: میرزا کامران گویا، برادر زادهٔ میرزا داراب جویاست. که در روضة الجیم گذشت: اوراست:

در کوی عشق، نیست مجال قدم زدن — این راه را، چو اشک بسرمیبریم ما
بیطالعی نگر که، بگوش تو ره نیافت — با آنکه نالهای من، از آسمان گذشت(۱)

(خطی)

● گل رعنا: گویا، میرزا کامران کشمیری: پرادر میرزا داراب جویا است و گلشن کشمیر را بلبل گویا. جویا میگفت که: من و برادر من گویا نام طالب کلیم را دو لخت کرده گرفتیم. گویای اوست:

(دو شعر دارد ص ۹۵۰)

● صحف ابراهیم: میرزا کامران گویا تخلص برادر میرزا داراب جویا و شاگرد سامری تبریزی است. گویند: نوبتی ملا شیدا را با او مناظره افتاد شیدا رنجیده زبان ملامت بر کشاد که: چگویم بآن کافر سامری که، مثل گوساله را گویا نموده. (خطی ص ۲۸۹-۲۹۰)

● سفینهٔ هندی: میرزا کامران گویا تخلص کشمیری. برادر میرزا داراب بیگ جویاست؛ پدرش سامری تخلص میکرد؛ یکی از خوش طبعان کشمیر گفته: گوسالهٔ سامری به بین گویا شد! اوراست؛

(سه شعر دارد ص ۱۲۶)

۱- سفینه هندی دارد.

۲۱۰ـ لاله، ملک شهید

● تاریخ اعظمی : از مردم کشمیر بود، در همان وقت (در زمان مرزا داراب بیگ جویا) او هم راه سخنگوئی میپیمود . در تاریخ یابی قدرت خدای داشت . اما این امر را بغایت مبتذل کرد و بتقریب تهنیه و تعزیه هر کس و ناکس تاریخ میگفت . گویا تاریخش بازاری شده بود . شعر هم بد نمیگفت، این دو شعر او در خزینهٔ حافظه بود بنگارش رسید :

لام قد من ، با الف قد تو ، لا شد — یعنی که ، وجودم بوصال تو فنا شد
در آتشم نشسته خموش از فراق دوست — چون غنچه های لاله، مرا سرمه در گلو است

ــ ده مجلس ــ فتنهٔ عهد ابراهیم خان را موزون کرده است، از خوش طبعان وقت بود . (۱) (ص ۲۰۸)

۲۱۱ـ لائق، پندت جی گوپال کشمیری

● صبح گلشن : پندت جی گوپال کشمیری لکهنوی ست . طبعش در فنون ادب و سخن سنجی چیره و قوی :

بلبل از گل رو کشید و گل گریبان چاک زد — دید چون از دور، روی رشک گلزار ترا
چون زلیخا گشت صد یوسف خریدارت بجان — گرمی دیگر بود ، امروز بازار ترا
گرهی زد بدلم ، زلف گره گیر کسی — که نشد وا ، ز سر ناخن تدبیر کسی
ای خوشا حال شهیدی که ، پی زخم دگر — بلب زخم ببوسد لب شمشیر کسی
(ص ۲۵۳)

۲۱۲ـ لچهمن، پندت کاشکاری

● بهارگلشن : پندت لچهمن کاشکاری، ساکن جبه کدل سرینگر بود . بعمر ۶۴ سالگی بعهد مهاراجه گلاب سنگ (۱۸۴۶ ـ ۱۸۵۷ع) در سال (۱۹۰۵ بکرمی) فوت کرد .

ای مصورا! چشم خشمش میکشی، مستانه کش
چون به چشمش میرسی بگذار، من خواهم کشید
(۲:۸۵ب)

۱ـ رک : تذکرهٔ شعرای کشمیر اصلح چاپ راقم الحروف ص ۱۸۵ .

۲۱۳- لذتی، لدنی، ملا مهدی علی کشمیری

● ریاض‌الشعرا : لدنی (۱) ملا مهدی علی کشمیری در آگره بوده . نسبت استادی بشیخ فیضی داشته . اوراست :

مگر در عشق تاثیر فسون ز افسانه میخیزد — که شب با هر که بنشینم، سحر دیوانه میخیزد(۲)
بصدخون‌جگر پرورده‌ام، این‌دل، که‌شد دشمن — چه‌سازم؟ چون‌کنم؟بادشمنی،کزخانه‌برخیزد(۳)

رباعی

در روح همی خوطه زند گفتارت — در نار همی شنا کند رفتارت
در زمزم اشک، غسل ناکرده نگاه — بنهد قدمی بکعبهٔ دیدارت(۴)

● تذکرهٔ حسینی : لدنی ، مولانا مهدی علی لدنی : شاعر خوش گوست . این بیت از اوست . (یک شعر دارد ص ۲۸۵)

● مجمع النفائس : لدنی ، مهدی علی لدنی تخلص . از کشمیر جنت نظیر بود بغایت عالی طبیعت ، اکثر در آگره بسر برده ، گویند : شیخ فیضی بوی نسبت استاد شاگردی داشت ، در سنه (۱۰۰۵ه) در گذشت . ازوست :
(یک شعر و یک رباعی دارد ص ۳۰۲ ب)

● گل رعنا : لدنی ، مهدی علی کشمیری : خوش طبیعت بود . گویند : شیخ فیضی اکبرآبادی باو نسبت شاگردی داشت . در اکبرآباد بسر میبرد و همانجا سنه خمس و الف (۱۰۰۵ه) ودیعت حیات سپرد ، از اوست .
(یک شعر دارد ص ۹۶۱)

۱- ریاض‌الشعرا ، تذکرهٔ حسینی ، مجمع‌النفائس ، گل رعنا لدنی نوشته اند و صحف ابراهیم ، شمع انجمن، روز روشن لذتی دارند .
۲- مجمع‌النفائس و گل رعنا و روز روشن دارد .
۳- تذکره حسینی و شمع انجمن دارد .
۴- مجمع‌النفائس دارد .

● صحف ابراهیم : لذتی، نامش ملا مهدی علی و اصلش از کشمیر است. اما در آگره سکنی اختیار کرده بود. و گویند حق تعلیمی بر شیخ فیضی فیاضی داشته است.
(ص ۲۹۹۰ ب)

● شمع انجمن : لذتی ، ملا مهدی علی شاعر خوش ادا رنگین نواست. از اوست :
(یک شعر دارد ص ۴۰۹)

● روز روشن : لذتی ، ملا مهدی علی از عالی فکران کشمیر بود. و با فیضی فیاضی نسبت تلمذ داشت : و در اکبر آباد بعزت و ثروت تعیش مینمود. و همانجا در سنه خمس و الف (۱۰۰۵هـ) مرحله زندگانی پیمود.
(یک شعر دارد ص ۹۵)

۲۱۴- لطف الله، خواجه کشمیری

● نگارستان کشمیر : محمد اعظم پسر عالمگیر در سال (۱۱۱۹هـ) جانشین پدر شد. والده‌اش صبیهٔ راجای راجور (علاقهٔ کشمیر) بود.

خواجه لطف‌الله کشمیری تاریخ جلوس وی گفت :

قدسیان تهنیت سال جلوس بشه مرشد کامل گفتند
عرصهٔ جشن شهنشای را محفل خلد مشاکل گفتند
سال تاریخ همایون سعید ـ جشن شاهنشه عادل ـ گفتند
۱۱۱۹هـ

۲۱۵- لطفی، پرکاش داس کشمیری

● صبح گلشن : لطفی بریلوی، نامش پرکاش داس و اصلش کشمیر. کلام لطیفش دلآویز و دلپذیر است :

یقینم شد که ، از درد دل زارم ، خبر دارد که هردم بهر من تدبیر آزاری دگر دارد
(ص ۳۵۴)

۲۱۶- لکنتی، کشمیری

● صحف ابراهیم : لکنتی کشمیری . احوالش براقم این تذکره نرسیده . و اشعارش از بیاضی دیده محتمل است که همان لکنتی لاهوری (۱) باشد .
(ص ۳۰۰ الف)

۲۱۷- لکهی، پندت لکهی رام

● گلشن بهار کشمیر : در سرینگر زندگانی میکرد . سوامی کیلاس کول مهاراج که عارف بود ، پیر وی بود . وقتیکه سوامی بسال (۱۹۷۳ بکرمی) جهان را پدرود گفت ، پندت لکهی در فراق و اندوه وی بسیار رباعی و مراثی سروده است . ازوست :

دلا ! کاروبار جهان هیچ نیست　　اساس زمین و زمان هیچ نیست
چه وابستهٔ دل ، درین باغ و راغ　　که این بیوفا بوستان هیچ نیست
کسی را میازار و از کس مرنج　　کزین بهتر ای نکته دان هیچ نیست
(۲ : ۷۸۵ ص)

۲۱۸- ماهر، میر محمد علی اکبرآبادی

● کلمات الشعرا : آراستهٔ باطن و ظاهر میر محمد علی ماهر . استاد پخته کار انسان کامل عیار بود . با قدسی و کلیم و میر یحیی وغیرهم شعرای عصر

۱- لکنتی ، نامش ملا حیدر برادر ناطق از سکنهٔ شهر لاهور بود . ابتداء روانی تخلص میکرد آخرکار بهٔ لکنتی که داشت از روانی در گذشته لکنتی اختیار فرمود :

ترک چشم او ز مستی هرچه بامن راز گفت　　غمزهٔ غماز با آن شوخ یک یک باز گفت
مابین دو زلف ، رخ روشن عجب افتاد　　این طرفه که یک ماه میان دو شب افتاد
آنان که وصف حسن تو تقریر میکنند　　خواب ندیده را همه تعبیر میکنند
در صورت بهار ارم جلوه میدهند　　تا مصحف جمال تو تفسیر میکنند
(صبح گلشن ۳۵۶)

جهانگیری و نازک خیالان عصر عالمگیری صحبتها داشته و فقر اختیاری باستقلال داشت . پیش دارا شکوه ــ مرید خان ــ شده بود، چنانچه خود فرموده:

کرده بارادت انتخابم بخشید ــ مرید خان ــ خطابم

بعد نوکری دارا شکوه ترک علائق دنیوی کرده گوشهٔ عزلت گرفت و دیگر کمر نه بست .

روزی فقیر گفت : دانشمند خان میر بخشی و همت خان تن بخشی بر حال شما مهربان اند . چرا منصب معقول نمیگیرید ؟ خندیده گفت : بترک دنیا مشهور شده ام ، دم از فقر میزنم ، الحال بدنیا رغبت کنم ؟ مثل من بآن زن هندو ماند که با شوهر مرده برای سوختن آمده باشد، حرق آتش سوزان دیده خواهد بگریزد . خاکروبان بچوب سرش را شکسته بسوزانند .

تا در جهان بود بحمیت بود و در فکر سخن بود. برای بعضی پیش مصرع شش ماه تا هفت ماه فکر میکرد(۱) . چنانچه برای مصرع آخر این بیت شش ماه فکر کرده پیش مصرع رساند :

انتقام پدر از خصم ، پسر میگیرد حاسد اهل‌سخن داغ ز حسن سخن‌است

دیوانی ضخیم و مثنوی رنگین دارد، نثرهای رنگین مثل ظهوری پر مضامین تازه نگاشته . ــ گل اورنگ ــ در مدح شاه عالمگیر اورنگ زیب و ــ گل سر سبد ــ از فکر های اوست . چند فقره ازان گلدستهٔ گلهای معانی ایراد مییابد :

۱ـ نسخه خطی راقم دارد ... تا زنده بود بجمعیت و فراغت بود و تا بود در فکر سخن هیچگاه اورا فارغ ندیده ام . برای پیش مصرعه بعض مصراع شش ماه هفت ماه فکر میکرد . مثنوی در مدح بیگم صاحبه ...... الخ .

در عهد صبی بمقتضای سن ، اکثر ببازی گنجفه دست کشادی، بشمشیر سر وا کردی . و زر سرخ و سفید بخراج دادی ، تا از مرکب ساز سرکارش نام سیاهی بادام شنیده . بادام چون پستهٔ خندان در پوست بادام نگنجیده .

آرد از بهر مشق شاه ، مدام   چشم خوبان سیاهی بادام

در عهد خوش نویسی اش ، از بسکه یاقوت را مناسبتی بقطعه نویسی نمیبینند ، محرران دفتر خانهٔ همایونش ، بیاقوت قطعه نمینویسد (۱) .

ــ مثنوی جامع نشاتین ــ در زمین ــ تحفة‌العراقین ــ گفته بود . و افتتاح کلام از بهاریه کرده برای آن مطلعی (۲) میخواست . حسب‌المدعا دست نمیداد . فقیر گفته بنظر گذرانید :

ای بر سرنامه گل ز نامت   باران بهار رشحه جامت

ایشان برای ــ ساقی نامهٔ ــ فقیر مطلعی گفته بودند . عنایت فرمودند !

بود نامهٔ نشه بخش ادا   که بر سر کشد جام حمد خدا

مثنوی در مدح بیگم صاحب گفته معرفت والدهٔ عنایت خان آشنا فرستاد بیگم بعد مطالعه برین بیت بسیار محظوظ شد :

بذات او ، صفات کردگار است   که خود پنهان و فیضش آشکار است

پانصد روپیه صله عطا فرمود . (۳)

۱ـ چاپ لاهور دارد : ...... از تمام نثر ملا منیر لاهوری همین فقره انتخاب نموده :
ــ خواجه ریحان که با خواجه سنبل نسبت همزلفی داشت ــ (ص ۱۰۳)

۲ـ نسخه خطی دارد : ...... مطلبی برای آن، بطرز مطلع ساقی نامهٔ شیخ عبدالعزیز عزت میخواست ، که گفته :

سر نامه را نشأ نام خدا ست   که بی یاد او ، نشأها نارسا ست

فکرها میکرد دست بهم نمیداد . فقیر این مطلع گفته گذرانید ......
محظوظ شد و همین را نوشت و دعا کرد و تحسین ها در حق من فرمود .

۳ـ نسخه لاهور دارد ...... فرمود . باعتقاد فقیر هیچ نداد ، بایستی برین او را بزر بسنجد پایهٔ مدح بالاتر ازین چه باشد .

فقیر در جوانی مدتی شعر را در خدمتش گذرانیده و اصلاح گرفته . سلامت نفس و شکستگی و گذشتگی بحدی داشت که در روزی بخانهٔ مرزا قطب‌الدین مائل مجلس شعر خوانی گرم بود . حکیم صاحب و ملا محمد سعید اشرف و میر غیاث الدین منصور فکرت (۱) باهم صحبت داشتند . نوبت بشعر خواندن فقیر رسید ، این مطلع تازه گفته بودم ، بر خواندم :

کی توانم دید، زاهد جام صهبا بشکند   میپرد رنگم، حبابی گر بدریا بشکند

همه صاحبان سخن زبان بآفرین و تحسین کشادند . حکیم صاحب تا نصف شب همین مطلع بر زبان داشت و میگفت : سبحان الله ! در هند مردی پیدا شود که چنین شعر بگوید .

روز دیگر در خانهٔ دانشمند خان بشاه ماهر دو چار شد . گفت : دیروز سرخوش شاگرد شما بسیار محظوظ ساخت . بارک الله ! خوب تربیت کردید ! شاه ماهر گفت : او کی شاگرد من است ، ما باهم یاریم ، پیش یکدیگر شعر میگذاریم ، شاگردی و استادی درمیان نیست ! شاید از راه بزرگ زادگی خود میگفته باشد، والا من چه لیاقت دارم که استاد او باشم . چون فقیر بعد از چند روز بخدمت رفت ، فرمود که : شما پیش حکیم چرا گفتید که من شاگرد ماهرم ! گفتم: حق را بپوشم و کفران نعمت کنم! گفت : برای شما خوب نیست و مرا خود فخر است که همچو تو شاگرد داشته باشم ! جمعی بلند فکر هستند که مرا و شعر مرا در نظر ایشان

☜ در نسخهٔ خطی ملک نگارنده (تاریخ ۱۱۶۰ه) ... صله فرستاد ، خواجه سرا آمد گفت که : بیائید! در دیودهی تسلیم نموده ببرید ! شاه ماهر گفت: من این قسم شاعر نیستم که پیش در و دیوار تسلیم کرده بگردم ! باز عرض رسید ، حکم شد که : بخانه اش رسانند !

۱- رک : سرخوش لاهور ۸۴ - نورالحسن ۷۷ - صبا ۵۳۶ .

قدری نیست ، شاگرد مرا در چشم ایشان چه رتبه خواهد بود ! شعرا شاگرد خدایند :

برد شاگرد حق استاد عالم (۱)

گویا و جویا دو برادر بودند در کشمیر . پدر ایشان سامری تخلص داشت . بشاه ماهر گفتند : ببینید ما هردو برادر نام و تخلص طالب کلیم باهم چه قسم بخش کرده ایم ؛ جویا طالب و گویا کلیم ! شاه گفت : معنیهایش را باهم چه قسم قسمت کرده اید ؟

گویند: روزی گویا با میر محمد اسمعیل حجاب بر معنی بیتی کج بحثیها کرد . حجاب بر آشفت و بی حجاب گفت : آتش در گور آن سامری

۱- در چاپ لاهور بعد ازین هست : برادر کلان فقیر خیرالدین محمد طبعی موزون داشت عجزی تخلص میکرد . شعر بطرز قدما میگفت ، فقیر در خدمت او تربیت مییافت . در سن هشت و نه سالگی روزی براهی میرفتم خواجه سرائی خوش روی دیدم که بر بالای چاه زنخدان خالی داشت . این معنی بخاطر آورده مطلعی گفتم :

بر زنخدان تو ، خال سیهی افتاد است همچو دلریست که بالای چهی افتاد است

پیش برادر خود خواندم محظوظ شد و مرا در بر کشید به پیشانی بوسه داد . ازان روز در اصلاح کار من شد . در سن پانزده سالگی در قصبه کرانه دختر صاحب حسن رسن بازی را دیده رباعی گفتم :

آن دلبر بوالعجب ، که ماه زیبا ست بالای علم ، چوگل ، بشاخ رعنا است
نی نی غلطم ، کـه آفتاب محشر یک نیزه بر آمد و قیامت برپا است

غلغله این رباعی در تمام میان دو آب افتاد . پیرمحمد رهای وغیره سخنوران کـه دران گلزمین بودند ، پیش پدر فقیر آمده گفتند که : این پسر چیزی میشود از حال این غافل مباشید ! در مشق چند مدت کار از اصلاح برادر گذشت . ملا بیخود مرا بخدمت میرزا محمد علی ماهر برد . صحبت بایشان موافق افتاد . همیشه شعر گفته بخدمت میگذرانیدم و اصلاح میگرفتم . بمیان ناصر علی میفرمود که : در کار طبع ایـن جوان حیرانم ، هر گاه میآید معنی هـای تازه میآرد . از کجا میآبد ؟ (ص ۱۰۲ - ۱۰۵)

افتد که چون تو گو ساله را گویا کرده !

نقل است : برهمن پسری مقبول فکر سخن میکرد . روزی پیش نواب سعدالله خان این بیت از فکرهای تازهٔ خود برخواند :

ز میدان سخن گوی ، سبق برد برهمن زادهٔ از دو برهمن

نواب خنده میکرد و بتکرار میخواند . درین اثنا میرزا محمد علی ماهر رسید . فرمود: بشنوید که برهمن زادهٔ دو برهمن چه میگوید ! او باز خواند . ماهر گفت : از صلابت صحبت نواب صاحب عبارت منقلب کرده همچو گفته باشد :

برهمن زادهٔ گوی سبق برد ز میدان سخن از دو برهمن

برهمن تخلص یکی از برهمنان پیشین بود . و دویم چندر بهان منشی دارا شکوه تخلص کرد . فقیر تاریخ فوت آن کامل زمانه چنین یافته :

حیف ز بزم جهان (ماهر) معنی طراز مست بکنج وصال از قدح موت شد
(سرخوش) غمدیده خواست سال وفاتش زدل گفت خرد ــ آه آه ماهر ما فوت شد ــ
۱۰۸۹ھ

ازوست :

چشمم ، چگونه دیدن رویت ، هوس کند نظاره بر چراغ تو ، کار نفس کند
میکند معشوق از پهلوی عاشق دلبری از پر خرد شمع را پروانه میسازد پسری
تا بدل گردیده ام ، خرسند عالم از من است در قناعت مور ، از یک دانه صاحب خرمن است
بسکه در هجر تو ، چون نال قدم ، کاهیده ام از تنم ، صد پیرهن بالیده تر ، پیراهن است
بسکه شه دل بستهٔ احوال ملک و لشکر است زنگ بر آئینه داغی بر دل اسکندر است
ز آمد شد نفس ، که برو شد مدار عمر باشد دو اسپه تاختن شهسوار عمر
تنزلش چو ترقی باختیار مدان که این نفس زدن شخص روزگار بود
دوباره سوزد ازان رو فغان بلند کشد می دو آتشه در سوختن سپند کشد
(ص ۱۶۹-۱۷۰)

● مرآت الخیال : محمد علی ماهر ، در فنون سخنوری مهارت نیکو داشت .

هر صبح آن قدر گلهای مضامین رنگین از چمن طبعش میشگفت، که در جیب خاطر و دامن فکر گلچینان سخن نمیگنجید. و هر شام آن مایهٔ ماه مطالب روشن، از مشرق ضمیر منیرش طلوع میکرد، که در مشاهدهٔ آن دیدهٔ روشن ضمیران خیرگی مینمود. از مدتی فقر اختیار داشت و گوشهٔ قناعت را توشهٔ راه حیات ساخته بود، اما اکثری از امرای عالی مقدار صحبت او را خواهان بودند. و بتلاشها دولت مواصلتش حاصل مینمودند. ولله درقائله:

آن کو بقناعت آشنا شد منظور ــ تعز من تشا ــ شد
وانکو، ره حرص و آز پیمود مقهور ــ تذل من تشا ــ شد

محمد علی در اصل هندو پسر است، و در اکبرآباد توطن داشت. پدرش در سرکار میرزا جعفر معمائی ــ که از ثقات اهل ایران بوده است ــ نوکر بود، و همواره با پدر آمد و رفت میکرد: روزی نظر میرز اجعفر بر وی افتاد و از لوح ناصیه اش رقم استعداد خوانده بلطائف الحیل خاطرش را از دین آباء بگردانید، و بشرف اسلام مشرف نموده، چون لا ولد بود، او را متنبای خود ساخت و در تربیتش نهایت جهد مبذول داشت. اما پس از فوت میرزا جعفر بلباس فقر در آمده.

چون بوی تشیع در دماغش پیچیده بود، صحبت دانشمند خان ــ که در مذهب خویش تعصبی هرچه تمام تر داشت ــ اختیار نمود و تا آخر عمرش باوی بود. پس از رحلت او انزوای مطلق گرفت، و از خانه بر نیامد تا آنکه بخانهٔ گور شتافت. وکان ذلک فی شهور سنة الف و تسع و ثمانین (۱۰۸۹ﻫ).

اما دانشمند خان نام اصلی وی ملا شفیعا است که فاضل متبحر بود. در هنگامی که علی مردان خان قلعهٔ قندهار را بمدد طالع بملازمت صاحبقران

ثانی پیش گش نمود ، ملا شفیعا برسم تجارت بهندوستان آمد و آوازهٔ فضیلت وی بسمع مبارک پادشاه رسید . ملا عبدالحکیم سیالکوتی را که ـــ بهتر ازو در هند نشان نمیدادند ـــ مباحثه فرمود . و سعدالله خان را ـــ که بشرف وزارت سرفرازی داشت ـــ مشمیزساخت . آورده اند که : هر دو فاضل را در واو عطف (و ایاک نعبد و ایاک نستعین) گفتگوی طولانی روی داد، آخر برابر ماندند ؛ ازان روز پادشاه بتربیتش متوجه شد . و چون خاطر علی مردان خان نیز درمیان بود، در مدتی قلیل بمنصب پنجهزاری وخطاب ـــ دانشمندخانی ـــ سر بلند فرمود.

گویند که : خان مذکور در آخر عمر بعلم اهل فرنگ مائل گردید و أکثری از احکام و تحریفات آن جماعت تکرار نمود . (والله عاقبة الامور)، بالجمله چون اورنگ سلطنت و جهان دارالی بوجود فیض آمود حضرت عالمگیر شاه زیب و زینت یافت ، محمد علی ماهر باشارهٔ دانشمند خان رسالهٔ مختصر مشتمل بر نظم و نثر رنگین در مدح پادشاه نوشته و موسوم به ـــ گل اورنگ ـــ نموده بنظر ایستاده های پایهٔ سریر خلافت گذرانید . و این رباعی در تعریف خط ازان رساله است که بر سبیل نمودار قلمی گردید:

گلکش زده دم ز نقطهای قلمی   زد بر قد خط راست قبای قلمی
هرگز نشود سفید، زیرا که ، کشید   در چشم دوات توتیای قلمی

هرکس که آن رساله را مطالعه نموده باشد، انصاف درستی طبعش تواند داد : ولیکن ازانجا که این پادشاه دین پناه را بنا بر پاس مراتب شریعت ، با شعرها و ارباب آن التفات کمتر است ، و مذهب مصنف نیز در نظر بود ، بدیدن و شنیدنش میل نه فرمود : و محمد علی را غیر ازین رساله مصنفات بسیار است : این غزل آبدار زادهٔ طبع شریف آن عالی مقدار است :

زاهد ار، باما حریف باده و ساغر شود   زهد سرد و خشکش از یک جرعه گرم و تر شود

جای دشمن هم بود ، بر سفرهٔ اهل کرم بی نمکدان نیست ، می هرجا که خوان گستر شود
باده نوشان را دهد ، می قوت طالع ، مدام هر که بر سر میکشد ساغر ، بلند اختر شود
پاک بین را ، دشمن نظاره هم بینش فزاست شمع را ، از پنبه ، نور چشم افزون تر شود
باعث قدر است ، پاس عزت حسود داشتن چون نه ریزد قطره آب روی خود گوهر شود
کار (ماهر) شد تمام ، از یک نگاه گرم یار چشم شمع افتد، چو بر پروانه ، خاکستر شود
(ص ۲۰۵-۲۰۷)

● مجمع النفائس : ماهر اکبرآبادی ، نصرآبادی او را کشمیری گمان برده میگوید که : خالی از لطف و شوخی نبود، و در هندوستان بخدمت دانشمند خان میر بخشی شاهجهان پادشاه میبود . و تحقیق آنست که ماهر کشمیری نبود . از هندوستان است . ظاهرا بسبب اکثر بودن او بکشمیر کشمیری گمان برده ، و احوال واقعی او آنست که مرزا سرخوش ــ که شاگرد رشید اوست ــ در ــ کلمات الشعرا ــ نوشته که :

استاد همه دان پخته کار و انسان کامل صاحب دل بود . باستادان عصر مثل کلیم و قدسی و میر یحیی وغیرهم، از شعرای عصر جهانگیری تا شعرای عصر عالمگیری، صحبت و رشته فقر اختیاری با استقلال داشت . پیوسته در فکر سخن بود برای بعضی از پیش مصرعها تا شش هفت ماه در تلاش بود ، چنانچه برای این مصرع :

انتقام پدر ، از خصم ، پسر می گیرد

بعد شش ماه این مصرع رسانید :

حاسد اهل سخن داغ ز حسن سخن است

و دیوان ضخیم و مثنوی های رنگین دارد . و نثر او نیز مثل نثر ملا ظهوری پر از مضامین است . و نثر ــ گل اورنگ ــ در تعریف محمد اورنگزیب عالمگیر پادشاه بسیار بقدرت نوشته ، و نیز ملا سرخوش نگاشته که :

ماهر از تمام نثر مولانا منیر همین فقره انتخاب نموده : ــ خواجه ریحان که با خواجه سنبل نسبت همزلفی داشت ــ میگفت که : دیگر همه تالیف است .

فقیر آرزو گوید : عجب است که پسند شاه ماهر این فقره شده، چرا که خواجه ریحان و خواجه سنبل نام خواجه سرایان باشد و قرابت همزلفی درمیان این مردم معلوم . معهذا همزلف بمعنی که مشهور هندوستان است در کلام اهل زبان بنظر نیامده . و بمعنی مذکور هم داماد است . و نیز لفظ نسبت بمعنی قرابت نیست ، اگرچه من حیث‌المعنی صحیح است . و فقیر گمان دارم که این فقره از ابوالبرکات نیز نباشد و اگر در کلام او یافت شود الحاقیست. زیرا چه او زباندان قرار داده است . لهذا مثل میرزا جلالای طباطبا که شیخ ابوالفضل را به بوالفضل یاد کرده ، او را ــ طوطی آهنین قفس هند ــ گفته ، دیباچه بر کلیات منیر نوشته ، و این دلالت بر جلالت قدر و کمال سخندانی او دارد :

جو یا ــ که احوالش گذشت ــ و گویا برادر او پیش شاه ماهر گفتند که: ما هر دو برادر تخلص و نام طالب کلیم را باهم چه قسم برادرانه بخش کرده گرفتیم ! شاه گفت : معانی او هم علی هذا القیاس !

سرخوش قطعهٔ در تاریخ وفات او گفته که مادهٔ تاریخ آن این است:

ــ گفت خرد : آه! آه! ماهر ما فوت شد ــ

۱۰۸۹ هـ

از وست :

چشمم ، چگونه دیدن رویت ، هوس کند
نظاره ، بر چراغ تو ، کار نفس کند

میکند معشوق از پهلوی عاشق ، دلبری
از پر خود ، شمع را پروانه میسازد پری

تا بدل گردیده ام خرسند ، عالـم از منست
در قناعت مور از یکدانه صاحب خرمن است

بسکه از هجر تو، چون نال قلم ، کاهیده ام
از تنم صد پیرهن نالیده تر پیراهن است

سخن گو عالم از حسن ادا گردیده تسخیرش
خموشی، لطفها دارد که، نتوان کرد تقریزش

آمد شد نفس که ، برو شد مدار عمر
باشد دو اسپه تاختن شهسوار عمر

تنزلش چو ترقی باختیار مدان
که این نفس زدن شخص روزگار بود

(ص ۳۲۷ الف)

● سرو آزاد : ماهر ، میرزا محمد علی اکبرآبادی شاعر ممتاز. در نظم و نثر سحرطراز: نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گران مایهٔ سخن صرف کرد؛ و با کلیم و قدسی و صاحب طبعانی، که بعد ازین دکان تازه گوئی چیده‌اند، صحبت داشت.

بدایت حال ملازم شاهزادهٔ دارا شکوه بود و ــ مرید خان ــ خطاب داشت و چندی در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاهجهانی بسر برد.

آخرکار همه را دست زده بر پوست تخت درویشی نشست و قلمرو قناعت و آزادی تسخیر نمود.

سرخوش در تذکرهٔ خود گوید :

روزی فقیر گفت : نواب میر بخشی و همت خان تن بخشی هر دو بر حال شما مهربان اند ، چرا منصب شایسته نمیگیرید ! خنده کرد و گفت: به ترک دنیا مشهور شده ام و دم از فقیری میزنم ، اگر الحال باز رغبت بدنیا نمایم ، بآن زن هندو میماند که با شوهر مرده برای سوختن رفته باشد ، و آتش سوزان دیده خواهد که بگریزد ، خاکروبان بچوبها سرش را شکسته بسوزانند . فقر باستقلال داشت و تا زنده بود به جمعیت و فراغت بود .

راقم الحروف آزاد گوید که : فقیر را با نواب نواب نظام الدوله ناصر جنگ شهید (۱) خلف نواب آصف جاه (طاب ثراه) ربط عجبی اتفاق افتاده بود ، و موافقیتی ــ که بالا تر ازان متصور نباشد ــ دست بهم داد : چون نواب نظام الدوله بعد رحلت پدر بر مسند ایالت دکن نشست ، بعض یاران دلالت کردند که: حالا هر رتبهٔ که خواهید میسر است اختیار باید کرد، و وقت را غنیمت باید شمرد ! گفتم: آزاد شده ام . بندهٔ مخلوق نمیتوانم شد، دنیا بنهر طالوت میماند ، غرفهٔ ازان حلال است زیاده حرام و این شعر فرو خوانده شد :

درین دیار که ، شاهی بهر گدا بخشند غنیمت است که، مارا همین بما بخشند

۱- شهید (۱۱۶۳ه) بن میر قمرالدین خان نظام الملک آصف جاه اول .

وفات ماهر در سنه تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد : صاحب دیوان ضخیم و مثنوی های متعدد است . و مثنوی مختصر در مدح جهان‌آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاهجهان گفته، بتوسط عنایت خان آشنا تخلص (۱) نزد بیگم فرستاد . ازو است :

بذات او ، صفـات کردگار است که خود پنهان ، و فیضش آشکار است

بیگم را خوش آمد و پانصد روپیه صله فرستاد .

اما در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانـزده بیـت در تاریـخ عمارت زیب‌النسا بیگم دختر خلد مـکان بنظـر رسیده . در آن مثنوی بیـت مـذکور هم هست . توارد افتاده باشد .

ماهر در مثنوی گوید در نعت سرور کائنات (صلی‌الله علیه و آله وسلم) :

گرچه آورد ، پیش ازین عیسی مردهٔ را ، دوبـاره در دنیـا
از ره معجز ، آن جهان کـرم عیسیٰ آرد دوبـارهٔ در عالم

(دو شعر دارد ص ۱۱۲-۱۱۴)

● خزانهٔ عامره : ماهر شیـخ محمد عـلی اکبـرآبـادی . از ماهران فـن و ساحران سخن است . شیر خان در مرآت‌الخیال نوشته که :

شیخ محمد علی در اصل هندو پسر است . و در اکبرآباد توطن داشت . پدرش سرکار میـرزا محمد زمان چلـ یک ـــ که از اهـل ایـران بوده است ـــ نـوکر بـود . او همواره با پدر آمد و رفت میکرد . روزی نظـر مرزای مذکور برو افتاد و از لوح ناصیه اش رقـم استعـداد خوانده بلطائـف الحیل خاطرش از دیـن آبا گردانید و بشرف اسلام مشرف کرد . چون لاولد بود او را متبنای خود ساخت و در تربیتش نهایت جهد مبذول داشت .

مولف گوید خواجه محمد زمان لاولد نبود بلکـه دو پسر داشت چنانچـه

۱- در سر خوش و خزانهٔ عامره هست ... معرفت والدهٔ عنایت خان آشنا .

ماهر خود در قطعهٔ تاریخ وفات خواجه محمد زمان میگوید :

خواجهٔ محمد زمان خواجهٔ نیکو صفات — آنکه لقب ـ چل یکش ـ بود بر خاص وعام
کرد معزز مرا ، چون به پسر خواندگی — آن سبب عزتم ، گشت میان انام
داشت دو صلبی پسر ، لیک محبت نداشت — وقف منش کرده بود ، مهر و محبت تمام
سال وفاتش طلب کرد خرد از سروش — گفت : محمد زمان خلد گزیده مقام
۱۰۴۱ھ

ماهر ، در آغاز حال معتصم دامن دولت دارا شکوه بن شاهجهان بود و ــ مرید خان ــ خطاب داشت و چندی در رفاقت دانشمند خان یزدی ــ که هم از امرای شاهجهانی و هم از امرای عالمگیری بود و در سنه احدی و ثمانین و الف(۱۰۸۱ھ) کوس رحلت زد ــ بسر برد . و با همت خان بخشی ــ که ترجمه او در احوال میر محمد افضل ثابت مذکور شد ــ و دیگر امرای عصر مربوط بود : انجام کار کم علائق دنیوی گرفت و خود را بپایهٔ والای درویشی رساند . و تا دم واپسین در مقام فقر پای استقامت افشرد .

و در سنه تسع و ثمانین و الف(۱۰۸۹ھ) دامن از خارزار هستی برچید.
سرخوش در ــ کلمات الشعرا ــ مینویسد: ماهر مثنوی در مدح جهان آرا بیگم دختر شاهجهان گفته بمعرفت والدهٔ عنایت خان آشنا تخلص فرستاد . بیگم بعد مطالعه این بیت بسیار محظوظ شد :

بذات او ، صفات کردگار است — که خود پنهان ، و فیضش آشکار است

و پانصد روپیه صله عطا فرمود :

مؤلف گوید در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب‌النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر فقیر رسیده ، دران مثنوی بیت مذکور هم هست ، توارد افتاده باشد .

دیوان ماهر حاضر است، محتوی بر قصائد و غزلیات و رباعیات و مقطعات و مثنویات و قصائد، درنعت نبوی و در مدح امراء وقت، مثل سعدالله خان وزیر شاهجهان، و دانشمند خان، و همت خان، و حکیم داؤد تفرنجان، بنظم آورده. مضامین خوب تلاش میکند و خلاصهٔ غزلیات او این است :

سر رشتهٔ حیات، بنظاره بسته ایم — ما زنده ایم شمع صفت، از نگاه خود
آنچه از دور فلک، در روزگاری میرسد — بر من از هر گردش چشم نگاری میرسد
قدر یکدیگر، نکو دانید ای یاران! که چرخ — میعزند صد دور، تا یاری بیاری میرسد
چشمی که، خواست طاقت روی تو، آورد — مشق نگاه، بر ورق آفتاب کرد
دست کسی، بدامن وصلش، نمیرسد — جای رسیده است که، نتوان باو رسید
آنکه یک نفرین او، با صد دعا میخواستم — دم اگر، از آفرین میزد، چها میخواستم
شب، داغها ز وعدهٔ جانانه، سوختیم — صد شمع، از برای یک افسانه سوختیم
دست میگیرد گیاه و بحر میسازد غریق — خویش را پیوند با درویش، و از منعم گسل
کس را مساز محرم بزم شراب خویش — ازمردمان، چو خضر نهان‌دار، آب خویش
وای بر مشتاق دیداری، که در روز وصال — از هجوم گریه، چشمی باز نتوانست کرد
ای برادر! چون مه‌کنعان، از اخوان گریز — جایٔ امنی گر نیابی، جانب زندان گریز
قسبتی هست دل تنگ مرا، با دهنت — بکشا لب بسخن، تا دل من بکشاید
هر دو، در بزم تو با هم، تا سحر وا سوختیم — شمع، باما در رفاقت، هیچ کوتاهی نه کرد

از مخالص اوست در مدح دانشمند خان :

بسکه در دوران من، عالم گلستان‌گشته است — یک جهان شکرم بود ورد زبان از روزگار
این قدرها فیض بخشی، در مزاج او نبود — حاجب دربار نوابش هما‌نا داده بار

در مدح همت خان :

چنین که، صبح بود فیض‌بخش و فیض‌رسان — چنین‌که، صبح دهد کام خلق از هر باب
بطاق ابرو، خان سپهر قدر، کشید — مگر بساغر زرین مهر بادهٔ ناب

در تاریخ فوت میر عبدالرشید لغوی تتوی صاحب ــ منتخب‌اللغات ــ و ــ فرهنگ‌فارسی ــ که در سنه یکهزار سبع و سبعین (۱۰۷۷هـ) بعالم باقی

شتافت، این مصراع یافت:

— سید عبدالرشید باد بفردوس پاک —

۱۰۷۷ه

(یک صد هشت بیت دارد ص ۴۱۴-۴۲۴)

● گل رعنا: شیخ محمد علی اکبرآبادی، ماهر دقائق فصاحت است و ساحر بابل بلاغت. تمام عمر صرف خدمت سخن نمود و صحبت کلیم و قدسی و دیگر شعراء وقت خود دریافت. شیر خان در — مرآة‌الخیال — مینویسد که:

شیخ محمد علی در اصل هندو پسر است و در اکبر آباد توطن داشت. پدرش در سرکار میرزا محمد زمان چل یک — که از اهل ایران بوده است — نوکر بود. او همواره با پدر آمد و رفت میکرد، روزی نظر میرزای مذکور برو افتاد، و از لوح ناصیه اش رقم استعداد خوانده بلطائف‌الحیل خاطرش را از دین آبسا گردانید و بشرف اسلام مشرف نمود. چون لاولد بود، او را متبنای خود ساخت و در تربیتش نهایت جهد مبذول داشت.

حضرت آزاد مد ظله العالی در — خزانهٔ عامره — میفرمایند:

خواجه محمد زمان لاولد نبود بلکه دو پسر داشت، چنانچه ماهر خود در قطعهٔ تاریخ وفات خواجه محمد زمان، میگوید:

خواجهٔ محمد زمان خواجهٔ نیکو صفات
آنکه‌لقب -چل‌یکش- بود بر خاص و عام

کرد معزز مرا، چون بپسر خواندگی
آن سبب عزتم گشت میان انام

داشت دوصلبی پسر، لیک محبت نداشت
وقف منش‌گشته بود، مهر و محبت تمام

سال وفاتش طلب کرد خرد از سروش
گفت: محمد زمان خلد گزیده مقام

۱۰۴۱ه

ماهر در بدایت حال دامن دولت شاهزاده دارا شکوه بن شاهجهان بکف آورد و بخطاب — مرید خان — فرق عزت بر افراخت. و بعد ازان رفاقت دانشمند خان یزدی — که از امرای شاهجهانی و عالمگیری بود و در سنه احدی و ثمانین و الف وفات یافت — اختیار کرد. و با همت خان بخشی — که ذکرش در ترجمه ثابت ثبت افتاد — بسیار ربط داشت. اواخر عمر

دامن از علائق دنیوی بر چید و بدولت درویشی فائز شده تا دم آخر به گل زمین قناعت پای ثبات افشرده . در سنه تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹ھ) در گذشت .

سرخوش در تذکرهٔ خود گوید :

روزی فقیر گفت : نواب دانشمند خان میر بخشی و همت خان تن بخشی هر دو بر حال شما مهربان اند ، چرا منصب شایسته نمیگیرید ! خنده کرد و گفت : بترک دنیا مشهور شده ام و دم از فقیری میزنم ، اگر باز رغبت بدنیا نمایم ، بآن زن هندو میماند که با شوهر مرده برای سوختن رفته باشد ، آتش سوزان دیده خواهد که بگریزد ، کماسان بچوبها سرش را شکسته بسوزانند . فقر باستقلال داشت و تا زنده بود بجمعیت و فراغت بود .

و نیز سرخوش گوید :

ماهر مثنوی در مدح جهان آرا بیگم دختر شاهجهان گفته بمعرفت والدهٔ عنایت خان آشنا تخلص فرستاد . بیگم بعد مطالعهٔ ازین بیت بسیار محظوظ شد :

بذات او ، صفات کردگار است که خود پنهان ، و فیضش آشکار است

و پانصد روپیه صله فرستاد .

حضرت آزاد مدظله میفرمایند :

در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر فقیر رسیده دران مثنوی بیت مذکور هم هست ، توارد افتاده باشد .

(۳۴ بیت دارد و همه از خزانه عامره گرفته است ص ۹۸۷ - ۹۸۹)

● نتائج الافکار : جامع فنون متواتر میرزا محمد علی ماهر ، که اصلش از اکبرآباد است . بمهارت اقسام نظم مثأنی عالی داشت ، و بکلام رنگین و افکار متین علم تفوق میافراشت . اشعار آبدارش جواهر زواهر و دوکانچهٔ معانی است ، و نثر شسته و پر کارش ، گلدستهٔ گلشن خوش بیانی . و با کلیم و قدسی و دیگر والا طبعان عصر، مجلس سخن گرم میساخت . شیر خان

در ــ مرات الخیال ــ نوشته که :

محمد علی در اصل هند و پسری است که در اکبرآباد توطن داشت. پدرش در سرکار میرزا جعفر معمائی ــ که از ثقات اهل ایران بوده است ــ نوکر بود، و همواره با پدر آمد و رفت میکرد. روزی نظر میرزا جعفر بر وی افتاد و از لوح ناصیه اش رقم استعداد خوانده خاطرش را از دین آبا بگردانید و بشرف اسلام مشرف نمود. چون لاولد بود او را متبنای خود ساخت و در تربیتش نهایت جهد مبذول داشت.

و بعد وفات میرزا جعفر بدامن دولت شاهزاده دارا شکوه بن شاهجهان جاگرفت و بخطاب ــ مرید خان ــ سر بر افراخت. و چندی برفاقت دانشمند خان ــ که از امرای عظیم الشان شاهجهانی و هم از امرای عالمگیری بوده ــ بعزت و اعتبار گذرانید. و نیز با همت خان بخشی و دیگر امرای زمان ارتباط تمام داشت. آخر کار همه را خیر باد گفته بآرائش خلوت کدۀ فقر و قناعت پرداخت، و اقلیم توکل و استغنا را مسخر ساخت. سرخوش در ــ کلمات الشعرا ــ نوشته :

روزی فقیر گفت که: نواب دانشمند خان میر بخشی و همت خان تن بخشی هر دو بر حال شما مهربان اند چرا منصب شایسته نمیگیرید! خنده کرد و گفت: بترک دنیا مشهور شده ام و دم فقیری میزنم، اگر باز رغبت بدنیا نمایم، مثل من بآن زن هندو میماند که با نعش شوهر خود بارادۀ سوختن رفته باشد و آتش سوزان دیده خواهد که بگریزد، کناسان بچوبها سرش شکسته بسوزانند.

القصه چون بجادۀ فقر و فنا قدم ثبات نهاد تا حین حیات دست التجا باحدی نکشاد و بکمال استقلال و جمعیت خاطر میگذرانید. و در تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹ هـ) بساط هستی پیچید. این چند بیت از کلام دلپذیر اوست.

(۱۱ بیت دارد ص ۶۲۶-۶۲۹)

● شمع انجمن : ماهر شیخ محمد علی اکبرآبادی . از ماهران فن و ساحران سخن است : در اصل هندو پسر بود معتصم دامن دولت دارا شکوه مخاطب به ـــ مرید خان ـــ شد انجام‌کار ترک علائق دنیوی گرفت و خود را بپایهٔ والای درویشی رسانید و تا دم واپسین پای استقامت افشرد . از انفاس اوست :
(۲۰ بیت دارد ۲۲۲)

● روز روشن : ماهر شیخ محمد علی اکبرآبادی ، پدرش از زمرهٔ عبدهٔ اصنام هند ملازم سرکار میرزا محمد زمان ایرانی بود، و ماهر با پدر خود بخدمت میرزا حاضر میشد : میرزا آثار رشد از ناصیه اش خوانده باسلام دعوت نمود ، و بتبنی خودش آعزاز بخشید . و بشیخ محمد علی مسمی ساخت . و وی بتحصیل علوم ضروریه پرداخت و بشوق شاعری از خدمت قدسی و کلیم فیضها برداشت :

و بعد وفات میرزا ، ملازمت شاهزادهٔ دارا شکوه برگزید و به ـــ مرید خان ـــ مخاطب‌گردید ؛ و پس از برهمی کاروبار شاهزاده ، رفاقت دانشمندخان عالمگیری اختیار نمود . آخر بغلبهٔ استغنا و آزادی ، از همه‌ها قطع تعلق کرده پا بدامن کشید ، تا آنکه در سنه تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹ه) راهی ملک بقا گردید .

و در ـــ آفتاب عالمتاب ـــ نوشته که :

بر دست میرزا جعفر معمائی مسلمان شد و با وی بایران رفت و پس از وی رفیق ملا شفیعا گشت و همراه علی مردان بهندوستان عود نمود . و محمد افضل سرخوش از تلامذهٔ او بود . (۱۰ بیت دارد ۶۰۰)

۲۱۹ـ مولانا ماهری

● هفت اقلیم : مولانا ماهری، نیز از ین قبیل است که حقیقت احوالش

در پس پردهٔ خفا مستور است . این چند بیت ازو میآید :

از سر کوی تو، دل با دیدهٔ تر میرود — شعله در دل، ناله بر لب، خاک بر سر میرود(۱)
حرف شرح درد دل، گر آشنای لب کنم — خون ز جیب دیده ، تا دامان محشر میرود(۲)
شعله، در پروانه افتد ، بلبل آید در خروش — گر بگویم، آنچه مارا بی تو، بر سر میرود

نظم :

در حلقهٔ ما زمزمهٔ سور نباشد — ما غمزدگان را ، دل مسرور نباشد(۲)
بی روی تو، بیرون کنم از دیده، نظر را — گر ذوق تماشای تو منظور نباشد
ویرانهٔ دل ، چون سر تعمیر ندارد — بگذار، که این غمکده معمور نباشد(۲)

(ص ۱۱٦)

● گل رعنا : ماهری کشمیری از شعرای عهد اکبری است و کوکب دری آسمان معنی پروری .

(دو شعر دارد ص ۹۷٦)

● صحف ابراهیم : ماهری کشمیری ، معاصر اکبر پادشاه بوده .

(ص ۳۳۳ الف)

● روز روشن : ماهر کشمیری : بزمان اکبری در اکبر آباد بسر میبرد ، و در ـــ ید بیضا ـــ و ـــ نگارستان ـــ ماهری بیای نسبت مرقوم است .

(دو شعر دارد ص ٦۱۰)

● نگارستان سخن : ماهری کشمیری : کارش در کلام ساحری است ، و از ماهران این فن در عهد اکبری :

(دو شعر دارد ص ۸۹)

● تاریخ نظم و نثر زبان فارسی : ماهری کشمیری . تخلص وی را ماهر هم نوشته اند ، و از شاعران دورهٔ جلال‌الدین محمد اکبر و غزل سرا بوده است .

(۱ : ٦۲۸)

۱- روز روشن دارد .
۲- گل رعنا و نگارستان سخن دارد .

۲۲۰- مجرم، میرزا محمد کشمیری

● صبح گلشن : مجرم میرزا محمد کشمیری . شاعری قابل و ادیب متوکل است. و با مولف ـــ تذکرۀ آفتاب عالمتاب ـــ رسم و راه مراسلتش حاصل (۱) :

شیـوهٔ آن نرگس بیمار ما دانیم و دل
صنعت ایـن سادهٔ پرکار ما دانیم و دل
چسان گویم لبت را ، غنچه‌سان کز غنچه تنگ است این
شکر را پیش لعلت نام چون گیرم ، که ننگ است این
بیا (مجرم!) چو تیر از قبضهٔ شمشیر، بیرون شو
که گر پای بزرگان درمیان نبود، فرنگ است این
(۳۶۴)

۲۲۱- مجرم، میرزا مهدی کشمیری

● صوفی : میرزا مهدی ، تخلص مجرم . اول شیعه بود ، بعد طریقهٔ اهل سنت اختیار کرد . و اکثر بمزار سلطان العارفین شیخ حمزه مخدوم نزد هری پربت حاضر میشد . در سال (۱۲۷۳هـ) جهان را پدرود گفت :

الهی ساز روشن از کرم ، شمع زبانم را
به انـوار قبولیت ، منورکن بیـانم را
بفکر شعر، مویم شد سفید، ای خاک بر رویم
ازین گل، پاک کن سرچشمهٔ طبع روانم را
بیـا (مجـرم) از کـرده ، بیزار شو
ز حـد رفت خواب تـو، بیـدار شو
فدا سازم دل و جان آن جفا ساز ستمگر را
ادا و ناز ، چشم نیم بـاز غمـزه پرور را
به گلشن چون روم در خاطرم آید سرا پایش
نمیبینم گل و نسرین و شمشاد و صنوبر را
(۲: ۲۸۱)

دردا که ، نمیآید از یار خبر چیزی
گفت است بگوش او ، اغیـار مگر چیزی
دل گوشه گرفت اما ، غم آمد و بر جانش
او نیز برد جان را، چون نیست دگر چیزی
چون ناله، زبان خیزد، هنگام سحر هر شب
هر گه که نمی بینم ، زان مرغ سحر چیزی
خواهم که نویسم من ، توضیف جمال او
چیزی بسرشک تر ، از خون جگر چیزی
یا بخت کند کاری یا سیم و زری (مجرم)
هرگز نشود حاصل از عقل و هنر چیزی
(ادبی دنیا)

۱- رک: محمد مصطفی که شاگردش بود .

۲۲۲- محترم ، محمد محترم کشمیری

● همیشه بهار : محمد محترم خلف میرزا عبدالغنی بیگ قبول ، معنی تلاش و ایهام بند است . از واردات طبع اوست :

ز حظ پشت لبت گر شکایتی رو داد　　مرنج جان کسی بر سبیل مذکور است
ببزم غیر، دوش او را، چو مست و بیخبر دیدم　　برای آن که هشیارش کنم ، بسیار نالیدم(۱)

(خطی)

● گل رعنا : خلف میرزا عبدالغنی قبول کشمیری : معزز و محترم میزیست و تلاش معنی ایهام بسیار میکرد . از اوست . (دو شعر دارد ص ۹۹۸)

● سفینهٔ هندی : میرزا محترم خلف میرزا عبدالغنی بیگ قبول است . ازوست :

چشم فتانش، اگر بیمار باشد، عیب نیست　　(محترم) بادام را دیدیم آن هم خسته است

(ص ۲۰۱)

● صبح گلشن : محترم ، محمد محترم از فرزندان میرزا عبدالغنی قبول کشمیری است . و مانند والد و برادر خود معزز و محترم بذهن و ذکا و موزونی و خوش تقریری . (دو شعر دارد ص ۳۷۰)

۲۲۳- محرم بیگ ، کشمیری

● تاریخ اعظمی : در تاریخ نهصد و سی و هفت (۹۳۷ه) محمد بابر پادشاه — که بتازگی هند را به تسخیر آورده بود — از این عالم رحلت کرده سکه و خطبه تعلق به نصیرالدین محمد همایون پادشاه گرفته .

۱- این دو شعر گل رعنا و صبح گلشن دارد .

میرزا کامران اجازت از همایون پادشاه حاصل کرد، بجانب کشمیر توجه نمود: در نوشهره مانده محرم بیگ و شیخ علی بیگ را با سی هزار سوار بکشمیر فرستاد: چون کشمیر درمیان امرا منقسم بود، کسی مقابل لشکر مخالف نشد: تا آمده در قلعهٔ جیره اودر فروکش نمودند، آوازهٔ فتح و نصرت جانب هند رفته. مردم تاریخها گفتند و خود محرم بیگ این تاریخ گفته بکامران میرزا فرستاد. تاریخ:

به حکم پادشاهی کز حریمش بفهم آسان شود تفهیم فردوس
سفر کردم بسوی شهر کشمیر که از خوبی دهد تعلیم فردوس
چو کردم فتح نیم او بتاریخ خرد گفتا که: فتح نیم فردوس(۱)

۹۳۸ھ

(ص ۸۲)

۱- امرای کشمیر بر کوه سلیمان بر آمدند، بعد از محاربهٔ بسیار چون محرم بیگ مغلوب شد، طرح صلح انداخته آهنگ رفتن بهندوستان نمود. بعد مراجعت او، هنوز سپاهیان کمر وا نکرده بودند، که بناگاه در تاریخ نهصد و سی و نه (۹۳۹ھ) سلطان سعید خان از کاشغر آمده خود توقف در تبت نموده پسر خود سکندر خان را با جمعی از مقربان — که سرکرده آنها میرزا حیدر برادر زاده اش بود — با چهار هزار سوار فرستاد و ایشان در فصل خزان از راه لار در محلات نوشهره رفت اقامت کشودند. و امرای کشمیر همه در قلعهٔ جیره اودر نزول نمودند. کاشغریان در عهد فصل شتا و موسم سرما روی بجانب کاراج نهادند. امرای کشمیر هر چند تعاقب ایشان مینمودند، لیکن از راه غلبهٔ کاشغریان اهل شهر همه جلا شده روی به سواحق جبال و جزائر بجا آوردند. اکثر دهاقین از صغیر و کبیر بدست ترکان اسیر شدند. فتح سرسری بگمان خود کاشغریان کردند. یکی از شعرا در آنوقت این تاریخ گفته در پیش سعید خان فرستاد. تاریخ:

الحمدلله! که آن شاه عادل سلطان سکندر خاقان دوران
بر گرد اعدا در روز هیجا قادر شد آندم از لطف یزدان
تاریخ فتحش الحق که اینست: روز چهارم از ماه شعبان

۹۳۹ھ

(تاریخ اعظمی ص ۸۲)

۲۲۴ـ محمد، سید میر محمد همدانی

● تاریخ اعظمی : سید میر محمد همدانی ، فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر است . دوازده سال در کشمیر وارد بودند و رفع بدعات و ترویج اسلام فرمودند . و سلطان اقسام خدمت و اطاعت نسبت بآنجناب بظهور آورد ، و سیدهٔ صالحه و عابده بی بی تاج خاتون صبیهٔ صفیهٔ حضرت سید حسن بهادر را به ایشان نسبت کرد . پنج سال آن سیده زاهده در حبالهٔ حضرت میر بودند بعد آن رحلت نمود . و در نزدیکی فتحکدل بالا تر از مزار ملک مسعود نگر مدفون است . و سلطان درانجا مقبرهٔ برای او بنا کرد . هنوز منارهٔ مقبره موجود است :

بعد از فوت آن بارعه دختر ملک سیهه بت ، که بعد اسلام ملقب بملک سیف‌الدین شد ، شرف محرمیت حضرت میر دریافت . بعد یک سال او هم قضا کرد و در موضع کوتهر ، در جائیکه حضرت میر باغی بنا کردند ، مدفون شد . مشهور شد بدیدی باجی .

بالجمله ، حضرت میر سید محمد همدانی در سن بیست و دو سالگی ، با سه صد کس از رفقا و خدمه ، قدوم میمنت لزوم بولایت کشمیر آورده بودند . سلطان ، بی تراخی و تردد ، دست ارادت بذیل ارشاد آنجناب رسانید ، و ملک سیهه بت مذکور ـــ که وزیر و سپه سالار سلطان بود ـــ باجمعی از خاص و عام بجناب ایشان آمده باسلام مشرف شد .

و حضرت سید رسالهٔ در علم تصوف برای سلطان نوشته بودند که مفید ایشان آمد . چون در مجلس سلطان جناب حضرت سید محمد حصاری (۱)

۱ـ حضرت سید محمد حصاری . وطن آنجناب سامانست ـــ که قریه ایست که بر ده میل بلخ واقع

در بحث علمی معارضه بحضرت سید کردند. شب بعنایت حضرت امیر کبیر قدرت یافته ـ شرح شمسیهٔ منطق ـ را بنام سلطان تصنیف فرمودند.

القصه، بیمن قدوم حضرت سید سلطان نوعی در رفع ظلمات بدعت و منع مزامیر و سائر مناهی و ترویج سنن نبوی (علیه‌الصلواة والسلام) کوشید که گویا الحال اسلام در ولایت کشمیر آمد. سلطان مذکور برای حضرت سید خانقاهی بر چشمه بون بنا کرده، و موضع پتن برای اخراجات آن خانقاه و خادمان حضرت سید مقرر نموده بود. و نوعی صحن مسجد باصفا و پر گل و با آب و تاب میداشتند که خبر از باغ ارم میداد. و تا عهد محمد شاه که

شده ـ چون آبای کرام ایشان بحصار آمده سکونت نمودند، مشهور بحصاری شدند. قرابت قریبه بجناب حضرت امیر کبیر داشت. بزرگی با وقار عالی مقدار، چون کشمیر را به قدوم خود مزین نمود، بالتماس سلطان در محله سکندرانه متصل خانهٔ سلطان سکونت اختیار فرمود. و سلطان اکثر در خدمت ایشان حاضر میشد. چون جناب حضرت میر محمد شرف قدوم بکشمیر فرمودند، سلطان بجهت ارادت که ـ ابأ عن جد ـ بجناب ایشان داشت، اکثر علم ملازمت بدر آنجناب میافراشت. نظر بر صغر سن حضرت میر، جناب سید محمد حصاری را غباری ازین معنی بخاطر راه یافت. در بعض کتب دیده شد که: چون حضرت سید درین باب بباطن متوجه شده اند، ترقیات معنوی حضرت میر محمد را معلوم کردند. و عنایت و توجه حضرت علی ثانی را در حق ایشان مفهوم نمودند. از راه انصاف خود پیش حضرت میر محمد رفته و تسلی و تصدیق نموده خط ارشاد از خود هم بایشان دادند.

سید محمد حصاری در وقت خود مصدر حالات عجیبه بود. روزی دیدند که تمام روز بیهوش است، و از دامان و آستین پوستینش آب فراوان در جوش. هر چند استفسارهاش کردند ظاهر نه فرمود. چون مبالغه و سماجت مردم، در استکشاف این راز از حد گذشت، فرمود: یکی از اهل ارادتش بسفر حجاز میرفت و بطغیان دریا کشتی تباهی شد، و التجا بمن کرد، همت را بنجات آن کشتی صرف کردم، این آب ازان کشتی است! چون آن مرید آمد و پرسیدند، تاریخ حکایت و تاریخ آن واقعه موافق بود. حضرت میر سید محمد حصاری هرگز متاهل نشد و روزانه حرکت نمیکرد و در محله نوهته آسوده است.

(اعظمی ص ۴۳-۴۲)

پیش از قوم چک موجود بود. چندان طراوت نداشت، اما تا عهد اکبرشاه باغ و خانقاه بحال بود. چون پادشاهان هند طرح عمارت انداختند، بنای مسجد درصحن عمارت آمده و مسجد را بکنار حوض بردند.

و دیگر در شهر بالای صفهٔ که حضرت میر کلان (قدس سره) ـــ که برای خمس‌الاوقات بر کناره دریای بهت آراسته بودند ـــ خانقاه عالی بنا کردند. و ابتدای تعمیر خانقاه معلی درسنهٔ هفصد و نود و هشت (۷۹۸ھ) بود و اتمام آن در نود و نه (۷۹۹ھ). جناب سید محمد یک لعل بدخشانی همراه داشت، تبرکاً بسلطان داد. و در بدل آن از سه پرگنه سه قریه بجهت مصارف خدمه و لوازم خانقاه گرفتند. یکی وحی از پرگنهٔ شاوره، دوم ز نوونی از پرگنهٔ مارتند، سوم نزال از پرگنه اولر. و خدمت تولیت آن بنام مولانا سعید تقرر یافته. و دهات بطور خادمان گذاشته، و برای مطبخ وغیره مصارف دیگر تعین مواضع نمودند. حضرت سید بعد اتمام خانقاه فیض پناه بقصد ادای مناسک حج ازین شهر حرکت نمودند.

سلطان سکندر تخریب معابد کفار بسیار نموده، و عالمی از کفار به اسلام آورده. مشهور است که سه خروار رشته های زنار، مردمی که مسلمان شدند، سوخته. هر جا بتخانه بوده، آن را برهم زده. و در سال هشتصد و یک (۸۰۱ھ) بعد انهدام بتخانهٔ سکندر پوره، در انجا توفیق بنای مسجد جامع یافته بود. و در تیاری آن بسیار هوس و اهتمام بکار برده. سه صد و هفتاد و دو ستون کلان ازانجمله سی و دو ستون در چهار طاق او نصب نموده. ارتفاع چهل گز شرعی و شش گز ضخامت نوشته اند. جناب خواجه صدرالدین خراسانی و سید محمد یورستانی ـــ که هر دو بزرگوار در معماری دستی و مهارتی داشتند ـــ بکارکنی معماران درعرض سه سال به اتمام

رسانیدند و مسجد جامع بجباره نیز ساختهٔ سلطان است .

و سلطان بامر حضرت میر محمد همدانی و سادات دیگر رفع اکثر بدعات خاص مزمار و سرنا و کرنا از شهر نموده . در آن عهد بغیر از خانهٔ سلطان دهل جای نمینواختند ، چه جای آلات دیگر که بالکل ممنوع بود . سد تالاب و شالن‌مرگ تا سمت پرگنه بهاگ ساختهٔ سلطان است، که آول از کتب راجها و هنود ـــ که مثل مناره جمع شده بود ـــ پر کردند و بالای آن خاک ریختند و سد ساختند . حضرت سید محمد مرقوم بعد ادای حج بکولاب آمده همانجا رحلت نمودند . و در جوار حضرت امیر کبیر آسوده اند . (ص ۲۲-۲۳)

● تاریخ نظم و نثر زبان فارسی : میر سید محمد پسر میر سید علی همدانی عارف مشهور بود . ظاهراً پس از مرگ پدر ، و نوشته اند در ۲۲ سالگی، با ششصد تن در زمان سلطان سکندر بن قطب الدین بکشمیر رفته . و این پادشاه مرید وی شده و بسنت نام وزیر و سپه سالارش بدست وی اسلام آورده، و ۱۲ سال در آنجا مانده . و در (۷۹۶هـ) سکندر خانقاهی برای وی ساخته که در سال (۸۰۰هـ) تمام شده و چند دهکده وقف برآن کرده است . سپس بحج رفت و در باز گشت در کولاب در گذشت .

وی نیز مانند پدر ، نویسنده و شاعر بوده . و ـــ رسالهٔ در تصوف ـــ و ـــ شرح شمسیه ـــ در منطق ازو مانده است . (۲: ۷۳)

۲۲۵ـ محمد ، ملا محمد کشمیری

● تذکرهٔ نصرآبادی : از فحول فضلا بود طبعش جامع فنون و آداب را قانون ، و باعتقاد بعضی سرآمد فضلا بود . در اصفهان سکنی داشت، بسبب سرکشی و غنای طبع ببد خوئی شهرت کرده . درین سال سنه (۱۰۸۳هـ) فوت

شد ، گاهی رباعی میگفت :

ای گل! که نه بوی از تو پیدا، و نه رنگ — از شوق جمال تو بود ، هر آهنگ
دورم از تو ، بسان ظلمت از نور — هستی در من مثال آتش در سنگ(۱)
(ص ۱۷۰)

● مجمع النفائس : ملا محمد کشمیری از فحول علما و فضلا و جامع فنون و صاحب قانون بلکه باعتقاد بعضی سرامد فضلای ایران بود، بسبب سرکشی طبع به تندخوئی شهرت داشت و ظاهرا از شیعیان کشمیر بود که بایران رفته . و سرکشی مقتضای طبیعت و اصل فطرت او بود :

(یک رباعی دارد ص ۳۰۹ ب)

● گل رعنا : ملا محمد کشمیری از فحول علما و جامع فنون بود و بایران رفته اعتبار عظیم بهم رساند و همانجا در گذشت .

(یک رباعی دارد ص ۹۹۱)

۲۲۶- مداح ، میر علی شاه کشمیری

● صبح گلشن : مداح، میر علی شاه کشمیری که در زمان عروج محمود الدوله منشی صفدر کشمیری بسرکار واجد علی شاه ، خاتم شاهان اود ، در دارالامارة کلکته بسلک شعراء واجدی منسلک گردیده . کلیات نظم خود مسمی به ــ هفت عنوان ــ مشتملبر اقسام نظم از غزل و قصیده و مثنوی ترتیب داده بحضور شاهی کشیده . کاتب قضا، بعاجل ترین زمان، دفتر حیاتش را در نوردید ، ورنه آن مجموعهٔ مطبوع شده مطبوع طبائع میگردید : از قصائد

۱- مجمع النفائس و گل رعنا این رباعی دارد .

اوست :

از کشتگان ناز، چو محضر نوشته اند — دردا که ، نام من ، سر دفتر نوشته اند
چون طالع، گدا و توانگر، نوشته اند — مارا بملک فقر، سکندر نوشته اند
در آتش فراق ، بسی پارهٔ دلم — فرمان همدمی سمندر نوشته اند
طغرای حکمنامهٔ، گلگشت بخت من — بر دور مهد ماه منور نوشته اند
بر سر سحر چو افسر زر آسمان نهاد — اول بر آستانهٔ شاه جهان نهاد
اختر لقب شهی که ز نور جبین او — رو در نقاب شرم، شه اخترانْ نهاد

(ص ۳۹۶)

۲۲۷- مشتاق، کشمیری

● تذکرهٔ حسینی : مشتاق، کشمیری شاعر طاق میرزا مشتاق از خوش‌فکران ایران بوده است . در کشمیر سکونت دارد . ازوست :

شب که بر یاد بنا گوش تو ، چشمم آب ریخت — هر سرشکم ، بر زمین تخم گل مهتاب ریخت

(ص ۳۲۷)

۲۲۸- مشتاق، پندت مادهو رام کشمیری

● ریاض الوفاق : مشتاق ، پندت مادهو رام کشمیری . که از براهمه کشمیر جنت نظیر است، و حالا از شایستگی طبع و اطوار و خجستگی کردار، در بنارس بنهایت عزت و نیکنامی میگذارد . و از لخلخه سائی مجالست شبانه روزی ، بزم اخلاص راقم را عنبر شمیم ، و محفل اختصاص آثم را، غالیهٔ نسیم دارد .

گاه گاه چراغ موزونیت هندی و فارسی در فانوس پردهٔ خیال می افروزد، و بتخلص مشتاق مشتاقان کلام خود را حلاوت و فصاحت و بلاغت اندوزی میآموزد : ازوست :

عاشقی، خود را بود در عشق، حیران ساختن — سر ، فدای خاک پای ، مه جبینان ساختن

مثل مجنون در گذشتن ، از سر ناموس و ننگ — مسکن و ماوای خود ، کوه و بیابان ساختن
پا برهنه طی نمودن ، راه این دشت جنون — همدم و همپای خود ، خار مغیلان ساختن
مثل لاله خوش بود، ای دل! درین باغ جهان — سینه را ، از داغهای او ، گلستان ساختن
کاروان اشکها ، منزل بمنزل میرود — چون جرس، خود را چرا بیهوده نالان ساختن
در طریق عشق ، باشد فیض این سوز و گداز — سینه بریان کردن و هم دیده گریان ساختن
مثل شانه ، در هوای زلف او ، با پیچ و تاب — مو بمو ، خوشتر بود خود را، پریشان ساختن
محو گشتن در خود و در یاد او هر روز و شب — جام می نوشیدن و چاک گریبان ساختن
بوی عشق و مشک ، ماند تابکی اندر نهفت — تا کجا ، این درد را (مشتاق) پنهان ساختن
(ص ۱۰۲)

۲۲۹- مشتری ، کشمیری

● تاریخ اعظمی : مشتری کشمیری ، از سادات محلهٔ خنده بون . شاگرد ملا ذهنی ست . در شعر صاحب قدرت کامله بود : (ص ۱۵۸)

۲۳۰- مشرب ، حکیم عبدالرزاق

● سفینهٔ خوشگو : حکیم عبدالرزاق مشرب تخلص ، از سادات اصفهان بود، در اواخر عهد عالمگیری به هندوستان رسیده در قصبهٔ بریلی توطن گرفت، و با سادات آنجا قرابت و پیوند درمیان آورد . چندی در لکهنو بسر برد . زمانی ، در خدمت نوازش خان طالع به کشمیر بود ، آخر عمر بولایت سند به عزت و حرمت تمام گذرانید . در معقولات و منقولات . . . . و اعداد تکسیر پایهٔ عظیم داشت . و در حکمت و طبابت از معاصران گوی سبقت میربود . و علاوه آن ، بصفت سخاوت و جوان مردی ، خیلی مشهور بود . تیمار بیماران از سرکار خود میکرد . در سیوستان بسال هزار و صد و بست و هفت (۱۱۲۷ﻫ) مرض موت ناگزیر برگزید ؛ قبل از رحلت خود غزلی گفته

بود که این بیت ازان است :

دل از شوق شهادت اضطراب ساکنی دارد / چو جوهر، جسم من شد موجهٔدریای شمشیری(۱)

در تذکرهٔ میر غلام علی آزاد (۲) آمده که دیوان صد هزار بیت ترتیب داده و آن قدر قدرت داشته که روزی هفت هشت غزل پوره میگفت. به فقیر همین قدر رسید :

چنان پرید ز صیاد هوش حلقهٔ دام / که ناله ام نشنیده است گوش حلقهٔ دام
آخر نگشت مستی دنباله دار ما / این باده را ز چشم، که ایجاد کرده اند
ز خون گل، حنای کرده پا، بیباک می آید / دل صد داغ بلبل در قفا چالاک می آید
(ص ۸۲)

● مقالات‌الشعرا : مشرب ، حکیم میر عبدالرزاق نام . از اعیان سادات اصفهان است ، و جامع جمیع علوم . بتخصیص در جفر و اعداد شانی عظیم داشته . در طبابت بقراط عصر ، در سخاوت حاتم دهر میزیست ؛ اکثر دوا و تیماردای فقرا از خود میکرد .

در عهد شاه عالمگیر به هند رسیده در موضع بریلی مقیم گشت، و با سادات آنجا نسبت کرد . بعده چندی در لکهنؤ بسر برده و زمانی درکشمیر نزد نوازش خان رومی صوبدار آنجا گذرانید . در اواخرها بولایت سند شتافته، نزد میان داؤد خان ، برادر میان نور محمد المخاطب به نواب خدایار خان ثابت جنگ عباسی، بعزت تمام گذرانیده ، تا در سنه سبع و عشرین و مأته و الف (۱۱۲۷ه) ساغر شراباً طهورا نوش فرموده ، سر مست وحدتکدهٔ باقی

۱- مقالات‌الشعرا دارد .

۲- مقصود از تذکرهٔ ــ ید بیضا ــ باشد . معلوم میشود که صاحب سفینه و مؤلف مقالات یک ماخذ دارند . عبارت مشترک است .

گردید. چند روز پیش از شهادت غزلی از طبعش سر زد که همانا بر واقعه اش دلالت داشت: این بیت ازان غزلست: دل از شوخ ...... الخ. منه:

خورشید مرا، جامهٔ زرتار چه حاجت ... کز خط شعاعی همه تن باذله پوش است
ز بخت تیرهٔ خود درهم که، عمر شرار ... اگرچه بود کم، اما بروشنای رفت
دل عاشقان خونین چه قدر نشانه کرده ... بخمار باده، گاهی که کمان کشیده باشی
یک چند درین شهر پریشان گشتیم ... گفتیم گران شویم ارزان گشتیم
در طالع ما کساد بازاری بود ... کآئینهٔ فروش شهر کوران گشتیم

(ص ۶۰۷)

۲۳۱ـ مصاحب، پندت مصاحب رام کشمیری

● صبح گلشن: مصاحب، پندت مصاحب رام از قوم کشامرهٔ هندوستان سر بر افراشته و در فرخ آباد هنگامهٔ شعر و شاعری گرم داشته:

از حسن ماه رویت، بدر منیر، هر شب ... باشد، ز هالهٔ خود، در حلقهٔ غلامی
تحصیل فیض صحبت، هردم غنیمتی دان ... چون گشتهٔ (مصاحب) با پختگان ز خامی

(ص ۴۱۹)

۲۳۲ـ مصطفی، محمد مصطفی کشمیری

● صبح گلشن: محمد مصطفی نام داشت و کلام خود برای اصلاح پیش نظر میرزا محمد متخلص به مجرم میگذاشت. در ــ آفتاب عالمتاب ــ نوشته که:

جوانی ست بست ساله در حسن و جمال آیتی و در مکارم اخلاق حکایتی. خدای تعالی اوستاد و شاگرد را سلامت دارد.

نیسان فکرش لآلی کلام بدینسان میبارد:

گر در نظرت، لولؤ شاهانه، عزیز است ... در دیدهٔ من، اشک چو دردانه عزیز است
این نالهٔ بلبل بر گل، هرزه مپندار ... کافسانهٔ عاشق، بر جانانه عزیز است
ز شب تا صبح نالیدم، بکویت ... نظر کن ماه من، بر زاری من

بغیر از غم، که هرگز کم مبادا ندارد کس، سر غمخواری مـن
سر من خاک راه (مصطفی) شد ندارد هیچکس سرداری مـن
(۴۲۱)

۲۳۳- مظفر، میرزا مظفر کشمیری

● صبح گلشن : میرزا مظفر کشمیری : سر آمد اقران است در سنجیده بیانی و خوش تقریری :

دشت سبز و کوه سبز و شهر سبز و خانه سبز باز از تو شد، کدوی باده، در میخانه سبز
آتش این سر زمین، از بس بهار آلوده است از هوای شعله میگردد پر پروانه سبز
(ص ۴۲۷)

۲۳۴- معنی، حاجی حیدر علی کشمیری

● روز روشن : حاجی حیدر علی کشمیری . ناظمی خوش سواد جامع صلاح و سداد بود :

تا او اشارهٔ نکند، وا نمیشود ابروی تو، کلید در گفتگوی ماست
تا رنگ با ختم چمن زعفران شدم آئینهٔ بهار تمامی خزان شدم
(ص ۶۳۷)

۲۳۵- معنی، ملا معنی کشمیری

● کلمات الشعرا : ملا معنی کشمیری . گویند کر بود : هرچه از انگشت بر روی هوا مینوشتند، در میافت و جواب میداد : یک بیت از و بالفعل بخاطر است :

صدای دل طپیدن، از شکست رنگ میآید زبان خامشی، در پرده رسوا میکند مارا(۱)
(۱۰۴)

● مجمع النفائس : معنی کشمیری : گویند کر بود اما هرچه بانگشت بر روی

۱- مجمع النفائس و گل رعنا و نتائج الافکار و شمع انجمن، و تذکره شعرای متقدمین دارد .

هوا مینوشتند در میافت . (یک بیت دارد ۳۲۷ الف)

● **گل رعنا** : معنی کشمیری خوبگو است . گویند کز بود اما هرچه بانگشت بر روی هوا مینوشتند . در میبافت .
(یک بیت دارد ص ۹۹۱)

● **نتائج الافکار** : پیرایهٔ روشن ضمیری ملا معنی کشمیری ، که قوت سامعه نداشت ، فاما هرچه از انگشت بر صفحهٔ هوا مینگاشتند دریافته فوراً بجوابش میپرداخت . در نظم پردازی هم فکر نیکو و طبع نزاکت پسند داشته . این بیت از کلامش بملاحظه رسید . (یک بیت دارد ص ۶۴۹)

● **شمع انجمن** : معنی کشمیری اگرچه قوت سامعه نداشت اما بناطقه ارجمند گوهر معنی در رشتهٔ نظم نیکو تر میکشد .
(یک بیت دارد ص ۴۱۲)

● **تذکرهٔ شعرای متقدمین** : ملا معنی کشمیری . گویند کر بود هرچه از انگشت بر روی هوا مینوشتند در میبافت : و جواب میداد یک بیت ازو شنیده شد . (یک بیت دارد ص ۶۱)

۲۳۶- معنی ، حاجی بابا

● **تاریخ اعظمی** : پسر حاجی جیدر معنی تخلص میکرد . و از میان اقران در لطف طبع و حسن تلاش بغایت ممتاز بود . ــ قصهٔ واقعهٔ کربلا ــ را بغایت خوب موزون کرده است . چند بیت ازان بقلم میآید :

دل آتش ، ز جوش گریه ، دریاست — ز گوهر ، آب را دردل گره هاست
هوا از دود او شد ، آتشین رنگ — چمن از غنچهٔ لبریز دل تنگ
چه میپرسی ، ز خاک پاک طینت — که دارد یک جهان گرد کدورت
اگر سنگ است ، آتش در دل اوست — وگر کوه است ، دارد ناله را دوست

تو غافل ، داغ جانکاهی نداری
فروغ شعلهٔ آهی نداری
بر آ از پرده ، همچون برق ناله
لباس شعله ، در بر کن، چو لاله
بهارستان داغ و سیل خون شو
ز جوش گریه طغیان جنون شو
در اشکی ، که ریزی در عزایش
جهان مغفرت باشد سزایش
بگوش دل ، سخن پرداز گشتم
فروغ شعلهٔ پرواز گشتم
که از باد برودت خصم خونخوار
بود خاموش شمع نالهٔ زار
تراود آتش خاموش ناله
زبان داغست همچون برگ لاله
ز دست فتنهٔ بیدار، در خواب
نمیگردد بگرد دیدها آب
عیان گردیده در عهد ستمگر
بجای گل فتد بر دامن تر
چو طفل اشک در عالم ندیدم
بجز مژگان، سیه پوشی ندیدم
ز بس پیچیدن بر خصم بدخواه
چو داغ لاله در خون آه شد آه
فغان مانند دل ، در خون طپیده
بجای ناله ، جان بر لب رسیده

مشهور است که وقت آمدن ابراهیم خان مرتبه اخیر بکشمیر ، حاجی بابا که رفیقش بود بحضور رفت و همراه ناظم به کشمیر نیامد ، حاجی حیدر پدرش وقت ملاقات بابراهیم خان گفت که : نواب این مرتبه بی معنی بکشمیر آمدند . (ص ۲۰۹)

۲۲۷ـ مقبل ، کشمیری

● احمد حسین قلعداری : شرح احوال مقبل کشمیری معلوم نیست ، از تصنیفات وی کتاب ـــ زبدة الاذکار ـــ (۱) دیده میشود ، که چند بیت ازان ثبت کرده میشود :

سلام بخدمت خیرالانام

یا نسیم الصبح! یا ریح الصبا!
قاصد بی دست و پای مرحبا

۱ـ نسخه خطی که در قصبهٔ بیجباره ، اسلام آباد (کشمیر) در (۱۲۲۴هـ) استنساخ شده است . ۱۲۱ ورق دارد هر ورق دارای (۲۰) بیت است . در ذخیره احمد حسین قریشی قلمداری مضبوط است که ازان اقتباس کرده آقای احمد حسین به بنده ارسال فرموده اند .

ای تو! خضر راه، هر گم گشته راه   وی ز تو، سرسبز هر تازه گیاه
هم زمین را، خرمی بخشا، توی   هم زبان را، نو بهار افزا، توی
ای توئی! مرهم نه، دل خستگان   وی توئی! لب بستگان را، تر بیان
گو سلامی خستهٔ بیچارهٔ   از دیار و خانمان آوارهٔ
خاک بوسان در آن روضه را   حاجبان کوی آن بستان سرا
جان فدا کن در طراف آن حرم   عرض (کن) با آن جناب محترم
از زبان من بگو با آن سلام :   یا شفیع‌الخلق یا خیرالکرام
(مقبل) بیچارهٔ آوارهٔ   جان ز تیغ هجر تو، صد پارهٔ
میفرستد سوی تو، از راه دور   روز و شب از جان درود با حضور
تحفهٔ دیگر ندارد، جز صلواة   زین وسیله، تابود، یابد نجات
السلام ای! خاتم پیغمبران   السلام ای! تاج فرق سروران
السلام ای! قاب قوسین جای تو   السلام ای! لا مکان ماوای تو
السلام ای! محرم راز الست   السلام ای! فرع تو، چیزی‌که هست
السلام ای! سرو بستان قدم   السلام ای! بلبل باغ نعم
السلام ای! صاحب حلم و حیا   السلام ای! مطلع نور هدیٰ
السلام ای! مفخر عالم توئی   السلام ای! مقصد آدم توئی

نعت

یا محمد! یا محمد! یا رسول   بیکسم ناچار و مغموم و ملول
نرگس مکحول ـ ما زاغ البصر ـ   بر کشا بر مستمندان جهول
ذات پاکت، مظهر نور خدا   دست جودت مرهم جان ملول
ای ببالای قد دلجوی تو   خلعت طه یلسین شد نزول
خاک درگاهت، که مشک اذفر است   کحل بینائی ارباب عقول
چار یارت ساقیان کوثر اند   اهل بیت و عترت و آل بتول
(مقبل) است، از والهان کوی تو   از ره اکرام فرمای قبول

خاتمهٔ کتاب

شکر للهی که از الطاف او   ختم شد این نامه بر وجه نکو
من که، در نادانیم، فرد زمن   روستای شهره باشد جهل من
تا بپا از سر، ز سر تا پا تمام   جمله عیبم چون بچین زنگی غلام
بی تکلف چند بیتی ساختم   سوی لطف شعر کم پرداختم
صرف کردم سوی معنی رای خویش   کم زدم در کوی صورت پای خویش

چون پی تاریخ سالش تاختم — نقد اندیشه ، بفکرت باختم
دامن احمد گرفتم وین ندا — شد زهی منظوم (مقبل) از سما
چشمهٔ فیضش اگر گویم نکوست — زانکه ـ عین فیض جاری ـ سال اوست
۱۲۳۳ھ

ز اختتامش چون نمودم ، بر صواب — ـ زبدة الاذکار ـ شد نام کتاب
حبذا کشمیر کاندر باغ او — بر دمیده این گل با رنگ و بو
از ربیع الاولین ثانی عشر — روز دو شنبه بود هم وقت ظهر
(۱۲)

انتظام این شبه گوهر نما — یافت اندر بیجباره ای فتا
باد نازل رحمت حق صبح و شام — راقم و قاری و سامع را مدام

(از نامهٔ جناب احمد حسین قلعداری)

۲۳۸ـ منیر ، مولانا ابوالبرکات منیر لاهوری

● شاهجهان نامه ، منیر ، مولانا ابوالبرکات منیر لاهوری . امیر خطهٔ کلام است ، و کلامش زیب صفحهٔ ایام . فروغ رایش اظهر من الشمس است ، و طبعش مانند ماه چارده درست و روشن . در انگیزش معانی و پردازش خیالات بی انباز ، و در ابداع عبارات بدیعه و مضامین عالیه از سائر نکته وران ممتاز . در زباندانی او هیچ سخنوری را سخن نیست ، و در شیوهٔ زباندانی هیچ نکته وری چون او نادره فن نه . بلندی فطرت بمرتبهٔ که فوق آن متصور نباشد ، و درجهٔ فکرتش بدرجهٔ که بالاتر ازان در خیال نیاید . مانند نفس کل تمام استعداد است ، و بسان عقل اول تمام خرد . هرگاه طبعش چمن طرازی گلستان سخن میکند ، از شاخ قلمش سخنان رنگین بر میدهد . و فکرش چون محسنات بدائع را ابداع ، و قافیهای مستحسن را اختراع مینماید ، زمین سخن رشک چمن فردوس میگردد . بعنوانی که در شیوهٔ نظم به تجرید منسوب است ، بهمان دستور در فن نثر به تفرید موصوف .

آن نیر اوج سخنوری ، که سخنانش بتازگی مشهور است ، و نزاکت و لطافت

عباراتش ، بر زبانها مذکور ، اگرچه بحسب سرشت از افق لاهور طالع گردید ، اما کوکب بختش بر اوج دقیقهٔ سنجی معانی هزار درجه زیاده از اهل ایران ارتقا گزیده : چنانچه در نظم بپروین نگارین نموده، همچنین در نثر به نثرلی ساری پرداخته . در منشآت (۱) بطرز خسرو، زمین سخن و آفریدگار معانی قلمرانی نموده : و الفاظ تازی فصیح بالفاظ فارسی آمیخته ، معانی روشن در عبارات ایراد نموده : القصه بروشی حرف زده که از آن دست سخن بلند گفتن از دست آن والا دستگاه میآید ، و هیچ صاحب سخن را این دستگاه دست نمیدهد . بالجمله، آن ملک الملوک اقلیم فضائل بر دست سخن سکهٔ فیض زده ، و معنی را صاحب خطبه ساخته .

حیف صد حیف و جهان جهان دریغ و درد، که آن جوان طبع، بکمال عمر طبیعی نرسیده و مراحل زندگانی تمام ننوردیده در عین ایام شباب ، که فصل بهار نیکوی سالهای زندگانی است ، رو بشهرستان عدم آورد و مانند معنی نو در زمین سخن تن بخاک در داده . فرصت آن نیافت که سخن خود را گرد آوری نماید :

من بنده را از آغاز ایام طفولیت ، بآن مستجمع بدائع معانی اتفاق صحبت افتاده ، دو معنی در یک بیت و دو پیکر در یک آئینه، در یک بیت و یک خلوت بسر میبردیم . اگر پاس ظاهر درکار نبودی ، و در نظر پیش بین نزدیک نگر اهل استعداد دور از کار ننمودی ، هر آئینه فصلی در مدح و ستایش او ، از روی نفس‌الامر ، نه از راه مبالغه بقلم آورده، منت بر جان سخن گذاشتمی .

۱- رک : تذکرهٔ شعرای کشمیر اصلح میرزا چاپ راقم سطور پاورقی صفحه ۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸ .

رحلت آن جناب روز دوشنبه هفتم رجب سال هزار و پنجاه و چهار (۱۰۵۴ھ) در اکبرآباد واقع شده . و نعشش بلاهور رسید :

این چند بیت که هر یک آن مانند فرد آفتاب عالمگیر شده ، شایستگی آن دارد که بر بیاض صبح نوشته شود ، درین مقام ایراد میبابد :

نظم

بسکه دامن گیر حسن او بود ، دست حجاب
از حیا ، در خلوت آئینه ، نکشاید نقاب
چشم‌دل، چون باز شد، معشوق‌را در خویش‌دید
عین دریا گشت ، چون بیدار شد چشم حباب
من خجل از ذوق خود، او شرمسار، از ناز خویش
غافل از شوق نگه ، او از حیا من از حجاب
نامهٔ از درد دل ، هر گه که میسازم رقم
میطپد در دست من ، نبض قلم از اضطراب
رنگ گل جوشد ز فیض مدحش ، از شاخ قلم
بوی عود آید ، به بزم خلقش از چوب رباب
هر که، کج باشد زبانش ، پایهٔ او کمتر است
شانه، چون دارد زبان راست، جایش بر سر است
رازدار حق ندارد قدر گر سامانش نیست
هدیهٔ مصحف چو خطش خوب نبود کمتر است
هرچه گوید مرد صاحب دم، دلیل معنی است
هرچه آید بر زبان تیغ ، بحث جوهر است
عزت ار خواهی ، مشو پابند یکجا ، ای عزیز
تا زمین‌گیر است زر پیوسته خاکش برسر است
باز وقت آمد که ، از کیفیت فیض هوا
ابر گردد تر دماغ و گل شود رنگین ادا
مسطرش ، از رشتهٔ باران کند ، ابر بهار
چون نگارد وصف گل بر کاغذ ابری هوا
از تماشای چمن ، نظاره رنگین میشود
میتوان بستن کنون، بر پنجهٔ مژگان حنا
مصرع آن قامتم یاد آمد و از خاطرم
مطلعی سر زد ، که لفظ اوست چون معنی رسا
قامت او صد قیامت مصرعست و یک ادا
قامت موزون کجا و مصرع موزون کجا

ابیات

آئینه را ، که عهد بحسن تو بسته است
با صورت تو نقش درستی نشسته است
از شانه ، کاکلت بزبانها فتاده است
تا در شکست دل ، کمر خویش بسته است
در چمن آن سرو رعنا ، بر کنار جو گذشت
آب از رفتار ماند و گل ز رنگ و بو گذشت
داشتم زان شوخ آهو، چشم امید نگاه
گوشهٔ چشمم نمود از دور و گفت: آهو گذشت
پای چوبین را ، ره باریک رفتن مشکل است
شانه، حیرانم، چه سان از تار آن گیسو گذشت
بگاه جلوه ، بر افشان ز ناز، گیسو را
ز تار گیسو، زه کن ، کمان ابرو را
بجز (منیر) که طاق است در سخندانی
کسی نه فهمد مضمون بیت ابرو را
سر گذشت گریه، از مژگان ما ، باید شنید
از زبان موج ، حرف آشنا ، باید شنید

از سیه مستی زدم، در دامن زلف تو، دست　　از زبان شانه ام اکنون، چها باید شنید
ما برنگ شیشه، صاحب مشرب و آزاده ایم　　تازه رو مانند ساغر، صاف دل، چون باده ایم
چون حباب باده، از مستی درین بزم نشاط　　رفته ایم از خویشتن، تا چشم را بکشاده ایم
گر چشم تو نکته دان نبودی　　مژگان ترا زبان نبودی
من آئینه را ندادمی روی　　گر روی تو درمیان نبودی
منم آنکه، کوس دانش، ز شکوه نکته دانی　　زده خسرو ضمیرم، بقلمرو معانی
رخ صفحه ز آب گوهر، همه شست و شوی یابد　　رگ ابر خامهٔ من، چو کند گهر فشانی
چو نسیم نو بهاری، چو هوای صبح گاهی　　سخنم بتازه روی، نفسم به گل فشانی
ز متانت و جزالت، همه لفظ و معنی من　　چو خرد بکهنه سالی، چو هوس به نوجوانی
چو روم سوی گلستان، غزل مرا سرایند　　همه بلبلان گلشن، ز ره مزاجدانی
من و آتش محبت، تو و آتش جوانی　　من و عشق جاودانه، تو و حسن جاودانی
ز غبار سینه بادا، همهٔ عمر تیره چشمی　　که ز خط عارض تو، نکند سواد خوانی
سبق کرشمه کم ده، مژه های سحر فن را　　که بابروت ز شوخی، نکنند هم زبانی
بتو داده شرح سوزم، بتو گفته حال اشکم　　مژه ام ز گرم خوئی، نگهم ز تر زبانی
همه گوش، چشم گردد، همه چشم گوش، آن دم　　که پیام ناز گوید، بمن ابروت زبانی
نه مرا زبان شکوه، نه ترا دهان خنده　　من و رنج بیزبانی، تو و قید بیدهانی
یک نفس از سینه ام، سوز محبت دور نیست　　از دلم سردی مجو، این شمع از کافور نیست
تا بکی باشد ز درد انتظارت، خون چکان　　رحم کن چشم سفیدم پنبهٔ ناسور نیست
تیره بختی با دل روشن شگون دارد (منیر)　　شمع را صبح سعادت جز شب دیجور نیست
ای ز عکس چهره ات گل درکنار آئینه را　　جلوهٔ حسنت بود فصل بهار آئینه را
چون شوی با آئنه از جلوه سازی روبرو　　عکس رخسارت کند آئینه دار آئینه را

رباعی

تا هست مرا بخامشی دست رسی　　راز دل خویشتن نگویم بکسی
نی راز دلم ماند و نی من برجای　　مانند حباب، گر بسر آرم نفسی
از حسن تونگر تو، مه برده زکات　　بر صبح نوشته شام خط تو برات
میکرد رقم، وصف لبت را، قلمم　　یک نیزه گذشت از سر آب حیات
(کلکته ۳: ۲۰۸-۲۱۲)

● شاهجهان نامه: مولانا ابوالبرکات متخلص به منیر. بعد از شیخ فیضی در سواد اعظم هندوستان، سخنوری که در هر دست سخن اقتدار تمام داشته باشد و تتبع سلف بسیار نموده و بدون نظم و نثر بفضائل نیز آراسته بود،

بغیر ازو دیگری بر نخاسته . و بچنین طبع برنا و اندیشهٔ سخن آرا و خرد فیض پیرا و معنی نزاکت آفرین و عبارت معنی قرین ، بجز او کسی دیگر از شعرا ، در خطهٔ وجود، قدم نگذاشته . کلامش باعث نظام امور سخندانی و نثرش شایستهٔ نثار معانی . القصه ، چنانچه نظمش بتازگی طرز مشهور است بهمان دستور نثرش بر زبانها مذکور: رسم تازه گوئی را تازه ساخته و طرز متاخران را طراز بخشیده : در نظم و نثر پای از جادهٔ متانت بیرون نگذاشته و در آرائش عبارات و پیرایش استعارات سر رشتهٔ معنی را از دست نداده . اگرچه دیگر شعرا نیز سلیقهٔ درست در نثر دارند ، اما بجامعیتی ، که آن را اکابر توان سنجید ، مولانای مذکور بود ، که در هر قسم سخن رسم تازه گوئی را تازه ساخته :

(لاهور ۳: ۴۳۱)

● مرآت الخیال : منیر لاهوری : منیر صافی ضمیر ، که سرآج قلوب صاحب دلان از نکته های دلفریب او ضیا میپذیرفت ، و در سخن سنجی بین الاقران ثقه ، منیر است . در ابتدای فکر شعر ــ سخن سنج ــ تخلص میکرد، آخر لفظ ــ منیر ــ دلپذیرش افتاد . مولدش دارالسلطنة لاهور است و خلف الصدق ملا عبدالمجید ملتانی بوده : اما در عین شباب سر پنجهٔ اجل بازوی امیدش بر تافت : مثنویات و نثر های رنگین وی مشهور است . من غزلیاته :

پیش از کرشمهٔ تو، ستم در جهان نبود　　تا آن نبود ، عربدهٔ آسمان نبود
آمد بخواب خویش و گرفتار خویش شد　　با خویش هم ز فتنه گری مهربان نبود
از موج گریه ، پردهٔ چشمم ز هم گیسخت　　گوئی ، نصیب کشتی من ، بادبان نبود
روزی که ، دل بزلف تو ام ، بود آشنا　　چون شانه جز حدیث شبم بر زبان نبود
بودیم جبهه سای در او ، من و (منیر)　　نقش سجود غیر بر آن آستان نبود

(ص ۱۱۹)

● حسینی : شاعر ماهر و منشی دلپذیر ساکن لاهور ملا منیر .

چون عالمگیر پادشاه بر بخت سلطنت جلوس فرمود ، اکثری از شعرا و منشیان سکهٔ پادشاه نظم کرده بودند . ازانجمله سکه ، که ملا منیر گفته بود ، پسند افتاد ، و آن این است :

سکه زد در جهان ، چو بدر منیر   شاه اورنگ زیب عالمگیر

و جهت اشرفی بجای بدر لفظ مهر داخل کرد . چون پادشاه ازین سکه محظوظ شد ، منیر متوقع صله گردید . شاه نکته دان فرمود : غنیمت نمیشماری که در سکهٔ من نام خود که منیر است داخل کردهٔ ، و باز صله میخواهی !

اگرچه اشعار آبدار منیر بسیار است ، درین جا با این دو بیت اکتفا نموده میآید ، و آن این است :

بناز گفت که : آیم شبی بخواب تو، من   درین خیال ، همه عمر من بخواب گذشت
قدم برون نه نهد ماه من ، ز منزل خویش   بود چه صورت آئینه زیب محفل خویش
(ص ۳۲۶)

◉ مجمع‌النفائس : مولانا ابوالبرکات منیر لاهوری ، خیلی شاعر زبردست ، صاحب تلاش و پخته گو است . و در نثر نیز ید بیضا داشت . دیباچهٔ کلیات او را میرزا جلالای طباطبا (۱) نوشته ، و در تعریف و توصیف او این قدر کافیست :

مثنویات متعدده دارد، یکی ازان مسماست به ــ چار گوهر ــ مشتمل بر چار مثنوی که هر یکی نام علحده دارد :

۱) ــ آب و رنگ ــ در تعریف اکبرآباد .

۱- رک : تذکرهٔ شعرای کشمیر محمد اصلح چاپ راقم پاورقی (ص ۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸)

۲) ــ ساز و برگ ــ در ستایش برگ تنبول وغیره اشیای مخصوصه هند :
۳) ــ نور و صفا ــ در توصیف حوض آب و مسجد موزون نموده .
۴) ــ درد و الم ــ که در بیان عشق است :

و نیز مثنوی دارد در تعریف گلهای بنگاله (۱) : و چون از عالم رفته با این همه میگوید که : اشعار من قریب صد هزار بیت است : منشی سیف خان شاهجهانی بود . از هر قسم سخن دارد ، مثل او بفن شعر بعد فیضی ، بهندوستان بهم نرسیده . در فن انشا تتبع طرز امیر خسرو است . رسالهٔ دارد مسمی به ــ کارنامه ــ مشتمل بر اعتراضات بر چار شاعر که یکی ازان زلالی و دوم عرفی و سوم طالب‌آملی و چهارم ظهوری است :

و فقیر آرزو جواب اکثر آن ، رسالهٔ نوشته مسمی به ــ سراج منیر ــ بهر حال از مسلم‌الثبوتان اهل کمال هند و ایران است . این قدر هست که طبعش بسبب ایهام و تشبیه ذائقه نمک استعاره ندارد . با آنکه مکرر مرتکب این معنی گردیده . (دوازده شعر دارد ص ۳۵۱ ب)

● سرو آزاد : منیر ، ابوالبرکات لاهوری بن ملا عبدالمجید ملتانی. صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است . در منشآت خود گوید : من بی خانمان که در قلمرو سخن وطن گزیده‌ام صد هزار بیت بلند بنیاد نهاده ام ! منثورات او و شرحی که بر قصائد عرفی شیرازی نوشته ، متداول است : مولد و منشاء منیر دارالسلطنت لاهور است :

۱ــ این مثنوی در ادارهٔ پاکستان مطبوعات کراچی چاپ شده است .

در عهد شاهجهانی اول با میرزا صفی مخاطب به سیف خان(۱) ناظم اله آباد بسر میبرد. این سیف خان داماد میرزا ابوالحسن مخاطب به آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتمادالدوله طهرانی جهانگیری است. بعد ازان منیر با اعتقاد خان (۲) حاکم جونپور پسر خورد اعتمادالدولهٔ مذکور مربوط گشت. و از خوان احسان او ذله برداشت.

و هفتم رجب سنه اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴ﻫ) در مستقر الخلافه اکبرآباد رخت حیات بر بست، او را بلاهور نقل کرده زیر خاک سپردند.

طبع منیر سواد سخن را چنین روشن میکند:

سهی قدان، که گرفتار جلوهٔ خویش اند　　چو نخل شمع، دوانند ریشه در گل خویش
(ص ۶۰)

● گل رعنا ! منیر، ابوالبرکات لاهوری عطارد هندوستان است: و در شاعری و انشا پردازی یگانهٔ زمان. برهان استعدادش این بس که میرزا جلالای طباطبا بر کلیات او دیباچه نوشته و اورا ـــ طوطی آهنین قفس هند ـــ گفته.

مولد و منشاء منیر دارالسلطنهٔ لاهور است. در عهد صاحبقران ثانی شاهجهان پادشاه با میرزا صفی مخاطب بسیف خان ناظم اله آباد بصیغهٔ منشی گری بسر میبرد. چنانچه مسوداتی که حسب الامر او بقلم آورده علحده

۱- مرزا صفی سیف خان جهانگیری متوفی (۱۰۴۹ﻫ) ولد امانت خان و شوهر ملکهٔ بانو المتوفی (۱۰۵۰ﻫ) دختر میرزا ابوالحسن آصف خان و همشیرهٔ ارجمند بانو ممتاز محل ملکه شاهجهان پادشاه. رک : مآثرالامرا ۲: ۴۱۶-۴۳۱ و پادشاه نامه ۲: ۱۹۸-۲۸۰.

۲- شاه پور میرزا اعتقاد خان ثانی متوفی (۱۰۶۰ﻫ) پسر غیاث‌الدین اعتمادالدولة (متوفی ربیع‌الاول ۱۰۳۱ﻫ) رک : مآثرالامرا ۱: ۱۸۰ و شجرهٔ پدری و مادری نورجهان بیگم مرتبهٔ راقم سطور در تاریخ مظهر شاهجهانی چاپ (۱۹۶۲ع). رک : ص ۱۴۷۸ کتاب حاضر تحت : احوال منیر از انشای منیر.

جمع ساخته متداول است . این سیف خان داماد میرزا ابوالحسن مخاطب بآصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدوله طهرانی جهانگیری است . بعد ازان منیر با اعتماد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتمادالدوله مرقوم برخورد ، و از دریای نوالش سیرابی حاصل کرد .

صاحب تصانیف غرا است و بسیاری ازان متداول : در انشا طرز خاصی پیدا نموده ، اکثر راه ایهام و استعاره پیموده . در منشآت خود میگوید که :

من بی خانمان که در قلمرو سخن وطن گزیده ام و سواد خطهٔ معانی را سراسر سیر کرده ام ، صد هزار بیت بلند بنیاد نهاده ام .

مثنویات متعدده دارد مثل ــ چار گوهر ــ مشتمل بر چهار مثنوی که هر کدام نام علحده دارد :

۱) ــ آب و رنگ ــ در تعریف باغ اکبر آباد :

۲) ــ ساز و بزرگ ــ درستایش برگ تنبول وغیره اشیای مخصوصهٔ هند :

۳) ــ نور و صفا ــ در توصیف حوض آب و مسجد .

۴) ــ درد و الم ــ در بیان عشق .

و نیز مثنوی دارد در تعریف گلهای بنگاله : و ازو رساله ایست مسمی به ــ کارنامه ــ مشتمل بر اعتراضات بر چهار شاعر زلالی و عرفی و طالب آملی و ظهوری : و خان آرزو در جواب اکثر اعتراضات رسالهٔ نوشته مسمی به ــ سراج منیر ــ .

آخرالامر منیر هفتم رجب سنه اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴ھ) در اکبرآباد طلسم حیات مستعار شکست : نعش او را نقل کرده در لاهور زیر خاک سپردند . او سواد سخن را چنین روشن میکند :

بنوعی کرده آن گل، رشک گلشن، خانهٔ ما را که میپرسند از بلبل ، ره کاشانهٔ ما را

یک نفس از سینه ام سوز محبت دور نیست | از دلم سردی مجو، این شمع ازکافور نیست
تا یکی باشد ز درد انتظارت خونچکان | رحم کن چشم سفیدم، پنبهٔ ناسور نیست
نامه، در دستم بیاد روی او، گلدسته شد | میتوان بر بال بلبل، بست مکتوب مرا
چـون حباب، از هوای عشق، تنم | نیمهٔ اشک، و نیمهٔ آه است
هر جا سخن، ز عارض جانان، بر آمده | رنگین حکایتی، ز گلستان بر آمده
از نیل نیست خال لب جانفزای تو | نیلوفری ز چشمهٔ حیوان بر آمده
چو سرمه گوشهٔ چشمی است یار را بامن | مباد سایهٔ بخت سیاه کم ز سرم
خط سیه، زلف سیه، چشم سیه، خال سیه | خانمان من دل خسته، سیه چون نشود
کس ایمنی، از آفت همسایه ندارد | هر شعله که، بر خاست ز دل، در جگر افتاد
بناز گفت: که دزدیده دل، ز سینهٔ تو | حیا بلا ست، و گر نه جواب میآید
ای ز رنگین چهره ات، گل در کنار آئینه را | موسم حسنت بود، فصل بهار آئینه را
چون شود با آئنه آن ماه پیکر روبرو | میکند عکس رخش آئینه دار آئینه را

رباعی

حیرت زدهٔ حکمت صانع شده ام | دل را ز خیال غیر مانع شده ام
عمری است که کرده ام ز نان قطع امید | چون تیغ بآب خشک، قانع شده ام

از مثنوی مسمی به ــ میخانهٔ منیر ــ که کمیاب است این ابیات نشأ احتظاظ بنظارگیان میبخشد.

بود بر لب آشنای قدح | ثنای خدا و دعای قدح
خدای که شاداب ازو گشته تاک | لب جام را ساخته، خنده ناک
ز پیمانه اش، مستی انجم است | ز خمخانه‌اش، آسمان یک خم است
شده صوفی تاک، ازو سبز پوش | بمهرش، زده خون انگور جوش
ازو با شراب شفق جوشش است | و زو جام خورشید در گردش است
کند رحمتش روز بیم و امید | عملنامهٔ میکشان را سفید
بود در دلم نام او صبح و شام | بحق خط ساقی و خط جام
چنان گشتم از فیض می، نوریاب | که موی تنم شد، رگ آفتاب
خط جام، کزوی، دلم روشن است | نسب نامهٔ آتش ایمن است
لبم دوش خوان حدیث گل است | دلم حافظ سورهٔ قلقل است
بمستی، دلم بسکه آماده است | مرا کاسهٔ سر، پر از باده است
شدم پای تا فرق مست و خراب | رگم بر بدن گشت جوی شراب
نیارم ز میخانه بیرون شدن | که موج شراب است، زنجیر من
شکسته دل توبه ام، از شراب | بدان سان که، رنگ گل از آفتاب

بده ساقیا ! مایهٔ انبساط   که میبالد از نکهت او نشاط
بده ساقی ! آن زادهٔ تاک را   حلاوت ده نخل ادراک را
همان شیرهٔ ، جان انگور را   پسر خواندهٔ آتش طور را
بده می، ندارم سر و برگ زهد   ز می واپسین شربت مرگ زهد
می ده که ، آن صاف بی غش بود   ز می شیرهٔ جان آتش بود
شرابی که، دل را دهد شست و شو   ازو چاک خمیازه باید رفو
شرابی که ، از آتش است انتخاب   بط باده ، از گرمی او کباب
شرابی ، ازو غرهٔ توبه سلخ   چو دشنام معشوق، شیرین و تلخ
بشوئی کتان را ، اگر زان شراب   فشردن توان از کتان آفتاب
دهد صبح را پرتو او جواب   بود عطسهٔ شیشه اش آفتاب
خم می که ، هست آسمان همسرش   بود لوح محفوظ خشت درش
گر آن میکند ، در نظر جایگاه   شود رشتهٔ شمع، تار نگاه
ز فیضش، گل‌شمع را، رنگ و بو است   که سیرابی باغ آتش ، از اوست
بود جام می، حرز جور فلک   خط جام ، تعویذ دور فلک
ز رنگینی باده ، لبهای جام   بقوس قزح میرساند ، سلام
بکش بادهٔ صاف ، آتش مزاج   شکست دل توبه را ، کن علاج
شود تیز رفتار، گر پای عمر   نهد باده زنجیر در پای عمر
به پیمانه بالیده ساقی شراب   گرفته گلاب از گل آفتاب
بساغر نگر، ساقی بی نظیر   ز پستان خورشید دوشیده شیر
بیا ! تا بمیخانه آریم رو   نشینیم باهم چو جام و سبو
چه میخانه ، آرامگاه طرب   بگلزار خلد برین ، هم نسب
چنان تر زمین طربناک او   که پا لغز خورشید شد خاک او
درو تیرگی را ، نشان کم شده   که خورشید خشت سر خم شده
بنوشیم خوش ، درد پای شراب   هیولای عیش است ، لای شراب
نشینیم در میکده ، صبح و شام   به بینیم ، وجد می و رقص جام
سر انگشت ، از درد می ، تر کنیم   حنا بندی جام و ساغر کنیم
نویسیم ، خط طلاق حجاب   بجوئیم ، وصل عروس شراب
که تزویج با دختر رز نکوست   دعای قدح خطبهٔ عقد اوست
بهاراست و دل خصم فرزانگی است   که عهد گل و فصل دیوانگی است
ز جیب صبا ، گل بر آورده است   شده سایهٔ سرو ، چون سبزه تر
حدیث بهار است ، در هر طرف   رسول صبا ، مصحف گل بکف

چنان اعتدال هوا ، سیر زور | که گل میکند ، سبزی از بخت شور
چنان شمع هم مکتب گل شده | که پروانه شاگرد بلبل شده
ز بس در چمن، لاله شد سرخرو | سیاهی بیفتاد از داغ او
لب جو، سخن از لب جام کرد | که مستی ز می آب او وام کرد
بشکرانهٔ سبزه بختی بهار | دهد دستهٔ گل بدست چنار

(ص ۹۸۱-۹۸۵)

● نتائج الافکار : ملا منیر خلف ملا عبدالمجید ملتانی ، که مولد و و منشأش لاهور است ، مهر منیر فصاحت بوده ، و ناظم بی نظیر ممالک بلاغت . نظم آبدارش با لطافت است و نثر پرکارش بکمال متانت .

در عصر شاهجهانی اوائل حال با میرزا صفی مخاطب بسیف خان ــ که داماد میرزا ابوالحسن آصف خان میرزا غیاث بیگ اعتماد الدوله طهرانی بوده و بنظامت اله آباد اختصاص داشت ــ بخوبی میگذرانید . پس ازان با اعتقاد خان پسر خرد اعتماد الدوله ، که بحکومت جونپور ماموز بود ، ربطی بهم رساند و از فیض بیکرانش متمتع گشت . آخر کار در اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴ھ) در دارالسلطنت اکبرآباد بساط هستی در نوشت . تابوتش بلاهور بردند و همانجا مدفون گردید . این چند بیت از طبع منیر اوست :
(۱۶ بیت دارد ۶۳۷-۶۴۰)

● شمع انجمن : منیر ابوالبرکات لاهوری ، صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیرست . در منشآت خود گفته :

من بی خانمان که در قلمرو سخن وطن گزیده ام صد هزار بیت بلند بنیاد نهاده ام !

شرحی که بر قصائد عرفی نوشته متداول است . در عهد شاهجهانی با سیف خان ناظم اله آباد بسر میبرد . در (۱۰۵۴ھ) در آگره رخت حیات

بر بست : نعش او را به لاهور نقل کرده زیر خاک سپردند . طبع منیر سواد سخن را چنین روشن میکند : (هفت بیت دارد ص ۴۴۷)

● روز روشن : ملا ابوالبرکات منیر لاهوری خلف ملا عبدالمجید ملتانی . در سخنوران هند صاحب استعدادی مثلش کمتر خاسته . زمین نظمش بآسمان رسیده و کرسی نثرش با کرسی فلک برابر گردیده . در عهد صاحبقران ثانی شاهجهان پادشاه ، امیر منشیان سرکار سیف خان صوبه دار اله آباد بود . منشآت آن زمانش به ــ انشاء منیر ــ شهرت دارد . پس از سیف خان ، بخدمت اعتقاد خان ناظم جونپور رسیده ، و چندی رفاقت آصف بنگاله گزیده :

مدت العمر مرفه‌الحال و فارغ‌البال گذرانیده . و هفتم رجب سنه اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴ھ) در شهر اکبر آباد رخت بدار آخرت کشیده ، و نعشش بلاهور منقل گردیده .

۱) ــ مثنوی رمز و ایما
۲) ــ نور و صفا
۳) ــ آب و رنگ
۴) ــ ساز و برگ
۵) ــ درد و الم
۶) ــ رساله کارنامه
۷) ــ سراج منیر
۸) ــ شرح قصائد عرفی

بر کمالش در فن نظم و نثر، شهود عدول اند . مرزا جلالای طباطبا کلیاتش را فراهم کرده دیباچهٔ لطیفش بحیز تحریر آورده ، و ملا را — طوطی آهنی قفس هند — شمرده . این چند ابیات از کلام منیر است (۱) :

رباعی

روز یکه سموم حشر افزون گردد — و ز آتش مهر چهره گلگون گردد
با دوزخیان چنان بذوقی سوزیم — کز رشک دل بهشیان خون گردد
حیرت زدهٔ حکمت صانع شده ام — دل را ز خیال خام، مانع شده ام
عمریست که کرده ام ز نان قطع امید — چون تیغ بآب خشک قانع شده ام

از مثنوی رمز و ایما در تعریف بهار

چمن با تازه روی بسته پیمان — زمین از آب گوهر شسته دامان
بهر سو صبح خیزان بادهٔ شام — بخون توبه شسته چهرهٔ جام
بنوعی گشته نازک چهرهٔ گل — که بازد رنگ از پرواز بلبل

در صفت شب

شبی از دود دلها آفریده — قضا نافش بروز غم بریده
شبی کز ظلمتش خورشید از دور — گریزان گشته چون خفاش از نور
شبی تاریکی او، میل در میل — فگنده جامهٔ خورشید در نیل
چنان تاریک گشته چشم مردم — که کرده اشک راه آستین گم
ز بس تاریکی آن شب، گشته حائل — خیال دوست گم کرده ره دل

(ص ۲۵۷-۶۵۸)

● آثار منیر : بقرار زیر آثار منیر چاپ شده است :

۱) کارستان : با حواشی امام‌الدین ص ۷۲ لکهنو ۱۲۶۴ھ (۱۸۴۸ع)

۲) نوباوهٔ منیر : رقعات منیر و سیف خان ص ۴۰ لکهنو (۱۸۸۲ع)

۳) انشای منیر : بنام نگارستان منیر، مکاتیب سیف خان و منیر

۱- اینجا دوازده بیت دارد .

بافرهنگ ص ۴۰ کانپور ۱۲۷۳ھ (۱۸۵٦ع)
،، کانپور (۱۸٦۷ع)
،، لکهنو (۱۸۷۸ع)
،، کانپور (۱۸۷۸ع)
،، کانپور (۱۸۷۹ع) (۱)
۴) مثنوی در صفت بنگاله : کراچی (۱۹۵۳ع)

● احوال منیر در انشای منیر : انشای منیر که در جمادی‌الاخری (۱۲۷۸ھ) باهتمام شیخ عبدالله در مطبع شعلهٔ طور کانپور چاپ شده است، دارای (۴۰) صفحه و (۵۵) مکتوب است ؛ در دیباچه راجع بتدوین مکتوبات نوشته است :

...... بر راز شناسان سخن نهفته مباد ، مکاتیبی که از زبان خدیو پاک زوان سیف خان به بعضی خوانین ستوده آئین ، نگارش پذیر کلک بندهٔ منیر گردیده بود ، از ممر پریشانی حواس و برهمزدگی خاطر ، از دیرباز پراگنده افتاده بود : بمقتضای — کل امر مرهون باوقاته — بتاریخ نوزدهم شهر ذیقعده هزار و پنجاه هجری (۱۰۵۰ھ) بتوفیق ایزد جمعیت بخش ، درین صفحه فراهم آورده ، امیدوار است که منظور نظر دیده وران بینش اندوز گردد ...... (ص ۲)

در بعض مکاتیب بسلسلهٔ شرح حال خویش نیز مطالب مفید نوشته است ، که هیچکس ازان تاکنون استفاده نکرده : در سطور ذیل از آنها عبارتی که احوال منیر را روشن میکند ، ثبت کرده میشود :

۱- فهرست کتب چاپی موزهٔ بریطانیه ۱۹۲۲ع (ص ۵۴۲)

پتنه ، شایسته خان ، اله آباد ، شجاعت خان و اعتقاد خان

...... دانش پژوها ! درمحلی که در راج محل بودم ، ناصیه سایان والا مجلس رتبه سنج روزگار شاهزاده کامگار خواستند که من بنده را بپایهٔ بندگی خویش رسانیده سرفراز سازند . ازانجا که خیال دیگر در سر داشتم ، بحکم سرنوشت سر از خط پذیرائی پیچیدم ، و طومار جاده را یک قلم در نوشته ، بسواد خطه پتنه رسیدم . چند روز دران شهر مقام کردم و در گوشهٔ جا گرفتم . هرچند دمسازان خان بلند آوازه شایسته خان ، زمزمهٔ مدعا بگوشم رسانیدند . چون من بی نوا را ، آهنگ دیگر بود ، نا شنیده انگاشتم ، و ازان دیار مانند نغمه از تار بیرون آمدم . اکنون بخطهٔ فیض اساس اله آباد رسیدم . گر فرخی اخترم مقتضی آنست که ، مهر نواب سپهر کوکبهٔ شجاعت خان کار این ذره را فروغی بخشد ، اما من بی آب میخواهم که اگر آبخورد باشد ، از فیض صحبت آن بحر پیمای سخن ، آب رفته بجوی آرزو باز آورم. ازین رهگذر دلم از صحبت آشنایان دیگر آب نمیخورد ، و بی اختیار طبعم بشهر خطهٔ جونپور گرایش میکند . قطعه !

تا یافته ذوق صحبتت دل   هرگز ز توام جدا نخواهد
زنده به توام ازانت خواهم   آن کیست که او بقا نخواهد

اگر بیمن دل گرمی آن گرم آشنای سخن ، پروانهٔ شمع دودهٔ اقبال ، چراغ انجمن اجلال ، نواب خرد مآب نور جبین معانی ، تاب چراغ فیض جاودانی ، مجلس افروز اهل خرد اعتقاد خان ، بطلب من بنده رسد ، و پرتو التفات ازان پروانه روشن گردد ، پروانه وار پرواز کنان راه را در نوردم ، و با هزاران شوق سرگرم ره نوردی گشته ، از گرمیهای صحبت احباب ، افسرده دماغی خویش را چاره سازم . و در حلقهٔ اعتقاد پرستان درآمده خلقهٔ بندگی در

گوش جان اندازم .

بعضی از زادهای طبیعت را ــ که اهل بیت سخن اند ــ بخدمت فرستادم ، امید که چون در مجلس آن شناسای اصالت معنوی درآیند ، دست نشین گردند ، و سرمایهٔ قبول بدست آرند : مصرع :

بقای اهل معنی جاودان باد ! (مکتوب ۳۰، ص ۲۳)

وفات سیف خان و تعلق به اعتقاد خان ، جونپور

...... سوانحیکه رو داده، این است که چون خان پاک روان سیف خان (قدس سره) بعالم قدس شتافت ، من خاکی نهاد را زمین بوسان والا آستان شاهزادهٔ کامگار خواستند که بآستین عنایت ، گرد کلفت از رخ بر افشانده از خاک بردارند : ازانجا که منِ خاکسار را آرزوی آن بود که بپا مردی توفیق از سر زمینِ بنگاله رهای یابم ، ناچار پذیرائی نورزیدم : و بکردار گرد برخاسته بر راه افتادم : القصه یک دو ماه منزل بمنزل ره نوردی کرده خود را به اله آباد رسانیدم : چون دران شهر اتفاق اقامت افتاد ، صاحب روشن رای، خداوند انجمن آرای، چراغ دودهٔ اقبال ، فروغ جبههٔ اجلال ، اعتقاد خان پروانهٔ التفات بطلب بنده روان کرد . بسرگرمی تمام همان پروانه را ، شمع راه خویش ساخته ، بخطهٔ پر نور جونپور رسانیدم . و از زمین بوس آستانهٔ والا کوکب آن خداوند، هلال وار لب به اوج آسمان سودم . بالجمله مشتری فراز روی مهر درجهٔ بنده را بیفزود و دقیقهٔ درین باب فرونگذاشت . اکنون از حاشیه نشینان مجلس آن خداوندم ، و بفیض صحبت سخن شناسان آن مجلس فیض پیرا خرسندم : (مکتوب ۲۷ ص ۳۰)

ره آورد یعنی روئداد سفر در عرضداشت به اعتقاد خان

...... نواب (سیف خان) از زخم اجل در یک چشم زدن بخوابی رفت،

که بیداری ندارد: و من سیه بخت بکردار مردم چشم، لباس سیاه پوشیدم، و گریان گریان مانند اشک روان شدم. چون به اکبر نگر رسیدم، بساط بوسان مجلس همایون خدیو، صاحب جوهر، والا گوهر، شاهزادهٔ کامگار، گوهر سنج روزگار، از روی جوهر شناسی خواستند که: من بنده را گوهر وار رشتهٔ بندگی بگردن انداخته، در سلک حلقه بگوشان خویش درآورند. چون آرزوی دیگر داشتم، نا پذیرائی ورزیدم. هرچند دوستان گرامی زبان بانداز کشادند، مژدهٔ بختمندی دادند، طبعم گرایش نکرد. بالجمله جبهه سایان انجمن والا یک ماه کامل من مهر گزین را از منازل نوردی باز داشتند.

تو سر انجام بدستیاری سعی دستک راه (۱) بدست آوردم، و بپای مردی شوق پا در راه گذاشته، ره نوردی سر کردم و گام فرسای آغاز نهادم. و در اندک فرصتی بلبل وار پروازکنان خود را بخطه بهار رساندم، و در گل زمین آن شگفته دیار جا گرفتم.

بعضی از دوستان یکرنگ، که خوش نشین آن خطهٔ فردوس نظیر بودند، با من گفتند که: ای عندلیب گلشن معانی! و بلبل چمنستان سخندانی! اگر در محفل نشاط افزا و مجلس بهار پیرای خان فیض رسان شایسته خان ــ که بهار گلستان سخن پروری و نسیم بهارستان دانشوری است ــ در آئی، و لب به نکته طرازی کشائی، غنچهٔ مقصودت خواهد شگفت، و بهار امیدت تازگی خواهد یافت! چون طبعم هوای دیگر در سر داشت، حرف آن هواداران را سبزه وار بر زمین انداختم، و ازان شگفته زمین برون آمدم. در دل داشتم که اگر بخت یاوری کند و سعادت رهنمون گردد، خود را بنزهت آباد

۱ــ سند راه داری.

لاهور رسانم ، و در سلسلهٔ ثنا گستران و مدحت گران شاهنشاه فلک بارگاه . بیت :

شاه فلک رفعت والا مکان　　شاهجهان ثانی صاحبقران

درآیم ، و در جلوه گاه امید بیاسایم .

القصه ، چون آب سون (۱) در گذشتم و آن دریا را در نوشتم ، مرا با ابر سیه کار مقابله افتاد و با من تر صحبتی آغاز نهاد ، و از باران در گردنم رشته افگند ، و از موج آب سلسله در پایم انداخت . صندوق کتابم آئین زورقی گزیده ، و اوراق بیاضم رنگ آبی گرفت . سفینهٔ غزلم را آب برد ، و شعرهای ترم شسته گردید . قطعه :

شعرمن تر گشت ، من هم تر شدم ، چون شعر خویش　　ابر تا انصاف حرف خویش را چون داد آب
دست خواهم از سخن شستن ، که اشعار مرا　　قطره های آب ، گشته نقطه های انتخاب

آخر ــ هر چه بادا باد ــ گویان ، مانند سواران آب ، ابرش را بر روی آب راندم ، و بتازیانهٔ موج ، توسن را آب رفتار گردانیدم : چون بشهر رسیدم درین جا که ، گرم آشنای بجز آفتاب ندیدم ، کتابهای تر شده را پیش او انداختم : آن مهربان دل سوز از روی مهر یک یک ورق را ، بدل گرمی تمام ، هر روز از صبح تا شام خشک میساخت ، و خواست که انتقام من از ابر کشد : کوه گران سنگ را ، فرمان داد تا آن باد پیمای را به تیغ زند و بی آب گرداند .

چون به بنارس رسیدم ، در انجا بخت همایون دو چار شد . گفت : مرحبا ! مرحبا ! ای سرگردان بادیهٔ حیرانی ! و حیران زاویهٔ سرگردانی ! کجا میروی ؟ و کدام هنجار مینوردی ؟ عمریست که من در جستجوی توام ،

۱ـ نام دریاست .

و روزگاریست که من در تگ و پوی توام! اکنون بیا و شادباش! سعادت ترا یاور شده، و طالع مددگار گشته، و اقبال ترا دستیاری نموده، و دولت پائمردی کرده، گام بردار! و قدم رنجه شو! راه جونپور سر کن، و خود را بآن خطهٔ فیض اساس رسان! که آنجا آمادهٔ روز بازار معانی است، و هنگامهٔ رونق سخندانی: سخن را آبروی دیگر است، و معنی همسنگ گوهر یعنی رتبهٔ شناس سخن، مسیح نطق اعجاز فن. تاب چراغ بینائی، مغز سر دانائی: سرگروه تیغ آزمایان، و سر حلقهٔ کشور کشایان. گوهر آمای سخندانی، و جوهر نمای معانی. آرایندهٔ بزم بزرگی، افزایندهٔ قدر سترگی. پاک رای ستوده خصال، زر بخش دشمن مال؛ دیده افروز بینش وران، دانش آموز خرد پروران: چهره طراز شاهد اقبال، غالیه پرداز طرهٔ آمال: زیب عرصهٔ رزم سگالی، نور اختر فرخنده فالی: نواب قدر دان اعتقاد خان.

نظم:

که لطفش، چهره افروز امید است — ز مهرش، صبح دولت رو سپید است
سعادت را، ز بختش فال نیکو است — هما مشت پری از سایهٔ اوست
غبار لشکرش از گرد ناک — کند تیر فلک را تیر خاک
چو پوشد چار آئینه دم کین — شود آئینه خانه، خانهٔ زین
زبان خنجر او برق تاب است — دم شمشیر او حاضر جواب است

فرمانروای آن دیار فرخنده آثار است: بر هنمونی توفیق خود را از مجلسیان آن خداوند ساز، که مطرع عیش جاودانی اند!

چون از بخت فرخ فال این ترانه بگوشم رسید، اقبال لب به تهنیت کشاد، و دولت بمبارکبادی رسید: سعادت نوید فرخی داد، و طالع مژده فیروز بختی در داد: از فرط نشاط بر خود بالیدم، و شادمان گردیدم:

مثنوی :

رویم ، از جام عیش گلگون شد احترم ، نورچشم گردون شد
بخت زد فال کامرانی من کرد توفیق همعنانی من

با آنکه راه را آب گرفته بود ، و هیچ آب رفتاری قطره نمیتوانست زد ، حباب وار ره نوردی کردم ، و در روانی از آب در گذشتم : اکنون خویشتن را باین شهر فیض‌بهر رسانیدم ، امیدوارم که از لطف خداوند، آبی بر روی کار آید .

اگر گوئی که : بکشا بر درم رخت زهی طالع ، زهی دولت ، زهی بخت
و گر رانی مرا ، از در به بیداد ز بخت نارسا ، فریاد ! فریاد

بعضی از فرزندان طبیعت را ــ که در بیت‌المقدس فیض زاده اند ــ به یونان زمین پرورش یافته ، انگاه به پنجاب انامل عبور نموده ، بحصار نای کلک در آمده ، ازانجا سیر هندوستان دوات کرده ، بچین نامهٔ آرمیده ، دستوری دادم که روان شوند و خوانده ناخوانده بمجلس فیض پیرای آن صاحب معنی سخن شناس در آیند ! بزبان خاموشی لختی گفتگو کنند ، و حالت بنده را ــ که پدر معنوی آن معنی نژادانم ــ بیان پذیر سازند ، و آئین فرزندی به نیکو طرازی بجا آرند :

امید آنست که چون بشرف دست بوسی آن خداوند رسند، دست پروردهٔ الطاف گردند : الحمدلله که بی جوهر نیستند ، چنانچه خود جوهر این پاک گوهران بر جوهر شناسان آن محفل گرامی روشن خواهد شد : بیت :

اهل معنی ، بدرت روی نهادند همه چون در فیض ، در تست ، بروی همه باز

بر پیش بینان پیداست که نام والا گوهران، از فیض ارباب سخن اوج میگرد ، و برخرد گزینان هویداست که عمر سعادت وران از یمن اصحاب این فن دوام میپذیرد . اگر رودکی تار بر ساز سخن نه بستی ، آوازهٔ امیر نصر

بگو شها نرسیدی ؛ و اگر فردوسی بهار ــ شاهنامه ــ را نه پیراستی ، نام سلطان محمود تازه نماندی ؛ و اگر فرخی قصائد فرخ فال نگفتی ، امیر ابوالمظفر فرخنده نامی حاصل نکردی . و اگر مینو چهر چهرهٔ نظم نیاراستی ، پور سبکتگین روشنای جاوید نیافتی. و اگر انوری معانی روشن نینگیختی ، نام سنجر روشن نگشتی . و اگر خاقانی نوبت نکته سنجی ننواختی ، خاقان کبیر بلند آوازه نگردیدی . و اگر مغربی شکوهٔ معنی ننمودی ، فر و شان ملک شاه نمایش نگرفتی . و اگر ظهیر پایگاه گفتار را بظهور نیاوردی ، پایهٔ قزل ارسلان پدیدار نشدی . و اگر سیف تیغ زبان را بگوهر سخن آرایش ندادی ، جوهر الپ ارسلان قطعاً بر روی کار نیامدی . و اگر کمال مدارج سخن را بپایهٔ کمال نرسانیدی ، درجهٔ رکن سعد در چار رکن مسعودی نپذیرفتی . و اگر سعدی درجات شعر را باوج نرساندی ، کوکبهٔ سعد زنگی بفلک نرسیدی . واگر خسرو از جوئبار قلم آب حیات نچکاندی ، نام خضرخان سبز نماندی . و اگر سلمان بفارسی نپرداختی ، هیچ زباندانی داستان اولین را از بن دندان نخواندی ؛ بیت :

بدهر انچه بدو زنده میتوان بودن بود همین سخنی جز سخن همه سخنست

آب حیاتی ، که زندگی جویان مردهٔ آنند ، از بحر سخن توان یافت . و زندگی جاودان ، از فیض سخن توان حاصل کرد ؛ سخن جانی روانست ، و هر که بی سخن عمر بسر میبرد ، پنداری که بی جان زندگی میکند . و کسی که بی جان زنده بود ، وجود و عدم او مساوی است ؛ بیت :

روشن خردان را ، بسخن زندگیست خامش شدن شمع ، بود مردن شمع

میان جان و سخن تفاوتی نیست . سوگند بجان معنی که این سخن از میان جان میگویم ، اگر کسی باور ندارد ، جان درمیان دارم . نی نی غلط

گفتم ! جان را با سخن چه نسبت ! جان زندگانی دنیا را بقا میبخشد ، و سخن حیات ابدی کرامت میکند : جانی که پس از مردن سامان آماده دارد، سخن است . این چنین جانی را بهزار جان توان خرید . بیت :

بخر جنس سخن را از من ارزان　　درین سودا زیانی نیست چندان

هر چیز که از جان گرامی تر بود ، و مردم را بآن پیوند جانی باشد ، پس از سپری شدن زندگانی نمیپاید ، مگر سخن ، که پایندگی جاوید دارد . مصرع :

هست سخن باقی و باقی سخن

در روزگار پیشین ، پادشاهان دانش گرای ، مردمی گزین ارباب سخن را ندیمی فرمودندی و وزیر ساختندی، و پیوسته با ایشان صحبت داشتندی ، و از فیض آمیزش ایشان بهره اندوختندی . درین جزو زمان که صحیفهٔ دانش از هم گسسته ، و مجموعهٔ مردمی پریشان گردیده ، قدر سخن سنجان را ، کس نمیداند و پایهٔ این طائفه را کس نمیشناسد . اهل روزگار از دونی فطرت و پستی همت ، سخن را ، اگر همه دم مسیحا است ، باد میانگارند . و شعر را ، اگر آب زلال خضر است ، آب میپندارند . بیت :

زمانه ایست که ، از سردی فسرده دلان_　　سخن نیرزد یک مشت باد، وای سخن!

همگنان، دل بر اندوختن زر نهاده اند، و گنج معانی ـــ که سرمایه قوت روح است ـــ از دست داده . اگر خرد سگالان انصاف پژوه ، سخن را بمیزان اندیشه با زر بسنجند، سخن با آنکه باد ست و زر سنگ ، تاهم پایهٔ سخن گرانی میکند . چه زر پیرایهٔ حظ جسمانی است و سخن سرمایهٔ ذوق روحانی. زر کاهش میگیرد و سخن افزایش میپذیرد . زر از سنگ میخیزد و سخن از زبان میریزد : زر به نیستی گراینده است، سخن به هستی سراینده : ارباب زر

خریدار آزند ، و اصحاب سخن از آز بی نیاز.

چون ازین نمودارها آشکار گردید که ، سخن را بر زر از چندین رهگذر بیشی و افزونی است ، پس جنس سخن را ــ که از زر نیکُو تر بود ــ با زر سنجیدن نا سزاست ، و پارهٔ سنگ را با پارهٔ جان برابر داشتن ، خطا ست . بیت :

سخن گفتم که ، از زر هست خوشتر بزر باید نوشتن ، این سخن را

بر رای فیض پیرای آن خداوند نهفته نخواهد بود که ، سرگروه نکته دانان ، عبدالرحیم خانخانان با ارباب سخن چگونه میپرداخت ، و بساط فیض گستری بر چه نمط میانداخت . سخنوران تازه گفتار ، چون عرفی و سنائی و نظیری و شکیبی و انیسی و خیالی و نوعی و کفری ، رونق افزای مجلس وی بودند . و بدستیاری الطافش در دستگاه معنی ید بیضا مینمودند ، و پیوسته او را ستایشگری میکردند ، و سخنان تازه بر روی کار میآوردند . چون آن رتبهٔ سنج اهل سخن بملک بقا شتافت ، نه لعل و یاقوت با او وفا کرد ، و نه مقر ورواق ، و نه اسپ و پیل با او پائیده ، نه پرستار و وثاق . آنچه با او مانده جواهر نظم و گوهر سخنان معنی است ، که لآلی سخن را برشته مدحش کشیده اند : یکی از نیکو طبعان در بیان هنر شناسی و قدر دانی او کتابی نوشته ، و ذکر سخنورانی که حاشیه نشین مجلس او بودند و مدحت گرانی که مدحت گری او کرده اند ، دران کتاب بقلم آورده ، آن را ــ آثار رحیمی ــ نامیده : نظم :

بمعنی پروران و نکته سنجان چسان میکرد احسان، خانخانان
بگیتی در سخا و در سخن هم تو نیز از خان خانان نیستی کم

من بی خانمان که در قلمرو سخن وطن گزیده ام ، و سواد خطهٔ

معانی را سراسر گردیده ام . صد هزار بیت بلند ـ که هر یک را بیت العمور معنی توان خواند ـ در زمین نظم با طرحهای دلنشین بنیاد نهاده ام، و از دو مصراع هر بیت در دو لختی بر روی معانیهای آبدار بر کشادهٔ ام . معنی کدهٔ ابیات را قوی اساس گردانیده ام ، و بنای آن را ، به بحر شعر بآب رسانیده ام ؛ عمری در تعمیر سخن بسر برده ام ، و اندازهٔ گونیا (۱) برشتهٔ مسطر سپرده ام ؛ و از قافیه سنجی نشست خانهٔ بیت را کرسی وار ساخته ام ، و از بحر نظم در زمین به تخمیر آب و گل پر داخته ام : چندین خشت کتاب در تعمیر سخن به روی هم چیده ام ، و اساس معنی را متین گردانیده ام : و از بیتهای بلند در دشت بیاض (۲) شگرف خطه آباد ساخته‌ام، و از سخنان رنگین هزار گلشن بهار پیرای جاوید دران خطه طرح انداخته‌ام. بیت :

نگر به معنی من، صورتم چه میبینی　　منم خراب، و لیکن دلم بود آباد

اگر انجمن نشینان آن سپهر کوکبه شعریٰ شعر و نثریٰ نثر مرا ـ که ماه منیر اوج معانیم ـ مشتری گردند و درجهٔ منزلت مرا بیفزایند ، هم نام من در آفاق روشن خواهد شد ، و هم آوازهٔ دقیقه شناسی آن خورشید رای باوج خواهد رسید . و تا مجموعهٔ سپهر بنظم پروین و نثر نثریٰ آراسته است ، این حکایت بر صفحهٔ ایام خواهد ماند . بیت :

فیض منشور معانی، چو بنام تو نوشت　　نسزد جز رقم مدح تو، طغرای سخن

سخن کوتاه ، غرض از بن دراز نفسی آنست که ، پایه شناسان آن محفل والا را بر حالت من بنده ـ که در کنج خمول انزوا گزیده ام و

۱- گونیا ، آلهٔ باشد که بآن معماران گوشهای تعمیر راست کنند .

۲- نام بیابانی که در شهرستان بیر چند واقع است .

پا در دامن خجالت کشیده ام ــ شناسائی دهد . نی نی، ازانجا که صفای درون و اشراق باطن آن آئینهٔ طبع آفتاب ضمیرــ که بقوت دانش سخن ناشنیده تواند دانست، و به نیروی بینش ورق نا نوشته تواند خواند ــ بجلوه آید؛ پیداست که راز نهفته پنهان نمیماند . بیت :

ترا چون رای نورانی است روشن　　سواد خط پیشانی است گلشن

چون پسیج بندگی آن خداوند داشتم ، بسخن توسل جستم . و ازانجا که سخن را سپاس نطق بود ، و معنی بی اندازه هم از زبان من داستانی را پردازش داد ، و انچه مرا گفتن دشوار بود در بیان آورد ، معنی نیو شان را از شگر فیهای طبعم آگاهی داد و بر من بی زبان تهمت داستان پردازی است . نظم :

هرچند، به‌پشت‌پاست‌چشمم، زحجاب　　بی نشهٔ فیض، نیست طبعم، در یاب
پیمانهٔ سرنگون ما ، همچو حباب　　دریاب که ، آشناست با عالم آب

سواد این نامه که خطاب ــ ره آورد ــ یافته ، در خطهٔ نزهت اساس اله آباد غره جمادی نخستین سال هزار و پنجاه (۱۰۵۰ھ) پذیرای تحریر گردیده .

یکی از سخن شناسان، چون معنی آمده (۱) ، از در بیتم ــ که قید حاجب ندارد ــ ناخوانده در آمده گفت : ای منیر روشن رای شمس سپهر سخن سنجی و بدر اوج معنی ! درجهٔ انوری و سنائی گرفته، از ضیای مهر مبانی ، قاسم انوار معانی گشته ، و از طالع مسعود، پایهٔ سعدی حاصل کرده، و از چرخ ازرقی نشاء عنصری یافته، زمین نظمت فردوسی گردیده، سخن موزونت هم سنگ حسینی گشته ، بآئین مینوچهر چهرهٔ سخن را بکمال جمال بیاراسته ،

۱- یعنی بی تکلف .

چون بتان فرخاری ، شاهدان معنی را بوجه احسن آرایش داده، درجهٔ سخن بچرخ سپهر رسان ، و شهاب وار قلـم را فلـکی ساز! ظهیر خـرد باش ، و ادیب معنی شو! و مغربـی پیشه کن، و خسروی پیش گیر ! در قلمرو معانی کوس خاقانی زن ، و کوکبهٔ سخن را در چار رکن رفیع گردان ! بتائید ناصر حقیقی مظفـر باش ، و خسروان زمین سخن را از عبد و خادم شمار! طوطی و قمری را وطواط انگار، خود را در سخنوری حجت پندار! چون سیف خود را جوهری ساز ، و بذوالفقار قلم دو زبان اقلیم معانی برکشا ! و در نشاة روحانی بطریق احسن متکلم شو! چه بیم داری، و اگر چون ابوالمفاخـر ببخت سعد محمود فخرکنی مختاری ! صابـر باش و سواد سخن را کاتبـی کـن، و از اندیشهٔ سخنان فربه تن خود را به نزاری درده ! (مکتوب ۵۵ ص ۳۶-۴۰)

اعتقاد خان و یومیه چهار روپیه ، میر ابوالبقا ، دیوان منیر

...... والا گوهرا ! چون صاحب جوهرشناس سیف الله خان (تغمده الله بغفرانه) قطع علائق جسمانی کرد ، و با روحانیـان دمسازی گرفت ، پـروانهٔ نواب خرد مآب اعتقاد خان ـــ که شمع اقبال است و چراغ دودمان اجلال ـــ مانند همای سعادت، بر فرق وقت من بنده، سایه انداخت . برهنمونی توفیق بخطهٔ جونپور رسیدم، و بیاوری بخت در انجمن آن خورشید ضمیر راه یافتم . آن والا درجه از مهر نسبت باین ذره دقیقهٔ فرو گـذاشت نکـرد . و نخستین فرزند آبای علوی را بعدد آخشیجان (۱) وجه یومیه بنده مقرر فرموده . اکنون در بندگی آن سر کـردهٔ آزاد منشان بسر میبرم : و از فیض گـزینان آن مجلس فیض پیرای، علی‌الخصوص ، دیده وَر مردمـی گرای ، گزیـده هوش ستوده رای، آب گوهر پاک بقا، میر ابرالبقا بهره میاندوزم : و برخی از خانه زادان

۱- یعنی چهار روپیه یومیه مقرر فرموده .

طبیعت را — که بعد از سیر حصار نای قلم در دست بیاض وطن گزیده اند — نزد آن نسبت شناس اهل بیت سخن فرستاده شد ، تا بشرف دست بوس رسیده کسب کمالات معنوی نماید ، و در ادای الطاف آن مایهٔ سنج ارباب معنی، بزبان آیند .

باهتمام کلک این هرزه گرد کوچهٔ فکر در سواد اعظم سخن — که عبارت از دیوان است — چند هزار بیت قوی اساس عمارت پذیر گردیده ، و از بحر نظم بنای آن همه بآب رسیده . اگر بمقتضای آب خورد آن سیاح منزل ملک معانی را، دران سواد اتفاق سیر خواهد افتاد ، مجرای این بی آب خواهد شد ، و هر بیتی را پایهٔ بیت المعور حاصل خواهد آمد .

دعای این مخلص — که فاتحهٔ اخلاص است — به جمیع دوستان برسد. نیازنامه را در بزرگ منش مولانا فیضیا (ادام‌الله فیضه) نوشته بخدمت گرامی فرستاده شد ، بایشان خواهند رسانید : (مکتوب ۳۳ ص ۲۵-۲۶)

باعتقاد خان و بشاه ابوالبقا

شمار شوق به انگشت کی توان کردن !

سرگذشت حالات رهی ، بدینسان است که، چون خدیو صاحب جوهر والا گوهر سیف خان (تغمده الله برحمة) — که تیغ قبضهٔ شجاعت بود — از رنگ هستی موهوم پهلو تهی کرده ، من بنده — که گوهر دمسازی داشتم — بکردار تیغ جوهردار چهره از زخم ناخن خراشیدم و بسان خنجر مشت بر سر کوفتم ، و بآئین شمشیر قطع راه سرکردم :

القصه بعد از طی منازل بخطهٔ جونپور رسیدم . و شرف آستان بوس نواب سپهر منزلت والا کوکبه — که اختر فروز اعتقاد پرستان است — دریافتم ، و بتائید بخت همایون از انجمن نشینان آن صاحب خورشید رای

گردیدم . اکنون کمر بندگی آن خداوند ، بر میان جان بسته مراحل زندگانی میپیمایم ، و از صحبت عیسی نفسان آن مجلس فیض پیرا ، خصوصاً شاه ابوالبقا (سلمه‌الله تعالی و ابقاه) ــ که چون نام خویش سرمایهٔ روح است ــ غذای روحانی حاصل میکنم . بیت :

از همدمی اهل سخن ، نیست گریزم　　زیراکه، کند صحبت‌شان، تازه روان را

(مکتوب ۳۲ ص ۲۵)

وابستگان مجلس اعتقاد خان و معاصران منیر

حکیمی که تقویم جسم انسانی را بجداول عروق آراسته ، آن بهین مظهر معنی احسن تقویم را بنظرات سعادت پیرای مخصوص گرداناد . اگرچه دیوار مهجوری درمیان حائل است ، اما چون دلهای محبت اساس همسایهٔ دیوار بدیوارند ، جای آن نیست که طرح نامه پردازی انداخته آید . پیداست که ، محرمان خلوتکدهٔ دل ، و مهر ورزان دوری گسل ، مکتوب را ــ که بیگانهٔ راز است ــ در نهانخانهٔ محبت نمیخوانند ؛ و پیغام را ــ که بیگانگی طراز است ــ شایستهٔ زبان نمیدانند . این جا اگر نامه درمیان آید در خط میگردد (۱) واگر خامه زبان کشاید تر (۲) میشود . بیت :

میان دوستداران ، رسم مکتوب　　قلم از خود تراشید است ، گویا

جریان حالات من بی آب ، برین آئین است که ، بعد از انقراض سفر دریا ، و گذشت آبهای هولناک ، از الطاف خدایگان دریا دل ، آب رفته بجوی امید باز آمد ، و چشمه سار املم سیراب گردید : بیت :

طبعم شده گلشن ، از عطایش　　آبم شده روشن ، از سخایش

۱ـ متغیر و آزرده میشود .

۲ـ کنایه از خجل شدن است .

بدستیاری کلک تر زبان ، از عهدهٔ سپاس گذاری الطاف آن صاحب ابر نوال ، بیرون آمدن دشوار است . مصرع :

شمار قطرهٔ باران ، کسی چگونه کند ؟

در انجمن همایون آن خدیو والا اختر چندان روشن دلان گرد آمده اند ، و آن والا منزلت در حلقهٔ روشن دلان بکردار ماه هاله نشین دیده افروز ارباب نظر گردیده . از خاشیه نشینان آن محفل فیض پیرای ، ذکر بعضی اعزه بزبان قلم میآرم ، و از یمن نام شان ، سخن را بلند آوازه میسازم :

نخست مولانای نسیمی : که آب حیات از گفتارش فروچیکده ، گلهای معانی ازکلکش بر دمیده . بهار سخنوری را نسیم صباست ، و چشم آشنائی را نگاه آشنا . سر تیغ گذاری را بر افراشته بجان سپاری بیره برداشته . آئینهٔ طبعش خیال انگیز است ، و چهرهٔ سخنش رنگ آمیز . عمری به نبض شناسی قلم گذرانیده ، و روزگاری در مزاجدانی سخن بسر برده . با تیغ دمساز است و با قلم همراز .

دوم مولانا جلال : که خرد را بهین اوستاد است ، و فضل را خسرو استعداد . طرح سخنان نو آئین انداخته ، و طرز تازه گوئی را تازه ساخته : چشم خرد را از او روشنائی است ، و معنی بیگانه را با او آشنائی . نسیم نخلش بادم روح القدس همدم ، و چرب و نرمی گفتارش ، دلهای افکار را مرهم .

دیگر مولانا کلامی : که خوش کلامی بنا کردهٔ اوست ، و سخنان نمکین نمک پروردهٔ او . آهنگ نکته سرائی برگزیده ، و آوازهٔ گفتارش بهر مقام رسیده . اگر لطیفه سنجی او را سرمایهٔ انبساط دانم رواست ، و اگر طبعش را نسخهٔ لطائف آن طرائف خوانم سزاست . ریاحین سخن از بهار طبعش

رنگ و بو گرفته ، و طیب انفاس مشکین بر نکهت مشک آهو گرفته .

و دیگر مولانای بدیهی : که بذله سنج بدیهه رسانست ، و بدمسازی مشکین نفسان بشیرین کاری پرداخته ، و خود را در دلها شیرین ساخته . معنی رسی است که اگر هزل را بجد گیرد ، جای گـرفت نیست . مشکین نفسی است که اگر دم از طیب زند ، شگفت نیست .

دیگر من ضعیف که ، خود را رشته وار با وجود بی جوهری میان آن پاک گوهـران گنجانیده ام ، و در سلک صحبت ایـن صاحب جـوهران در آورده . بیت :

هست آب روی من، از صحبت یاران همین   رشته را قدر و شرف ، از پهلو گوهر بود

درین ایام در شهرستان سخن یعنی دیوان ، چندین موزونان معنی نژاد ــ که باهم نسبتْ برادری دارند ــ وطن گزیده اند ، و هر یکی بصفت خاص متصف شده : جمعی ببزم طرازی ساخته ، و قـومی برزم سازی پـرداخته . و بعضی در آئین نغز و چیستان شعبده انگیز و نیرنگ ساز گردیده ، و برخی به انـدرز و پند نکـته نیوشان را آ گاهی درون بـخشیده : و مشتی از مشکین نفسی دم از طیب زده ، و جوقی بآئـین طفلان بهجا مـائل گشته . و طائفـهٔ چون شاهدان موزون باعشوه و ناز انس گرفته ، و جماعهٔ چون عاشقان مفتون با سوز و گداز خو پذیرفته . انشاء الله تعالی همه از نظر آن دیده افروز بینش خواهند گذشت و از مردمی آن والا نظر ، نظر خواهند یافت : و السلام !

(مکتوب ۳۵ ص ۲۶-۲۷)

قرض، مواجب، دیوان فیضی

درین ایام قرض را در خرچ بنـده دخل تمـام است ، و جـزای شرط

سود همه زیان : عارض(۱) را چون روی(۲) آن نیست که، در وجه مرسوم بنده برات یک ماه درست سازد ، اگر حرفی بمواجهه ازین باب باو گفته میآید ، در خط میشود(۳) . ازانجا که نزد ارباب دیوان سخن سنجی و نکته طرازی ، اعتباری ندارد : یک قلم بواسطهٔ ضابطه در برات گذرانیدن رهی اهمال میورزند . نه ایشان از ضابطه میگذرند ، و نه برات از دفتر میگذرانند .

مکرر بسمع همایون رسیده باشد ، که در سرکار خان پاک روان سیف خان (تغمده‌الله برحمته) قطعاً ضابطه نبود که ضابطهٔ بنده نگاه دارند : و بر ملازمان ظاهر است که ، در مبادی ملازمت مقدمهٔ ابرام و گفتگوی ترک در تصور و تصدیق بجهت آن بود که ، مواجب بنده ممتنع الحصول نگردد ، و پیوسته حصول این ممکن‌الوقوع بود . اکنون بخلاف مدعا ، برات این داعی با اخلاص در ابتدای حال ــ چون بسم‌الله سورهٔ براءة ــ نا پدید ماند . و این معنی در ابتدای حال غلط است ، در اول بسم‌الله : اگر بیمن مهربانی ملازمان وجه ماه این مهر گزین از سرکار نواب فلک جاه ماه بماه برسد ، چه دشوار است : و اگر ضابطه هم ، مانند قصور معاف شود ، هیچ قصور ندارد : امید که امروز یا فردا ، بهر صورت که رو دهد ، این معنی را صورت دهند . زیاده از تصدیع نرفت .

و اگر از دیوان فیض بنیان شیخ فیضی ، فراغ دست داده باشد ، بدست دارندهٔ نیازنامه بفرستند . و بارسال رسالهٔ فارسی حساب فارسی نیز منت بر سر این نیازمند گذارند تا نسخهٔ آن گرفته آید : انشاء الله المجیب :

(مکتوب ۳۱ ص ۲۳-۲۴)

۱- مراد از بخشی فوج است .

۲- جرات .

۳- یعنی آزرده میشود .

برادرش و مثنوی مظهرگل و کارستان

...... بر آئینهٔ رای انصاف باطن روشن باد که ، برادر روشنضمیر(۱) با بنده نیکو ترین صورتی میگذرانید و بهیچ رو روی کلفت نمیدید . پیوسته بنده را ، روی توجه بدو میبود . و آئینهٔ طبعش بدانگونه انجلا پذیرفته بود که ، چندین خیالات نو آئین بر روی کار میآورد . چنانچه این رباعی ــ که انگیختهٔ مرآت ضمیر اوست ــ بر صورت این معنی شاهد است :

خواهی که ، بسوزی تو دل خصمان را   در خود بزن اول ، آتش افغان را
پیکان نخورد تا که بخود تیر نخست   در پهلوی دیگر نزند پیکان را

رباعی

تا بر رخت ، ای غیرت خورشید رخان   از حلقهٔ زلف چشم گردید عیان
خال رخ تو گشت ، پی آن مردم   دندانهٔ شانه بهر او شد مژگان

رباعی

در محفل نا شگفته رویان ، منشین   ور بنشینی ، که چاره ات نیست ازین
چون سوسن جمله تن زبان باش ، ومگو   چون نرگس ، باشد سر بسر چشم ، ومبین

رباعی

ای آنکه کسی همچو تو به مهر ندید   دردیدهٔ روشن تو گل نیست پدید
اشکیست که ، در چشم تو ، بر احوالم   ناگاه رسیده بود ، ولیکن نچکید

بالجمله بی وجه از من روگردانید ، و بهیچ صورت ما فی‌الضمیر خود را اظهار نکرد . اکنون در خلقه بگوشان شاهزادهٔ کامگار در آمده است . یکی از پیکان تیز رو را فرستاده ام ، تا خاطر او را نشان ساخته نزد این گوشهٔ نشین تنهائی آورد :

۱- برادر مهین وی مولانا فیضا بود که در سال (۱۰۷۰هـ) در گذشت . (عمل صالح ۳ : ۲۰۵)

و درین ایام از منظومات مثنوی ــ مظهر گل ــ (۱) پایهٔ ظهور یافته، و آن مشتمل ست بر ستائش فواکه و ریاحین ملک بنگاله : و از منثورات تازه ــ کارستان ــ بر روی کار آمده ، و آن مشعر است از وقائع بعضی سلاطین مشرق .

۱ـ این مثنوی بنام ــ مثنوی در صفت بنگاله ــ بوسیلهٔ ادارهٔ مطبوعات دولت پاکستان کراچی در سال (۱۹۵۳ع) چاپ شده است و دارای (۹۵۵ه) بیت است . و مشتمل است بر عناوین:

آغاز بحمد ــ نعت ــ در مدح سیف خان ــ آمدن نواب از اکبرآباد و رفتن به بنگاله ــ در تعریف دریای گنگ ــ بیان سیر کشتی ــ شکایت چرخ کج رفتار ــ در مذمت پشه ــ در تعریف بنگاله ــ در تعریف زمین بنگاله ــ در تعریف چشمه ــ در تعریف سبزه ــ در تعریف گلها ــ در تعریف لاله ــ در تعریف گل صد برگ ــ در تعریف قلعه ــ در تعریف عشق پیچان ــ در تعریف چنبیل ــ در تعریف گل رای بیل ــ در تعریف گل سیوتی ــ در تعریف رای چنبیلی ــ در وصف کیوره ــ در تعریف گل جاهی‌جوهی ــ در تعریف گل فرنگی ــ در تعریف گل عجائب ــ در تعریف گل جهانگیری ــ در تعریف گل قدم ــ در تعریف گل مشک دانه ــ در تعریف گل مهندی ــ در تعریف گل چنبه ــ در تعریف گل نیلک ــ در تعریف گل کلیجن ــ در تعریف گل بندلی ــ در تعریف گل فرنگی نیزه ــ در تعریف گل دو پهری ــ در تعریف گل لیلی و مجنون ــ در تعریف دیگر گلها ــ (گل ناکیسر ــ گل کوزه ــ گل کرنه ــ گل کنداراج ــ گل مخمل ــ گل قرنفل ــ گل حبشی ــ گل چینی ــ گل کند ــ گل پیاری ــ گل سهاگن) ــ در تعریف درخت ناریل ــ در تعریف نیشکر ــ در تعریف درخت انبه ــ در تعریف کیله ــ در تعریف انناس ــ در تعریف کونله ــ در تعریف برهل ــ در تعریف کتهل ــ در تعریف فالسه ــ در تعریف کمرکه ــ در تعریف هریا رهوری ــ در تعریف میوه ها ــ دروصف برشگال ــ در تعریف باد ــ در تعریف آتش بنگاله ــ در ذکر طوفان بنگاله ــ در بیان آب و هوای بنگاله ــ در وصف مور ــ در صفت پالکی ــ دروصف فیل ــ در وصف کرگدن ــ در صفت گاومیش ــ در تعریف طوطی ــ در تعریف مینا ــ در ختم رساله .

و در همین قسمت میگوید :

نگارش دارم از فیض مدامش　　بنام سیف خان کردم تمامش
بدین نامه قلم تا کرده شبگیر　　هزار ست و چهل نه سال تحریر

۱۰۴۹ه

هدیه این داعی را بر سبیل امانت بخدمت نواب والامکان امانت خان خواهند رسانید. پیوسته تصور ملاقات فرزند ابوالصفا چون صورت آئینه در دل نقش است. امید که باحسن وجوه رو نماید. نیازمندی این تلخ کام مهجوری، بمیر فرهاد شیرین کام برسد. انسان عین اولواالابصار اخوند مولانای عینی بنده را مشتاق خویش تصور فرمایند. بالجمله دعای رهی بهمه آشنایان مجرا باد و رامی را رام برسد. والسلام! (مکتوب ۲۹ ص ۲۲-۲۳)

محمد ضمیر برادر منیر

...... از بعضی عزیزان شنیده شد که محمد ضمیر برادر این هوادار یکرنگ در نزهت آباد خطهٔ بهار از صحبت رنگین آن بهار گلش سخن دانی رشک فرمای سبز بختان روزگار است. رباعیاتی که چون شاهدان چار ابرو از نهان خانهٔ ضمیر آن چهره آرای معنی، در پیشگاه ظهور به جلوه گری آمده اند، و بقدوم همایون خویش منتها بر جان سواد نشینان خطهٔ چونپور گذاشته اند، چشم دل را از مشاهدهٔ حسن معانی آن موزونان نو خط، شادمانی دست داده. بیت:

بزمینی که شود شعر تو چون آب روان — پردهٔ گوش کند اهل سخن پا انداز

بعضی از اشعار شکسته بسته که خامهٔ این شکسته نقش بسته بقلم میآید، محقق است که حاشیه نشینان مجلس آن فرمانروای اقلیم سخندانی بران خط نسخ نخواهند کشید: (مکتوب ۴۱ ص ۳۰)

اشعار خویش

...... اگرچه پیش ازین برخی از زادهای طبیعت را همراه مظهر فیض مولانا جلال خرد سگال (سلمه‌الله تعالی) ـــ که مجموعهٔ اخلاق جلالی و مایهٔ

آداب خرد سگالی است ــ از بهر کسب کمالات معنوی پیش آن پیش رو قافلهٔ معنی شناسان فرستاده بودم . اما چون هوادار اهل سخن، مولانا نسیمی ــ که از انفاسش بوی معنی بمشام چمن نشینان معنی میرسد ــ خواست که بجانب خطهٔ بهار چون نسیم سبک رفتار سیر کنند ، و از صحبت رنگین آن نو بهار گلستان سخنوری گل چینند ، ناچار بعضی دیگر از خانه زادان طبیعت را ــ که خاکساران زمین سخن اند ــ برفاقت مشار الیه روانه ساخته ، دستوری دادم که، خوانده و ناخوانده بصفا کدهٔ ضمیر آن پاک روان درآیند ، و گرد راه از رخ بر افشانده آبروی جاوید حاصل کنند .

و رسانندهٔ این نو رسیدگان کشور معانی ــ که جوان سخن رس است و طبع رسا دارد ــ میخواهد که بدستآویز سخن دست امید در دامن التفات آن سخن شناس آویزد : امید آنست که خدام بکردار سخنش دل داده ، گوش دارند : و از روی لطف در حلقهٔ حلقه بگوشان نواب دقیقه یاب ، خدیو دانش فن ، پناه اهل سخن، مایهٔ شناس معنی ، شایستهٔ خطاب شایسته خانی درآرند ، تا ازین کوشش سپاس گذار گردد : (مکتوب ۳۲، ص ۲۸-۲۹)

نمونهٔ انشا

...... بر آئینهٔ دل آن صاف دل روشن باد که دارندهٔ نامه ، مولانا اسکندر، صورت حالش بدین گونه است که ، درین ایام مشتی از خویشان نزدیکی نزدش چون انگشتان دست فراهم آمده اند که ، هیچ یکی بقدر یک سر ناخن بر دستگاه یسار (۱) دست ندارد : و به‌کد یمین هرچه از دست آن تهیدست ــ که با فلاس انگشت نما است ــ برمیآید کوتاهی نمیکند : اگر همزلف

۱- تونگری و مقدور .

است او را ، ازکارسازی وی شانه گردانیدن (۱) دور از کار میماید . و اگر خال است او را، از خال پردازی (۲) وی رو تافتن دشوار میآید . از ین رو زلف وار پر یشان خاطر است ، وخال کردار تیره روزگار. گاهی از غم در خط (۳) میشود، و گاهی از شرم تیره میگردد . اگر بدستیاری لطف آن بهار چمنستان فیض رسانی گل زمینی بدست آن بی برگ افتد ، تا این هواداران ــ که مانند برگهای غنچه باهم خو یش و پیوندند ــ تخم قناعت کاشته بشگفتگی بگذرانند، و از غنچه چینی و تنگی وا رهیده نهال خواهند گردید . و سوسن مانند با ده زبان ادای سپاس خواهند نمود . بیت :

تا بود زندگی خضر بگیتی جاوید　　سبز بادا چمن عمر تو از آب بقا

(مکتوب ۴۰ ص ۲۹ - ۳۰)

● منیر و کشمیر : منیر راجع به کشمیر مثنوی زیر سروده است :

مثنوی بهار جاوید

مناجات

الهی ! بلبل گلشن پرستم　　گل گلزار نغمه ، ده بدستم
چو بلبل ، فیض مشق ناله ام ده　　سیاهی ، از دوات لاله ام ده
شوم چون با نسیم فیض محرم　　کشد بر صفحهٔ من مهره شبنم
گل معنی برویان از سر من　　بنفشه ، ساز وقف مسطر من
مرا درس گلستان یاد ده یاد　　که همچون سرو از غم گردم آزاد
بیفگن گل ، بجیب نامهٔ من　　گل شبو ، بر آر از خامهٔ من
بهار خاطرم را ، تازه گردان　　دلم را ، عندلیب آوازه گردان
ز گلزار تمنا کن ، نهالم　　ز برگ گل ، چو بلبل باز بالم

۱- محروم نمودن و اعراض کردن
۲- آرایش .
۳- آزرده .

سخن، از طبع من ، رنگین بر انگیز
بسویم، باد فیضت ، رنجه گردان
چو فیض گلشن تو، در پذیرم
سخن را در زمینی ، رنگ ریزم
کند با فکـرت من ، کار بلبـل
بر انگیز، از سخن، موج وفا را
کرامت کن مرا ، آهنگ بلبـل
کنم گلشن ستائی را ، چو آغاز
کنم تـا در ثنـایت ، گلفشانی
ضمیرم ، فیض بخش دوستان کن
ز بـهـر شـرح پـردازی گلشن
بگلـزار سخن ، کن باغبـانم
ضمیرم را ، بـدان سان ساز صافی
ز فیضت ، سبز کن حرف مرا سبز
بیـاد آور بباغم ، نـخل انسی
چو زیبق کن ، دماغم پر ز فیضت
زبـان را ساز در باغ امیـدم
چنان ، در وصف گل کن ، تر زبانم
رگ ابر قلم ، گوهر فشان کن
چو شبنم ساز ، لفظم را در افشان
فلک گر بینش ، از لطف تو جوید
کند اندیشهٔ مـا ، کار بلبـل
مرا بلبل نوا گـردان ، درین بـاغ
سخن را، بخست سبزی ، کن کرامت
زمین شعر را ، ملک رهی کن
چنان ، در وصف گل کن فیضیابم
زبانم وقف نعت مصطفی کن
دلم از فیض نعتش ، گل ستان ساز
چو گردم نغمه پرداز از جمالش

برنگ نقطه ، بوی گل بیامیز
دواتم را ، برنگ غنچـه گردان
زمینهـای شگفتـه ، پیش گیـرم
کـه پیش آیـد چمن ، وقت گریزم
بجوشان ، از زمین شعـر من گل
روانی بخش ، بحر نظم مـارا
که مضمون نو انگیزم ، کند گل
شوم از زلف سنبل ، لیفه پرداز
زبانم ، برگ گل کن ارمغانی
سواد مـن ، سواد بـوستان کن
گل افشان کن ، بهار فکرت من
که چون گویم سخن ، گل بر فشانم
که گل بافـم ، بگاه شعـر بافـی
چو گردد سبزه، در بستان سرا سبز
دلم را کن ، نسیم بـاغ معنی
که تا گردد ، صفا پر در ز فیضت
چو سوسن تر ، ز معنی رو سفیدم
که خیزد، غنچه سان گل ، از دهانم
زمین شعر، رشک گل ستان کن
گل معنی ، ز لبهایـم بر افشان
ازو، مانند نرگس ، دیده روید
زبان خامه کن ، منقـار بلبل
ز غیرت مدعی گو، داغ شو داغ
که ماند ، سبز حرفم تا قیامت
بر شاخ امیدش را ، بهـی کن
که گردد ، بلبلـی جلد کتابـم
چو بلبل سیر آهنـگ ثنـا کن
نهال خامه ام را ، گل فشان ساز
سخن را بخش رنگ از نعت آلش

نعت

محمد آن گل باغ نبوت چمن آرای بستان فتوت
بود سروی، که نزهت شیوهٔ اوست بود نخلی، که معجز میوهٔ اوست
بهار فیض جوشد، از وجودش ازان گل برده رنگی، از درودش
بگیتی، از خویش، زان گشت موجود که گل، از گلشن او، شبنمی بود
بود در بزمگاه هست گردان چوگل، سی پارهٔ او، دست گردان
هوای او که، افزود است دین را بهی داده ثمر، اهل یقین را
به بستان وجود، از تازه روئی شجر آدم، ثمر او بود گوئی
کسی کز نیکوئی فرخ پی آمد هوادار گل آل وی آمد
همه گشته بهی را میوهٔ جان هواداریی هر یک شیوهٔ جان
ز یارانش، برنگ بخت خفته هزاران لالهٔ نعمان، شگفته
بود هر چار یار نزهت آئین بمعنی چار فصل گلشن دین
منم از دشمن هر چار بیزار که باشد خصمی شان شعلهٔ نار

سبب تالیف بهار جاوید

در ایام بهاران، صبحگاهی که بلبل، در گلستان داشت راهی
جهان، از سر شگفتن، کرده آغاز گل خورشید، گشته خنده پرداز
ز بوی گل، گل صهبا شگفته ز گلبانگ طرب، گلها شگفته
گل از صبح طراوت، خنده انگیز چو ارباب صفا، شبنم سحر خیز
نسیم صبح، گرم عطر سائی گل خورشید، در جلوه نمائی
جهان چون صبح عشرت، درشگفته زمین و آسمان یکسر، شگفته
گرفته پیش بودم، بسر شگفتن گل روی زمین، اندر شگفتن
من دلتنگ، اندر خانهٔ خویش نشسته، با دل دیوانهٔ خویش
ز غم گردیده، در خانه، زمین گیر بخانه، مانده همچون مرغ تصویر
درون خانهٔ، چون بیت احزان بدلتنگی، چو بو در غنچه پنهان
در آمد، از در من، دلربای بسآن فصل گل، رنگین ادای
یکی سبز نکو روی، پری زاد که گشته بندهٔ او، سرو آزاد
شده تا خط مشکینش، نمایان شده در خط، ز روی شرم، ریحان
ز شرمش شاه رویان گشته در خط خط آئینه را داده در خط
چنان، سحر رقم سنجی، گزیده که اندر ساده روی، خط کشیده
نماید چون عذار فتنه جو را * دهد خط غلامی عاشق او را

ز روی عجز، بسا رای گزیده سر او را نگاران خط کشیده
ز صحت، نیست قولش نامه پرور چو خطی، کو غلط باشد سراسر
ز روی شوق، هردم داده خوبان بروی مسطر او، رشتهٔ جان
به بندد خویش، اما، هر که دیده چو مسطر، برگ زینها برکشیده
هر آنکس را، که بر وی، دیده افتاد ز بهر مسطرش، تار نظر داد
شده از فیض حسن ناز پرور ز زلفش صفحهٔ خورشید مسطر
رقم سنجی مار ست آزموده که از چین جبین، مسطر نموده
دل خون گشته را، داده لبش قوت خط لعلش، نبشت از خط یاقوت
هرآنکس، کان پری را دیده، ناچار بصد رشته چو مسطر، شد گرفتار
هرآنکس را که، عشقش کرد دربند بگردن رشته، همچون مسطر افگند
دل نا دیده، بر وی گشت شیدا ز مشق حسن، خطی کرده پیدا
بود پیرایهٔ بخش، حسن جاوید خط رخسار او، چون خط خورشید
رخ او، گونهٔ سبزی گزیده بدعوای ملاحت، خط کشیده
ز رویش، حسن گردیده نکو حال نقط، بر خط رخسارش، بود خال
چنان حسنش، بود جادو سرشته که خط بی نقط، بر رخ نوشته
چنـان پیرایه سنج گلعذاریست که‌ریحان،ازخطش، درشرمساریست
محقق گشته از نـازش بتحقیق که دل را، زلفش افگنده بتعلیق
هر آنکس را که، نازش کرده بسمل ز خط او، غباری هست در دل
بشان خط او، ار وصف جوید زبان خامه، نستعلیق گوید
نگاهم، تا برویش عهد بسته دلم، گشته چو خط او، شکسته
خط لعلش، ازان جان را، بود قوت که ثلث او، نباشد خط یاقوت
گرفته جسم، عشاق غم اندیش خط او را، چو نان سفله، درپیش
برویش، تار زلف فتنهٔ خویش چو نای خامه، پیچده است بر خویش
دل عشاق، از غم زان دو نیم است که همچون‌خط‌او، چشمش سقیم است
نگاه من، برویش اوفتاد است ز خطش، دیده‌ام، روشن سواد است
بزلفش، حرف دعوی داشت بر لب سیاهی را بود، جهل مرکب
دواتش لیقه را، از فرط اشراق کنند، از رشته‌های جان عشاق
زنخدانش، که صافی کرده اظهار بود چون مهرهٔ، کان نیست مودار
بحسن خط، بود زانگونه، مغرور که، زیبد لیقه اش، از طرهٔ حور
پی او، بیدلان درد پرور کنند ابر قلمدان، دیدهٔ تر
خط دلکش، ازان رو مینگارد که یک نقطه، مگر حسنش ندارد

ز خط او، عیان شد حسن جاوید / که بر کاغذ، کشیده مهره، خورشید
ز چشم او، ز چشم افتاده نرگس / عنان هوش، از کف داده نرگس
بصد حسن ادا، از چین کاکل / فگنده حلقه ها، در گوش سنبل
بمن گفت، ای چمن آرای معنی! / بباغ فکر، گل پیرای معنی!
شده بلبل، ز آهنگ تو حیران / بسان بلبل تصویر بی جان
بسیر بحر سبزه دلکش آمد / صفا آورد آب و گل خوش آمد
درین بستان سرای جاودانه / چرا بلبل نشیند بی ترانه
مشو بیکار دیگر، وقت کار است / گل افشان شو، که هنگام بهار است
دگر بی نغمه، در گلزار منشین / ز بلبل کم نهٔ، بیکار منشین
بهار، این گلشنی را، کن ستایش / که دارد مر ستودن را سزایش
بوصف شعر قدسی و کلیم است / دگر نظم الهی و سلیم است
سخن سر کن، تو هم، بر رسم یاران / توان گل چیدن از فصل بهاران
بیفگن، در زمین شعر، طرحی / پی گلشن، تو هم بنویس شرحی
کند کلکت، چو مشق گلفشانی / دهد زو جمله گلهای معانی
سخن سنجان، بنظمت کار دارند / که دایم، بلبل آن نو بهار اند
تو هم، چون بلبلی، آهنگ نو کن / بنغمه، خاطر خود را، گرو کن
شنیدم این نوا، زان سرو دلکش / بسان فصل گل، شد وقت من خوش
چو سرو قامتش، موزون شدم باز / بباغ فکر، گشتم نغمه پرداز
گل طبعم، طراوت کوش آمد / بوصفش دم، طراوت کوش آمد
چمن زار معانی، در شگفتن / میان صد گونه، گل در هر شگفتن
نسیم فکر شد، در گلفشانی / ز لال طبع، زد موج معانی
باین گلزار بردم ره، چه سازم / کچه گل کرد، اکنون وه، چه سازم
بخاموشی نیارم تاب آورد / ندانم هم بروی آب آورد
ازان در پرده میسنجم نوا را / که بو اینجا نمیسازد صبا را
حباب آسا، سخن در پرده گفتم / در ناسفتنی را، نیک سفتم
شدم گلدسته بند وصف کشمیر / بهاری در سخن کردم، زمین گیر
نمودم حسن باغ و شهر او را / ستودم دشت و کوه و بحر او را
چنان در فکر بحرش، او فتادم / که حرف مدعا را، آب دادم
ستودم، کوه و دریا و چمن را / متین و سبز تر کردم، سخن را
ز یمن، وصف پردازی گلشن / زبانم گشت، رشک برگ سوسن
بوصف گل، چو گردیدم گل افشان / دواتم را، دهن رنگین شد، از پان

ز بس، کرده معانی، خامه ام، جمع
دمیده گل، ازو چون خامهٔ شمع

قلم را، معنی گل دست داده
که در چشم دواتم، گل فتاده

بشعرم جمع گشته، از فطانت
برنگینی و سیرابی متانت

ز بهر وصف گل، شد خامه ام تیز
ز معنیهای سوزان، گشت گلریز

نشاندم، چون چمن، از هر خیالی
سخن را، در زمین، رعنا نهالی

چو بر خنگ هوا، ابر بهاری
بگلگون سخن، کردم سواری

ببحر شعر من، چون آب کشمیر
دمیده صدگل خورشید، تاثیر

در وصف کشمیر

خوشا کشمیر و وضع بی نظیرش
که گردیده ارم، فرمان پذیرش

چه کشمیر، آب و رنگ روی گلشن
نگه را، از خیالش، گل بدامن

چه کشمیر، آبروی باغ خوبی
فدای هر نهالش، صد چو طوبی

زمین او، گلی از گلشن عیش
نسیمش، خوشه چین خرمن عیش

هوا گردیده، رشک سنبلستان
زمین کرده حکایت، از گلستان

درین گلشن، نباشد غنچه نومید
بهار این جا بود، جاوید، جاوید

ز تاثیر، هوای دلکش او
رسیده مشک بید، از شاخ آهو

شود پروانه، تا همرنگ بلبل
ز نخل موم، شمع آسا، دهد گل

بر افروزم، بوصف گلشن گل
چراغ فکر را، با روغن گل

نه وصف گل، ز کلک من، چکیده
ز شاخ خامهٔ من، گل دمیده

نویسم، چون ثنای لاله و گل
دواتم، غنچه آسا میکند گل

چنان بر شاخ، گل بر گل شده جمع
که چیدن گشته واجب، چون گل شمع

ز فیض نو بهاران، ریشه بسته
ز یک گل، همچو تار شمع دسته

ز جوش بلبلان بی قرینه
کند از بلبل جلد سفینه

ز بس کآمیزش گل، کرده بنیاد
بکردار سخن، رنگین شده باد

ز سبزه، سبز گشته، باغ و بستان
همانا، تخم طوطی، کشته دهقان

صبا، گل را چو از سبزه، دماند
بگلهای پر طاؤس ماند

زمین، با سبزه و گل گشته، مایوس
دمد از بیضهٔ خاکیش طاؤس

بوصف سبزهٔ آن دشت و گلشن
سخن را، میتوانم، سبز کردن

بدیده، از تماشای ریاحین
شود چون خواب مخمل، خواب رنگین

بچشم، از بس براحت گشته مایوس
شده چون خواب مخمل، خواب محسوس

نگه در دیده، رنگین از تماشا
بعینه، چون حباب لعل صهبا

دمیده ، صد هزاران سبزهٔ تر ز موج سبزه ، صحرا بحر اخضر
صبا کرده ، هوا داریش آغاز زمین ، با بال طوطی ، کرده پرواز
زمین از سبزه، زان گونه صفا ناک که گشته سبز ، خنگ کرهٔ خاک
چنان سبزه ، بخاکش جلوه افشان که شد روی زمینش ، روی نیران
نهالش را که، برده آب ازو صبر چو پیغمبر، بسر دایم گل ابر
نمیدانم ، چه دل با لالهٔ اوست که از عشرت، نگنجیداست در پوست
ز لاله ، آبرو بستان ، گرفته جهانی ، مذهبی نعمان ، گرفته
به لاله ، بسکه ریحان بسته پیمان خط یاقوت ، گشته خط ریحان
همیسنجد ، بتوفیق شقائق ابو ریحان کلک من ، دقائق
مرا گاه ثنا سنجی لاله چو نرگس ، از قلم روید پیاله
ز داغ لالهٔ او ، رو نتابی که باشد ، نقطهٔ او ، انتخابی
کند پیوسته طرح اختراعی که دارد لاله اش فکر رباعی
نشسته ، داغ لاله بی سگالش چو مقبل هندوی در چار بالش
بود داغ شقائق از ره هوش چو هندوی که ، شد چار آئنه پوش
ازان شد ، چار برگش ، شبنم آلود که دندان رباعیش ، همین بود
صبا، از داغ لاله، نغمه خواه است سرود زنگیان، در چارگاه است
بلاله بین ، اگر داری دماغی که گشته چار برگش ، چار باغی
چو اهل زهد ، شاخ لالهٔ تر کلاه چار ترکی ، داشت بر سر
طرب را کرده ، داغ لاله چاره زده مانند هندو ، چار پاره
ز خویشان لاله را ، در گوشهٔ باغ براو را زنگ، وخال او را، بود داغ
هوا گردید ، از بس فیض پرورد چو داغ لالهٔ داغ است گل کرد
دواند نکته ، از بس میشود تر بکاغذ ، رشته همچون تار مسطر
برویید ، از بهار جاودانه ز شاخ آهو ، آنجا مشک دانه
چه گل کرده در این سر سبز بوم است که زنبور سیه ، بر نخل موم است
شده ، با نکهت گل ، باد همدم بشب بو، از صبا شب کرد شبنم
هوایش، بسکه تر گردیده ، یکسر ز رود ساز ، خیزد نغمهٔ تر
سزد ، چون از صبا دلجوی ، گردد گل شمع ، از گل شب بوی گردد
فتد از دست، چون کلک سخن ناک نهال آسا دواند ریشه در خاک
ز زهد خشک گشته پاک تسبیح دواند ریشه اندر خاک تسبیح
بیابد، سبزه را ، باز آب در جو ازان رو، سبز گردد دانهٔ او
جهان ، جز حرف سیرابی ندارد بجز زاهد ، کسی خشکی نیارد

ز شادابی هوایش از ره خس نموده آب اندر چشم نرگس
هوای خانه، سیرابی پسندید حبابش مهرهٔ دیوار گردید
بود هر کوچهٔ او، تازه گلزار بود صاحب بهاران چمن زار
ز اسم او، هزاران فیض زاد است که جزو اعظم او، اعتقاد است

در مدح

روانم، از خیالش، محو شادی است مرا پیوسته مهرش اعتقادی است
بود نامش، بدل نقش مرادم گواه این سخن، بس اعتقادم
نیم در حظ، ز کلک خوش ترانه اگر نامش، نیاید درمیانه
زمین نظم، نامش بر نتابد فلک، در خاک گنجای نیابد
نگنجد گوهر نامش، درین بحر اگرچهٔ هست با قسمت قرین بحر
نسنجد قدر از پیمانهٔ بیت نگنجد نام او، در خانهٔ بیت
ز رتبت هست، چون والا مقامش نگنجد در زمین شعر نامش
خداوندی که، نام اوست شاپور(۱) گزند دهر، ازان خسرو منش دور
اگر قهرش بگلشن بر ستیزد ز آتش برگ لاله، شعله خیزد
کفش، چون گرم باران گهر شد ز شرم دست زادش ابر تر شد
باوج آسمان ابر سرافراز بود از لشکرش یک برق انداز
شده تا ابر، از شرم کفش تر خوی پیشانی او، گشته گوهر
نهد گر آن، بهار تازگی جو پی گلگشت، در صحن چمن رو
چنارش، دست بردارد به تسلیم پیاده گرددش گل، بهر تعظیم
نشیند نو بهارش، بر سر راه پذیرا گرددش باد سحر گاه
بجز تیغش ندیده روزگاران ز یک قطره، گهر خیزد هزاران
هوایش چون طراوت کش بر افتاد چو سوسن تیغ او، پر جوهر افتاد
گل نصرت در شاخ کمانش شگفته چهرهٔ دولت ازانش
چو گلگونش صبا رفتار گردد عدو، در باغ گیتی، خار گردد
عدوی او، چو گردد زخم آمیغ بسان بید، روید از پیش تیغ
نایستد راست، گر خصمش، بتعظیم چو سروش، موی بر تن خیزد از بیم
بدور او برات عمر حساد نوشته آسمان بر کاغذ باد
کسی کز ذوق جودش، مست گردد چنار آسا، همه تن دست گردد
زر اندوزی بر افتاده ز دوران دگر غنچه نروید از گلستان

۱- شاپور میرزا اعتقاد خان (متوفی ۱۰۶۰ھ) بن میرزا غیاث بیگ اعتمادالدوله (متوفی ۱۰۳۱ھ)

چو نرگس، چشم برزد دوخت ناچار / بدور او، بهارش گرد بردار
گلستان سخن را، مدحتش باد / دبستان خرد را، فکرش استاد
ستایش، بر زبانها، گل فشانده / سخن را، از زمین سوسن دمانده
ز مدحش، طبعهای فیض آئین / بگلبازی، ز معنی های رنگین
ز وصف او، چو کردم، فیض خواهی / بکلکم، شد گل شبو، سیاهی
چو خلقش را، شوم سرگرم توصیف / گلستانی، توانم کرد تصنیف
بنامش ریختم رنگ معانی / گل مدحش بود این گلفشانی
ز من، وصف نوایش برده تا صبر / مرا در تن شده هر رگ، رگ ابر
شگفت، از مدحت او، نامهٔ من / گل مدحش، بسر زد خامهٔ من
ز یمن مدحتش، کلکم نهالست / وگرنه، بلبل اندیشه لالست
ادای او، پر از گل، دامن فیض / بنای او، بهار گلشن فیض
چو سوسن، تا بمدحش توامان است / سخنهای سپیدم، بر زبان است
ز گلزار ثنایش، چون نشان یافت / دلم، چون غنچهٔ سوسن، زبان یافت
ز کوهش، لاله ها گشته بدیدار / چو فیلش، با جرس باشد پدیدار
ز رشک دشت ... دور و نزدیک / زبان را ابر دارد ... باریک
سلیمان وار، با قدرش سروکار / ز لطفش، مور خنجر گشته جاندار
ز فیض دست او، تا سرفراز است / سلیمان را، نگین مهر نماز است
بود تیغش کلید درخور فتح / که بی دندانه بکشاید در فتح
ز باد حمله اش، نصرت شود شاد / نسیم غنچه، پیکانست آن باد
بصحن بوستان ریحان و سنبل / غلام خلق او، مانندهٔ گل
درآئی ...... بی شبهه و شک / غلامی هست، دارد نام زیرک
بشکرش، موج جسته تر زبانی / حبابش، کرده دایم، باد خوانی
ز درگاهش، بهر فصل بهاری / بود سرو پیاده چوبداری
برای دست او، گوهر ببارد / که دریا در جگر آبی ندارد
همین کشمیر، با فیض رسومش / بهشتی بود، از فر قدومش
کول شادان بروی آب بنشست / پی آئین همانا قبه ها بست
نظر، بر مرکب جاه تو، دارد / ز چشمه، چشم بر راه تو، دارد
ز شوق مقدم تو، بسته یک طرف / سفید از شوق، چشم چشمه از برف
چو گلگونت پی شبگیر آید / بهار تازه در کشمیر آید
نشسته بر سر راه تو آبش / بآزین قبه ها بسته حبابش
بشهر، از فیض گلهای نوآئین / ز شوق مقدم او، بسته آئین

شگوفه را ، قدوم تو ، امید است | ازان کرده ، در سوسن سفید است
نه دریا ، ازبهاران ، گلفشان است | باستقبال تو ، گلها روان است
بگلشن گر درآید ، گل فروشی | ز گل بیند درو هر گوشه جوشی
بگل‌چیدن ، چودست خویش نازد | حباب آسا سبد واژونه سازد

در وصف شهر

نباشد هیچ شهری دل فروگیر | بسان خطهٔ دلجوی کشمیر(۱)
کجا شهری بود ، با او ، برابر | بلی کشمیر دارد سنگ دیگر
براه جستجو ، چون دیده بازد | **صفاهان** خاک او را ، سرمه سازد
بدانگونه ، سخن از فیض رانـد | که **شیراز** ، آب مرغانش رساند
شگفته شد ، چو روی گل ستانش | ز جان شد بنده ، **آذر بائیجانش**
چو مشک لالهٔ او ، بی سبب نیست | به نیت گیرد ار آهو ، عجب نیست
کشیده تا برخ گلگونه از گل | یکی از عاشقانش گشته **کابل**
بدان سان ، ریشها در دل داواند | که **مصر** ، او را عزیز خویش خواند
حجازش قبله گاه خویش ، انگاشت | همانا گوشهٔ خاطر ، باو داشت
خراسان را ، شود زوکار مشکل | که از غیرت ، دمادم سوزدش دل
چنان بگرفت از شرم ملالت | که **شهر سبز** شد سرخ ، از خجالت
طراوت گشته دمساز هوایش | عراق از نغمه سنجان ثنایش
بخوبی **شام** حسن اندیش خواندش | همی‌چشم و چراغ‌اندیش‌خواندش (؟)
ز خوبی **روم** اورا رام گشته | ازان چشم و چراغ شام گشته
ز شادابی دران شهر دل افروز | گل شمع است با حسن گلو سوز
هزاران سرو ، در هرسو هوا گیر | نگه کن ، جلوهٔ سبزان کشمیر
چنان سبزان دران نیکو سرشته | که تا ماهیست با حسن برشته
بهر جا گلعذاری سبز قامت | که قایم کرده از جلوه قیامت
بهر کوچه نگار ناز پرور | که بشکسته کله از ناز بر سر

بوصف نگار بازدار

نگار بازدار ، آن مایهٔ ناز | که باشد زلف او ، چون چنگل باز
بخون دلهای با نازش بانباشت | هزاران فتنه ، در زیر کله داشت

۱- رک : کتاب حاضر صفحه ۱۲۸۷ مثنوی قدسی . منیر دراین بیتها تتبع قدسی کرده است .

صدای طبل بـارش غلغل حسن
به بهله دوخته نارش گل حسن
ز رنـگ بـاز او، آئیـنـهٔ دل
به نیرنگ ار جلا گیرد، چه مشکل
کند خونـاب دل آغشتـهٔ زلف
بپـای بـاز بنـدد رشتـهٔ زلـف
همیشه بهله‌اش، خدمت پرست است
ازان رو، دست او بالای دست است
همه عشاق او، سرگرم جوش اند
چو دست از بهله، جمله پوست پوشند
هر آنکس را که، غم کرده ز غم پشت
گرفته خامه، چون از بهله انگشت
شده جـان کشتـهٔ آئیـن چشمش
شده دل، طعمهٔ شاهین چشمش
ز بهر صید، بکشاید چو بازو
پـرد از شوق شاهـیـن تـرازو
ازان گردید جان قربان نازش
که رنگ از دل، نبرده رنگ بازش
کمر بستـه ز بهـر باز جوئـی
میانش رشتهٔ بـاز است گـوئی
بخون ریزی دل، آن شوخ طناز
به بهله، میکند همدستی، از ناز
سخن در وصف او، گردیده سخته
ازو شد، کار خام بهله، پختـه
ز خوبان، زیـر این طاق مقرنس
بجز بهله، نبرده دست ازو کس
جهان نادوخته بر بهله اش گل
گل بهله است رشک دستهٔ گل
جهان، از نشأ عشقش، شده مست
که بهلا گل چو عاشق داده بردست
بخوبـی رشک خوبان پری روست
گل خورشید، اندر بهلهٔ اوست
چو او بـا باز همدست، اوفتاده
به بهله، دست او را، بوسه داده
که کرده، همچو عشاق غم آگاه
بعشقش پوست پوشی، پنجهٔ ماه
دل مـا کرده دایم جستجویش
پـریـده چشم هـا از شوق رویش
بصیـد مرغ دل از مـار پیوست
بر آینده است مار غمزه یکدست
هزاران گل بر آورد است بهله
مگر از بلبل کرد است بهله
بحسنش، زان بود بر بست دیگر
که باشد، بهله اش از دست دیگر
کند رنـگیـن ز بهـر کار بهله
سهیل عـارضش یلغار بهله
ز همدستی او، گشتـه چنـان مست
کـه بهله، میرود هـر لحظه از دست
بریزد خـون، دل دیـوانه خـو را
اگر بهـله، نـگیرد دست اورا
بخـو نخواری گرفته بـاز او خو
دل عشاق گشته طعمهٔ او

وصف کمانگر ماهروی

کمانـگر، ماهروی دل فـروز است
کمان ابرو، نگار فتنه توز است
نمـوده از کمان رخسار ناگاه
تو گوئی، ساخته جا در کمان ماه
خـدنگ از چشم تـر از دور بـینی
بیادش میکند چله نشینی
اسیر ابـرویش بـاز نـظر بـه
که زیبد آن کمان را این چنین زه

ز عشق آن ، جفا جوی ستمگار — خمیده قامت عاشق ، کمان وار
بابرو ، چرب دستی داده ، با فن — تو پنداری ، کمان را کرده روغن
بود سر حلقهٔ ابروکمانان — فتاده در پی او ناتوانان
اگر ، در حلقهٔ خوبان ، نشیند — دل ایشان همه مهرش گزیند
زده دل از غم او الامان است — که زلفش حلقهٔ ابرو کمان است
بفن دلبری افتاده نیکو — بود زاغ کمانش خال ابرو
دل ما ، ترک آن مه کی کند کی — که عشق اوست ، ما را در رگ و پی
ز سودای خم زلفش ، بجوشم — بگیرد از کمان ، خانه بدوشم
ز خوبان ، مرد میدانش کسی نیست — حریف چشم فتانش ، کسی نیست
سه سر ، بالفرض گر داری، کمان وار — بعشقش ، خویشتن را کن گرفتار
ازان عاشق بود از وی ، جفاکش — که دارد چون کمانش ، در کشاکش
ز فرط دلربائی ، همچو ابرو — بود شاخ کمانش ، شاخ ابرو
کمال او، پی آن حسن پیراست — که رنگ او، همه از خون دلهاست
کمانش را ، جهانی گشته مشتاق — بود در قبضهٔ او، جان عاشق
چو عاشق دید ، کی بخشد امانش — رگ از بن برکشد ، همچون کمانش
بوصف او بود ، اندیشهٔ به — شود ما .... شایستهٔ زه
خیال آن پری روی جفا سنج — قدم، همچون کمان خم کرده، از رنج
کشد رشک کمانش هر زمانم — بود بخت سیه زاغ کمانم
بطنازی بدانگونه گراید — که دل با گوشهٔ ابرو رباید
پی عاشق فریبی، چست و چابک — کمر همچون کمانش سخت نازکه
بعشق او، کمان هم شد ، گرفتار — ازان ، در گردن خود ، بست زنار
کند عاشق کمان فتنه جو را — بگردن ریسمان اندازد او را
کیش ، از ابروش، نباید گزیدن — کمان ابروش دارد کشیدن
چو گردیده بعشق او ، گرفتار — کمان را گشته رگ از تن پدیدار
نی آن تیری که ، با حسن است محرم — کند خمیازه آغوش کمان هم
نگار تیر گر، آن شوخ خونخوار — که از شوخی بود دایم ستمگار
دل پر خون عشاقی گرفتار — پی آن تیر ، مژگان گشت سوفار
کند از تیری چشم پر افسون — چو سوفاره دهان خلق پر خون
مرا بر تن ، چو طرح زخم انداخت — چو تیرم پای ما بر یک الف ساخت
بجوشد مهر او ، ز آب وگل ما — بود قندیل تیر او ، دل ما
کند آن دلفریب صبر دشمن — چراغ فتنه ، از قندیل روشن

بحکم مار، آن شوخ کمان گیر   فتیله میسزد قندیل را تیر

بفن خود، ز بس گردید استاد   پی قندیل او، روغن کمان داد

چو پیکان، آن جفا جوی دل آشوب   دل ما را گرفته، در ته چوب

ز بس بیرحمی آن شوخ دل آرا   چو پیکانی بناخن کرده ما را

دلی را، کان ستمگر کرده نخچیر   چو پیکان مینشیند بر سر تیر

پری، پر میدهد، از بهر تیرش   تو پنداری که، گردیده اسیرش

ز بهر تیر، آتش از دلم خاست   که تیر کج، ز آتش میشود راست

بود مژگان او را، با دلم خوش   تو گوئی، راست کرده تیر ز آتش

وصف بت نجار

بت نجار، حسنش جاودانی است   دل ما را، باو عشق نهانی است

دل عشاق محزون، میخراشد   ازان، از چوب آتش میتراشد

ز درد عشق او، گشته خروشان   بذکر اره، دایم خرقه پوشان

بمه رویان، ره از آشوب بسته   ازان رو، دست شان بر چوب بسته

چه نازاست این که، ازعشوه گذاری   بفرماید بعاشق چوب کاری

بگاه خونفشانی سازد آن سبز   ز آب تیشه بخت عاشقان سبز

بود بی بهره زو، عاشق همیشه   نگردد سبز چوب از آب تیشه

ازان دل میبرد، آن شوخ شنگول   که دارد، چون تراشه موی مرغول

ازو نا دارد اندیشه، سر ما   بود چوب ته تیشه، سر ما

بود فرهاد سوزی، پیشهٔ او   که شیرین میتراشد، تیشهٔ او

سرآمد شد، بحسن آن ناز پرور   زند نامهوشان را، تخته بر سر

بود سروی، که از حسن خدا داد   ز طعن نا تراشی، گشته آزاد

نه سودای غم او، کرد حاصل   که تیشه زد، بپای خویشتن دل

وصف بت بزاز

بت بزاز، حسنش خوش قماش است   بشهر، از جنس خوبان روشناس است

متاع دیوگیری پیکرانش   بود دایم پری فرش دوکانش

بدان سان کرده زلفش، مشکباری   که گشته تخته اش، عود قماری

بهم، دمساز با ناله شد، از وی   دلم پرکاله پرکاله، شد از وی

بدست آورد، دلهای غمین است   متاع روی دست او همین است

پی سودا، دل دیوانه خواهد   که صبر و هوش را، بیگانه خواهد

لب لعلش دکان دلبری شد   ازان رو، مهر او را مشتری شد

ازان ، خورشید رخساراست، امروز
که او را ، روز بازار است ، امروز
مرا هر لحظه، بازاریست با او
دلم را هم ، سروکاریست با او
بود دایم ز فیض حسن کوشی
بدکانش متـاع خود فروشی
دکان فتنه جوی ، باز کرده
بخوش سودای خود ناز کرده
غبار خط ، که بر رویش فتاد است
متاع حسن را ، گرد کساد است
شده مانند شکر، صاف لعلش
ز خط ، گردیده شکر باف لعلش
قماش حسن او، زانگونه نیکوست
که روز دلربائی ، خاصهٔ اوست
ز شوق لعل نوشینش شکر بیز
چو شیرین باف پیماید لبش نیز

وصف ساربان

بوصف ساربان کردم سخن سر
بهار هوش رفت از دست دیگر
نباشد مبتلای او شتر دل
چو رنگ خون ، بغلطد نیم بسمل
سرشان ، عالمی را مست دارد
مهار حسن را ، در دست دارد
حدی خوانده بعشقش ، سینه ریشان
گذشته از فلک ، افغان ایشان
چو در ، اوصاف حسن او، نشستم
لب هرزه درایان را بـه بستم
شتر را ، جز خیالش، دلنشین نیست
که کم از لیلی محمل نشین نیست
بوصف آن ستم اندیش بیدار
جرس آسا زبان دل ، بفریاد
شده دیوانهٔ آن سیم غبغب
زبانش کف برون آورده از لب
شتر دارد هـوای آن پـریـرو
بچرخ آمد ز شوق جلوهٔ او
بود آن مه جبین از حسن جاوید
بکوهان شتر بر چرخ خورشید

وصف نگار مرده شوی

نگار مرده شو، آن دلفریب است
که مرده هم ز عشقش ناشکیب است
دل ماکیست ، حسرت خوردهٔ او
هزار ران مرده دل ، شد مردهٔ او
ببزم حسن ، زان سال پا فشرده
که شمع ، از رشک رخسارش بمرده
به آنگونه ، بناز و عشوه ، پرداخت
که جامه بر تن عاشق ، کفن ساخت
چو خواهی از وصالش بهره جستن
نخستت باید از جان دست شستن
غم او، با هوس پروردگان نیست
که عشقش، کار این دل مردگان نیست
بوصف او، دلم زان گونه بشتافت
که طبع مردهٔ من ، شست و شو یافت
بغیر از درد انگیزی نجسته
ازان مرده دلان را تنگ بسته

وصف بت سقا

بت سقا بهشتی رو فتاده | بپایش حور مشکین مو فتاده
بعشق او، جهانی پوست پوشند | بسان مشک، زان خانه بدوشند
چه خوش باشد بسر او، ایستادن | دم نظاره چشمی آب دادن
ز چاه آن زنخ آبش خوراند | پر آب دلو، دل از وی براند
بگرد آن زنخ در فیض خواهی | ملائک چون کبوترهای چاهی
کجا بختی، که از خوش انتماشی | کند بر آتش ما، آب پاشی
ز شوق مقدم آن، سرو شاداب | در چشم مرا، مژگان زند آب
ز غیرت، چهرهٔ خود زرد دارد | که نان گرم و آب سرد دارد
ز بس گردیده حسن او، صفا خیز | بود لب تشنهٔ نازش خضر نیز
شدم گریان، ز خوی پر عتابش | بود چشم ترم، کشتی آبش
ز سر تا پا فتاده بسکه شاداب | بروی کار آرد حسن را آب
بروی آب آمد راز حسنش | که میفهمد مگر انداز حسنش
دلم، پیوسته سویش، میگراید | مگر جام لبش در دستم آید
شود از موج حسنش جلوه شاداب | دل اهل نظر، زو میخورد آب
بچشم مردم آن شوخ جفا جو | بسان آب آمد آشنا رو
چو میرند، در غم او، سینه ریشان | ـ سقاهم ر بهم ـ خواند بر ایشان
بعاشق آمده تا بر سر خشم | کشیده آبها از چشمهٔ چشم
رخ چون آفتاب اوست روشن | بهر جا هست، آب اوست روشن
ازو، تر دامنی دیده بناکام | ازان رو، آب را نگرفته در جام
شود از عشق، آن ماه جهان تاب | بسان تیغ، جوی بار سیراب
ز حسن خویش برده، تاب ما را | بخاک افشانده هردم، آب ما را
ازان روی، بآن گلروی هردم | که عشق روی او شد، بر نخوردم
کند هر لحظه، از نزهت پذیری | چو جام آب، ما را دستگیری

مناظر کشمیر و سبزان کشمیر

مرا زان سرو در هر سو هواگیر | نگه کن جلوهٔ سبزان کشمیر
همین ریحان، به خطی گشته پیدا | که لاله، هم سوادی کرده پیدا
شده خار سر دیوار گلشن | گل خار از نسیم معجز من
بمطرب گشته مائل، غنچهٔ گل | شکسته در کلاهش، بیضه بلبل
شده شاخ آن چنان برکام بلبل | که گشته دستهٔ آئینهٔ گل
زمین، کی پی باین اقبال برده | که فیض نوبهارش سبز کرده
...... در دشت و راغ است | نهار برگ سمن مان کلاغ است

ز فیض او، هوا ساید بکهسار شود چون سنگ بست ازسنگ جاندار
دمیده خار بست از روی گل خار نصیبی برده تا از باد گلزار
سزد، گردد روان در صحن گلزار بسان خار پشت، از بوتهٔ خار
نموده .... را داشته پاس ز شبنم نرگس او مهره با طاس
نموده تختهٔ خود باغ لاله شده خال زیادش داغ لاله
بگلشن، سبز بختی کرده بنیاد ازان .... فتاده سرو آزاد
همی بر تختهٔ رنگین گلشن حریف سنبل و گل گشته سوسن
به نرد عشقبازی، بی تامل مقامر وار گل خوانده ست بلبل
شود چون برگ گل، با باد دمساز چو برگ گنجفه آید به پرواز
زمین رفته ز خود از سبزی اکنون بغیر از سبزه چون دیدن توان چون
بغیر از جوش سوری و سمن، نیست ز بس گل غنچه را، جا در چمن نیست
شده فیض بهارش، جلوه پرداز که سوسن کرده ابرو نازک از ناز
اگر گل را، بچشم آرام گردد درین موسم، گل بادام گردد
ز تخم گل، برنگ تخم طاوس هزاران رنگ پوشد لایق بوس
بخاک ار ناخن چیده گذاری بر آید یاسمین ز ابر بهاری
اگر کس، گل چو شمع، از شاخ چیند بجای او، گل دیگر نشیند
بشاخ خویش، چون گیرند پیوند گل باد صبا، شد شاخچه بند
ز بس مغرور در گلزار باشد گل او، شاخ بر دیوار باشد
بهرسو، صد چمن گل، جلوه آراست تماشا کن که، هنگام تماشاست
شگفتن را، بهر چاکی است تفریح ندارد غنچه، غیر از چاک تسبیح
چو شاخ آب، شاخ گلبن تر ز شادابی بدانسان فیض پرور
که گر زخمیش بر تن تیشه ریزد چو زخم موج ...... کشته خیزد
تماشا کرده ام در خاک کشمیر ز غنچه لعل پیکانی سر تیر
که از فیض هوا بر زعم بلبل شگفته دستهٔ میرست چون گل
چراغ گل، بنزهتگاه گلزار کند گلگیر او، بلبل ز منقار
بسبحه سر چون فیض آزمودی نماندی غنچه، گر مقری نبودی
درخت آن گونه شادابی پسند است که آب تیشه اش، هم سود مند است
ز وصف خاک، سبز و لالهٔ تر بهار شعر دارد رنگ دیگر
سرود بلبلان نغمه آموز نوای خارکش با باد نوروز
صبا، کز رنگ گل، گشته نگارین شده دست حنا از وی بهارین
بشمرم، از ثنای شاخ سنبل چو داغ لاله، نقطه میکند گل

چنان کلکم ، ثنای گل نگارد   که شنگرف و سیاهی لاله آرد
شگفتن میدهد عرض تحمل   سزد گر دستهٔ کاغذ کند گل
تماشای گل و ریحان توان کرد   مجاری نی گلگون ، توان خورد
صبا در دست ، زلفش را ، نگیرد   ز طنازی ، بنفشه شانه گیرد
صبا آن گونه ، شوخی کرده بنیاد   که مرد شاخسانه گشته شمشاد
نوشته بوی باد عنبرین بو   برات مشک را بر شاخ آهو
چنان بر کوه ، سبزی بی قیاس است   که از خارای سبز ، او را لباس است
ز سبزه ، کوهها سبزی گزینان   مگر سبزان کشمیر اند اینان
درو از بسکه سبزه کرده تاثیر   شده کوه زمرد کوه کشمیر
بهر کوه است اینجا ، سبزه انبوه   ببینی سبزه در وی ، کوه در کوه
بدآنسان سبزه در کوه آشکارا   که موج سبزه گشته موج خارا
ز آب لاله ، گردیده بگلشن   چراغ لاله، همچون برق روشن
هوای کوه را خلعت سری بود   کش ابره ابر و خارا استری بود
بکار آب گلها ، همچو میخوار   بروز ، آورده شب ، لاله درین کار
سزد ، گر داغ لاله ، از دم آب   شود جاندار همچون کرم شب تاب
چه گل را باد گردد مدحت آرا   همیگوید مکش در خار ما را
ز نسرین ، هر گل ابر بهارین   ز لاله ، هر کف خاک نگارین
بپای بند گل ساغر گزین است   مقام بادها ، این است ! این ست !
چنان گل جلوه گر گشته ز هر تل   که خواهد چشم خود را نرگس احول
کسی در سبزه زاری کرد رفتار   گرفت آئینهٔ را نوش زنگار
عجب نبود چو گل گردد هوای   حنا از دست خود بندد حنای
ز زر جعفری رهرو توانگر   ز زانو آئنهٔ بگرفته در زر
چو هندو ، داغ بهر حسب حالی   گرفته از چراغ لاله خالی
و زانجا بین ، که با طبع طربناک   چو فواره رگ ابر است بر خاک
ز فیض ابر ، گشته سبز کهسار   به تیغ کوه بین ، از سبزه زنگار
به نرگس زار او ، کرده است پیدا   زمین ، صد چشم ، از بهر تماشا
پی نظارهٔ گلشن ، ازان خاک   چونرگس، چشم روید باصد ادراک
شفق ، با او شده همراه ، اکنون   کله بارانی ابر است گلگون
ازان از بی نوائی رسته بلبل   که دارد از ...... در بوتهٔ گل
چو نرگس ، میکشان را هست دزخور   بجای مرد مک ، در دیده ساغر
درین کشور که خاک اوست سیراب   ... ...

زمینش ، باغ بخت سبز ، جوید / گل شب بو ، بجای سبزه روید
بهار از خوش نشینان زمینش / بهارین گلشن عیش آفرینش
سر راهش ، بسبزه گشت مسرور / بسر سبزی شده ، زان روی مشهور
هزاران گل شده ، از خاک پیدا / ز موج سبزه ، دامن شسته صحرا
بکوهش ، هر قدم مشکل توان رفت / چو لاله ، میتوان شب درمیان رفت
نوای آب ، از بس خیزد از تال / درانجا کس ندارد خواب ، جز شال
ز کثرت جوش سر با ترک آزرم / ... ...

ذکر سرمای کشمیر

ز سرما ، لرزه در برنا و پیر است / درو دایم زمستان چله گیر است
سزاواری کند هر ماه در وی / کمان ماه نو را ، چله در دی
چنان افسرده اکنون ، موج دریا / که مانده خشک همچون موج خارا
بآبش ، عکس جوشد جلوه پیرای / سر دی مانده در دم سرد بر جای
حبابش از فسردن رنگ باشد / که نقش آب ، نقش سنگ باشد
بعشق آن هوا از سر هوشی / ... ... در پوست پوشی
کسی کانجا ، گزین کرده وطن را / از آتش ، پوستین در داده تن را
دران شهریست ، از بس سخت سرما / بود خورشید هم ، در لرزه آنجا
... ... چو خواهد ، از حیایش / بلند افتاد زان دست دعایش
درختی را که ، بروی برف ریزد / ... ... کافور خیزد
گل برف ، از درختان آشکار است / تماشا کن ، که خوش کافور زارست
درخت از برف ، بهر عیش جوئی / بپایش ، پنبه افگند است ، گوئی
هوا دارد بسردی گرم جوشی / ز مور مائی کرده پسوت پوشی
چنین شهری بگیتی دلنشین است / که از گل پوستینش پوستین است
ز سرما باوجود سینه چسپی / تمامی گلرخان در غنچه خسپی
به دی مه خلق تا سردی کشیده / ز سردی گشته قامت شان خمیده
سزد گر ، قدر آتش بر فرازند / بآتش تیر•کج را ، راست سازند
بهر خانه ، یکی معنی شناس استه / کتاب ...... خشت اساس است
ز علم و فضل خلقی فیض یابست / متاع روی دست شان کتابست
در هر خانه مطلع باشد آنجا / دو لخت در ، دو مصرع باشد آنجا
بمعنی بیت وش چون خانه غرق است / ز بیت بیت تا خانه چه فرق است
ز بس ، شاعر در او ، آرام بگزید / سواد او ، سواد شعر گردید

درو صد نکته سنج نادره فن
زبان میروید از خاکش چو سوسن
ز فیض خاک او، آرام جو گشت
چو آهو، معنی برجسته در دست
بود از بس رواج نکته جوئی
زمین او، زمین شعر گوئی
سفینهٔ با سخن سنجان داناست
که بحر او ببحر نظم ماناست
ز خاکش، ریشهٔ گلها هویدا
هزاران معنی با رنگ پیدا
همه کس، طبع شعری کرده پیدا
بسان سرو، موزون رسته آنجا
کند هر خانه، از نیکو شگوئی
بذکر آورده تعمیر درونی
نسیم، از باد کهشا ارجمند است
هوا، از خانها در تخته بند است
هوایش آن چنان، نزهت فرشته
که چوب خانهایش سبز گشته

خانهای چوبین کشمیر

بنای خانها، از چوب کرده
قصور جنت، از وی چوب خورده
بدان سان، خانهٔ چوبین دل آشوب
که بسته دست صنعت کار بر چوب
درو صد پاک گوهر را مقام است
چو جوهر های تیغ اندر نیام است
ز داغ لاله از روی صفوت
به پشت بام او، مهر نبوت
ز جوش لاله، در وی هر لب بام
شده از گونهٔ تنبول گلفام
سپید است آن شگوفه، صبح تا شام
باین معنی است، نام بام او بام
درین خوانده، دل باب گلستان
مخطط روی دیوارش، ز ریحان
ازان رو بام دل .... بود
که لب شیرین، ز شکر خند گل بود
ز ریحان، خط بود گرد لب بام
ز دلها زان بود پیوسته آرام
بسان لعل، خوبان دل آرام
ز سبزه سبز شد پشت لب بام
برو بارید از بس ابر، ز افلاک
لب بامش، ز موج آب، شد چاک
شده از جوش باران، بسکه بیحال
لب بامش، زده از ژاله تبخال
نباشد جز بریحانش، سروکار
کشیده خط ازان رو، روی دیوار

مناظر باد و باران

بسیر گلشن او گشته، بی صبر
برآرد ار هوا از لکهٔ ابر
بخون گرمی، گلش گردیده مشهور
ز طرز اختلاطش، چشم بد دور
گلش، از اهل گلشن، خوشتر آمد
ازان در، تازه روئی بر سر آمد
هوایش عشرت افزا، آن چنان شد
که بخت پیر هم، روی جوان شد
بگرد هر چمن بین خار چینی
چو خط، بر گرد در وی نازنینی
بشوق، ابر از سراغ او بود غرق
بزیر پای آتش دارد، از برق
بکوه از داغ لاله کی نشان است
پی قوس قزح زاغ کمان است

سپیده صبح دم، آفاق گیر است
روان از چشمهٔ خور، جوی شیر است

دوانـد در زمیـن او، همیشه
گل صبح، از خط خورشید ریشه

ز سحر آنجا فلک اندیشه کرده
چو ساحر ابر را در شیشه کرده

روان کرده ز آبش فیض یابـی
تخلص میکند ابـرش سحابی

هر آن کو، کرده جا در گلشن او
شده جوی چمن رگ در تن او

چو شهلا بسکه .... افزود
ز خاکش چشم رویـد سرمه آلود

بکوه و دشت او بـی هیچ آهو
بجیب لاله بینی مشک خود رو

بود از بس، زمین او طربناک
چو داغ لاله روید، مشک از خاک

نـدارد غنچه جای دل فرو گیر
درین ...... بغیـر از دستهٔ تیر

درین گلشن ز بس گل بر دمیده
بغیر از غنچهٔ پیـکان کـه دیـده

نه بینی غنچه در بستان سرایش
ازان در دستهٔ گل عیب جـایش

درو رامشگـران را جاودانـه
ز موسیقـار نی بست است خانه

بسوی آن دیـار نغمه پرداز
چو شهر ... مـوسیـقار پـرواز

هوا آنجا، ز بس شاداب گردید
ز نی فواره آسا، آب جوشید

آلات ساز و آهنگ

نـوا سنجش بطبع عشرت آمـود
هر آن فصلی که خوانده فصل او بود

ستار، از بهر مرد عشرت آئین
بهر رودی، کدوی هندیان بین

بـرود نغمـه گاه عیش ساری
کـدوی بین بـرای آب بـاری

بکام عیش خوبان، اندرو هست
بگرد تال از فواره نـی بست

بهرسو کف زن، آب نغمه پرداز
برود تـال، بینی زمزمـه ساز

روان رود، چـون مسرور گـردد
حبـابش کاسهٔ طنبـور گـردد

میـان شان ... ... نوک
بهم شد صحبت سار هـرا کوک

مقام نغمـه، باشد هـر مقامی
برود، از چنگ، در افگنده دامی

بهـر نغمه به بینـی نغمه سازی
به پرده گفته از آهنگ رازی

در او افزون رواج نغمه پرور
هوا را هم، ز باران چنگ در بر

ز شوقش، مرغ نغمه راست یکسر
پـی پـرواز مـوسیقـار شهـپـر

کدوی بیـن مـطرب وقـت دستان
دهد می چون کـدوی می پرستان

ز رشک مطـربـان پـاک زاده
بـآتش عـود زهـره اوفـتـاده

بود از بس که آنجا نغمه پرداز
توان کـردن لبّاس از پـردهٔ ساز

ز تار ساز، چـون گل میفشانند
بزخمه، خون ز دلها، میچکانند

ز شوق نغمه، دل را کرده مشتاق
بـقانونی کـه، جان بازند عشاق

همـه را، مائل آهنگ بینی
همه را، ساز انـدر چـنگ بینی

بهر گوشه ، مگر نغمه پرستان زده بر رود بربط ، حمله مستان
بوصف ساز ، جمله تازه گفتار همه هندو صفت ، قایل باوتار (۱)
نبرده وصف نغمه سنج بازم سخن را کفش پا از گوش سازم

هوای کشمیر

هوا زان گونه ، گردید است دلجو که سنبل میدمد ، از شاخ آهو
هوای خانها ، تا گشته سیراب ز جام سقف ، جوشد عالم آب
بدریا ، از حباب فیض پرور صبا را ، هم گذشته آب از سر
زمین نبود ...... پاک این جا بیفتد حرف ... بر خاک این جا
حبابش را هوا در آب غرق است هوا و آب را ، باهم چه فرق است
هوا را شد رطوبت آن چنان فن که روی گل ، توان از باد شستن
هوای او بود ، از بسکه سیراب ز دامن ، باد را هم میچکد آب
نفس از بس بشادابی گراید سخن هر کس که گوید ، بر تر آید
هوا از بسکه ، گردید است سیراب دم باد است آنجا ، چون دم آب
خط ریحان نویسد ، گر قلم ران شود نقطه بخطش ، تخم ریحان
خط کاتب ، درین خطه ، بهر باب نگردد خشک ، مانند خط آب
بود از بس ، رطوبت آسایش صدای آب خیزد ، از هوایش
سخن سر میکند ، طبع سخنور باوصاف هوایش ، شسته و تر
نباشد خوش ، برای آب مردن هوا را میتوان چون آب خوردن
همی چون کوه ، گر طرفی طرازد حباب ، آب قدح را زآب سازد
بغیر از تخم ، صد گلهای زیبا دمیده از زمین ، چون بوم دیبا
هوایش ، مایهٔ صد ابر دارد بباران ، دل ازان بی صبر دارد
چنان‌شاخ از رطوبت ، بهره یاب است که هم شاخ گل و هم شاخ آب است
طراوت ، از رگ هر شاخ صد بار کشیده خون دل ، با نشتر خار
شود مکتوب ، بر بال کبوتر بسان نامه ، هر موج از هوا تر
بدان گونه ، هوایش فیض پرور که می کشتی گرفته چون قلندر

زمین کشمیر

زبس‌خاک از رطوبت گشته شاداب کشد مثل زمین در چشمها آب
ز باران ابر همچون کاغذ باد هوا گیری ز دسته کرده بنیاد
ز سیرابی ، زمین بگرفته سامان شده دامن کشان ، صحرا خرامان

۱- اوتار بتی که هندو خدا دانسته میپرستند .

چو خال عنبرین مویان، چه مشکل ...چه کنون گر سبز گردد ، دانهٔ دل

بسیرابی ، زمین از بسکه کوشد   چو مرغی، دانه چیند آب نوشد
زمین هردم ز بس سیراب گردد   درو جاروب موج آب گردد
زمین کرد ، از رطوبت بهره یابی   که مرغ گل ، درو شد ، مرغ آبی
بخاک، از بس رطوبت کرده منزل   حباب آب ، گشته مهرهٔ گل
زمین زانگونه گشته ، سبز سیراب   که باشد ، پشتهٔ گل هاش ، در آب
اگر واقع شود زان خاک سیراب   کجا گردد تیمم بساطل از آب
ز سیرابی خاکش ، مرغ بیتاب   بگاه دانه چیدن ، میخورد آب
رطوبت ، خاک را تا کرده شاداب   رود از کف برون ، مانند تر آب
درو آبست خاک ، از بس نضارت   چو کشتی زان بود چوبین عمارت
چنان مردم ، بیادش عهد بستند   که بال بادزن را ، بر شکستند
در آنجا باد ، تا بگزیده مسکن   نیرزد .... بسادی بادبیزن
بنای خاک بس کانجا بر افتاد   ز فکر کرده فارغ گشت استاد
زبس خاک از رطوبت، گشته سیراب   ز نقش پای جوشد، چشمهٔ آب
بساط خاک ، زان سان در نوشته   که بام خاک دیگر دانه گشته
قلم در آن زمین ، زانگونه سیراب   که از خط غبارش ، میچکد آب
رطوبت آنچنانش ، گشته تا در   که هم گل، هم حباب است این گل تر
صفا از بسکه با خاکش بپرداخت   ز گل انبوه چون دل میتوان ساخت
ز سر سبزی ... ... عرعر   شود او آب رود نغمه پرور
گرفته طبعش از باران سکونست   ز روی ابر ، میبارد که چونست
نه برق از ابر، پا بیرون کشیده   ز تیغ کوه ، کوهش خون چکیده
تو بر فواره گر نرگس گذاری   جهد چون چشم بهر گریه کاری
بسیرابی ز بس کان خاک پرداخت   ز خاکش ، سبحهٔ شبنم توان ساخت
هوای او ز بس شاداب گردید   ترازو را ز چشمه آب جوشید
جهان از بسکه شادابی گزیده   ز جدول صفحه را گل بر دمیده
هوا هر لحظه میگردد ، وفا کوش   نسازد ابر تا او را فراموش
ز باران رسته، تا گردیده بی صبر   ... ... در انگشت رگ ابر
رطوبت تا نموده فیض ناکی   زمین زان شهر کرده ...... خاک
زمین دور از رطوبت فیض یاب است   که خاک انداز او چون موج آب است
هوایش بسکه شادابی گزیده   ز شاخ آهوان ، لاله دمیده

وصف کوه پیر پنجال

تعالی الله ! کوه پیر پنجال	مرید او بود، چرخ کهن سال
رگ ابرش بود گاه تصور	ششم انگشت بهر پنجهٔ خور
هر آن لاله، که بر اوجش، نشسته	حنا، بر پنجهٔ خورشید، بسته
همی طاؤس آمد، از نکوئی	برون از بیضهٔ خورشید گوئی
هلاک لذت جاوید کبکش	کباب آتش خورشید کبکش
فرازش برگ لاله از سر و بن	بود بر پنجهٔ خورشید ناخن
چرا گه کرده تا از قلهٔ او	کشیده پنجهٔ خود شاخ آهو
شده گلها بدامان وی انبوه	مگر کوه گلستان است آن کوه
برفعت، بسکه اوجش بار چرخ است	گل او، همنشین تار چرخ است
بران کوه، از کمال فیض جاوید	گل پر های طاؤس است خورشید
بود بی مایه با چرخ سبک رو	پری از کبک او باشد مه نو
بنوعی، سر باوج چرخ، برده	که کبکش، آتش خورشید خورده
باوج چرخ، برده آن چنان سر	که اشک چشم طاؤس است، اختر
نموده ز آسمان طاؤس او چهر	بزیر بال دارد بیضهٔ مهر
شده از مهر با حسن مساعی	پر طاؤس خطهای شعاعی
پی کبکش، زمین مدحت گری شد	ازان رو، پارسی من، دری شد
فراز قله اش، با لالهٔ تر	گل پر های طاؤس است همسر
هر آن چشمه، که از اوجش بجوشید	بآبش آسیای چرخ گردید
علو او، ز بس گردید افزون	بود جامه گزیده قطب گردون
بدان سان شیوهٔ رفعت گزیده	که از پردیش (۱) کبکان دانه چیده
چنان کبکش، بگردون راه برده	که آب از چشمهٔ خورشید، خورده
شود خورشید کسر بال طاؤس	باین معنی است شاهد حال طاؤس
همین طاؤس او بی ...... منت	تواند بار دیگر شد بجنت
ز برف است این که بروی گشته ظاهر	نهاده بیضه آنجا نسر طائر
سر انجم، به تیغش گشته مانوس	بفرق خود، نهاده چتر طاؤس
دلش را، ز آتش خورشید هم است	تو پنداری که، طاؤس اجم است
بود بهر ضمیر فیض مانوس	روایت این حدیث ... طاؤس

۱- هندی : دور ملک .

وصف کوه ماران

رقم خوشتر بوصف کوه مارم | که نام مار کلک ارقم گذارم
رگ ابر سیه کرده مقامش | باین معنی است کوه مار نامش
دهد از فرحتی فال طاؤس | بزهره دائره از بال طاؤس
ازان، مرغش هوای آفرین کرد | که چون از کائنات، آنجا گزین کرد
هجوم کبک، بر وی آن قدر شد | که خود را گرد بالش، پر ز پر شد
چنان طاؤس بال خویش شسته | که گل از چشمهٔ خورشید رسته
ز مشرق خود، سحرگه دم کشیده | سری باشد به تیغ او بریده
به نزدش لاله و گل در زمین بوس | تبسم آمده از کبک و طاؤس
باو، زان شد سیه مستی حواله | که اندر باده، افیون داشت لاله
شده در رفعت او، آسمان گم | مرصع تاج طاؤسش، ز انجم
بدان گونه، به لاله ره زند کبک | که لاله خندد و قهقه زند کبک
ملک بر قلهٔ او، زاه برده | مگس ران، از پر طاؤس کرده
شده طاؤس او، نیکو شمایل | حدف فاهید را بسته جلاجل
شده از پهلویش خوشحال طاؤس | به بینی حلقه اش از بال طاؤس
بسان بینی زورق دراز است | که وصفش دستگاه نکته ساز است
برفعت بسکه اوجش همنشان شد | سبد گلهای او را، آسمان شد
چنان بر قله، سبزه زار کرده | که تیغش، قبضه میناکار کرده
مصفا چشمه اش، از ابر سیراب | چه غم دارد ز یم ابتر آب
ز رفعت، بسکه تکیه آسمان جو | زحل گردید، داغ لالهٔ او
بلندی را، رسانیده است، بر اوج | به پیراهن، ز رفعت فوج در فوج
بوصف او نهم، از طبع والا | معانی، بر سر هم کوه بالا
توانم کرد اندر وصف ادکار | بسنگ او کنم ...... اشکار
ز بس در سرکشی گردیده بی صبر | رگ گردن نماید از رگ ابر
رگ گردن نموده ابر آنجا | فشانده، در سر او باد، گویا
نه برف است این که، او درخاک دارد | همی بخت سفید، از چرخ باره
نیارد شد سفید آنجا، بجز برف | چسان بندد کسی، از جاده اش طرف
نه برف است این که ... است بی صبر | دمیده لاله چون شاخ از رگ ابر
ازان رو سردیش دایم امید است | که برف آن کوه را بخت سفید است
مراتا از ثنا برف امید است | معانی جمله شعرم رو سفید است
نه کوه آرامگاه برف گردید | سفیده بر عذار خویش مالید

بکه شبها ز برف سحر مشرب ‌‌ سپیده دم میان اندر دل شب
به بین در برف ، ز اندیشه گذاری ‌‌ که کرده کوه را ، خوش میناکاری
ز بس بر سنگ کرده برف انبوه ‌‌ تو گوئی پهلوان پنبه در کوه
ز بس گردید پنبه چرخ تابش ‌‌ گل پنبه نماید آفتابش
درو از برف ، پنبه جاودانه ‌‌ بود اختر ، بجای پنبه دانه
درخت آنجای ، ابر از سایه دارد ‌‌ ازان از ابر کفها بر لب آرد
عجب گوی ز روی تیز هوشی ‌‌ ز جوش آهوان در پوست پوشی
ز فرط آهوان چون پوست تخت است ‌‌ ز فیض فرحتیها ، سبز بخت است
درون سنگ ، آتش چهره افروز ‌‌ چو در لفظ متین شعر پر سوز
نه بر سنگش بود ، لاله هویدا ‌‌ شده در آتش موهوم پیدا
دل سنگ ، آتش پنهان نموده ‌‌ درون سنگ ، هم پر سوز بوده
ز لاله ، کوه اندر خون نشسته ‌‌ چو شاطر ، بر کمر زنگوله بسته
چو گردد زور باران، کوه بی صبر ‌‌ بپوشد جامهٔ بارانی ابر
چو صوفی ، خرقه اش از سبزه در بر ‌‌ سفید عمامه اش ، از برف بر سر
بود از ابر، دایم دامنش تر ‌‌ ز موج چشمه ، تیغش راست جوهر
ز تیغ موج ، اندر سنگ پیدا ‌‌ هزاران زخم ، همچون سنگ سودا
به تیغ کوه بین کو جاودانه ‌‌ ز داغ لاله دارد موریانه
بود ایمن ز آفت گر بلندی ‌‌ که از بس شاد کرده ارجمندی
نیارد چشم بد آنجا رسیدن ‌‌ بود این وجه آفت نا رسیدن
عجب کوهی که چرخش گرم مهر است ‌‌ مگر کوهان ، بختی سپهر است
هلال آسمان ، گر اوج ناک است ‌‌ درون چون ناخن چیده بخاک است
کند باران ، بسنگ او حواله ‌‌ ز برفش ، یافت پنبه داغ لاله
پلنگ او ، بلای آسمانی ‌‌ درو پا لغز ، مرگ ناگهانی
پلنگش مار خوب مرگ داده ‌‌ بلا را آب تیغش برگ داده
پلنگش از صفات خارپای ‌‌ ندارد هیچ جز وحشت گرائی
دمیده ، لالهای آتشین رنگ ‌‌ کشاده چرخ ، پنداری، رگ سنگ
پذیرفته ، چنان از برف تزئین ‌‌ که چون کوه سرین ، گردیده سمین
ازان با شهر دارد آشنائی ‌‌ که شهری هست نبود روستای
بشهر اندر نشسته گرم تمکین ‌‌ بود کوه سرین در خانه زرین
نصیبش از بزرگی هست بهری ‌‌ ازان رو گرد او گردید شهری
دماغ شهر، از فیضش بلند است ‌‌ ز پهلویش جهانی ارجمند است

رسیده بر فلک، زان پایهٔ او
که شهری هست، خوش در سایهٔ او
حریف او، کسی در دهر نبود
ازو سرکش تری، در شهر نبود
عزیمت گر بود از سحر پیرا
گرفته بهر آن در دائره جا
بود ابر از فن آن رزم کاره
کشیده تیغ و بنشسته بپاره
ز فیضش هر یکی را، هست بهری
ازان در دامنش پیوسته شهری
کند از ابر شعر تر تفحص
بدین معنی کند، شهری تخلص
بشهر، از پای در دامن کشیده
عجب نبود که، عزلت برگزیده
در افگنده، باوج چرخ سایه
رسانیده، بهفت اورنگ پایه
دمیده، لالها زان کوه خونخوار
چو کوه طور، با آتش بود یار
ز تیغش، خلق لرزان همچو بید است
ز برف، آن کوه چون بید سفید است
تگرگ از کوه پا ننهاده بیرون
ستاره چون فرود آید ز گردون

وصف کوه

بر انگیزم بوصف کوه، یکران
که در میدان سنگم، هست جولان
به تیغ کوه، بال خویش بکشود
پر طاؤس چون قوس قزح بود
بطینت چون ظریفان است بی صبر
زده آن کوه ازان بر سر گل ابر
بود باران بگردون میغ اورا
نیام از چوب گشته تیغ او را
بلندی بسکه از وی برده صبر است
چراغ لاله اش را، دود ابر است
بهل شاهین و فکر آگهی کن
شکار قلهٔ او با کهی کن
دو قله آبها، شان بین بین است
ازان رو چشمه آنجا قلتین است
چو مرتاضان، ز بس دانش پژوهی
قناعت کرده با بادام کوهی
دلش از کن فکان گردیده آزاد
ریاضت شیوه اش گشته چو اوتاد
مرقع تا دل حساد سوزد
همه از لکهای ابر دوزد
دل سنگش چنان در جوش آمد
که از وی آب خارا نوش آمد
صدای کوه، باخود کرده تکرار
که این سنگ گران پوشیده بگذار
کسی گر سخت جانی ره ببرده
نخستین گام برفش پنبه کرده
نگردد کس رها با طبع محتاج
ازین پنبه بجز منصور حلاج
بآن رفعت، بسان درد مندان
ستاده نزد او، دامن بدندان
به تیغه دسته داده شاخ رنگش
مرصع تیغ از دم پلنگش
ز رفعت بسکه گشته اوج پیمای
کشد در دامن او آسمان پای
فلک اندوخته سامان او را
بصابون شسته خور داماں او را

چو سبزه، آسمان پیرامن اوست	گل خورشید، اندر دامن اوست
ز برق و ابر، گرد او مواکب	به تیغ اوست جوهر از کواکب
چو فال خامه، راهش پیچ در پیچ	خیال قطع آن ره یک قلم هیچ

باریکی راه

کنم از بیم راه او جفا جو	تهی از معنی باریک پهلو
چو خط مهر، باریکی گزین است	ره سر چشمهٔ خورشید این است
بوصف او، همین یک نکته، کافی است	که قطع راه کردن، موشکافی است
میان ابر، این ره گشته غرق است	ز بهر گیسوان ابر، فرق است
ز چرخ آید فرو، تیغش ازین راه	نیم، جز این قدر، زین راه آگاه
نهد بر خط آن ره، راهرو سر	بسان خامه، بر خطهای مسطر
ز باریکی، بکوهست آن ره تنگ	کشیده جدولی، بر صفحهٔ سنگ
ز سبزه کرده آن ره کام جوئی	کشیده خطی از زنگار گوئی
هزاران سخت جان، در ره برفتار	چو ناخن های مطرب، بر سر تار
بود در وی چو کس بنهاده جامی	ز نقش پا چو نقش نغمه نامی
دران ره نیست، جای گام فرسا	ازان شد هرزه پیما، راه پیما
قلم در وصف او، لنگی گرفته	ز وصفش قافیه تنگی گرفته
کسی را، گر سر پیمودنش بود	بجز با کاسه ها زانو نه پیمود
رهی کش کوه کرده سنگ سار است	بسیرش، ره نوردان را چه کار است
چو اشک مردم، افتاده براه است	ز باریکی، مگر تار نگاه است
نهٔ از سختی این راه، آگاه	رگ سنگ است، پنداری تو، این راه
دل خسرو، نه تنها رو به تنگ است	که دست کوهکن هم، زیر سنگ است
درو، ره پوی را، با مرگ کار است	ازان هر سنگ او، سنگ مزار است
نیارم برد، نام آب خنجر	که دارد تیغ کوهش، آب دیگر
بر او نبود قدم سختی گزیدن	که تیغ اوست، فارغ از بریدن
بماتم راه رو نخلی پسندید	کز آب تیغ، او سرسبز گردید
خوشست آنجا، بمی نوشی فتادن	بمی تیغش نیاید آب دادن
چو انجم، جانب آن ره گراید	بدندان عقده زان رشته کشاید
دران ره، جز اجل، کس ره نما نیست	قدم، با ره گرانی آشنا نیست
نه راهست، این بسختی کرده آهنگ	گل ابری، دوانده ریشه، درسنگ
رهی چون خط بشکست آرمیده	که کوه آنجا به بینی خط کشیده

دران ره، رهروان را، میشود پا پر از سوراخ، همچون سنگ سودا
بباریکی ز مویش گشته نسبت بسان خط، ز عرضش نیست قسمت
نصیب آن راه را، چه وجه معقول ز ابعاد ثلثه نیست جز طول
رهی سنجیده اندر کوه بس تنگ تو گوئی، عشق‌پیچان، رشته در سنگ
بوصف او، در اندیشه سفتم هزاران مصرع سنجیده، گفتم
فرو رفته، ز بس پا در زمین است درو نقش قدم، نقش نگین است
چو راه نغمه، این ره بر هوا بود بریده مرغ روح رهگرا بود
درین ره، چشم رهرو گاه رفتار نگه افگند و پا کرده سبکسار
کسی بر قله اش، با فکر والا نیارد حرف خود را، کرد بالا
کسی آن راه مشکل، کی کند طی نیارد قطره، زو جز اشک دروی
دم پرواز، مرغ آنجا پر انداخت بقطع راه، بار خود سبک ساخت
برفتن، چون درین ره، خوی بگرفت سپاه فکر، سر افگنده بشگفت
دران ره، چون قدم سختی گزیدند به تیغ کوه، آن ره را بریدند
تموج سبز ره افتاد دلکش بمصرع ها سفید خوش بود خوش
دران ره، بر هوا شد گام فرسا ازان شد، باد پیما راه پیما
دران ره، راه پیما شد کمان گیر پی پیمودنش یابد اگر تیر
درو رهرو، چو زه در بند مانده همین برق اندرو ابرش جهانده
بران کوه ز خونابه سرشته زره بگذشته رهرو در گذشته
درو مشکل بگاه ره نوشتن گذشتی مشربان را هم گذشتن
چو رهرو، نخل ماتم بی دریغش به بندی سبز گردد ز آب تیغش
صبا پیچیده، با آن راه پر پیچ که نبود حاصل گامش بجز هیچ
دران ره، تا گران باری کشیده سپر از مردمک افگنده دیده
رهی باریکتر، از تار خارا میان سنگ، گشته آشکارا
دران ره، ابرها تا کرده انبوه رگ ابر ست، پنداری، دران کوه
تن از اندیشهٔ آن ره گدازم ز اوصاف سخن، باریک سازم
بران ره، برف بینی تیه در تیه بسان تار شمع افتاده در پیه
ازان ره، زال چرخ، از فکرت ژرف همانا رشته تار آئینهٔ برف
عجب نبود، چو وصف او سراید قلم را، از زبان، گر مو بر آید
رهی، باریک تر از معنی من درو افتاده از پا، چرخ ایمن(؟)
ز باریکی و تنگی، طرف بسته همی از زلزله چون نبض جسته
دران ره، هر که گردد گام فرسا چه مشکل، گر بر آرد رشته در پا

سزد ، با تاب چون آغشته گردد ز بهر شمع ، برق از رشته گردد
رهی کانجا ، کسی چون کام راند چو راه نغمه ، از دل خون چکاند
ازان ره ، گر بسازد تار مسطر تواند ، وصف او کردن ، سخنور
رهی پیچیده ، همچون نای خامه فرو رفته بخود ، مانند نامه
چنسان باریکیش انبوه باشد که چون موی میان ، با کوه باشد
درو پیچیدگی گردید ، انبوه ز پیچش گشته پر چین دامن کوه
نشد جز موشگاف، از وی کس آگاه که موی بینی کوه است آن راه
رهی گشته ، درو ضد راهرو ، گم بود تار نگاه چشم انجم
ازان رشته، بدیوان چون پسندد سخندان جبل شیرازه بندد
به بندد تا به باریکی است بی صبر همی رشته بر انگشت رگ ابر
چنان از جوش باران، گشته بی‌صبر که همچون رشته بارانست از ابر
رهی داده درونش رشته گردون نشسته رهرو از پهلوش در خون
گل ابر است ، آنجا کاغذ باد بدین رشته ، ازان پیوندش افتاد
بنوعی، ابر بر وی در فشان است که ژاله ، گوهری در ریسمان است
کسی کو، دیده زین ره ، بر فروزد چو سوزن چشم خود، بر رشته دوزد
رهی چون موی و سیرش در خور مرغ ولیکن شانه اش از شهپر مرغ
فتد گر آبله ، در پای ره پو شود گوهر سزد ره رشتهٔ او
بباریکی ، ز ابرش رفته تا صبر شده تار می گلدستهٔ ابر
رهی چون شاخ آهو، پیچ در پیچ ز قطعش، حاصل رهرو همه هیچ
نه ره ، بل ریشهٔ گلهای ابراست ازان افتاده ، اندر پای ابر است
رهی ، چون رشتهٔ تسبیح ، درخاک ولی افتاده اندر دست افلاک
رهی گشته ، رباب رعد را، تار چو راه نغمه پا لغزی پدیدار
رهی دل را ز قطعش آرزوی ز ساق عرش باشد رشته موی
بلوح سنگ حرف همزه باشد کج باریک ازان دلها خراشد
بزانو، راهرو بنشست ناچار ازان شد ، کاسهٔ زانوش مو دار
ره باریک ، حیران گشته ره جو ازین ره، از کف پا خاسته مو
ببرف افتاده ره تا راه جو را برآورده چو مو از ماست او را
بخوابش، طی توانی کرد، دلخواه همانا هست راه خفته این راه
ز سختی ، نالهای زار کردند که راه خفته را ، بیدار کردند
ره وصفش ز خاطر پیش دارد ذراع خانه پیمودن نیارد

منظرهٔ دریا و گلهای گوناگون

دگر گلگشت دریا ، میتوان کرد
ز کشتی کفش در پا میتوان کرد

ز گل گردیده دریا ، آرزو یاب
بمی گل کرده اکنون خوبی آب

ز فیض جلوهٔ گلهای سیراب
گلستان میتوان خواند از خط آب

گرفته بط ، پی آن طبع بلبل
که گشته آستین موج پر گل

پر از گل، گشته هر سو طاق پلها
بدامن میبرد گرداب گلها

ز انبوه گل رنگین و سیراب
تو گوئی گشته گلگون کرهٔ آب

چه مشکل ، گر بر آید بی تعلل
حباب او، برنگ غنچهٔ گل

بآب ، آمیزش گل ، خوشتر آید
گل روی بزلف موج باید

بدریا دستگاه گل فراخ است
درم ماهی پر از گل شاخ شاخ است

شده گلها ، ز دریا بهره اندوز
ازان رو، کرده ماهی جامه گل دوز

بدریا داده گل ، عرض تجمل
شده هر قطره ، از وی تخم صد گل

نگر در آب گلهای نو آئین
بلطف شیشهٔ مینای رنگین

تو پنداری ، گل رنگین و شاداب
نکوئی کرده و افگنده در آب

نیارد کس ، ازان دریا عنان تافت
که کشتی کشتی آنجا گل توان یافت

بدریا گشت گلها پرتو افگن
بروی آب آمد راز گلشن

خط آتش نوشته ، شرح گلشن
بهار افگنده آنجا ، طرح گلشن

ز دریا ، آتش گل کرده روشن
بیکجا ، آب و آتش ، کرده مسکن

بدریا ، شاخ گل ، سر بر کشیده
ز شاخ آب ، بینی گل دمیده

بروی کارش ، از گل آید آبی
ز بوی گل ، بود آبش گلابی

ز فیض جوش گلهای نو آئین
شده دریا ، چو بحر شعر رنگین

همه گل را ، بروی آب آرد
بغیر از موج گل ، موجی ندارد

ز بس بیرون دمیده گل ، ز آبش
نسیم گل ، شده وقف حبابش

ز بهر صفحهٔ آبش ، گل تر
به بست، از ریشهای خویش، مسطر

ز یمن فیض ، با آبست همسر
باین معنی است پنداری ، گل تر

ز فیض موج ، رنگین است و شاداب
ندیده هیچکس ، گل را ، برین آب

کشیده ز آب سر گل ، فوج درفوج
بهرسو ،آب و رنگ، افتاده در موج

دران دریا ، بزیر طاق پلها
بروید موج ، چون جاروب گلها

دران دریا، چنان گلها زده صف
که دارد آب او، گلدسته بر کف

بساحل ، تا نظر گاه هوس ، بود
گل و سنبل، بجای خار و خس، بود

ز بس در آب، جوش گل، شد افزون
سوار آب ، داود اسپ گلگون

بود وارد هوای گل چو ناکام
حبابش را بهندی بلبله نام
بدریا چون حباب جلوه آرا
هزاران کنندهٔ گل آشکارا
ز برگ گل، که رنگش گشته، لعلست
بپای بادپایان آب نعلست
ز بس، آبش ز گلها، جسته تزئین
برنگ نکتهٔ تر، گشته رنگین
چنان سبزه، ز آب او کند گل
که زلف موج گردد، رشک سنبل
خط آبش، نماید سنبلستان
بود هر موج او، سطر گلستان
قضا افگند گل، بر بستر آب
تو گوئی، دوخت گل، بر چادر آب
نگر آب و گل حیرت فزایش
چو رود ساز، رنگین نغمهایش
وه اندر سبزهٔ دریا، مسلسل
به پیشانی سبزان خط صندل
نگین، انگشت موجش‌زا، حباب‌است
نصیب او، همیشه جاه آب است
چنان در آب، گلها فوج در فوج
که گشته، کوچه باغی، کوچهٔ موج
شده، تا موج گردیده زیاده
روان بر آب گلهای پیاده
بهر جانب کدوی آب بازی
شده با گل، حریف جلوه سازی
ز دریا، سو بسو، گل بر دمیده
تو گوئی، با کدوها خون کشیده
حبابش کرده، طرح شیشه سازی
بهر شیشه پری در جلوه سازی
عجب آبی که، فیض او عیان است
قلندر وار، کشتی بر میان است
شده از کار، آب بس طرب جو
چو مستانست کشتی، بر کف او
کول، گلگون خود را، آنچنان تاخت
که نیلوفر، سپر بر آب، انداخت
ز ساق هر گلی، با طبع طناز
تو گفتی، آب گشته ریسمان باز
بود نیرو ز بس ماهی او را
کند صد پاره دام صید جو را
ز بهر صید، ماهی های رنگین
سزد چون سنگ سودا دام مشکین
خط او، شیوهٔ دلکش، گزیدهٔ
حبابش، مهره بر کاغذ کشیده
صدای خندهٔ موج، آن چنانست
که گوش کشتی، از شورش گران است
ز دریا، صد چمن گل، میزند جوش
که بر گل، موج او، بکشاده آغوش
فتاده شورشی، در جان آبش
که از باد است، سرگردان حبابش
بکار آب، دایم آشنا بود
حبابش را، بسر زان بادها بود
بط او، آشنای عالم آب
ز شوق آب کاری، موج بی آب
حبابش، در غرور و کبر افتاد
ازان، مغز سر او نیست جز باد
حبابش، زمزمه ها آزموده
نوا، در پردهٔ کوچک، سروده
بلب، جز حرف شادابی، نیارد
اگرچه، ویگ اندر موزه، دارد
حباب از لطم تار زلق بس بود
که حال بحر را، او غور رس بود

معمای حبابش تازه مضمون … کزو اسم نسیم ، آرنده بیرون
نسیم گل ، که در جالها بیاسود … حبابش را ، گل روی سبد بود
شده اندر جوانی از هوس پیر … حباب او ، ازان گشته نفس گیر
حبابش ، وقت را زان داشته پاس … که گشته ، شیوهٔ او پاس انفاس
پر موج ، ار کشاده طائر آب … ز صیدش ، تیر کشتی گشته بیتاب
دران دریا ، کسی از بیم آبش … سر زنده ، ندارد جز حبابش
بهرسو آب، نغمه سنج ، از حال … نواهای موافق ، گشته پامال
تو گوئی ، سبز کشتی گشته دریا … درو راودش ، موجه کرده پیدا
برفت از خویشتن، چون راز بکشود … حبابش را ، بدل سر نکو بود
بود گر موج او، از راه مردان … ولی باشد، حبابش کاسه گردان
حباب او، ندارد در جگر ، آه … زده بیهوده بروی ، موج قهقاه
بسبزه ، برده آب او ، پناه است … تو گوی، بحر آب زیر کاه است
بدریا ، موج گل را ، مسکن آمد … تو گوئی ، بحر ، بحر گلشن آمد
همین دریا جنون تازه دارد … چو دیوانه ازان کف بر لب آرد
علاج بحر، غیر از چوب گل نیست … ولیکن چون کند در کیسه پل نیست
چنان، دریا شده از موج ، بیتاب … که زخم موج هم برداشته آب
حباب او، ز روی فیض خواهی … فگنده گوهر ، اندر گوش ماهی
ستاند بحر، چون گیرد ره اوج … ز کشتی تخته از بهر در موج
ز یک بحر، آمده پیوسته بز اوج … هزاران مصرع پیچیدهٔ موج
ز شوق گلرخان جلوه پیرا … همی جسته ز موج ابر و دریا
حبابش ، با صبا ، در کام جوئی … بریده چشم آب ، از شوق ، گوی
حبابش ، کی بدریا پا فشرده … صبا در آب ، گوی ، غوطه خورده
چنان خوش وصف، این آب صفا جو … که ماهی، چون زبان، گردد سخنگو
چو دریا ، پر سخن گردیده شیدا … ز ماهی صد زبان کرده است پیدا
ز نزهت بحر او از بس که، نیکو است … زبان فیض جویان ماهی اوست
عیان گردیده فیض مطلق آنجا … ز ماهیها ، هزاران زورق آنجا
دران دریا ، کسی از فیض خواهی … نهد گر کفش ، گردد همچو ماهی
بیرفتار، آنچنان بیتاب گشته … که ماهی ، کفش پای آب گشته
شده ماهی، بدریا آشنا رو … پر از سیم است ، از بس کیسهٔ او
به بینی که نوشته ماهی سیم … نیابد بر زبان جز ماهی سیم
بدان سان، دولت دریا جوان است … که بی سکه ، زر ماهی روان است

بآب سردش ، ار دستی ، در آید … ز خشکی ، پنجهٔ مرجان ، نماید
ز سبزی ، مینماید خط این آب … بسان سورهٔ کوثر باعراب
ز سر پوش حبابم ، گشت معلوم … که دریا ، شوربای داشت مرسوم
عروس آب را ، برقع حبابش … شده دلها ، هلاک آب و تابش
کشوده گل بآب از چهره پرده … ز شبنم گل سپند آب کرده
بدریا ، بسکه افتاده است ، دلجو … حبابش ، میشود تعویذ بازو
بهار، آن گونه دردریاست ، براوج … که فرش گل ، بود در کوچهٔ موج
گلاب ، از بس نشاندش گل بر خار … شده چشم حباب ، از خواب بیدار
درون بحر ، ماهیها پریشان … نگر بر چشمهای آب مژگان
بدریا ، ماهیان را روز بازار … بپای آب ، انگشتان پدیدار
همی ارزد ز روی تازه روئی … ز ماهی جسته چشم آب گوی
نگر نیکو در او، ار جلوه خواهی … که ساق شاهد موج است ماهی
بدریا ، تیز رو ماهی ، بدان سان … که بهر تیر، کشتی گشته پیکان
بدریا ، از پی گلگشت گلها … شده ابروی سبزان طاق پلها
شده تا قطره زن سر کرده بر اوج … دم ماهی پر مرغابی موج
ازان کشتی کنون، خواهی نخواهی … فر و بگرفته ، از مه تا بماهی
زده هر کو، بسوی بحر گامی … بآب ، از چشم ماهی ، دید دامی
بود دریا فصیحی خوش بیانی … که پیدا کرده از ماهی زبانی
بزر غرقست ، ماهیهای رخشان … چو انگشتان دست گنج بخشان
بموج گل، چو خود را، آشنا ساخت … کف دریا، زر رنگ حنا ، ساخت
شده دریا، ز موج گل ، نو آئین … ز گلها، مصرع ماهی است، رنگین
کنون اندیشه دریا ، صد تامل … خط آبش نیاید از رگ گل
بدان سان آب دل بسته ز گل طرف … که گشته گوش ماهی ، پر ز شنجرف
ز گلها آب دریا ، گشته گلگون … پل ماهی ، زر سرخ است ، اکنون
کول ، رخسار گلفام بسنتست … بدریا گوی ، ایام بسنتست
صدفهایش ، پر از شنگرف گشته … بسرخی ، خط آب او، نوشته
بدریا ، گشته گلها ، رنگ پیرا … همانا آب لعلست آب دریا
ز رنگ گل ، چنان سرخ آب گشته … که بط ، همرنگ با سرخاب گشته
ز فیض ، موج گل ، رنگین شده آب … همین رو داشت ، گوی رود سرخاب
کند گل ، چون باو سرخی ، حواله … پل ماهی ، نماید برگ لاله
کول ، تا از رطوبت، بهره یابست … حباب آسا ، ز سر تا پای آبست

کول در بحر، نزهت آفرین است ز شاخ ابر، کز گل جزو این است
کول، پر آب، چه خور داد چه دی بدست آب گلها باشد از وی
ستاده چشمهٔ آتش همیشه طناب اوست اندر آب ریشه
درآب، ازبس که گلها، ریشه برده لب دریا ز گل، تنبول خورده
بعشق گل جبینان، گشته خورسند کشیده نالها عشاق مانند

در وصف کشتی

یکی مرغیست دریا فیض محتاج کش از بیضه است سیمی کشتی عاج
نه کشتی نزاکت پرور است این که نیمی از نیام خنجر است این
پریده از صبا زان چشم، کشتی که دارد، خواهش نزهت سرشتی
بود دیده هلاک امتحانش کند از پردهٔ خود بادبانش
بدانش از معلم بر سر آمد ز فرط خیر، صاحب لنگر آمد
ز لعل جره ملاحان شنگول لب آن جاریه با رنگ تنبول
همه برده شکیب از سبز روی ملاحت وقف ملاحان است، گوئی
بر آب جاریهٔ، حسنش تمام است ولی این جاریه **شمشاد** نام است
بهر کشتی هزاران تیر قامت بملاحی بصد شور قیامت
بجز کشتی، که دست اوست چوبین که دیده دست چوبین گشته گلچین
دهان غنچه، دریا بوس کشتی شده بر گل، پر طاؤس کشتی
بکشتی گل چنان، گر نکته دانی سفینه، پر ز گلهای معانی
چنان کشتی نشین گستاخ گل شد که تیر کشتی او، شاخ گل شد
شده کشتی، ز موج گل، گل افشان که نام جاریه، باشد **گلستان**
ز هر کشتی، درین بحر فسونگر هزاران مردم، و یک چشم بنگر
بملاحی بکشتی خوش نگاهان بجای سرمه، در چشمش **صفاهان**
چنان با مردمان دارد، سروکار که کشتی، گشته چشم مردمک دار
بکشتی، دلبران نازنین خو بسان تیر، هر یک چار ابرو
همه دریا منش، سکان کشتی برخ زیبا، چو رضوان بهشتی
بروی آب کشتی دل آشوب باابرو داشت، چین از جوهر چوب
دل کشتی، که‌از حسرت، پرنداست بملاح ملاحت پیشه، بند است
دل کشتی، ز حسرت، لخت لخت است بلی! بار گران عشق، سخت است
گل از هر سوی کشتی، چهره افروز بود باد مرادش، باد نوروز
همه سکان او را، با سخن کار شده کشتی، برای بحر اشعار

چه کشتی ، جای مردان خرد کوش
پر از بحر سخن ، چون کشتی گوش
کسی کاندر سفینه ، جا گزیده
هزاران قطعه ، در یک بحر ، دیده
سفینه ، آشنای فیض آئین
بدل دارد ، هزاران قطعه رنگین
هوا از بادبانش ، برده زان صبر
که گشته بادبان جامهٔ ابر
اگر کشتی ، شود بر خویش ، غره
دم ماهی نهد بر خویش اره
بزیرش ، آب اسپ خوش رکاب است
ازان ، بهرام چو بینش ، خطاب است
نصیب کشتی ، از طبع طرب یاب
بسان کشتی بی عالم آب
ز هر کشتی ، دمد صد سرو دلجو
بروی آب آید ، صد پریرو
نه با کشتی بود موج گل تر
که خون حیض کرد از جاریه سر
بکشتی هست آب تیر کشتی
در و بامی همه محتاج کشتی
قلندر وار ، از نیکو سرشتی
همه دریا بکف آورده کشتی
کند دریا دم آشوب کشتی
نیام تیغ موج از چوب کشتی
بقعر بحر ، ماهی فیض اندیش
چوذوالنون ، آب گردیده صفا کیش

تعریف جزیره و باغ

بدریا ، صد جزیره بیش بینی
بهر یک باغی از فیض آفرینی
عجب باغی که دریا گرد او گشت
روان شد موج سویش بهر گلگشت
درو بنگر که ، صد قطعه زمین است
بهر قطعه سواد دلنشین است
مگر ، آن نکته سنج فیض اندیش
هزاران قطعه دارد ، در دل ریش
یکی ، رنگین مرقع کرده ، آغاز
نظر ، از جلوهٔ او ، عیش پرداز
همانا ، قطعهٔ باغ بهشت است
ز بوی گل ، ازان عنبر سرشت است
بوصفش گشته ، زان سان نکته پرور
که فردوسی تخلص شد ثنا گر
برنگ قطعهٔ از خط استاد
که پشت او بتصویر است همزاد
تو پنداری که ، گلزاریست دریا
که گلها ، از زمینها کرده پیدا
ولی هر گل زمین باغ گل افشان
که دیده گل کزو روید گلستان
بدریا گل بساحل باغ و بستان
نوشته بوستان گرد گلستان
بهفت آب ، ار دهان خود ، بشویم
چگونه ، وصف آن دریا ، بگویم
دوانیده کول ، ریشه بدریا
برون آورده گوی ، رشته دریا
دویده ، ریشه اش ، تا قعر دریا
درازش داده گیتی رشته گویا
همی ، آن ریشهای فیض گستر
ز بهر صفحهٔ آب است مسطر

ازو هر موج باب تر دماغی است — بشب هر قطرهٔ او شبچراغی است
نصیب آب ، فیض لا یزال — لب چشمه ، پر از شمر زلالی

تالاب صفاپور

بگاه وصف تالاب صفاپور — قلم شد در کفم ، فوارهٔ نور
صفای دارد ، آن آب صفایاب — چنان ، کز دیدنش، دل میخورد آب
چو طبع نکته سنجان سخن یاب — سواد موج را ، سازد درون آب
ندانم ، چون فتاده ، آب بیمار — که نبض موج را ، جستن بود عار
سواد، از موج دریا ، کرده پیدا — خط آبش ، چو خط پر سویدا
ز حلقه ، موج را از مهر خواهی — فگنده ، حلقه اندر گوش ماهی
دران دریاست، گل چندان که خواهی — نیابی خار ، الا خار ماهی
دران دریا، چه فروردین و چه دی — ز گلها صرف پل گردیده بروی
حبابش کند اما معنی او — بغیر از غنچهٔ گل ندهدم رو
اگر ، گرداب گشته، دائره ساز — ز برگ گل، جلاجل کرده پرداز
زبان موج، با آب نکو فال — خبر میداد ، از جریان احوال
سری ، گر سرتراش، از وی بشوید — بجای مو ، ز سر ، سنبل بروید
اگر گویم، که خواهد کرد باور؟ — که دارد خارق عادت شناور
بود در دی، ز موج سبزهٔ تر — شناور را ، لباس سبز در بر
بموج سبزه ، زان سان ، راه برده — که در آب زمرد ، غوطه خورده
بدانسان کرد ، دریا گل فشانی — که سطح آب شد ، ارژنگ مانی
چو گشته سبزه سایه گستر آب — پرند سبز بینی بر سر آب
چنان رسته ازو ، گلهای سیراب — که کرده گلفروشی ، مردم آب
بدریا ، چون نریزد اشک ، بلبل — عجب نقشی ، بروی آب زد گل

در وصف باغ شاله مار

بفکر شاله مارش اوفتادم — سخن را گنج باد آورد دادم
چنان آرامگاه نوبهار است — که خلقی شال پوش شاله مالار است
بهم گردیده خوش سرو و صنوبر — درختانش همه گردیده همسر
بود خرم زمین سبز بختش — ستاند شجره طوبی از درختش
زند از شاخ گلبن ، صد گل تر — چه معنیهای رنگین ، از قلم سر
گل آورده بر شبنم چنانش — که بلبل چشم گشته پر نیانش

بدیوار ، از رطوبت هست مایه   ازان ابر ستایش گشته سایه
سمن زارش صفا بخش امید است   تو پنداری گل ابر سفید است
طراوت ، این چمن را ، آبیار است   هوادارش مگر ابر بهار است
چنارش ، زان شده از غم نوردان   که گشته ، جنس شبنم دست گردان
بجولان بهار ، از فیض سرمد   سمند گلشن از غنچه بگنجد
چنان ابر بهاری ، جلوه پرداز   که سوسن کرده آن رو، نازک از ناز
چنان اندر چمن افتاده چابک   که نرگس پشت چشمی کرده نازک
شده بلبل ، بگلشن نکته انگیز   ز سوسن گشته بازار زبان تیز
خیابان چمن ، دارد بگل کار   بود این رسته را خوش روز بازار
بسبزه ، غنچهٔ گل ، پافشرده   یکی پیکان بود ز نگار خورده
گل رعنا ، چمن را بهر خاتم   عقیق زرد و سرخ ، آورده باهم
بگل ، بلبل زند زین ، دست دستان   که زیبد بلبل جلد گلستان
شده ، تا از صبا سبزه پریشان   ز بهر چشم نرگس گشته مژگان
صبا ، از بوی گل ، در فیض یابی   ز شبنم گشته شب بو ماهتابی
کند نظارگی از بس تجمل   ز مژگان ، شانه بهر زلف سنبل

وصف باغ فرح بخش

فرح بخشی کند باغ فرح بخش   که دارد باغبانش از فرح ، بخش
بسان شاهدان سرو نکو حال   ز موج گل بپا افگنده خلخال
چنان آمادهٔ وصف بهار است   که نرگس را، قلم ریحان نگار است
ز سوسن زار، بین باچشم ادراک   هزاران تیغ ، در هر قبضهٔ خاک
جوانی ، شبنم گل را، شمار است   ولی ، از صبح طفل شیرخوار است
باقلیم چمن ، از نوبهاران   بود نرگس ، سپاه . سر بداران(۱)
بشبنم ، بسکه هردم مشعله کرد   زبان سوسن او ، آبله کرد
گرفته گل ز شبنم ، هر نفس مال   لب غنچه ، بر آورده است تبخال
گل نرگس ، درینجا چون سخن رس   ازین ترکیب بندد زان مسدس
بگلشن ، کرد طبعم ، کار بلبل   زبان خامه ، شد منقار بلبل
عروسان چمن ، در خود نمائی   ز گلشن هر کف خاکی حنائی
چمن ، نازک دلی ، بنیاد کرده   هزاران سرو را ، آزاد کرده
گل اندر سر ، بدان سان، باد دارد   که پا از سرو هرگز کم نهارد

۱- کنایه به خانوادهٔ شاهی سر بداران .

ندانم ، بسته سرو او ، چه مضمون
که مصراع قیامت کرده ، موزون
ز سرو آید چمن آرای بودن
بدین سان پیش خود بر پای بودن
طراوت کش، چمن نزهت پرست است
چنارش را ، متاع روی دست است
ید بیضا چنار از برف بنمود
چو دست خویش اندر باغ ننمود
صبا در غارت گل ، رو نهاده
بچشم چشمها گل اوفتاده
بچشم هر که نظاره نماید
سفیده چون عمود صبح آید
شگوفه بین ز یمن فیض جوئی
برنگ صبح اندر خنده روئی
ز بس دارد کنون جانداری امید
گرفته موش پران گربهٔ بید
بود از صبح ، صحن او، لبالب
نباشد ، جز گل شب بو ، در و شب
دمد از شاخ ، از بس فیض یابی
گل خورشید ، همچون آفتابی
ز بس گردید روشن راه بلبل
توان افروخت شمع از آتش گل

وصف باغ نشاط

طرب افزای دل باغ نشاط است
که هر برگش ، بهار انبساط است
بود دایم ، ز فیض جاودانی
بنخلش میوه چمن را مهربانی
میان میوها ، چون غالبی نیست
بجز انگور، کس را صاحبی نیست
ازان نقد مزه در چنگ دارد
که زرد آلو ز لذت رنگ دارد
ز بس در هر چمن جای مرود است
همه کس گاهل (؟) پای مرود است
چه شفتالو، که هر کو خورد ازشوق
لب خود مهمکه تا حشر از ذوق
هزاران‌میوه، در صحراست، خود رو
که گشته شان ایشان ، شاه آلو
به او را غنیمت دان غنیمت
بود در رشتهٔ دندانش قیمت
بشاه آلو ست ، چندان نیکنامی
که یاقوتش ، دهد خط غلامی
بسار بساب تمنا گشته دمساز
بخون گرمی بود عناب ممتاز
بشبنم، نرگس خود را، قرین یافت
نگین دان، زود از گوهر، نگین یافت
ز زلف یار ، سنبل دست برده
که آب ، از چشمهٔ خورشید، خورده
سزد گر باغ را گردد ، ثنا گو
بر آید ، از زبان سوسن ، از مو
عجب نبود، ز شوخی بسته چون طرف
بنفشه ، با سر زلف ، از زند حرف
همین به جنس سوسن دینه گشته
متاع لاله هم داغینه گشته
ز پرکاری نویسد ، لالهٔ او
برات مشک را ، بر شاخ آهو (۱)

۱- رضا قلی هدایت گفته : برات عاشقان بر شاخ آهوست

تو پنداری که، گلشن را بترکیب   بهاران کرده داخل، سنبل‌الطیب
هر آن را کو، ره گلشن کند سر   دماغ از طیب سنبل میشود تر

در وصف باغ بحر آرا

سخن از باغ بحر آرا چو رانم   شود چون آب، شعر تر روانم
چمن گردید، از بس دلنشینش   شد از منقار بلبل، خار چینش
بهم پیوند یکدیگر، درختان   ز یکرنگی، بسان سبز بختان
چنار، از بس بگل‌چینی است، بی‌صبر   بدست خویش، میچیند گل ابر
صنوبر سرو را گردیده همتا   بیا! حسن دو بالا کن تماشا
اگر سنبل، هوای ناز دارد   چنارش میل دست انداز دارد
ز سروش، قدر طوبی گشته پست است   چنارش را، صنوبر زیردست است
طراوت را، ز سروش، سرفرازی   صبا را، با چنارش، دست بازی
چنارش را، کف از گل، لاله‌گون است   مدار بازیش، بر دست خون است
چنار از سرکشی با کبر پرداخت   ازان رو، باد او را، دست‌خوش ساخت
خیابان، از خط سبزه، مکمل   محشی گشته جزوی از مطول
بوصفش خاطر هر نکته سازی   نگارد معنی دو رو درازی
پی تاراج، بر ریحان و سنبل   چنارش میکشد دست تطاول
به پیش او نیارد شد سفیده   سفید از شرم، چون خجلت گزیده
چو مجنون، بید مجنون را، تو بنگر   گرفته آشیانه مرغ بر سر
بمالش بید یا آبست بیتاب   شده زان بید مثال آئینهٔ آب
نهالان را بود، بالش سگالی   درین گلشن نکو مالش نهالی
ز وصف سرو افتاده است بی‌خواست   نوای قمریان در پردهٔ راست
چمن با وی، مگو کینه سگال است   که تیغ بید او را، بید مال است
ز شبنم، تیغ بیدش، داشت جوهر   ازان آمد بملک باغ، بر سر
چمن، در گلفشانی، با بهارش   صبا، در پنجه گیری، با چنارش
ز شبنم، پرده از رخ برکشوده   چنارش، جوهر خود را نموده
ز بس فیض بهارش، دستیار است   طراوت، آرزو سنج چنار است
هر آن معنی کشود، اندیشه پیراست   بوصف سرو، او آرد خدا راست
بود سرکرده سروش بوستان را   ز قمری گوش کن این داستان را
نهد مرغی چو بر وی آشیانه   سراید دستبند اندر ترانه
بدان سان سرو را با راستی کار   که قمری گشته از وی راست گفتار

وصف باغ عیش آباد

هوای گل ستان عیش آباد دل اهل طرب را، میکند یاد
ز گل پیرایهٔ سروش گرفته تو گوی، شمع سبزی در گرفته
گل خود روی چون گل روی خود رای شده در صحن گلشن جلوه آرای
ز شادابی، هوایش فیض پرور دهان غنچه، مست خندهٔ تر
گل او، دل برد از بلبل صبح تو پنداری، همین باشد گل صبح
پی جنس طراوت یافت گویا گل آتش ز شبنم آن تمنا
نهال جعفری تا گل دمانده تو گوی، مرغ زرین پر فشانده
چو شبنم، لاله اش را دست داده شده آمیخته، با آب باده
نسیم گل، طرب بخش دماغ است شب لاله، حنا بندان باغ است
بفکر دستگاه خود، نشسته چنارش کرده کار دست بسته
چنار، آنجا مگر، گرم نیاز است که بسته دست، از بهر نماز است
کند در سرکشیها، ابر چون جهد چنار او را فرستد، پنجهٔ عهد
سر آرائش گلزار دارد چنارش دست در این کار دارد
چنار از ابر هردم نقش بستی بلی در آب کاری داشت دستی
چنار از بادها دارد چو مستی صبا آموزد او را تیز دستی
خیابان چمن بین نزهت آئین بهار آن را بود طول امل این

زعفران زار

چو وصف، زعفران زارش، نگارم لب اندیشه را، در خنده آرم
سخن از معنی لذت زکاتم مزعفر پخته در دیگ دواتم
بوصفش بسکه کردم نکته رانی قلم را گشت گوله زعفرانی
کند دستان طرازی، معنی بکر که باشد زعفران، بر جامهٔ فکر
کسی کز زعفران با برگ گردد ز فرط خنده، شادی مرگ گردد
دم وصفش، پی فکر معانی کشیده بادهای زعفرانی
سزد، در وصف او، از خامه رانی که سازم، رنگ کاغذ، زعفرانی
کبودش برگ و ریشه زرد جاوید بچرخ نیلگون چون خط خورشید
اگر داری سرو برگ تماشا میان زعفران زارش بیاسا

در وصف نهر شالامار

روان نهری، بباغ شالامار است که گلزار طرب را، آبیار است

خیال شیوه های مختلف کرد
که از فوارها، مشق الف کرد
ز لطف افتاده آبش آشنا رو
بود فواره اندر وی صدد او
بود فوارها، در چشم پاکان
چو مژگانها، بچشم گریه ناکان
ازان فوارها، وقت بهاران
کشیده صف مقابل سر بداران
بوصف او، زبان را صد زبان است
که صد فواره، اندر وی میان است
بنردش، صد بلورین ساق بینی
ستاده، با هزاران ناز نینی
به پیش او، پی عرض تجمل
عصا برکف ستاده صد یساول
شده نهر، از طراوت، فیض گستر
زده صد مصرع برجستهٔ زو سر
ز طرح خویش، جان را شاد کرده
که چندین، چل ستون بنیاد کرده
عبا زر دار پوشیده است، چل قد
شده زان رزم پیرا، پیش بیحد
قباب روی صد فواره، بکشود
تو گوئی، منصب آبش صدد بود
ز شادی، زان دل یک شهر، جوشید
که صد فواره، از یک نهر، جوشید
دل نا آشنا جرات زده کرد
ز عشرت آب او جشن شده کرد

وصف شاه نهر

چو وصف شاه نهر او، نگارم
هزاران شاه بیت از لب، برآرم
ازان رو آب، اندر جوش بوده
که فواره، رگ گردن نموده
شمار فیض را، آورده در مشت
زده فواره آب او، ده انگشت
مگر هنگامه تزئین رقمها
نگارم وصف او با این قلمها
همه فوارها باهم برابر
پی مرغابی آب است، شهپر
چو پیغمبر، ز اعجاز است، بیتاب
ز انگشتش، تراویده برون آب
ازان فوارهای پاک دیدار
حریر آب گردیده قلمکار
نه وه فوارهٔ، رطب‌اللسان است
بوصف خویش آبش ده زبان است
شده از غسل وه فواره، بیتاب
بدین معنی بود، ده در ده آن آب
دران فوارها هوشم نهانست
ده انگشتم ز حیرت در دهان است
پرندی آب پیماید چو هشیار
گز فواره درکار است درکار
ازان دمساز فیض بی قیاسند
که شخص آب را چون ده حواسند
ز ده فواره، گشته آرزو یاب
تو پنداری، شده میر دهه آب
یکی حوضست و فواره بود پنج
ولی هر یک، ز شادابی گهر سنج
بآب او، روان در عهد بستن
ز شوقش نبض فواره بجستن
بود پیری که او را هست بیشک
ز فواره عصا و ز چشمه عینک

حبابش ، دم ازان دزدیده ، در آب | که آئینه ز دم میافتد از تاب
حبابش را بود از جوش هر دم | چو ارباب ریاضت جوش در دم

وصف فواره

توانم وصف فواره طرازم | قلم را هم گر از فواره سازم
سر فواره اندر اوج باشد | چو شمعی کش زبان موج باشد
هوا را ، پای بند آب کرده | همانا ریش خند آب کرده
تو پنداری که دکان عصا چید | عصایش دستگیر آب گردید
کند فواره اش از فیض مطلق | علم را پرنیان آب بیرق
ولی هر تیر او ، از فیض اعجاز | شده چون تیر بانگ زمزمه ساز
نه آن فوارها گردید شاداب | که پیدا کرده انگشتان کف آب
تو هر فواره را ، گل ار بگوئی | سرانگشت حنا بسته است ، گوئی
شمار موج بگرفته ز انگشت | مگر علم حساب آورده در مشت
هر آنکس وصف او را نقش بسته | سخن ها شسته گوید جسته جسته

وصف آبشار

نوای آبشار او ، بود تر | نشاط افزای ، طبع عیش پرور
نظر ، بر عیش سازی ، میگمارد | غمی از چین پیشانی ندارد
بود بر آبشارش ، نقش شایان | چو چین جامهٔ خارا نمایان
شده فیض درونش ، آشکارا | بود چین جبینش ، موج خارا
ازو کرده جهانی فیض جوئی | یکی لخت ، از در فیض است ، گوئی
بود از آب ، نقش او سرشته | مگر نقش ، از پی ساوه نوشته
بهر نقشی ، از و ماوای آبست | بروی او نشان پای آبست
عروس آب ، چون گردن بر افراشت | نظر بر آبشار چادری داشت
بغیر از آبشارانش نیفزود | که مستوریش از بی چادری بود
ترشح ، چادر او را ، گزین است | تو گوئی چادر باران همین است
ازان رو ، چهرهٔ او ، گشت شاداب | خط او را ، روان کرده ز بر آب
نباشد ، نقش سنگ آبشار ، این | جبین سخت رویان گشته ، پرچین
به بخت او ، بدان سان فیض جوشید | که فواره قلم ، او تخته گردید
همی لوح و قلم ، این جا عیان است | عیان است این چه حاجت بابیان است
متاع گرم جوشی ، سخته کرده | دکان سخت روی ، پخته کرده

چو شوق آبشارش ، کرده بیتاب — چراغـان بیـن ، بزیر چادر آب
چراغ، از دامن آب است ، روشن — همین باشد ، چراغ زیر دامن
چراغش ، راستست از پرده داران — چو در پرده رخ آتش عذاران
چراغ ، از زیر آب او ، فروزان — ز لفظ تر عیان معنی سوزان
چراغش بین ، بآب صاف چون یشم — چو نور باصره ، در پردهٔ چشم
مه آبش ، چراغ نور پرور — چو در ابر تنک، خورشید انور
چراغ ، از آب شد ، درکام جوئی — به برج آب ، آمد ماه ، گوئی
چراغان ، آنچنان درآب، میسوخت — که فانوس حباب ، از شمع افروخت
بوصف آن چراغ آب افروز — سخن در پرده میگویم ، گلو سوز
چراغ از زیر آب او همیشه — عیان ، چون آتش می ، زیر شیشه
بهر طاقش ، چراغی راست مسکن — چو اندر طاق ابرو، چشم روشن
چراغش نیست ، کاب فیض پرور — بآتش خشک کرده ، دامن تر
چو گشته، از چراغان، روشنی‌یاب — بهم آمد ، تو گفتی ، آتش و آب

وصف تخت سلیمان

بسر سبزی ، نگر تخت سلیمان — به بلقیس طراوت بسته پیمان
چو من ، تخت سلیمان را، ستایم — سخن را ، پایهٔ معنی فزایم
عجب تختی ، فلک در حیرتش گم — مرصع ، از جواهرهای انجم
بلند اقبالیش از من ، چه پرسی — نشانده دعوی رفعت بکرسی
دهد رفعت ، چنان پیرایهٔ او — که ساق عرش باشد ، پایهٔ او
درو پیدا همه صنع الهی — بود بر وی نشستن ، پادشاهی
مرصع تخت او ، بی هیچ تصنیع — ز سبزه از زمرد یافت ترصیع
عجب تختی که ، نزهت راست مجمع — ز سبزه ، از زمرد شد مرصع
نشیمن گاه عیش نیکوان است — بروز زلزله ، تخت روان است
بود از وی طراوت ، آشکارا — زمین لرزه در صد موج خارا
شهی را، کو در انجا پا نهاده — سلیمان خاتم زنهار داده
بهم نسرین و ریحان بسته پیمان — بخاتم بندی تخت سلیمان
برسم پادشاهان نکو بخت — برو شاه سپز غم افگند تخت

وصف زمین سنده براری

بسوی سر زمینی پا گذاری — که نام او بود سنده براری

دهد رنگ طرب، طبع غمین را / قماش دیگر است، این سر زمین را
بپای فیل ابرش، دسته زیبد / یل از دست هاون کی شکیبد
به هاون نسبتش دادن، شگون است / ولیکن کوفت، زان هاون برون است
بوصف او نمودم اوستادی / ازان رو کوفت معنی پا بشادی
چو هاون، هست در وی آب ظاهر / ازان از قطرها بوده جواهر
سوار آب را سنگین حصار است / که برق انداز ابرش قلعه دار است
نگاه ژرف کن، در وی بادراک / که بیرون آمده چاهی است از خاک
غلط گفتم، یکی دیگ است سنگین / نگاه از دیدن او، گشته رنگین
عجب دیگی، چو چشمه در تلاطم / بسویش، کفچهٔ کرده است مردم
بود سرکاریش بر پست مردم / شده کفگیر در وی دست مردم
بود از وی مذاق خلق شاداب / حباب پختهٔ، پنداری، نمود آب
بوصفش، نکته های سخته گفتم / سخن اندر ثنایش، پخته گفتم
ازان، آن دیگ هر ساعت، خروشد / که در وی، شوربای آب جوشد
بسان دیگ، از جوشست بی صبر / سزد سرپوش او، از لکهٔ ابر
بوصف او، سخن ها چرب رو داد / دلا! خوش باش، نان در روغن افتاد
ز آتش، هیچ او را تاب نبود / درو جز شوربای آب نبود
ولی نعمت جز او نبود در ایام / همه بر دیگ او کرده طمع خام
نمیدانم، چه فیض از وی، بجوشید / که نان جمله کس، زر پخته گردید
بود آن آبگیر فیض گستر / فقیران را، بجای دیگ لنگر
ره اندیشه نتوان روفت دیگر / بهاون آب نتوان کوفت دیگر
درو از صنع حق، آب مصفا / بهر سالی، شود یک ماه پیدا
ز وقت صبح، تا یک پاس باید / ازان پس سوی پنهانی گراید
عرق بر چهره اش، آبی بود پاک / تو گوئی، سنگ میروید عرقناک
ز سنگ او، نمایان میشود آب / چو از لفظ متین، معنی سیراب
دواتی ساخته از سنگ بینی / شده آمادهٔ فیض آفرینی
مدامش، سورهٔ کوثر بود ورد / ازان رو، آب را میآورد گرد
بطبعش فیض افتاده ملایم / بگرد آب ازان گردیده دایم
دواتی، در طراوت گشته، بی‌صبر / که میشاید، قلم او را، رگ ابر
تو گوئی، حوضهٔ فیل سحاب است / ولی پیرایهٔ او، بزیک آب است
ازو ننهاده پا را، آب بیرون / بخم جا کرده، پنداری، فلاطون
درو، قوس قزح، چون عکس خود ریخت / چو خم عیسوی، صد رنگ انگیخت

ز ناله گشت دل بیتاب در وی / بخم کرده سرودی آب در وی
ازان گشته ز مستی همدم آب / که بی خم مینجوشد عالم آب
تو پنداری که، خم از کار آب است / ز فیض او، جهانی شیریاب است
بهر ساعت که، خم این چرخ نیلی / ز دست غیرت او، خورده سیلی
چنین خم نیست در خمخانهٔ چرخ / شده مهر از خمش بیگانهٔ چرخ
سیه مست اوفتاده، چرخ زین خم / شده از نشأ اش بیتاب انجم
ازان، اندیشهٔ او دلپذیر است / که ما را، عید زین خم غدیر است
نوید از شوربای آب آرد / بغیر از یک تهی دیگی، ندارد
توان کردن نگه، در جوش آن دیگ / که باشد موجها، سرجوش آن دیگ
همه مردم بسویش میشتابند / ز دیگ سرد خلقی فیض یابند
نمیدانند قدرش، بیوقوفان / تنور آسا، ازو جوشنده طوفان
نموده چرب دستی، در تلاطم / بروغن اوفتاده، نان مردم
تنوری، کآفتابش، گرم کرد است / بجای نان گرمش، آب سرد است
بود دایم ز سردی، فیض یابی / تنور پخته، در وی نان آبی
ز حیرانی درو هر کس بود گم / عجب این است کم پخته است مردم

در خاتمه مثنوی بهار جاوید

بحمد الله! که از تائید خامه / شده فارغ ازین فرخنده نامه
سخن را گلشن امید کردم / بهار فیض را جاوید کردم
نه نامه بل ز جوش لفظ و مضمون / چو سروستان، ز مصرع های موزون
پی تحریر او، از فیض خواهی / همینآرد گل شبو سیاهی
پذیرد تا رقم این شعر شاداب / بنفشه رشتهٔ مسطر دهد آب
اگر شنگرف سائی بهر جدول / تراود گل، برون از نهر جدول
بهار جاودانم هست در باغ / عدو لاله صفت گو، داغ شو! داغ!
بگلزار سخن، صد لاله زار است / بهاراست و! بهاراست و! بهاراست
ز نخل من، خط ریحان تراود / سخنهای بهار افشان، تراود
چنان گل گشت در اندیشهٔ گل / که گشته ریشهٔ او ریشهٔ گل
ز بس، مضمون پیچیده کند گل / بدستم، خامه گردد، شاخ سنبل
مرا از فیض معنی های شاداب / روان میگردد از جوی قلم آب
ز کلک خود برغم طبع تاریک / قناعت کرده ام با آب باریک
کنی گر نظم رنگین من آنی / سفینه گرددت پر گل ز معنی

ز معنی های رنگینش چو خوبان / نگارین ناخن دخل حسودان
بود بی عیب لفظ دلکش او / چه میگیری بمشک ناب آهو
کند فیض معانیش از تامل / سر انگشت حورا غنچهٔ گل
هر آن ناخن، که در وی بند گردد / چو برگ گل، صفا پیوند گردد
بنظم من، که رنگین اوفتاده / حسود عیب جو، از طبع ساده
طریق عیب جوئی، گر پذیرد / بغیر از نکتهٔ رنگین، نگیرد
عجب نبود، کند از نکتهٔ تر / چو تار شمع، گر گل تار مسطر
بدست کاتب او، بی تامل / قلم کرده همین نرگس صفت گل
ز معنی های باریکش پدیدار / قلم را، مو بسر، مسواک کردار
دوات از کلک، مسواک دهان کرد / رقم چون نکته هایش، نکته دان کرد
دوات الفاظ پاک او نجوید / دهان خود بهفت آب ار نشوید
دوات از لفظ تر تا کامیاب است / دهان خویش شسته با گلاب است
بوصف کوه هایش اوفتادم / رگ کان معانی بر کشادم
کنون از نکته سنجی کرده انبوه / معانی گرد و پیشم کوه در کوه
مکن اصلاح شعرم بی تامل / که گلگونه نخواهد چهرهٔ گل
ز بس کردم رقم برجسته مضمون / بنظم سرو شد مصراع موزون
ازو چینند گل تا فیض پایان / بیاض اندر سطورش شد خیابان
کند کاتب، برقم طبع بلبل / ز نای خامه، تار دستهٔ گل
بهر خطش که بنویسد سخندان / برآید عاقبت با خط ریحان
ز غیرت، چون نگریدا زار بلبل / ز نظمم، غنچهٔ لبها است، پر گل
بهار فیض، از نظمم چو جوشید / دوات من، بسان غنچه گردید
چو الفاظ و معانی، بر نوشتم / بهم چون، رنگ و بو و گل، سرشتم
نهد انگشت گر، بر لفظ سیراب / ز انگشتش، چو فواره چکد آب
دواتم لیقه، از سنبل گرفته / سراپای قلم، در گل گرفته
بسیرابی است لفظم بسکه بی صبر / قلم اندر کفم گشته رگ ابر
ازان این گلستان سیراب و شاداب / که من از چاه کلکش داده ام آب
ز لفظ تر، اگر چشمی دهی آب / در آید در نظر، معنی سیراب
قلم زان سان، گل افشان شد، چو بلبل / که نایش گشت، تار دستهٔ گل
سواد نظم، از معنی رنگین / تو پنداری، سواد گلشن است این
سخن سنبل صفت، سرسبز مانده / که در چاه قلم، ریشه دوانده
فزاید تا سخن را، آب گلزار / قلم را دیو چه شد حرف ته دار

بگردش چرخ زد معنی سیراب همانا چاه کلکم گشت جو آب
براه فکر ، زان سان قطره زن شد که کلکم ، موزهٔ پای سخن شد
بچشم اهل دل ، از نکته دانی سوادش سنبلستان معانی
سخن را ، زو شگفته روی امید بهارش نام کردم لیک جاوید(۱)

۲۳۹- موالی ، مرتضی قلی خان

● صبح گلشن : موالی ، مرتضی قلی خان از منتسبان دودمان سلاطین تیموریه است . که بخدمت میر محمد طاهر علوی کشمیری(۲) نسبت تلمذ داشت . این چند اشعارش از غزلی است که باوستاد خودش از ملک دکن نگاشت :

گه ز لختی، گه ز خون، مینای دل در قلقل است زین سبو در ساغرم، گاهی گل و گاهی مل است
بی تو مژگان ترم ، از بسکه لخت دل فشاند سینهٔ چاکم ز هجرانت ، خیابان گل است
محو یاد گلشن کشمیر هستم صبح و شام شیون زنجیر در گوشم نوای بلبل است
تا امید ، از بیکسی و از غریبی ، نیستم آنکه دست بیکسان گیرد سوار دلدل است
تا (موالی) شد مرید (علوی) صاحب سخن نغمه اش رشک نوای عندلیب آملی است
(ص ۲۶۳)

۲۴۰- موسی ، محمد موسی کشمیری

● صبح گلشن : موسی ، محمد موسی کشمیری شاگرد میرزا محمد محرم ، که نخل وجود هردو از سر زمین کشمیر برخاسته . هر یکی تیغ زبان را بجوهر خوش بیانی آراسته . تا زمان تالیف ـ آفتاب عالمتاب ـ زنده ، و باعجاز عصای خامه و ید بیضای خوش مقالی ، خلقی بوی گرونده بود :

این چشم! دل آزار، بیائید و ببینید این غمزهٔ خونخوار، بیائید و ببینید
(موسی) اگر از هوش برآید، عجبی نیست این مظهر انوار، بیائید و ببینید
(ص ۲۷۱)

۱- این مثنوی جناب آقای احمد حسین قلعداری به نگارنده ارسال فرمودند از لطف ایشان بسیار متشکرم .
۲- رک : کتاب حاضر ص ۷۲۹ .

۲۴۱- مهدی، میرزا

● صوفی : میرزا مهدی در ادبیات فارسی کمال داشت ، و از لحاظ علم و فضل مورد احترام دربار و مردم بود . در سال (۱۸۹۵ع) اتفاقاً در رود خانهٔ چهلم افتاد و غرق شد :

— غریق آب —
۱۳۱۳ھ

تاریخ وفاتش میباشد :

قصیده و هجو زیاد گفته ولی از آثارش چیزی بچاپ نرسیده است :

این دو بیت از اوست :

از جای چو برجستی و خستی جگر ما ‌‌ ‌‌ ‌‌ بستی کمر خویش ، شکستی کمر ما(۱)
ز طمطراق بهار و، ز برگ ریزی گل ‌‌ ‌‌ ‌‌ شد است فرش زمین، آسمان اختر دار

(۲ : ۴۸۳)

۲۴۲- میرزا، ابوالحسن قابل خان

● سفینه خوشگو : ابوالحسن ، میرزا تخلص ، قابل خان(۲) خطاب یافته : اصلش از شیراز است ، لیکن از دو سه پشت هندوستان زا ، اوائل در لاهور توطن داشته ، و به ملا آفرین هم طرح بوده . یک چند همراه دلیر دل خان — که صوبه دار تته و بعد ازان ناظم کشمیر بود — بوده : بعد فوت خان مذکور در رفاقت همت دلیرخان پسرش بدارالخلافه گذراند . چندی همراه وی در اتاوا بوده . اکثر دیدنش در مشاعرهٔ میرزا جان جانان مظهر صاحب اتفاق میافتاده

۱- میگویند: که این بیت برای دیوان لچهمن داس صوبیدار کشمیر — وقتی که برطرف شد — گفته است . و استقبال این بیت کرده است :

تو عزم سفر کردی رفتی ز بر مـا ‌‌ ‌‌ ‌‌ بستی کمر خویش شکستی کمر ما

۲- رک: کتاب حاضر شمارهٔ ۱۹۳ - قابل محمد پناه کشمیری ص ۱۲۲۲ .

موافق تخلص خود مرزائیش به نظر میآمد: طبعی بلند و اکثر اشعار دل پسند داود: لیکن به علت بسیار گوئی رطب و یابس در شعرش یافته میشود. صاحب دیوان ضخیم است و از مغتنمات وقت: بعض اشعارش این است:

من و شوخی که دارد قامتش دیوانه طوبی را
خرامش بید مجنون کرد سرو قد لیلیٰ را

در گریه فغان کردنم از بسکه هوس بود
هر قطره که از چشم ترم ریخت، جرس بود

یاد ایامی که، از هستی نشانی داشتیم
در هوا چون صبح گرد استخوانی داشتیم

یک حلب آئنه گردیده ام از شوق رخت
از تو هر چند که چشم نگهی نیست مرا

مرا هم باغبان محتاج سیر باغ میداند
نمیداند که سامان چمن در آستین دارم

در نمازم، جنبش مژگان یار، آمد بیاد
از طپیدن صد جماعت را بیکدیگر زدم

به محفلی که توئی بسکه رفته ام از خویش
گمان برند حریفان که جای من خالیست

من آن پیمان الفت بسته با درد و غم عشقم
که باشد با نمک توام برنگ لاله داغ من

(ص ۲۷۴)

● مردم دیده: قابل خان، میرزا تخلص. نامش ابوالحسن. اصلش از ایران و خود زادهٔ هندوستان: از منصبداران پادشاهی است: در عهد بهادر شاه به لاهور بود و هم‌مشق شاه آفرین است و بشاه آفرین بسیار آشنا بود، و اخلاص درشت داشت.

فقیر در عهد محمد شاه در صحبت شاه آفرین او را دیده بودم. اکابر وضع و صاحب تمکین بود. درانوقت بخشی دل دلیرخان ناظم صوبه تته بود.

دیوان و قصائد و مثنوی دارد، پخته گو است و مشقش رسیده. بار دیگر در مجلس نواب دلیر جنگ مرحوم دیدم: نواب مغفور گوشهٔ چشم عنایت بحالش داشتند و توقیرش هم مینمودند. در عهد محمد شاه فوت شد. ازوست:

بگلشنی که درخت آستین بجنگ شکست
ز برگ برگ چمن، فوج فوج رنگ شکست

آتش عنان، بتان فرنگ اند چون شرر
شوخند، همچو شعله و شنگ اند، چون شرر

این غزل در تتبع غزل شاه آفرین گفته و مصرع این مطلع ایشان تضمین نموده :

عشاق گرچه پای بسنگ اند ، چون شرر گلباز شوق با دل تنگ اند چون شرر
(مرزا) بعاشقان بلا کش صد آفرین گلباز شوق با دل تنگ اند چون شرر
(ص ۱۸۴)

● گل رعنا : ابوالحسن قابل خان اصلش از شیراز است ، و خودش از دو سه پشت هندوستان زا : محمد علی خان متین در ــ حیات‌الشعرا ــ اصلش از مشهد مقدس نوشته غلط است : مولد و منشاء او شاهجهان آباد : در عهد بهادر شاه بمنصبی و خطاب ــ قابل‌خان ــ سرافرازی یافت : و در رکاب بادشاهی بلاهور رفت : و با آفرین لاهوری بسیار آشنا و همطرح شد : و در عصر جهاندار شاه بن بهادر شاه تقربی بهم رساند و بخدمات امتیاز یافت . و در زمان فردوس آرامگاه محمد شاه رفاقت نواب دل دلیر خان پانی پتی برگزید. و در وقت مامور شدن نواب موصوف بصوبداری تته (۱) و کشمیر ملتزم رکاب

۱- در مقالات الشعرا هست : میر ابوالحسن بخشی بلده (تته) این رقعه که هم در نظم و هم در نثر توان خواند ، از زادهای طبعش بنظر رسیده . اشعار دیگر بسیار دارد اما بدست نیفتاد . لهذا بر اینقدر اکتفا است . و این رقعه در طلب کتاب ــ حصن حصین ــ است و نامش بالا نوشته چنانکه :

رقعه

حصن حصین

را بفرستند که تصحیح با
قی کتاب خود ازان کرده فا
رغ شود و باز فرستاده آ
ید که درین کار ثواب شما
نثر نخوانند مر این رقعه را
نظم بخوانند ز بهر خدا

(ص ۴۳)

بود ، و ببخشی گری سرکار قیام داشت . بعد فوت او با پسرش همت دلیرخان بسر میبرد و همراه او در جهان آباد و اتاوا بود . و با میرزا جانجانان مظهر هم ارتباط بسیار داشت . و در عشرهٔ سادس بعد مائه و الف(۱۱۶۰ھ) در گذشت . صاحب دیوان ضخیم است اما بعلت بسیار گوئی کلامش رطب و یابسی دارد . از اوست :

چنان ضعیف شدم از فشار عشق که موری
ز گریه سبز تواند نمود دانهٔ ما را

حرف عاشق، بر نمیتابد ، دماغش نازک است
میبرم خود، همچو بوی گل، پیام خویش را

ای از کرمت زبان سائل شده لال
نگذاشته جود تو بلب جای سوال

در شکر تو نیست جای حرفی بدهن
از بسکه ز نعمت تو شد مالا مال

(۹۹۹-۱۰۰۰)

۲۴۳- میمنت ، میمنت خان کشمیری

● همیشه بهار : در اوائل که بهندوستان آمده به تجارت اوقات بسر میبرد : الحال داخل سلک بندهای پادشاهی است (۱) . پست و بلند شعر را میشناسد : پدرش از اسباب صورت و معنی آن قدر نصیبه نداشت ، در آن معنی گفته :

هر کسی راست ناخلف پسری
من بیچاره نا خلف پدرم

بباده لعل ترا، هیچگونه نسبت نیست
که لعل تو، نمکین وشراب بی نمک است

(خطی)

● سفینه خوشگو : میمنت خان میمنت تخلص کشمیری بود . برادرزادهٔ رکن‌الدوله اعتقاد خان(۲) فرخ سیر شاهی . اوائل به هندوستان از حرفه تجارت

۱- خواجه محمد یوسف کشمیری ، مخاطب به میمنت خان ، از امرای محمد شاهی ، اواخر ذی القعده (۱۱۳۷ھ) در شاهجهان آباد فوت شد . عمرش ۷۵ سال . چهار هزاری . (تاریخ محمدی ص ۷۵)

۲- محمد مراد کشمیری مخاطب بوکالت خان بهادر، ثم بمحمد مراد خان بهادر، ثم برکن الدوله اعتقاد خان بهادر فرخ شاهی . از اعاظم امرای فرخشاهی . شب ۱۳ رمضان (۱۱۳۹ھ) در شاهجهان آباد فوت شد . عمرش ۷۲ سال . (تاریخ محمدی ۶۲ سال)

بسر میبرد بعد ازان به منصب پادشاهی سر فرازی شد. روزی در عرس میرزا بیدل همراه اعتقاد خان آمده بود، با شاه گلشن صحبت داشت و شعرها خواند، چون فارغ شد شاه از اعتقاد خان پرسید که : شماهم گاهی فکر سخن کرده اید؟ گفت : این بیت از ما است. و وقت خواندن مصرع ثانی، اشارهٔ دست بسوی جمیع صاحب کمالان عصر — مجمع رنگین گرم داشتند — نمود :

بنادان آن چنان روزی رساند   که دانا اندران حیران بماند

شاعری مست تخلص حاضر بود، این بیت شنیده تاب نیاورده هم از گلستان پرویش خواند :

کیمیا گر به غصه مرده و رنج   ابله اندر خزانه یافته گنج

بالجمله میمنت از رطب و یابس شعر واقف بود، اکثر اشعار خوب دارد. در مذمت پدر، که باو بد بود، گفته و بیجا گفته :

هر کسی راست نا خلف پسری   من بیچاره نا خلف پدرم

بعد هزار و صد و چهل (۱۱۴۰ھ) در گذشته. یک بیتش اندکی نمکدار بود بیاد مانده :

بباده لعل ترا هیچ گونه نسبت نیست   که لعل تو نمکین و شراب بی نمک است

(ص ۲۰۷)

● گل رعنا : میمنت خان کشمیری برادر زادهٔ اعتقاد خان فرخ شاهی ۱۰ اوائل حال در جهان آباد بشیوهٔ تجارت معاش میکرد، بعد ازان بمنصب پادشاهی و خطاب خانی امتیاز یافت. و بعد هزار و صد و چهل (۱۱۴۰ھ) رخت ازین عالم بر بست. در حق پدر خود که کمالی نداشت میگوید :

هر کسی راست نا خلف پسری   من بیچاره نا خلف پدرم

در تاریخ گوئی مهارت خوبی داشت، تاریخ رحلت سلطان اورنگزیب

این مصراع یافت :

ـ آه شد آفتاب زیر زمین ـ

۱۱۱۸ھ

و تاریخ طوی فردوس آرمگاه محمد شاه با دختر محمد فرخ سیر این مصراع یافت :

ـ ماه آمد از برای کسب نور آفتاب ـ

۱۱۳۴ھ

(خطی ص ۹۹۹)

● صحف ابراهیم : میمنت کشمیری مخاطب به میمنت خان عم او رکن‌الدوله اعتماد خان : در عهد فرخ سیر بادشاه بدرجهٔ امارت رسیده بود .

(۳۳۶ الف)

● سفینه هندی : میمنت خان میمنت تخلص از کشمیر است ، و سرکار قمر الدین خان بداروغگی عمارت مامور بود . ازوست :

(یک شعر دارد ص ۲۰۰)

● صبح گلشن : میمنت خان که اصل وی از خطهٔ دلپذیر کشمیر است. برادرزادهٔ اعتقاد خان از امراء عهد فرخ سیر پادشاه ابن عظیم‌الشان ابن بهادر شاه ابن شاه اورنگ زیب عالمگیر : اولا در شاهجهان آباد بتجارت اشتغال داشت ، آخر بذریعهٔ عم خود بمنصب و خطاب گردن افراشت : مدتی بمیمنت طالع و سعادت بخت بکامرانی بسر برد، و در سنه اربعین و مأته و الف (۱۱۴۰ھ) نقد زندگانی بقابض ارواح سپرد : (یک شعر دارد ص ۲۸۶)

تعليقات

۱۲۰- شیداء فتحپوری

● وفات ملا شیدا فتح پوری : در هیچ ماخذ تاریخ فوت شیدا از نظر نگارندهٔ این سطور نگذشته است ، الا تذکرهٔ عبدالغنی (۱) که تاریخ فوت شیدا سال (۱۰۴۲ھ) نوشته است و مصرع تاریخ :

— بود - شیدا طوطی شکر مقال —

ثبت کرده است که ازان (۱۰۴۰ھ) استخراج میشود .

آقائی دکتر سید امیر حسن عابدی در مجلهٔ اندو ایرانیکا (مارچ ۱۹۶۷) مقالهٔ راجع به شیدا چاپ کرده است که بدون حوالهٔ ماخذ ، تاریخ فوت ملا شیدا در سال (۱۰۸۰ھ) (۷۰-۱۶۶۹ میلادی) ثبت کرده است .

۱۹۲- فیضی ، ابوالفیض ملک الشعرا

● ابوالفضل : در پاورقی (ص ۱۲۰۰) تالیفات ابوالفضل ثبت گردیده ، اینجا مطالبی راجع به ابوالفضل داده میشود که ، ازان احوال خانواده روشن تر میشود : و نسب نامهٔ که درین اوراق شامل است ، آنرا نیز روشن میسازد .

شرح حال ابوالفضل از — ذخیرة الخوانین — داده میشود ، زیرا که کتاب مذکور معروف نیست و بدست دانشمندان نرسیده است :

● ذخیرة الخوانین : شیخ ابوالفضل علامی خلف صدق شیخ مبارک است . و در جمیع علوم بهرهٔ عظیم داشت ، و مظهر جلایل اخلاص و شرایف اوصاف

۱- تذکرهٔ شعرا عبدالغنی ص ۸۷ . رک : نیز کتاب حاضر ص ۱۳۸۱ .

و کمالات کسبی و وهبی او از حد بیرون است. روزگار را به وجود او افتخار بود. قدوه حضرت شاهنشاهی و اعتماد دولت و رکن سلطنت و صاحب نفس قدسی و ملکات ملکی بود. — خلیفة الخلفا — خطاب یافته. و تصانیف شریفه از نظم و نثر و عربی بسیار دارد. — کتاب اکبر نامه — که وقایع و فتوحات حضرت خلیفهٔ الهی به عبارت نثر فارسی، که کارنامه معانی تواند گفت، باتمام رسانیده. و تصانیف دیگر مثل — عیار دانش — و — رسالهٔ اخلاق — و — ترجمهٔ مهابهارت — از هندی بفارسی نموده، و — منشآت(۱) —

۱- منشآت ابوالفضل مشتمل بر سه دفتر است و دفتر سوم دارای تقاریظ و دیباچها است که ابوالفضل بر کتابها نوشته است. فهرست آن به این قرار است:

۱) خطبهٔ تفسیر بعضی از آیات سورهٔ فتح بزبان عربی که اسم تاریخی او — بینات الفتح — ۹۸۲ھ است. و در آخر قطعهٔ بزبان فارسی دارد که بیت آخر آن تاریخ است:

تفسیر دلکش است موشح بنام شاه — تاریخ نام او شده — تفسیر اکبری —
۹۸۲ھ = ۱-۹۸۳

۲) اختتام شرح — آداب المریدین — شیخ شرف الدین منیری: سلخ ربیع الاول سنه(۹۹۶ھ) در لاهور.

۳) در آخر ملتقط — طبقات صوفیه(۱) —: ۲۶ رمضان سنه (۹۹۰ھ) در فتحپور.

۴) دیباچهٔ — کجکول — خرد:

۵) شروع انتخاب شرح — آداب المریدین —: ۱۷ ربیع الاول سنه(۹۹۹ھ) لاهور.

۶) مسئله دشمنی نفس و شیطان باخود: ۲۶ ربیع الاول سنه (۹۹۹ھ) در لاهور

۷) انواع صالحان: مهر ماه سنه (۳۶ھ)

۸) دریافت ذات و صفات ایزدی: ۱۹ صفر سنه (۱۰۰۰ھ)

۹) نبذی در باب دید و دریافت اخوان از منهٔ سابقه: سنه (۹۹۶ھ) در لاهور

۱- طبقات صوفیه عربی از سلمی و ترجمهٔ در لهجهٔ هروی از خواجه عبدالله انصاری هرویست. عربی در لیدن (هالیند) و قاهره و فارسی در کابل چاپ شده است.

ایشان در هند شائع و منتشر است .

کسب علوم از پیش پدر نموده ، و در بدایت حال تنگی معیشت بسیار داشتند . چنانچه روزی شیخ مبارک باهر پنج پسر نزد مخدوم‌الملک و شیخ عبدالنبی صدرالصدور رفته اظهار عسرت معیشت خود نمودند : التماس کردند

---

۱۰) ملتقطات — آداب المریدین —	آغاز سال چهلم الهی
۱۱) انتخاب منتخب — مکتوبات — شیخ شرف‌الدین منیری :	مرداد ماه الهی سنه (۳۳هـ) در لاهور
۱۲) مسائل متفرقه بعنوان — الله اکبر — :	روز پنجشنبه ۱۸ شعبان سنه (۱۰۰۱)
۱۳) سر آغاز بیاضی و خطبهٔ بیاض :	۲ رجب سنه (۹۹۸هـ) در لاهور
۱۴) افتتاح بیاض :	۲۸ مهر ماه الهی سنه (۳۷هـ) سه شنبه ۱۴ محرم (۱۰۰۱هـ) درعرصهٔ دلکشای کشمیر
۱۵) دیباچهٔ بیاض و عنوان بیاض :	سنه (۹۹۲هـ)
۱۶) مسئله در باب طریق تصفیه دل که تجلی الهی را قابل است :	سنه (۹۹۸هـ) در لاهور
۱۷) دیباچهٔ بیاض معاملات :	۲۰ رمضان سند (۹۹۸هـ)
۱۸) بر ظهر کتاب کیمیا :	سنه (۹۹۰هـ) در لاهور
۱۹) انتخاب اختتام — تحفة العراقین — : خاقانی :	تاریخ ندارد
۲۰) خطبهٔ مجموعهٔ مشتمل بر نظم و نثر شیخ فیضی :	بعد از ۱۰ صفر (۱۰۰۲هـ)
۲۱) تبصره در باب اهل شهود و اهل وجود :	۱۰ ربیع الاول سنه(۹۹۸هـ) در نواحی پشاور در وقت مراجعت از کابل .
۲۲) اختتام — منتخب دیوان خاقانی — :	۲۳ صفر سنه (۱۰۰۰هـ) در لاهور .
۲۳) اختتام — منتخب دیوان انوری — :	۵ ربیع‌الاول سنه(۱۰۰۰هـ) در لاهور.
۲۴) خاتمه — منتخب دیوان ظهیر فاریابی — :	شهریور ماه (سنه ۳۶) در لاهور .
۲۵) اختتام — منتخب حدیقهٔ حکیم سنائی — :	بعد از ۱۳ شوال سنه(۹۹۹هـ) در لاهور.
۲۶) اختتام — منتخب دیوان کمال اسمعیل — :	۶ صفر (؟) در لاهور.

که : اگر یک صد بیگه در مدد معاش مرحمت شود ، از طرف یومیه خاطر جمع نموده ، به افادهٔ علوم دینی پردازد . چون شهرت یافته بود که شیخ مبارک مذهب امامیه دارد و پسرانش هم بدان مرتکب اند ، و بعضی میگفتند که : باعتقاد گروهی مهدویه هستند . مخدوم‌الملک و شیخ عبدالنبی — که کمال تعصب در مذهب اهل سنت جماعت داشتند — شیخ مبارک را با پسرانش به اقبح وجهی از مجلس بدر کردند ، و گفتند که : اگر ترا تقویت در معیشت میشود ، رواج مذهب امامیه را خواهی داد ! شیخ فیضی را عرق حمیت در جوش آمده : گفت که اگر شیخ زاده اصیل ، در مذهب صادقه

۲۷) بر پشت کتاب — اوصاف الاشراف — خواجهٔ نصیر :	۲۴ ربیع الاول سنه (۹۹۹ه) .
۲۸) بر پشت — مجموعهٔ — نوشته :	۱۸ ذی‌الحجه (۹۹۸ه) در لاهور
۲۹) خاتمهٔ — مجموعهٔ حکما — :	غالباً ۱۸ ذی‌الحجه (۹۹۸ه) در لاهور
۳۰) خاتمهٔ — مرکز ادوار — شیخ ابوالفیض فیضی فیاضی :	بعد سال ۴۲ الهی
۳۱) خطبهٔ — مرقع پادشاهی — : (۱)	
۳۲) خطبهٔ — کجکول — بزرگ :	
۳۳) درذیل — منتخب مثنوی مولوی معنوی — :	یکشنبه ۱۱ شعبان (۹۹۶ه)
۳۴) دفتر اول — اکبر نامه — :	۷ اردی بهشت سال (۴۱ه) الهی مطابق جمعه ۷ شعبان سنه (۱۰۰۴ه)
۳۵) خاتمه دفتر دوم — اکبر نامه — :	(۲۱۷-۲۲۸ دفتر سوم ابوالفضل)

۱- در خطبهٔ این مرقعه مطالبی جالب راجع به کیفیت خط و احوال خطاطان نوشته است که خالی از فائده نیست و اینجا عیناً ثبت کرده میشود .

خط و خطاطان

در هر زمانهٔ هر طائفه روشی خاص در نقوش حروف پرداخته اند ، چون خط هندی ،

هستیم، نوعی انتقام از شما بر آریم که در تمام هندوستان شایع شود :

اتفاقا بتقریبی بعد از امتداد ایام در مکتب شاهزاده سلیم در آمد و جوهر خود را در خدمت حضرت عرش آشیانی ظاهر ساخت ، و وقت یافته بتقریب جواب نوشتن نامهٔ عبدالله خان اوزبک والی توران تعریف برادر

و سریانی (۱) و یونانی ، و عبری (۲) ، و قبطی (۳) ، و معقل (۴) و کوفی ، و کشمیری ، و حبشی ، و ریحانی وغیر آن . و بمقتضای مصطلحات هر قوم حسنی درین نگار خانهٔ بدیع پدید میآید . و در بعضی قرطاس نامهای باستانی ، عبری به آدم هفت هزاری نسبت کنند و طائفهٔ به ادریس . و جمعی گویند که : ادریس خط معقل را ترتیب داد .

و بیشتری تفاوت در خطوط باعتبار سطح و دور است . چنانچه خط کوفی یک دانگ دور است و باقی سطح . و معقل مجموع سطح است . و کتابهای عمارات کهنه بیشتری باین خط است ....

و بهترین خط معقل آنست که مراتب سوادی و بیاضی (۵) هر دو بهیئتی خاص متمیز باشد ، که سواد خوانان آن نقوش را از سواد و بیاض آن اشتباهی نیفتد .

و آنچه امروز در ایران و توران و روم و هندوستان بزرگان دانش شهرت دارد ، هشت خطست . ازان جمله شش خط را به ابن مقله نسبت میدهند ، که در تاریخ سه صد و ده هلالی (۳۱۰ھ) از فروغ دیده وری خویش ، از خط معقل و کوفی وغیرآن اختراع نموده . و برای هر حرفی ، بزعم خویش ، طرزی خاص قرار داده که دانایان آن طرز نوشته را چون موافق یابند خط خوش گویند . و اسامی آن بدین تفصیل است :

ثلث و توقیع و محقق و نسخ و ریحان و رقاع و تعلیق و نستعلیق .

و بعضی از داستان طرازان باستان، خط نسخ را مخترع یاقوت مستعصمی شمارند . و ثلث و نسخ را دور دو دانگ است و سطح چهار . جلی را ثلث گویند و خفی را نسخ خوانند .

۱- لغت ترسایان .

۲- لغت جهودان .

۳- لغت مصریان .

۴- منسوب به معقل که نام موضعی است ،

۵- یعنی سفیدی که درمیان حروف ماند .

خورد خود شیخ ابوالفضل علامی نموده . باحضاراو امر شد . و نوعی جواب نامه ترتیب داد که ، مورد تحسین و آفرین گردیده در سلک بنده های درگاه منسلک گشت ، و رفته رفته قرب و حالت در خدمت حضرت عرش آشیانی بهمرسانیده .

درین اثنا سال گره حضرت خلیفه بود، بر لباس خاصهٔ ایشان زعفران پاشیده بودند . شیخ عبدالنبی در غضب آمده در روی دیوان عصا بحضرت

و توقیع و رقاع را چهار و نیم دانگ دور است ، و یک و نیم دانگ سطح . جل را توقیع خوانند و خفی را رقاع .

و محقق و ریحان چهار و نیم دانگ سطح است و دور یک و نیم . جل را محقق خوانند و خفی را ریحان نامند .

و علی بن هلال که به ابن بواب مشهور است ، این شش خط را خوب نوشت و یاقوت بکمال رسانید . و بعد ازو شش شاگرد او ، در خوشخطی عالمگیر شدند :

اول : شیخ احمد که به شیخ زادهٔ سهرودی مشهور است .

دوم : ارغون کابلی .

سوم : مولانا یوسف شاه مشهدی .

چهارم : مولانا مبارک شاه (زرین قلم) .

پنجم : سید حیدر.

ششم : میر یحیىا .

خط هفتم تعلیق است ، که از رقاع و توقیع استنباط نموده اند . سطحش بغایت کم است .

و خواجه تاج سلیمان — که در شش خط سابق مهارت داشت — این خط را خواب نوشت . و از متاخرین مولانا عبدالحی — که منشی سلطان ابوسعید مرزا بود — درین خط ید طولیٰ داشت . و مولانا درویش درین خط از او گذرانیده . و از منشیان حضرت شاهنشاهی ، برابر شرف خان کسی نه نوشت .

و خواجه عبدالله صیرفی ، و ملا محی الدین شیرازی ، و ملا عبدالله آتش پز هروی و حافظ حفیظ ، و مولانا ابابکر ، و مولانا شیخ محمود ، و خواجه عبدالله مروارید ،

خلیفهٔ الهی انداخت : و بدامن دولت ایشان رسیده پاره شد که : چرا لباس اهل بدعت و نا مشروع پوشیدهٔ : و در آن وقت حضرت عرش آشیانی لباس مسنون میپوشیدند، و در جریان امر معروف و نهی منکر نهایت جدوجهد داشتند ، حتی اذان خود فرموده امامت میکنانیدند ، بلکه جاروب مسجد

این هفت ، قلم را بپایهٔ اعلیٰ رسانیدند . چنانچه صیت خوشنویسی آن نگارندگان بدایع آفاق را گرفت .

و چنین گویند که : در زمان صاحبقرانی ، **خواجه میر علی تبریزی** از نسخ و تعلیق ، خط هشتم ابداع نمود ، که آن را نستعلیق گویند ، و آن تمام دور است . و از شاگردان او دو کس این کار را پیش بردند ، یکی **مولانا جعفر تبریزی** ، و دیگر **مولانا اظهر** . لیکن درین وضع خاطر می ایستد که بسا خطوط نستعلیق که پیش از زمان حضرت صاحبقرانی نوشته بودند بنظر در آمده است . و از خوشنویسان این خط **مولانا محمد اوبهی** است . و سر آمد همه **مولانا سلطان علی مشهدی** است . خط را درین طرز بدیع پایهٔ والا نهاد . و اگرچه از **مولانا اظهر** تعلیم نگرفته ، اما خطوط او را معلم خود دانسته ، فیض وافر برداشت . و شش کس از شاگردان مولانا درین طرز خط نام بر آورند :

سلطان محمد خندان، سلطان محمد نور، مولانا علاؤالدین، محمد هروی، مولانا زین‌الدین عبدی نیشاپوری، محمد قاسم شادی شاه . و هر یکی بطرزی خاص بدلربای گروهی مخصوص گشت .

دیگر مولانا سلطان علی قاینی، دیگر مولانا سلطان علی شیر مشهدی، و مولانا هجرانی، که درین خط رتبهٔ دارند .

بعد ازین سر دفتر خوشنویسان **مولانا میر علی هروی** است . اگرچه بظاهر شاگردی **مولانا زین‌الدین** کرد ، اما از خطوط **مولانا سلطان علی** استفاضهٔ تمام نمود . لیکن از فروغ فهم تغیر روش پیش نموده تصرفات نمایان یادگار گذاشت . یکی از ایشان پرسید که : میان خط شما و خط **مولانا سلطان** چه فرق است ؟ گفت که : من هم خط بپایهٔ کمال رسانیده ام ! لیکن آن نمک که خط **مولانا سلطان علی** دارد در خط من نیست !

دیگر **مولانا محمد حسین تبریزی** ، و **میر احمد مشهدی** ، و **مولانا حسن علی مشهدی** ، و **مولانا شاه محمد نیشاپوری** ، و **میر معز کاشی** ، و **میرزا ابراهیم اصفهانی** است ، و طائفهٔ دیگر که درین خط خاص عمر گرامی صرف کرده اند . و امروز جادو

را میدادند : و این شخص آن حضرت را بسیار تنگ گرفته بودند. پادشاه چون پیش والدۀ خود حضرت مریم مکانی ــ که از اولاد حضرت زنده فیل احمد جام بود ــ رفته شکایت کردند که : در روی دیوان عصا بمن زده! اگر مدعا امر معروف بود، بایستی در خلوت نصیحت میکردند! بیگم گفتند که : پوتم! از وقوع این امر در خاطرت گران نیاید، که مقصود شیخ اظهار عرض تجمل خود نبود، بلکه اجرای احکام شرعی میکرد. حق تعالی شمارا از عقوبت اخروی ــ که خلایق اولین و آخرین در روز جزا جمع میآیند ــ نگاه داشته : این حکایت تا روز قیامت باقی میماند که ملای مفلوک امر معروف با پادشاه عصر چنین نمود! :

حضرت خلیفۀ الهی که کوه وقار بودند به شیخ عبدالنبی چیزی نگفته نزد شیخ فیضی و شیخ ابوالفضل اظهار این ماجرا کردند. اینها بعرض رسانیدند که : این همه برداشت اینها از چه ممر است؟ اگر از روی علم

رقمی که در ظل سریر خلافت عظمی، صاحب این نقش دلپذیر توان گفت، مولانا محمد حسین کشمیری (۱) است، که بر کاتبان روزگار چیره دستی میکند.

(دفتر سوم ابوالفضل ۲۶۳-۲۶۵)

۱- در آئین اکبری (۱:۶<۲) دارد که : و بخطاب زرین قلمی روشناس آفاق، شاگرد مولانا عبدالعزیز استاد گذرانیده. مرات و دوائر او متناسب هم اند. و کارآگهان او را بپایۀ میر علی بر گیرند. رک : عکس نمونۀ خط در کتاب حاضر. متوفی (۱۰۲۰ه) رک : تذکرۀ خوش نویسان (۸<۲) و نمونۀ خطاطی در موزۀ دهلی ظفرحسن(۱۹۲۶ع) Les Calligraphes et les Miniaturistes De L'orient Musulman Par Cl. Huart Paris 1908 P. 248 و بلا خمن (۱۰۹) مرقع گلشن در کتاب خانۀ سلطنتی کاخ گلستان تهران ــ و فهرست نمونۀ خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی ایران دکتر مهدی بیانی مرحوم (۱۲۲-۱۴۳-۱۵۱) و آئین اکبری (۱:۴<۲ - ۶<۲)

است ، پس آنچه مایان علم داریم آنها ندارند. اگر حضرت تربیت و حمایت مایان کنند، در مباحثهٔ علم آنها نمیتوانند سبقت کرد. اولاً در باب لباس زعفران که چنین بی ادبی کرده اند ، امروز طعام زعفرانی بآنها بخورانند بعده دلائل مایان واضح خواهد شد .

بعد از خوردن طعام زعفرانی شیخ ابوالفضل به شیخین گفت که : اگر زعفران حلال میبود ، چرا حضرت خلیفهٔ الهی را منع پوشیدن لباس زعفرانی نمودید ؟ و اگر حرام است ، شما چرا در طعام خوردید ؟ که تا سه روز اثر او باقی است ! شیخ عبدالنبی عصا بر سر شیخ ابوالفضل زد و باعث ترقی اینها گردید .

هر روز شیخ ابوالفضل مسائل شرعی مشتملبر رد قول آنها به سمع شریف آنحضرت میرسانید ، و معامله بجای رسید که از شیخین پرسیدند که : هر چهار مذهب بر حق اند ، در مذهب شافعی سوس و سوسمار و در مالکی موش و موشک پران میخورند ، شما که مذهب حنفی دارید و هر چهار مذهب را قبول دارید ، بخورید ! جواب دادند که : طبیعت قبول نمیکند ! شیخ ابوالفضل جواب داد که : درین صورت دین و مذهب از میان برخاست ، مدار بر طبیعت است ! چنانچه حدیث نبوی است که ــ خذ ما صفا ودع ما کدرــ را عمل باید نمود . یعنی هر چه خوب است و طبیعت اقبال کند ، باید کرد . و هر چه مکروه طبیعت باشد ، ازان مجتنب باید بود !

و در روز شرف آفتاب ــ که اجتماع تمامی خوانین بودــ خر را جل و جهاز پوشانیده با حجامی در خاص و عام حاضر آوردند که اگر سواری مرکب و محلوق سر مسنون باشد ، شما بعمل آورید تا دیگران متابعت شما بکنند شیخ عبدالنبی جواب داد که : فی الواقع مسنون است ، اما در هند رواج

نیافته و مردم عیب و عار میکنند! شیخ برهمین معامله آیهٔ و حدیث چند استشهاد آورد که : کسی ترک سنت نبوی کرد او چنین و چنان است!

الغرض هر روز لیقه ها میبستند و در مجلس عالی آنها را الزام میدادند. آخر منحصر بران شد که هر دو عزیز را از هند اخراج کردند. مخدوم الملک در راه مکهٔ مبارکه در گجرات رسیده وفات یافت. و شیخ عبدالنبی طواف خانهٔ کعبهٔ مبارکه نموده بر گشته در هند آمده جان بجان آفرین سپرد.

چون حضرت عرش آشیانی با اهل هند سلوک از روی مهربانی میکرد و پاس خاطر قوم راجپوت را از همه ارجح و ارفع مینمود، شیخ نتوانست عنان اختیار حضرت را گرفت : و معامله بجای رسید که مشهور عالمیان است.

آورده اند که : شهزادهٔ سلطان سلیم بحال شیخ توجه نداشتند. روزی درون خانهٔ شیخ در آمده چهل نفر کاتب را اجزای قرآن و تفاسیر گرفته بنظر حضرت گذرانیدند : حضرت فرمودند که : مارا بر دین هنود ترغیب کرده خود بمذهب اهل اسلام ثابت قدم ماند.

در قرب و جالت شیخ فتوری روی داد، ایشان را بدکن فرستادند. درین سفر آنقدر توره و ضابطه بکار برده، که مزیدی بر آن متصور نباشد. اولا در چهل راوتی مسند بجهت شیخ میانداختند، و هر روز هزار لنگری طعام خاصگی میکشید، که تمامی امرا را طعام میخورانید. و بیرونی نه گزی را بر پا میکزدند که وضع و شریف و اکابر و اصاغر، هر کس اشتهار داشته باشد، کهچری — که تمام روز میپختند — میخورده باشد. و خود سوای آب و هیمه، بست و دو آثار وزنی راتبه طعام داشت، که میان عبدالرحمن پسر ایشان پیش پدر سفره چی میشد و مشرف باورچیخانه — که

مسلمان باشد ـ نگاه میکرد . در طعامی که یک مرتبه لقمه برداشته خورد و باز دست نکرد ، آن را روز دیگر نمیپختند . و در طعامی که دو بار دست انداخت . روز دیگر میپختند . و اگر احیانا طعام بی مزه پخته باشند ، خود چیزی ظاهر نمیکردند . شیخ عبدالرحمن پسر خود را میخورانیدند . او باورچیان را تنبیه میکرد .

و روز تحویل حمل نوروز ، جمیع کارخانجات به نظر او میگذشتند ، و موجودات نوشته نزد خود نگاه میداشت و دفاتر را میسوخت . و پارچه مستعمل خود را که تمام سال پوشیده بود ، سوای پائجامه و چرته و لنگوته ـ که آن را بحضور ایشان میسوختند ـ باقی همه ملبوسات به نوکران خود قسمت میکرد . رزق نو روزی نو ! و عامل را ، که به پرگنات میفرستاد ، بدانست خود تغیر نمیکرد ، خواه نیک باشد و خواه بد . او را نصائح و موعظه و راه نمونی میکردند ، و میگفت که : مردم حمل بر خفت عقل ما خواهند کرد که نا دانسته چرا او را تربیت کرد .

و دشنام و نا سزا بر زبان نمیراند ، و مد کوره و غیر حاضری و باز یافت فروعی در دفتر ایشان نمیشد : و این لفظ بارگیر داشت . آه سرد میآورد و دست بر زانو میزد که: آه چه باید کرد !

در دکن نوعی سلوک نموده که همه راضی و شاکر بودند . و شب ها خفیه در خانهٔ هر درویشی رفته ، نذر و نیاز از اشرفی ها میگذرانید ، و التماس میکرد که : برای سلامتی ایمان ابوالفضل دعا بکنند !

در همان اثنا حضرت خلیفهٔ الهی شیخ را طلب حضور نمودند که جریده بیاید . شاهزاده سلطان سلیم لاله بیر سنگدیو بندیله را بر تخریب شیخ گذاشته

بودند ، که قابو دیده او را بکشد . اتفاقاً لاله بیر سنگدیو(۱) جماعت کثیر از سوار و پیاده بندیله را بدکن فرستاد ، آنها بماهیانهٔ محقر در سرکار شیخ نوکر شدند ، و نوکران شیخ پیادها قدیمی خود را ، که پیش قرار بودند ، برطرف کرده قوم بندیله سهل البیع را نوکر کردند ، حتی جمیع کارخانه جات و نوکران شیخ ، حواله آن مردم بوده اند :

روزی که به قصبهٔ انتری شیخ میرسد لاله بیر سنگدیو با جمعیت کثیر بر سر شیخ آمده محاربه نمود . تمامی کارخانجات شیخ و اسباب نوکرانش با اهل بازار قوم بندیله ــ که نوکر بودند ــ پاک صاف نزد لاله بیر سنگدیو بندیله بردند . و شیخ داد مردی و مردانگی داده بدرجهٔ شهادت رسید . سر او را بریده به اله آباد بردند و بدن او را در اکبرآباد برده دفن کردند .

چون ضابطه و بر بست سلسلهٔ علیه عالیه چغتیه چنین است که ، اگر شاهزاده از عالم بقا خرامد صریح بعرض پادشاه نمیرسانند ، وکیل او رومال نیلی در دست کرده سلام بکند و به پادشاه بنماید . چنانچه در فوت شاهزاده شاه مراد و شاهزاده دانیال این معنی بعمل آمد . حضرت شاهنشاهی اصلا از فوت شاهزادها غمگین نگردیده بودند ، چون واقعهٔ شهادت شیخ رو داد ، مقربان حضور نتوانستند صریح معروض بار یافتگان نمود . وکیل شیخ همچنان رومال نیلی در دست کرده نموده سلام کرد ، بعده حقیقت واقعی را بعرض رسانید . حضرت ظل الهی فرمود که : اگر شاهزاده سلطان سلیم را دغدغه بادشاهی میبود مرا میکشت و شیخ را زنده نگاه میداشت ! و بداية فرمودند:

شیخ ما از شوق بیحد چون سوی ما آمده ‌‌ ‌ ز اشتیاق پای بوسی بی سرو پا آمده

۱ـ در تزک و کتابهای دیگر نرسنگ دیو هست .

الحال از نسل شیخ با هر شش برادر کسی نیست. و منازل دلکشا که در اکبر آباد کرده بودند، در تحت حویلی های سلسلهٔ علیهٔ عالیهٔ اعتمادالدوله درآمد:

بقا بقای خدایست و ملک ملک بقا

خان اعظم محمد عزیز کوکلتاش تاریخ فوت شیخ یافته که:

تیغ اعجاز رسول الله سرِ باغی برید

۱۰۱۳–۲=۱۰۱۱

شیخ در خواب با عزیز کوکلتاش گفت که تاریخ فوت من:

– بنده ابوالفضل –

۱۰۱۱ھ

است. سنه هزار و یازده هجری (۱۰۱۱ھ). چرا در کارخانهٔ الهی حیران مانده. فضل حق وسیع است کسی نا امید نشود.

نقل است که: روزی عارف حقانی محبوب درگاه سبحانی مقبول بارگاه موالی میان شاه ابوالمعالی قادری مرید و فرزند حضرت شاه داؤد لاهوری (۱) میفرمودند که: من از کارهای بد شیخ ابوالفضل انکار داشتم. شبی در خواب میبینم که در مجلس سرور عالم (علیه‌الصلواة والسلام) شیخ ابوالفضل را به اقبح وجهی حاضر آوردند. آنحضرت میفرمایند که: این مرد در حیات چند روز مرتکب افعال کریهٔ شده، اما فضل حق را پایانی نیست، این مناجات سبب نجات اعمال سیهٔ او گردیده که مطلعش این است که:

– الهی! نیکان را به وسیلهٔ نیکی سر افرازی بخشی! و بدان را بمقتضای کرم خود دلنوازی کنی! –

۱– رک: بدایونی ۹۱–۲۸۷.

حضرت سرور عالم جبه مبارک را بر روی شیخ انداخته در مجلس نشاندند .

رویای میان شاه ابوالمعالی را حمل بر کذب نمیتوان نمود . بر فضل الهی هم تعجب نباید کرد ، چنانچه حدیث واضح نبوی است که : شخصی در تمام عمر به فسق و فجور ، مسکرات و منهیات گذرانده چنانچه درمیان او و جهنم یک وجب میماند ، در آخرکار امری حسنه ازو بوقوع آید که مستوجب جنت میشود . و شخصی تمام عمر بروزهٔ و نماز و حج و زکواة و بزهد و ریاضت گذراند و در دم واپسین از وی حرکتی که بظاهر میشود که مستوجب نار میگردد . نه کسی بر طاعت خویش نازد و نه کسی از عمل کریهٔ خود نا امید از الطاف الهی گردد . که خواست خواست اوست، کسی را با خواست او کاری نه . (یفعل الله مایشاء و یحکم ما یرید !)
(خطی ۳۸-۴۲)

● دفتر سوم ابوالفضل : ابوالفضل راجع به خوشوقتی و سعادت دنیوی خویش سی و دو اسباب شمرده است که ازان نیز احوال وی و خانواده اش روشن میشود . و ایست :

نخست : نعمتی که در خود یافت نژاد بزرگ بود که تردامنی این کس بپاکی نیاکان چاره گیر شود و گزین تداوی علاج شورش درونی آید . چنانچه درد را بدارو، و آتش را بآب ، و گرم را به سرد، و عاشق را به دیدار .

دوم : سعادت روزگار و ایمنی زمان . هرگاه بزرگان باستانی بمعدلت بیگانگان تفاخر نمایند ، من اگر به نیروی بادشاه صورت و معنی نازش کنم چرا شگفت نماید :

سوم : طالع مسعود که ، مرا در چنین خجسته روزگار از مشیمهٔ تقدیر بر آورد و ظلال قدسی سلطنت بر من افتاد .

چهارم : شریف الطرفین ، از پدر لختی گذارش نمود . ازان کد بانوی دودمان عفت چه نویسد ، مکارم رجال را فراهم داشت و همواره وقت گرامی بستودگی اعمال آرایش دادی . آزرم را با نیروی دل یکجا کرده بود و کردار را بگفتار پیوند یکجهتی داده .

پنجم : سلامتی اعضا و اعتدال قوی و تناسب آن .

ششم : امتداد ملازمت این دو گرامی ذات قدسی حصاری بود از آفتهای درونی و بیرونی و پناهی از حوادث انفسی و آفاقی .

هفتم : بسیاری صحت و نوشداروی تندرستی .

هشتم : منزل شایسته .

نهم : بیغمی از روزی و خرسندی بحال .

دهم : شوق روز افزون رضا جوی والدین .

یازدهم : عاطفت پدر ، که بیش از جوصلهٔ روزگار بعنایتهای گوناگون نواختی و به ابوالآبای دودمان والا اختصاص دادی .

دوازدهم : نیازمندی درگاه ایزدی .

سیزدهم : دریوزهٔ زاویه نشینان حق گزین و خرد پژوهان درست عیار .

چهاردهم : توفیق بر دوام .

پانزدهم : فراهم آمدن کتب در اقسام علوم که بی مذلت خواهش رازدان هر کیش آمد و دل از بسیاری واسوخت .

شانزدهم : پیوسته تحریض نمودن پدر بر شناسای و مرا بر خیالات پریشان نگذاشتن .

هفدهم : همنشینان سعادت فزا .

هیژدهم : عشق صوری که ، شورش خاندانها و زمین لرز بایستها باشد، مرا راهبر بمنزل کمال آمد . از نیرنگی بوالعجب لحظه لحظه شگفتگی نو براندوزد و زمان زمان بتحیر فرو شود .

نوزدهم : ملازمت گیهان خدیو که ولادتی دیگر بود و سعادتی تازه .

بستم : بر آمدن از رعونت بمیامن ملازمت گیتی خداوند .

بست و یکم : رسیدن بصلح کل ببرکات التفات قدسی ، لختی از گفت بخموشی آمد و برخی به نیکان هر طائفه آشتی نمود ، آخر بدان را عذر پذیرفته طرح مصالحت انداخت ، الله تعالیٰ از لوامع آگهی نقش بدی دور سازد .

بست و دوم : ارادت خدا آگان .

بست و سوم : بر گرفتن و اعتبار بخشودن اورنگ نشین فرهنگ آرای ، بی سفارش مردم و تکاپوی من .

بست و چهارم : برادران دانش آمود سعادت گزین رضا جوی نیکوکار (۱)

....

دیگر شیخ ابوالبرکات

ولادت او در شب هشتم مهر ماه جلالی سال چهار صد و هفتاد و پنج موافق شب هفدهم شوال نهصد و شصت (۹۶۰ھ) قمری . اگرچه پایه والای

۱- بعد ازین راجع به فیضی نوشته است که در شرح حال فیضی ثبت گردید .

آگهی نیندوخته لیکن بهرهٔ فراوان دارد، و در معامله دانی و شمشیر آرای و کار شناسی از پیش قدمان شمارند، و در نیکذاتی و درویش پرستی و خیرسگالی امتیاز تمام دارد :

دیگر شیخ ابوالخیر

ولادت او در آبان دهم اسفندارند سال چهارم الهی معاضد دو شنبه بسته و دوم جمادی الاولی سال نهصد و شصت هفتم هلالی (۹۶۷ھ) . مکارم اخلاق و شرائف اوصاف خوی ستودهٔ اوست . مزاج زمانه را نیک شناسد و زبان را بسان سائر اعضا بفرمان خرد دارد .

دیگر شیخ ابوالمکارم

ولادت او در شب اورمزد غرهٔ اردی بهشت سال چهاردهم ، مطابق شب دو شنبه بست و سوم شوال نهصد و هفتاد و شش (۹۷۶ھ) . اگر لختی بشورش در شد نفس گیرائی پدر بزرگوار او را بر جادهٔ درستی و هنجار آورد. بسیاری از معقول و منقول پیش آن دانای رموز انفسی و آفاقی گذرانید و لختی پیش تذکرهٔ حکمای پیشین میر فتح الله شیرازی (۱) تلمذ نموده، بدل راه دارد، امید که بساحل مقصود کامیاب گردد .

دیگر شیخ ابو تراب

ولادت او روز رش هیژدهم بهمن ماه سال بشت و پنجم الهی، موافق

۱ـ در سال (۹۹۰ھ) بدربار اکبر رسید و در سال (۹۹۷ھ) در کشمیر جهان را پدرود گفت و آنجا دفن گردید . آزاد در مآثر الکرام دارد : تصانیف علمای متاخرین ولایت ، مثل محقق دوانی و میر صدرالدین و میر غیاث الدین منصور و میرزا جان ، میر بهندوستان آورد ، و در حلقهٔ درس انداخت . و جمِ غفیر از حاشیهٔ محفل میر استفاده کردند ، و ازان عهد معقولات را (در هند) رواج دیگر پیدا شد . (ص ۲۳۸)

جمعه بست و سوم ذی‌الحجه نهصد و هشتاد و هشت قمری (۹۸۸ھ) اگرچه والدهٔ او دیگر است ، لیکن سعادت دربار دارد و بکسب کمالات مشغول

دیگر شیخ ابو حامد

ولادت او روز خرداد ششم دی ماه سی و هشت الهی ، موافق دو شنبه سوم ربیع الاخر هزار و دوم (۱۰۰۲ھ) .

دیگر شیخ ابو راشد

ولادت او در اسفندارند پنجم بهمن الهی سال سی و هشت ، مطابق دو شنبه غره جمادی الاولی سال مذکور (۱۰۰۲ھ) .

این دو نوباوهٔ خاندان سعادت، اگرچه از قمار اندر، لیکن آثار اصالت از جبین ایشان پیداست ؛ و آن پیر نورانی از مقدم ایشان خبر داده نام مقرر گردانیده بود ؛ پیشتر از ظهور آنها رخت هستی بر بست ؛ امید که از انفاس گرامی او ، دولت همنشین نیک روزی گردد ، تا نکوئیهای گوناگون فراهم آید . اگرچه برادر نخستین رخت هستی بر بست و عالم را در غم انداخت، امید که دیگر نونهالان برومند را ، در نشاط و کامرانی و سعادت دو جهانی دراز عمر گرداناد ، و بخیرات صوری و معنوی و دینی و دنیوی سر بلندی بخشاد .

بست و پنجم : پیوند کدخدای بخاندان آرزم شد ، و بدودمان دانش و خاندان بینش اعتبار پذیرفت ، و کاشانهٔ ظاهری را رونقی و نفس کجگرای را مهاری پدید آمد ، و هندی ایرانی و کشمیری نشاط خاطر گشتند .

بست و ششم : گرامی فرزند سعادت افزای روزی گشت ؛ ولادت او در شب رش هیژدهم دی ماه سال شانزدهم الهی موافق شب دو شنبه دوازدهم

شعبان نهصد و هفتاد و نهم (۹۷۹هـ) . پدر بزرگوار او را به عبدالرحمن موسوم گردانیدند . اگرچه هندوستانی نژاد است مگر مشرب یونانی دارد و دانش میاندوزد . و از سود و ز یان روزگار فراوان آگهی اندوخته، و آثار نیکبختی از ناصیهٔ او پیدا است . خدیو والا قدر او را بکوکهای خود منتسب گردانید .

بست و هفتم : دیدار تیره شب انیران سی ام مرداد ماه الهی سال سی و شش الهی ، مطابق جمعه سوم ذیقعده نهصد و نود و نه هلالی (۹۹۹هـ) در ساعت سعادت افزای فرزندی نیک اختر پدید آمد و عنایت ایزدی رو آورد . و گیتی خداوند آن نونهال سرابستان سعادت را ، بشوتن نام نهاد . امید که بجلائل کمالات دینی و دنیوی فائز گردد و بسعادت جاوید نشاط اندوزد .

بست و هشتم : دوستی مطالعهٔ کتب اخلاق .

بست و نهم : آگهی یافتن از نفس ناطقه . سالهای دراز بمقدمات بیانی و عیانی طلبگار بود، و صاحبدلان این دو روش، آمیزش بسیار شد، و دلائل ذوقی و شهودی و اکتسابی و نظری بنظر در آمد . راه شبهه بستگی نیافت و خاطر آرام نگرفت . بمیامن عقیدت ، گره این کشودند و دلنشین آمد که نفس ناطقه لطیفه ایست ربانی سوای بدن ، او راست تعلقی خاص باین پیکر عنصری .

سی‌ام : آنکه از پارسا گوهری شکوهٔ بزرگان صورت مرا از گفتار حق باز داشت، و دانش و بینش اندوزی را راهزن نیامد، و هم گزند مالی و جانی و ناموسی تفرقه درین عزیمت نینداخت ، و رفتار آب کردار جوئباری کرد .

سی و یکم : بی میلی دل باعتبارات دنیا .

سی و دوم : توفیق نگاشتن این گرامی نامه .

(ص ۳۲۲ - ۳۲۶)

● آثار چاپی ابوالفضل : آثار ابوالفضل بقرار ذیل چاپ و ترجمه شده است :

۱) اکبرنامه (۱) :

باهتمام سید محمد صادق علی لکهنوی ۳ مجلد	لکهنو	(۱۸۶۷ع).
باهتمام مولوی‌عبدالرحیم و آغا احمدعلی ۳ مجلد	کلکته	(۷۷-۱۸۸۷ع)
باهتمام سید محمد صادق علی لکهنوی ۳ مجلد کانپور و لکهنو		(۸۱-۱۸۸۳ع)
باهتمام سید محمد صادق علی ۱ مجلد	کانپور	(۱۸۸۱ع)
ترجمهٔ انگلیسی H, Beveridge	کلکته	(۱۸۹۷-۱۹۲۱ع)
ترجمهٔ قسمت Major D. Price	لندن	(۳۱-۱۸۳۴ع)
ترجمهٔ یک قسمت H. Blochmann	کلکته	(۱۸۷۲ع)
ترجمهٔ Lieut chalmers	لندن	(۱۸۲۱ع)
ترجمهٔ یک قسمت Elliot and Dowson در تاریخ هند	لندن	(۲)

۲) آئین اکبری (۳)

باهتمام سید احمد خان	دو مجلد	دهلی	(۱۲۷۲ه ۱۸۵۵ع)
باهتمام نولکشور	۳ مجلد	لکهنو	(۱۸۶۹ع)
باهتمام نولکشور (چاپ سوم)	۳ مجلد	لکهنو	(۱۳۱۰ه ۱۸۹۲ع)
باهتمام H. Blochmann	دو فصل	کلکته	(۷۷-۱۸۷۲ع)
باهتمام نولکشور	۳ مجلد	لکهنو	(۱۸۸۲ع)
ترجمهٔ انگلس F. Gladwin	یک قسمت	لندن	(۱۷۷۷ع)

۱- بعد از کشته شدن ابوالفضل ، تکملهٔ مشتمل بر وقایع سال ۴۷ اکبری عنایت الله نوشته :

۲- فهرست کتب چاپی موزهٔ برطانیه (۵۴ - ۵۵) استوری (۵۴۷)

۳- این مجلد سوم از اکبر نامه شمار میشود

ترجمهٔ انگلس ,, ۳ مجلد کلکته (۸۳-۱۷۸۶ع)
ترجمهٔ انگلس مختصر ,, مجلد ۱-۲ لندن (۱۸۰۰ع)
ترجمهٔ ,, ,, مجلد ۱-۲ کلکته (۱۸۹۸ع)
ترجمهٔ انگلسی H, Blochmann مجلد اول کلکته (۱۸۷۳-۱۹۳۹ع)
ترجمهٔ انگلسی H. S. Jarrett مجلد دوم سوم کلکته (۱۸۷۳-۱۹۱۰ و ۲۸-۱۹۴۹ع)
ترجمهٔ انگلس مختصر F. Gladwin برای دانشجویان لندن (۱۹۱۸ع)
شرح آئین اکبری مختصر از نجف علی خان حجهر خطی (۱۲۶۷ه) (۱)

۳) عیار دانش : نولکشور کانپور (۱۸۷۹ع)
خرد افروز (ترجمه اردو)
حافظ الدین احمد کلکته (۱۸۶۱ع)
خرد افروز نولکشور لکهنو (۱۸۹۲ع)
نگار دانش اختصار ,, لکهنو (۱۸۷۳ع)
نگار دانش ,, ,, لکهنو (۱۸۹۸ع)
نگار دانش ,, ,, لکهنو (۱۲۸۴ه - ۱۸۶۸ع)
نگار دانش ,, ,, لکهنو (۱۳۰۵ه - ۱۸۸۸ع)

۴) مکتوبات ابوالفضل علامی : انشای ابوالفضل کلکته (۱۸۱۰ع)
انشای ابوالفضل مجلد اول ؟ (۱۸۲۸ع)
هرسه دفتر ابوالفضل باهتمام مقبول احمد
گوپاموی لکهنو (۱۲۶۲ه - ۱۸۴۶ع)

۱- فهرست کتب چاپی موزهٔ بریطانیه (۵۵-۵۶) استوری (۵۲۹)

منتخبات هر سه دفتر ابوالفضل مع اصل فارسی و ترجمه اردو	لاهور	(۱۸۶۱ع)
مکتوبات ابوالفضل (مرتبهٔ عبدالصمد) (۱) باهتمام محمد هادی علی	لکهنو	(۱۲۸۰هـ - ۱۸۶۳ع)
شرح ابوالفضل هرسه دفتر محمد غیاث‌الدین رامپوری	لکهنو	(۱۸۹۰ع)
منتخبات ابوالفضل	لکهنو	(۱۸۷۹ع)
« « انوار المطابع	لکهنو	(۱۸۲۵ع)

۱- در مقدمه نوشته: مفاوضات آن صدر نشین چار بالش فضل و کمال ــ که کارنامهٔ قضا و قدر و دستورالعمل مدارج کمالست ــ پراگنده بود. منکه عبدالصمد محمد ام و در والا دیدن آن اوسطوی اسکندر منش و رای رابطهٔ همشیره زادگی نسبت فرزندی داشتم، و منظور نظر تربیت او بودم. این گلدستهٔ فرهنگ را دست آویزی شگرف بجهت ادراک سعادت خود دانسته در فراهم آوردن آن کمر سعی بر بستم، و در انتظام آن نظر همت بر گماشتم ...... لا جرم بهزار تگاپوی و جستجوی، فقره فقره از هر جا بهم رسانیدم، و بنوشتن آن دست را نگار بستم، و دیدهٔ نکته بین را ــ که خو کردهٔ تماشای عرایس معنویست ــ جلای وافر بخشیدم. و عنوان هر یک را بقدر دریافت خود نگاشته سه قسم ساختم.

نخستین: مکاتبات و فرامین که از زبان حضرت شاهنشاهی بملوک ایران و توران و امرای عالیشان رقمزدهٔ کلک معانی سنج گردانیده اند.

دوم: عرایض و خطوط که خود بحضرت خاقان زمان و خوانین بلند مکان نگارش فرموده‌اند.

سوم: خطب و اختتام و انتخاب کتب و بیاض نثرها و دیگر بعضی مطالب و مقاصد که در حیز عبارت در آورده اند ...... رباعی در تاریخ:

این نسخه کزو علم و ادب نامی شد   یک موج ز بهر طبع فهامی شد
در ساعت نیک، چون سر انجام گرفت   تاریخ ــ مکاتبات علامی ــ شد

۱۰۱۵هـ

ابوالکمال شرح و ترجمه هر سه دفتر

نسیم امروهوی		لاهور	(۱۹۲۹ع)
ابوالفضل	دفتر اول و سوم	عالمگیر پریس لاهور	(۱۹۳۰ع)
,,	دفتر اول	کواپرِیتو استیم پریس لاهور	(۱۹۳۴ع)
انشای ابو الفضل		؟	(۱۸۶۹ع)
,,		؟	(۱۸۶۹ع)
,,		؟	(۱۸۷۰ع)
,,		؟	(۱۸۷۴ع)
,,		؟	(۱۸۷۵ع)
,,	(هر سه دفتر)	نولکشور لکهنو	(۱۳۲۹هـ - ۱۹۲۱ع)

رقعات ابوالفضل شرح از جلال الدین

جعفری	اله آباد	(۱۹۲۹ع)

مرآة الضمائر شرح از محمد عالم

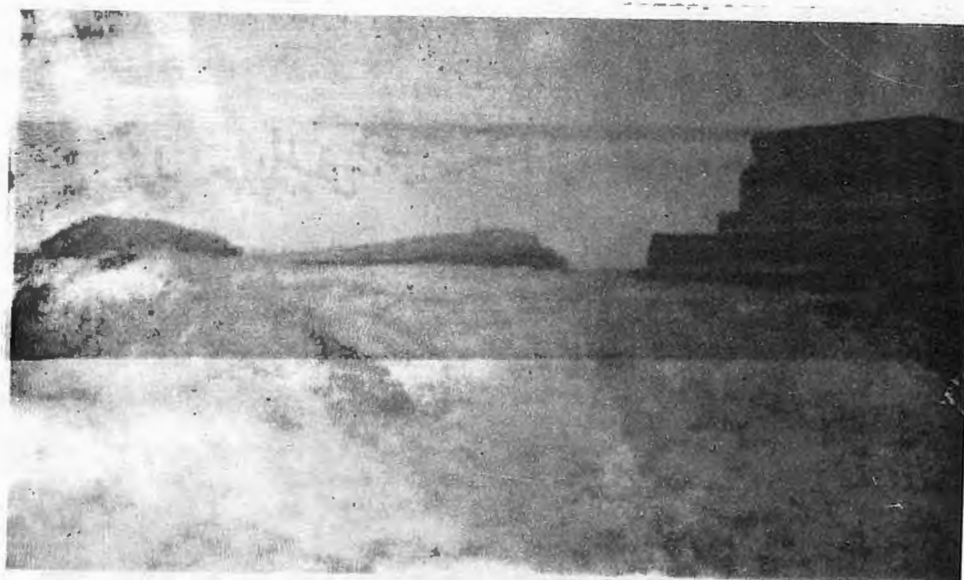
دفتر اول و دویم		کلکته	(۱۲۴۹هـ - ۱۸۳۴ع)
رقعات ابوالفضل	مختصر	کلکته	(۱۲۳۸هـ - ۱۸۲۲ع)
گنجینهٔ خرد		,,	,,
رقعات ابوالفضل		نولکشور کانپور	(۱۸۷۶ع)
منتخبات ابوالفضل	ترجمهٔ اردو	گورنمنت پریس اله آباد	(۱۸۶۱ع)
انشای ابوالفضل	دفتر اول و سوم	ملک نذیر احمد لاهور	(۱۹ ؟ ع)

۵) مهابارت : مقدمهٔ مهابارت (۱۸۹۷ - ۱۹۰۰ع) (۱)

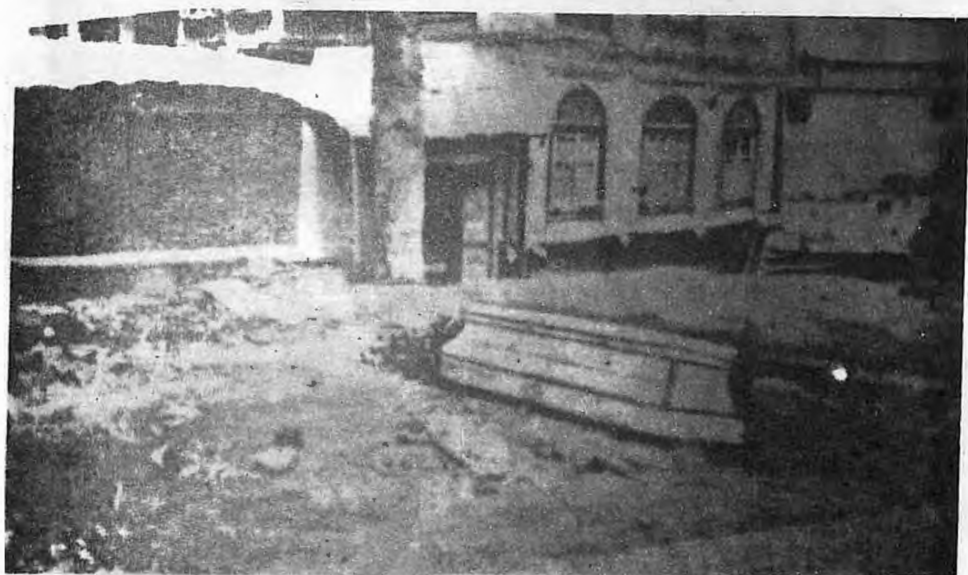
۱- فهرست کتب چاپی موزهٔ بریطانیه (۵۶-۵۷) و فهرست کتب چاپی اندیا آفس (۳۵۵-۳۵۶)

— پایان بخش سوم —

کراچی
۱۵- فبروری ۱۹۶۸ع
تا
۳۱- مارچ ۱۹۶۸ع

۱ - مزارالشعرا (صوف ۳۵۰)

۲ - آرامگاه ملا محسن فانی

نزد مسجد شیخ موسی گوراگری محله متصل خانقاه بنا کرده٬ دارا شکوه زینه کدل (صوفی ۳۶۲)

رک : ۱۰۲۵

۳ ـ خط و مهر و امضاء فیضی
از نمائشگاه کتابخانه خطی و نوادر علیگڑه ۱۹۵۲
رک : ۱۰۹۸

۳ ـ خط و مهر و امضاء فیضی
از نمائشگاه کتابخانه خطی و نوادر علیگڑه ۱۹۵۲
رک : ۱۰۹۸

۴ ـ مهر فیضی

ابوالفیض فیضی

۵ ـ امضاء فیضی

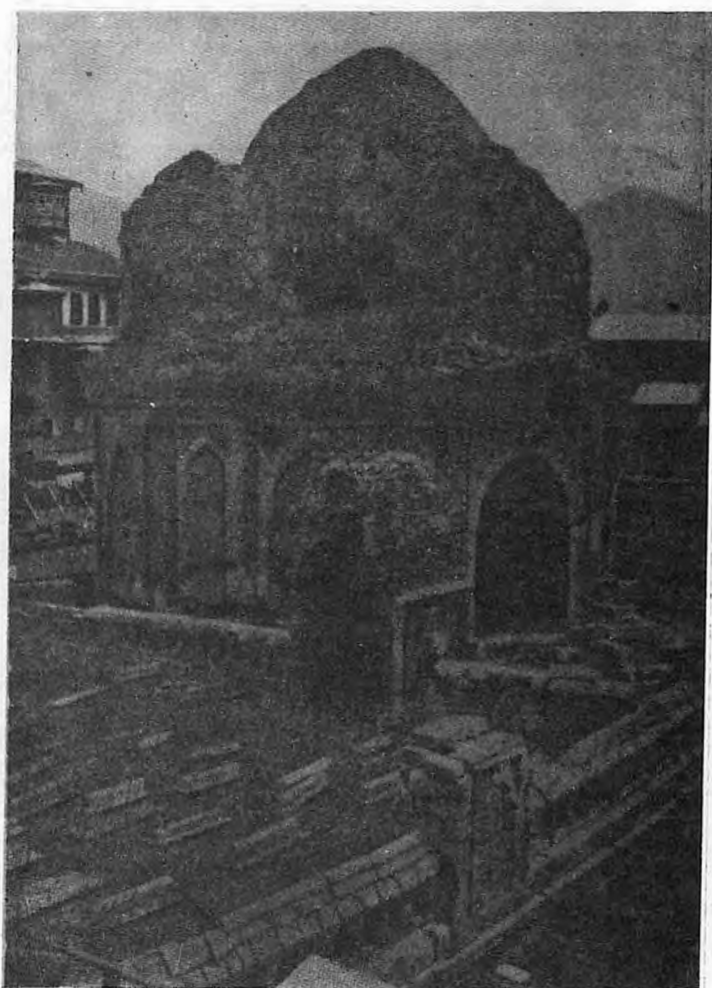
۶- نمونهٔ خط محمد حسین کشمیری (زرین قلم)

۷ - شبیه قدسی مشهدی .
(در آرت گیلری کلکته)
From the Art Heritage of India by E. B. Havell, Bombay, Plate 56-B
رک : ۱۲۲۷

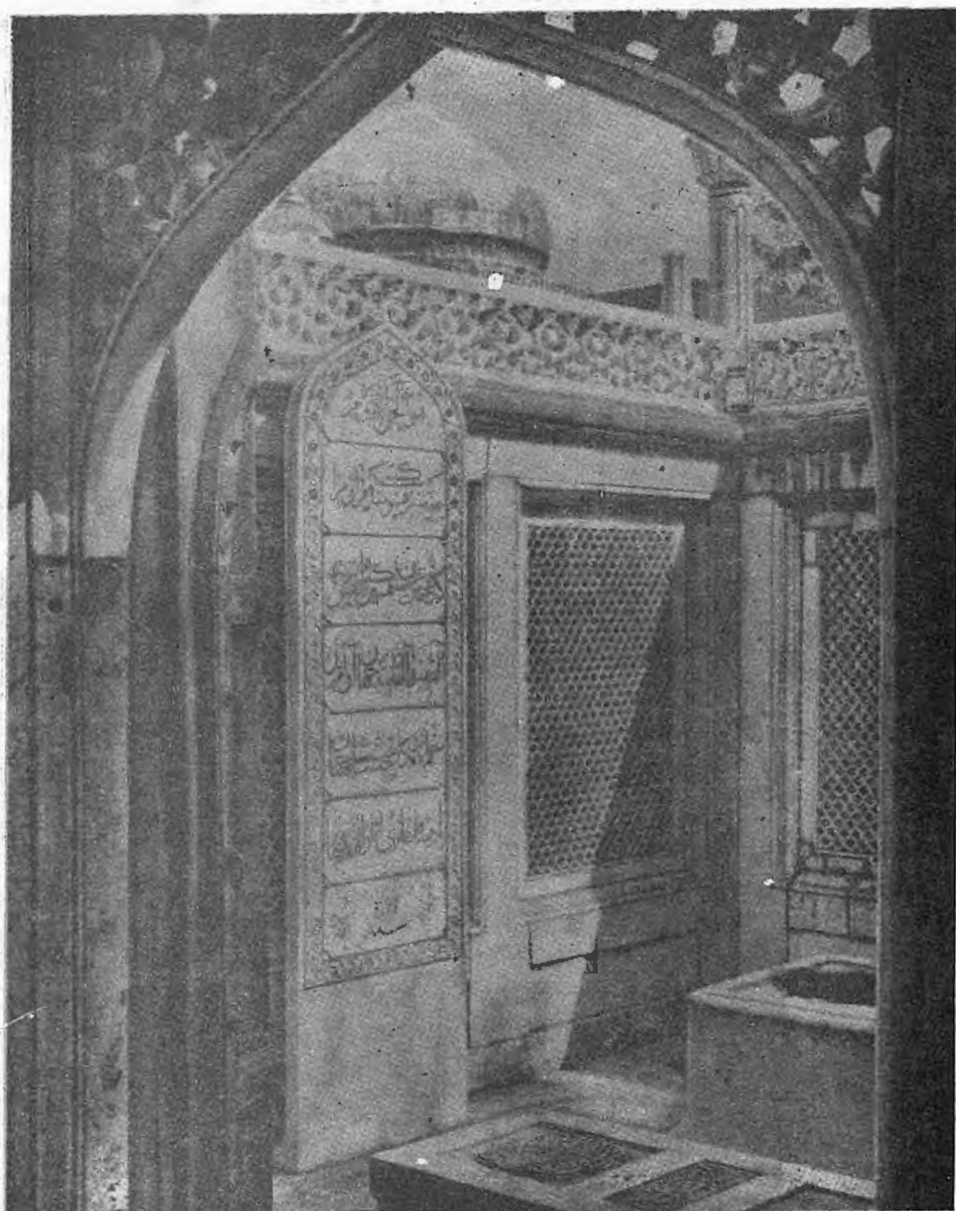
۸ ـ آثار عمارت زینه لنگ
رک : ۱۳۳۵ (۱۲۸۰ صوفی)

۹ ـ آرامگاه سلطان زین‌العابدین
From Indian Architecture (Islamic Period) by Percy Brown
رک : ۱۳۳۲.

۱۰ - مزار کلیم کاشانی (بر کنار تالاب دل) (قیاسی)
از حیات کلیم دکتر شریف‌النسا بیگم، ۶۶
رک : ۳۶۶

۱۱- کتبه مزار جهان آرا بیگم مخاطب به بیگم صاحبه

۱- هوالحی القیوم

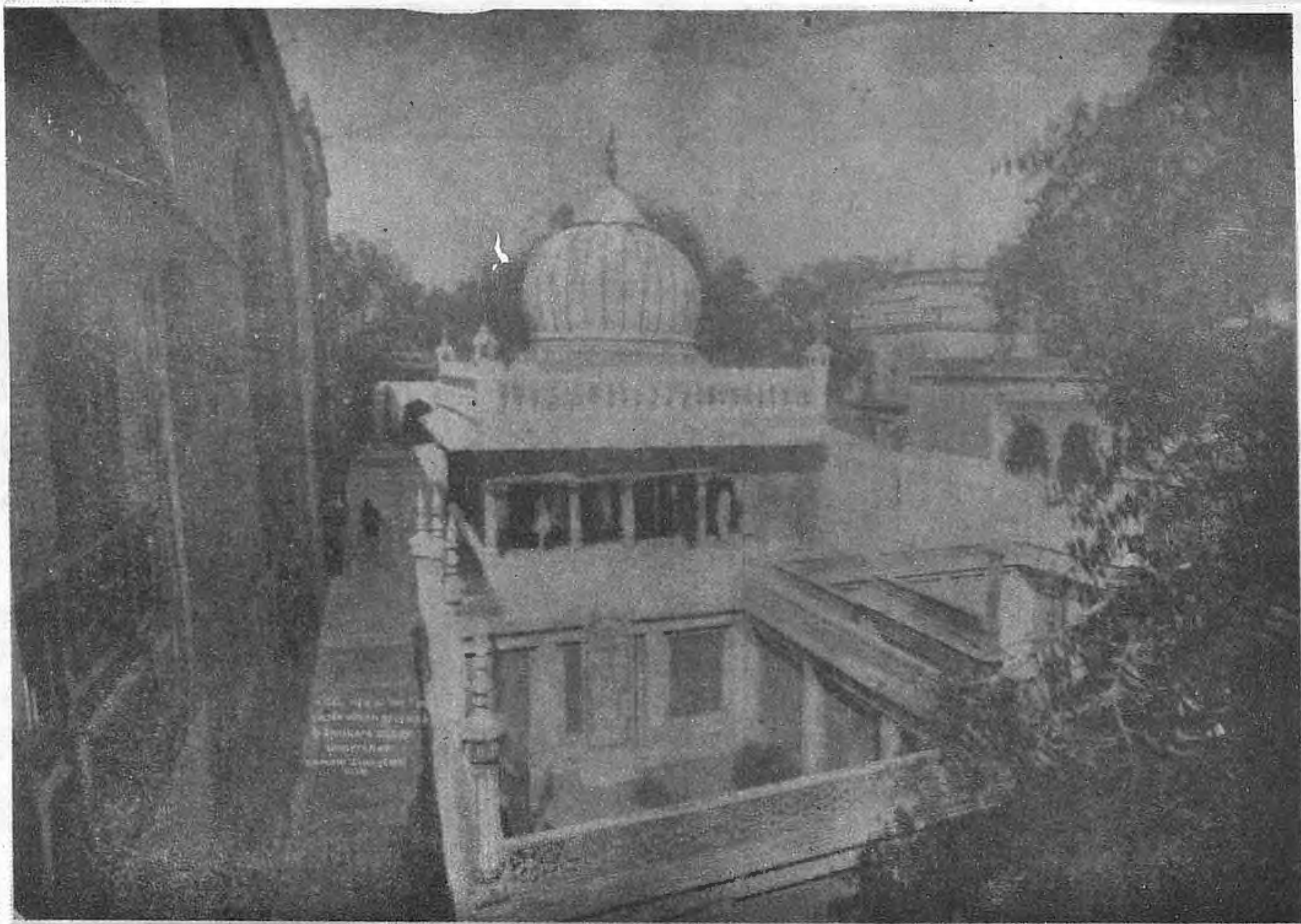
۲- بغیر سبزه نپوشد کسی مزار مرا ۳- که قبر پوش غریبان همین گیاه بس است

۴- الفقیر الفانیه جهان آرا مرید ۵- خواجگان چشت

بنت شاهجهان ۶- پادشاه غازی نارالله برهانه ۱۰۹۲

Delhi Agra Fatahpur by Martin Hurlimnn, London 1964. Plate 28

رک : ۱۴۴ ' ۱۲۸۵ ' ۱۲۹۴ ' ۱۴۴۰ وغیره

۱۲ - منظرهٔ آرامگاه جهان آرا بیگم

در احاطهٔ خواجه نظام‌الدین محبوب الهی - دهلی

(از کلکسیون آقائی محمود بیگ)

رک : ۱۴۲ - ۱۲۸۵ - ۱۲۹۲ - ۱۴۴۵ -

۱۳ تحریر جهان آرا بیگم
رساله خواجه عبدالله انصاری در ذخیرهٔ کتابخانه رام پور
از مجله علوم اسلامیه ، علیگره ۱۹۶۵

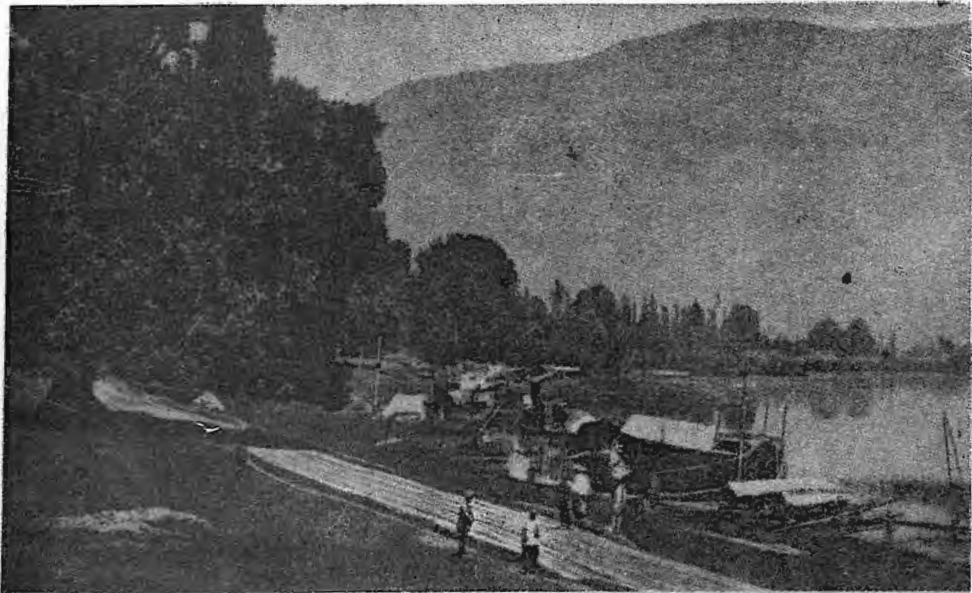
۱۴- تحریر جهان آرا بیگم
(بیاضی خطی دانشگاه هندو بنارس،
شماره ۵۸۷۷)

۱۵- مهر جهان آرا بیگم

۱۷ - منظرۂ دل
(Shadows from India by R. Cameran)
رک: ۲۰۰، ۱۲۷۴، ۱۳۸۵ وغیرہ

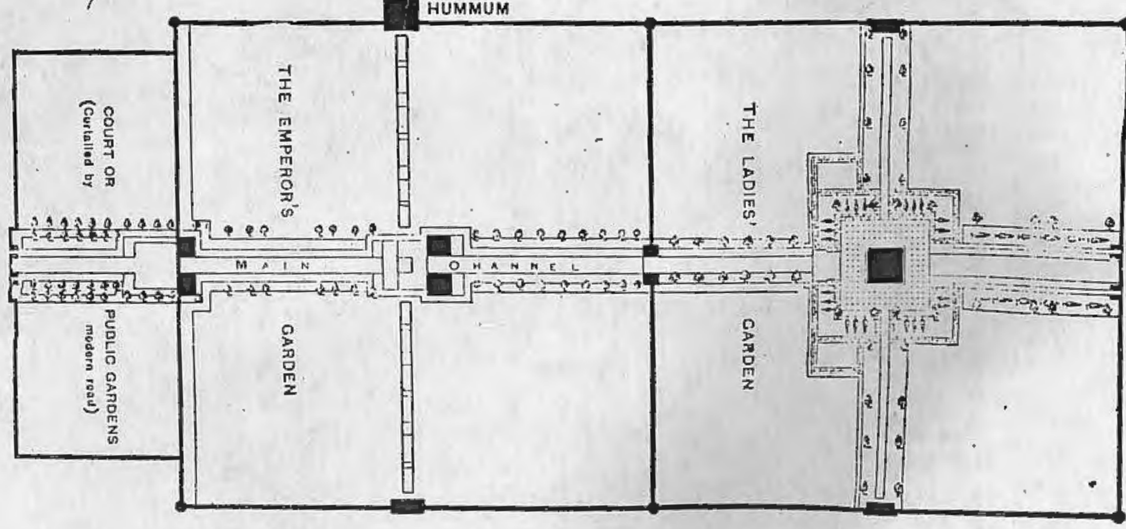

۱۸ - نسیم باغ
(ذخیره آقائی محمود بیگ)
رک : ۱۲۷۹، ۱۲۸۶

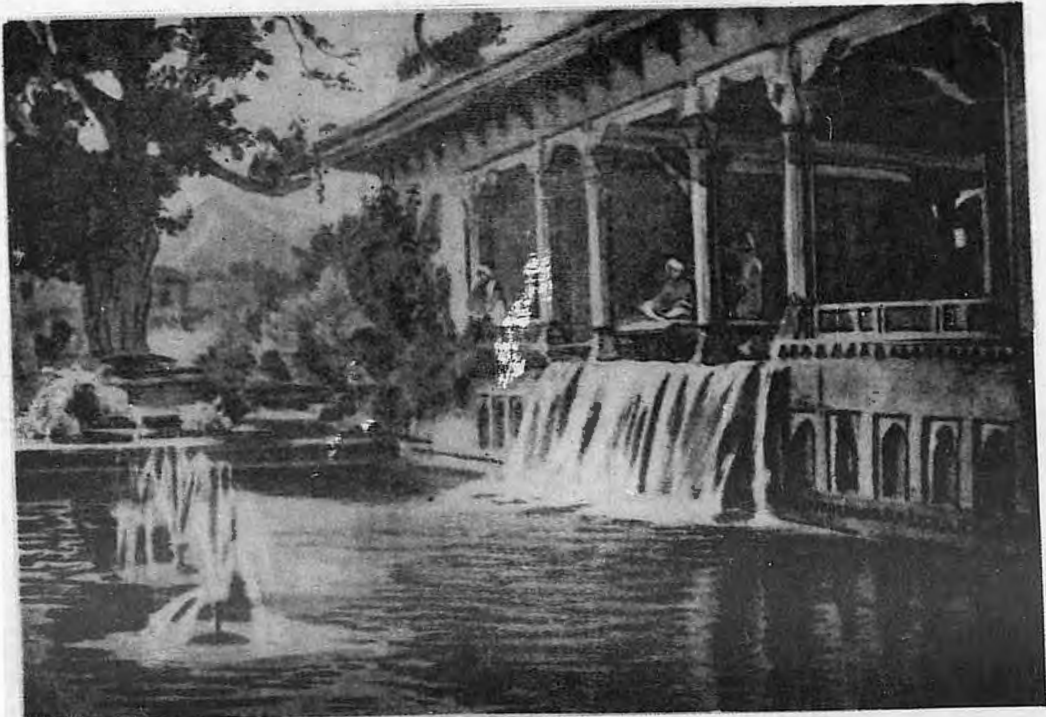

۱۹ - چنار باغ
(ذخیرهٔ آقائی محمود بیگ)

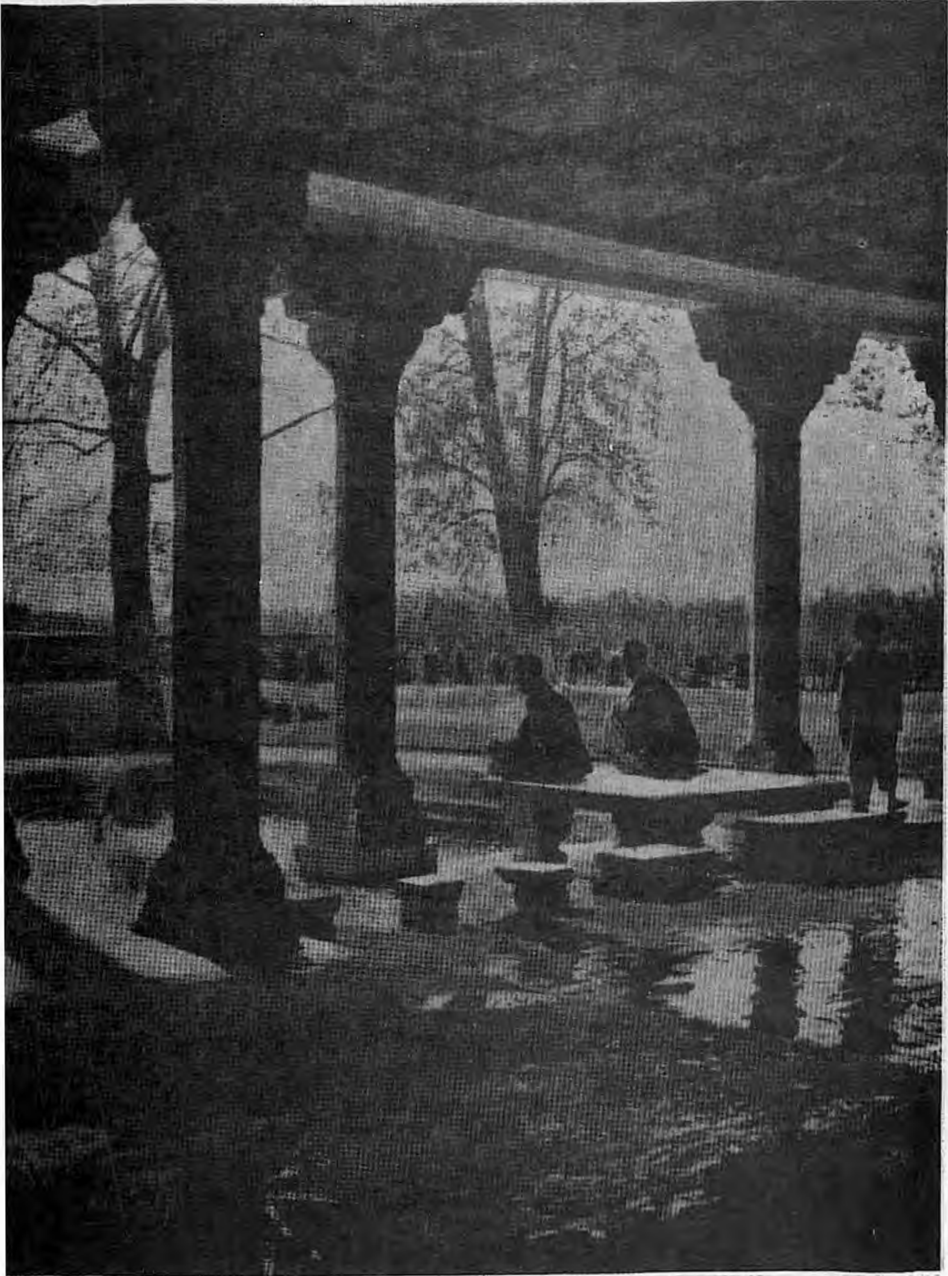

۲۱- نقشہ شالیمار باغ
(Gardens of the Great Mughals by C. M. V. Stuart)
رک: ۱۰۲، ۱۲۷۵، ۱۳۰۵ وغیرہ

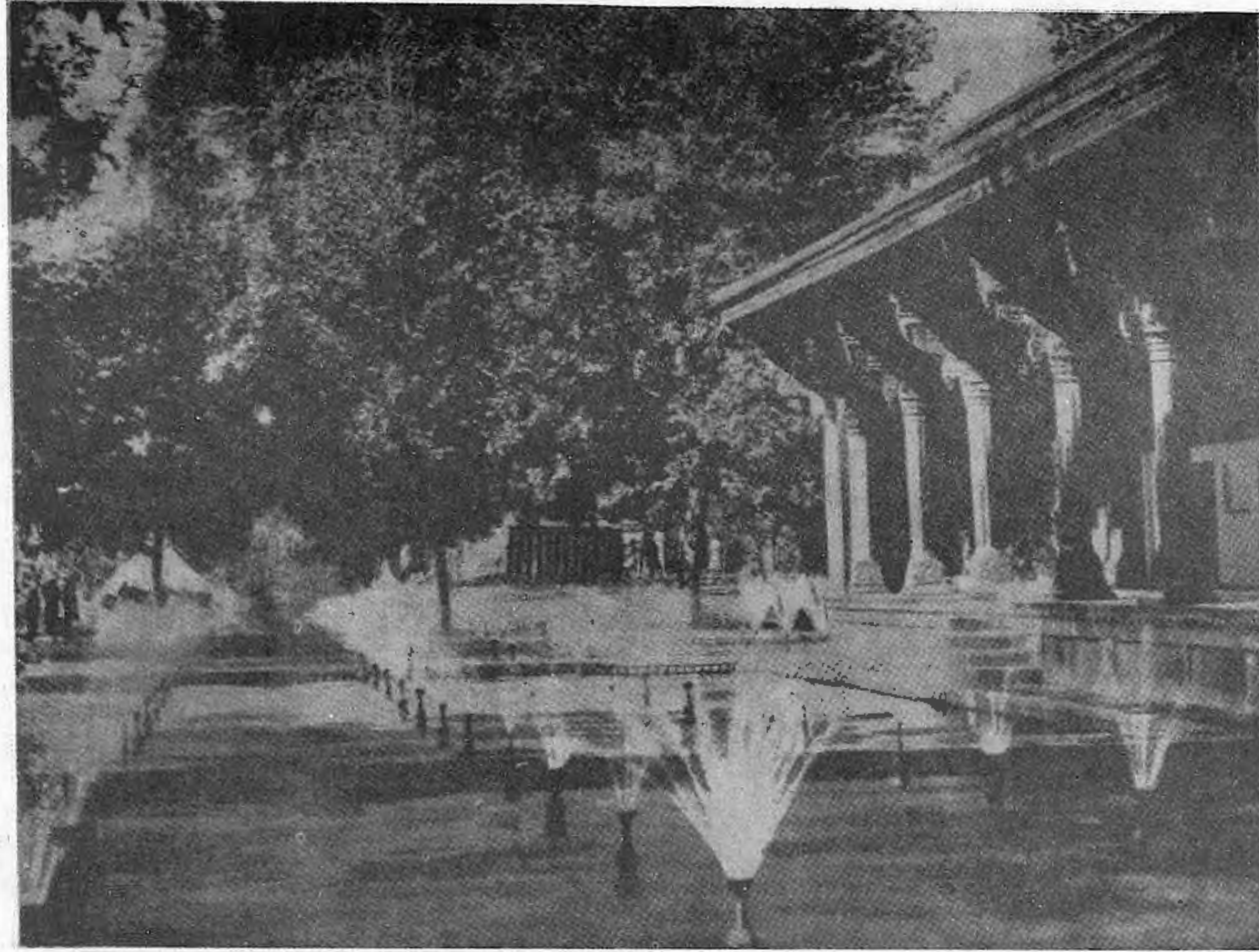
۲۲- دیوان عام شالیمار باغ
Gardens of the Great Mughals by C. M. V. Stuart)
رک : ۱۰۲ ، ۱۲۷۵ ، ۱۳۰۲ وغیرہ

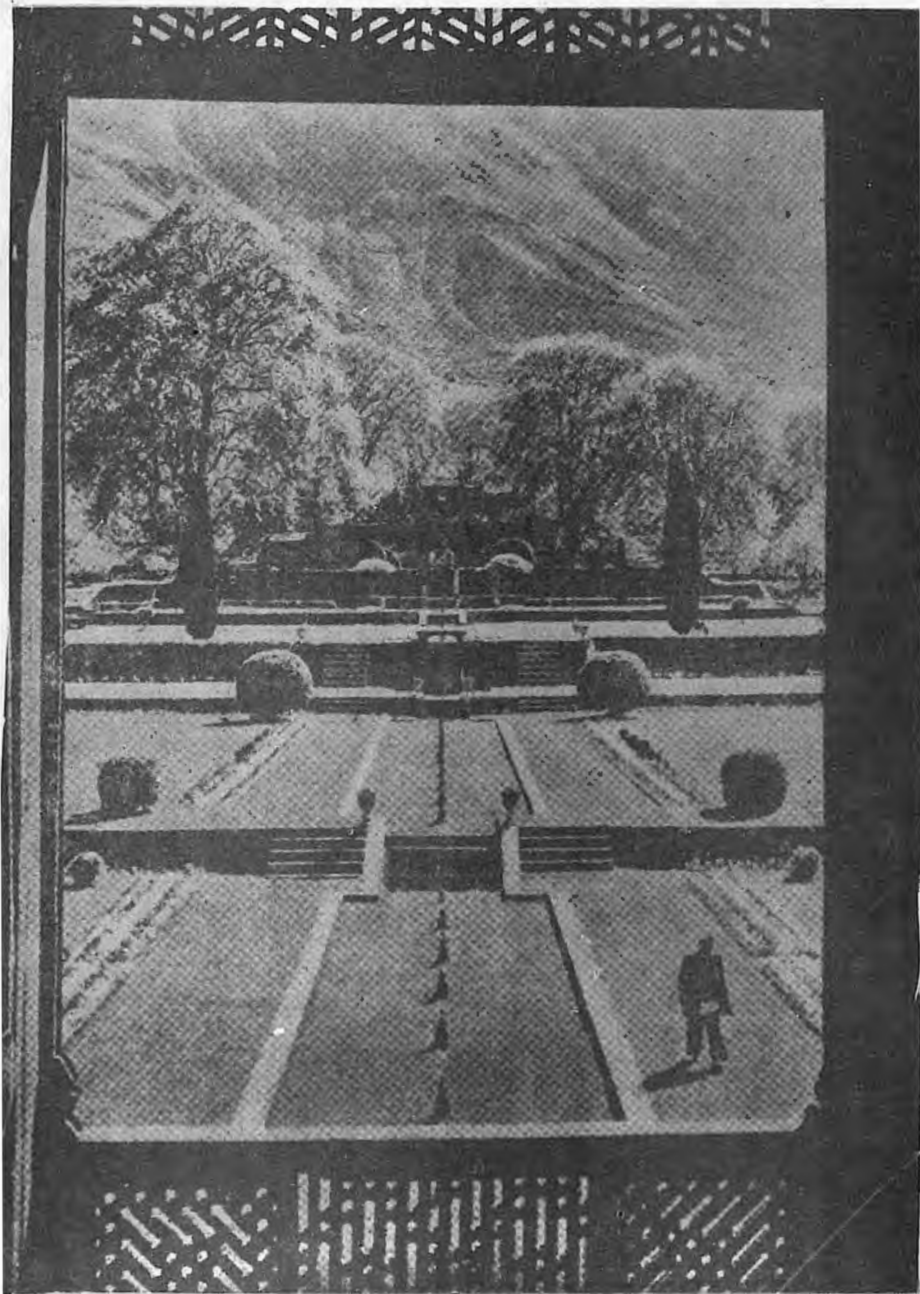
۳۲- دیوان عام - شالیمار باغ

(Shadows From India by R. cameran)

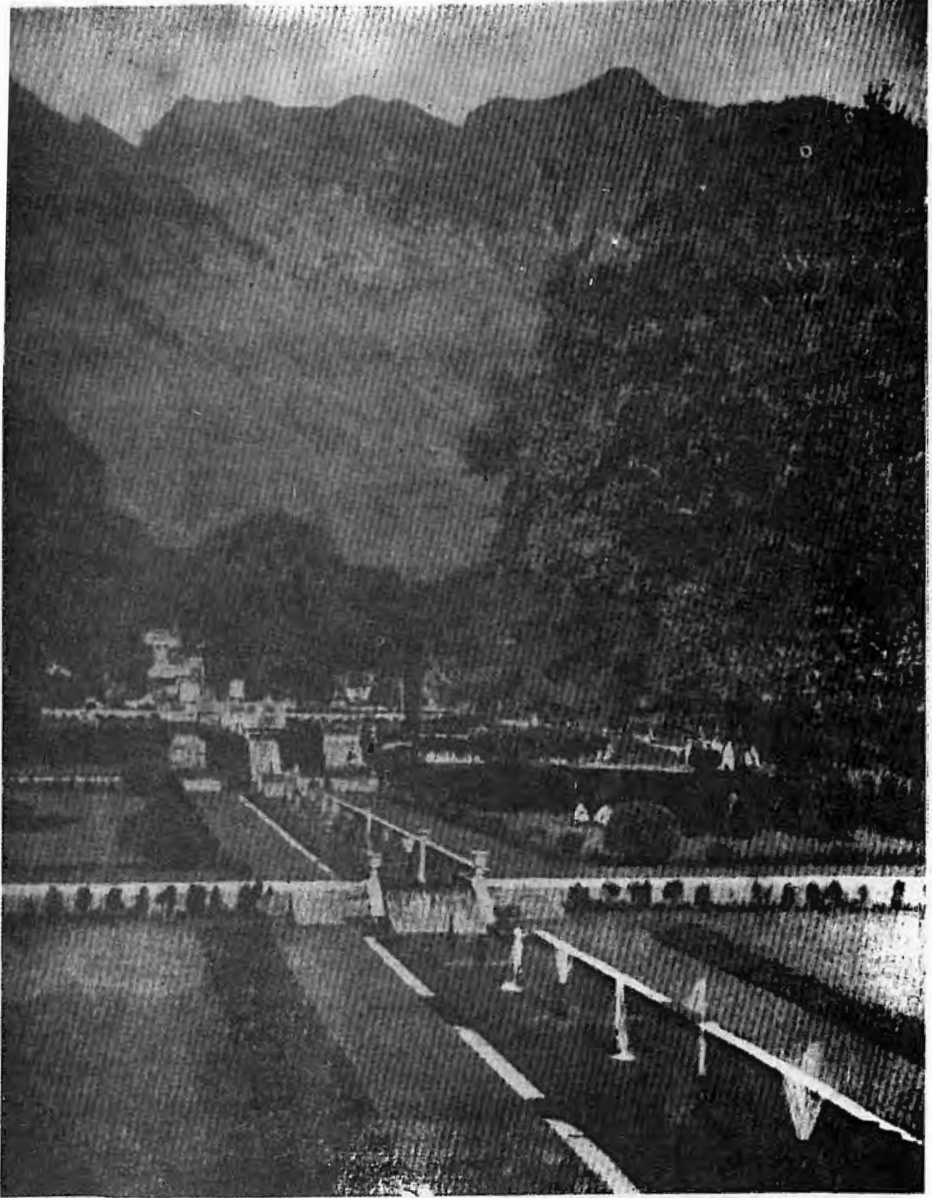
رک : ۱۰۲، ۱۲۷۵، ۱۳۰۲ وغیرہ

۳۲- دیوان عام شالیمار باغ
(Ancient Monuments of Kashmir by Ramchand Kak)
رک : ۱۰۲، ۱۲۷۵، ۱۳۰۲

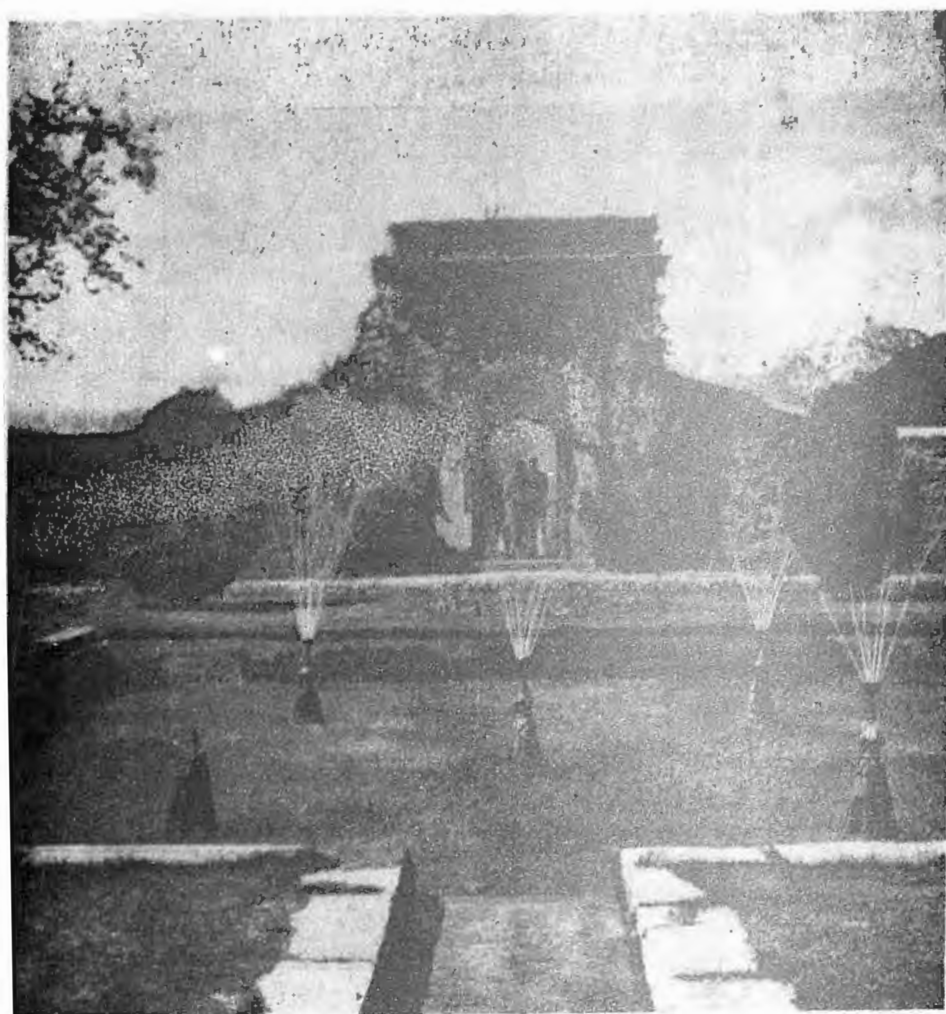
۲۶ - نشاط باغ
(Shadows From India By R. Cameran)
رک : ۲۰۲ ، ۱۲۷۸ ، ۱۳۰۵ ، ۱۳۸۳ ، ۱۳۹۱

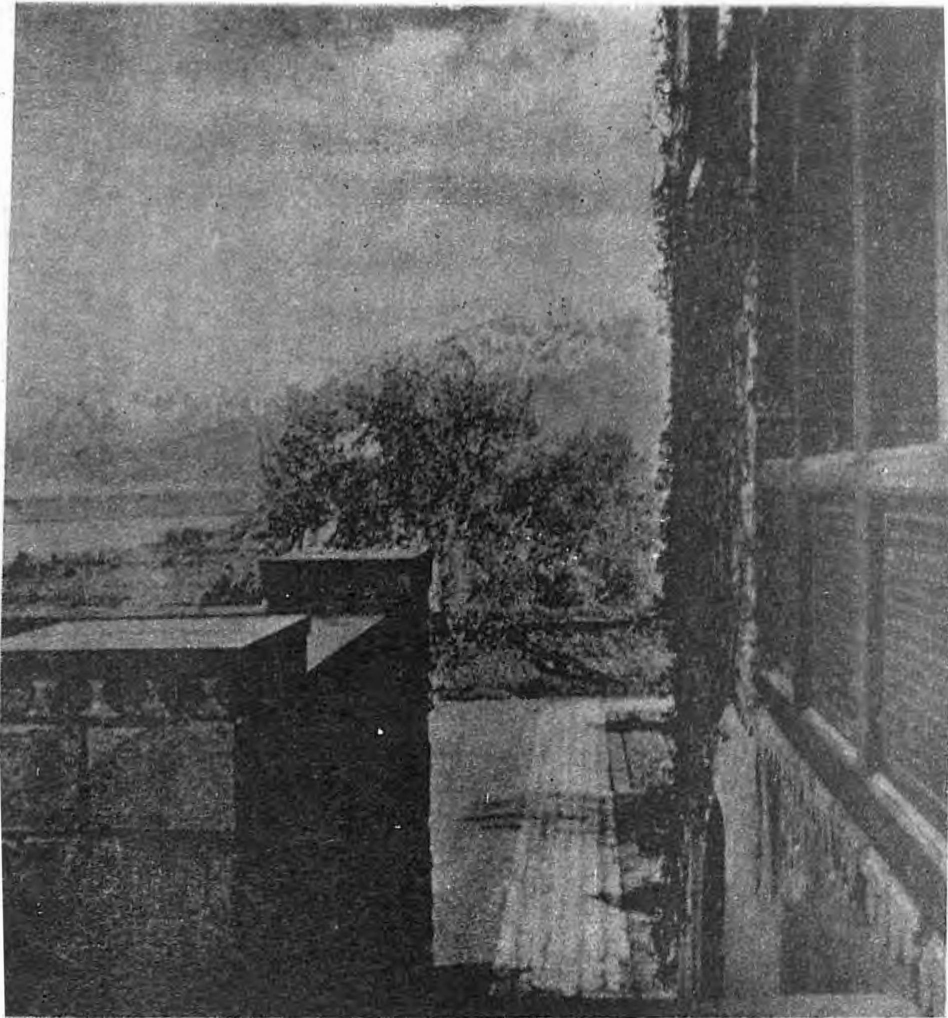
۲۷ - نشاط باغ
Indian Architecture (Islamic Period) By Percy Brown
رک : ۲۰۲ ، ۱۲۷۸ ، ۱۲۸۳ ، ۱۳۰۵ ، ۱۳۹۱

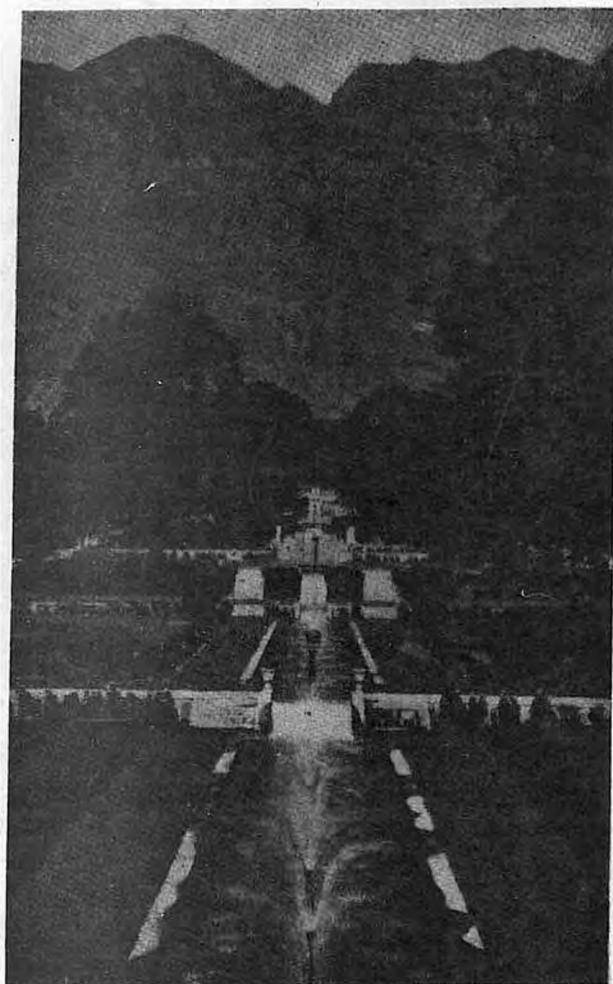
۳۵ - چشمهٔ شاهی
(ذخیرهٔ آقای محمود بیگ)
رک : ۲۰۳ ، ۸۵۴ ، ۱۴۰۴

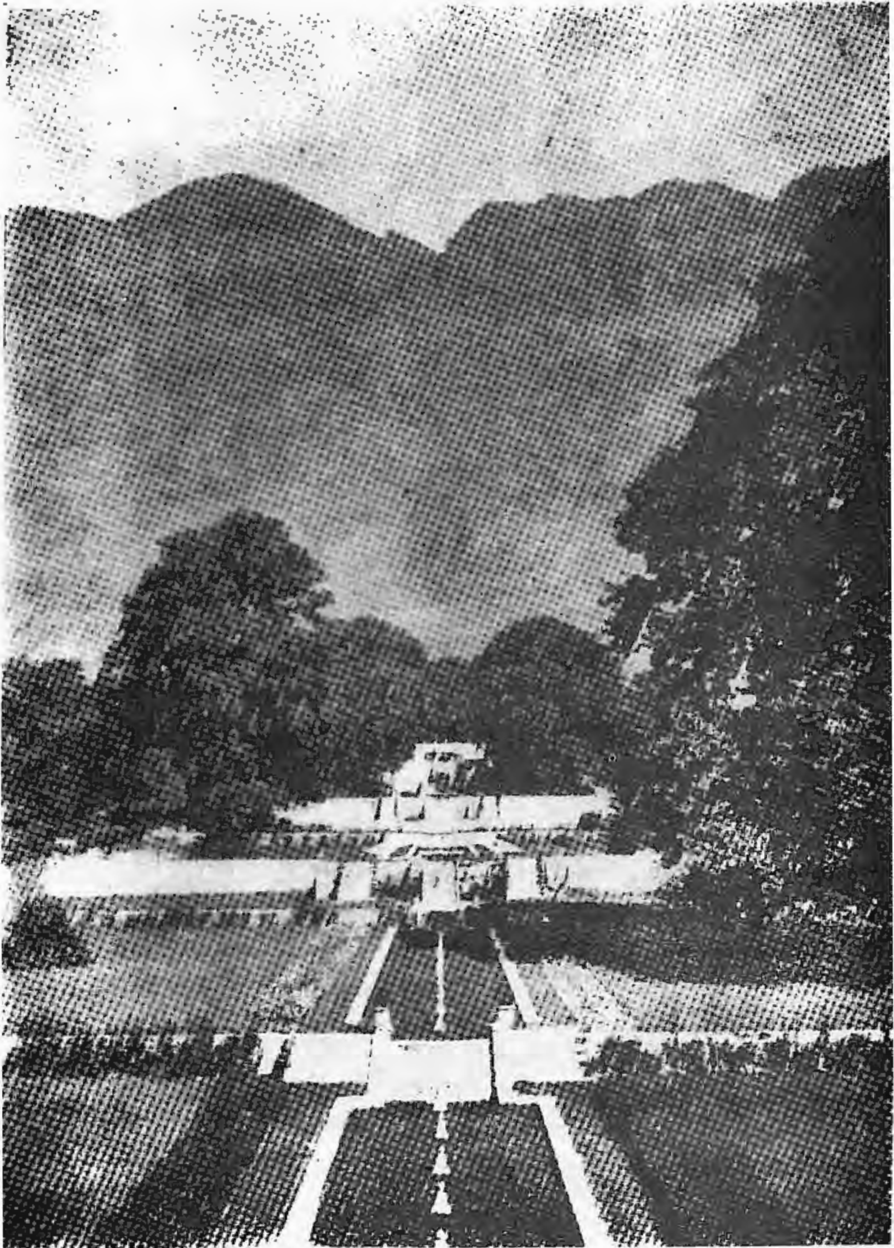
۳۶ - چشمهٔ شاهی
(Shadows from India By R. Cameran)
رک : ۲۰۳ ؛ ۸۵۴ ؛ ۱۲۰۴

۳۷ - چشمهٔ شاهی
(Shadows from India By R. Cameran)
رک : ۲۰۳ ، ۸۵۴ ، ۱۴۰۲ وغیره

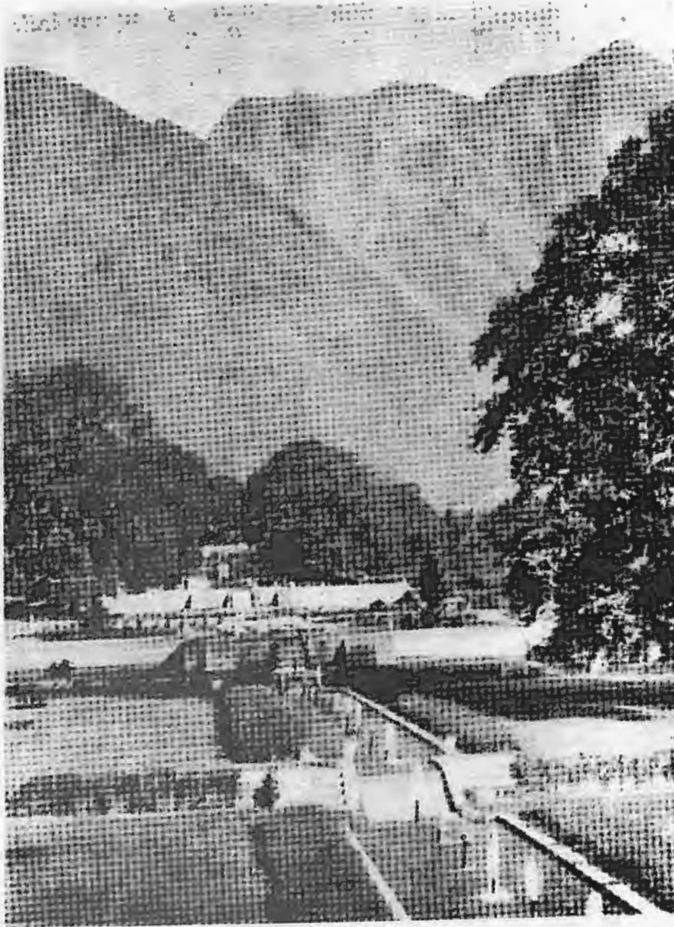
۲۸ ـ نشاط باغ
(از ذخیره آقای محمود بیگ)
رک : ۲۰۲ ، ۱۲۷۸ ، ۱۲۸۳ ، ۱۳۰۵ ، ۱۳۹۱

۲۹ - نشاط باغ

(Ancient Monuments of Kashmir By Ram Chandra Kak)

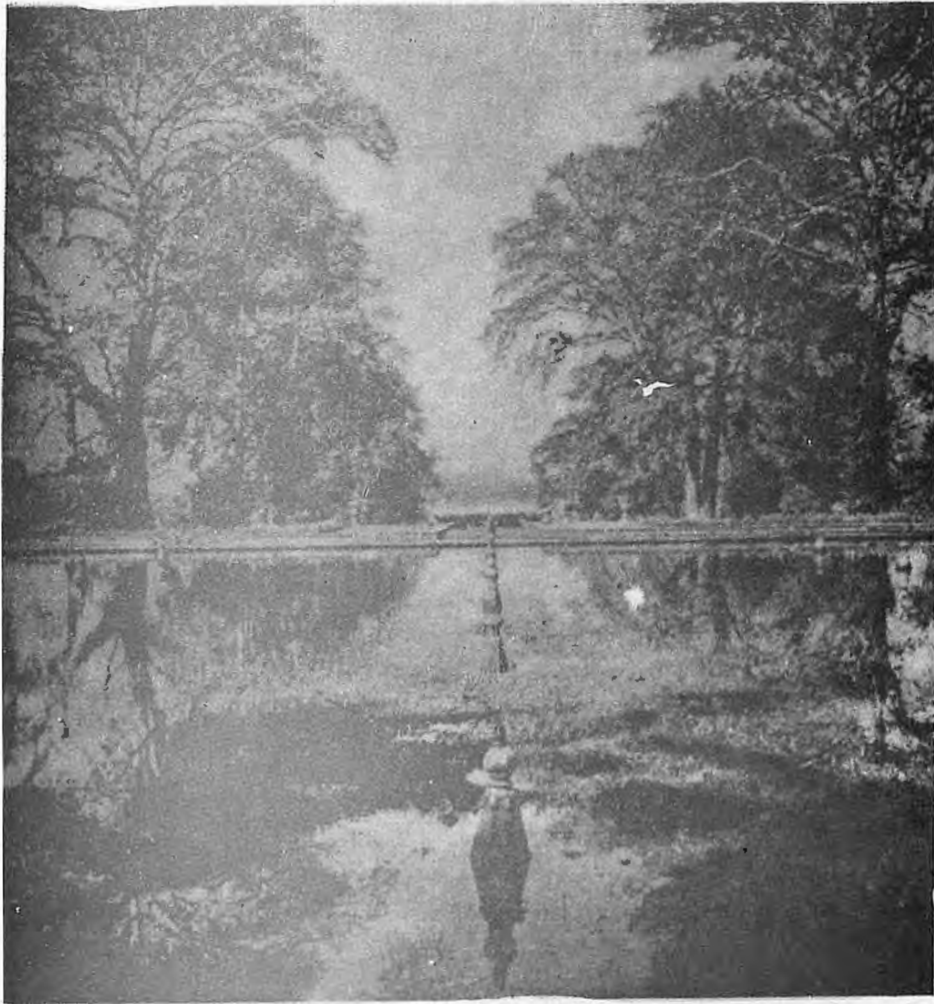
رک : ۲۰۲، ۱۲۷۸، ۱۳۰۵، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱

۳۰ - نشاط باغ
(Gardens of the Great Mughals By C.M. Villiers Stuart)
رک : ۲۰۲ ، ۱۲۷۸ ، ۱۲۸۳ ، ۱۳۰۵ ، ۱۳۹۱۔

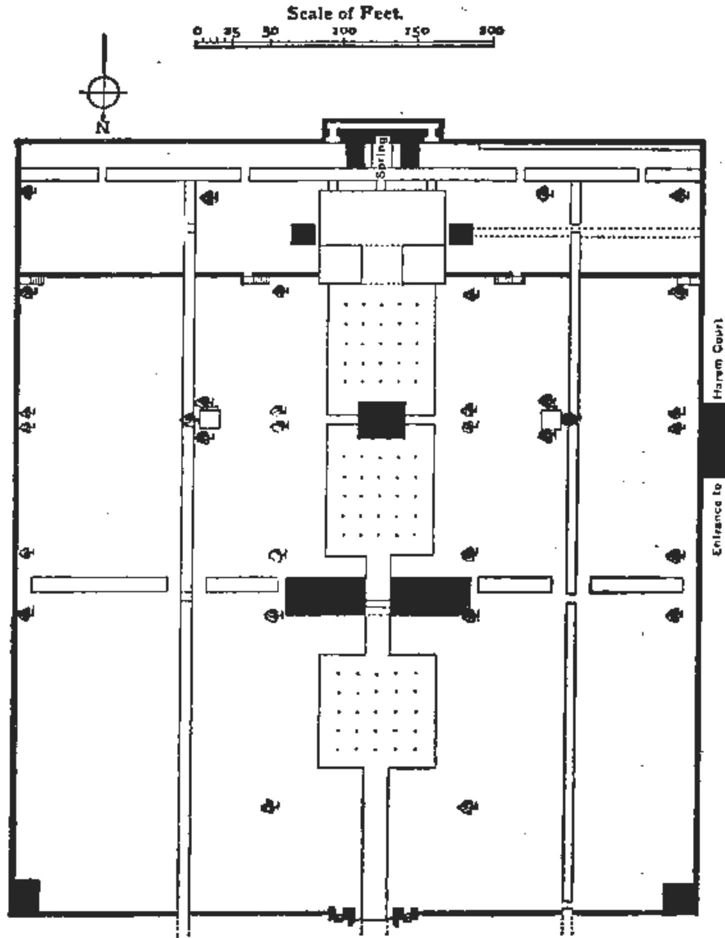
۳۱ - نشاط باغ
(ذخیرهٔ آقای محمود بیگ)
رک: ۲۰۲، ۱۲۷۸، ۱۲۸۳، ۱۳۰۵، ۱۳۹۱

۳۲ - نشاط باغ
(Shadows From India By R. Cameran)
رک : ۲۰۲، ۱۲۷۸، ۱۲۸۳، ۱۳۰۵، ۱۳۹۱

۳۳ - نشاط باغ
(Gardens of the Great Mughals)
زک : ۲۰۲، ۱۲۷۸، ۱۲۸۳، ۱۳۰۵، ۱۳۹۱

ACHIBAL BAGH (plan of the two remaining terraces).

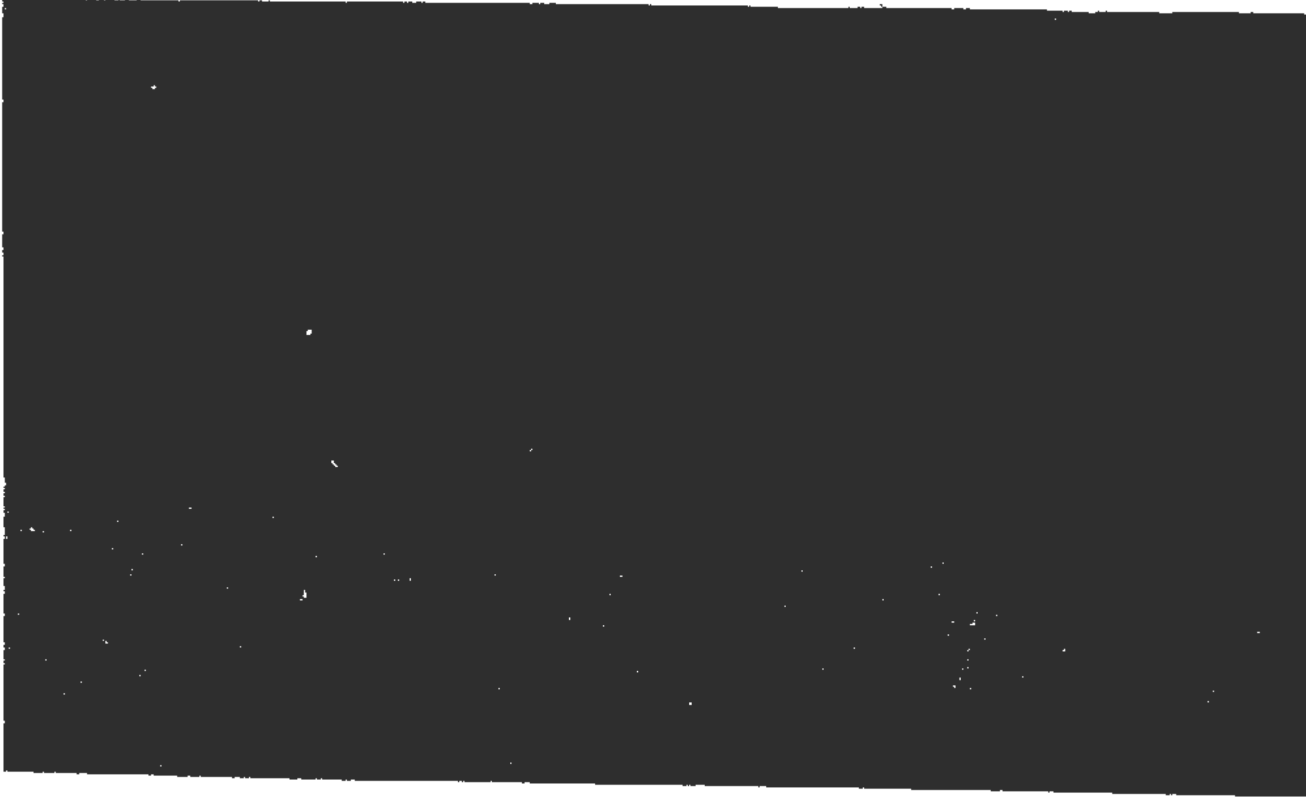
۳۹- اچهابل باغ

(Gardens of the Great Mughals by E. M. V. Stuart)

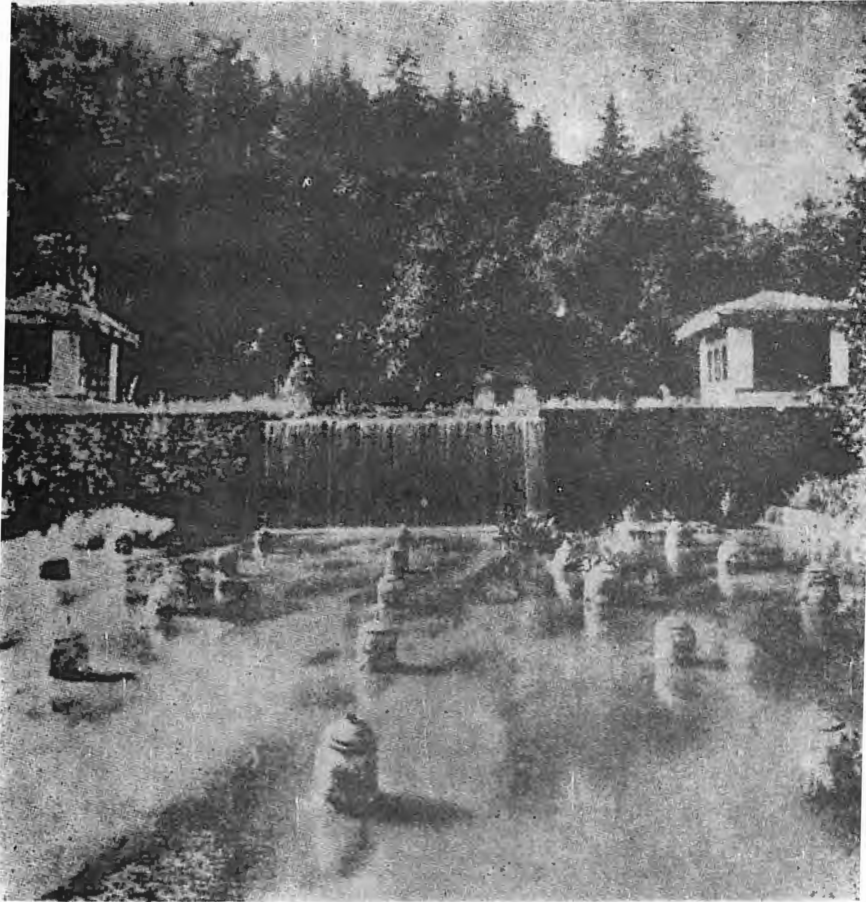
رک : ۱۲۲۰، ۱۳۰۷، ۱۲۸۹

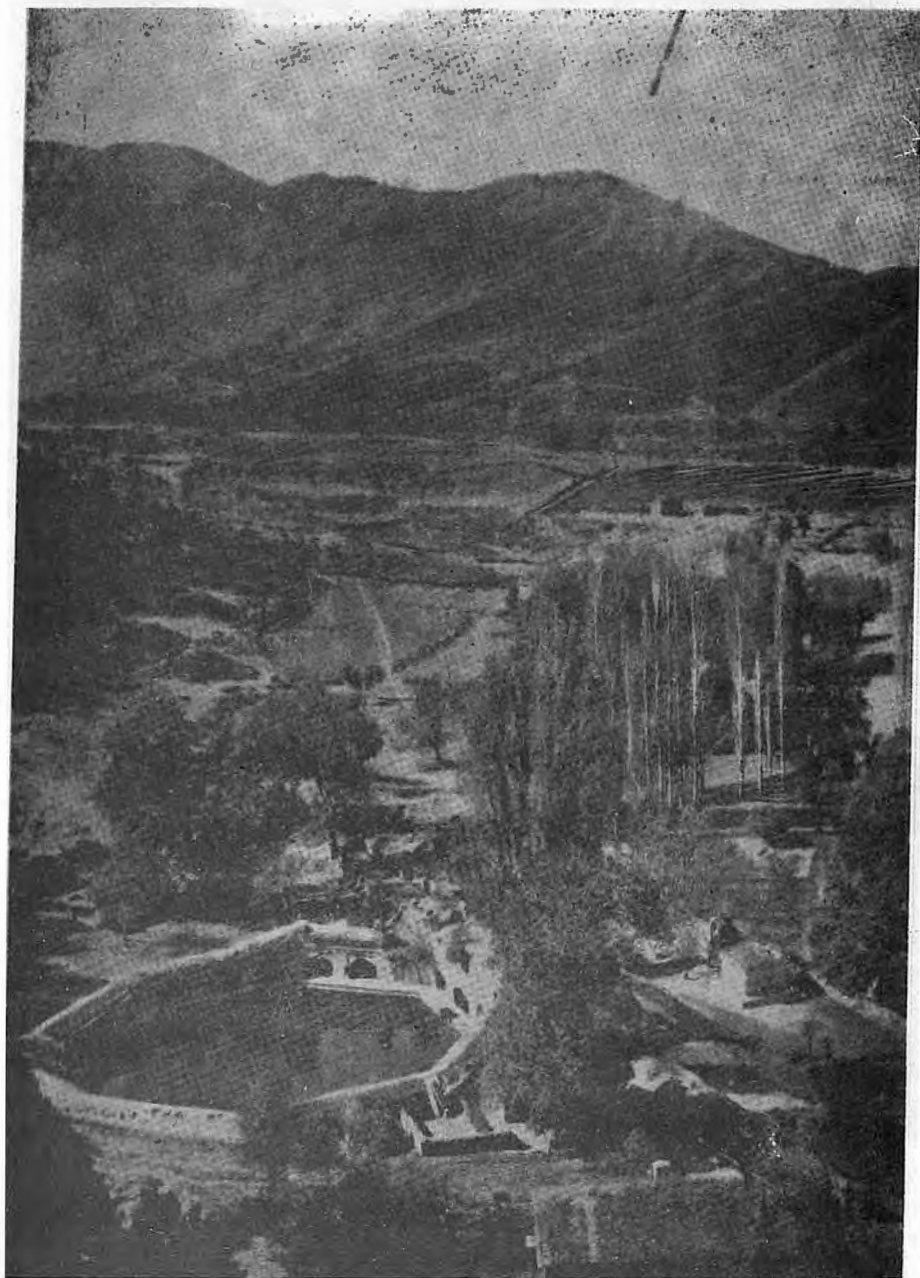
۳۰- اچھابل باغ
(ذخیرهٔ آقای محمود بیگ)
رک : ۱۲۲۰ ، ۱۲۰۷ ، ۱۲۸۹

۳۱- اچهابل باغ
(صوفی ۵۳۹)
رک: ۱۲۲۰، ۱۳۰۴، ۱۲۸۹

۳۴- اچهابل باغ
(صوفی)
رک : ۱۲۲۰ ، ۱۳۰۷ ، ۱۳۸۹

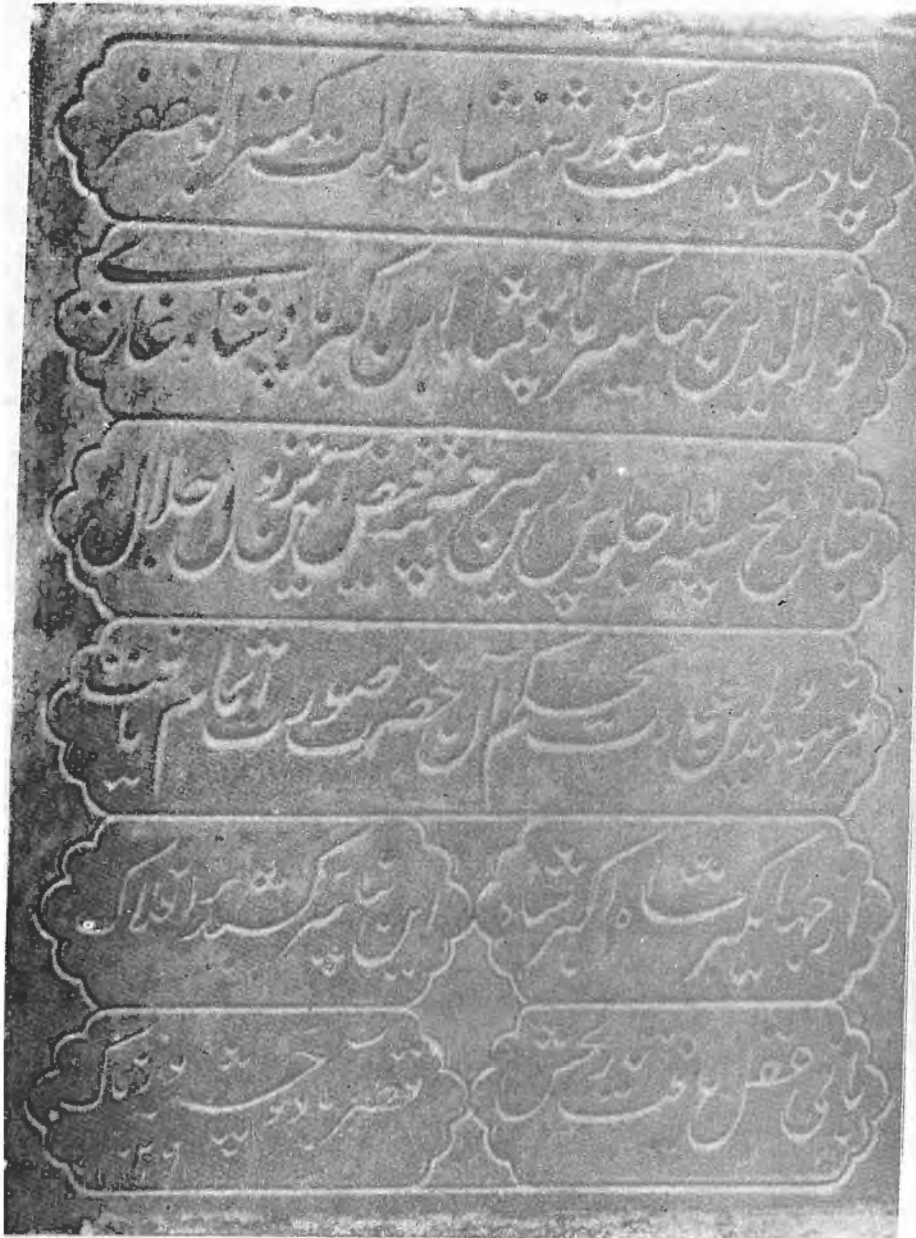
۴۳ - ویر ناگ
(Ancient Monuments of Kashmir by Ram Chandra Kak)
رک : ۱۲۹۸ ، ۱۳۸۹

۴۴- کتبهٔ جهانگیر پادشاه بر ویر ناگ

(صوفی ۵۳۷)

رک : ۱۲۹۸ ، ۱۲۹۹

۳۵- کتبهٔ جهانگیر بر دیر ناگ

(صوفی ۵۳۶)

رک : ۱۲۹۸

Copies	1000
First Impression	1968
Second Impression	1982
Price	Rs. 51/-

Published by Dr. M. Moizuddin, Director, Iqbal Academy, 116 McLeod Road, Lahore and Printed by Mohammad Zarreen Khan, at Zarreen Art Press, 61 Railway Road, Lahore

TADHKIRA SHU'RAI KASHMIR

SAYYID HUSSAMUDDIN RASHDI

Vol. III

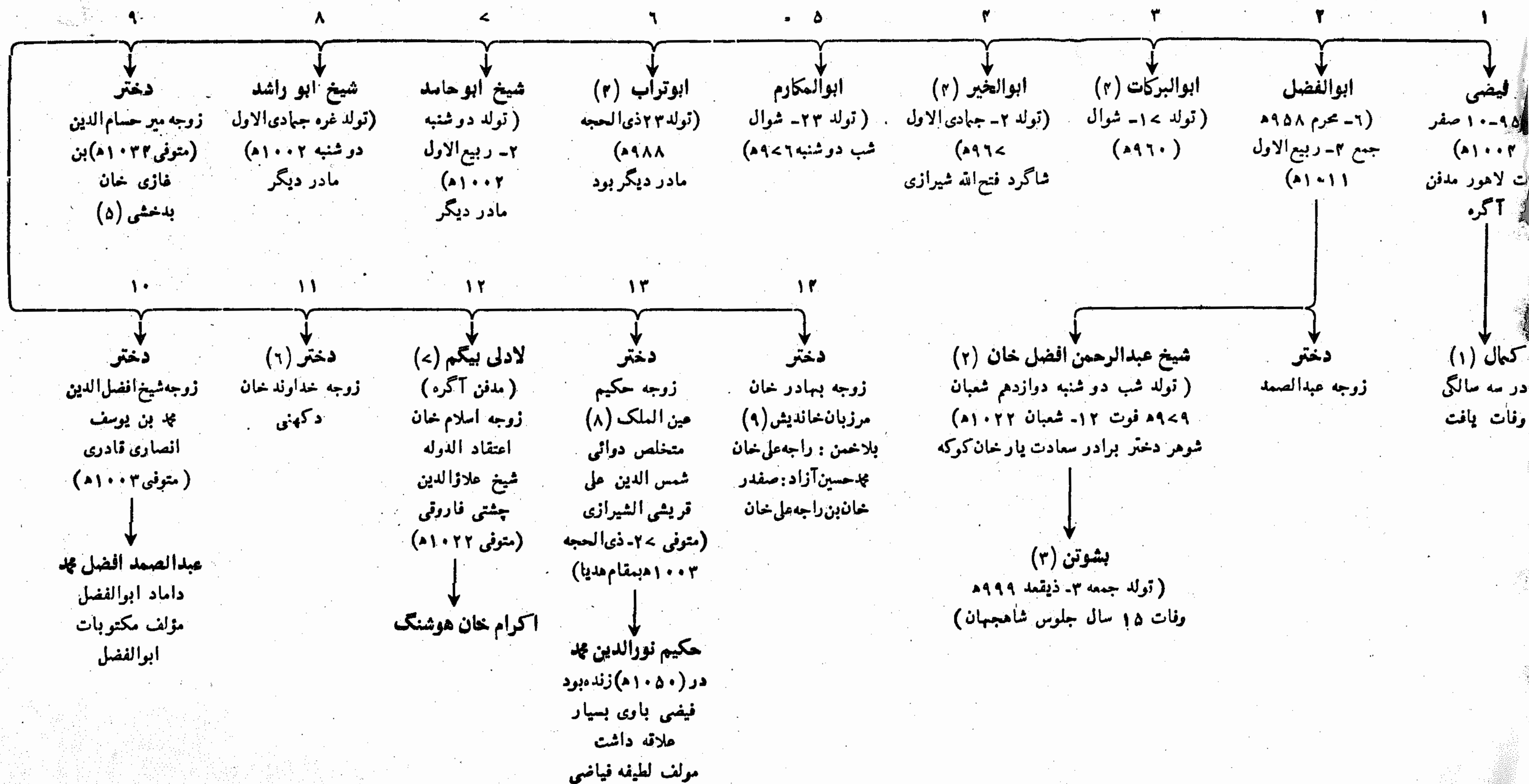
IQBAL ACADEMY PAKISTAN
116 McLEOD ROAD - LAHORE

عبدالله قریشی - عبدالقیوم - موسیٰ (نزیل سندھ) - عبدالله - رکن الدین - شیخ خضر

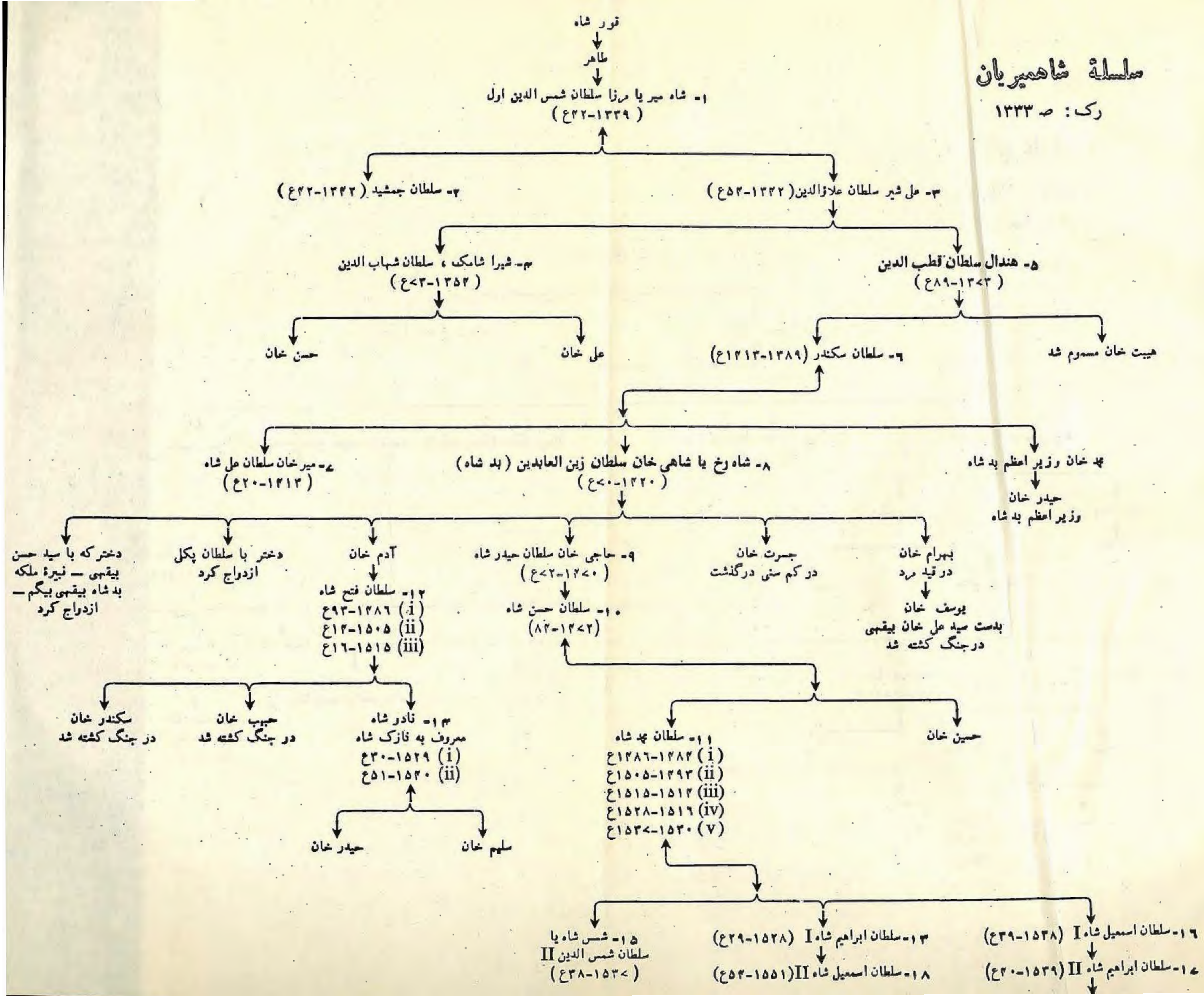
شیخ مبارک

(تولد ۹۱۱ھ وفات ۱۷ ذیقعد ۱۰۰۱ھ در لاهور)

مدفن آگره

۱- فیضی مرثیه دارد. ۲- ذخیرة الخوانین. ۳- مآثرالامراء ۱ : ۱۱۵ اکبر این نام داد. ۴- ذخیرة الخوانین ۱ : ۶۴ و آئین اکبری. ۵- سمرقندی الاصل تولد کابل مرید خواجه باقی بالله مآثرالامراء ۲ : ۸۶۲. ۶- بدایونی سال ۹۹۸ھ. ۷- مآثرالامراء ۱ : ۱۱۸-۱۲۰. ۸- دوست ملا بدایونی بوده (ص ۲۷۶ ص ۲۲۲) نسب مادر وی بملا جلال الدین دوانی میرسد- رک: مکتوبات عبدالله قطاب به شیخ افضل محمد (موزهٔ بریطانیه) و لطیفه فیاضی در لطیفه سیوم منطوقهٔ سیوم (رایل ایشیاتیک کلکته) مآثرالامراء ۵۶۲ ، اکبر نامه ۳ : ص ۱۸۴ ، فرشته نول کشور ۲۸۸ ، شعرالعجم ۳ : ۶ ، سروآزاد ص ۱۹ . ۹- بلا خمن چهار دختر شمرده است ۱) زوجه خداوند خان دکهنی ۲) زوجه راجه علی خان ۳) زوجه حسام الدین ۴) لادلی بیگم زوجه اسلام خان بن ؟ بن شیخ سلیم چشتی (رک عبداللطیف ص ۲۶۹) - نیز رک: معارف اپریل ۱۹۶۰ع شمارهٔ چهارم ص ۲۸۹ ، ذخیرة الخوانین ۱ : ۶۴ ، مآثرالامراء ۱ : ۱۱۵ — ۲ : ۵۸۴-۶۰۸ — ۳ : ۳۲۴ فهرست ریو ص ۸۲۳ .

سلسلهٔ شاهمیریان
رک: ص ۱۳۳۳
قور شاه
طاهر
۱- شاه میر یا مرزا سلطان شمس الدین اول
(۱۳۳۹-۴۲ع)
۲- سلطان جمشید (۱۳۴۲-۴۳ع)
۳- علی شیر سلطان علاؤالدین (۱۳۴۳-۵۴ع)
۴- شیرا شامک ، سلطان شهاب الدین
(۱۳۵۴-۷۳ع)
۵- هندال سلطان قطب الدین
(۱۳۷۳-۸۹ع)
حسن خان
علی خان
۶- سلطان سکندر (۱۳۸۹-۱۴۱۳ع)
هیبت خان مسموم شد
۷- میر خان سلطان علی شاه
(۱۴۱۳-۲۰ع)
۸- شاه رخ یا شاهی خان سلطان زین العابدین (بد شاه)
(۱۴۲۰-۷۰ع)
محمد خان وزیر اعظم بد شاه
حیدر خان
وزیر اعظم بد شاه
دختر که با سید حسن بیهقی — نبیرهٔ ملکه بد شاه بیهقی بیگم — ازدواج کرد
دختر با سلطان پکلی ازدواج کرد
آدم خان
۹- حاجی خان سلطان حیدر شاه
(۱۴۷۰-۷۲ع)
جسرت خان
در کم سنی درگذشت
بهرام خان
در قید مرد
یوسف خان
بدست سید علی خان بیهقی
درجنگ کشته شد
۱۲- سلطان فتح شاه
(i) ۱۴۸۶-۹۳ع
(ii) ۱۵۰۵-۱۴ع
(iii) ۱۵۱۵-۱۶ع
۱۰- سلطان حسن شاه
(۱۴۷۲-۸۴)
سکندر خان
در جنگ کشته شد
حبیب خان
در جنگ کشته شد
۱۴- نادر شاه
معروف به نازک شاه
(i) ۱۵۲۹-۳۰ع
(ii) ۱۵۴۰-۵۱ع
۱۱- سلطان محمد شاه
(i) ۱۴۸۴-۸۶ع
(ii) ۱۴۹۳-۱۵۰۵ع
(iii) ۱۵۱۴-۱۵ع
(iv) ۱۵۱۶-۲۸ع
(v) ۱۵۳۰-۳۷ع
حسین خان
حیدر خان
سلیم خان
۱۵- شمس شاه یا
سلطان شمس الدین II
(۱۵۳۷-۳۸ع)
۱۳- سلطان ابراهیم شاه I (۱۵۲۸-۲۹ع)
۱۸- سلطان اسمعیل شاه II (۱۵۵۱-۵۴ع)
۱۶- سلطان اسمعیل شاه I (۱۵۳۸-۳۹ع)
۱۷- سلطان ابراهیم شاه II (۱۵۳۹-۴۰ع)

سلسلهٔ چکان

(۱۵۵۵ - ۱۵۸۶ع)

رک: ص ۲۱۰

پاندو چک

- حسین چک
- هالست یا همت چک

حسین چک:

- تاج چک یا تازی چک
- صالح موجی ، ملکه سلطان مجد شاه نبیره کلان مجد شاه
- کاجی چک، (قاضی چک) — زوجه
- حسن چک

تاج چک یا تازی چک:

- غیر معلوم ← نازک
- دولت چک ← نصرت چک ، حبیب چک

زوجه (کاجی چک):

- ۱) غازی شاه ۱۵۵۵-۱۵۶۳ع
  - احمد خان
  - ابراهیم یا عیبه خان یوسف خان او را کشت ← ۷) حسین شاه هفت روز شاهی کرد (۱۵۶۶ع)
  - حیدر

کاجی چک (قاضی چک):

- شنکر یا شکور
  - مجد
  - شمس
  - ۵) هادی‌الدین، یا گوهر، یا لوهر شاه (۱۵۶۹-۱۵۸۰ع)
- ابدال
  - حبیب
  - ابراهیم
- ۳) علی شاه ۱۵۷۰-۱۵۶۹ع
  - حسین
  - ۴) یوسف شاه (i) ۱۵۶۹ع (ii) ۱۵۸۰-۱۵۸۶ع
    - حیدر
    - ابراهیم یا ابا چک
    - ۶) یعقوب شاه (۱۵۸۶ع)
- مسعود
- ۲) حسین شاه (۱۵۶۳ع)
- ملکهٔ اسمعیل شاه و مادر سلطان حبیب شاه

—SRINAGAR SHALIMAR BAGH—

—SCALE—

600 FEET

CEMENT

MASONRY

2 7½

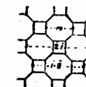
PROBABLY BRICK ON EDGE

SECTION X Y SCALE ½ 1 FOOT

FLOWERS

BRICK FLOOR OF CHANNEL

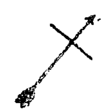
SCALE ½ • 1 FOOT

Main Channel

۲۰ - نقشهٔ شالیمار باغ (فرخ بخش) رک : ۲۰۰ ، ۱۲۷۵ ، ۱۲۰۵ وغیره

NISHAT BAGH

SCALE

50 100 150 200 FEET

FLOWERS

۲۵- نقشه* نشاط باغ رک: ۲۰۲، ۱۲۷۸، ۱۲۸۳، ۱۳۰۵، ۱۳۹۱

SRINAGAR CHASHMA SHAHI

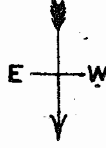
arrangement of garden

۳۳ - چشمهٔ شاهی

(Report on Mughal Gardens of Srinagar in 1906, By W.H. Nichollas)

ATCHIBAL GARDEN KASHMR

۳۸ - نقشه اچهابل باغ (چشمهٔ اچول)

1906. By W.H. Nicholls)